

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Видавничий дім «Гельветика»

*До 190-річчя Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова*

*До 20-річчя Навчально-наукового інституту філософії
та освітньої політики*

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 1 (13)

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Русаків Сергій Сергійович, кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри філософської антропології, філософії культури та культурології, директор Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Члени редакційної колегії:

Васильєва Ірина Василівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, біоетики та історії медицини, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, Україна

Шкіль Світлана Олександрівна, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Стасевич-Беньковська Агнешка, доктор гуманітарних наук, доцент, Інститут американських студій та польської діаспори, Ягеллонський університет, Польща

Доценко Віктор Олегович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії та археології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Журба Михайло Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Потільчак Олександр Валентинович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Агнесе Кукеле, кандидат геологічних наук (геоархеологія) за спеціалізацією з оцінки пам'яток культурної спадщини, науковий співробітник, Латвійський Університет, Латвія

Крилова Світлана Анатоліївна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри теоретичної і практичної філософії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Герасимова Ельвіра Миколаївна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії і соціальної антропології імені професора І. П. Стогнія факультету історичної і соціально-психологічної освіти, Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Улла Шакір, доктор філософії, науковий співробітник, Південний університет науки і техніки Китаю, Китай

Гоц Людмила Сергіївна, кандидат культурології, доцент кафедри культурології та міжкультурних комунікацій, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Україна

Денисюк Жанна Захарівна, доктор культурології, професор, проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Україна

Дичковський Степан Іванович, доктор культурології, професор, професор кафедри артменеджменту та івенттехнологій, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Україна

Карповець Максим Вячеславович, кандидат філософських наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарного менеджменту, Національний університет «Острозька академія», Україна

Сабадаш Юлія Сергіївна, доктор культурології, професор, завідувачка кафедри культурології, Маріупольський державний університет, Україна

Трач Юлія Василівна, доктор культурології, професор, проректор з наукової роботи, Київський національний університет культури і мистецтв, Україна

Дичек Береніка, доктор суспільних наук, доцент, Факультет соціальних наук, Інститут соціології, Вроцлавський університет, Польща

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(протокол засідання № 11 від 27.03.2025 р.)

Науковий журнал «Культурологічний альманах» зареєстровано друкованим медіа
(Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2694 від 05.09.2024 року)

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська

На підставі Наказу МОН України від 10.10.2022 р. № 894 (додаток 2) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» зі спеціальностей В7 – Релігієзнавство, В9 – Історія та археологія, В10 – Філософія, В12 – Культурологія та музеєзнавство.

Офіційний сайт видання: <https://almanac.npu.kiev.ua>

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ISSN 2786-7242 (Print)
ISSN 2786-7250 (Online)

© Український державний університет імені Михайла Драгоманова, 2025
© Видавничий дім «Гельветика», 2025

EDITORIAL BOARD:

Chief editor:

Rusakov Serhii Serhiiovych, PhD in Philosophy, Associate Professor, Professor at the Department of Philosophical Anthropology, Philosophy of Culture and Cultural Studies, Director of the Educational and Research Institute of Philosophy and Educational Policy, Dragomanov Ukrainian State University, Ukraine

Members of the Editorial Board:

Vasylieva Iryna Vasylivna, Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy, Bioethics and History of Medicine, Bogomolets National Medical University, Ukraine

Shkil Svitlana Oleksandrivna, DSc (Philosophy), Professor, Leading Researcher, Dragomanov Ukrainian State University, Ukraine

Stasiewicz-Bieńkowska Agnieszka, Doctor of Humanities, Associate Professor, Institute of American Studies and Polish Diaspora, Jagiellonian University, Poland

Dotsenko Viktor Olehovych, Doctor of History, Associate Professor, Professor at the Department of World History and Archeology, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

Zhurba Mykhailo Anatoliiovych, Doctor of History, Professor, Head of the Department of World History and Archeology, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

Potylchak Oleksandr Valentynovych, Doctor of History, Professor, Head of the Department of Resource Studies and Special Historical Disciplines, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

Agnese Kukela, Candidate of Geological Sciences (Geoarchaeology) Specializing in the Evaluation of Cultural Heritage Monuments, Research Associate, University of Latvia, Latvia

Krylova Svitlana Anatoliivna, DSc (Philosophy), Professor, Professor at the Department of Theoretical and Practical Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Herasymova Elvira Mykolaivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Associate Professor at the Department of Philosophy and Social Anthropology, Department of History and Social and Psychological Education of Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

Ullah Shakir, PhD, Research Fellow, Southern University of Science and Technology China, China

Hots Liudmyla Serhiivna, PhD in Cultural Studies, Senior Lecturer at the Department of Cultural Studies and Intercultural Communication, National Academy of Culture and Arts Management, Ukraine

Denysiuk Zhanna Zakhariivna, Doctor of Cultural Studies, Vice-Rector for Research and International Relations, National Academy of Managers of Culture and Arts, Ukraine

Dychkovskiy Stepan Ivanovych, DSc (Cultural Studies), Professor, Professor at the Department of Arts Management and Event Technologies, National Academy of Culture and Arts Management, Ukraine

Karpovets Maksym Viacheslavovych, PhD in Philosophy, Associate Professor, Director of the Scientific and Educational Institute of Socio-Humanitarian Management, the National University of "Ostroh Academy", Ukraine

Sabadash Yuliia Serhiivna, Doctor of Cultural Studies, Professor, Head of the Department of Cultural Studies, Mariupol State University, Ukraine

Trach Yuliia Vasylivna, DSc (Cultural Studies), Professor, Vice Rector for Research, Kyiv National University of Culture and Arts, Ukraine

Dyczek Berenika, doktor, adiunkt, Instytucja Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Socjologii, Polska

Recommended for printing by the Academic Council of Dragomanov Ukrainian State University (protocol No. 11 as of 27.03.2025)

"Culturological Almanac" is registered as print media
(Decision of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine:
Decision No. 2694 as of 05.09.2024)

Publication languages: Ukrainian, English, Polish, German, French, Bulgarian, Romanian

Based on the Order of MES of Ukraine as of 10.10.2022, No. 894 (annex 2), the journal is included in the List of scientific professional (B category) editions of Ukraine (specialties: B7 – Religion Studies, B9 – History and Archaeology, B10 – Philosophy, B12 – Cultural Studies and Museum Studies).

Official web-site: <https://almanac.npu.kiev.ua>

Articles are checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com
developed by the Polish company Plagiat.pl.

ISSN 2786-7242 (Print)
ISSN 2786-7250 (Online)

© Dragomanov Ukrainian State University, 2024
© Publishing House "Helvetica", 2024

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

УДК 2.16:28

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.1>

Благий Володимир Михайлович,
аспірант кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
orcid.org/0009-0004-8371-5112
blahyi.volodymyr@chnu.edu.ua

РЕЛІГІЙНА ВІРА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ В УМОВАХ АГРЕСІЇ

У статті досліджено взаємозв'язок між релігійною вірою та психоемоційним станом людини, зокрема в умовах підвищеної напруги та агресії. Виявлено, яким чином релігійні переконання та практики впливають на сприйняття людиною стресових ситуацій, формування її емоційних реакцій і поведінки в умовах конфліктів. Результати дослідження становлять новий підхід у розумінні взаємодії між релігією та психікою людини, а також розширюють знання про механізми, за допомогою яких релігія впливає на наше сприйняття світу і себе в ньому. Отримані дані можуть бути використані для розробки програм психологічної допомоги, спрямованих на використання релігійних ресурсів для подолання стресу й підвищення психологічної стійкості. На основі емпіричних досліджень і теоретичних розробок виявлено різноманітні механізми, за допомогою яких релігія впливає на сприйняття конфлікту, мотивацію до насильства та пошук сенсу в стражданнях. Розглядаються питання психологічної підтримки, духовного супроводу та міжрелігійного діалогу в контексті подолання конфліктів. Стаття досліджує, як релігійна віра може слугувати як ресурсом, так і бар'єром у процесі подолання наслідків агресії. На основі аналізу наукової літератури пропонуються практичні рекомендації для релігійних лідерів і психологів, спрямовані на ефективне використання релігійних ресурсів у процесі психосоціальної реабілітації постраждалих від конфліктів.

Стаття набуває актуальності в сучасному світі, коли зростають збройні конфлікти, тероризм та інші форми насильства. Посттравматичний синдром, депресії, стани відчаю – усе це притаманне людям в умовах стресу. Саме віра допомагає подолати ці труднощі та формує стимул до життя, а церква залишається однією з провідних установ за рівнем довіри в суспільстві.

Ключові слова: релігійна віра, психоемоційний стан, стрес, агресія, психологічна стійкість.

Blahyi Volodymyr,
Postgraduate Student at the Department of Philosophy
and Cultural Studies
Yurii Fedkovych Chernivtsi National University
orcid.org/0009-0004-8371-5112
blahyi.volodymyr@chnu.edu.ua

RELIGIOUS FAITH AND ITS INFLUENCE ON THE FORMATION OF A PERSON'S PSYCHO-EMOTIONAL STATE IN CONDITIONS OF AGGRESSION

The article examines the relationship between religious faith and a person's psycho-emotional state, in particular in conditions of increased tension and aggression. It reveals how religious beliefs and practices influence a person's perception of stressful situations, the formation of his emotional reactions and behavior in conflict situations. The results of the study constitute a new approach to understanding the interaction between religion and the human psyche, and also expand knowledge about the mechanisms by which religion influences our perception of the world and ourselves in it. The data obtained can be used to develop psychological assistance programs aimed at using religious resources to overcome stress and increase psychological resilience. Based on empirical research and theoretical developments,

various mechanisms have been identified by which religion influences the perception of conflict, motivation for violence, and the search for meaning in suffering. The issues of psychological support, spiritual guidance, and interreligious dialogue in the context of overcoming conflicts are considered. The article explores how religious faith can serve as both a resource and a barrier in the process of overcoming the consequences of aggression. Based on an analysis of the scientific literature, practical recommendations are offered for religious leaders and psychologists aimed at the effective use of religious resources in the process of psychosocial rehabilitation of conflict victims.

The article is relevant in the modern world, when armed conflicts, terrorism and other forms of violence are growing. Post-traumatic stress disorder, depression, states of despair are all inherent in people under stress. It is faith that helps to overcome these difficulties and forms an incentive for life, and the church remains one of the leading institutions in terms of trust in society.

Key words: religious faith, psycho-emotional state, stress, aggression, psychological resilience.

Вступ. Релігія, як невід’ємна частина життя багатьох людей, відіграє значну роль у формуванні світогляду, цінностей і поведінки. Особливо гостро питання про вплив віри постає в умовах агресії, коли люди стикаються з небезпекою, страхом і невизначеністю. Саме релігійна віра впливає на психоемоційний стан людини в умовах агресії та має певні механізми цього впливу.

Зокрема, релігія постає як джерело підтримки, адже надає людям глибокий сенс життя, відповідаючи на питання про призначення людини, про добро і зло, про смерть і вічність. У складних ситуаціях віра допомагає знайти внутрішню опору й мотивацію до життя.

Релігійні громади – це певне суспільство, спільність яка забезпечує людям почуття приналежності, підтримки та розуміння. Спілкування з віруючими однодумцями допомагає подолати відчуття самотності та ізоляції (Іванчич, 2018, с. 23).

Релігія постає як певна надія, адже віра в Бога або вищу силу дає людям надію на краще майбутнє, на захист і допомогу у важкі часи. Надія є потужним психологічним ресурсом, який допомагає справлятися зі стресом і тривогою.

Релігійні вчення закликають до прощення, милосердя та любові до ближнього. Ці цінності допомагають людям подолати ненависть, гнів і бажання помсти, що особливо важливо в умовах агресії.

Релігійна віра є однією з фундаментальних аспектів людського буття, а також допомагає людині знайти вихід із травматичних ситуацій.

Тому ми ставимо перед собою завдання:

- зібрати та проаналізувати вже наявні дослідження із цієї теми, виявити прогалини та суперечності в наукових поглядах;

- сформулювати чіткі визначення ключових понять (релігійна віра, агресія, психоемоційний

стан тощо) для забезпечення однозначного розуміння досліджуваної проблеми;

- створити теоретичну модель, яка б пояснювала механізми впливу релігійної віри на психоемоційний стан людини в умовах агресії.

Новизна цього дослідження полягає в тому, що воно надає свіжий погляд на складні взаємозв’язки між релігією, психологією та соціальними конфліктами. Існують численні дослідження, які розглядають окремі аспекти цієї теми, однак комплексне вивчення впливу релігійної віри на психоемоційний стан людини в умовах агресії залишається недостатньо дослідженим.

Питаннями релігійної віри та її впливу на психоемоційний стан людей займалося чимало дослідників. Віктор Франкл, австрійський психіатр, один з основоположників логотерапії, у своїх роботах, зокрема у книзі «Людина в пошуках сенсу», аналізував, як люди знаходять сенс життя навіть у найскладніших умовах, таких як концтабори. Він підкреслював важливу роль духовних цінностей у подоланні страждань. Еріх Фромм, німецький соціолог і психоаналітик, досліджував релігію як соціальний феномен і її вплив на особистість. Він виділяв авторитарну та гуманістичну релігійність, підкреслюючи, що перша може сприяти агресії, а друга – миру і співпраці. Ролло Мей, американський екзистенціалістський психолог, досліджував роль віри в подоланні відчуття безглуздості життя. Він вважав, що віра може надати людині відчуття зв’язку із чимось більшим за себе і допомогти їй знайти сенс у стражданнях. Карл Юнг, швейцарський психіатр, засновник аналітичної психології, досліджував архетипи, колективне несвідоме і роль релігії в психіці людини. Він вважав, що релігійні символи і міфи відіграють важливу роль у формуванні особистості.

Сьогодні існує багато сучасних дослідників: Лобовик, Парсонс, Колодний, Филипович, Балух, Докаш, які продовжують вивчати вплив релігії на соціум, її природу та психологію. Вони використовують різноманітні методи дослідження, включно з опитуванням, експериментами та якісним аналізом. Їхні роботи зосереджені на ролі релігії в подоланні стресу, пошуку сенсу життя та формуванні особистості.

Особливістю релігії є те, що в ній відображаються зовнішні прояви людини, а саме стан самовизначення у світі, стан здобуття людиною самої себе. (Колодний, 2005, с. 36). Унаслідок здатності переживати можливе як дійсне, релігійна віра ґрунтується не на раціональному, а на чуттєво-емоційному аспекті свідомості, що не принижує її гедоністичної функції, суть якої – давати розраду та обнадіювати (Релігієзнавчий словник, 1996, с. 7).

Віра – це не лише ознака релігійної свідомості, але й інтелектуальна і психологічна особливість людської природи.

Механізми впливу релігійної віри є досить різноманітними. Серед них:

когнітивна переоцінка – релігія пропонує людині нові способи тлумачення подій, що відбуваються. Віруючі можуть інтерпретувати страждання як випробування, які зміцнюють їх віру, або як можливість духовного зростання;

емоційна регуляція – релігійні практики, як-от молитва, медитація та співи, допомагають людям регулювати свої емоції, зменшувати тривогу і підвищувати рівень позитивних емоцій;

соціальна підтримка – релігійні громади надають людям соціальну підтримку, яка є важливим фактором у подоланні стресу і травматичних переживань;

відчуття контролю – віра в Бога або вищу силу допомагає людям відчувати себе більш захищеними і контролювати ситуацію, навіть якщо вона здається безнадійною.

Вплив релігії на психоемоційний стан може відрізнятися залежно від індивідуальних особливостей людини, її релігійної приналежності, глибини віри та інших факторів. Наприклад, деякі люди можуть відчувати посилення тривоги і страху в умовах агресії, навіть якщо вони є віруючими.

Релігія, як багатогранне соціокультурне явище, протягом століть відігравала значну роль у житті людини, формуючи її світогляд,

цінності та поведінку. Особливо гостро питання про вплив віри постає в екстремальних ситуаціях, як-от збройні конфлікти, терористичні акти та інші прояви агресії. У цих умовах релігія може виступати як потужний ресурс, що допомагає людям зберегти психічне здоров'я та адаптуватися до нових реалій або, навпаки, посилювати соціальну напруженість і конфліктність (Паращевин, 2022, с. 157).

Релігія постає як ресурс у подоланні наслідків агресії, зокрема, релігійні вчення закликають до прощення, милосердя та любові до ближнього. Ці цінності допомагають людям подолати ненависть, гнів і бажання помсти, що особливо важливо в умовах агресії. Релігія є також фактором, що посилює конфліктність, сюди належить:

Фанатизм – екстремістські інтерпретації релігійних текстів можуть призводити до виникнення радикальних ідей і насильницьких дій.

Ідеологізація конфлікту – релігія може використовуватися як інструмент для мобілізації прихильників і легітимізації насильства.

Дискримінація – релігійні догми можуть бути використані для дискримінації інших релігійних груп або людей, що не поділяють релігійні переконання.

Вивчення взаємозв'язку між релігією та психологією – це багатогранна галузь дослідження. Багато вчених із різних країн світу присвятили свої роботи аналізу того, як релігійні вірування впливають на психічний стан людини, особливо в екстремальних ситуаціях.

Релігійна віра може відігравати важливу роль у формуванні психоемоційного стану людини в умовах агресії. Вона надає людям сенс життя, соціальну підтримку, надію і допомагає справлятися зі стресом. Однак вплив віри є індивідуальним і залежить від багатьох факторів.

У світі, де агресія та конфлікти стають перешкодою на шляху до співіснування, промова релігійного лідера має величезний вплив, а релігійна віра позитивно впливає на емоційну витривалість і відновлення душевних сил, а також надає здатність мобілізувати людські та матеріальні ресурси для надання соціально-психологічної допомоги. В умовах агресії, війни це приносить духовну розраду, сприяючи психологічному здоров'ю. Актуальним постає духовне капеланство, створення реабілітаційних центрів та першої духовної допомоги, щоб

стабілізувати самопочуття людини в кризовому стані, забезпечити її від подальшого можливого погіршення складного стану та деструктивних дій. Додаткова мета – допомогти людині опанувати її ресурси, у т. ч. духовні, а також ресурси релігійної спільноти (П'яста, 2020, с. 144).

Однією зі складових духовно-психологічного зміцнення особистості є формування самоцінності, передумовами до якої є справедливе ставлення, шаноблива увага, визнання цінності особистості, підтвердження власної гідності, що дає змогу наблизитися до власної сутності, досягнути більшої автентичності. Коли бракує справедливості, уваги, визнання, цінності людини з боку оточення, поступово втрачається і самоцінність, що посилює відчуження від роботи, суспільства, інших людей, від самого себе (Пивоваров, 2014, с. 45).

В умовах війни, агресії дуже важливою є робота з психологічними травмами військовослужбовців, ветеранів війни, осіб, які втратили рідних, вимушених переселенців, адже сама присутність священика, символу близькості до Бога, у війську надає солдатам підтримку. Завдання пастиря – гуртувати дух воїна, тому що людина складається не тільки з тіла, усередині є те, що рухає цим тілом. Віра

в Бога, вищі сили або універсальні принципи часто стає для людини джерелом сили, надії та віти.

Однак варто зазначити, що вплив релігії на психологічний стан людини є індивідуальним і залежить від багатьох факторів:

- типу релігії, адже різні релігії пропонують різні способи подолання страждань і труднощів;

- рівня релігійності, тобто чим глибша релігійна віра людини, тим більший її вплив на психологічний стан.

- особистісних характеристик, оскільки особистісні особливості людини, як-от темперамент, характер і життєвий досвід, також впливають на те, як вона сприймає релігійні вчення і практики.

Соціальний контекст, у якому людина живе, може як посилювати, так і послаблювати позитивний вплив релігії.

Релігійна віра може бути потужним ресурсом для людей, які стикаються з агресією і насильством. Вона надає сенс життю, забезпечує соціальну підтримку, допомагає подолати стрес і формує систему моральних цінностей. Однак важливо розуміти, що вплив релігії є індивідуальним і залежить від багатьох факторів.

Список використаних джерел:

- Балух, В. (2003). Релігійні процеси як чинник формування духовності народу. *Науковий вісник ЧНУ. Збірник наукових праць*. Філософія. Чернівці. Вип. 163–164. С. 11–12.
- Іванчіч, Т. (2018). Агіотерапія посттравматичного стресового розладу. Львів: Колесо. 233 с.
- Колодний, А. (2005). Україна в її релігійних виявах. Монографія. Львів. 336 с.
- Паращевин, М. (2022). Релігійні організації як агенти соціальних змін в Україні: монографія. За ред. Злобіної. Київ: Інститут соціології НАНУ. С. 156–204.
- Пивоваров, Н. (2014). Проблема інтерпретації та операціоналізації термінів «релігія», «віра», «релігійність»: огляд наукових підходів. *Український соціум*. № 1. С. 44–55.
- П'яста, Р. (2020). Групи взаємодопомоги. Середина темної ночі є початком нового дня. Душпастирство у кризових ситуаціях. Посібник для священиків. Львів: Колесо. С. 140–155.
- Релігієзнавчий словник (1996). За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. Київ: Четверта хвиля, 1996. 392 с.

References:

- Balukh, V. (2003). Relihiini protsesy yak chynnyk formuvannia dukhovnosti narodu [Religious processes as a factor in the formation of the spirituality of the people]. *Naukovyi visnyk CHNU. Zbirnyk naukovykh prats. Filosofiia*. Chernivtsi. Issue 163–164. P. 11–12 [in Ukrainian].
- Ivanchich, T. (2018). Ahioterapiia posttravmatychnoho stresovoho rozladu [Psychotherapy for post-traumatic stress disorder]. Lviv: Koleso. 233 p. [in Ukrainian].
- Kolodnyi, A. (2005). Ukraina v yii relihiinykh vyjavakh [Ukraine in its religious manifestations]. Monohrafiia. Lviv. 336 p. [in Ukrainian].
- Parashchevyn, M. (2022). Relihiini orhanizatsiia ahenty sotsialnykh zmin v Ukraini [Religious organizations as agents of social change in Ukraine]: monohrafiia. Za red. Zlobinoi. Kyiv: Instytut sotsiolohii NANU. P. 156–204 [in Ukrainian].

Pyvovarov, N. (2014). Problema interpretatsii ta operatsionalizatsii terminiv “relihiia”, “vira”, “relihiinist”: ohliad naukovykh pidkhodiv [The problem of interpretation and operationalization of the terms “religion”, “faith”, “religiosity”: a review of scientific approaches]. *Ukrainskyi sotsium*. № 1. P. 44–55 [in Ukrainian].

Piasta, R. (2020). Hrupy vzaïemodopomohy. Seredyna temnoi nochi ye pochatkom novoho dnia. Dushpastyrstvo u kryzovykh sytuatsiiakh. Posibnyk dlia sviashchennykiv [Self-help groups. The middle of the dark night is the beginning of a new day. Pastoral care in crisis situations]. Lviv: Koleso. P. 140–155 [in Ukrainian].

Relihiieznavchy slovnyk [Religious Studies Dictionary] (1996). Za red. A. Kolodnoho i B. Lobovyka. Kuiv: Chet-verta khvyliia, 1996. 392 p. [in Ukrainian].

Василенко Вікторія Станіславівна,
*старший викладач кафедри богослов'я та релігієзнавства
Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
v.s.vasylenko@udu.edu.ua*

Корицький Ярослав Броніславович,
*аспірант кафедри богослов'я та релігієзнавства
Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0009-0006-5404-6487
ya.korytskyi@udu.edu.ua*

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЯК ФАКТОР ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена аналізу державно-церковних відносин в Україні, їх історичній еволюції, правовому регулюванню та впливу політичних процесів на релігійну сферу. Автор розглядає різні моделі взаємодії держави та релігійних організацій, починаючи з періоду Римської імперії, середньовічної Європи та Російської імперії аж до радянської доби й сучасної України. Особлива увага приділяється подіям після Революції гідності 2014 року, а також наслідкам повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році, що докорінно змінило релігійний ландшафт країни. Проаналізовано, як релігійні інституції впливали на суспільно-політичні процеси, а також роль держави у врегулюванні міжконфесійних конфліктів.

Окремий розділ присвячено правовим аспектам регулювання релігійного життя в Україні, включно з конституційними нормами, національним законодавством і міжнародними правовими стандартами. Розглянуто питання конкуренції між релігійними конфесіями, зокрема між Православною церквою України (ПЦУ) та Українською православною церквою (УПЦ Московського патріархату), а також вплив отримання Томосу про автокефалію у 2019 році. У статті аналізується реакція української влади на виклики, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, які можуть становити загрозу національній безпеці. Висвітлено перспективи вдосконалення державно-церковних відносин в Україні через оновлення законодавства, посилення контролю за діяльністю релігійних структур і підтримку діалогу між державою і церквою, з урахуванням міжнародного досвіду та суспільних викликів.

Ключові слова: державно-церковні відносини, релігійна політика, релігійний плюралізм, автокефалія, національна безпека, законодавче регулювання.

Vasylenko Viktoriia,
*Senior Lecturer at the Department of Theology and Religious Studies Educational and Scientific Institute of
Philosophy and Educational Policy Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
v.s.vasylenko@udu.edu.ua*

Korytskyi Yaroslav,
*Postgraduate Student at the Department of Theology and Religious Studies
Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy
Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0009-0006-5404-6487
ya.korytskyi@udu.edu.ua*

THE ESSENCE OF THE STATE AS A FACTOR IN IMPROVING CHURCH-STATE RELATIONS

The article is devoted to analyzing state-church relations in Ukraine, their historical evolution, legal regulation, and the influence of political processes on the religious sphere. The author considers various models of interaction between the state and religious organizations, starting from the period of the Roman Empire, medieval Europe, and the Russian Empire, up to the Soviet era and modern Ukraine. Particular attention is paid to the events after the Revolution of Dignity in 2014, as well as the consequences of the full-scale Russian invasion in 2022, which radically changed the country's religious landscape. It analyzes how religious institutions influenced socio-political processes, as well as the role of the state in resolving interfaith conflicts.

A separate section is devoted to the legal aspects of regulating religious life in Ukraine, including constitutional norms, national legislation, and international legal standards. The article examines the issue of competition between religious denominations, particularly between the Orthodox Church of Ukraine (OCU) and the Ukrainian Orthodox Church (UOC of the Moscow Patriarchate), as well as the impact of receiving the Tomos on autocephaly in 2019. The article analyzes the response of the Ukrainian authorities to the challenges associated with religious organizations' activities that may threaten national security. The article highlights the prospects for improving state-church relations in Ukraine through updating legislation, strengthening control over the activities of religious structures, and supporting dialogue between the state and the church, taking into account international experience and social challenges.

Key words: state-church relations, religious policy, religious pluralism, autocephaly, national security, legislative regulation.

Вступ. Державна політика відіграє ключову роль у вдосконаленні державно-церковних відносин, забезпечуючи правове регулювання та сприяючи гармонізації взаємодії між державою і релігійними організаціями. В Україні церква відокремлена від держави, що закріплено в законодавстві. Однак для ефективної взаємодії потрібно постійно вдосконалювати правові механізми, враховуючи сучасні виклики й суспільні потреби.

Правове регулювання державно-церковних відносин є ключовим елементом для забезпечення гармонійної взаємодії між державою та релігійними організаціями. Цей процес передбачає формування чітких правових механізмів, які визначають статус релігійних спільнот, їх права, обов'язки та межі співпраці з державою.

Історія державно-церковних відносин демонструє різні моделі взаємодії, від гармонійного співіснування до конфліктного протистояння. Сучасні процеси секуляризації та плюралізації релігійного життя також відбуваються під впливом історичних факторів.

У Римській імперії, особливо після прийняття християнства імператором Костянтином Великим, відбулося поступове формування симфонії між церквою і державою. Дослідник Peter Brown у своїй роботі *The Rise of Western Christendom* (1996) зазначає, що цей період став початком формування моделі, де церква почала виконувати державотворчу роль.

У середньовічній Європі церква нерідко конкурувала з державою за політичну владу. Зокрема, конфлікт між імператором Священної Римської імперії Генріхом IV та Папою Григорієм VII (XI ст.) призвів до знаменитої боротьби за інвеституру. Дослідник Brian Tierney у книзі *The Crisis of Church and State 1050–1300* (1988) підкреслює, що ця боротьба заклала підвалини пізніших моделей державно-церковних відносин у Європі.

У XVI столітті протестантська Реформація призвела до радикальних змін у взаємодії церкви і держави. Наприклад, у Німеччині Мартін Лютер закликав світську владу взяти на себе контроль над церковними питаннями, що призвело до формування державних церков у протестантських країнах. Brad S. Gregory у книзі *The Unintended Reformation* (2012) зазначає, що цей процес зумовив появу національних церков, що змінило баланс між світською і духовною владою. XVIII століття принесло новий етап відносин між державою та церквою. Французька революція стала яскравим прикладом активного втручання держави у релігійні справи. У цей період держави почали активно секуляризувати суспільство, витісняючи церкву з політичного життя.

У XX столітті тоталітарні режими намагалися або повністю підпорядкувати релігію державі (СРСР, нацистська Німеччина), або використовувати її як інструмент ідеологічного

контролю. Наприклад, радянська влада намагалася знищити церкву, однак у підсумку релігія залишилася важливим суспільним фактором.

У Російській імперії православна церква була тісно пов'язана з державою, що особливо закріпилося після реформ Петра I. Від 1721 року, коли було скасовано патріаршество і створено Святійший правлячий Синод, церква фактично втратила автономію і стала державним органом. У XIX столітті церква залишалася частиною бюрократичної системи та підтримувала імперську ідеологію. Водночас державна влада використовувала її як інструмент контролю над суспільством. Реформи Петра I заклали традицію повного підпорядкування церкви державі, що зберігалось аж до падіння імперії у 1917 році.

Після Жовтневого перевороту 1917 року більшовицька влада розпочала масштабну антирелігійну кампанію. У 1920–30-х роках тисячі священнослужителів були репресовані, а храми – закриті або зруйновані. Радянська влада намагалася повністю викоринити релігію, замінюючи її комуністичною ідеологією.

Проте під час Другої світової війни Йосип Сталін частково відновив роль Російської православної церкви, дозволивши їй діяльність в обмежених рамках. Як зазначає John Anderson у книзі *Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States* (1994), це було радше тактичним ходом для мобілізації суспільства. Дослідники зазначають, що «за роки, що минули з часу сталінського відродження РПЦ в 1943 році, церква постала на міцний і добре злагоджений механізм, з добре налаштованою системою підготовки кадрів, виробничою базою із забезпечення церковним начинням, друком відповідної літератури, різноманітних ЗМІ і т. ін.» (Бондаренко, Целковський, Кушнірчук, 2023). У 1960-х роках за Хрущова антирелігійна кампанія знову активізувалася, а за Брежнєва церква існувала під жорстким державним контролем через Раду у справах релігій.

З розпадом СРСР і проголошенням незалежності України в 1991 році релігійне життя почало активно відроджуватися. Відбулося відновлення багатьох релігійних конфесій, зокрема Української греко-католицької церкви й Української автокефальної православної церкви. У 90-х роках, зазначає Віктор Бондаренко, українська влада традиційно прагнула зберігати баланс між різними конфесіями,

проте ситуація нерідко ускладнювалася упередженими діями окремих місцевих посадовців, які вирішували конфліктні питання не відповідно до закону, а керуючись власними уподобаннями (Бондаренко, 1999).

На початку 2000-х років українська влада зберігала відносну рівновіддаленість від релігійних організацій, хоча православні конфесії залишалися ключовими гравцями у сфері державно-церковних відносин. У цей період спостерігалася активна конкуренція між Українською православною церквою (Московського патріархату) та Українською православною церквою Київського патріархату. Попри те що офіційно держава декларувала нейтралітет, окремі політичні сили неодноразово використовували релігійні питання для власної вигоди. Особливо це проявлялося під час виборчих кампаній, коли різні церкви підтримували тих чи інших кандидатів.

У 2010 році, після обрання президентом Віктора Януковича, роль УПЦ (МП) у суспільному житті значно зросла. Влада відкрито демонструвала преференції цій конфесії, що викликало занепокоєння серед інших релігійних організацій. Посилення впливу Московського патріархату також відбувалося на тлі зближення України з Росією, що пізніше мало значні наслідки для релігійного життя країни.

Кардинальні зміни в державно-церковних відносинах відбулися після Революції гідності 2014 року. Відхід проросійської влади та початок російської агресії на Донбасі та в Криму змінили ставлення українського суспільства до церковних інституцій. Українська православна церква (МП), яка зберігала канонічний зв'язок із Москвою, втратила частину підтримки, натомість зросли авторитет і вплив Київського патріархату й Української греко-католицької церкви. У цей період держава почала відігравати активнішу роль у релігійних питаннях, підтримуючи процес об'єднання православних конфесій.

Однією з ключових подій стало надання у 2019 році Томосу про автокефалію Православній церкві України (ПЦУ). Це рішення, ухвалене Вселенським патріархом, офіційно закріпило незалежність українського православ'я від Російської православної церкви. Українська влада відкрито підтримувала цей процес, вважаючи його важливим кроком у зміцненні

національної ідентичності та подоланні російського впливу в релігійному житті країни.

Після 2022 року, коли почалося повномасштабне вторгнення Росії, питання релігії набуло ще більшого політичного значення. Українська православна церква (МП) опинилася під пильною увагою держави, оскільки частина її представників відкрито підтримувала російську агресію. Влада ініціювала низку законодавчих змін, спрямованих на обмеження діяльності церковних структур, пов'язаних із Москвою, а також підтримувала громади, які ухвалювали рішення про перехід до ПЦУ.

Таким чином, державно-церковні відносини в Україні зазнали суттєвої трансформації. Якщо у 2000-х роках держава намагалася дотримуватися відносного нейтралітету, то після 2014 року її політика стала більш активною, спрямованою на підтримку національно орієнтованих церковних структур. Автокефалія ПЦУ та відхід від впливу Московського патріархату стали важливими етапами у формуванні незалежної релігійної політики, що продовжує розвиватися в умовах сучасних викликів.

Отже, відносини між державою та церквою в Україні мають унікальні особливості, зумовлені історичним контекстом, політичною ситуацією та релігійним розмаїттям. На відміну від багатьох європейських країн, де діє чітка модель секуляризму, український релігійний ландшафт формується в умовах конкуренції різних конфесій, боротьби за церковну незалежність і впливу геополітичних чинників.

Однією з головних особливостей є високий рівень релігійного плюралізму. В Україні діє кілька великих християнських конфесій, серед яких найчисленнішими є Православна церква України (ПЦУ), Українська православна церква (УПЦ, підпорядкована Московському патріархату) та Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Окрім них, у країні активно розвиваються католицькі та протестантські громади, існують мусульманські та юдейські релігійні організації та багато інших релігійних течій. Такий релігійний плюралізм значно впливає на суспільно-політичні процеси, оскільки жодна конфесія не має абсолютного домінування, що сприяє динамічному розвитку державно-церковних відносин.

Релігійний плюралізм можливий і базується на законодавстві, яке регулює відносини церкви

та держави. Конституція України є основоположним документом, що закріплює принципи відокремлення церкви від держави та свободу віросповідання. Стаття 35 гарантує кожному право на свободу світогляду та релігії, включно з можливістю сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. Держава не має права втручатися в діяльність церкви, а церква – у справи держави, що забезпечує баланс і нейтральність державної влади щодо релігійних організацій. Основним нормативно-правовим актом у цій сфері є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.). Ним громадянам гарантується право індивідуально або колективно сповідувати релігію, виконувати релігійні обряди та вести релігійну діяльність. Для набуття юридичного статусу релігійні громади повинні пройти процедуру реєстрації в органах державної влади. Закон визначає, що релігійні громади можуть вести благодійну діяльність і звільняються від оподаткування на певних умовах. Закон також забороняє дискримінацію за релігійною ознакою та будь-яку примусову релігійну діяльність. Україна, як учасниця міжнародних правових актів, зобов'язана дотримуватися загальновизнаних принципів свободи релігії та прав людини: «Загальна декларація прав людини» (1948 р.), ст. 18, яка передбачає право на свободу думки, совісті та релігії, та «Європейська конвенція з прав людини» (1950 р.), ст. 9, що забезпечує захист свободи віросповідання з можливістю її обмеження в інтересах суспільної безпеки. Ці стандарти є основою для удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики в Україні (Бліхар, 2013).

Попри формальне відокремлення церкви від держави, закріплене Конституцією України, релігійні інституції продовжують відігравати важливу роль у суспільному житті. Держава підтримує релігійні громади через реституцію церковного майна, взаємодію у сфері соціального забезпечення та гуманітарних ініціатив. Водночас церква впливає на морально-етичні аспекти життя суспільства та нерідко бере участь у суспільно-політичних дискусіях. Аналізуючи тенденції розвитку державно-церковних відносин, можна сказати, що Україна шукає баланс між європейською моделлю секулярної держави та традиційною роллю церкви в суспільстві.

Важливим є те, що Церкву визнано невід'ємною складовою громадянського суспільства шляхом ухвалення законодавства, що сприяє розширенню взаємодії між державними органами та релігійними організаціями. Наразі церкви та релігійні спільноти на законодавчому рівні отримали майже всі права, якими користуються громадські об'єднання у сфері громадського життя. Відповідно до частини 7 статті 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», ці права закріплено безпосередньо.

Дуже часто держава відіграє важливу роль у вирішенні конфліктів, що виникають у релігійному середовищі. Держава виступає посередником, забезпечуючи дотримання прав усіх релігійних громад. Питання власності на культові споруди є частою причиною конфліктів, що потребують правового врегулювання. Прикладом є ситуація навколо надання автокефалії Православній церкві України та відповідні реакції релігійних структур (Здіорук, 2023).

Окремо слід відзначити використання релігії в політичних процесах. В українських реаліях політики часто взаємодіють із релігійними лідерами, намагаючись заручитися підтримкою віруючих. Московський патріархат довгий час мав вплив у південних та східних регіонах, тоді як УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ більше підтримували проєвропейські політичні сили і тому релігія є одним із важливих чинників політичної боротьби, особливо після Революції гідності 2014 року.

На думку Генадія Целковського, позиція Президента Володимира Зеленського, яка раніше була індиферентною, зазнала змін після початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 року, чому сприяло виявлення колабораціоністських дій окремих священнослужителів та ієрархів УПЦ, а також відсутності чіткої позиції керівництва УПЦ щодо засудження агресії та мілітаристська риторика Патріарха Кирила, його відкрите благословення війни проти України та твердження про те, що УПЦ є частиною «Русского мира» та російської церкви (Целковський, 2024).

Російське вторгнення в Україну у 2022 році докорінно змінило релігійний ландшафт країни і вплинуло на державно-церковні відносини. Якщо до війни Українська православна церква (Московського патріархату) зберігала значний вплив, то після початку повномасштабного

вторгнення її підтримка значно знизилася. Це зумовлено тим, що частина духовенства УПЦ підтримувала російську агресію, а Кремль активно використовував релігійний фактор для пропаганди. Війна прискорила процес відмови українського суспільства від проросійських релігійних структур та сприяла зміцненню ПЦУ як головної православної церкви країни.

Олександр Саган зазначає, що церковний поділ між ПЦУ та УПЦ (МП) не є суто релігійним, а має глибокий геополітичний підтекст. Олександр Саган вказує на те, що Росія використовувала УПЦ (МП) для просування своїх інтересів в Україні, а тому держава змушена була відреагувати на цей виклик (Саган, 2023). Тому в умовах воєнного стану державне регулювання релігійної діяльності потребує посилення для захисту національної безпеки. Прикладом є законодавчі ініціативи щодо заборони діяльності релігійних організацій, що можуть мати зв'язок із державами-агресорами, зокрема Росією. Законом передбачений посилений контроль за діяльністю окремих релігійних структур, які можуть бути інструментами інформаційної або ідеологічної війни. Отже, такі заходи спрямовані на забезпечення національної єдності та недопущення підривної діяльності (Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20.08.2024 № 254к/96-ВР).

Для підвищення ефективності правового регулювання потрібно:

- модернізувати законодавство України, враховуючи виклики сучасного українського суспільства;
- посилити контроль за діяльністю релігійних структур, які можуть становити загрозу національній безпеці;
- забезпечити діалог між державою та релігійними організаціями для формування спільних рішень щодо соціальних і моральних питань;
- імплементувати міжнародні стандарти у сфері свободи релігії та міжконфесійного діалогу.

Досвід європейських країн свідчить про різноманітність моделей співіснування держави та церкви. Вивчення цих моделей може бути корисним для вдосконалення української практики державно-церковних відносин. Україна може враховувати європейський досвід для

вдосконалення своєї моделі державно-церковних відносин. Європейські моделі державно-церковних відносин демонструють різноманітність підходів – від офіційного статусу церкви до жорсткого секуляризму. Кожна модель відповідає історичним і культурним реаліям конкретної країни (Шаправський, 2015). Для України важливо знайти оптимальний баланс, який забезпечить релігійну свободу, міжконфесійну гармонію та нейтралітет держави.

Правове регулювання державно-церковних відносин в Україні базується на конституційних нормах, національному законодавстві та міжнародних стандартах. Удосконалення цих механізмів є важливим для збереження релігійного миру, захисту національних інтересів і забезпечення прав людини в умовах сучасних викликів. Об'єднання зусиль держави, суспільства й релігійних інституцій у розв'язанні соціальних проблем сприяє міжцерковному порозумінню та гармонізації державно-церковних відносин.

Історія державно-церковних відносин у Російській імперії, СРСР та незалежній Україні демонструє еволюцію від повного підпорядкування церкви державі до боротьби за автономію. Якщо в імперський і радянський періоди церква була знаряддям державної влади, то в сучасній Україні вона відіграє важливу роль у формуванні національної ідентичності.

В умовах війни Росії проти України державно-церковні та суспільно-релігійні відносини зазнали значних змін. Держава змушена реагувати на виклики, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, що можуть становити загрозу національній безпеці.

Сучасні державно-церковні відносини в Україні характеризуються кількома ключовими аспектами. По-перше, це високий рівень релігійного плюралізму та конкуренції між конфесіями. По-друге, боротьба за церковну незалежність, що досягла кульмінації у 2019 році з отриманням Томосу. По-третє, формальне відокремлення церкви від держави поєднується з активною взаємодією у соціальній сфері. По-четверте, релігія залишається важливим інструментом політичної боротьби. Нарешті, війна з Росією суттєво трансформувала релігійну карту України, послабивши позиції Московського патріархату та зміцнивши українські національні церкви. Усе це робить Україну унікальним прикладом формування нової моделі державно-церковних відносин у пострадянському просторі.

Отже, держава, виступаючи активним учасником у формуванні та реалізації політики у релігійній сфері, може суттєво вплинути на вдосконалення державно-церковних відносин, забезпечуючи баланс між світськими та релігійними інтересами суспільства.

Список використаних джерел:

- Бліхар, В. С. (2013). Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія. Львів. ЛьвДУВС. 516 с.
- Бондаренко, В. (1999). Релігійна ситуація в Україні і перспективи її розвитку. *Релігійна свобода*. № 3. С. 73–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/religfree_1999_3_18.
- Бондаренко, В. Д., Целковський, Г. А., & Кушнірчук, В. А. (2023). Православ'я в Україні: динаміка трансформаційних змін, їх чинники та результати. *Культурологічний альманах*, 4, 3–11. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.1>
- Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України: аналіт. доп. за ред. С. І. Здіорука. Київ. НІСД. 2023. 36 с. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07>.
- Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
- Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20.08.2024 № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text>.
- Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР*, 1991, № 25, ст. 283 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>.
- Саган, О. Н. (2023). Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: актуальні проблеми, можливі сценарії розвитку: стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 23 червня 2023 року. *Вісник Національної академії наук України*, 8, 84–90. <https://doi.org/10.15407/visn2023.08.084>.
- Целковський, Г. А. (2024). Міжнародний аспект правового регулювання підпорядкування Української православної церкви. *Культурологічний альманах*, 3, 370–377. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.44>
- Шаправський, С. А. (2015). Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство. Вип. 12. С. 183–198. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2015_12_18.

Anderson, J. (1994). Religion, state, and politics in the Soviet Union and successor states. Cambridge University Press. 236 p.

Brown, Peter (2013). The Rise of Western Christendom : Triumph and Diversity, A.D. 200–1000. 10th anniversary rev. ed. Chichester, West Sussex ; Wiley-Blackwell,

Martin Schulze Wessel, Frank E. Sysyn (2015). Religion, Nation, and Secularization in Ukraine. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

Brad S. Gregory (2012). The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society Harvard University Press. URL: <https://surl.li/nwrnhx>.

Tierney, B. (1964). The Crisis of Church and State, 1050–1300. With Selected Documents. Toronto ; Buffalo : Published by University of Toronto Press in association with the Medieval Academy of America. 212 p.

References:

Blikhar, V.S. (2013). Derzhavno-tserkovni vidnosyny yak eksplikatsiia dykhotomii vlady ta suspilstva u yevropeiskii filosofii: monohrafiia [State-church relations as an explanation of the dichotomy of power and society in European philosophy: monograph]. Lviv. LvDUVS. 516 p. [in Ukrainian].

Bondarenko, V. (1999). Relihiina sytuatsiia v Ukraini i perspektyvy yii rozvytku [The religious situation in Ukraine and prospects for its development]. *Relihiina svoboda*. № 3. P. 73–76. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/religfree_1999_3_18 [in Ukrainian].

Bondarenko, V.D., Tselkovskiy, H.A., & Kushnirchuk, V.A. (2023). Pravoslavia v Ukraini: dynamika transformatsiinykh zmin, yikh chynnyky ta rezultaty [Orthodox in Ukraine: the dynamics of transformational changes, its factors and results]. *Kulturolohichnyi almanakh*, 4, 3–11. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.1> [in Ukrainian].

Derzhavno-tserkovni ta suspilno-relihiini vidnosyny v umovakh viiny Rosii proty Ukrainy [State-church and socio-religious relations in the conditions of Russia's war against Ukraine]: analit. dop. za red. S.I. Zdioruka. Kyiv. NISD. 2023. 36 p. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07> [in Ukrainian].

Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of June 28, 1996 No. 254k/96-VR]. Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].

Pro zakhyst konstytutsiinoho ladu u sferi diialnosti relihiinykh orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 20.08.2024 № 254k/96-VR [Law of Ukraine dated August 20, 2024, on the protection of the constitutional order in the sphere of activities of religious organizations. No. 254k/96-VR]. Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text> [in Ukrainian].

Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 23.04.91 [On freedom of conscience and religious organizations: Law of Ukraine dated 04/23/91] *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*, 1991, № 25, st. 283 Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> [in Ukrainian].

Sahan, O.N. (2023). Derzhavno-tserkovni vidnosyny v Ukraini na suchasnomu etapi: aktualni problemy, mozhlyvi stsenarii rozvytku: Stenohrama dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 23 chervnia 2023 roku [Church-state relations in Ukraine at the current stage: current problems, possible development scenarios: Transcript of the report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on June 23, 2023]. *Visnik Nacionalnoi akademii nauk Ukraini*, 8, 84–90. <https://doi.org/10.15407/visn2023.08.084> [in Ukrainian].

Tselkovskiy, H.A. (2024). Mizhnarodnyi aspekt pravovoho rehuliuвання pidporiadkuvannya Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy [International aspect of the legal regulation of the subordination of the Ukrainian Orthodox Church]. *Kulturolohichnyi almanakh*, 3, 370–377. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.44> [in Ukrainian].

Shapravskiy, S.A. (2015). Modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn: yevropeiskiy kontekst [Models of state-church relations: the European context]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"*. Seria: Istorychne relihiieznavstvo. Issue 12. P. 183–198. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2015_12_18 [in Ukrainian].

Brown, Peter (2013). The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200–1000. 10th anniversary rev. ed. Chichester, West Sussex ; Wiley-Blackwell,

Martin Schulze Wessel, Frank E. Sysyn (2015). Religion, Nation, and Secularization in Ukraine. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

Brad S. Gregory (2012). The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society Harvard University Press. Retrieved from: <https://surl.li/nwrnhx>

Tierney, B. (1964). The Crisis of Church and State, 1050–1300. With Selected Documents. Toronto; Buffalo: Published by University of Toronto Press in association with the Medieval Academy of America. 212 p.

Делятинський Руслан Іванович,

*кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
факультету богословських і гуманітарних наук, науковий співробітник*

*Науково-дослідного інституту історії Церкви
Івано-Франківської академії Івана Золотоустого*

orcid.org/0000-0002-6020-7666

r.deliatynskyi@ifaiz.edu.ua

Василів Павло Романович,

*доктор наук з богослов'я, доцент кафедри богослов'я факультету богословських і гуманітарних наук,
науковий співробітник*

*Науково-дослідного інституту канонічного права і богословських наук
Івано-Франківської академії Івана Золотоустого*

orcid.org/0000-0001-6523-5570

vasylivp@ifaiz.edu.ua

Єгрешій Олег Ігорович,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і методики викладання історії
факультету історії, політології і міжнародних відносин*

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

orcid.org/0000-0002-0639-910X

ludyna@ukr.net

Випасняк Андрій Іванович,

*кандидат історичних наук, викладач циклової комісії суспільних дисциплін
Івано-Франківського фахового коледжу технологій та бізнесу*

orcid.org/0009-0003-8594-2776

c520@ukr.net

**«ВДАВАВ ПРАВОСЛАВНОГО, АЛЕ ДОДЕРЖУВАВСЯ
ДАВНІХ УНІАТСЬКИХ ПРАКТИК»: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ
ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТУ СВЯЩЕНИКА
МИХАЙЛА АНДРІЙОВИЧА ФЕДОРАКА (1921–1995)
ЧАСТИНА 1: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ,
ФОРМАЦІЯ І СВЯЧЕННЯ (1921–1958)**

Мета роботи. Висвітлення життя та діяльності о. Михайла Андрійовича Федорака, пароха громади УГКЦ с. Ямниця поблизу Івано-Франківська, приклад якого може продемонструвати еволюцію поглядів і поведінки одного зі священників від становлення особистості в греко-католицькому середовищі та богословської освіти в умовах «православізації» до практики православного «уніатськи настроєного» священника, а відтак до повного відновлення його греко-католицької релігійно-конфесійної індивідуальної самоідентифікації. Результати. У першій частині статті розглянуто життєвий шлях та діяльність о. Михайла Федорака, зосереджено увагу на формуванні його світогляду, здобутті богословської освіти й обставинах рукоположення на священника, що визначили його «уніатські настрої» та вплинули згодом на його душпастирську та громадську працю.

Висновки. Проведена на основі аналізу комплексу історичних джерел методами біографістики, просопографії та мікроісторії реконструкція життя та діяльності о. Михайла Андрійовича Федорака (1921–1995) дає змогу стверджувати, що він став добрим прикладом ревного душпастирського служіння для українського

народу в умовах радянського тоталітарного режиму та у відродженій незалежній Україні. Водночас, використовуючи історіографічну модель «Церква в Церкві» (розроблену В. Маркусем, Н. Шліхтою, І. Говерою), можемо підтвердити наявність в діяльності о. М. А. Федорака елементів формальної лояльності та «подвійної конфесійної самоідентичності», що сформувалася внаслідок історичних обставин становлення його особистості (початок формації в монастирі Студитів в Уневі, навчання дяківства в Коломиї, богословська «самоосвіта» і свячення від православного, фактично «возз'єднаного» архієрея) і значною мірою обумовлювала його активну душпастирську працю та потенційну конфліктність із радянським тоталітарним режимом. Важливими результатами нашого дослідження у першій частині є обґрунтування дійсної дати народження, визначення родинного кола, реконструкція етапів формування його світогляду й здобуття освіти, духовної формації та отримання священничих свячень.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, Руська православна церква, «Церква в Церкві», релігійно-конфесійна ідентичність, священник, біографія, отець Михайло Андрійович Федорак.

Deliatynskyi Ruslan,

*Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Faculty of Theology and Humanities, Research Fellow of the Research Institute of Church History Ivano-Frankivsk Academy Ivana Zolotoustoho
orcid.org/0000-0002-6020-7666
r.deliatynskyi@ifaiz.edu.ua*

Vasyliiv Pavlo,

*Doctor of Theology, Associate Professor at the Department of Theology, Faculty of Theology and Humanities, Research Fellow of the Research Institute of Canon Law and Theological Sciences Ivano-Frankivsk Academy Ivana Zolotoustoho
orcid.org/0000-0001-6523-5570
vasylivp@ifaiz.edu.ua*

Yehreshii Oleg,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine and methods of teaching history, Faculty of History, Political Science and International Relations Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
orcid.org/0000-0002-0639-910X
ludyna@ukr.net*

Vypasniak Andrii,

*Candidate of Historical Sciences, Teacher at the Cyclic Commission of Social Disciplines Ivano-Frankivsk Applied College of Technologies and Business
orcid.org/0009-0003-8594-2776
c520@ukr.net*

**“HE PRESENTED TO BE ORTHODOX, BUT ADHERED TO ANCIENT
UNIATE PRACTICES”: AN ATTEMPT TO RECONSTRUCT
THE HISTORICAL PORTRAIT OF PRIEST
MYKHAILO ANDRIYOVYCH FEDORAK (1921–1995)
PART 1: PERSONALITY FORMATION, FORMATION
AND CONGRATULATION (1921–1958)**

The aim of the work. Coverage of the life and activities of Father Mykhailo Andriyovych Fedorak, parish priest of the UGCC community of the village of Yamnytsia near Ivano-Frankivsk, an example of which can demonstrate the evolution of the views and behavior of one of the priests from the formation of a personality in the Greek-Catholic

environment and theological education in the conditions of “Orthodoxization” to the practice of an Orthodox “Uniate-minded” priest, and then to the full restoration of his Greek-Catholic religious-confessional individual self-identification. The results. The first part of the article examines the life and work of Father Mykhailo Fedorak, focusing on the formation of his worldview, the acquisition of theological education, and the circumstances of his ordination as a priest, which determined his “Uniate sentiments” and later influenced his pastoral and public work.

Conclusions. The reconstruction of the life and activities of Father Mykhailo Andriyovych Fedorak (1921–1995), conducted on the basis of an analysis of a complex of historical sources using the methods of biography, prosopography, and microhistory, allows us to assert that he became a good example of zealous pastoral service for the Ukrainian people under the conditions of the Soviet totalitarian regime and in the revived independent Ukraine. At the same time, using the historiographic model “Church within the Church” (developed by V. Marcus, N. Shlichka, I. Hovera), we can confirm the presence in the activities of Father M.A. Fedorak of elements of formal loyalty and “double confessional self-identity”, which was formed as a result of the historical circumstances of the formation of his personality (the beginning of formation in the Studite monastery in Unev, training for the diaconate in Kolomyia, theological “self-education” and ordination from an Orthodox, actually “reunited” bishop) and largely determined his active pastoral work and potential conflict with the Soviet totalitarian regime. Important results of our research in the first part are the substantiation of the actual date of birth, the determination of the family circle, the reconstruction of the stages of the formation of his worldview and the acquisition of education, spiritual formation, and the receipt of priestly ordination.

Key words: Ukrainian Greek Catholic Church, Russian Orthodox Church, “Church within the Church”, religious and confessional identity, priest, biography, Father Mykhailo Fedorak.

Постановка проблеми. Сучасна російсько-українська війна з 2022 року особливо загострила проблему не тільки національної чи релігійно-конфесійної ідентичності, але й передусім індивідуальної ідентифікації в українському суспільстві. Сьогодні, як відзначив директор інституту екуменічних студій Українського Католицького Університету (УКУ) Павло Смицьнюк, «відбуваються радикальні зміни в ідентичності. Ми бачимо, як російськомовні люди перестають говорити російською, переходять на українську. Люди, які ніколи не відчували себе патріотами, сьогодні відчують себе патріотами. Церкви по-іншому сприймають свою ідентичність...» (Більська, 15.09.2022). Саме особистісна, індивідуальна ідентифікація, спонукаючи людей вибрати конкретну модель соціальної поведінки, впливає на суспільні настрої, певною мірою визначає розвиток історичних подій. Водночас для розуміння багатьох сучасних процесів необхідним є звернення до уроків минулого. Навіть в умовах війни основним завданням історика має бути «погляд на минуле з деякої перспективи», тому, як відзначив директор Інституту історії Церкви УКУ Олег Турій, «те, що ми досліджуємо підпільну Церкву, дисидентський рух, роль релігійного чинника в розвалі СРСР та утвердженні української незалежності, дає нам певні ключі для розуміння майбутнього» (Антошевський, 30.10.2022).

В історії Української греко-католицької церкви (УГКЦ) XX століття можемо знайти

чимало прикладів, коли індивідуальна самоідентифікація в кризових ситуаціях періоду підпілля, за винятком нонконформістів, які цілком відмовлялися поєднувати християнську віру з радянською ідеологією та практикою (наприклад, через членство у комсомолі, партії), допомагала іншій частині греко-католиків, попри вимушену «офіційну» позицію лояльності до радянського режиму, зберегти глибинну ідентичність – віру в Бога та приналежність до «катакомбної» УГКЦ (Будз, 2010, с. 209–227). Отже, дослідження життєвих стратегій окремих представників цих двох груп греко-католицького підпілля («нонконформістів» і «лоялістів») на сьогодні є достатньо актуальним.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує дослідження біографій тієї групи священників, які в 1970–1980-х рр. формально належали до РПЦ, проте підтримували зв'язки з підпільним греко-католицьким духовенством, а в період легалізації УГКЦ у 1989–1991 рр. повернулися до її лона й активно сприяли відродженню релігійно-церковного життя. Одним із яскравих прикладів священників з цієї групи духовенства, очевидно, є отець Михайло Федорак (1927–1995), який на початку 1990-х рр. був греко-католицьким парохом с. Ямниця поблизу м. Івано-Франківська.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній історіографії, окрім загальної постановки проблем про наявність «Церкви в Церкві», тобто «возз'єднаної»

частини духовенства в складі РПЦ у західних областях України (Шліхта, 2012, с. 431), чи окремих згадок про умовний поділ духовенства УГКЦ у 1990-х рр. на три групи (колишніх підпільних священиків, «вихідців» з РПЦ та молодого, сформованого в «екстернатних» семінаріях, покоління) (Стоцький, 2015, с. 56, 70–71), недостатньо розробленими є питання про взаємозв'язки окремих «возз'єднаних» з РПЦ священиків з підпільними ієрархами і священиками катакомбної УГКЦ у 1950–1980-х рр. (на прикладі місцевих парафій або окремих священиків) і частково взаємопов'язане з ним питання про «конверсію» колишнього духовенства РПЦ до відродженої УГКЦ у 1989–1991 рр.

Певним винятком у цьому контексті є дисертація Катерини Будз, у якій дослідниця розглянула питання про «взаємини «возз'єднаних» і «невозз'єднаних» священиків після 1946 р.», окреслюючи на конкретних прикладах 1950–1960-х рр. тенденції як «поборювання» православним духовенством «підпільних уніатів» (зокрема, через скарги і «наклепництво» до обласних уповноважених Ради у справах РПЦ), так і нечисленні випадки допомоги «возз'єднаних» священиків «своїм співбратам» у підпіллі (Будз, 2016, с. 61–72). Тим часом дослідниця Наталія Шліхта вказала навіть на окремих історичний феномен – «Церкву в Церкві» (термін, запозичений нею у діаспорного дослідника Василя Маркуся), підкреслюючи спершу, що «возз'єднані» єпархії не влилися в «єдине тіло» РПЦ, а натомість утворили своєрідну «Церкву в Церкві», що її члени (вірні, духовенство, єпископат), незалежно від щирості й мотивації свого переходу на православ'я, були тісно пов'язані між собою спільним усвідомленням своєї відмінності від РПЦ і бажанням вижити в умовах московської уніфікаторської політики. Далі дослідниця стверджувала, що «аналіз церковного життя в західноукраїнських єпархіях протягом кількох десятиліть після «возз'єднання» дає змогу прослідкувати збереження двох окремих обрядових практик, а отже, говорити про існування двох окремих релігійних громад: «возз'єднаної» громади та невеликої православної громади (виділення курсивом наше. – Д. Р.), що складалася з місцевих староправославних і прибулих «східняків»...» (Шліхта, 2012, с. 431). Розвиваючи її тезу про «Церкву в Церкві», дослідник

Іван Говера, на відміну від Василя Маркуся, який «проводить чітку межу між тими, хто дійсно «возз'єднався», і тими, хто залишився між дійсно «возз'єднаними» й катакомбною Церквою, відвідуючи як православні, так і греко-католицькі богослужіння», уже більше акцентує увагу на тому, що фактично «Церква в Церкві» тотожна всій західноукраїнській «возз'єднаній» спільноті, оскільки вирізнити її окремі групи неможливо... Ідентичність членів цієї спільноти віддзеркалювала їхні ідеалізовані уявлення. Вони стверджували, що залишилися «греко-католиками за духом» і «греко-католиками в серці», чого не визнавала за ними катакомбна Церква, звинувачуючи їх у відступництві. Вони намагалися зберегти межу між приватним і публічним життям, стверджуючи, що нікого не має стосуватись, ким вони вважають себе «у серці». Фактично «Церква в Церкві» в умовах тоталітарного режиму мала мізерні шанси сконструювати безконфліктну ідентичність, тому внутрішній конфлікт був завжди присутній в їхньому житті (Говера, 2019, с. 90–91).

Дослідниця Іванна Гавриш, аналізуючи стан духовенства в області у 1956 р., зазначила, що обласний уповноважений Ради у справах релігій «невозз'єднаних» священиків «умовно ділив на три групи. До першої групи він відносив духовенство, яке ніколи не переходило у православ'я, а, відбувши покарання, продовжувало сповідувати греко-католицьку релігію. Це Лятишевський Іван, Величковський Володимир, Лукач Семен, Грабовецький Іван та ін. До другої групи належали отці, які вступили до «Ініціативної групи» або перейшли у православ'я, однак згодом передумали, за що були ув'язнені як «вороги» радянської влади – Ганушевський Михайло, Гаврилів Степан, Лоточинський Іван, Томчук Петро. Третю групу представляли священики і монахи, які не переходили у православ'я, але й не були ув'язненими, тому продовжували нелегально відправляти богослужіння та релігійні обряди по церквах і хатах віруючих УГКЦ. До їх числа належали Винявський Володимир, Рибіцький Орест, Мандрусяк Василь, Винничук Роман, Романовський Іван та ін.» (Гавриш, 2017, с. 63).

Дослідник Ярослав Стоцький зауважив цікавий факт: у 1989–1991 рр. у Тернопільській області з РПЦ в УГКЦ трансформувалася

581 релігійна громада, які обслуговували майже 200 священників, з них 75% – це колишнє духовенство РПЦ (УПЦ МП) (Стоцький, 2015, с. 70–71).

Отже, дослідження ролі колишнього православного духовенства у відродженні структур УГКЦ на початку 1990-х рр. потребує з'ясування та розуміння особистісної мотивації окремих священників, що спонукає істориків до розвитку біографічних студій, які можуть «дати ключі» для пояснення індивідуальної поведінки того чи іншого священника.

Вибраний нами як приклад «конверсії» з РПЦ в УГКЦ життєпис о. Михайла Федорака ще недостатньо розроблений в історіографії. Так, про нього відсутні згадки в працях відомих дослідників процесу відродження УГКЦ в Івано-Франківській області у 1990-х рр. (Андрухів, Лисенко, Пилипів, 2010, с. 409–417). Щоправда, окремі епізодичні згадки про о. М. Федорака містяться в окремих, розміщених на інтернет-ресурсах, публікаціях з історії парафій, де він служив, зокрема в с. Саджавка (Церква с. Саджавка, [б/д]), с. Коршів (попередня, до 1970 р., назва с. Казанів) (Церква Святого Архистратига Михаїла (Казанів)... [б/д]), с. Ямниці (Сміжак, 2012, с. 1; Мешканці Ямниці 25 років тому... 23.12.2014; 25-річчя повернення Ямницької релігійної громади... 2015, с. 2; Церква св. Миколая с. Ямниця... [б/д]).

Позитивними прикладами стали декілька публікацій про життя та діяльність о. Михайла Федорака, здійснені місцевими істориками-краєзнавцями та журналістами (УГКЦ. Історія. Відродження. Ісповідники віри... 2019, с. 64–65). Так, уперше нарис його біографії опублікував краєзнавець Андрій Чемеринський, підкреслюючи, що о. Михайло Федорак «не зрадив своєї віри» (Чемеринський, 1996, с. 7). Відтак коротку біографічну довідку о. М. Федорака як одного із місцевих священників умістив у своїй монографії «Ямничани» історик, педагог і краєзнавець Ігор Дейчаківський (Дейчаківський, 2002, с. 273–278). Згодом краєзнавець Богдан Кудлак і журналістка Юлія Боєчко з нагоди 95-річчя від народження о. М. Федорака опублікували нарис переважно на основі спогадів з такою ж «симптоматичною» назвою «Зберег вірність рідній Церкві» (Кудлак, Боєчко, 2016, с. 6). Більш ґрунтовною стала публікація історика і співробітника Державного архіву

Івано-Франківської області Андрія Сміжака, здійснена на основі матеріалів особової справи священника Михайла Андрійовича Федорака, однак у публіцистичному стилі, без конкретних покликів на відповідне джерело (Сміжак, 2016, с. 11). Урешті, дослідник о. Орест Смицнюк у своїй книзі про історію с. Ямниця також коротко описує біографію о. Михайла Федорака (Смицнюк, 2021, с. 64–70).

Разом із тим слід зауважити, що особистість о. М. Федорака потребує більш ґрунтовного дослідження, принаймні з трьох мотивів. По-перше, попри опубліковані дослідження істориків і краєзнавців, досі поширеними є помилкові дані з біографії священника, зокрема, щодо дати народження, початку навчання, освітніх закладів, місць служіння тощо (порівн.: Дейчаківський, 2002, с. 273–278; Смицнюк, 2021, с. 64–70; Церква св. Миколая с. Ямниця... [б/д]; Сміжак, 2016, с. 11).

По-друге, під час науково-євристичної роботи з джерелами в Державному архіві Івано-Франківської області у фонді № Р-388 «Уповноважений Ради у справах релігій по Івано-Франківській області» було виявлено декілька справ на осіб із таким самим прізвищем: Федорак Михайло Федорович (1914–1989?) (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 419), Федорак Михайло Андрійович (1927–1995) (фото – *Додаток 1*) (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420), Федорак Василь Юрійович (1939–1995?) (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 421), Федорак Іван Андрійович (1933–1989?) (фото – *Додаток 2*) (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 422), і, очевидно, їхні життєписи заслуговують окремого дослідження. При цьому відомо, що лише о. Іван Федорак був рідним братом о. Михайла (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 30; ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 422, арк. 7), інші ж священники були лише однофамільцями. Аналіз їхніх справ також дав змогу з'ясувати, що виявлена інформація про душпастирську працю о. Михайла Федорака у с. Гвізд Коломийського району (Храм Архистратига Михаїла села Гвізд... [б/д]), у с. Креховичі Рожнятівського району (Креховицька прадідівська церква... 2022, с. 3), звичайно ж, стосується вже іншої особи з подібним іменем і прізвищем – о. Михайла Федоровича Федорака (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 419, арк. 17).

По-третє, дослідження життєпису священника потребує застосування нових методологічних

підходів і прийомів антропології, біографістики, просопографії та мікроісторії, методів критики і деконструкції, структурного та історико-порівняльного аналізу історичних та історіографічних джерел (Яковенко, 2007, с. 249–251). Тому, очевидно, це дослідження життєпису о. Михайла Федорака відзначатиметься достатньою актуальністю.

Слід зауважити, що вперше окремі тези нашого дослідження біографії о. М. А. Федорака були оприлюднені (без публікації) на конференції «Авраамічні релігії в Україні в контексті війни з Російською Федерацією» 4 листопада 2022 р. (Бойко, [б/д]), а відтак дослідження продовжено в рамках держбюджетної комплексної науково-дослідної теми «Реабілітована пам'ять: сторінки історії УГКЦ в особах» (№ 0123U103003 від 26.06.2023), що реалізується колективами Науково-дослідного інституту історії Церкви Івано-Франківської академії Івана Золотоустого та кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Наукові проекти НДІ історії Церкви, 2024; В УкрІНТЕІ зареєстровано... 2023).

Метою статті є висвітлення на основі аналізу значного масиву історичних та історіографічних джерел життєвого шляху й діяльності о. Михайла Андрійовича Федорака, пароха громади УГКЦ с. Ямниця поблизу Івано-Франківська, приклад якого може продемонструвати еволюцію поглядів і поведінки одного зі священників від практики православного «уніатськи настроєного» священника до повного відновлення його греко-католицької релігійно-конфесійної індивідуальної самоідентифікації.

Виклад результатів дослідження. Життєвий шлях майбутнього священника, реконструйований на основі його автобіографічних довідок, написаних для уповноваженого Ради у справах релігій в області, окремих документів і спогадів його рідних і сучасників, був достатньо неординарним серед багатьох його ровесників і сучасників, а складні випробування долі добре загартували його характер.

Михайло Федорак народився 26 серпня 1927 р. в селянській сім'ї в с. Якубівка (з 1946 р. дотепер – с. Яківка), яке тоді належало до Городенківського повіту Станиславівського воєводства Польської республіки (відомої як Другої

Речі Посполитої) (нині – Івано-Франківського району Івано-Франківської області) (порівн.: ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 32; Шематизм... Станиславів... 1927, с. 39–40; Спогади про о. Михайла Федорака... п. Бурак Марти... від 02.09.2024, с. 1).

Слід зауважити, що в історичних та історіографічних джерелах вказуються здебільшого дві версії дати народження Михайла Федорака – 26 серпня 1921 р. (Дейчаківський, 2002, с. 273; Смицнюк, 2021, с. 64) або 26 серпня 1927 р. (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 32; Сміжак, 2016, с. 11), що, звичайно, ускладнює реконструкцію його життєпису й пояснення окремих подій. Пошук відповідного запису про народження Михайла Федорака у метричній книзі с. Якубівка за 1921–1927 рр., на жаль, виявив втрату цього фрагменту записів, хоча допоміг підтвердити дати народження окремих його братів і сестер (ДАІФО, Ф. 631, оп. 8, спр. 238, арк. 88-88зв). Натомість конкретна згадка його імені та прізвища з датою народження в офіційному переліку учнів школи в с. Якубівка за 1929/1930 н. р. за № 130 (ЦДІ-АУЛ, Ф. 179, оп. 2, спр. 3890, арк. 31) та усне свідчення дочки священника п. Марти Бурак, аргументовано підтверджене іншими документами (фото з домашнього архіву та могили священника) (Спогади про о. Михайла Федорака... п. Бурак Марти... від 02.09.2024, с. 1), звичайно ж, посприяли підтвердженню точної дати народження – 26 серпня 1921 р.

Залишаються загадкою точніший час і реальні мотиви зміни дати народження в офіційних документах Михайла Федорака. Припускаємо, що така зміна дати народження відбулася, найбільш імовірно, під час першої радянської окупації Галичини 1939–1941 рр. та була вмотивована можливою загрозою мобілізації до лав Червоної армії, адже суттєве зменшення призовного віку Михайла Федорака (на 6 років) деякий час давало змогу уникнути такої проблеми (порівн.: Пилявець, 2019, с. 156–174; Рибченко, 2011, с. 303–318).

Повертаючись до походження Михайла Федорака, слід відзначити, що його родичі – батько Андрій Васильович Федорак (1895 р. н.) і мати Анастасія Михайлівна з роду Луцик (1900 р. н.) – були місцевими середньо-заможними селянами, які самостійно вели домашнє господарство («батько займався землеробством,

мама була домогосподаркою») та виховували «у побожності, строгості і любові» семеро дітей (чотири доньки і троє синів), з яких Михайло був другою старшою за віком дитиною (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 28, 32).

Мати Анастасія була інвалідом з дитинства – втратила одну ногу й отримала дерев'яний протез, протез, як підкреслюють сучасники і дослідники, «не робила для себе жодної скидки. Робила все, що було потрібно вдома, і кожного дня ходила на дерев'яному протезі до церкви» (Дейчаківський, 2002, с. 273; Смицнюк, 2021, с. 64; Церква св. Миколая с. Ямниця... [б/д]; ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 28, 32; Спогади про о. Михайла Федорака... п. Бурак Марти... від 02.09.2024, с. 1).

Отже, внутрішнє домашнє середовище було достатньо сприятливим для формування світогляду та характеру Михайла Федорака, який через особистий приклад взаємної підтримки батьків, братів і сестер зростав фізично та духовно.

Зовнішні обставини формування світогляду Михайла Федорака були більш розмаїтими та багатогранними. Так, місцевим парохом церкви Різдва Пречистої Діви Марії в с. Якубівка в 1922–1938 рр. був о. Петро Томчук (1890–1949?) (Шематизм... Станиславів... 1927, с. 39; 1935, с. 72; Blazheiovskyi D., 2002, с. 374), який, очевидно, й охрестив Михайла та його братів і сестер, і надавав їм «науку катехизації» в місцевій школі. Зрештою, дочка о. Петра Томчука Ірена (1921 р. н.) навчалася в одному класі з Михайлом Федораком (ЦДІАУЛ. Ф. 179, оп. 2, спр. 3890, арк. 29–32зв). Слідуючи прикладу батьків, юний Михайло також брав участь у Богослужіннях у неділі та свята в церкві. Хоча в пізніших своїх «автобіографіях» о. М. Федорак зовсім не згадує про о. П. Томчука, однак його вплив як священника-катехита на молодь, на нашу думку, був безперечним. Крім того, за декілька років свого душпастирювання парох організував і добре провадив при церкві товариство «Апостольство молитви в злуці з Найсвятішим Серцем Христовим», звичайне братство і братство тверезості (Шематизм... Станиславів... 1935, с. 72).

Саме у вересні 1928 р. (а не 1934 р., як це вказано в декількох рукописних «автобіографіях») Михайло Федорак, розпочав навчання в 1-му класі місцевої школи в с. Якубівка (порівн.:

ЦДІАУЛ, Ф. 179, оп. 2, спр. 3890, арк. 31; ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 7, 28, 32). У той час це була державна («системізована») 3-класна утравістична (двомовна, польсько-українська) школа (Шематизм... Станиславів... 1929, с. 58; 1931, с. 64–65; 1935, с. 72; 1938, с. 72), яку Михайло Федорак, очевидно, закінчив у 1931 р. Про це, до речі, опосередковано свідчить і офіційний перелік учнів школи в с. Якубівка Товмаського повіту за 1929/1930 н. р., де Михайло Федорак згаданий за № 130 (ЦДІАУЛ, Ф. 179, оп. 2, спр. 3890, арк. 31). Припускаємо, що після закінчення школи Михайло Федорак деякий час проживав із батьками, допомагаючи їм вести господарство.

Після цього юний 16-річний Михайло, ймовірно, за рекомендацією пароха о. Петра Томчука, у 1937 р. пішов вчитися до «семінарії Отців Студитів в Уневі», де, як стверджують дослідники, за сприяння митрополита Андрея Шептицького «вчили селянських дітей на священників». Михайло Федорак два роки тут, як стверджують дослідники, «вчився на “дуже добре”, але почалася війна» (Дейчаківський, 2002, с. 273; Смицнюк, 2021, с. 64; Церква св. Миколая с. Ямниця... [б/д]; порівн.: Сміжак, 2016, с. 11). Зрештою, про «студії у студитському монастирі в Уневі» о. Михайла Федорака свідчить і його дочка п. Марта Бурак, яка згадувала, що батько пізніше декілька разів, зокрема у 1985 р., їздив до Унева, де в той час «містилася лікарня для душевнохворих, але серед обслуги були монахи і монахині (таємні). Вони довго розмовляли, і ми пішли на цвинтар недалеко, і молилися коло могил, і тато говорив, що то монахи з монастиря там поховані...» (Спогади про о. Михайла Федорака... п. Бурак Марти... від 02.09.2024, с. 3).

Щоправда, потребує уточнення, до якої саме «семінарії» належав юний Михайло Федорак, адже у прямому значенні такого закладу, як «духовна семінарія», в Згромадженні Студитів не існувало, натомість під «семінарією» пізніше могли розуміти як новіціат, так і звичайну школу при монастирі. Так, за даними офіційного «Шематизму... Львівської архієпархії» за 1938 р., у монастирі в Уневі зафіксовано лише склад ієромонахів без якої-небудь вказівки про існування новіціату (Шематизм... Львів... 1938, с. 89), хоча фактично такий формаційний навчально-виховний інститут при монастирі

існував з 1919 р., коли митрополит Андрей Шептицький передав Студитам Унівський монастир. З того часу в Уневі, як зазначає дослідник ієрм. Мануїл (Микола Пишкович), існував новіціят, модель якого мала бути східного типу, проте через брак монахів-старців і велику кількість кандидатів-новиків запозичено із західної традиції, відповідно до якої новиків виховував один ієромонах Йосиф (Шестюк), а через брак освіти багатьох кандидатів «у лаврі зорганізували своєрідну школу», в якій «більшість предметів викладали самі ченці, а частину світські священники зі Львова». Крім того, в Унівському монастирі діяв притулок сиріт, де «діти здобували освіту і навчались різних ремесел» (Пишкович, 2020, с. 73, 74–75, 77).

Очевидно, Михайло Федорак, навіть враховуючи норми Типікону Студитів щодо необхідності досягнення 18-річного віку кандидата в новики (Типікон... 1996, с. 133), міг бути прийнятий «на студії» до монастиря в 16-літньому віці (про що, за твердженням ієрм. Мануїла Пишковича, є відповідний запис к давній актовій книзі монастиря), а тому спершу був у школі-притулку для сиріт, де продовжив здобувати середню освіту, навчався ремесла, а відтак прийнятий достроково кандидатом до новіціату, і це навчання та духовна формація тривали до «золотого» вересня 1939 р., тобто першої радянської окупації Галичини.

Характерно, що пізніше цей факт навчання в цій «семінарії Студитів в Уневі» о. Михайло Федорак мусив ретельно приховувати у своїх «офіційних автобіографіях» (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 28, 32) і лише згодом, у 1990-х роках, пригадував його у спогадах, записаних, наприклад, місцевою жителькою Галиною Брикалюк (Дейчаківський, 2002, с. 280; Церква св. Миколая с. Ямниця... [б/д]). Так, в автобіографії від 22 квітня 1958 р. він писав, що «в 1934 р. поступив в перший клас в своєму селі, де в 1941 р. закінчив 7-й клас. З 1942 р. по 1944 р. вчився дяківства при соборі св. Михаїла в м. Коломийі» (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 7). У наступних двох автобіографіях, від 14 жовтня 1970 р. та 14 жовтня 1975 р., він уже мусив частково скоригувати свої відомості про навчання, зазначивши, що «в 1934 р. поступив в 1-й клас Яківської восьмирічної школи і в 1942 р. закінчив 8-й клас. З 1942 р. по 1944 р. жив у м. Коломийі

та учився на псаломщика про Коломийському Соборі св. Михаїла» (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 28, 32). Насправді ж майже увесь період «першої радянізації» 1939–1941 рр. Михайло Федорак перебував вдома з батьками в с. Якубівка, що тоді належало до складу Обертинського району Станіславської області. Цей період став одним із визначальних етапів становлення його світогляду, який формувався в складних умовах зміни державно-політичних режимів Польської Другої Речі Посполитої, Радянського Союзу та Німецького Рейху.

Уже з початком радянсько-німецької війни в червні 1941 р. Михайло Федорак переїздить до міста Коломийі, де, за спогадами сучасників, продовжив навчання в тимчасово відновленій за німецької окупації Коломийській гімназії, а водночас «дякує в церкві Архангела Михаїла» та, за твердженнями окремих дослідників, «активно співпрацює з українським підпіллям» (Дейчаківський, 2002, с. 273; Смицнюк, 2021, с. 64; Церква св. Миколая с. Ямниця... [б/д]; Сміжак, 2016, с. 11). Припускаємо, що юний Михайло Федорак прибув до Коломийі за рекомендацією о. Петра Томчука його батькам відпустити сина на навчання. Власне, факт дяківства в церкві св. Архистратига Михаїла, у якій, до речі, з 1941 р. о. Петро Томчук був помічником пароха Коломийі та Коломийського декана о. Олександра Русина (Делятинський, 2017, с. 43–44), сам о. Михайло Федорак пізніше у своїх «офіційних автобіографіях» характеризував уже як «навчання дяківства» або «навчання на псаломщика» (порівн.: ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 4, 7, 32), що відповідало православній традиції підготовки церковнослужителів. Водночас він повністю мусив замовчувати відомі йому факти існування підпілля ОУН, молодіжна мережа якого існувала, зокрема, серед учнів Коломийської гімназії (Коломия і Коломийщина, т. 2, с. 223–224, 313–314). Усі ці обставини, очевидно, сприяли поступовому формуванню в юного Михайла Федорака своєрідної «подвійної етики поведінки», відповідно до якої він розмежовував приватне, зокрема релігійне, та публічне громадське життя. Характерно, що пізніше, наприклад, у своїй «офіційній» анкеті від 18 квітня 1958 р. у відповідь на питання про заняття «на тимчасово окупованій німцями місцевості» Михайло Федорак лаконічно відповів:

«...жив при батьках, займався сільським господарством» (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 4).

Поступове становлення в краї радянського режиму в 1944–1946 р., позначене акцією органів КДБ щодо насильного «возз'єднання» Греко-католицької церкви з Руською православною церквою та боротьбою з підпіллям ОУН і УПА, очевидно, по-своєму вплинули на юного 23-річного Михайла Федорака, який старався виробити свою життєву стратегію, яка б дала змогу зберегти своє покликання до священства та певною мірою пристосуватися до нових суспільно-політичних обставин життя в умовах радянського тоталітарного режиму з його політикою агресивної атеїстичної пропаганди. Характерним способом демонстрації формальної лояльності Михайла Федорака до радянського режиму було традиційне в той час «доповнення» в «офіційній» автобіографії від 22 квітня 1958 р. про те, що «з нашої рідні ніхто не був засуджений і нікого нема за границею» (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 7зв).

У 1944–1946 рр. Михайло Федорак працював дяком у церкві Покрови Матері Божої села Слобідка Пільна Гвіздецького району, що поступово перейшла від Греко-католицької церкви до РПЦ (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 7). У цей час він влаштував, нарешті, особисте життя: 16 травня 1946 р. Михайло Федорак одружився з Анною Кисилицею, мешканкою с. Слобідка Пільна, і після цього їхня сім'я переїхала на постійне місце проживання до обласного центру – міста Станіслава (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 7; порівн.: Дейчаківський, 2002, с. 273; Смицнюк, 2021, с. 64; Сміжак, 2016, с. 11).

У 1946 р. Михайло Федорак вступив на заочну форму навчання до Станіславського державного учительського інституту (Дейчаківський, 2002, с. 273; Смицнюк, 2021, с. 64; Сміжак, 2016, с. 11), у якому закінчив підготовчі курси та, як особисто підкреслив у своїй автобіографії, 7 червня 1947 р. склав «іспит на атестат зрілості, який одержав за № 013020» (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 4).

Із цього часу Михайло Федорак поступово реалізовував свою мрію про покликання до священства, яке, на нашу думку, стало своєрідною реакцією, спробою, з одного боку засвідчити свою формальну лояльність,

а з іншого – висловити свою опозиційність до радянського атеїстичного режиму. Так, улітку 1946 р. він почав «працювати на посаді» дяка в церкві святого Йосипа Обручника «на Гірці» «по вулиці Вовчинецькій № 54» у Станіславі (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 7; Дейчаківський, 2002, с. 274; Смицнюк, 2021, с. 64; Сміжак, 2016, с. 11). Уже 1947 р. він подав до єпископа Антонія Пельвецького прохання про «дозвіл вчити приватно богословських наук...» і таким способом, імовірно, за допомоги та сприяння одного із місцевих «возз'єднаних» священників «постепенно вчився і здавав іспити з богословських предметів до 1956 р.», а в 1957 р. був висвячений на диякона (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 7-7зв).

Цікаво, що, як засвідчив сам о. Михайло у своїй автобіографії від 22 квітня 1958 р., упродовж цього періоду «богословських студій» і дяківства з 1946 по 1958 рік родина Федораків, яка складалася «з п'яти осіб: я, жінка і троє дітей», постійно проживала за адресою вулиця Вовчинецька, буд. 54, тобто фактично поблизу церкви св. Йосифа, тим часом його батьки залишались в с. Яківці Обертинського району, де «працювали в колгоспі» (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 7зв).

Дещо забігаючи наперед по хронології, відзначимо, що лише в 1962 р. сім'я Федораків переселилась в новозбудований за родинні кошти (як підкреслював о. Михайло, «при помочи моїх батьків і батьків моєї дружини») будинок на вулиці Селянській за № 15 у м. Івано-Франківську, де сам о. Михайло постійно, за винятком періоду ув'язнення, проживав до 1995 р., а разом із його сім'єю з 1963 р. проживали і його старенькі батьки (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 14, 16, 19, 21, 24, 27, 28зв-29, 31, 33, 35, 38, 40, 42, 46, 48, 52, 60). Варто додати, що цей будинок був у процесі «перманентної добудови», адже, як згадує п. Марта Бурак, «цю хату мій тато з мамою будували все життя. Яку суму тато міг відложити за зиму, то тими грошми оплачував майстрів влітку. І так з року в рік...» (Спогади про о. Михайла Федорака... п. Бурак Марти... від 02.09.2024, с. 1–2).

У цей же час, як стверджує І. Дейчаківський, Михайло Федорак «зберігав вірність своїй Церкві», тобто катакомбній Греко-католицькій церкві, й налагодив контакти із підпільними єпископами Іваном Лятишевським та Іваном

Слезюком, а згодом – і з Павлом Василюком (Дейчаківський, 2002, с. 274; Смицнюк, 2021, с. 65; Церква св. Миколая с. Ямниця... [б/д]). Окрім того, розділяючи приватне життя від громадської праці, його родина, як стверджує І. Дейчаківський, «продовжує молитися на вервиці, по п'ятницях отець служить відправи до Пречистої Діви Марії» (Дейчаківський, 2002, с. 274; Церква св. Миколая с. Ямниця... [б/д]).

Урешті, слід відзначити, священичі свячення Михайлові Федораку 15 лютого 1958 р. в катедральному соборі святого Воскресіння Христового в Станіславі уділив Івано-Франківський і Коломийський єпископ РПЦ Йосиф Савраш, який у лютому 1957 р. змінив померлого владика Антонія Пельвецького (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420, арк. 7зв; порівн.: Дейчаківський, 2002, с. 274; Смицнюк, 2021, с. 64–65; Сміжак, 2016, с. 11).

Висновки та перспективи дальших досліджень. Проведена на основі аналізу комплексу історичних джерел методами біографістики, просопографії та мікроісторії реконструкція життя та діяльності о. Михайла Федорака (1921–1995) дає змогу стверджувати, що він став добрим прикладом ревного душпастирського служіння для українського народу в умовах радянського тоталітарного режиму та у відродженій незалежній Україні.

Список використаних джерел:

Андрухів, І. О. (2004). Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 344 с.

Андрухів, І., Лисенко, О., Пилипів, І. (2010). Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Наукова монографія. Івано-Франківськ; Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 500 с.

Антошевський, Т. (30.10.2022). «Дослідження підпільної Церкви, ролі релігійного чинника в розвалі СРСР та утвердженні української незалежності дає нам певні ключі для розуміння майбутнього» – Олег Турій. *Релігійно-інформаційна служба України*. Дата оновлення: 30.10.2022. URL: https://risu.ua/doslidzhennya-pidpilnoyi-cerkvi-rol-i-religijnogo-chinnika-v-rozvali-srsr-ta-utverdzhenni-ukrayinskoyi-nezalezhnosti-daye-nam-pevni-klyuchi-dlya-rozuminnya-majbutnogo--oleg-turij_n133519 (дата звернення: 01.11.2022).

Більська, М. (15.09.2022). «Війна нас утвердила в тому, що потрібно говорити про ідентичність», – організатори XV Єкуменічного соціального тижня. *Релігійно-інформаційна служба України*. Дата оновлення: 15.09.2022. URL: https://risu.ua/vijna-nas-utverdila-v-tomu-shcho-potribno-govoriti-pro-identichnist--organizatori-xv-ekumenichnogo-socialnogo-tizhnya_n132239 (дата звернення: 01.11.2022).

Бойко, Л. Авраамічні релігії в Україні в контексті війни з російською федерацією. *Національний заповідник «Давній Галич»*. URL: <http://www.davniyhalych.com.ua/novini/item/1529-avraamichni-religii> (дата звернення: 24.07.2024).

Будз, К. (2010). «Віддайте кесарю кесарево, а Богові Боже»: проблема політичної лояльності підпільних греко-католиків до радянського режиму (1946–1989 рр.). *Наукові записки УКУ*. Ч. 2. Історія. Вип. 1. С. 209–227. URL: <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/130>.

Будз, К. М. (2016). Українська греко-католицька церква у Галичині (1946–1968 рр.): стратегії виживання та опору у підпіллі: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук; 07.00.01 – історія Укра-

Водночас, використовуючи історіографічну модель «Церква в Церкві» (розроблену В. Маркусем, Н. Шліхтою, І. Говерою), можемо підтвердити наявність в діяльності о. М. Федорака елементів формальної лояльності та «подвійної конфесійної самоідентичності», що сформувалася внаслідок історичних обставин становлення його особистості (початок формації в монастирі Студитів в Уневі, навчання дяківства в Коломиї, богословська «самоосвіта» і свячення від православного, фактично «возз'єднаного» архиєрея), згодом обумовлювала його активну душпастирську працю спершу як православного священика, визначила його конфліктність із радянським тоталітарним режимом (*що стане предметом нашого дослідження в другій частині цієї статті*). Важливими результатами нашого дослідження є обґрунтування дійсної дати народження та реконструкція становлення його світогляду, процесу духовної формації, логічним завершенням якої стало прийняття рукоположення на священика.

Перспективним напрямом дослідження є розгорнутий аналіз у другій частині статті його душпастирської діяльності в умовах антирелігійної політики радянського тоталітарного режиму, а відтак – повернення в лоно Української греко-католицької церкви.

їни. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 244 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/78039285.pdf>.

В УкрІНТЕІ зареєстровано науково-дослідну тему «Реабілітована пам'ять: історія УГКЦ в особах». *Кафедра історії України та методики викладання історії. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*. Дата оновлення: 03.07.2023. URL: <https://kiu.pnu.edu.ua/2023/07/03/v-ukrintei-zareiestrovano-naukovo-doslidnu-temu-reabilitovana-pam-iat-istoriia-uhkts-v-osobakh/> (дата звернення: 25.07.2024).

Гавриш, І. В. (2017). Станиславівська єпархія Української греко-католицької церкви у період підпілля (1946–1989 рр.): Дисертація на здобуття наук. ст. канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 – «Історія України» / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 270 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Havrysh_Ivanna/Stanyslavivska_ieparkhiia_Ukrainskoi_hreko-katolytskoi_tserkvy_u_period_pidpillia_19461989_rr/.

Говера, І. (2019). Літургійне життя священників та вірних в Українській греко-католицькій церкві: Українська греко-католицька церква в період підпілля (1946–1989). Львів: Свічадо, 400 с.

Дейчаківський, І. (2002). Ямничани. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 336 с.

Делятинський, Р. (2017). Долі греко-католицьких священників Коломийського деканату Станиславівської єпархії: до і після Львівського псевдо-собору 1946 р. *Коломия в європейській історії та культурі*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 775-річчю першої літописної згадки про Коломию (7 жовтня 2016 року). Івано-Франківськ: НАІР, С. 23–51.

Коломия й Коломийщина: збірник споминів і статей про недавнє минуле (2008). Упорядник і редактор М. Савчук. Т. 2. Філядельфія – Коломия: Видання Комітету Коломийян. 397 с.

Креховицька прадідівська церква. Храміві Благовіщення Пресвятої Богородиці – 180 років! (2022). *Брошнівський вісник: Інформаційний буклет Брошнів-Осадської селищної ради*. № 3. 15 вересня 2022 р. С. 3. URL: <https://broshniv.info/wp-content/uploads/rada/gazeta/20220915-3.pdf>.

Кудлак, Б., Боєчко, Ю. (2016). Зберіг вірність рідній Церкві: до 95-ліття від дня народження і 20-х роковин відходу у вічність св. п. о. Михайла Федорака. *Нова Зоря: всеукраїнський греко-католицький часопис*. № 10. 10 березня 2016 р. С. 6.

Метрична книга церкви реєстрації народження, смерті, шлюбу с. Яківка Тлумацького району, 1870–1938 рр. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. 631. Оп. 8. Спр. 238. 435 арк.

Мешканці Ямниці 25 років тому першими на Прикарпатті кинули виклик Московському патріархату. *Вікна*. Дата оновлення: 23.12.2014. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/all/2014/12/23/27074/view> (дата звернення: 24.07.2024).

Наукові проекти НДІ історії Церкви (2023). *Івано-Франківська академія Івана Золотоустого*. URL: <http://ifaiz.edu.ua/novyny/1107-naukovi-proiekt-y-iic.html> (дата звернення: 25.07.2024).

Особова справа священника Федорака Михайла Федоровича. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. Р-388. Оп. 1д. Спр. 419. 88 арк.

Особова справа священника Федорака Михайла Андрійовича. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. Р-388. Оп. 1д. Спр. 420. 61 арк.

Особова справа священника Федорака Василя Юрійовича. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. Р-388. Оп. 1д. Спр. 421. 49 арк.

Особова справа священника Федорака Івана Андрійовича. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. Р-388. Оп. 1д. Спр. 422. 57 арк.

Пилявець, Р. І. (2019). «Чорна піхота» як історичне явище в роки німецько-радянської війни (1941–1945). *Воєнно-історичний вісник*. Вип. 1 (31). С. 156–174. DOI: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2019-31-1-156-174>.

Пишкович, М. (2020). (ієромонах Мануїл). Історія Святоуспенської Унівської лаври та студійського монашества. Львів: Святоуспенська Унівська лавра, 160 с. + 16 с. іл.

Рибченко, Л. (2011). Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України». Кн. 1. С. 303–318. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/9.pdf>.

Смицнюк, О. (2021). Дорога до витоків. Духовні джерела Ямниці. За ред. Я. Довгана, Г. Литвин. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 128 с.

Сміжак, А. (2012). Нашій церкві – 80. *Ямниця: спецвипуск газети «Вперед»*. № 6 (14). Грудень. С. 1. URL: <https://yamnytsya-otg.if.ua/wp-content/uploads/2018/09/Ямниця-№-6-грудень-2012.pdf>.

Сміжак, А. (2016). Незабутній отець Михайло Федорак. *Ямниця: спецвипуск газети «Вперед»*. № 1 (23). Квітень. С. 11. URL: <http://yamnytsya-otg.if.ua/wp-content/uploads/2018/09/Ямниця-№-1-квітень-2016.pdf>.

Спогади про о. Михайла Андрійовича Федорака (1921–1995) його дочки п. Бурак Марти Михайлівни (1958 р. н.). Запис від 02.09.2024 *Приватний архів історика Руслана Делятинського*. Папка «Федорак М. А. (матеріали)». Файл. 5 с.

Справа про затвердження двомовного навчання у початковій школі с. Якубівка, 1925–1936 рр. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові*. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 3890. 55 арк.

Стоцький, Я. (2015). Діахронія відродження парафій УГКЦ в західних областях України (1989–1991 рр.) на прикладі Тернопільщини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Вип. 1. Ч. 3. С. 52–73. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stotskyi_Yaroslav/Diakhroniia_vidrozhennia_parafii_UHKTs_v_zakhidnykh_oblastiakh_Ukrainy_1989_1991_rr/.

Типікон (1996). Уклад. А. Шептицький, К. Шептицький; ред. кол.: Н. Дейнега, Ю. Вороновський, Ю. Макар, С. Дмитрух, Й. Мілян, П. Гладій, В. Вороновський, М. Ляхер. Львів: Монастир монахів Студійського Уставу. 256 с.

УГКЦ. Історія. Відродження. Ісповідники віри: до 30-річчя виходу з підпілля Української греко-католицької церкви: бібліографічний покажчик (2019). Уклад. О. Шаран, С. Джоґолик; ред. Г. Горбань; відп. за вип. Л. Бабій. Івано-Франківськ. 76 с. URL: <https://www.calameo.com/books/002820791faa8c5680919>.

Федорак Михайло Андрійович. Колекція фото від 31.10.2024 року. *Приватний архів історика Олега Єгрешія*. Папка «Федорак М. А. (1921–1995): матеріали». Фотографії. 10 фото.

Храм Архистратига Михаїла села Гвізд. Історія Храму. *Коломийська Єпархія Православної Церкви України*. URL: <https://kolomija.com/parafiyi/nadvirnyanske-blagochynnya/hram-arhistratyga-myhayila-sela-gvzhd/> (дата звернення: 24.07.2024).

Церква Святого Архистратига Михаїла (Казанів). *Вікіпедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_Святого_Архистратига_Михаїла_\(Казанів\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_Святого_Архистратига_Михаїла_(Казанів)) (дата звернення: 24.07.2024).

Церква святого Миколая с. Ямниця Івано-Франківської області. *Інтерактивна карта Української греко-католицької церкви*. URL: <https://map.ugcc.ua/view/406-tserkva-svyatogo-mykolaya-s-yamnytsya-ivano-frankivska-oblast> (дата звернення: 01.11.2022).

Церква с. Саджавка Надвірнянського району Івано-Франківської області. *Дерев'яні церкви Західної України*. URL: <http://decerkva.org.ua/fra/sadzhavka.html> (дата звернення: 24.07.2024).

Чемеринський, А. (1996). Він не зрадив своєї віри. *Нова Зоря: всеукраїнський греко-католицький часопис*. Ч. 37–38. С. 7.

Шематизм всього кліру греко-католицької Станіславівської Єпархії на рік Божий... 1925–1938. URL: <https://dlibra.kul.pl/dlibra/publication/16096#structure>.

Шематизм всього кліру греко-католицької митрополичої архієпархії Львівської на рік... 1924–1938. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shematyzm_Lvivskoi_arkhyieparkhii/.

Шліхта, Н. (2012). Західноукраїнський вплив на Український екзархат: несподівані наслідки «возз'єднання». *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії*. Ч. 6. Насилля влади проти свободи сумління. Відп. ред. О. Турій. Львів: Вид-во УКУ, С. 430–446. URL: <https://drive.google.com/file/d/1FnADpfDTZfcVUTs-L4StWA0yDYT80R8/view>.

Яковенко, Н. (2007). Вступ до історії. Київ: Критика, 376 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yakovenko_Natalia/Vstup_do_istorii/.

25-річчя повернення Ямницької релігійної громади до УГКЦ. *Ямниця: спецвипуск газети «Вперед»*. 2015. № 1 (19). Січень. С. 2. URL: <https://yamnytsya-otg.if.ua/wp-content/uploads/2018/09/Ямниця-№1-січень-2015.pdf>.

Blazheiovskiy, D. (2002). Historical schematism of the Stanislavivsk (Ivano-Frankivsk) eparchy from its foundation to the beginning of the Second World War (1885–1938). Lviv: Misioner, 450 p.

References:

Andrukhiv, I. O. (2004). *Relihiine zhyttia na Prykarpatti: 1944–1990 roky Istoryko-pravovyi analiz* [Religious life in Prykarpattia: 1944–1990. Historical and legal analysis]. Ivano-Frankivsk: Ivano-Frankivska oblasna drukarnia. 344 p. [in Ukrainian].

Andrukhiv, I., Lysenko, O., Pylypiv, I. (2010). *Stanislavska (Ivano-Frankivska) yeparkhiia UHKTs kriz pryzmu stolit: istoryko-relihiiniy aspekt*. Naukova monohrafiia [Stanislavsk (Ivano-Frankivsk) Diocese of UGCC through the prism of centuries: historical and religious aspect. Scientific monograph]. Ivano-Frankivsk; Nadvirna: ZAT “Nadvirnianska drukarnia”. 500 p. [in Ukrainian].

Antoshevskiy, T. (30.10.2022). “Doslidzhennia pidpilnoi Tserkvy, roli relihiinoho chynnyka v rozvali SRSR ta utverdzhenni ukrainskoi nezalezhnosti daie nam pevni kliuchi dlia rozuminnia maibutnoho” – Oleh Turii [“The study of the underground Church, the role of the religious factor in the collapse of the USSR and the establishment of Ukrainian independence gives us certain keys to understanding the future”, Oleg Turii]. *Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy*. Retrieved from: <https://risu.ua/>

doslidzhennya-pidpilnoyi-cerkvi-rolu-religijnogo-chinnika-v-rozvali-srsr-ta-utverdzhenni-ukrayinskoyi-nezalezhnosti-daye-nam-pevni-klyuchi-dlya-rozuminnya-majbutnogo--oleg-turij_n133519 (access date 01.11.2022) [in Ukrainian].

Bilska, M. (15.09.2022). "Viina nas utverdyla v tomu, shcho potribno hovoryty pro identychnist" – orhanizatory XV Ekumenichnoho sotsialnoho tyzhnia ["The war confirmed us that we need to talk about identity", the organizers of the XV Ecumenical Social Week]. *Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy*. Retrieved from: https://risu.ua/vijna-nas-utverdyla-v-tomu-shcho-potribno-govoriti-pro-identychnist--organizatori-xv-ekumenichnoho-socialnogo-tizhnya_n132239 (access date 01.11.2022) [in Ukrainian].

Boiko, L. Avraamichni relihii v Ukraini v konteksti viiny z rosiiskoiu federatsiieiu [Abrahamic religions in Ukraine in the context of the war with the Russian Federation]. *Natsionalnyi zapovidnyk "Davniy Halych"*. Retrieved from: <http://www.davniyhalych.com.ua/novini/item/1529-avraamichni-relihii> (access date 24.07.2024) [in Ukrainian].

Budz, K. (2010). "Viddaite kesariu kesareve, a Bohovi Bozhe": problema politychnoi loialnosti pidpilnykh hreko-katolykiv do radianskoho rezhymu (1946–1989 rr.) ["Render to Caesar what is Caesar's, and to God God's": the problem of political loyalty of underground Greek Catholics to the Soviet regime (1946–1989)]. *Naukovi zapysky UKU*. Part 2. Istorii. Issue 1. P. 209–227. Retrieved from: <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/130> [in Ukrainian].

Budz, K.M. (2016). Ukrainska hreko-katolytska tserkva u Halychyni (1946–1968 rr.): stratehii vyzhyvannia ta oporu u pidpilli [The Ukrainian Greek-Catholic Church in Galicia (1946–1968): strategies of survival and resistance in the underground]. *Candidate's thesis*. Natsionalnyi universytet "Kyievo-Mohylianska akademiia". Kyiv. 244 p. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/78039285.pdf> [in Ukrainian].

V UkrINTEI zareiestrovano naukoivo-doslidnu temu "Reabilitovana pamiat: istoriia UHKTs v osobakh" (03.07.2023) [UkrINTEI has registered the research topic "Rehabilitated memory: the history of the UGCC in individuals"]. *Kafedra istorii Ukrainy ta metodyky vykladannia istorii. Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka*. Retrieved from: <https://kiu.pnu.edu.ua/2023/07/03/v-ukrintei-zareiestrovano-naukoivo-doslidnu-temu-reabilitovana-pam-iat-istoriia-uhkts-v-osobakh/> (access date 25.07.2024) [in Ukrainian].

Havrysh, I.V. (2017). Stanyslavivska yeparkhiia Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy u period pidpillia (1946–1989 rr.) [Stanislaviv Diocese of the Ukrainian Greek-Catholic Church during the underground period (1946–1989)]. *Candidate's thesis*. Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka. Ivano-Frankivsk. 270 p. Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Havrysh_Ivanna/Stanyславivska_ieparkhiia_Ukrainskoi_hreko-katolytskoi_tserkvy_u_period_pidpillia_19461989_rr/ [in Ukrainian].

Hoverta, I. (2019). Liturhiine zhyttia sviashchenykyv ta virnykh v Ukrainskii Hreko-Katolytskii Tserkvi: Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva v period pidpillia (1946–1989) [The liturgical life of priests and the faithful in the Ukrainian Greek-Catholic Church: the Ukrainian Greek-Catholic Church in the underground period (1946–1989)]. Lviv: Svichado. 400 p. [in Ukrainian].

Deichakivskyi, I. (2002). Yamnychany [Yamnychans]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. 336 p. [in Ukrainian].

Deliatynskyi, R. (2017). Doli hreko-katolytskykh sviashchenykyv Kolomyiskoho dekanatu Stanyslavivskoi yeparkhii: do i pislia Lvivskoho psevdosoboru 1946 r. [The fate of the Greek Catholic priests of the Kolomyia deanery of the Stanislaviv eparchy: before and after the Lviv pseudo-cathedral of 1946]. *Kolomyia v yevropeiskii istorii ta kulturi: Materialy Vseukrainskoi naukoivo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoï 775-richchii pershoi litopysnoi zghadky pro Kolomyiu (7 zhovtnia 2016 roku)*. Ivano-Frankivsk: NAIR. P. 23–51 [in Ukrainian].

Savchuk, M. (edit.). (2008). Kolomyia y Kolomyishchyna: Zbirnyk spomyniv i statei pro nedavnie mynule [Kolomyia and Kolomyishchyna: A collection of memories and articles about the recent past]. Volume 2. Filiadelfiia – Kolomyia: Vydannia Komitetu Kolomyian. 397 p. [in Ukrainian].

Krehovytska pradiivska tserkva. Khramovi Blahovishchennia Presviatoi Bohorodytsi – 180 rokiv! (15.09.2022). [Krehovytskyi Great Grandfather's Church. The Church of the Annunciation of the Most Holy Theotokos – 180 years old!]. *Broshnivskyi visnyk: Informatsiinyi buklet Broshniv-Osadskoi selyshchnoi rady*. № 3. P. 3. Retrieved from: <https://broshniv.info/wp-content/uploads/rada/gazeta/20220915-3.pdf> [in Ukrainian].

Kudlak, B., Boiechko, Yu. (2016). Zberih virnist ridni Tserkvi: do 95-littia vid dnia narodzhennia i 20-kh rokivyn vidkhodu u vichnist sv. p. o. Mykhaila Fedoraka [He remained faithful to his native Church: until the 95th anniversary of his birth and the 20th anniversary of his passing into eternity St. p. o. Mykhailo Fedorak]. *Nova Zoria: vseukrainskyi hreko-katolytskyi chasopys*. № 10. 10 bereznia 2016 r. P. 6. [in Ukrainian].

Metrychna knyha tserkvy reiestratsii narodzhennia, smerti, shliubu s. Yakivka Tlumatskoho raionu, 1870–1938 rr. [Church registry book of registration of birth, death, marriage p. Yakivka of the Tlumatsky district, 1870–1938]. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti* [State archive of Ivano-Frankivsk region]. F. 631. Op. 8. Spr. 238. 435 ark. [in Ukrainian].

Meshkantsi Yamnytsi 25 rokiv tomu pershymy na Prykarpatti kynuly vyklyk Moskovskomu patriarkhatu (23.12.2014) [25 years ago, the residents of Yamnitsa were the first in Prykarpattia to challenge the Moscow Patriarchate]. *Vikna*. Retrieved from: <https://vikna.if.ua/news/category/all/2014/12/23/27074/view> (access date 24.07.2024) [in Ukrainian].

Naukovi proekty NDI istorii Tserkvy (2023) [Scientific projects of the Research Institute of Church History]. Ivano-Frankivska akademiia Ivana Zolotoustoho. Retrieved from: <http://ifaiz.edu.ua/novyny/1107-naukovi-proiekty-iic.html> (access date 25.07.2024) [in Ukrainian].

Osobova sprava sviashchenyka Fedoraka Mykhaila Fedorovycha [Personal file of the priest Fedorak Mykhailo Fedorovych]. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti* [State archive of Ivano-Frankivsk region]. F. R-388. Op. 1d. Spr. 419. 88 ark. [in Ukrainian].

Osobova sprava sviashchenyka Fedoraka Mykhaila Andriiovycha [Personal file of the priest Mykhailo Andriiovych Fedorak]. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti* [State archive of Ivano-Frankivsk region]. F. R-388. Op. 1d. Spr. 420. 61 ark. [in Ukrainian].

Osobova sprava sviashchenyka Fedoraka Vasylia Yuriiovycha [Personal file of priest Fedorak Vasyl Yuriiovych]. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti* [State archive of Ivano-Frankivsk region]. F. R-388. Op. 1d. Spr. 421. 49 ark. [in Ukrainian].

Osobova sprava sviashchenyka Fedoraka Ivana Andriiovycha [Personal file of the priest Fedorak Ivan Andriiovych]. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti* [State archive of Ivano-Frankivsk region]. F. R-388. Op. 1d. Spr. 422. 57 ark. [in Ukrainian].

Pyliavets, R.I. (2019). "Chorna pikhoty" yak istorychne yavyshe v roky nimetsko-radianskoi viiny (1941–1945) ["Black infantry" as a historical phenomenon during the german-soviet war (1941–1945)]. *Voienno-istorychnyi visnyk* [Military Historical Bulletin]. Issue 1 (31). P. 156–174. DOI: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2019-31-1-156-174> [in Ukrainian].

Pyshkovych, M. (iieromonakh Manuil). (2020). *Istoriia Sviatouspenskoï Univskoï lavry ta studiiskoho monashestva* [The history of the Holy Assumption University Lavra and studio monasticism]. Lviv: Sviatouspenska Univska lavra. 160 p. + 16 p. il. [in Ukrainian].

Rybchenko, L. (2011). Radianski viiskovi mobilizatsii na terytorii Ukrainy u 1941–1945 rr. [Soviet military mobilizations on the territory of Ukraine in 1941–1945]. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istoriichni narysy*. Red. kol.: V.A. Smolii (holova kolehii) ta in.; NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. Kn. 1 [Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century. Historical Essays. Ed. coll.: V. A. Smolii (head of the collegium) and others; NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Book 1]. Kyiv: Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy. P. 303–318. Retrieved from: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/9.pdf> [in Ukrainian].

Smytsniuk, O. (2021). Doroha do vytykiv. Dukhovni dzhherela Yamnytsi [The road to the origins. Spiritual sources of Yamnitsa]. Za red Ya. Dovhana, H. Lytvyn. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. 128 p. [in Ukrainian].

Smizhak, A. (2012). Nashii tserkvi – 80 [Our church is 80 years old]. *Yamnytsia: spetsvypusk hazety "Vpered"*. № 6 (14). Hruden. P. 1. Retrieved from: <https://yamnytsya-otg.if.ua/wp-content/uploads/2018/09/Ямниця-№-6-грудень-2012.pdf> [in Ukrainian].

Smizhak, A. (2016). Nezabutnii otets Mykhailo Fedorak [The unforgettable Father Mykhailo Fedorak]. *Yamnytsia: spetsvypusk hazety "Vpered"*. № 1 (23). Kviten. S. 11. Retrieved from: <http://yamnytsya-otg.if.ua/wp-content/uploads/2018/09/Ямниця-№-1-квітень-2016.pdf> [in Ukrainian].

Spohady pro o. Mykhaila Andriiovycha Fedoraka (1921–1995) yoho dochky p. Burak Marty Mykhailivny (1958 r. n.). Zapys vid 02.09.2024 [Memories of Fr. Mykhailo Andriiovych Fedorak (1921–1995) and his daughter Marta Mykhailivna Burak (born 1958). Record dated September 2, 2024]. *Pryvatnyi arkhiv istoryka Ruslana Deliatynskoho* [Private archive of historian Ruslan Delyatynskyi]. Papka "Fedorak M.A. (materialy)" [Folder "Fedorak M.A. (materials)"]. File. 5 p. [in Ukrainian].

Sprava pro zatverdzhennia dvomovnoho navchannia u pochatkovii shkoli s. Yakubivka, 1925–1936 rr. [The case on the approval of bilingual education in the primary school of the village. Yakubivka, 1925–1936]. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi* [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv]. F. 179. Op. 2. Spr. 3890. 55 ark. [in Ukrainian].

Stotskyi, Ya. (2015). Diakhroniia vidrozhennia parafii UHKTs v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1989–1991 rr.) na prykladi Ternopilshchyny [Diachrony of the revival of UGCC parishes in the western regions of Ukraine (1989–1991) on the example of Ternopil Oblast]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia*. Issue 1. Part 3. P. 52–73. Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Stotskyi_Yaroslav/Diakhroniia_vidrozhennia_parafii_UHKTs_v_zakhidnykh_oblastiakh_Ukrainy_1989_1991_rr/ [in Ukrainian].

Sheptytskyi, A., Sheptytskyi, K. (compilers); Deineha, N., Voronovskyi, Yu., Makar, Yu., Dmytrukh, S., Milian, Y., Hladii, P., Voronovskyi, V., Liakher, M. (editors) (1996). *Typikon* [Typicon]. Lviv: Monastyr monakhiv Studiiskoho Ustavu. 256 p. [in Ukrainian].

Sharan, O., Dzholohylyk, S. (uklad.); Horban, H., Babii, L. (red.) (2019). UHKTs. Istoriia. Vidrozhennia. Ispovidnyky viry: do 30-richchia vykhodu z pidpillia Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy: bibliohrafichni pokazhchyk [UGCC History. Renaissance. Confessors of faith: to the 30th anniversary of the exit from the

underground of the Ukrainian Greek-Catholic Church: bibliographic index]. Ivano-Frankivsk. 76 p. Retrieved from: <https://www.calameo.com/books/002820791faa8c5680919> [in Ukrainian].

Fedorak Mykhailo Andriiovych. Kolektsiia foto vid 31.10.2024 [Mykhailo Andriiovych Fedorak. Collection of photos from 10/31/2024]. *Pryvatnyi arkhiv istoryka Oleha Yehreshiia* [Private archive of historian Oleg Yegreshiy]. Papka "Fedorak M.A. (1921–1995): materialy". Fotohrafii. 10 foto [Folder "Fedorak M.A. (1921–1995): materials". Photos. 10 photos] [in Ukrainian].

Khram Arkhistratyha Mykhaila sela Hvizd. Istoriiia Khramu [The temple of Archangel Michael of the village of Gvizd. History of the Temple]. *Kolomyiska Yeparkhiia Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy*. Retrieved from: <https://kolomija.com/parafiyi/nadvirnyanske-blagochynnya/hram-arhistratyga-myhayila-sela-gvizd/> (access date 24.07.2024) [in Ukrainian].

Tserkva Sviatoho Arkhystratyha Mykhaila (Kazaniv) [Church of St. Archangel Michael (Kazaniv)]. *Wikipedia*. Retrieved from: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_Святого_Архистратига_Михайла_\(Казанів\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_Святого_Архистратига_Михайла_(Казанів)) (access date 24.07.2024) [in Ukrainian].

Tserkva sviatoho Mykolaia s. Yamnytsia Ivano-Frankivskoi oblasti [Church of St. Nicholas Pit of Ivano-Frankivsk region]. *Interaktyvna karta Ukrainiskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy*. Retrieved from: <https://map.ugcc.ua/view/406-tserkva-svyatogo-mykolaya-s-yamnytsya-ivano-frankivska-oblast> (access date 01.11.2022) [in Ukrainian].

Tserkva s. Sadzhavka Nadvirnianskoho raionu Ivano-Frankivskoi oblasti [Church of Sazhavka of the Nadvirnyan district of the Ivano-Frankivsk region]. *Dereviani tserkvy Zakhidnoi Ukrainy*. Retrieved from: <http://decerkva.org.ua/fra/sadzhavka.html> (access date 24.07.2024) [in Ukrainian].

Chemerynskyi, A. (1996). Vin ne zradyv svoiei viry [He did not betray his faith]. *Nova Zoria: vseukrainskyi hreko-katolytskyi chasopys*. Part 37–38. P. 7 [in Ukrainian].

Shematyzm vsoho kliru hreko-katolytskoi Stanyslavivskoi Yeparkhii na rik Bozhyi... [Schematism of the entire clergy of the Greek-Catholic Stanislaviv Diocese for the year of God...]. 1925–1938. Retrieved from: <https://dlibra.kul.pl/dlibra/publication/16096#structure> [in Ukrainian].

Shematyzm vsoho kliru hreko-katolytskoi mytropolychoi arkhieparkhii Lvivskoi na rik... [Schematism of the entire clergy of the Greek-Catholic Metropolitan Archdiocese of Lviv for a year...]. 1924–1938. Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Shematyzm_Lvivskoi_arhhyieparkhii/ [in Ukrainian].

Shlikhta, N. (2012). Zakhidnoukrainskyi vplyv na Ukrainskyi ekzarkhat: nespodivani naslidky "vozziednannia" [Western Ukrainian influence on the Ukrainian Exarchate: unexpected consequences of "reunification"]. *Kovcheh. Naukovyi zbirnyk z tserkovnoi istorii*. Part 6. Nasyllia vldy proty svobody sumlinnia. Lviv: Vyd-vo UKU. P. 430–446. Retrieved from: <https://drive.google.com/file/d/1FnADPfdTZfcVUTs-L4StWA0yDyT80R8/view> [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (2007). Vstup do istorii [Introduction to history]. Kyiv: Krytyka. 376 p. Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Yakovenko_Natalia/Vstup_do_istorii/ [in Ukrainian].

25-richchia povernennia Yamnytskoi relihiinoi hromady do UHKTs [The 25th anniversary of the return of the Yamnytsk religious community to the UGCC] (2015). *Yamnytsia: spetsvypusk hazety "Vpered"*. № 1 (19). Sichen. P. 2. Retrieved from: <https://yamnytsya-otg.if.ua/wp-content/uploads/2018/09/Ямниця-№-1-січень-2015.pdf> [in Ukrainian].

Blazheiovskyi, D. (2002). Historical schematism of the Stanislavivsk (Ivano-Frankivsk) eparchy from its foundation to the beginning of the Second World War (1885–1938). Lviv: Misioner, 450 p. [in English].

Додаток 1

Федорак Михайло Андрійович (1921–1995). Два фото з особової справи

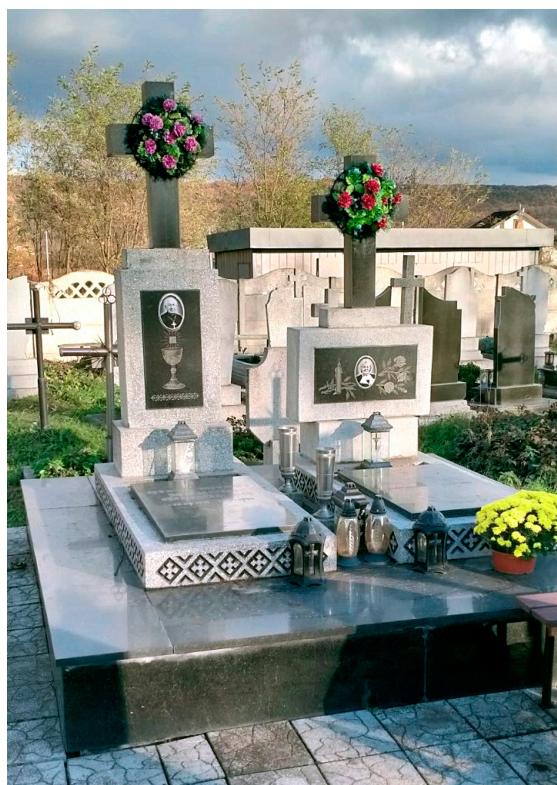
Джерело: ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 420. Арк. 1.

Федорак Іван Андрійович (1933–1989?), рідний брат о. Михайла. Фото з особової справи

Джерело: ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1д, спр. 422. Арк. 1.

Могили о. Михайла Федорака (1921–1995) та його дружини Анни Федорак (з роду Кисилиця) на старому цвинтарі коло церкви св. Миколая УГЦ в с. Ямниця Івано-Франківського району Івано-Франківської області від 31.10.2024

Джерело: Федорак Михайло Андрійович. Колекція фото від 31.10.2024. Приватний архів історика Олега Єсгрешія. Папка «Федорак М. А. (1921–1995): матеріали». Фотографії.

**Федорак Михайло Андрійович (1921–1995). Фото пам'ятної дошки з фасаду
церкви св. Миколая УГЦ в с. Ямниця Івано-Франківського району
Івано-Франківської області від 31.10.2024**

Джерело: Федорак Михайло Андрійович. Колекція фото від 31.10.2024. Приватний архів історика Олега Єгрешія. Папка «Федорак М. А. (1921–1995): матеріали». Фотографії.

Заєць Дмитрій Валерійович,
*аспірант кафедри філософії та політології,
історичного факультету
Житомирського державного університету імені Івана Франка
orcid.org/0000-0003-0826-293X
vlad.nemesis123@gmail.com*

ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ В СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НЕЙРОПСИХОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ

Статтю присвячено актуальній проблемі рецесії релігійної свідомості в сучасних дослідженнях нейропсихології релігії та антропології релігії. Релігійна свідомість вивчена в дослідженні як психологічний факт, при цьому усунені чинники її істинності чи ілюзорності. Релігійна свідомість і релігійність особистості розглянуті в контексті загальнопсихологічних та соціально-психологічних закономірностей.

Релігійна свідомість у дослідженні розглядається крізь призму таких своїх складових, як релігійна віра, чуттєві форми, створені уявою образи, символічність, алегоричність, діалогічність, сильна емоційна насиченість, поєднання адекватного дійсності змісту з неадекватним. Визначено, що релігійна свідомість, будучи однією з форм свідомості, наділена певним ставленням до «кінцевої інстанції», формальною інваріантністю, трансцендентністю і суб'єктивною безсумнівністю.

Підкреслено, що психологічна природа свідомості певною своєю гранню зумовлює появу релігійної свідомості. Маючи властивість трансцендентності, свідомість трансцендентує реальність. Релігійна свідомість, очевидно, є одним із варіантів «рефлексивного виходу» за межі повсякденної реальності.

Відзначено, що важливим компонентом релігійної свідомості є релігійні почуття, які у статті розглядаються як емоційне ставлення вірян до визнаних об'єктивними гіпостазованих істот, атрибутованих властивостей і зв'язків, до сакралізованих речей, персон, місць, дій, один до одного і до себе самих, а також до релігійно інтерпретованих окремих явищ у світі та до світу загалом. Підкреслено, що не кожні переживання можуть вважатися релігійними, але лише ті, які поєднані з релігійними уявленнями, ідеями, наративами, набули внаслідок цього відповідної спрямованості, змісту та значення.

Зазначено, що питання про істинне і хибне в релігійній свідомості наділене актуальністю всередині самих релігійних систем. Істинна інтенція внутрішньо присутня в кожному стверджувальному і заперечному судженні. Зауважено, що подібна тенденція актуальна і для релігійних висловлювань, незалежно від того, як тлумачиться істина і як визначаються її критерії.

Ключові слова: свідомість, релігія, релігійна свідомість, нейропсихологія, антропологія релігії.

Zaiets Dymytrii,
*Postgraduate Student at the Department of Philosophy and
Political Science, Faculty of History
Zhytomyr Ivan Franko State University
orcid.org/0000-0003-0826-293X
vlad.nemesis123@gmail.com*

PECULIARITIES OF THE RECEPTION OF RELIGIOUS CONSCIOUSNESS IN MODERN STUDIES OF THE NEUROPSYCHOLOGY OF RELIGION AND THE ANTHROPOLOGY OF RELIGION

The article is devoted to the urgent problem of reception of religious consciousness in modern research of neuropsychology of religion and anthropology of religion. Religious consciousness is studied in the study as a psychological fact, while the factors of its truth or illusory nature are eliminated. Religious consciousness and religiosity of the individual are considered in the context of general psychological and socio-psychological laws.

Religious consciousness in the study is considered through the prism of such components as religious faith, sensory forms, images created by the imagination, symbolism, allegory, dialogicity, strong emotional saturation, combination of content adequate to reality with inadequate. It is determined that religious consciousness, being one of the forms of consciousness, is endowed with a certain attitude to the “ultimate instance”, formal invariance, transcendence and subjective certainty.

It is emphasized that the psychological nature of consciousness, in a certain aspect, determines the emergence of religious consciousness. Having the property of transcendence, consciousness transcends reality. Religious consciousness, obviously, is one of the options for a “reflexive exit” beyond the boundaries of everyday reality.

It is noted that an important component of religious consciousness is religious feelings, which in the article are considered as the emotional attitude of believers to hypostasized beings recognized as objective, attributed properties and connections, to sacralized things, persons, places, actions, to each other and to themselves, as well as to religiously interpreted individual phenomena in the world and to the world as a whole. It is emphasized that not every experience can be considered religious, but only those that are combined with religious ideas, ideas, narratives, and as a result acquire the appropriate direction, content and meaning.

It is noted that the question of true and false in religious consciousness is endowed with relevance within the religious systems themselves. True intention is internally present in every affirmative and negative judgment. It is noted that a similar tendency is also relevant for religious statements, regardless of how truth is interpreted and how its criteria are determined.

Key words: consciousness, religion, religious consciousness, neuropsychology, anthropology of religion.

Актуальність дослідження. Релігійність є питомою складовою системи психологічних категорій протягом усієї історії психології. Релігійність особистості спирається на релігійну свідомість, яка, зі свого боку, підпорядковується загальнопсихологічним і соціально-психологічним закономірностям функціонування свідомості як психологічного феномена.

Релігійна свідомість характеризується ставленням особистості до «кінцевої інстанції», суб'єктивною безперечністю, формальною інваріативністю. Властивість трансцендентності свідомості дає змогу пояснити появу такої її форми, як релігійна свідомість. Категорія релігійної свідомості наразі слабо розроблена у психологічних дослідженнях, що визначає актуальність заявленої проблеми.

Огляд літератури. Проблема релігійної свідомості є давнім об'єктом фахових досліджень українських і зарубіжних науковців. Зокрема, студія Е. Дюркгайма присвячена первісним формам релігійного життя (Дюркгайм, 2002). О. Козловський визначає проблему специфіки релігійної свідомості в сучасній філософії (Козловський, 2006). Л. Конотоп звертається до методологічних аспектів дослідження релігійної свідомості й суб'єктивності (Конотоп, 2019). М. Новосад вивчає релігійну свідомість крізь призму української народної традиції (Новосад, 2013). У роботі О. Шморгун релігію та релігійну свідомість розглянуто крізь призму гуманістичного психоаналізу Е. Фромма (Шморгун, 2022). Т. Флурнуа виокремлює наукові засади

психологічного дослідження релігійної свідомості (Flournoy, 2010). В. Джеймс акцентує увагу на феномені релігійного пізнання (James, 2025). Дослідження Дж. Йінгера присвячене співвідношенню суспільного й індивідуального в релігійному досвіді (Yinger, 2015).

Мета дослідження – визначити особливості рецепції релігійної свідомості в сучасних дослідженнях нейропсихології релігії та антропології релігії.

Виклад основного матеріалу дослідження. У всіх галузях духовного життя специфікованим і систематизованим постає відповідний вид свідомості; саме певний вид свідомості окреслює відносну межу кожної із цих галузей. Сказане цілком застосовне і до релігії: саме релігійна свідомість відносно відмежовує релігію від решти галузей духовної сфери. Відповідно до змісту релігійної свідомості розгортається певна діяльність, складаються відносини, утворюються інститути й організації – тим самим формується релігійний комплекс.

Ознаками релігійної свідомості в різні часи визначалися: анімізм, аніматизм, уявлення про нумінозне, віра в богів або в Бога, у безсмертя душі, досвід зустрічі зі священним тощо. Проте немає підстав уважати «віру в надприродне» характерною для всіх релігій на будь-якій стадії їхньої еволюції, оскільки це відповідає фактам (Козловський, 2006, с. 232).

На ранніх етапах розвитку свідомість не була здатна сформувати відповідні уявлення, а отже, розрізняти природне і надприродне.

Не є властивою віра в надприродне релігійній свідомості в розвинених східних релігіях (буддизмі, даосизмі тощо). Поділ на природне і надприродне розроблений у юдео-християнській традиції, але і в християнстві цю дихотомію приймають не всі мислителі. О. Козловський зазначає, що вона найчастіше «не доходить» до повсякденної свідомості багатьох вірян (Козловський, 2006, с. 231).

Релігійній свідомості притаманні: релігійна віра, чуттєві форми, створені уявою образи, символічність, алегоричність, діалогічність, сильна емоційна насиченість, поєднання адекватного дійсності змісту з неадекватним. Віра, чуттєві форми, уява, символічність, алегоричність, діалогічність, емоції, помилки є належністю свідомості як генетично обумовленої здібності людини і знаходять вираження в різних галузях духовного освоєння світу, а не лише в релігійній свідомості (Конотоп, 2019, с. 23).

Віра присутня в будь-якій сфері людської життєдіяльності, чуттєві форми, образи фантазії, емоційність характерні для мистецтва, моральні почуття, діалогічність притаманні моралі, неадекватні уявлення виникають у праві та політиці, недостовірні поняття та теорії наявні в науках тощо. У релігійній свідомості названі риси наділені власною специфікою.

Релігійна свідомість існує, функціонує та відтворюється за допомогою мови релігії. Вона має два рівні – повсякденний (масова свідомість релігійних людей у повсякденності) та концептуальний (теологія, віровчення, релігійна філософія).

Названі риси по-різному проявляються у свідомості представників різних типів релігійності. Виділяються такі типи релігійних індивідів: 1) індивіди з визначальною релігійною орієнтацією; 2) індивіди з підлеглою релігійною орієнтацією; 3) індивіди, що вагаються, з нестійкою релігійною орієнтацією (Дюркгайм, 2002, с. 68).

З урахуванням виділених типів релігійних індивідів потрібно зважати на різні типи релігійної свідомості. Своєрідною є релігійна свідомість у послухників монастирів, відлюдників (анакоретів), пустельників, кіновітів, самотників, мовчальників, стовпників, юродивих тощо, у тому числі у змінених станах свідомості. Їхня релігійна свідомість – предмет спеціального розгляду (Конотоп, 2019, с. 22).

Інтегративною рисою релігійної свідомості є релігійна віра. Нерідко віра взагалі отожднюється з релігійною вірою. Проте не кожна віра є вірою релігійною; остання «живе» завдяки наявності особливого феномена у психіці людини.

Віра в когось чи у щось являє собою особливий стан психіки індивіда, групи, маси (суб'єктів, які вірять), що виражається у твердій переконаності, безперечній довірі та надії. Як предмети віри можуть поставати: досягнення мети в окремих видах діяльності, набуття «сенсу життя» загалом, настання якоїсь події, реалізація певної поведінки «Я» та інших, істинність сприйняття, уявлення, поняття, гіпотези, теорії тощо за умови дефіциту точної інформації про досяжність поставленої мети, про кінцевий результат розвитку подій, про реалізацію на практиці передбачуваної поведінки та відносин людей, про результати перевірки адекватності гіпотез, що висувуються, і теорій (Шморгун, 2022, с. 134).

У вірі міститься очікування здійснення бажаного. Цей психологічний стан виникає за наявності альтернатив, можливостей спрямованості «руху» зазначених (та інших) предметів віри, коли є відомий ступінь реальності досягнення бажаного.

Якщо поставленої мети досягнуто, прогнозована подія відбулася, поведінка реалізується, істинність гіпотези доведена тощо, або стало зрозуміло, що все це неможливе, або результат виявився негативним, то віра згасає. Вона виникає з урахуванням матеріальних і духовних інтересів, потреб, мотивів, стосовно тих процесів, подій, ідей, інших «Я», які мають суттєво значущий сенс (Новосад, 2013, с. 134).

Віра є ціннісним ставленням до предмета, утворюючи поєднання когнітивного, емоційного й вольового моментів, хоча, звичайно, емоційний момент у ній постає особливо функційним. Віра поєднує в собі усвідомлене та неусвідомлене, раціональне та ірраціональне, вона тісно пов'язана з інтуїцією, осяяннями.

Можуть використовуватися різні способи обґрунтування віри, проте повною мірою вона раціонально не аргументується і практично експериментально не перевіряється. А в багатьох випадках суб'єкт віри вважає, що вона взагалі не потребує доказів і перевірки.

Оскільки віра з'являється в імовірнісній ситуації, дія людини відповідно до неї

супроводжується ризиком. Незважаючи на це, вона виступає важливим фактором інтеграції індивіда, групи, маси, дієвим стимулом їхньої рішучості й активності.

Зміст віри є різним у різних галузях її функціонування, що пов'язано з предметом конкретного впливу. Вона знаходить вираження, по суті, у будь-якій сфері життєдіяльності людей – економічній (віра в успіх підприємницької діяльності), політичній (віра в харизматичного політичного лідера), моральній (віра в силу моральних ідеалів, зразків, норм), художній (віра в реальність демонстрованих на екрані або на театральній сцені подій), науковій (наприклад, віра у позитивні наслідки клонування людини), релігійній, філософській (існування Світового Розуму) і, звичайно, у повсякденному існуванні (Конотоп, 2019, с. 24).

Релігійна віра – це особливий стан психіки релігійного індивіда, груп, спільнот, що виражається у феноменах впевненості, шанування, сповідування відповідних поглядів. У межах релігійних систем формуються й розробляються вчення про релігійну віру та її зміст (у кого – у що чи кому – чому вірити); у різних релігіях ці вчення набувають своєрідності.

Релігійна віра має основи й передумови у відносинах несвободи та залежності і водночас передбачає прагнення подолати ці відносини. Вона забезпечує ціле- і сенсопокладання, має ціннісне значення для вірян. Релігійна свідомість поєднує в собі когнітивний, емоційний і вольовий елементи, але зазвичай стосовно неї превалюють почуття (Козловський, 2006, с. 234).

Когнітивний компонент релігійної свідомості утворюють уявлення, образи, поняття, віровчальні твердження, догмати відповідної релігії, ідеї доктринального комплексу – буддизму, християнства (православ'я, католицизму, протестантизму), ісламу, юдаїзму, індуїзму тощо. За всієї різноманітності змісту когнітивного елемента в різних релігіях і конфесіях у релігійній вірі можна виділити дещо спільне (Конотоп, 2019, с. 23).

Для релігійної свідомості властива сильна емоційна насиченість. Важливим компонентом цієї свідомості є релігійні почуття. Релігійні почуття – це емоційне ставлення вірян до визнаних об'єктивними гіпостазованих істот, атрибутованих властивостей і зв'язків, до

сакралізованих речей, персон, місць, дій, один до одного і до себе самих, а також до релігійно інтерпретованих окремих явищ у світі та до світу загалом.

Не кожні переживання можна вважати релігійними, але лише ті, які поєднані з релігійними уявленнями, ідеями, наративами, набули внаслідок цього відповідної спрямованості, змісту і значення. Виникнувши, релігійні почуття стають об'єктом потреби – тяжіння до їхнього переживання, релігійно-емоційного насичення.

Питання про істинне і хибне в релігійній свідомості було поставлено всередині самих релігійних систем. Істинна інтенція внутрішньо присутня в кожному афірмативному (стверджувальному) і негативному (заперечному) судженні. Сказане стосується і релігійних висловлювань (догматів, доктринальних положень тощо), незалежно від того, як тлумачиться істина і як визначаються її критерії.

У розгляді питання стосовно релігійної свідомості ми перебуваємо на позиціях, сформульованих для психології релігії В. Джеймсом (James, 2025) і Т. Флурнуа (Flournoy, 2010). Ці позиції полягають у тому, щоб не торкатися питання про істинність чи хибність тих чи інших релігійних доктрин.

Релігійна свідомість існує як психологічний факт і потребує вивчення незалежно від того, істинна вона чи ілюзорна. Завдання вивчення релігійності особистості з психологічних позицій є дуже важливим, оскільки потенціал, закладений у релігійній сфері, дуже великий. Цей процес ускладнений тим, що стосується системи цінностей і переконань багатьох людей, у тому числі психологів. Релігійна свідомість і релігійність особистості підпорядковані загальнопсихологічним та соціально-психологічним закономірностям (Шморгун, 2022, с. 134).

Поняття релігійної свідомості закладається в межах якісної визначеності свідомості, відображених у психологічній літературі. Іншою найважливішою особливістю свідомості є, як відомо, і те, що вона являє собою не лише безпосередню даність, а й таку даність, яка постає для особистості як суб'єктивно безперечна. Ба більше, вона не потребує жодних доказів її існування, істинності тощо, оскільки саме «усвідомлення чогось» якраз і постає в перерахунок більшості випадків засобом такого

«доказу існування» об'єктів зовнішнього світу або змісту свого власного досвіду як такого. І зовнішній, і внутрішній світ значною мірою констатуються й отримують своє «буття для особистості» через їхнє усвідомлення (Новосад, 2013, с. 133).

Якщо доводити характеристику цієї особливості до логічного завершення, можна сказати, що свідомість – це не лише гранично безсумнівна реальність і реальність, яка потребує жодних доказів, але й реальність, єдино доступна особистості, єдино наявна для неї як дещо незаперечне. У зв'язку із цим вона – ця реальність, не тільки «не потребує доказів», але й сама постає як механізм і комплексний засіб «доказу реальності» всіх інших об'єктів (як зовнішнього, так і внутрішнього світу) (Дюркгайм, 2002, с. 75).

Це твердження має продовження у сфері пояснення релігійних феноменів. Релігійні істини якраз і характеризуються тим, що сприймаються вірянами як суб'єктивно безперечні, безапеляційні, які не потребують жодних доказів.

Релігійна свідомість не може бути заперечена логічним шляхом, оскільки певною мірою постає саме як спосіб «доказу реальності». Привертає увагу той факт, що не тільки релігійні істини наділені зазначеною особливістю (Конотоп, 2019, с. 25).

Деякі переконання, пов'язані з аналізованою властивістю свідомості, мають схожі характеристики. Так, розподіл психіки на когнітивні, емоційні, вольові та мотиваційні процеси має резистентність до критики, у тому числі критики на основі логіки.

Розгляд свідомості як гранично безперечної реальності добре узгоджується з уявленнями про релігійні феномени. На наш погляд, релігійна свідомість є однією з форм свідомості, що підпорядковується загальним закономірностям. При цьому ми не торкаємося питання про те, «істинною» є ця свідомість чи «хибною».

Зазначене питання належить радше до змістовних проявів, а не до інваріативних компонентів свідомості. Сукупність компонентів свідомості є формальним інваріантом (Козловський, 2006, с. 237).

Таким чином, область релігійності особистості та релігійної свідомості можна вивести зі сфери суперечок стосовно того, яка релігійна доктрина правильніша. Інакше розгляд питання

заснав би зміщення від сутності до окремоті, до проблеми змісту свідомості, тоді як свідомість віддаляється від предметності, від змісту, але ніколи не в змозі зробити це вповні (Yinger, 2015, р. 77).

Слід зауважити, що сама психологічна природа свідомості певною своєю гранню зумовлює появу релігійної свідомості. Свідомість являє собою максимальну інтегрованість і цілісність, водночас постійно виходячи за межі цієї цілісності. Цю властивість свідомості закріплено в понятті трансцендентності (James, 2025).

Маючи властивість трансцендентності, свідомість трансцендує реальність. Релігійна свідомість, можливо, є одним із варіантів «рефлексивного виходу» за межі повсякденної реальності.

До ідеї інваріантності на прикладі емоцій і у зв'язку з релігійністю особистості приходить Р. Отто. Він висловив ідею, що релігійні почуття організуються в структури, і показав аналогію з почуттями, які не мають прямого зв'язку з релігійними об'єктами. Порівняльний аналіз спонукав Р. Отто до висновку про існування формальної афективної структури, яка не залежить від конкретного змісту релігійної доктрини та названа автором структурою відчуття сакрального (Otto, 2004, р. 83).

Релігійна свідомість визначається низкою авторів як свідомість, суттєвою характеристикою якої є ставлення особистості до «кінцевої інстанції», певної непізнаної реальності за межами особистості. Механізми свідомості в процесі свого функціонування «наштовхуються» на реальність метасвідомих процесів і намагаються пояснити її функціональними засобами.

Використання методології метасистемного підходу до проблеми свідомості відкриває широкі перспективи для досліджень у галузі соціальної психології релігії, у якій вивчається одна з конкретних форм свідомості – релігійна свідомість (Otto, 2004, р. 85). Загальні принципи психологічного аналізу свідомості передбачають їхнє використання для розгляду конкретних форм свідомості. Зі свого боку, розгляд цих форм, імовірно, призведе до уточнення низки базових положень.

Сам факт існування різних форм свідомості є лише припущенням. Однак релігійна

свідомість є феноменом, що стійко існує в історії та культурі й потребує пояснення незалежно від того, чи така свідомість визнається єдиною «правильною» його формою або певним артефактом, пов'язаним із ускладненням психічної організації. Методологія метасистемного підходу до проблеми свідомості дає змогу розглянути із цих позицій релігійну свідомість, пояснити її високу стійкість і поширеність. З іншого боку, аналіз релігійної свідомості, зроблений, наприклад, Ф. Озером, забезпечує розуміння окремих загальних закономірностей свідомості як такої (Oser, 1991, p. 69).

Ф. Озер констатує релігійність, що розуміється структурно і психологічно як властивість свідомості загалом, притаманну не лише ортодоксальним вірянам, але й широкому колу людей. Із цих позицій наявність глибинних релігійних структур можна розкрити як у представників різних вірувань, так і в людей з атеїстичним світоглядом (Oser, 1991, p. 69).

Релігійність особистості може виражатися подвійним чином. З одного боку, це віряни, які представляють божественне як особистість, з іншого – як буття, тобто як дещо, що

перебуває поза межами людської свідомості, як такий собі «світовий дух», як долю або як божественне в природі. Релігійність особистості, що виражається у вірі в безлике божество, на думку Ф. Озера, потребує такого ж ретельного психологічного вивчення, як і конкретніші форми релігійності (Oser, 1991, p. 70).

У психологічному дослідженні розглядається не конкретний зміст релігійних доктрин, а персональні засади віри, її глибинні особистісні детермінанти. Ф. Озер на основі емпіричних даних стверджує, що глибинні когнітивні й особисті структури, що забезпечують релігійне сприйняття дійсності, є універсальними (Oser, 1991, p. 71).

Висновки. Отже, різні культури, різні типи релігійної освіти та релігійної соціалізації мають різний зміст релігійних доктрин. На глибшому структурному рівні ці відмінності нівелюються. Релігійна свідомість, будучи однією з форм свідомості, наділена певним ставленням до «кінцевої інстанції», формальною інваріантністю, трансцендентністю і суб'єктивною безсумнівністю.

Список використаних джерел:

- Дюркгайм, Е. (2002). *Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії* (пер. із фр. Г. Філіпчук, З. Борисюк). Київ: Юніверс.
- Козловський, О. (2006). Проблема специфіки «релігійної свідомості» у сучасній філософії. *Філософія освіти*, 3 (5), 228–239.
- Конотоп, Л. (2019). Релігійна свідомість і суб'єктивність: методологічні аспекти дослідження. *Вісник НАУ*, 1 (29), 21–26.
- Новосад, М. (2013). Релігійна свідомість в контексті української народної традиції. *Українське релігієзнавство*, 67, 132–137.
- Шморгун, О. (2022). Релігія та релігійна свідомість в гуманістичному психоаналізі Е. Фромма. *Grundlagen der modernen wissenschaftlichen Forschung*, 133–135.
- Flournoy, T. (2010). *Les Principes De La Psychologie Religieuse*. Whitefish: Kessinger Publishing.
- James, W. (2025). *The Varieties of Religious Experience: a Study in Human Nature*. URL: https://csrs.nd.edu/assets/59930/williams_1902.pdf.
- Oser, F., Gmunder, P., & Ridez, L. (1991). *L'homme, son developpement religieux*. NJ.
- Otto, R. (2004). *Das Heilige*. Berlin: C. H. Beck.
- Yinger, J. M. (2015). *Religion Society and the Individual*. N.Y.: Basicbooks.

References:

- Diurkhaim, E. (2002). Pervisni formy relihiinoho zhyttia: Totemna systema v Avstralii [Primitive forms of religious life: Totem system in Australia]. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
- Kozlovskiy, O. (2006). Problema spetsyfyky "relihiinoi svidomosti" u suchasniy filosofii [The problem of the specificity of "religious consciousness" in modern philosophy]. *Filosofia osvity*, 3 (5), 228–239 [in Ukrainian].
- Konotop, L. (2019). Relihiina svidomist i subiektyvnist: metodolohichni aspekty doslidzhennia [Religious consciousness and subjectivity: methodological aspects of research]. *Visnyk NAU*, 1 (29), 21–26 [in Ukrainian].
- Novosad, M. (2013). Relihiina svidomist v konteksti ukrainskoi narodnoi tradytsii [Religious consciousness in the context of Ukrainian folk tradition]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 67, 132–137 [in Ukrainian].

Shmorhun, O. (2022). Relihiia ta relihiina svidomist v humanistychnomu psykhoanalizi E. Fromma [Religion and religious consciousness in the humanistic psychoanalysis of E. Fromm]. *Grundlagen der modernen wissenschaftlichen Forschung* [Foundations of modern scientific research], 133–135 [in Ukrainian].

Flournoy, T. (2010). *Les Principes De La Psychologie Religieuse* [Principles of Religious Psychology]. Whitefish: Kessinger Publishing [in French].

James, W. (2025). *The Varieties of Religious Experience: a Study in Human Nature*. Retrieved from: https://csrs.nd.edu/assets/59930/williams_1902.pdf [in English]

Oser, F., Gmunder, P., & Ridez, L. (1991). *L'homme, son developpement religieux* [Mankind in its religious development]. NJ [in French].

Otto, R. (2004). *Das Heilige* [The Holy]. Berlin: C. H. Beck [in German].

Yinger, J. M. (2015). *Religion Society and the Individual*. N.Y.: Basicbooks [in English].

Зуйков Володимир Олегович,

*здобувач третього рівня вищої освіти спеціальності 041 «Богослов'я»,
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова,
старший викладач Таврійського християнського інституту
orcid.org/0009-0001-7858-8997
zuikovvolodymyr1991@gmail.com*

Терещук Олексій Анатолійович,

*викладач Таврійського християнського інституту,
полковник Збройних Сил України
orcid.org/0009-0002-7072-3485
Vd.okzahid@gmail.com*

Кореневич Валентин Михайлович,

*викладач Таврійського християнського інституту,
директор «Пасторсько-капеланське керівництво»
у Київській богословській семінарії
orcid.org/0009-0006-1898-2593
olivebranch.ua@gmail.com*

ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ЗБРОЙНІ СИЛИ У СВІТЛІ СВЯТОГО ПИСЬМА

Тема державотворення та збройних сил у світлі Святого Письма розкриває теологічні основи для розуміння держави як божественного установа, що виконуватиме ключову роль у підтриманні порядку і справедливості на Землі. Згідно з біблійними уявленнями, держава не є створенням для забезпечення земного раю, а для попередження безладу, хаосу й морального занепаду в суспільстві. Божественне призначення держави полягає у боротьбі зі злом і захисті праведних. Збройні сили, як частина державної структури, повинні виконувати роль засобу здійснення цієї божественної волі, застосовуючи силу для відновлення справедливості та забезпечення безпеки громадян. У контексті Книги Буття ми спостерігаємо етапи становлення людського суспільства від моменту його створення до перших випадків божественного втручання в історію людства, включно зі всесвітнім потопом і відновленням світу через Ноя. Кожен етап божественного втручання в історію людства можна розглядати як передумову для створення основних суспільних інститутів, серед яких ключове місце посідають органи державної влади та збройні сили. Крім того, ця тема розглядає концепції, згідно з якими держава є результатом природного розвитку суспільства та його потреби в організації і правопорядку, а також аналізує погляди на державу як інститут, який може бути скасований у майбутньому, залежно від зміни історичних умов. У такому контексті біблійне вчення про роль держави і збройних сил отримує особливу важливість як моральний орієнтир для суспільства. Отже, роль держави і збройних сил у світлі Святого Письма слід трактувати як втілення божественної волі в суспільному житті, де державна влада є необхідною для забезпечення соціального порядку, захисту права й покарання злочинців. Це є засобом для реалізації справедливості у світі, де кожен має своє місце і роль відповідно до божественних законів.

Ключові слова: державотворення, збройні сили, соціальний порядок, суспільні інститути.

Zuikov Volodymyr,

*Postgraduate Student of the Third Level of Higher Education,
Specialty 041 "Theology",
Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University,
Senior Lecturer at the Tavria Christian Institute
orcid.org/0009-0001-7858-8997
zujkovvolodimir@gmail.com*

Tereshchuk Oleksii,
*Lecturer at the Tavriski Christian Institute,
Colonel of the Armed Forces of Ukraine
orcid.org/0009-0002-7072-3485
Vd.okzahid@gmail.com*

Korenevych Valentyn,
*Lecturer at the Tavriski Christian Institute,
Director of "Pastoral and Chaplaincy Leadership"
at the Kyiv Theological Seminary
orcid.org/0009-0006-1898-2593
olivebranch.ua@gmail.com*

STATE BUILDING AND ARMED FORCES IN THE LIGHT OF THE HOLY SCRIPTURE

The topic of state building and the armed forces in the light of the Holy Scripture reveals the theological foundations for understanding the state as a divine institution tasked with playing a key role in maintaining order and justice on Earth. According to biblical views, the state is not created to ensure an earthly paradise but to prevent disorder, chaos, and moral decline in society. The divine purpose of the state is to combat evil and protect the righteous. Accordingly, the armed forces, as part of the state structure, must serve as a means of carrying out this divine will, using force to restore justice and ensure the safety of citizens. In the context of the Book of Genesis, we observe the stages of the development of human society, from its creation to the first instances of divine intervention in human history, including the Great Flood and the restoration of the world through Noah. Consequently, each stage of divine intervention in human history can be considered a precondition for the establishment of key social institutions, among which the organs of state power and the armed forces occupy a central place. Additionally, this topic examines concepts that view the state as the result of the natural development of society and its need for organization and law and order. It also analyzes the perspective of the state as an institution that may be abolished in the future, depending on changes in historical conditions. In this context, the biblical teaching on the role of the state and armed forces assumes special importance as a moral guide for society. Thus, the role of the state and armed forces in the light of the Holy Scripture should be interpreted as the embodiment of divine will in public life, where state authority is necessary to ensure social order, protect rights, and punish criminals. This is a means of realizing justice in a world where everyone has their place and role in accordance with divine laws.

Key words: state building, armed forces, social order, social institutions.

Актуальність теми дослідження. Святописні засади походження держави та її збройних сил є важливим і водночас недостатньо дослідженим напрямом у сучасній богословській та суспільно-політичній думці. Однією з ключових проблем є відсутність глибокого аналізу біблійних текстів, які розкривають природу державної влади, її легітимність та основні функції. У контексті святописної традиції держава розглядається не лише як політична структура, а і як елемент Божого задуму, покликаний забезпечувати порядок, справедливість і захист суспільства. Проте детальне осмислення цієї концепції залишається актуальним завданням. Ще одним важливим аспектом є етичні засади військової служби, зокрема роль збройних сил у біблійному контексті. Святописні тексти часто демонструють амбівалентне ставлення

до військових конфліктів: з одного боку, вони визнають потребу в обороні та захисті, з іншого – наголошують на важливості миру, справедливості й уникнення насильства. Це породжує низку питань щодо моральної відповідальності військових, меж їхньої діяльності й етичних дилем, які виникають у ситуаціях збройних конфліктів.

Також сучасне суспільство переважно розглядає державу і військову службу в секулярному ключі, що ігнорує їхній релігійний вимір. Такий підхід спричиняє потребу в синтезі релігійних і світських підходів до розуміння державотворення та функціонування збройних сил. Святописні засади можуть стати основою для переосмислення цих явищ у контексті сучасних викликів, як-от криза моральних цінностей, зростання насильства та соціальна

нестабільність. Нарешті, важливо врахувати практичне значення святописних ідей для формування сучасної етики державного управління та військової служби. У світлі глобальних конфліктів і зростання напруги у світі дослідження біблійних принципів може сприяти відновленню духовних і моральних засад у суспільному житті. Таким чином, актуальність цієї теми зумовлена необхідністю систематичного вивчення святописних засад походження держави та її збройних сил для осмислення їхнього значення як у богословському, так і у практичному контексті. Актуальність цієї теми полягає у її тривалій значущості для віруючих спільнот від перших століть християнства до сучасного часу, коли питання взаємовідносин між вірою та владою, зокрема збройними силами, залишаються предметом інтенсивних дискусій. Одним із центральних питань є розуміння природи держави: чи є вона божественним установленням, чи припущенням, або ж її існування заперечується як несумісне із християнським світоглядом.

Метою дослідження є аналіз святописних засад походження держави та її збройних сил, визначення їхньої ролі в суспільному житті та виявлення теологічного підґрунтя для обґрунтування легітимності влади й функціонування військових структур. Ба більше, стаття має на меті допомогти тим, хто шукає відповіді на ці складні питання, дати можливість краще зрозуміти біблійні принципи і розібратися у власних сумнівах. Вона може стати корисним інструментом для тих, хто стоїть перед вибором, як поєднати своє християнське покликання з виконанням громадянських обов'язків у складні часи.

У статті «Державотворення та збройні сили у світлі Святого Письма» використовуються такі методи дослідження. Філософсько-теологічний метод спрямований на осмислення онтологічних і аксіологічних засад державотворення та збройних сил у біблійному контексті. Цей підхід дає змогу виявити духовні, моральні та етичні принципи, які лежать в основі держави та її інститутів. Особлива увага приділяється аналізу біблійних текстів, що відображають ідеї справедливості, відповідальності, захисту й миру. Метод допомагає розкрити взаємозв'язок між духовними ідеалами та практичними аспектами функціонування держави і збройних сил, акцентуючи увагу на їхній

моральній відповідності біблійному світогляду. Дескриптивний аналіз спрямований на опис і систематизацію біблійних текстів, які стосуються державотворення та збройних сил. Цей метод дає змогу зібрати й упорядкувати ключові ідеї, концепції та принципи, викладені у Святому Письмі, що стосуються влади, військової справи, миру й конфліктів. Особлива увага приділяється опису історичних контекстів, у яких ці тексти виникали, а також вивченню їх впливу на формування світоглядних уявлень про державу та збройні сили. Завдяки дескриптивному аналізу отримуємо цілісне уявлення про те, як у біблійних текстах висвітлюються роль і функції держави та армії. Цей метод також дає можливість виокремити тематичні та концептуальні зв'язки між різними текстами, допомагаючи зрозуміти, як біблійні принципи формувалися й адаптувалися впродовж часу для задоволення потреб віруючих спільнот у сфері державного управління та захисту.

Основі результати дослідження. Влада держави у біблійній перспективі вважається даною Богом, оскільки саме Він є джерелом всякої влади. У Посланні до Римлян (Рим. 13:1–4) апостол Павло стверджує, що «немає влади не від Бога». Це означає, що державні структури, зокрема силові органи, виконують Божий задум, забезпечуючи порядок, справедливість і захист суспільства від зла. Водночас Біблія підкреслює, що влада повинна слугувати моральним і духовним цілям, а не стати інструментом гноблення чи тиранії. Таким чином, сила держави, включно зі збройними силами, є легітимною лише тоді, коли вона виконує Божу волю, зокрема, підтримуючи справедливість і мир (Трофименко, 2023).

Правителі держави в біблійному контексті несуть перед Богом відповідальність за те, як вони виконують свою владу. Вони повинні діяти справедливо, захищати права слабких і пригноблених, а також дотримуватися Божих заповідей. У Книзі пророка Михея (Мих. 6:8) Бог вимагає від лідерів «діяти справедливо, любити милосердя і ходити смиренно перед Богом». Царі Давид і Соломон, зокрема, є прикладами, де підкреслюється необхідність дотримання Божих принципів у державному управлінні. Таким чином, правителі мають бути моральними лідерами, які служать Божому народу, а не використовують владу для власної вигоди.

У біблійній традиції правителі зобов'язані забезпечувати справедливість, підтримувати порядок і захищати своїх громадян. Вони також повинні піклуватися про соціальну справедливість, допомагати бідним і захищати слабких. Наприклад, у Книзі Притч (Притч. 29:14) сказано: «Цар, що судить справедливо бідних, утвердить престол свій навіки». Тому відповідальність перед людьми передбачає дотримання законів, боротьбу з корупцією та забезпечення благополуччя суспільства. Біблія також наголошує, що правителі повинні бути прикладом моральності, діючи з любов'ю, милосердям і мудрістю (Григоренко, 2017).

Святе Письмо наголошує, що кожна людина має підкорятися законній владі, яка встановлена Богом. Це стосується сплати податків, поваги до закону й виконання громадянських обов'язків. У Посланні до Римлян (Рим. 13:6–7) Павло закликає віруючих «віддавати всім належне: кому податок – податок, кому страх – страх, кому честь – честь». Однак це підкорення обмежене моральними рамками: якщо державні закони суперечать Божим заповідям, віруючі повинні залишатися вірними Богові (Дії 5:29). Крім того, Біблія закликає молитися за владу, щоб вона діяла мудро і справедливо (1 Тим. 2:1–2).

Царство Небесне в біблійному розумінні є духовною реальністю, у якій править Бог і яка зосереджена на вічних цінностях, як-от любов, справедливість і милосердя. Царство земне, зі свого боку, є фізичним світом, де діють держави, влада й закони. Взаємодія між цими двома царствами складна, оскільки вони мають різні цілі. Наприклад, у Євангелії від Матвія (Мт. 22:21) Ісус говорить: «Віддавайте кесареє кесареві, а Боже – Богові», тим самим підкреслюючи потребу в балансуванні між духовними і земними обов'язками. Однак конфлікт виникає, коли царство земне стає корумпованим і починає протистояти Божим заповідям. У таких випадках віруючі повинні залишатися вірними Царству Небесному, навіть якщо це призводить до переслідувань (Християнське розуміння держави, 2009).

У рамках вивчення ролі держави та її силових структур через призму Священного Писання важливо звернути увагу на контекстуальний підхід до тлумачення біблійних текстів. Використання методів, що охоплюють історичний, літературний і канонічний контексти, дає змогу

створити ґрунтовну основу для формулювання правильних висновків, які можуть бути спрямовані на практичне застосування християнами у їхньому повсякденному житті.

Зокрема, важливе питання, яке постає перед віруючими, полягає в тому, як бути вірним Богу, при цьому підкоряючись державній владі, і в деяких випадках, служити у збройних силах. Багато християн вважають, що ці два аспекти не можуть співіснувати, адже участь у військових структурах сприймається як морально неприпустима.

Історично спостерігаємо, як війни, насильство та тероризм постійно супроводжували людство, що, згідно з біблійними пророцтвами, є наслідком гріховної природи людства й лише посилюватиметься перед приходом Христа. Тому вивчення цієї теми є не лише теоретичним, але й практичним, оскільки християни повинні бути готові до моральних та етичних викликів, пов'язаних із державою, війною і силовими структурами, водночас зберігаючи вірність принципам Священного Писання (Босак, 2016).

Протягом історії християнство проходило через різні етапи становлення ставлення до війни. У перші століття християни переважно відмовлялися від участі у військових діях, що було пов'язано з навчаннями Ісуса Христа про мир і любов до ворогів. Проте із часом, в особливо важких умовах – під час переслідувань чи війни за релігійні переконання – деякі християни підтримували участь у військових кампаніях. Важливим є те, що в різні епохи церкви адаптували своє ставлення до участі у війнах залежно від політичної ситуації та державного устрою.

Це питання має різні аспекти, залежно від інтерпретації біблійних текстів. Одні християни вважають, що держава є Божественним установленням і тому служіння в силових структурах – це служіння Богу через виконання свого громадянського обов'язку. Інші вважають, що участь у державних силах може суперечити християнським принципам миру та ненасильства. Залежно від цих поглядів ставлення до служби в армії може варіюватися (Яртим, 2011).

Багато християн вважають, що присяга є прийнятною, якщо вона не суперечить основним моральним і християнським принципам, як-от ненасильство та любов до ближнього. Однак це питання залишається дискусійним,

оскільки деякі церкви вважають будь-яку присягу й участь у війні гріховними, тоді як інші дозволяють це в умовах самооборони чи захисту своєї батьківщини.

Питання про носіння зброї є особливо делікатним для християн, оскільки Ісус Христос проповідував мир і відмову від насильства. Тому деякі християнські традиції відмовляються від участі в бойових діях і носінні зброї, дотримуючись заповіді про ненасильство. Однак інші вважають, що використання зброї може бути виправдане в контексті оборони своєї родини чи нації. Якщо виникає необхідність стріляти в рамках служби чи військової обов'язковості, християни можуть зіткнутися з моральними дилемами. Рішення щодо цього питання залежить від інтерпретації заповідей і розуміння того, як виконати Божу волю у складних умовах війни. Важливим є також питання внутрішньої боротьби з насильством і пошук шляхів до миру.

Капелан – це священнослужитель, який працює у військових підрозділах, допомагаючи солдатам вирішувати духовні та моральні питання, що виникають у контексті війни. Він може бути представником конкретної конфесії або навіть позаконфесійною особою, що несе моральну та духовну підтримку. Капелан відіграє важливу роль у збереженні морального здоров'я військових, надаючи духовне наставництво й підтримку під час бойових дій.

Капелан допомагає солдатам та їхнім родинам, надаючи духовну підтримку, консультування та молитовну підтримку. Він організовує служби, обговорює питання моралі та віри в умовах війни, допомагає приймати рішення, пов'язані з етикою бойових дій. Його роль полягає також у тому, щоб допомогти людям зрозуміти духовні принципи навіть у найскладніших життєвих ситуаціях.

Відповіді на питання, які стосуються участі християн у війнах і військових конфліктах, а також їхнього ставлення до держави і силових структур, є предметом глибоких богословських і моральних дискусій у багатьох християнських громадах. Ці питання залишаються невирішеними в багатьох церквах, оскільки різні позиції взаємно перекриваються, і навіть авторитетні думки відомих захисників, науковців, письменників чи християнських мучеників не дають чіткого розв'язку. Це лише підкреслює

складність проблеми та необхідність ґрунтовного, контекстуального підходу до аналізу біблійних текстів.

Незважаючи на те що питання є гострим і часто дискусійним, відповідь на нього є в Біблії, хоча часто виникає спокуса спростити її, вибираючи лише один або два вірші. Однак урахування повного контексту Писання дає змогу отримати більш чітке розуміння того, як християни повинні ставитися до служби в силових структурах і війни загалом. Для цього потрібно звернути увагу на вчення Ісуса Христа про мир, любов до ворогів і готовність до жертви заради правди, що може допомогти віруючим правильно зрозуміти своє місце в умовах суспільного конфлікту.

Крім того, важливо усвідомити, що кожен християнин може мати свої внутрішні сумніви, які потребують підтримки. Відповіді на ці питання не завжди є очевидними, і навіть найглибші теологічні обґрунтування можуть залишити відкритими моральні й етичні аспекти, зокрема у випадку капеланства, яке є своєрідним мостом між духовним світом і реаліями війни. Роль капеланів у військових підрозділах полягає не тільки в забезпеченні духовної підтримки, але й у допомозі військовим зрозуміти моральні межі своїх дій і прийняти відповідальні рішення в умовах війни.

У сучасній науці та міжнародному праві не існує єдиного визначення поняття «держава», що свідчить про багатогранність і різноманітність підходів до її тлумачення. Загалом поняття держави можна трактувати через дві основні перспективи: як політичну організацію суспільства, що здійснює управління, або як країну, керовану політичною організацією, яка забезпечує охорону її економічної та соціальної структури.

Визначення держави в енциклопедії сучасної України підкреслює, що держава є організованою суспільною структурою, здатною здійснювати контроль за поведінкою людей на певній території. Це визначення вказує на важливість контролю, який держава реалізує через правові норми, законодавчі акти та інші інструменти управління. Під час розвитку цивілізацій, коли регулювання взаємин між людьми ще залежало від звичаїв, не існувало особливої установи, яка б здійснювала прямий контроль. Держава ж виникає тоді, коли суспільство

потребує централізованого управління й координації різних аспектів життя (Майка, 1994).

Влада. Держава повинна мати можливість регулювати поведінку своїх громадян, зокрема через застосування примусу, що передбачає застосування фізичної сили для досягнення встановлених цілей. Такий апарат примусу є обов'язковим елементом будь-якої держави, оскільки саме він забезпечує виконання законів і охорону суспільного порядку.

Всеосяжність державної влади. Влада держави поширюється на всіх громадян, що мешкають на її території, і не обмежується лише певними групами або індивідами. Це принцип охоплює всі сфери життя, від економічної до соціальної і культурної.

Суверенітет. Державна влада є найвищою та неподільною на певній території. Суверенітет означає здатність держави самостійно приймати рішення, не залежачи від інших зовнішніх сил. Водночас визнання часткових повноважень наддержавними інститутами, як-от міжнародні організації, може зменшувати рівень суверенітету, однак не знижує основних характеристик державної влади.

Держава як організація, що контролює життя суспільства, має прагнути до забезпечення внутрішньої стабільності та безпеки. Для цього вона повинна мати інструменти захисту свого суверенітету, включно з армією. Відсутність таких інструментів може призвести до втрати державного контролю та безпеки на території (Воротняк та ін, 2002).

З позиції політичної філософії походження та сутність держави розглядаються в різних концепціях, які відображають різні погляди на те, чому держава виникла та як вона повинна функціонувати. Традиційно класичні концепції поділяють держави на різні типи залежно від кількості осіб, які володіють владою: один, група осіб або весь народ. Це, зі свого боку, веде до поділу на законні (монархія, аристократія, демократія) і незаконні форми правління (тиранія, олігархія, охлократія), що відображає класичні теоретичні підходи до форм правління.

З історичного досвіду, особливо після ХХ століття, з'явилася нова класифікація держав: демократичні і недемократичні, зокрема через структурні та функціональні особливості управління. Із сучасного погляду держави класифікуються за такими ознаками, як форма

організації (унітарні, федеративні, конфедеративні) та етнонаціональна приналежність (національні, багатонаціональні, багатоетнічні) (Леон-Дюфура, 1996).

Таким чином, політична філософія пропонує багатий спектр теорій і концепцій, що дають змогу оцінити походження, еволюцію і типи держав. Різноманітні підходи до трактування сутності держави демонструють важливість її ролі у формуванні й регулюванні суспільних відносин, у підтримці миру та стабільності, а також у реалізації захисту прав і свобод громадян.

Існують різні концепції щодо природи й виникнення держави. Одна з них стверджує, що держава є необхідною суспільною інституцією, адже для її існування існують відповідні соціальні передумови. Центральним аспектом таких концепцій є потреба в забезпеченні порядку в суспільстві, що сприяє запобіганню безладдю та хаосу. Ці концепції підкреслюють, що держава є невід'ємною частиною суспільної організації, що забезпечує стабільність і розвиток.

Інша група концепцій, зокрема в ідеологіях анархізму і комунізму, стверджує, що держави виникли лише як тимчасові інститути, продиктовані історичними умовами. За цими поглядами, держава не є необхідною складовою суспільного життя і можливе існування бездержавних суспільств, де взаємодія людей відбувається без централізованої влади (Енцикліки Папи, 1982).

Деякі віруючі люди, як у минулому, так і в сучасності, вважають, що утворення державної влади не є божественним задумом. Однак, щоб зрозуміти, як виник цей інститут на Землі, потрібно звернутися до Святого Письма. У першій книзі Біблії – Книзі Буття – можна побачити істотні відмінності між Божими настановами для Адама та Єви в їхньому непошкодженному стані і тими настановами, які Бог дав після гріхопадіння людства через Ноя та його сім'ю.

Перший розділ Книги Буття починається словами: «На початку Бог створив небо і землю» (Бут. 1:1). Це вказує на те, що Бог є Творцем всього сущого. Його творення не було результатом матеріальних процесів, а здійснювалося через його слово і волю. Усі створені ним матерія і живі істоти підкоряються божественним законам, що визначають їх існування і розвиток.

Протягом перших восьми розділів Книги Буття ми спостерігаємо етапи розвитку людства до всесвітнього потопу, а також сам потоп як божественне покарання за людську гріховність. Книга Буття 7:21–23 описує результати потопу: «І вимерло всяке тіло, що рухається на землі: серед птаства, і серед скотини, і серед звірини, і серед усіх плазунів, що плазують по землі, і кожна людина. Усе, що в нідрах його дух життя, з усього, що на суходолі вимерло було». Таким чином, після потопу лишилося лише праведне сімейство Ноя, через яке Бог мав на меті відновлення людства.

У дев'ятому розділі Книги Буття, після потопу, Бог починає нову етапу історії людства, надаючи нові настанови Ною та його родині. Це можна розглядати як своєрідний «чистий аркуш», на якому Бог визначає правила для відновленої людської цивілізації. Важливою відмінністю є те, що нові настанови, надані для Ноя, містять моральні принципи й соціальні норми, які регулюють взаємодію людей після катастрофи.

Порівняння настанов для Адама і Єви та для Ноя вказує на значну зміну в розумінні Божого порядку. Для Адама і Єви настанови передбачають завдання управляти землею та всіма живими істотами (Бут. 1:28), що є основою для людської відповідальності за створений Богом світ. Для Ноя ж після потопу Бог додає нові принципи, як-от заборона на вбивство (Бут. 9:6), що можна трактувати як перший крок до формування законів, які мали б забезпечити порядок у новій цивілізації.

Таким чином, через Священне Письмо можна побачити процес переходу від природного порядку, даного Богом, до формування

соціальних і моральних принципів, які вказують на необхідність організації суспільства та держави для підтримки стабільності й порядку серед людей. Це є важливим аспектом у розумінні державотворення та військових сил, які, хоча й не згадуються прямо у Біблії, можна трактувати як необхідні для забезпечення захисту і справедливості в суспільстві, заснованому на Божих законах.

Висновки. Держава, згідно з релігійним і теологічним баченням, є не просто соціальним інститутом, а Божественним установленням, яке має на меті забезпечити порядок і справедливість у світі. Вона виникає через потребу в підтриманні стабільності та боротьбі зі злом, і її роль полягає не у створенні земного раю, а в тому, щоб запобігти перетворенню світу на місце безладу і гріха. Згідно з біблійними настановами, правителі є Божими помічниками, обраними для виконання правосуддя: карати зло і захищати добрих. Вони не є авторитетами самі по собі, а лише здійснюють Божественну волю, що виражається в потребі підтримувати законність і порядок серед людей.

Особливо важливим є роль Біблії у формуванні моральних і правових засад для держави. Книга Буття, як джерело божественного одкровення, показує етапи розвитку людської цивілізації та перехід від початкової ідеї створення та керування світом до необхідності соціальних норм і державних інститутів для забезпечення збереження порядку у світі. З огляду на біблійного вчення ідея держави як інституту, покликаного регулювати суспільні відносини, знаходить своє виправдання в потребі підтримувати соціальну гармонію та боротись з хаосом і моральним занепадом.

Список використаних джерел:

- Босак, К. С. (2016). Традиції та звичаї в системі загальносоціальних заходів запобігання злочинності: ретроспективний аналіз. *Держава та регіони. Серія: Право*, 1 (51), 36–41.
- Воротняк, Й., Зінько, В., Коваль, М., & Андрушко, В. (2002). Економічні засади у Святому Письмі. *Науковий вісник Український державний лісотехнічний університет*, 12.6, 96–99.
- Григоренко, І. (2017). Біблія в українському літературному дискурсі. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)*, 7, 200–206.
- Енцикліки Папи Івана Павла II (1982). Рим: Вид-во оо. Василіян.
- Леон-Дюфура, К. (1996). *Словник біблійного богослов'я* (С. Мудрий, пер.). Львів.
- Майка, Ю. (1994). *Соціальне учение католической церкви*. Рим Люблин.
- Святе Письмо Старого і Нового Завіту*. (1963). Рим: Вид-во оо. Василіян.
- Трофименко, М. (ред.). (2023). *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики* [Modern development of state formation and law-making in Ukraine: problems of theory and practice]. Київ: МДУ.

Християнське розуміння держави. (2009). УГКЦ Храм Блаженного Миколая Чарнецького м. Золочів. <https://charnetskyj.org.ua/articles/23-hrystyianske-rozumynnya-derzhavy/>.

Яртим, Н. В. (2011). Католицькі доктрини походження держави і права. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*, 1, 151–155.

References:

Bosak, K.S. (2016). Tradytzii ta zvychai v systemi zahalnosotsialnykh zakhodiv zapobihannia zlochynnosti: retrospektyvnyi analiz [Traditions and customs in the system of general social measures to prevent crime: a retrospective analysis]. *Derzhava ta rehiony. Serii: Pravo – State and Regions. Series: Law*, 1 (51), 36–41 [in Ukrainian].

Vorotniak, Y., Zinko, V., Koval, M., & Andrushko, V. (2002). Ekonomichni zasady u Sviatomu Pysmi [Economic Principles in Scripture]. *Naukovyi visnyk Ukrainyskyi derzhavnyi lisotekhnichnyi universytet – Scientific Bulletin Ukrainian State Forestry University*, 12.6, 96–99 [in Ukrainian].

Hryhorenko, I. (2017). Bibliia v ukrainskomu literaturnomu dyskursi [The Bible in Ukrainian Literary Discourse]. *Naukovyi chasopys NPU im.M.P.Drahomanova. Serii 8. Filolohichni nauky (movoznavstvo i literaturoznavstvo) – Scientific journal of the NPU named after M.P.Dragomanov. Series 8. Philological sciences (linguistics and literary studies)*, 7, 200–206 [in Ukrainian].

Entsyklyk Papy Ivana Pavla II [Encyclicals of Pope John Paul II] (1982). Rym: Vyd-vo oo. Vasyliian [in Ukrainian].

Leon-Diufura, K. (1996). *Slovnyk bibliinoho bohoslovia [Dictionary of Biblical Theology]* (S. Mudryi, Per.) [in Ukrainian].

Maika, Yu. (1994). *Cotsyalnoe uchenye katolycheskoi tserkvy [Social Teaching of the Catholic Church]*. Rim – Lyublin.

Sviate Pysmo Staroho i Novoho Zavitu [The Holy Scriptures of the Old and New Testaments] (1963). Rym: Vyd-vo oo. Vasyliian [in Ukrainian].

Trofymenko, M. (Red.). (2023). *Suchasnyi rozvytok derzhavotvorennia ta pravotvorennia v Ukraini: problemy teorii ta praktyky [Modern development of state formation and law-making in Ukraine: problems of theory and practice]*. Kyiv: MDU [in Ukrainian].

Khrystyianske rozuminnia derzhavy [Christian understanding of the state]. (2009). *UHKTs Khram Blazhennoho Mykolaia Charnetskoho m.Zolochiv – Church of Blessed Nicholas Charnetsky, Zolochiv*. <https://charnetskyj.org.ua/articles/23-hrystyianske-rozumynnya-derzhavy/> [in Ukrainian].

Yartym, N.V. (2011). Katolytski doktryny pokhodzhennia derzhavy i prava [Catholic doctrines of the origin of the state and law]. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Filosofiia. Kulturolohiia – Bulletin of the National Aviation University. Philosophy. Cultural Studies*, 1, 151–155 [in Ukrainian].

Предко Олена Іллівна,
*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри релігієзнавства філософського факультету,
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
orcid.org/0000-0002-9908-7788
olenapredko@knu.ua*

РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА/НЕБЕЗПЕКА: МОЖЛИВОСТІ ТА ЗАГРОЗИ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

У статті досліджується феномен «релігійна безпека/небезпека» в контексті державно-церковних відносин, акцентується увага на проблеми, перспективні можливості та ризики в даній царині. Звернено увагу на особливості проблеми безпека/небезпека в міфо-релігійних уявленнях, в яких відображалися прагнення людей знайти сенс і порядок у світі, де були наявні як позитивні, так і негативні аспекти життя, що проявлялися через дуалістичний підхід, де існують сили, які захищають і забезпечують стабільність, і сили, що представляють загрози та руйнування. Відзначено, що проблема релігійної безпеки відстежується у взаємодії та співпраці між державою та Церквою, які охоплюють сукупність різноманітних зв'язків, що проявляється на особистісному, міжособистісному, інституційному та державно-правовому рівнях. Зазначено, що релігійна безпека в контексті державно-церковних відносин повинна включати такі складники, як профілактичні заходи та вироблення системи протидії небезпекам. Звернено увагу на те, що державно-церковні відносини є важливим компонентом забезпечення національної безпеки України, сприяючи стабільності, соціальній гармонії, захисту від зовнішнього впливу, підтримці національної ідентичності та попередженню релігійної радикалізації. При цьому взаємодія між державою та релігійними організаціями має бути збалансованою і враховувати як можливості для розвитку суспільства, так і потенційні загрози. Державна політика у сфері державно-церковних відносин повинна бути спрямована на забезпечення релігійної свободи, підтримку міжрелігійного діалогу, профілактику екстремізму та сприяння соціальній стабільності. Підкреслено, що лише таким чином можна досягти партнерських відносин, що сприятимуть розвитку демократичного та толерантного суспільства.

Ключові слова: релігійна безпека/небезпека, державно-церковні відносини, свобода віросповідання, партнерські відносини, державна політика у сфері державно-церковних відносин.

Predko Olena,
*Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor at the Department
of Religious Studies of Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
orcid.org/0000-0002-9908-7788
olenapredko@knu.ua*

RELIGIOUS SECURITY/DANGER: OPPORTUNITIES AND THREATS IN THE SPHERE OF STATE-CHURCH RELATIONS

The article examines the phenomenon of “religious security/danger” in the context of church-state relations, focusing on the problems, opportunities and risks in this area. Attention is drawn to the peculiarities of the problem of security/danger in mytho-religious ideas, which reflected the desire of people to find meaning and order in a world in which there were both positive and negative aspects of life, manifested through a dualistic approach, where there are forces that protect and ensure stability and forces that pose threats and destruction. It is noted that the problem of religious security is monitored in the interaction and cooperation between the state and the church, which covers a set of various relations that manifests itself at the personal, interpersonal, institutional and state-legal levels. It is noted that religious security in the context of church-state relations should include such components as preventive measures and the development of a system for countering dangers. The author emphasizes that church-state relations are an important component of ensuring the national security of Ukraine, contributing to stability, social harmony, protection from external influence, support for national identity and prevention of religious radicalization. At the same time, the interaction between the state

and religious organizations should be balanced and take into account both opportunities for the development of society and potential risks. The state policy in the field of church-state relations should be aimed at ensuring religious freedom, supporting interreligious dialogue, preventing extremism and promoting social stability. It is emphasized that this is the only way to achieve partnerships that will contribute to the development of a democratic and tolerant society.

Key words: religious security/danger, church-state relations, freedom of religion, partnerships, state policy in church-state relations.

Актуальність теми дослідження. Повномасштабна війна Росії проти України, поставивши виклики перед сьогодишньою цивілізацією та змінивши державно-церковні та міжособистісні стосунки, спричинила геополітичні зміни, їх переформатування та суттєво прискорила кризові тенденції в сучасному світі, призвела як до загострення проблеми національної безпеки та завдала неймовірної шкоди її міжнародним гарантіям, так і засвідчила неефективність наявних механізмів упередження тих ризиків, що містяться в цій царині. У цьому контексті особливо чутливою виявилася релігійна безпека як складова частина національної безпеки, як той чинник формування відносин Церкви і держави – двох соціальних інститутів, котрі мають своє призначення в суспільстві, реалізуючи свою функціональність. Водночас упродовж усієї історії їх становлення та розвитку вони знаходилися в певній взаємодії взаємозв'язків, взаємовідносин у системі «безпека – небезпека», позаяк ця сфера є вразливою, зокрема в період криз, катаклізмів та гібридних війн.

Аналіз досліджень. За останні роки феномен релігійної безпеки не сходить із наукового поля релігієзнавчого дискурсу, що зумовлено, по-перше, коронавірусною пандемією, коли змінилося контекстуальне поле релігійних практик та виникло питання про їх віртуалізацію; по-друге, російсько-українською війною, коли росія активно використовує релігійні наративи для обґрунтування своєї агресії та мобілізації підтримки серед населення, коли на окупованих територіях і в зоні бойових дій релігійні меншини, зокрема протестанти, греко-католики, мусульмани та інші стикаються з переслідуваннями, дискримінацією та насильством із боку проросійських сил; по-третє, коли використання релігії як засобу маніпуляції та розділення суспільства створює додаткові виклики для національної безпеки України; по-четверте, в умовах війни релігійна ідентичність стає важливим фактором національної ідентичності та самосвідомості українців, позаяк підтримка

незалежності української Церкви стає символом національної самостійності та опору російській агресії.

Тому й цілком закономірно, що нині постало питання з'ясування методологічних засад аналізу релігійної безпеки, що досліджуються в працях А. Колодного, А. Конверського, М. Нестерової, О. Предко, Л. Филипович, Є. Харьковценка та ін. У низці праць (В. Бондаренко, В. Єленський, С. Здіорук, А. Корчагіна, М. Палінчак, В. Токман та ін.) подається аналіз релігійної безпеки у сфері державно-церковних відносин, державного управління, зокрема звертається увага на її інституційне забезпечення, роль її наукового й інформаційного складників та недоліки нормативно-законодавчих актів (декларативність, «безадресність», відсутність чітких механізмів реалізації та контролю за виконанням приписів тощо).

Метою дослідження є вивчення сутності релігійної безпеки та небезпеки, аналіз їх можливостей і загроз у контексті взаємин між державою та Церквою.

Виклад матеріалу дослідження. Ідеї про безпеку та небезпеку започатковуються ще в міфо-релігійних уявленнях, в яких формувалося світосприйняття первісної людини, конструювалися захисні бар'єри, які уможливлювали збереження її життя. Зазвичай людина, потрапивши у важке становище, переживає стан тривоги, в якому переплітаються віра, надія, любов та страх як ті екзистенціали, в котрих схоплюється теперішність і вічність як певне зазирання в її нескінченність і прагнення її персоналізувати й функціонально презентувати як оберігаючий засіб, що й призводить до появи різних божеств, які покликані були виконувати захисну функцію. Наприклад, Секурітас (лат. *Securitas*-безтурботність, безпека) – римське божество, яке забезпечувало стабільність і процвітання Римської імперії, захищаючи її від ворогів, заворушень й інших небезпек. Культ Секурітас був особливо поширений у періоди політичної нестабільності або військових загроз, коли потреба в безпеці була

особливо актуальною. Секурітас часто зображували на римських монетах, що уможливило легітимацію влади, її сакральний характер. Секурітас – божество, що могло бути представлене у вигляді жінки, що сидить на троні або стоїть зі скіпетром чи іншим символом влади і стабільності. Іноді дане божество супроводжували написи, що підкреслювали його роль у забезпеченні безпеки.

Натомість у слов'янській міфології Білобог та Чорнобог – це дуалістична пара богів, що втілювали протилежні сили добра та зла. Вони символізували два аспекти світу, зокрема Білобог уособлював світло, добро, процвітання та гармонію, тоді як Чорнобог асоціювався з темрявою, злом, руйнацією і небезпекою. Така ідентифікація дуальності богів є основою багатьох міфів, у яких ці боги перебувають у постійному протистоянні, що визначає природні та моральні закони. Український мовознавець, етнограф Я. Головацький підкреслював: «Слов'яни визнавали також добре начало під іменем Білобога, протилежне злому, що звався Чорнобог <...> При святах та урочистостях обносили вони чашу з благословіннями і закляттями, вірячи, що щастя походить від доброго бога (Білобога), а зло від злого (Чорнобога)» (Головацький, 1991, с. 27). Власне, Білобог і Чорнобог уособлювали амбівалентність, взаємодію протилежних сил, які необхідні були для підтримки як суспільного, так і космічного балансу. Їх боротьба і протистояння символізували вічну боротьбу між добром і злом, світлом і темрявою. Ця дуальність є центральним елементом слов'янського світогляду, відображаючи їх уявлення про гармонію та рівновагу в природі й безпековий/небезпековий аспект життєдіяльності людини.

Етимологічно концепти «безпека/небезпека» пов'язані зі слов'янським міфологічним персонажем – Пекуном, який уособлював злі сили та пов'язувався з підземним світом, який у слов'янській міфології виступав як символ темних, злих сил, що діють у світі, і його образ мав значний вплив на народні вірування та традиції. Певним оберегом проти Пекуна був вислів: «Чур тобі, Пек!» Зазначимо, що етимологія слова «безпека» походить від старослов'янських коренів. Воно складається із двох частин: «без-» – префікс, який має значення «відсутність», «незахищеність» або «не»

(заперечення) та «пека», що означає «небезпека», «загроза», «ризик». Це слово може бути споріднене з праслов'янським коренем «рекъ», який пов'язаний з поняттями «пекти», «палити» або «гарячий», що символізує небезпеку чи загрозу. Власне, «безпека» буквально означає «відсутність небезпеки» або «вільний від загроз». Отже, навіть із цього невеликого історичного екскурсу можна висувати, що саме в первісну епоху формувалася ідея безпеки, яка забезпечувала, з одного боку, вироблення певної системи практик як допоміжних чинників нейтралізації страху, невпевненості тощо, а з іншого – сприяла посиленню захисної функції різних богів і сил як своєрідного засобу збереження цілісності людини.

Визначаючи зміст релігійної безпеки, важливо враховувати необхідність захисту, збереження і підтримки діяльності тих релігійних спільнот, які забезпечують стабільне функціонування та самобутній розвиток державно-конфесійних та міжконфесійних відносин, сприяють духовному розвитку людини та вихованню гуманних якостей. Діяльність цих спільнот повинна бути спрямована на національні інтереси країни та базуватися на демократичних цінностях і принципах громадянського суспільства. У Законі України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» зазначається, що держава зобов'язана захищати право на свободу совісті, релігії та об'єднання в релігійні організації, що включає право громадян змінювати свою релігію та переконання, а також право релігійних організацій змінювати підлеглість релігійним центрам (управлінням). Держава повинна забезпечувати захист цих прав від протиправних посягань із боку будь-яких осіб, релігійних чи інших організацій та іноземних держав (Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій», 2024).

За результатами соціологічного дослідження після початку повномасштабної агресії росії проти України значно збільшилась кількість громадян, які вважають, що події в країні розвиваються в правильному напрямку. Якщо в грудні 2021 року таких було 20%, то у вересні-жовтні 2022 року цей показник зріс до 51%. Найвищого рівня він досяг у лютому-березні 2023 року, коли сягнув 61%. Серед низки інституцій, яким довіряють українці, названа

довіра Церкві (62,5%), громадським організаціям – 59%. Натомість переважній більшості державних інституцій висловлюється недовіра – Верховній Раді України – 78,5%, державному апарату – 77%, Уряду України – 72,5%, судовій системі – 70% (Разумков центр, 2024). Вважаємо, що недовіра до органів державної влади викликана не лише широкомасштабною корупцією в державних установах, зокрема випадками хабарництва та зловживання службовим становищем, що створюють відчуття несправедливості й беззаконня, маніпуляцій суспільною думкою та конфліктів. Не останню роль у недовірі українців до державних органів відіграють як надмірна підтримка державою однієї релігійної організації, що може призвести до дискримінації інших релігійних чи нерелігійних груп, спричиняючи напруженість і конфлікти, так і державні втручання в релігійну діяльність, що можуть порушувати права людини, зокрема свободу віросповідання. Причому взаємне неприйняття та конфлікти між різними релігійними групами можуть посилюватися, особливо якщо держава не забезпечує рівноправного ставлення до всіх релігій. Також певні розбіжності всередині релігійних організацій можуть бути поглиблені втручанням держави, що призводить до розколу і конфліктів всередині релігійних спільнот.

У цьому контексті важливим є міжрелігійний діалог, який є основою ефективних державно-конфесійних відносин. Цілком слушною є думка Святішого Вселенського патріарха Варфоломія, який підкреслював: «Коли людина прихиляє свою душу і серце, вдається до діалогу, відбувається щось священне. У самій готовності прийняти іншого без страху та гніву спалахує якась таємнича іскра, і присутність чогось – чи Когось – значно більшого від нас, знімає тягар із наших плечей. Тоді ми розуміємо, що плоди діалогу набагато перевершують пов'язаний із ним ризик» (Вселенський Патріарх Варфоломій, 2011, с. 332). Однак діалог між державою та Церквою повинен ґрунтуватися на певних принципах, зокрема: держава повинна гарантувати та поважати право кожного на свободу совісті та релігійних переконань, забезпечуючи рівноправне ставлення до всіх релігійних організацій без надання привілеїв жодній з них; відносини між державою та релігійними організаціями мають будуватися на основі взаємної

поваги та розуміння; релігійні організації повинні діяти в межах законодавства, а держава має забезпечувати правовий захист їх прав та інтересів; спільній співпраці держави та релігійних організацій у розв'язанні соціальних, культурних, освітніх та інших важливих питань тощо.

У посібнику «Віра, діалог і безпека. Сприяння діалогу та спільним діям» Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) особливу увагу звертає на те, щоб держава створювали умови для діалогу та спільних дій, а не контролювали їх (Belief, dialogue and security. Fostering dialogue and joint action across religious and belief boundaries, 2024, p. 10). При цьому діалог і спільні дії повинні виникати природно, а не бути нав'язаними державою як обов'язковий процес, що спускається зверху вниз, незалежно від бажань і потреб учасників. Адже діалог на основі взаємної поваги між державою та Церквою: по-перше, гарантує свободу віросповідання, що є фундаментальним правом людини; по-друге, незалежність релігійних організацій від державного контролю сприяє зміцненню довіри громадян до обох інститутів, позаяк довіра є основою стабільного та мирного суспільства; по-третє, допомагає розв'язувати конфлікти мирним шляхом, запобігаючи їх ескалації; по-четверте, коли держава не нав'язує своїх завдань релігійним організаціям, знижується ризик використання релігії для політичних цілей або просування державного іміджу; по-п'яте, спільні дії, засновані на партнерстві, сприяють активній участі релігійних організацій у громадському житті, уможлиблюють розвиток громадянського суспільства.

Церква може відігравати важливу роль як у вихованні моральних та етичних норм, сприяючи стабільності та злагоді в суспільстві, так і в залученні до благодійної діяльності, надаючи допомогу нужденним, що може знижувати соціальну напругу та сприяти соціальній згуртованості. Також релігійні організації можуть сприяти формуванню патріотичних настроїв серед населення, підтримуючи національні цінності та ідеї. У часи криз Церква може надавати моральну підтримку громадянам, зміцнюючи їхню віру в державу та її інститути. Однак занадто тісні відносини між державою та Церквою можуть призвести до того, що остання може стати інструментом політичної боротьби,

що сприяє руйнації її авторитету та незалежності. Також надання переваги одній релігії або конфесії може призвести до дискримінації інших релігійних груп, що може спричинити соціальну напругу та конфлікти. Надмірний вплив Церкви на державну політику може призвести до обмеження прав і свобод громадян, включаючи свободу віросповідання, свободу слова та інші базові права.

Однак релігійна свобода визначається певними рівнями її сприйняття, зокрема особистісним (світоглядні пріоритети, ціннісні орієнтації, релігійні традиції тощо), міжособистісним (відносини як всередині однієї конфесії, так і з представниками інших конфесій, а також взаєморозуміння та співпраця з представниками світської сфери); інституційним (взаємодія з органами державної влади, інститутом сім'ї, громадськими організаціями та ін.); державно-правовим (регламентований нормативно-правовими документами, контроль за недопущенням зловживань релігією тощо) (Predko & Predko, 2024, с. 71). Вважаємо, що на питання безпеки/небезпеки у сфері державно-церковних відносин впливає важливість свободи віросповідання для особистісного розвитку і психологічного благополуччя, оскільки її обмеження може призвести до внутрішніх конфліктів. Причому релігія часто відіграє важливу роль у формуванні соціальних зв'язків, зокрема в цьому контексті безпека полягає в підтримці толерантності, взаємоповаги та розуміння між представниками різних релігійних груп. Установлення прозорих механізмів співпраці між державними органами та релігійними інституціями для розв'язання соціальних, освітніх і культурних питань убезпечує від непорозуміння, конфліктів та посилення напруги у відносинах. Однак відсутність чіткої законодавчої бази у сфері державно-церковних відносин може призводити до правових конфліктів і зловживань. Важливо враховувати всі ці аспекти для побудови стабільних і партнерських взаємин між державою та Церквою.

Загалом, стратегії управління можливостями та ризиками в даній царині включає такі установки: по-перше, державна політика щодо відносин із Церквою повинна ґрунтуватися на партнерській моделі, забезпечуючи рівні права та можливості для всіх релігійних організацій; по-друге, важливо мати чітку правову базу, що

регулює державно-церковні відносини, запобігаючи зловживанням та забезпечуючи захист прав і свобод громадян; по-третє, сприяння діалогу між релігійними лідерами та державними органами може допомогти у розв'язанні конфліктів і зміцненні соціальної злагоди; по-четверте, спільні програми, проекти, гранти з підвищення рівня релігійної толерантності та розуміння можуть сприяти зменшенню напруги та запобіганню конфліктам.

Серйозною проблемою для України залишається політика терору та обмеження прав вірян на тимчасово окупованих територіях, що проявляється в тому, що окупаційні адміністрації застосовують дискримінаційні механізми щодо свободи совісті та віросповідання. Утисків зазнають релігійні організації, які не підтримують російський політичний режим, є проукраїнськими або прозахідно орієнтованими. Однак соціальна та політична активізація релігійних громад у росії та Україні буде лише зростати найближчими місяцями, залишаючись ключовим елементом для розуміння мотивів людей та держав, оскільки релігія як інституційна структура і жива спільнота, здатна як загострювати конфлікт, так і сприяти пошуку мирних рішень (Leustean, 2023).

Проте стан зі свободою совісті та релігії на територіях, підконтрольних уряду України, та тимчасово окупованих росією, кардинально різниться. Тому зміцнення ідентичності української нації та нейтралізація імперського релігійного впливу Московського патріархату і російського євразійства має бути одним із пріоритетів державної безпекової гуманітарної політики (Здіорук & Токман, 2023, с. 33). Ця політика у сфері державно-церковних відносин включає забезпечення свободи віросповідання для всіх релігійних громад без дискримінації; гарантування права на свободу совісті та релігійних переконань, включаючи право на зміну віри; розроблення та впровадження заходів для запобігання релігійному екстремізму та радикалізму; сприяння діалогу між різними релігійними групами для забезпечення мирного співіснування; проведення заходів для підвищення рівня толерантності та взаєморозуміння в суспільстві; протидію впливу іноземних релігійних організацій, які використовують релігію для політичного тиску або дестабілізації ситуації в країні; підтримку релігійних організацій,

які сприяють зміцненню національної ідентичності та культурної спадщини; створення чіткої та прозорої правової бази для взаємодії держави і релігійних організацій; забезпечення рівноправного ставлення до всіх релігійних груп без надання привілеїв жодній з них.

Оскільки російсько-українська війна контекстуально змінила державно-церковні, міжконфесійні відносини, переформатувала та змінила сутнісні вектори релігійної безпеки/небезпеки, пропонуємо звернути увагу в цій сфері на такі моменти (Предко & Козар, 2021, с. 142–143).

1. Необхідно внести певні корективи до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» з метою розширення та легітимізації нових форм комунікативних практик між органами влади та релігійними організаціями.

2. Вже давно назріла нагальна потреба у створенні довгострокової Концепції релігійної безпеки як системи офіційних поглядів на вдосконалення державно-церковних відносин, зміцнення світських засад держави та недопущення використання релігії в деструктивних цілях, причому в цій Концепції необхідно прописати механізми її імплементації в різні сфери.

3. Доцільно створити вебпортал як комунікативний майданчик між органами влади та релігійними інституціями, який може стати важливим інструментом для покращення взаємодії та співпраці між цими структурами. Така платформа дозволить ефективно обмінюватися інформацією, організовувати круглі столи, дискусії та інші заходи, що сприяють розв'язанню актуальних питань у сфері релігійної безпеки та розвитку державно-конфесійних відносин.

4. В Україні необхідно вжити систему превентивних заходів (інформаційно-просвітницька робота, розроблення законодавства, забезпечення міжрелігійного діалогу, координація з релігійними інститутами тощо) для протидії релігійним загрозам, що здійснюється в активних і завчасних діях, спрямованих на

запобігання виникненню релігійних конфліктів, насильства, екстремізму та іншої дестабілізації, пов'язаної з релігійними факторами.

Висновки. Отже, релігійна безпека – це стан, за якого гарантовано захист, збереження релігійної свободи, духовних цінностей та релігійних інститутів. Забезпечення релігійної безпеки є важливим чинником для досягнення соціальної гармонії, стабільності та взаємоповаги між релігійними громадами та між релігійними організаціями і державою. Причому вона включає: забезпечення свободи віросповідання та рівності релігійних громад; створення умов для конструктивної взаємодії держави та релігійних організацій; інтеграцію релігійно-духовних цінностей у суспільне життя, що сприяє зміцненню моральних основ суспільства. Натомість спричиняють небезпеку такі чинники, як: релігійні конфлікти, які можуть призвести до соціальної дестабілізації; дискримінація, насильство або переслідування за релігійними переконаннями; маніпуляція релігійними ідеями для досягнення політичних чи економічних цілей; зловживання релігійними організаціями своїм впливом на суспільство для підриву державної безпеки. Держава, забезпечуючи правовий захист релігійної свободи, повинна створювати умови для рівноправності релігійних організацій та протидіяти будь-яким проявам дискримінації чи насильства на релігійному ґрунті. Для ефективного забезпечення релігійної безпеки необхідна як збалансована модель державно-церковних відносин, що враховує інтереси релігійних громад і забезпечує їх інтеграцію в суспільство без загрози для світського характеру держави, так і цілеспрямована робота як держави, так і релігійних організацій у сфері просвітництва, діалогу та співпраці. Важливо здійснювати збалансований підхід до управління цими відносинами, щоб максимізувати їх позитивний вплив та мінімізувати можливі негативні наслідки.

Список використаних джерел:

- Головацький, Я.Ф. (Ed.). (1991). *Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія*. Довіра.
- Предко, О.І. Козар, К.В. (2021). Релігійна безпека: практичні аспекти та рекомендації органам державної влади. *Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії. Монографія*. Видавництво ФОП Кушнір Ю.В.
- Вселенський Патріарх Варфоломій. (2011). *Віч-на-віч із Тайною*. Dukh i Litera.
- Разумков центр. (2024). *Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу (вересень 2024 р.)*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r>

Здіорук, С. І. Токман, В. В. (2023). *Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України: аналіт. доп.* НІСД.

Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій». № 3894-IX (2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text>

Belief, dialogue and security. Fostering dialogue and joint action across religious and belief boundaries. (2024). OSCE/ODIHR.

Leustean, L. N. (2023). *Is Russia's Invasion of Ukraine still a Religious War?* URL: <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2023/02/is-russias-invasion-of-ukraine-still-a-religious-war/>

Predko, O., Predko, D. (2024). Religious Security: Its Essence and Main Factors (Ukrainian Context). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 44(3), 58–73. <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2516>

References:

Holovac"kyj, Ya. F. (Ed.). (1991). *Vykłady davn'oslov'yans'kyy lehend, abo mifolohiya. [The exposition of the ancient Slavic legends, or mythology].* Dovira. [in Ukrainian].

Predko, O. I. & Kozar, K. V. (2021). Relihijna bezpeka: praktychni aspekty ta rekomendaciyi orhanam derzhavnoyi vlady [Religious security: practical aspects and recommendations for public authorities]. In *Relihijna bezpeka v Ukraini v umovax koronavirusnoyi pandemiyi. Monohrafiya*. Vydavnytstvo FOP Kushnir Yu.V. [in Ukrainian].

Vselens"kyj Patriarx Varfolomij. (2011). *Vich-na-vich iz Tajnoyu [Face to face with the Mystery.].* Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Razumkov centr. (2024). *Ocinka sytuaciyi v krayini ta diyal'nosti vlady, dovira do social'nyx instytutiv, politykiv, posadovciv ta hromads'kyy diyachiv, vira v peremohu(veresen 2024r.) [Assessment of the situation in the country and the activities of the authorities, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, faith in victory (September 2024)].* Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r> [in Ukrainian].

Zdioruk, S. I. & Tokman, V. V. (2023). *Derzhavno-cerkovni ta suspil'no-relihijni vidnosyny v umovax vijny Rosiyi proty Ukrainy: analit. dop. [State-church and socio-religious relations in the context of Russia's war against Ukraine: analytical report].* NISD. [in Ukrainian].

Закон України “Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій” [Law of Ukraine “On Protection of the Constitutional Order in the Field of Activities of Religious Organizations”]. № 3894-IX (2024). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text> [in Ukrainian].

Belief, dialogue and security. Fostering dialogue and joint action across religious and belief boundaries. (2024). OSCE/ODIHR.

Leustean, L. N. (2023). *Is Russia's Invasion of Ukraine still a Religious War?* Retrieved from: <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2023/02/is-russias-invasion-of-ukraine-still-a-religious-war/>

Predko, O., & Predko, D. (2024). Religious Security: Its Essence and Main Factors (Ukrainian Context). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 44(3), 58–73. <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2516>

Складан Андрій Анатолійович,
*аспірант кафедри богослов'я та релігієзнавства
Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0009-0006-7388-7863
a.skladan@udu.edu.ua*

ВПЛИВ ФЕЙКІВ НА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ДИСКУРСУ В РЕЛІГІЙНИХ МЕДІА

Проаналізовано вплив різних медіаформ на сучасне суспільство та культуру з акцентуванням на зміні способів сприйняття та реакції аудиторії відповідно до форми та природи комунікаційних засобів. Розглянуто поширення фейкових новин у контексті постінформаційного суспільства, де інформаційний потік надмірно великий, а технологічний прогрес робить поширення неправдивої інформації легшим і швидшим. Також розглядається вплив сучасних медіатехнологій на формування публічної думки, зокрема зростання значення «attention industry» і «filter bubble», що може призвести до спотворення уявлень і збільшення політизованості дискусій. Підкреслено, що фейкові новини можуть вводити користувачів в оману та впливати на їхній вибір на основі помилкових даних, включати у свою мету використання технологій для маніпуляції людськими упередженнями та щораз більше лобіювання політичних інтересів. Боротьба із цією проблемою стає питанням громадської безпеки та цілісності інформаційного простору, і дослідники безпеки розробляють технології для виявлення та фільтрації недостовірної інформації, що вказує на відповідь викликам у вигляді розпізнавання коректної інформації для забезпечення доступу до об'єктивної та якісної інформації. Продемонстровано різні аспекти фейкових новин, як-от їх намір, спосіб поширення, серйозність впливу та мета поширення, що сприяє розумінню особливостей людського сприйняття і мислення для протидії цьому явищу.

Ключові слова: медіакультура, фейк, фейкові новини, постправда, соціальні цінності, соціальні медіа, маніпуляція.

Skladan Andrii,
*Postgraduate Student at the Department of Theology and Religious Studies
Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0009-0006-7388-7863
a.skladan@udu.edu.ua*

THE INFLUENCE OF FAKES ON THE FORMATION OF MEDIA AND SOCIAL DISCOURSE

The impact of different media forms on modern society and culture is analyzed, focusing on changing the ways of perception and reaction of the audience according to the form and nature of the means of communication. The spread of fake news is considered in a post-information society, where the information flow is enormous, and technological progress makes spreading false information easier and faster. The impact of modern media technologies on the formation of public opinion is also considered, particularly the growth of the importance of the “attention industry” and the “filter bubble”, which can lead to distortion of perceptions and increased politicization of discussions. It is emphasized that fake news can mislead users and influence their choices based on erroneous data, including using technology to manipulate human prejudices and the growing lobbying of political interests. Combating this problem is becoming a matter of public safety and the integrity of the information space, and security researchers are developing technologies to detect and filter unreliable information, which indicates an answer to the challenges of recognizing correct information to ensure access to objective and high-quality information. Various aspects of fake news, such as their intention, method of dissemination, severity of impact, and purpose of dissemination, are demonstrated, contributing to understanding the characteristics of human perception and thinking to counteract this phenomenon.

Key words: media culture, fake, fake news, post-truth, social values, social media, manipulation.

Комунікація в релігійному середовищі базується на релігійних канонах і традиціях, має складну структуру і водночас вимагає адаптації до потреб сучасності, залучаючи технічні засоби передачі інформації, як-от преса, радіо, телебачення, інтернет і нові медіа. Така адаптація до сучасної інформаційної картини світу вимагає від релігійних комунікантів та реципієнтів жити за нормами та правилами сучасних медіа. Існуючи в сучасному світі, із засиллям симулякрів, у світі, де істина вже не так і важлива, релігійний масмедійний простір увібрав у себе не найкращі риси політичних, заангажованих ЗМІ та соцмереж, де поширюють недостовірну інформацію, яка не підкріплена фактами й часто спотворена. Релігійні медіа, апелюючи до міфологічної свідомості, популяризують псевдодуховні та політичні ідеї та провадять агітаційну пропаганду.

Аналізуючи вплив різних медіаформ на культуру та суспільство загалом, М. Маклюен стверджував, що сутність повідомлення не залежить від його змісту, а від форми та природи самого засобу комунікації, яка впливає на спосіб сприйняття і реакцію аудиторії (Маклюен, 1966). Безперечно, особливо актуальним у постінформаційному суспільстві стає зосередження не на тому, що передається через медіа, а на наслідках цього поширення для суспільства і культури. Існування в суспільстві навчило людину дивитися на різні аспекти життя як на засоби контролю і влади, рефлексувати про те, як проникнення цих засобів впливає на особисті та соціальні життєві реалії. Кожен новий інструмент, технологія або розширення масштабує наші можливості та вплив на світ, а також призводить до нових форм взаємодії та контролю.

Актуальний характер зчитування та засвоєння нескінчених даних у світовому суспільстві створює комфортні умови для виробництва на поширення фейків. Інформація – ліки або отрута. Обман, неточності, маневрування фактами, застосування інформації у світлі, вигідному поставленій меті, не розпочалося з настанням цифрової епохи, а сягає ще часів софістів. Поширення «фейкових новин» як інструменту для досягнення політичних цілей та впливу на суспільство існувало в історії людства вже давно. Наприклад, Прокопій Кесарійський використовував фейкові новини для

зведення наклепів на імператора Юстиніана. Трактат «Таємна історія» був опублікований після смерті Юстиніана і містив історії, які дискредитували імператора та його дружину, проте під час їх життя і служіння їм демонструвалася цілковита підтримка Прокопія (Бурхард, 2017).

Здавалося б, у той період не було способу перевірки та підтвердження достовірності новин, проте й сучасні суспільні практики та медіа, що мають в основі високе інформаційне перевантаження, помножене на розвиток технологій, так само спричиняють труднощі з розпізнанням істинності даних. Істинність визначається тиражами і поняття підмінюється повторювальністю. Кількість створює шум, шум створює ілюзію правильності.

Узагальненими рисами фейкових новин є сфабрикованість і неточність інформації, метою якої є введення в оману або масового переконання з маніпулятивною метою, де значну роль відіграє розвиток соціальних медіа як канал швидкого «вірусного поширення». Так наприклад, на сайті СПЖ є стаття під заголовком «У Лондоні судять вуличного проповідника за цитату з Біблії біля абортарію». У цій статті подано інформацію про священика, котрий стоїть біля клініки з табличкою, на якій написані вірші з Святого Письма. На перший погляд, ця стаття носить суто інформаційний характер, але автори статті намагаються маніпулювати суспільною свідомістю, опосередковано вказуючи на моральний занепад та заборону християнських цінностей в Європі (Спілка православних журналістів, 2023).

Проте деякі дослідження звертають увагу на те, що метою подання фейкової інформації не завжди є омана чи маніпуляція (Аймеур, Брасард, 2023). Фейкові новини можуть впливати на громадську думку, формувати ставлення до певних подій або осіб та навіть впливати на світові економічні процеси. У сучасному світі ми спостерігаємо значні досягнення інформаційних систем у маніпуляції свідомістю та поведінковою реакцією аудиторії для досягнення різного роду цілей: комерційних, ідеологічних, тощо. Фейкові новини та клікбейти можуть уводити користувачів в оману, розповсюджуючи недостовірну інформацію або перевертаючи факти, що породжує вибір на основі помилкових даних. Таким чином, боротьба із цими проблемами стає не лише маркетинговим

завданням, але й питанням громадської безпеки та цілісності інформаційного простору. Дослідники інформаційної безпеки відіграють важливу роль у боротьбі з фейковими новинами та клікбейтами і розробляють технології та методи аналізу для виявлення та фільтрації недостовірної інформації, розробляють алгоритми для визначення достовірності джерел та виявлення маніпуляцій з ними (Альдварі, Альвахеді, 2018). Подібні зусилля спрямовані на збереження довіри користувачів до інтернет-сервісів і забезпечення доступу до якісної та об'єктивної інформації. Низка дослідників розглядають феномен фейків як серйозну проблему з ймовірними негативними наслідками для суспільства, зокрема, порушення довіри, спотворення інформації та падіння об'єктивності в масових медіа (Зафарані, Зоу, 2020; Ву, 2018). Важливо відмітити, що фейкові новини можуть поставити під загрозу принципи об'єктивності та достовірності інформації загалом.

Надання необмеженого доступу до великої кількості інформації призводить до різноманітності переконань і цінностей в суспільстві, водночас формує спосіб, в який індивіди реагують на події в соціумі, медійне середовище стає технологією, «в рамках якої розвивається культура; тобто надає форму політиці культури, соціальній організації та звичним способам мислення» (Постман, 2000).

Якщо в минулому столітті мережа Інтернет відкрила нові можливості для доступу до інформації та сприяла демократизації знань, то зі зростанням обсягів інформації в інтернеті виникала проблема пошуку та фільтрації справжності цього контенту. І тоді питання демократизації, її можливостей та форм розвитку набуло нових сенсів, нових питань про її суть. Доступ до інформації та спілкування в будь-який час і в будь-якому місці сприймався як демократизація влади, оскільки це надає громадянськості можливість звертатися до різноманітних джерел інформації та висловлювати свої думки через соціальні мережі та інші платформи. Проте згодом виявилось, що цей доступ до інформації може також спричиняти проблеми, зокрема розповсюдження фейкових новин, які трансформувались від форми зловживання до важеля суспільних впливів: «сумна правда полягає в тому, що мова може

бути використана для нападу, переслідування та замовчування так само, як і для просвітлення» (Ву, 2018). Так, носієм феномену фейкових новин у православному медіасередовищі є ресурси: телеканал «Спас», Спілка православних журналістів (СПЖ), Агентство церковних новин «Romfea.gr» тощо, а також різноманітні православні блогери, які пов'язані з російською православною церквою та її українським васалом – УПЦ МП.

Значну роль у процесі «підміни» або створення нової реальності за допомогою маніпулятивних образів відіграють саме фейкові новини. Серйозність впливу, спричиненого хибними даними в таких повідомленнях, актуалізує механізми створення схем для розпізнавання коректності інформації, де ключовими є кроки виявлення, відстеження, класифікації положень та систематизація правдивості.

Н. Постман розглядав медіасередовища як систему, що саморозвивається та викликає ускладнення процесів епохи. Технологічні зміни мають системний, екологічний характер, і медіа виступають як посередники між людиною-суб'єктом і об'єктом сприйняття. Особливої актуальності подібні висновки набувають у часи вседоступності інформації – її швидкості, множинності, а тому оманливості й подвійності її природи. Н. Постман зауважує, що мова виступає як потужний інструмент ідеології, оскільки вона формує наше сприйняття світу і визначає наші погляди та поведінку. Мова навчає нас не лише давати назви речам, а й тому, як ми сприймаємо та розуміємо світ навколо нас. Вона розділяє світ на суб'єкти та об'єкти, вказує, які події вважати процесами, а які – речами, формує наше уявлення про час, простір, число, а також визначає наше ставлення до природи та один до одного. Отже, мова виступає не лише як засіб комунікації, але й як ідеологічний інструмент, який впливає на наше мислення та сприйняття світу, визначаючи наші переконання та цінності (Постман, 1992, с. 103).

Інформація, подана в новинах, інтуїтивно наділяється більшою значимістю, оскільки громадськість очікує достовірності й об'єктивності від новин. Люди схильні довіряти фейковим новинам, особливо якщо вони підтверджують їхні попередні переконання та ставлення або їм подобається їх зміст. На додаток, тиск із боку

оточення також може впливати на сприйняття та поведінку, іноді спонукаючи людей до поширення фейкових новин. За таких умов особливого значення набувають методики оцінювання інформації та перспектив її поширення (Відаль-Санс, Хіменес-Рубідо, Естебан-Браво, 2024).

Дослідники вказують на пряму залежність між станом суспільства і тим, як люди сприймають та обмінюються інформацією (Бу, 2018). Поширення медіатехнологій, розвиток інтернету провокує значне зниження вартості суб'єкта (онлайн-доповідача), поширює «cheap speech», «information flood», якими наповнюється цифровий простір – популяризації блогів, мікроблогів, а також платформ, як-от Twitter та Facebook, де кожен може стати активним учасником публічного дискурсу. Це створює основу для формування публічної думки та здійснює значний вплив на спосіб, яким людина сприймає світ навколо себе. Другим важливим аспектом є зростання «attention industry», що відображає бізнес-модель перепродажу уваги людей. Це означає, що основними гравцями стають інститути, які залежать від того, щоб користувачі проводили більше часу на їхніх платформах, щоб вони могли показувати більше реклами та збільшувати свій прибуток. Це створює конкуренцію за увагу та робить її ще більш значимою. Третім важливим розвитком є «filter bubble», який відображає тенденцію створювати замкнуті екосистеми інформації для користувачів, спеціально підібравши та відфільтрувавши контент на основі їхніх інтересів. Це може призводити до утворення «бульбашок», де люди мають обмежений доступ до різноманітної інформації та поглядів, що може сприяти появі спотворених уявлень та збільшити політизованість дискусій. У комплексі ці тенденції викликають серйозні питання щодо маніпуляції інформацією, свободи слова та роль медіаплатформ у сучасному суспільстві. Підсумовуючи, стає очевидним, що кожна мить уваги реципієнта стає надзвичайно цінною. Зараз комерційна та політична цінність уваги зросла настільки, що більша частина часу й уваги стали предметом жорсткої конкуренції. Навіть такі інститути, як сім'ї або релігійні організації, знаходяться у скрутному становищі, оскільки вони відчують складність у залученні уваги та конкуруванні за неї.

У такому контексті процес поширення фейків у суспільстві стає спрощеним, а маніпулятивні впливи стають ефективнішими. Використання фейкових новин важливо розглядати, зважаючи на явище постправди. Суть постправди полягає в тому, що людина стає байдужою до істини, приймаючи певні «логічні» пояснення подій та явищ, з якими вона стикається. У цьому аспекті стають актуальними слова святого апостола Павла: «І за це пошле їм Бог дію омани, так що вони віритимуть неправді, і відтак будуть засуджені всі, що не увірували істині, а полюбили неправду» (2 Сол. 2:11–12).

Життя в режимі постправди спонукає шукати нову інформацію, а не перевірені факти та знання. Для суспільства постправди характерно:

- домінування емоцій над фактами – саме почуття переконливості стає важливішим за об'єктивні факти, поширюється відкинення обґрунтованих аргументів на користь тих, які викликають сильні емоції або підтримують свої погляди;

- розповсюдження міфів, чуток та неправдивої інформації – люди можуть вірити в те, що відповідає їхнім переконанням або що підкріплює їхні емоції, навіть якщо це не має наукового підґрунтя;

- поширення даних через соціальні мережі та ЗМІ, які служать платформами для розповсюдження чуток, неточностей та міфів серед великої аудиторії через впливові інформаційні платформи;

- збільшення поляризації суспільства – люди стають більш упертими у своїх поглядах і відмовляються від співпраці з тими, хто має іншу думку;

- відхід від об'єктивної реальності – відмова від прийняття об'єктивної реальності та створення власних версій подій, яка відповідає особистому переконанню або прагненню.

Прикладом прояву постправди в релігійних медіа може бути стаття «Мінкульт провів у Трапезному храмі Лаври концерт «сучасної музики», в якій журналісти СПЖ вказують на неприпустимість таких концертів. Автори намагаються використати необізнаність вірян у тому, що православний храм може бути місцем для проведення концерту (Спілка православних журналістів, 2023). Для прикладу, пошук концертів в інтернеті видає таку афішу на вебресурсі Portalbilet: «15 грудня 2023 року

запрошуємо на Новорічні концерти до Храму Христа Спасителя – «ABBA – Greatest Hits». Нагадаємо, що Храм Христа Спасителя є головним кафедральним собором Москви і місцем служіння патріарха кіріла.

Однією з ключових проблем постправди є те, що вона ставить під сумнів не лише наше сприйняття реальності, а й саму реальність. Передумовами поширення постправди, за Л. Макінтайром, є такі фактори, як: ефективне використання технологій для експлуатації людських упереджень, щораз більше лобювання окремих політичних інтересів, які висуваються на перший план і витісняють питання громадського порядку, а також знецінення та заперечення наукових фактів (Макінтайр, 2018).

Таким чином, постправда створює комунікативний процес, що породжує наратив, у котрому цінні не окремі факти або аналітичні висновки, а вже наявні готові інтерпретації, які формують цілісну картину світу, що відповідає особистим переконанням окремих індивідів. Факти, що не вписуються в цей наратив, часто відкидаються чи ігноруються, адже значну роль у розповсюдженні фейкових новин та залученні громадськості до них відіграють соціальні та психологічні чинники. Дослідження показують, що люди часто є ірраціональними та вразливими до розрізнення правдивої і неправдивої інформації (Зафарі, 2020), особливо в разі перевантаження оманливою інформацією, оскільки людська здатність виявляти обман є обмеженою, а впевненість у власному сприйнятті може бути помилковою, про що застерігав апостол Павло у своєму посланні до Тимофія: «Лихі ж люди й обманщики матимуть успіх у злочину, зводячи інших і себе зводячи» (2 Тим. 3:13).

Низка дослідників аналізують процеси розповсюдження правдивих та фейкових новин. Зокрема, виявлено, що взаємодія з фейковими новинами залежить від різних психологічних особливостей (Зафарі, Чжоу):

- людям важче розпізнати фейкові новини, якщо вони не використовують раціональне аналітичне мислення;
- повторення робить дезінформацію більш вірогідною;
- люди діляться фейковими новинами навіть тоді, коли самі не вірять у них;
- соціальна інтеграція сприяє поширенню фейкових новин.

Виокремлення низки аспектів фейкових новин допомагає виявити відмінності між різними типами фейкових новин, що дає змогу краще розуміти їх характер та вплив на користувачів (Брасард, 2023). Ключовими параметрами є:

- намір, який говорить про те, чи було створено ці фейкові новини з метою обману користувачів, чи мали вони інші цілі, як-от розвага, гумор або сатира;
- спосіб поширення, що відображає, як швидко або повільно поширюються ці фейкові новини через соціальні мережі;
- серйозність впливу, який вказує на те, наскільки сильно фейкові новини впливають на користувачів соціальних мереж та чи піддається громадськість їх впливу;
- мета поширення визначає, яка ціль стоїть за публікацією цих фейкових новин, будь-то отримання популярності для певної організації, отримання прибутку або інші причини, зокрема маніпулювання або введення в оману читачів.

Досліджуючи особливості людського сприйняття і мислення, можна прогнозувати ймовірну природу взаємодії з фейковими новинами, враховуючи характер структури прийняття рішень. Д. Канеман описав дві системи людського мислення, які мають велике значення для розуміння людської поведінки та прийняття рішень. Згідно з Д. Канеманом, у нашому мисленні існують два основних режими (Канеман, 2011). Одна з ключових ідей, яка має значення для розуміння фейкових новин та дезінформації, – це поняття системи двох швидкостей мислення.

Швидкий режим (Systems 1) – автоматичний режим мислення, який використовується для реагування на негайні ситуації та прийняття швидких рішень без обмірковування. У цьому режимі використовуються евристика та скорочення, що можуть призводити до прийняття неправильних або спотворених висновків – «розуміння залежить від основних оцінок, які регулярно проводяться як частина сприйняття подій і розуміння повідомлень» (Канеман, 2011).

Повільний режим (Systems 2) – більш обдуманий та уважний режим мислення, який використовується для аналізу складних проблем та прийняття обдуманих рішень. У цьому режимі використовується аналітичний підхід та обґрунтованість.

У контексті фейкових новин та дезінформації швидкий режим мислення може бути схильний до прийняття спотворених або неправдивих інформаційних повідомлень, особливо якщо вони відповідають нашим уявленням або підтверджують наші упередження. Це може пояснити, чому фейкові новини можуть легко поширюватися в інтернеті та соціальних мережах, особливо якщо вони підтримують певні ідеологічні вподобання або політичні переконання.

Існують дослідження, на основі яких сформовано методологію прогнозування, яка передбачає вірусність фейкової новини, де ключовим параметром є її зміст, зокрема:

- особливості стилю письма – елементи, синтаксис і стиль кожної фейкової новини (довжина тексту, використання частин мови, вживання неформальних мовних знаків, як-от лайливі слова, загальні вирази згоди та ін.);

- особливості читабельності/складності – загальна складність статей за кількістю слів у реченні та кількістю складних слів;

- психологічні особливості реципієнта, які зосереджувалися на когнітивних процесах, аналітичному мисленні та емоціях, оцінюючи вплив на аудиторію та їхню поведінку (Відаль-Санс, Хіменес-Рубідо, Естебан-Браво, 2024).

Результати дослідження показують, що стиль написання має значний вплив на поширення як фейкових, так і правдивих новин. У фейкових новинах використання прийменників має негативний ефект, тоді як інші граматичні елементи не виявилися релевантними. У правдивих новинах натомість використання прийменників, сполучників і прикметників позитивно впливає на їх поширення. Крайні негативні емоції, як-от огида, гнів та страх, позитивно впливають на поширення фейкових новин, але не впливають на правдиві новини. Деякі емоції, зокрема очікування та афектація, зменшують імовірність поширення фейкових новин. Ці результати показують, що вірусність фейкових новин може бути передбачена за допомогою аналізу тексту, що відкриває можливість для розроблення стратегій протидії цьому явищу. Такі стратегії можуть включати спростування, видалення

вмісту та контакт із користувачами, які діляться фейковими новинами.

Таким чином, фейкові новини є однією з дисфункціональних гібридних форм, які сприяють розмиванню демократичних норм та порушенням принципів об'єктивності, формуванню сумнівів у достовірності інформації, посиленню поляризації суспільства. Також можуть викликати значні зміни в суспільстві та впливати на громадську думку, політичні та економічні процеси, посилюють маніпуляції людськими упередженнями та все більше лобювання політичних інтересів. Як медіаспільноти, так і суспільство загалом навіть не стоять перед викликами, породженими фейковими новинами, а вже занурені в наслідки й активно взаємодіють, і це існування має відверто дифузний характер. Таке взаємопроникнення формує низку умовно стійких масових переконань та цінностей у суспільстві, що формує спосіб, в який люди реагують на події. І стійкість цього впливу вимірюється часом підтримання/існування певної парадигми мислення, спровокованої фейком, до моменту появи нового. Подібні хвилеподібні «цінності» набувають критичного значення для перерозподілу груп за принципом «filter bubble». Множинність мікросвітів споживачів контенту ставить у загрозове становище і самих виробників медіапродуктів, оскільки хаотичність аудиторії в результаті формуватиме стан запиту як ніякий? Прогнозування схвалення аудиторії по типу «реципієнт – текст» стане просто неможливим. Тому в низці досліджень підкреслено важливість розвитку механізмів розпізнавання коректної інформації для забезпечення доступу до об'єктивної та якісної інформації, що є базовою умовою відчуття безпеки і реальності світу загалом. Для захисту якості й об'єктивності інформації в релігійному медійному просторі важливо спиратися на достовірні джерела, проводити критичний аналіз інформації та розрізняти між фактами та інтерпретаціями. Також важливо підтримувати журналістські етичні стандарти та принципи об'єктивності, щоб забезпечити надійне подання інформації для громадськості.

Список використаних джерел:

- Медіанаративи. Колективна монографія. Дніпро : ЛІРА, 2022. 116 с. URL: https://fszmk.dnu.dp.ua/uploads/files/Monografia/2022/Maket_2022.pdf
- Мінкульт провів у Трапезному храмі Лаври концерт «сучасної музики». (2023) Спілка православних журналістів. URL: <https://spzh.eu/ua/news/76261-minkult-proviv-u-trapeznomu-khrami-lavri-kontsert-suchasnoji-muziki>
- У Лондоні судять вуличного проповідника за цитату з Біблії біля абортарію. (2023) Спілка православних журналістів. URL: <https://spzh.live/ru/news/76629-v-londone-sudjat-ulichnoho-propovednika-za-tsytatu-iz-biblii-voztle-abortarija>
- Aïmeur, E., Amri, S., Brassard, G. (2023). Fake news, disinformation and misinformation in social media: a review. *Soc. Netw. Anal. Min.* 13, 30. DOI: 10.1007/s13278-023-01028-5
- Aldwairi, Monther, Alwahedi, Ali. (2018). Detecting Fake News in Social Media Networks. *Procedia Computer Science*. № 141. 215–222 p. DOI: 10.1016/j.procs.2018.10.171.
- Bo Hu, Zhendong Mao, Yongdong Zhang (2024). An overview of fake news detection: From a new perspective. *Fundamental Research*. Volume 5, Issue 1 p. 332–346, DOI: 10.1016/j.fmre.2024.01.017.
- Burkhardt, Joanna M., (2017). Combating Fake News in the Digital Age. Chicago, IL, ALA TechSource. Retrieved from <https://journals.ala.org/index.php/ltr/issue%20/viewFile%20/662/423>
- Kahneman, D. (2011). Thinking, fast and slow. Farrar, Straus and Giroux. URL: <http://dspace.vnbrims.org:13000/jspui/bitstream/123456789/2224/1/Daniel-Kahneman-Thinking-Fast-and-Slow-.pdf>
- McIntyre, Lee (2018). Post-Truth. Based on: McIntyre Lee Post-Truth, MIT Press: Cambridge, MA,; 232 pp.
- McLuhan, Marshall, Understanding Media; the Extensions of Man. New York URL: <https://designopendata.files.wordpress.com/2014/05/understanding-media-mcluhan.pdf>
- Mercedes Esteban-Bravo, Lisbeth d. I. M. Jiménez-Rubido, Jose M. Vidal-Sanz, (2024). Predicting the virality of fake news at the early stage of dissemination. *Expert Systems with Applications*, Volume 248, DOI: 10.1016/j.eswa.2024.123390
- Pennycook, Gordon. (2021). The Psychology of Fake News. *Trends in Cognitive Sciences*. № 25. DOI: 10.1016/j.tics.2021.02.007.
- Postman Neil (2000). The Humanism of Media Ecology. Proceedings of the Media Ecology Association. Volume 1. URL: <https://www.media-ecology.org/resources/Documents/Proceedings/v1/v1-02-Postman.pdf>
- Postman, Neil. (1992). Technopoly: the Surrender of Culture to Technology. New York :Knopf, URL: <https://interesi.files.wordpress.com/2017/10/technopoly.pdf>
- Tim Wu. (2018). Is the First Amendment Obsolete?, 117 Mich. L. Rev. 547, URL: <https://repository.law.umich.edu/mlr/vol117/iss3/4>
- Xinyi Zhou, Reza Zafarani. (2020). A Survey of Fake News: Fundamental Theories, Detection Methods, and Opportunities. *ACM Comput. Surv. Article 1*, January. 37 p. URL: <https://arxiv.org/pdf/1812.00315.pdf>

References:

- Medianaratyvy [Media narratives]. Kolektyvna monohrafiia. Dnipro : LIRA, 2022. 116 s. Retrieved from: https://fszmk.dnu.dp.ua/uploads/files/Monografia/2022/Maket_2022.pdf [in Ukrainian].
- Minkult proviv u Trapeznomu khrami Lavry kontsert “suchasnoi muzyky” [The Ministry of Culture held a concert of “contemporary music” in the Tabernacle Church of the Lavra]. (2023) Spilka pravoslavnykh zhurnalistiv. Retrieved from: <https://spzh.eu/ua/news/76261-minkult-proviv-u-trapeznomu-khrami-lavri-kontsert-suchasnoji-muziki> [in Ukrainian].
- U Londoni sudiat vulychnoho propovidnyka za tsytatu z Biblii bilia abortariu [In London, a street preacher is on trial for quoting the Bible near an abortion facility]. (2023) Spilka pravoslavnykh zhurnalistiv. Retrieved from: <https://spzh.live/ru/news/76629-v-londone-sudjat-ulichnoho-propovednika-za-tsytatu-iz-biblii-voztle-abortarija> [in Ukrainian].
- Aïmeur, E., Amri, S., Brassard, G. (2023). Fake news, disinformation and misinformation in social media: a review. *Soc. Netw. Anal. Min.* 13, 30. DOI: 10.1007/s13278-023-01028-5
- Aldwairi, Monther, Alwahedi, Ali. (2018). Detecting Fake News in Social Media Networks. *Procedia Computer Science*. № 141. 215–222 p. DOI: 10.1016/j.procs.2018.10.171.
- Bo Hu, Zhendong Mao, Yongdong Zhang (2024). An overview of fake news detection: From a new perspective. *Fundamental Research*. Volume 5, Issue 1 p. 332–346, DOI: 10.1016/j.fmre.2024.01.017.
- Burkhardt, Joanna M., (2017). Combating Fake News in the Digital Age. Chicago, IL, ALA TechSource. Retrieved from: <https://journals.ala.org/index.php/ltr/issue%20/viewFile%20/662/423>
- Kahneman, D. (2011). Thinking, fast and slow. Farrar, Straus and Giroux. Retrieved from: <http://dspace.vnbrims.org:13000/jspui/bitstream/123456789/2224/1/Daniel-Kahneman-Thinking-Fast-and-Slow-.pdf>
- McIntyre, Lee (2018). Post-Truth. Based on: McIntyre Lee Post-Truth, MIT Press: Cambridge, MA,; 232 pp.

McLuhan, Marshall, *Understanding Media; the Extensions of Man*. New York Retrieved from: <https://designopendata.files.wordpress.com/2014/05/understanding-media-mcluhan.pdf>

Mercedes Esteban-Bravo, Lisbeth d. I. M. Jiménez-Rubido, Jose M. Vidal-Sanz, (2024). Predicting the virality of fake news at the early stage of dissemination. *Expert Systems with Applications*, Volume 248, DOI: 10.1016/j.eswa.2024.123390

Pennycook, Gordon. (2021). The Psychology of Fake News. *Trends in Cognitive Sciences*. № 25. DOI: 10.1016/j.tics.2021.02.007.

Postman Neil (2000). *The Humanism of Media Ecology*. *Proceedings of the Media Ecology Association*. Volume 1. Retrieved from: <https://www.media-ecology.org/resources/Documents/Proceedings/v1/v1-02-Postman.pdf>

Postman, Neil. (1992). *Technopoly: the Surrender of Culture to Technology*. New York :Knopf, Retrieved from: <https://interesi.files.wordpress.com/2017/10/technopoly.pdf>

Tim Wu, (2018). Is the First Amendment Obsolete?, 117 Mich. L. Rev. 547, Retrieved from: <https://repository.law.umich.edu/mlr/vol117/iss3/4>

Xinyi Zhou, Reza Zafarani. (2020). A Survey of Fake News: Fundamental Theories, Detection Methods, and Opportunities. *ACM Comput. Surv.* Article 1, January. 37 p. Retrieved from: <https://arxiv.org/pdf/1812.00315.pdf>

УДК 94(477.51):82-6 «1899/1900»

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.8>

Біліченко Павло Геннадійович,
*кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри педагогіки, психології,
соціальної роботи та менеджменту
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка
orcid.org/0000-0003-0359-5807
bilichenko@gnpu.edu.ua*

Прокопчук Віктор Степанович,
*доктор історичних наук, професор
кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка
orcid.org/0009-0002-4624-381X
prokopchuk@gnpu.edu.ua*

Артюх В'ячеслав Олексійович,
*кандидат філософських наук, доцент
кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка
orcid.org/0000-0003-4119-1571
artjuh.v@gnpu.edu.ua*

ЛИСТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЬМЕННИЦІ ГАННИ БАРВІНОК ІЗ ГОЛОВОЮ НІЖИНЬСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ М.В. ШУГУРОВИМ (1899 –1900)

Мета статті – з'ясувати інформаційний потенціал листів української письменниці Ганни Барвінок до голови Ніжинського окружного суду М.В. Шугурова за 1899, 1900 рр., що зберігаються у фонді 180 «Шугуров Микола Васильович» в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Для реалізації мети дослідження було використано біографічний, хронологічний методи, загальнонауковий метод системного аналізу. Наукова новизна полягає у тому, що до наукового обігу вводиться невідомі раніше листи української письменниці Ганни Барвінок до голови Ніжинського окружного суду М.В. Шугурова за 1899, 1900 рр. У процесі аналізу листування з'ясовано, що у добу Незалежності України дослідники проявляють помітний інтерес до опублікування та аналізу листування Ганни Барвінок із представниками інтелігенції XIX–XX ст. Листування О.М. Куліш та М.В. Шугурова потребує належного висвітлення. Автори статті з'ясували інформаційний потенціал листів О.М. Куліш до М.В. Шугурова за 1899 – 1900 рр. що зберігаються у фонді 180 «М.В. Шугуров» в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Виявлено, що у листах піднімалися наступні проблеми: самотності та відсутності відповідного інтелектуального середовища після смерті чоловіка П.О. Куліша та брата В.М. Білозерського; збереження творчої спадщини та пам'яті П.О. Куліша; підтримка односторонніх, серед них І.П. Пулюй. Оригінали листів за 25 травня, 17 червня 1899 р., 10 січня, 14 лютого 1900 р. що зберігаються в фонді № 180 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського написані російською мовою. Автори статті при здійсненні публікації листів Ганни Барвінок до М.В. Шугурова за 1899–1900 рр. зробили їх переклад на українську мову.

Ключові слова: листи, Чернігівщина, Ганна Барвінок, М.В. Шугуров, голова суду, Ніжинський окружний суд.

Bilichenko Pavlo,

*PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Head of Department (Chair) of Pedagogy, Psychology,
Social Work and Management
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
orcid.org/0000-0003-0359-5807
bilichenko@gnpu.edu.ua*

Prokopchuk Viktor,

*Doctor of Historical Sciences, Professor
at the Department of History, Law and Teaching Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
orcid.org/0009-0002-4624-381X
prokopchuk@gnpu.edu.ua*

Artiukh Vyacheslav,

*Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Law and Teaching Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
orcid.org/0000-0003-4119-1571
artyuh.v@gnpu.edu.ua*

CORRESPONDENCE OF THE UKRAINIAN WRITER HANNA BARVINOK WITH THE HEAD OF THE NIZHYN DISTRICT COURT M.V. SHUHUROV (1899–1900)

The purpose of the article is to find out the information potential of the letters of the Ukrainian writer Hanna Barvinok to the head of the Nizhyn district court M.V. Shuhurov for 1899, 1900, which are stored in the fund 180 “Shuhurov Mykola Vasylovych” at the Institute of Manuscripts of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine. To implement the goal of the study, biographical, chronological methods, and the general scientific method of system analysis were used. The scientific novelty lies in the fact that previously unknown letters of the Ukrainian writer Hanna Barvinok to the head of the Nizhyn district court M.V. Shuhurov for 1899, 1900 are introduced into scientific circulation. In the process of analyzing the correspondence, it was found that during the period of Independence of Ukraine, researchers showed a noticeable interest in publishing and analyzing the correspondence of Hanna Barvinok with representatives of the intelligentsia of the 19th – 20th centuries. Correspondence of O.M. Kulish and M.V. Shuhurov needs proper coverage. The authors of the article have identified the information potential of the letters of O.M. Kulish to M.V. Shuhurov for 1899–1900 stored in the fund 180 “M.V. Shuhurov” at the Institute of Manuscripts of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine. It was found that the following problems were raised in the letters: loneliness and lack of an appropriate intellectual environment after the death of her husband P.O. Kulish and brother V.M. Bilozerskyi; preservation of the creative heritage and memory of P.O. Kulish; support of like-minded people, including I.P. Puliui. The original letters for May 25, June 17, 1899, January 10, February 14, 1900 stored in the fund 180 of the Institute of Manuscripts of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine are written in russian. The authors of the article, when publishing the letters of Hanna Barvinok to M.V. Shuhurov for 1899–1900, translated them into Ukrainian.

Key words: letters, Chernihiv region, Hanna Barvinok, M.V. Shuhurov, head of the court, Nizhyn District Court.

Актуальність дослідження. Наукова, творча спадщина представників українського національного відродження на межі XIX–XX ст. привертає увагу дослідників сучасної української історичної науки. Яскравими українськими діячами періоду XIX–XX ст.

є українська письменниця Ганна Барвінок (Олександра Михайлівна Білозерська-Куліш) (1828–1911) та літератор, юрист, голова Ніжинського окружного суду Микола Васильович Шугуров (1843–1901). У фонді 180 «Шугуров Микола Васильович» Інституту рукопису

Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського збереглися 8 листів Ганни Барвінок до М.В. Шугурова. Публікація та аналіз цього листування 1899–1900 рр., яке у повній мірі не було опрацьоване на 2025 р. дослідниками, сприятиме більш змістовному розумінню мало-відомих сторінок життєпису представників національної еліти на межі ХІХ–ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень. Після здобуття Україною Незалежності в працях українських дослідників з'явився помітний інтерес до опублікування та аналізу листування Ганни Барвінок із представниками інтелігенції ХІХ–ХХ ст. Л. Зеленська ввела до наукового обігу невідомі раніше 27 листів вченого-фізика, перекладача І.П. Пулюя до Ганни Барвінок за 1897–1911 рр., у яких Іван Павлович звертався до Олександри Куліш зі словами підтримки після смерті її чоловіка Пантелеймона Куліша, та порадами щодо збереження його творчої спадщини та видання Біблії (Зеленська, 1998, с. 85–110). Н. Якобчук опублікувала та проаналізувала листи історика, архівіста, археографа, палеографа, громадського діяча І.М. Каманіна до О.М. Куліш за 1901–1910 рр. у яких містилася важлива інформація про процес видання повного зібрання творів і листів П.О. Куліша, про особисті переживання, задуми і прагнення упорядників (Якобчук, 2008, с. 302–316). У свою чергу листування О.М. Куліш з відомим правознавцем Чернігівщини М.В. Шугуровим не отримало належного висвітлення в працях. Мета статті – вивчити інформаційний потенціал листів Ганни Барвінок до М.В. Шугурова за 1899, 1900 рр., що зберігаються у фонді 180 «Шугуров Микола Васильович» в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського.

Виклад основного матеріалу. Постать Ганни Барвінок як української письменниці, фольклориста, громадської діячки відома в українській історичній науці. Відомості про М.В. Шугурова містяться у роботах В.В. Терлецького та М.В. Мінченка (Терлецький, 2009, с. 140–141), (Мінченко, 2021, с. 89–90). У фонді 180 «Шугуров Микола Васильович» в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського збережено листи української письменниці Ганни Барвінок до голови Ніжинського окружного суду за 1899 – 1900 рр. (Інститут рукопису, арк. 5). Доцільно окреслити проблеми, які піднімалися в цих листах.

1. *Проблема самотності після смерті чоловіка П.О. Куліша та брата В.М. Білозерського.* У листі від 25 травня 1899 р. Олександра Михайлівна висловлювала вдячність Миколі Васильовичу за візит у х. Мотронівку і запрошувала публіциста М.М. Меленевського, його сина відвідати Ганнину Пустинь: «...та осяєте її добрими промовами та співчуттям до високого». О.М. Білозерська-Куліш писала до Миколи Васильовича: «Я щиро шкодую, що мої похилі літа та участі ока від сліз після невимовного мого чоловіка-друга, а потім втрата дорогого брата спотворили риси мого обличчя...».

2. *Проблема відсутності відповідного інтелектуального середовища після смерті П.О. Куліша.* У листі від 25 травня 1899 р. О.М. Куліш писала до М.В. Шугурова про зустрічі «у високому суспільстві» де «була прийнята дружньо – по родинному» із чиновником та журналістом М.Я. Макаровим, істориком, філологом-славістом Й.М. Бодянським. Ганна Барвінок після смерті чоловіка, брата намагалася підтримувати зв'язки із однодумцями, розширювати коло спілкування. Зокрема, О.М. Куліш здійснила спробу у налагодженні контактів із Д.І. Дорошенко, «...але ні раніше, ні після відлуння не було. А кажуть: як стукне, так і грюкне».

3. *Проблема збереження творчої спадщини та пам'яті П.О. Куліша.* У листі від 25 травня 1899 р. О.М. Куліш писала до Миколи Васильовича: «Я буду дуже задоволена, якщо п[ан] [М.М.] Меленевський увіковічить пам'ять мого чоловіка по правді гідного всіх почесностей». У листі від 17 червня 1899 р. Ганна Барвінок висловлювала подяку до М.В. Шугурова: «Невимовно Вам вдячна за надіслані мені знімки: дорогі для мене неоціненні...». О.М. Куліш висловлювала занепокоєння щодо ненадрукованих рукописів Біблії у зв'язку із смертю В.В. Тарновського: «...і тепер стовп, який підтримував всю Україну та інтереси мого чоловіка, впав! Який це удар для всіх! мені особливо. Усі 50-річні невтомні праці мого чоловіка – загинули! Тепер ні для чого мені жити...».

4. *О.М. Куліш і І.П. Пулюй.* Відомо, що П.О. Куліша поєднала співпраця з І.П. Пулюєм над перекладом Біблії українською мовою. І.П. Пулюй закінчив богословський факультет Віденського університету, де вивчав

давньогрецьку, давньоєврейську і латинську мови та мав досвід перекладу українською мовою релігійний текст «Молитовник». І.П. Пулюй продовжував підтримувати вдову Ганну Барвінок, сприяв збереженню творчої спадщини П.О. Куліша. У листі від 14 лютого 1900 р. Ганна Барвінок писала до М.В. Шугурова: «Нещодавно він (П.О. Куліш) отримав з-за кордону подарунок, від професора і д[окто]ра Технологічної «школи» [І.П.] Пулюя з Праги подарунок срібний вінок лавровий, з вирізаними словами «Пам'яті незабутого друга [П.О.] Куліша. Пулюй»...».

Висновки. У добу Незалежності України дослідники проявляють помітний інтерес до опублікування та аналізу листування Ганни Барвінок із представниками інтелігенції XIX–XX ст. Листування О.М. Куліш та М.В. Шугурова потребує належного висвітлення. Автори статті з'ясували інформаційний потенціал листів О.М. Куліш до М.В. Шугурова за 1899 – 1900 рр. що зберігаються у фонді 180 «М.В. Шугуров» в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Виявлено, що у листах піднімалися наступні проблеми: самотності та відсутності відповідного інтелектуального середовища після смерті чоловіка П.О. Куліша та брата В.М. Білозерського; збереження творчої спадщини та пам'яті П.О. Куліша; підтримка одностудії, серед них І.П. Пулюй. Оригінали листів за 25 травня, 17 червня 1899 р., 10 січня, 14 лютого 1900 р. що зберігаються в фонді № 180 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського написані російською мовою. Автори статті при здійсненні публікації листів Ганни Барвінок до М.В. Шугурова за 1899–1900 рр. зробили їх переклад на українську мову.

№ 1

1899, травня 25, – х[утір] Мотронівка Кулішівка
Шановний Миколо Васильовичу!

Дозвольте почати з вибачення перед Вами, що таким офіційним тоном як Ви зі мною не можу порозумітися з тими людьми, які мені не чужі до душі. Я хоч і перебувала у високому суспільстві [П.О.] Плетньова – Аксаківих – Макарова Мик[оли] Як[овича] [Й.М.] Бодянського та багатьох інших, але завжди була прийнята дружньо – по родинному; що Ви можете тепер дізнатися з біографії мого

чоловіка і його Щоденника за звичкою себе не можу тримати холодно. Якби я не відчувала симпатії, то не дала ні портрета, ні дорогого пера. Я була щиро рада Вашому відвідуванню.

Я щиро шкодую, що мої похилі літа та участі ока від сліз після невимовного мого чоловіка-друга, а потім втрата дорогого брата спотворили риси мого обличчя так, що коли вони хочуть висловити людям вдячність і вдволення, то висловлюють, здається, неприємне. Серце все тяж залишається в людині в людині, а зовнішнє змінюється. Мені здається скільки пам'ятаю, що я і була і є така, як і раніше, привітна і любляча – тільки немає в мене достатнього запасу слів для вираження того почуття, яке в ньому знаходиться. Я Вам буду дуже рада, якщо Ви з п[аном] [М.М.] Меленевським та його сином юнаком, приїдете до Ганниної пустині-Кулішівки та осядете її добрими промовами та співчуттям до високого.

Щиро поважаюча і віддана Вам О[лександра] Куліш

Р. S. Від душі дякую Вам, за люб'язний Ваш лист та повідомлення про усі подробиці, що стосуються п[ана] [Д.І.] Дорошенка. Ми його зовсім не знаємо; але брат Василь [Білозерський] так був їм зачарований і просив усього цього, що ми й послали. Але ні раніше, ні після відлуння не було. А кажуть: як стукне, так і грюкне.

Я буду дуже задоволена, якщо п[ан] [М.М.] Меленевський увіковічить пам'ять мого чоловіка по правді гідного всіх почестей. Як би мені хотілося (не знаю чи можливо) щоб зняти його улюблених волів з плугом. Кабінет-майстерню. Наша хата хоч і не чепурна убранням та щедра частуванням, зате щиро вдячна за люб'язне відвідування.

З цензури я отримала драми та «Чорну Раду».

Після Вашого від'їзду з х[утора] я читала вашу статтю. І вона пробудила у мені багато присмних спогадів. Мати моя, проживала в Туранівці про [І.Ф.] Тимківського вона та чоловік мій, часто добре згадували.

У червні я буду вдома і Вас чекатиму з великим задоволенням. На станції залізниці Плиски є візник Іскра (Євхім) і він прямо може Вас в х[утір] привезти – але гарного екіпажу він не

має – а на поштовій станції тільки можна знайти. Ви повідомите мене дня за два про Ваше прибуття. Я буду до [...]

Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 180 «Шугуров Микола Васильович». Спр. 19. Арк. 1–3 зв., оригінал.

№ 2

1899, червня 17, – х[утір] Мотронівка Кулішівка
Шановний Миколо Васильовичу!

Невимовно Вам вдячна за надіслані мені знімки: дорогі для мене неоціненні. Я так дорожу ними і Вашою увагою взагалі, приємною для мене. Чи можу я ще суворо судити? Вони чудові, делікатні, оригінальні – і дивне Ваше загальне терпіння – витривалість і [...]. Ще збільшує мою подяку та повагу до Вас. За такої погоди Ви не змінили слова ... тому я майже захекавшись прийшла Вас зустріти – що я була на могилі у дорогих моїх співмешканців, втративши вже майже надію бачити Вас та п[ан] [М.М.] Меленевського, колись на своєму порозі.

Такі досконалі ці знімки – що якби [М.М.] Меленевський не займав такого високого становища – то замовила б будиночків і плуг із волами. Чудові! Але доля все ще мене плекає з одного боку і з іншого [...].

Як поетично і глибоко відчув і написав чоловік мій, епіграф до одного мого оповідання – в «Раді!», «Квітки зі сльозами – і сльози з квітками», так все моє життя стоїть. Тепер Ви мене закидали квітками хоч і тут же гіркі мої сльози – за що я Вам та п[ану] [М.М.] Меленевському сердечно дякую. Написала б йому мою подяку, але на імена – та ще рідко вживані – зовсім немає пам'яті. І так прошу Вас засвідчити йому глибоку подяку та бажання бачити його сина колись ще в х[уторі] Кулішівка.

Знімки прийшли до мене в сумний час (воно завжди для мене сумне). Це Ваша поява і така старанність оживляють мене і піднімають мою голову, що поникла – боротьбу з тугою [...] знову без будь-якої опори і моральної і матеріальної! В[асиль] Вас[ильович] Тарновський 15 червня залишив світ, помер за кордоном. Він поїхав туди з червня щоб друкувати Біблію у Львові і тепер стовп, який підтримував всю Україну та інтереси мого чоловіка, впав! Який це удар для всіх! мені особливо. Усі 50-річні невтомні

праці мого чоловіка – загинули! Тепер ні для чого мені жити... Я повинна назад все забрати з вітрин і спалити. Я буду за них щохвилини боятися за рукописи – і ніч не спати, боячись, що воно прахом піде! І так наш покровитель – залишив нас п[ана] [М.В.] Лисенка, сповістив мене телеграмою. Батько Тарновського і він, які носять креол добра і співчуття до свого рідного, завжди сприяли нам. Сумно: більш ніж сумно – тяжко... і це пішло навіть після смерті мого чоловіка; не вдалося надрукувати Біблію! Це основа самостійності українського слова. Хто ж тепер замінить його? Я добре його спадкоємців не знаю, та й чи співчують вони? А я ж стільки речей ще й ціну отримала все загинуло.

До побачення! Бажаю Вам всього гарного та натхнення – творити та творити. Щиро та Вас поважаючи О[лександра] Куліш

Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 180 «Шугуров Микола Васильович». Спр. 20. Арк. 4–6., оригінал.

№ 3

1900, січня 10, – х[утір] Кулішівка, Мотронівка, Ганнина Пустинь

Шановний Миколо Васильовичу!

Насамперед дозвольте Вас привітати з Новим Роком та побажати всього хорошого в міру. Для Вас і старий рік засіяв щастям! Що може бути втішніше мати добру подругу життя з якою пов'язана молодість святими спогадами?! Хто мав роман той набагато щасливіший і добріший за багатьох. Життя його було сповнене поезією і він не черствів бобилем і душу свою прозову суху самотню не топив у якійсь шкідливій пристрасті для себе та інших. Я вважаю тих, що не одружилися гордими егоїстами, які рівних собі знайти не могли.

Як я Вам вдячна, що Ви зняли полуду з моїх очей. Я з першого побачення з Вами, відчула до Вас повагу. Я дуже задоволена, що Ви розігнали мою похмуру оману на рахунок Ваших дорогих рядків. Скільки я отримала подяк за Вашу брошуру! Вони облетіли й столиці та чужі краї не лише моїх близьких.

Щиро Вас поважаючи і віддана О[лександра] Куліш

Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 180 «Шугуров Микола Васильович». Спр. 21. Арк. 7–8 зв., оригінал.

№ 4

1900, лютого 14, – х[утір] Кулішівка,
Мотронівка

Шановний Миколо Васильовичу!

Приношу Вам велику подяку за надлишок Вашої щедрості. Ви так мене обділили друками Ваших спогадів про дорогих мені. Я не тільки задоволена змістом, але й усім милуюсь і шрифтом і обгорткою, все відповідає тій особистості, про яку Ви писали. Чоловік мій все це любив і суворо спостерігав, щоб було просто, але витончено. Нещодавно він отримав з-за кордону подарунок, від професора і д[окто]ра Технологічної «школи» [І.П.] Пулюя з Праги подарунок срібний вінок лавровий, з вирізаними словами «Пам'яті незабутого друга [П.О.] Куліша. Пулюй» і Ганну Барвінок вшанували. На широкій стрічці багато вишито золотими літерами дуже витончено слова «Ганні Барвінок» [І.П.] Пулюй і родині його та букет квітів «конвалія і фіалки». При

листі «як сі квітки не зов'януть так і наша любов до Вас!» (у такому роді). Дуже дорога мені ця пам'ять! Усе це підтримує бадьорість мого духу. А я тягну дні свої не знаю для чого. Хоча чоловік мій казав мені, що кожна людина повинна дати поживу – роботу своєму серцю і розуму – а не животити – і що-небудь робити для користі спільної України. При його повчанні – то може бути я й не була пуста й складала про те корисне для нашої батьківщини, а тепер кидаюся від однієї справи до іншої без свідомості. І то було оживлюваним світлом – а тепер... Але я завжди егоїстично пишу свої листи, думаючи більше про себе, а не про іншого. Зі щирою повагою та відданістю до Вас О[лександра] Куліш

P.S. «Чорна Рада», увійде з 18 рисунками. Не пам'ятаєте, але достатньо. Занадто поширююся.

Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 180 «Шугуров Микола Васильович». Спр. 22. Арк. 9–10 зв., оригінал.

Список використаних джерел:

- Зеленська, Л. (1998). Листи Івана Пулюя до Ганни Барвінок. *Сіверянський літопис*. № 3. С. 85–110.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Опис Ф. 180 «Шугуров Микола Васильович». 5 арк.
- ІР НБУВ. Ф. 180 «Шугуров Микола Васильович». Спр. 19. Арк. 1–3 зв.
- ІР НБУВ. Ф. 180 «Шугуров Микола Васильович». Спр. 20. Арк. 4–6.
- ІР НБУВ. Ф. 180 «Шугуров Микола Васильович». Спр. 21. Арк. 9–10.
- ІР НБУВ. Ф. 180. «Шугуров Микола Васильович». Спр. 21. Арк. 7–8 зв.
- Мінченко, М., Федоров, І. (2021). Кар'єрний шлях голів Ніжинського окружного суду (1874–1919 рр.). *Сіверянський літопис*. № 3 (159). С. 89–97. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5084852>
- Терлецький, В.В. (2009). Сіверяни – дослідники життя і творчості П.О. Куліша. *Сіверщина в історії України*. Вип. 2. С. 139–143.
- Якобчук, Н. (2008). Листування І.М. Каманіна з Ганною Барвінок (1901–1910 рр.) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 16. С. 302–316.

References:

- Zelenska, L. (1998). Lysty Ivana Puliui do Hanny Barvinok [Letters from Ivan Puliuy to Hanna Barvinok]. *Siverianskyi litopys*. № 3. pp. 85–110 [in Ukrainian].
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho (dali – IR NBUV) [Institute of Manuscript of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Opys F. 180 “Shuhurov Mykola Vasylovych”. 5 ark.
- IR NBUV [Institute of Manuscript of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine]. F. 180 “Shuhurov Mykola Vasylovych”. Spr. 19 Ark. 1–3 zvorot.
- IR NBUV [Institute of Manuscript of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine]. F. 180 “Shuhurov Mykola Vasylovych”. Spr. 20 Ark. 4–6.
- IR NBUV [Institute of Manuscript of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine]. F. 180 “Shuhurov Mykola Vasylovych”. Spr. 21 Ark. 7–8 zvorot.
- IR NBUV [Institute of Manuscript of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine]. F. 180 “Shuhurov Mykola Vasylovych”. Spr. 22 Ark. 9–10 zvorot.

Minchenko, M., Fedorov, I. (2021). Kariernyi shliakh holiv Nizhynskoho okruzhnogo sudu (1874–1919 rr.) [Career way of Nizhyn district court heads (1874 – 1919)]. *Siverianskyi litopys*. № 3 (159). pp. 89–97. DOI: 10.5281/zenodo.5084852. [in Ukrainian].

Terletskyi, V.V. (2009). Siveriany – doslidnyky zhyttia i tvorchosti P.O. Kulisha [Severyans are researchers of the life and work of P.O. Kulish]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Vol. 2. pp. 139–143 [in Ukrainian].

Yakobchuk, N. (2008). Lystuvannia I.M. Kamanina z Hannoiiu Barvinok (1901– 1910 rr.) u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. Vernadskoho [Correspondence between I.M. Kamanin and Hanna Barvinok (1901–1910) in the collections of the Manuscript Institute of V. Vernadsky National Library of Ukraine]. *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. T. 16. pp. 302–316 [in Ukrainian].

У статті надано авторський переклад українською мовою листів на основі оригінальних рукописів.

Ворон Олена Петрівна,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії

Рівненського державного гуманітарного університету

orcid.org/0000-0002-5418-5296

olenavoron.1@gmail.com

Ворон Оксана Петрівна,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри філософії

Рівненського державного гуманітарного університету

orcid.org/0000-0002-8313-8392

voron.oksana@gmail.com

КОНЦЕПЦІЯ ВІЙНИ ТА МИРУ В ЗАХІДНОМУ ХРИСТІЯНСТВІ

Стаття присвячена дослідженню проблеми війни та миру в західному християнстві. Автори ставили за мету дослідження виявити особливості інтерпретації проблеми війни і миру в західному християнстві. Зокрема, простежити формування концепції «справедливої війни» та розуміння дефініції «миру» у вченні Католицької церкви.

Аналіз католицької соціальної доктрини дав змогу сформуванню основні характеристики категорій «війна» і «мир» в християнській інтерпретації. Автори детально зупиняються на розгляді концепції «справедливої війни», визначають умови її ведення, особливості та критерії.

Досліджено трансформацію змісту ідеї справедливої війни в історичному екскурсі. На основі аналізу праць найвідоміших теологів епохи Середньовіччя авторам вдалося простежити становлення теорії «справедливої війни».

Доведено, що теорія «справедливої війни» у християнській доктрині базується на ідеї, що війна може бути виправданою лише за певних умов, серед яких, зокрема, захист від агресії або запобігання більшій шкоді. Важливим моментом є те, що справедлива війна – це завжди оборонна війна.

Обґрунтовано, що сутність справедливої війни залежить не лише від розуміння сутності війни, а й від розуміння самого поняття «справедливість».

Окреслено основні критерії справедливої війни. Серед яких: справедливий початок війни, справедливе ведення війни, справедливе закінчення війни. Зроблено висновок, що концепція «справедливої війни» стає основою, на якій розвивається теологічне розуміння таких важливих категорій, як «війна» і «мир».

Підсумовано, що проблема війни і миру займає вагоме місце в католицькому соціальному вченні. Нові виклики часу змусили християнських теологів максимально сфокусуватися на цих питаннях і розширити їх розуміння. Наголошено на збереженні у християнській доктрині положення, що війна не може бути засобом відновлення порушених прав чи знаряддям справедливості.

Ключові слова: християнство, католицизм, війна, мир, справедлива війна.

Voron Olena,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of World History

Rivne State Humanitarian University

orcid.org/0000-0002-5418-5296

olenavoron.1@gmail.com

Voron Oksana,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy
Rivne State Humanitarian University
orcid.org/0000-0002-8313-8392
voron.oksana@gmail.com*

THE CONCEPT OF WAR AND PEACE IN WESTERN CHRISTIANITY

The article is devoted to the study of the problem of war and peace in Western Christianity. The analysis of Catholic social doctrine allowed to form the main characteristics of the categories of “war” and “peace” in the Christian interpretation.

The authors dwell in detail on the concept of a “just war”. They determine the conditions for its conduct, features and criteria. Based on the analysis of the works of theologians of the Middle Ages, the authors managed to trace the formation of the theory of a “just war”. The transformation of the content of the idea of a just war in a historical excursion is investigated. It has been proven that the theory of “just war” in Christian doctrine is based on the idea that war can be justified only under certain conditions. Among them, defense against aggression or prevention of greater harm. An important point is that a “just war” is always a defensive war.

It is substantiated that the essence of a “just war” depends not only on understanding the essence of war, but also on understanding the concept of justice. The authors have identified the main criteria for a just war: a just beginning of war, a just conduct of war, a just end of war. It is concluded that the concept of a “just war” becomes the basis on which the theological understanding of such important categories as “war” and “peace” develops.

It is revealed that the just war in Catholic social doctrine is considered defensive. It is emphasized that the social teaching of Catholics does not justify war. Theologians call for the use of all available means to prevent or end war. It is noted that the concept of “just war” is not a positive concept. It is concluded that war is an evil and a defeat of peace. However, in some cases, war is considered in Western Christianity as a lesser and necessary evil. It is emphasized that Western Christian doctrine focuses on the spread and establishment of peace. It is emphasized that the provisions of the concept of just war are consistent with the ideas of justice, humanity and protection of individual rights.

Key words: Christianity, Catholicism, war, peace, just war.

Вступ. Практично завжди війна була невід’ємним елементом історії людства. Складно назвати період, у якому не фіксувалося збройного протистояння чи відкритої військової агресії. Тому закономірно, що питання війни і миру стали предметом міркувань і дискусій не лише серед істориків та філософів, але й теологів, посівши згодом значуще місце в соціальному вченні Церкви. Зокрема, концепція «справедливої війни», що в подальшому знаходить своє місце в католицизмі, стає основою, на якій розвивається богословське розуміння таких важливих категорій, як «війна» і «мир». Сьогодні, в умовах російсько-української війни, ці дефініції набули особливої уваги й актуальності. Разом із тим вивчення означеної нами теми дослідження сприятиме глибшому розумінню сутності понять «війна» і «мир» у соціальному вченні християнства. Хоча проблема війни і миру неодноразово була об’єктом дослідження українських науковців, все ж таки

є потреба цю тему доповнити, опираючись передусім на соціальну доктрину католицизму.

Мета статті полягає у виявленні особливостей інтерпретації проблеми війни і миру в західному християнстві.

Завдання – простежити формування концепції «справедлива війна» та розуміння дефініції «миру» у вченні Католицької церкви.

Аналізуючи історіографію нашого дослідження, слід зауважити, що проблема війни і миру в християнстві неодноразово порушувалася такими дослідниками, як Коханчук Р. (2004), Моїсеєнко Л. (2018), Панафідін І. (2014). Основу джерельної бази дослідження становлять праці Аврелія Августина і Томи Аквінського, які розмірковували над ідеєю справедливої війни, а також питанням відданості та служіння Батьківщині. Значні напрацювання маємо і в офіційних документах Католицької церкви, присвячених проблемі збереження миру в світі.

Проблема війни і миру, що неодноразово порушувалася й обговорювалась філософами, політичними та релігійними лідерами чи військовими стратегами, є надзвичайно складною і суперечливою. У ХХІ столітті війна фундаментально видозмінилася, набувши суттєвих соціально-політичних і військово-технічних трансформацій. Незмінним залишилось, напевно, лише прагнення учасників військових операцій легалізувати право на ведення війни, що підводить нас до необхідності розгляду концепції «справедлива війна» та її еволюції у західному християнстві.

Вагомий внесок у розробку концепції «справедливої війни» робить Амвросій Медіоланський, вважаючи справедливою війною лише ту, що сприяє встановленню миру й ведеться заради порятунку батьківщини. Виправдовує теолог і ту війну, яка відновлює порушену справедливість.

У подальшому до цієї проблеми звертається Аврелій Августин. Християнський «апологет війни» був переконаний, що «несправедливість супротивника змушує мудрого вести справедливій війни». Тому через необхідність уникнути лиха виникає природна потреба захистити себе (Августин, 2012, с. 333–334). Закладаючи базові уявлення про справедливую війну теолог визначає умови, за яких війна є справедливою: її має вести легітимна влада, вона повинна спрямовуватися суто на захист держави та її народу, і, що важливо, війна – це завжди крайній засіб вирішення конфлікту. Окрім того, справедливість війни не звільняє її учасників від обов'язку гідної поведінки і не дозволяє вдаватися до невинуватого насильства (Августин, 2021, с. 21).

Варто зауважити, що Блаженний Августин змінив погляди християн на природу війни. У творах християнського теолога простежується, з одного боку, неприйняття несправедливої війни, а з іншого – визнання справедливої війни. Таку ідеологію Ж. Флорі називає «ідеологією меча», згідно з якою війна буває справедливою і християнин може без докорів сумління брати в ній участь. Цей підхід чітко розмежовує функції у суспільстві: «Одним належить боротися молитвою проти демонів, тоді як інші борються зі зброєю в руках проти варварів (Панафідін, 2014, с. 97)».

Хоча Августин у своїх творах неодноразово порушує етичні аспекти війни, її статус

і причини, йому все ж таки не вдалося розробити чіткої теорії справедливої війни. Однак запропонований середньовічним теологом підхід став головним орієнтиром у морально-теологічній оцінці війни, який згодом доповнив Тома Аквінський. Саме у його вченні християнське розуміння справедливої війни набуло систематизованого вигляду.

Спираючись на вчення Августина, Тома Аквінський визначив критерії справедливої війни. Першим важливим критерієм є те, що війна повинна бути оголошена суверенною владою. Тільки правитель несе остаточну відповідальність за сприяння суспільному благу, і тому лише він може законно оголошувати війну. Другий критерій справедливої війни – вага причина. Це означає, що один народ може законно напасти на інший лише через «провину», яку вчинив народ-винуватець. Також один народ може законно покарати інший, якщо правопорушник відмовляється виправити свою вину або якщо не в змозі відновити те, що він «зловмисно захопив». І останнім критерієм є правильний намір. Він випливає з того, що метою ведення війни має бути придушення зла та сприяння спільному благу (Thomas Aquinas, р. 112–113). Тома Аквінський підкреслював – правильний намір ніколи не повинен містити «бажання домінувати», «заподіяти людям біль» або жадати «жорстокої помсти». Таким чином, ми розуміємо, що теорія «справедливої війни» в отців церкви епохи Середньовіччя ґрунтується на ідеї, що війна може бути виправданою лише за певних умов. Серед яких, наприклад, захист від агресії чи запобігання більшій шкоді. Важливим моментом є і те, що справедлива війна – це завжди оборонна війна.

Аналізуючи розвиток богословської думки щодо трактування війни, варто пам'ятати, що вона базується передусім на священному джерелі християн. У Святому Письмі, зокрема Старому Заповіті, зазначено, що Бог підтримує тих, хто виходить на боротьбу з ворогом: «Коли ти вийдеш на війну проти твого ворога та побачиш коней на колісницях, і більше народу ніж в тебе, не бійся їх, бо Господь із тобою... Господь, Бог ваш, йде з вами, щоб битися за вас з ворогами вашими та врятувати вас» (Біблія, 2007, Втор. 20, 1–4).

Співзвучні міркування зустрічаємо також у Компендіумі соціальної доктрини.

Засуджуючи жорстокість війни, соціальне вчення РКЦ вимагає нового підходу до неї. Католицькі теологи переконані, що неможливо війну розглядати як знаряддя справедливості: «Війна – це «лихо», вона ніколи не може сприяти розв'язанню проблем між народами... війна «ніколи не слугувала і ніколи не слугуватиме» цьому, оскільки породжує нові і складніші конфлікти» (Компендіум, 2008, с. 303–304).

Достатньо чітко прописані в офіційному документі церкви умови, за яких дозволяється використовувати зброю та наносити удар супротивникові. Так, використання сили вважається законним, якщо: «шкода, завдана агресором нації чи спільноті націй, була тривалою, важкою і безперечною; усі інші засоби для покладання цьому краю виявилися неможливими або безуспішними; були обґрунтовані можливості успіху; використання зброї не спричинило лиха і безладдя, важчих, ніж лихо, яке слід усунути (Компендіум, 2008, с. 305). Окрім того, Церква наголошує на праві та зобов'язанні керівників держави, на яку було здійснено напад, захищати свою країну, зокрема, із застосуванням зброї.

Вагоме значення в католицькій доктрині приділяється проблемі миру, що розглядається як цінність і загальний обов'язок людства. Його розбудова й утвердження тісно пов'язані із захистом прав людини. Це основа для цілісного розвитку як окремих осіб, так і народів чи націй. Отже, миру загрожує небезпека, якщо людина не отримує того, що їй належить, коли її гідність не поважають і коли громадське життя не спрямовано до спільного блага (Компендіум, 2008, с. 302). Папа Павло VI навіть започаткував Всесвітні дні миру (перший день календарного року). Щорічні папські послання з нагоди цього дня досі є невід'ємним джерелом наповнення соціальної доктрини Церкви.

Варто зауважити, що впродовж XX століття концепція «справедливої війни» зазнає суттєвих трансформацій. Основні зміни, зокрема, пов'язані з діяльністю папи Івана XXIII, котрий в енцикліці «Мир на землі» (*Pacem in terris*, 1962) наголошував, що в атомну епоху безглуздо вважати війну засобом відновлення порушених прав. У цьому соціальному документі Церкви понтифік підкреслює, що справедливість наполегливо потребує, щоб було припинено гонитву озброєнь, щоб засоби

ведення війни було скрізь і водночас скорочено і, нарешті, щоб усі одностайно проголосили роззброєння під дієвим взаємним контролем. Розуміючи складність поставленої задачі, папа Іван XXIII закликає: «...жодній нації не вільно робити нічого, що несправедливо утискало б інші нації або не виправдано стояло б на заваді їхнім інтересам» (Соціальні документи, 2020, с. 189). Марними (особливо яскраво це помітно в умовах російсько-української війни) виявилися також сподівання глави Римо-католицької церкви, пов'язані зі створеною 1945 року Організацією Об'єднаних націй (ООН). На цю міжнародну організацію папа покладав надію дієво захищати права людської особи, права, які безпосередньо впливають із гідності людини. В енцикліці зазначається: «найперше завдання ООН – берегти і зміцнювати мир між народами, а також плекати і підтримувати дружні стосунки між ними, що спираються на засади рівності, взаємоповаги і взаємодопомоги у всіх царинах людської діяльності» (Соціальні документи, 2020, с. 193).

Проблемі війни та миру присвячена увага також в документах II Ватиканського собору (душпастирська конституція «Про церкву в сучасному світі»). Усвідомлюючи перманентність військових дій, католицькі теологи продовжують відстоювати право людини на захист. Вони переконані, що доки існуватиме загроза війни, не можна відмовити урядам у праві на законну оборону. Особливо тоді, коли всі засоби мирних переговорів вичерпані. У документі наголошується: «...на правителів держав і на інших людей, які несуть відповідальність за державні справи, покладається обов'язок захищати безпеку дорученим їм народів» (Документи, 2014, с. 403).

Уточнення маємо у II Ватиканському соборі щодо мети військових операцій. Бо одна справа, підкреслено документом, вести воєнні дії для того, щоб справедливо обороняти свій народ, і зовсім інша – мати бажання поневолати інші народи. Важливим є і те, що невідворотність війни, все ж не позбавляє обов'язку вести її за правилами. Як заявлено в душпастирській конституції, «не все дозволено, втягнутим у неї сторонам». Проте однозначними є міркування католицьких теологів щодо ролі захисників держави. Їх церква проголошує «слугами безпеки та свободи народів».

Наголошує II Ватиканський собор і те, що мир – це не просто відсутність війни чи стабільна рівновага між ворогуючими сторонами. Немає він також властивості утверджуватись назавжди, його потрібно постійно здобувати і творити. У душпастирській конституції «Про церкву в сучасному світі» зазначено: «не зводиться мир лише до встановлення рівноваги між воюючими силами і не виникає з деспотичного панування... Мир – це плід порядку, який втілювати у життя повинні люди, а також плід любові, яка перевершує все, що може дати справедливість» (Документи, 2014, с. 401).

Окрема увага II Ватиканського собору зосереджена на засобах стримування або запобігання військових операцій. Ідеться передусім про так звану політику гонки озброєнь, що жодним чином не розглядається Церквою як надійний та ефективний спосіб запобігання війни чи тривалого збереження миру. Така політика рівноваги сил, ідеться в постановах, не здатна усунути причину війни, а, навпаки, потенційно створює загрозу поступового загострення: «Гонка озброєнь є одним з найтяжчих лих для людства і завдає нестерпної шкоди бідним. Треба надзвичайно остерігатися того, щоб ця гонка, якщо вона триватиме й далі, не призвела до всіх тих згубних зіткнень, засоби для яких вона вже готує» (Документи, 2014, с. 405).

У Катехизмі Католицької церкви застосування військової сили визнається допустимим лише в разі крайньої необхідності як засіб дозволеного самозахисту. При цьому підкреслюється, що з огляду на сучасні руйнівні методи та способи ведення війни умов для справедливого її початку практично не існує. Не може війна вважатись і способом вирішення конфліктних питань. «Війна, йдеться у Катехизмі, стає страшною загрозою для людства через небезпеку застосування новітньої зброї масового знищення, що може призвести до знищення життя на землі» (Катехизм, 2012, с. 295). Досягнення миру, переконані теологи, це боротьба за життя. І основними загрозами для нього (причинами війни) є несправедливість, заздрість, підозрілість і гординя.

Логічного завершення концепція «справедливої війни» в римській християнській традиції отримує у пасторальній спадщині Івана Павла II. Папа миру, як його часто називали, завжди був переконаний у тому, що війна – це

не лише «крах будь-якого справжнього гуманізму», але й поразка для людства». Неприйнятною для нього була і доктрина превентивної війни.

Разом із тим понтифік наголошував на важливості збільшення кількості військових, які служать у міжнародних силах, здійснюючи гуманітарні чи миротворчі місії ООН. Він був переконаний у тому, що світові держави не можуть залишатися осторонь і бути байдужими до країн, які зазнають агресії та військового втручання. Принцип національного суверенітету не може виправдати невтручання, коли потрібно захистити невинні жертви, наголошував Іван Павло II. Тоді «конкретні заходи, спрямовані на роззброєння агресора, не лише законні, а й обов'язкові» (Послання, 2000, с. 1).

Формуючи концепцію «справедливої оборони», понтифік переконаний, що війна онтологічно не може бути справедливою, утім така постановка питання досі викликає чимало дискусій та міркувань. Наприклад, відомий сучасний дослідник Дж. Вайгель зауважує, що твердження про неможливість ведення справедливої війни є доволі небезпечним. Воно небезпечне як з богословської позиції, оскільки спосіб мислення про справедливу війну ґрунтується на природному моральному законі, так і з пасторального погляду, оскільки стверджувати, що сьогодні не може бути справедливої війни – це ще один спосіб сказати, що сучасна війна за своєю суттю є злом. Усе це, на думку вченого, накладає тягар сумління і навіть здатне деморалізувати практикуючих католиків, що перебувають у збройних силах. Джордж Вайгель також зазначає, що заперечення можливості справедливої війни змушує релігійних лідерів виглядати непослідовними, коли, з одного боку, вони хвалять військовослужбовців за їхній патріотизм і самопожертву, а з іншого боку, заявляють про неможливість справедливої війни (Why Just War, 2024, р. 2).

Висновки. Отже, проблема війни та миру посідає вагоме місце в соціальному вченні Римо-католицької церкви. Упродовж всієї історії західного християнства ці питання перманентно порушувались у католицькій доктрині. Починаючи з епохи Середньовіччя і завершуючи XX–XXI ст., концепція війни та миру набула суттєвих трансформацій. Нові виклики часу змусили християнських теологів

максимально сфокусуватися на цих питаннях та розширити їх розуміння. Відстоюючи право держави та народу на захист від військової агресії, християнська доктрина не відмовилася від

принципу, що війна не може бути засобом відновлення порушених прав. Незмінним лишилось переконання і в тому, що війну не можна розглядати як знаряддя справедливості.

Список використаних джерел:

- Августин, Аврелій (2012–2013): в 6 томах. Т. 3–4. Про Місто Боже. Київ: Видавничий відділ УПЦ КП. 600 с.
- Августин Блаженний (2021). Сповідь. Львів: Свічадо. 356 с.
- Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту (2007). Київ: Видавничий відділ УПЦ КП. 1416 с.
- Гоголь, В., Деркач, В. (2022). Війна та мир в ретроспективі католицького віровчення. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*, випуск 44, 19–26.
- Документи Другого Ватиканського Собору (1962–1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі. (2014). Львів: Свічадо. 608 с.
- Катехизм УГКЦ: Христос – наша Пасха (2012). Львів: Свічадо. 344 с.
- Компендіум соціальної доктрини церкви (2008). Київ: Кайрос. 549 с.
- Коханчук, Р. (2004). Становлення концепції «справедливої війни» в католицизмі. *Людина і світ*, № 1, 10–15.
- Моїсєнко, Л. (2018). Проблеми війни та миру в трактуванні християнських конфесій. *Історія релігій в Україні: наук. Щорічник*, вип. 28, ч. II, 545–565.
- О’Донован, О. (2024). Справедлива війна. Львів: Свічадо. 228 с.
- Панафідін, І. (2014). Еволюція ідеї справедливої війни в контексті теорії вічного миру (соціально-філософський аспект): дис. ... канд. філос. наук. Кривий Ріг. 200 с.
- Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 2000. URL: <https://www.vatican.va/content/en>.
- Соціальні документи Церкви: енцикліки, радіозвернення, апостольське послання (1891–2015). (2020). Львів: Свічадо. 616 с.
- Thomas Aquinas, Summa Theologica. URL: <https://www.ccel.org/ccel/a/aquinas/summa/cache/summa>.
- Why Just War Theory Always Matters. URL: <https://www.firstthings.com/webexclusives/2024/07/why-just-war-theory-always-matters>.

References:

- Avhustyn, Avrelii (2012–2013): v 6 tomakh. T. 3–4. Pro Misto Bozhe [About the City of God]. Kyiv: Vydavnychiy viddil UPTs KP. 600 p. [in Ukrainian].
- Avhustyn Blazhennyi (2021). Spovid [Confession]. Lviv: Svichado. 356 p. [in Ukrainian].
- Bibliia. Knyhy Sviaschennoho Pysannia Staroho i Novoho Zavitu (2007). [The Bible. The books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments] Kyiv: Vydavnychiy viddil UPTs KP. 1416 p. [in Ukrainian].
- Hohol, V., Derkach, V. (2022). Viina ta myr v retrospektyvi katolytskoho virovchennia [War and peace in the retrospective of Catholic doctrine]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filos.-politoh. studii*, vypusk 44, 19–26 [in Ukrainian].
- Dokumenty Druhoho Vatykanskooho Soboru (1962–1965): Konstytutsii, dekreti, deklaratsii. Komentari (2014). [Documents of the Second Vatican Council] Lviv: Svichado. 608 p. [in Ukrainian].
- Katekhyzm UHKTs: Khrystos – nasha Paskha (2012). [Catechism: Christ is our Passover] Lviv: Svichado. 344 p. [in Ukrainian].
- Kompendium sotsialnoi doktryny tserkvy (2008). [Compendium of the Social Doctrine of the Church]. Kyiv: Kairos. 549 p. [in Ukrainian].
- Kokhanchuk, R. (2004). Stanovlennia kontseptsii “spravedlyvoi viiny” v katolytsyzmi [The emergence of the concept of “just war” in Catholicism]. *Liudyna i svit*, 1, 10–15 [in Ukrainian].
- Moiseienko, L. (2018). Problemy viiny ta myru v traktuvanni khrystyianskykh konfessii [Problems of war and peace in the interpretation of Christian denominations]. *Istoriia relihii v Ukraini: nauk. Shchorichnyk*, 28, II, 545–565 [in Ukrainian].
- O’Donovan, O. (2024). Spravedlyva viina [Just War]. Lviv: Svichado. 228 p. [in Ukrainian].
- Panafidin, I. (2014). Evoliutsiia idei spravedlyvoi viiny v konteksti teorii vichnoho myru (sotsialno-filosofskyi aspekt [The evolution of the idea of a just war in the context of the theory of eternal peace (socio-philosophical aspect)]: dys. ... kand. filos. nauk. Kryvyi Rih. 200 p. [in Ukrainian].
- Poslannia z nahody Vsesvitnoho dnia myru 2000. [Message on the occasion of the World Day of Peace 2000] Retrieved from: <https://www.vatican.va/content/en> [in Ukrainian].
- Sotsialni dokumenty Tserkvy: entsykliky, radiozvernennia, apostolske poslannia (1891–2015) (2020). [Social documents of the Church] Lviv: Svichado. 616 p. [in Ukrainian].
- Thomas Aquinas, Summa Theologica. Retrieved from: <https://www.ccel.org/ccel/a/aquinas/summa/cache/summa> [in English].
- Why Just War Theory Always Matters. Retrieved from: <https://www.firstthings.com/webexclusives/2024/07/why-just-war-theory-always-matters> [in English].

Кізлова Антоніна Анатоліївна,
*доктор історичних наук, доцент кафедри історії,
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
orcid.org/0000-0002-2056-3834
Scopus Author ID: 57203517065
Researcher ID: F-9874-2016
ant_kiz@ukr.net*

ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ М. ПРИЛУКИ В ОФІЦІЙНІЙ ЧАСТИНІ «ПОЛТАВСЬКИХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВІДОМОСТЕЙ»

В статті на основі принципів історизму та об'єктивності, проблемно-хронологічного підходу, з використанням методів передусім аналізу, синтезу, індукції, дедукції, джерелознавчої критики реконструйовано множину контекстів, у яких чоловіча гімназія м. Прилуки згадується на сторінках офіційної частини «Полтавських єпархіальних відомостей». Одним із контекстів постає документування релігійних переходів. Видання послідовно фіксувало навернення з католицизму й іудаїзму, зокрема з докладними історіями хрещення учнів різних конфесій: Баренблата, дочок Гребелдінера, Аксельрод. Кожен запис містив унікальні біографічні деталі – від імен хрещених батьків до обставин релігійної конверсії. Адміністративно-кадровий контекст розкривав внутрішню динаміку гімназійного життя через переміщення духовних осіб. Клірики послідовно змінювали та суміщували церковні посади в межах складної системи службових просувань свого часу. Видання детально документувало їхні професійні траєкторії. Місіонерсько-просвітницький вимір презентував гімназію як осередок активної діяльності у відповідному напрямі. Як законовчителі, так і інші викладачі не обмежувалися педагогічною діяльністю, натомість були ще й членами православних товариств, організаторами народних читань і недільних шкіл. Фіксації нагород і заохочень підкреслювала значущість дотичних до гімназії осіб. Так, нагородження М. Рум'янцева камилавкою (1889) та наперсним хрестом (1895) було не формальною відзнакою, а свідченням визнання його активної місіонерської та богослужбової діяльності. Вознесенська гімназійна церква постає і в окремому контексті інституційної репрезентації. Єпископ Іларіон приділяв їй особливу увагу, що підкреслювало її статус. Церква мала власний штат і входила до адміністративних церковних округів. Загалом в офіційній частині видання гімназія постає як простір складних соціальних взаємодій, де освітні, релігійні та громадські практики були глибоко переплетені між собою. Це була інституція, що виходила за межі навчального закладу, перетворюючись на центр формування громадянської свідомості та духовного виховання молоді в загальноімперських традиціях досліджуваного періоду.

Ключові слова: заклад освіти, система освіти, журнал, публікація, редколегія, православна церква, Синодальний період, законовчитель, православне духовенство, гімназія, єпархія.

Kizlova Antonina,
*Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Faculty of Sociology and Law
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
orcid.org/0000-0002-2056-3834
Scopus Author ID: 57203517065
Researcher ID: F-9874-2016
ant_kiz@ukr.net*

PRYLUKY MEN'S GYMNASIUM IN THE UNOFFICIAL SECTION OF "POLTAVA EPARCHIAL HERALD"

The article, based on the principles of historicism and objectivity, problem-chronological approach, using methods primarily of analysis, synthesis, induction, deduction, and source criticism, reconstructs the multitude of contexts in which the male gymnasium of Pryluky is mentioned in the official section of the "Poltava Eparchial Herald". One of the contexts is the documentation of religious conversions. The publication consistently recorded conversions from Catholicism and Judaism, often providing detailed accounts of the baptismal histories of students from different confessions: Barenblat, the daughters of Grebeldiner, and Axelrod. Each entry included unique biographical details – from the names of godparents to the circumstances of religious conversion. The administrative and personnel context revealed the internal dynamics of gymnasium life through the movement of clergy. Clergymen frequently changed or combined church positions within the complex system of service promotions characteristic of the time. The publication meticulously documented their professional trajectories. The missionary and educational dimension presented the gymnasium as a center of active work in this direction. Both law teachers and other educators engaged not only in pedagogical activities but also as members of Orthodox societies, organizers of public readings, and founders of Sunday schools. Records of awards and recognitions emphasized the significance of individuals associated with the gymnasium. For instance, M. Rumyantsev's awarding of a *kamilavka* (1889) and a pectoral cross (1895) was not merely ceremonial but a testament to his active missionary and liturgical work. The Ascension Gymnasium Church appeared in a separate context of institutional representation. Bishop Ilarion paid particular attention to it, underscoring its status. The church had its own staff and was part of administrative ecclesiastical districts. Overall, the official section of the publication depicts the gymnasium as a space of complex social interactions where educational, religious, and civic practices were deeply intertwined. This institution transcended the boundaries of a mere educational establishment, becoming a center for shaping civic consciousness and spiritual upbringing among youth within the imperial traditions of the period.

Key words: educational institution, education system, journal, publication, editorial board, Orthodox Church, Synodal period, law teacher, Orthodox clergy, gymnasium, eparchy.

Постановка проблеми. Вплив православної церкви на формування морально-етичних та освітніх цінностей суспільства є одним із ключових аспектів історії освіти України другої половини XIX – початку XX ст. У цей період гімназії, зокрема чоловічі Міністерства народної освіти, стали важливими центрами інтелектуального та духовного виховання молоді. Мережа таких освітніх закладів в українських містах активно розширювалася протягом 1870–1880-х рр. Зокрема, 1882 р. було засновано гімназію в Прилуках Полтавської губ. (Милько, 2017, с. 201). При тому, що навчання українською мовою згідно з Валуєвським циркуляром і Емським указом у жодному освітньому закладі Полтавщини не велося (Половка, 1999, с. 148), за дослідженнями С. Наумова, ця гімназія суттєво впливала на розвиток українського культурного руху в регіоні. Наприкінці 1890-х рр. там виник перший у повіті український гурток за участі М. Міхновського й В. Совачіва, який став центром юнацької культурницької самоосвіти. Цей гурток підтримував тісні зв'язки з Братством тарасівців та Українськими студентськими громадами, сприяючи поширенню національної ідеї серед молоді. Це свідчить про освітню й суспільно-політичну

важливість гімназії у формуванні масового національного руху (Наумов, 2024).

Дослідження гімназії набуває особливої ваги в контексті охорони історико-культурної спадщини, а також воно дає змогу простежити витоки українських закладів освіти та їхню роль у розвитку громади, що важливо для збереження культурної самобутності України, її історичної пам'яті. Хоча в сучасній українській історіографії є ґрунтовні дослідження з історії освіти Полтавщини, присвячені домашнім учителям (Яковенко, 2014), церковним школам (Перерва & Петренко, 2020) та збірки статей про розвиток освіти в регіоні (Освіта, 2018), діяльність місцевих гімназій залишається менш вивченою та потребує поглибленого опрацювання історичних джерел. Серед таких носіїв інформації – часопис «Полтавские епархиальные ведомости», що видавався з 1863 по 1919 рр. Спочатку він виходив двічі на місяць, у 1896–1913 рр. – тричі на місяць, 1914 р. – щотижня, потім знову – двічі на місяць (Полтавські). Видання серед іншого було важливим офіційним джерелом інформації для духовенства (Бесарабов, 2019, с. 50). В офіційній частині розміщували урядові постанови, розпорядження Найсвятішого Синоду

й керівництва єпархії, інформацію з життя єпархії (про перехід церков з благочиння до благочиння, про відкриття шкіл і народних читань, оголошення, списки вільних місць при храмах та студентів духовних училищ і семінарій, матеріали на допомогу викладачам духовних навчальних закладів, річні звіти про діяльність різних єпархіальних установ, матеріали про з'їзди єпархіального духовенства, тощо (Колесник & Мокляк, 2009; Преловська & Ясь, 2011)). У Прилуцькій чоловічій гімназії викладали Закон Божий та з 1884 р. діяла домовна церква (Див., наприклад: Кізлова, 2025), що передбачало активну участь священнослужителів у навчально-виховному процесі й духовному житті закладу. Тому офіційну частину часопису важливо досліджувати для вивчення історії гімназії. Адже це дасть змогу простежити взаємодію законовчителів, інших духовних осіб, а також світських працівників і учнів гімназії з єпархіальним керівництвом через офіційні документи.

Аналіз нещодавніх досліджень і публікацій. Церковне життя та діяльність Церкви досліджені на підставі «Полтавських єпархіальних відомостей» особливо ґрунтовно. О. Колесник вивчала матеріали про історію монастирів Полтавської єпархії та церковне проповідництво (Колесник, 2008; Колесник, 2017; Колесник, 2021). С. Захарченко досліджувала публікації про хрещення дітей у другій половині XIX – на початку XX ст. (Захарченко, 2010), а Л. Шаповал зосередилася на історії церков в Опішні XVIII–XIX ст. (Шаповал, 2011). А. Кізлова проаналізувала матеріали про урочистості в Прилуках та хресний хід з Лубенського монастиря до Білгорода під час канонізації святителя Йоасафа (Горленка) 1911 р. (Кізлова, 2021a; Кізлова, 2021b). Значну увагу науковців привернуло висвітлення історичних подій у часописі. Так, А. Кізлова досліджувала роль журналу в формуванні історичних наративів і збереженні пам'яті про 200-річчя Полтавської битви (Кізлова, 2023). В. Саранча дослідив віддзеркалення в часописі періоду Першої світової війни, зокрема роль Церкви в підтримці суспільства (Саранча, 2010). О. Бачинська детально проаналізувала політичні трансформації 1917–1918 рр. у Полтавській губ., висвітливши реакцію духовенства на тогочасні революційні події через матеріали видання

(Саранча, 2018). Соціально-економічні аспекти вивчав М. Якименко, аналізуючи висвітлення проблем селянства й сільськогосподарського виробництва кінця XIX – початку XX ст. (Якименко, 2019). Д. Бесарабов розглянув журнал як джерело етнографічних знань (Бесарабов, 2020).

Щодо згадок у часописі чоловічої гімназії м. Прилуки, то А. Кізлова зробила на їх базі висновки про те, що цей заклад освіти, з одного боку, був важливим освітнім, виховним, релігійним і культурно-просвітницьким осередком, який відігравав значну роль у громадському житті міста, але з іншого, мав сприяти поширенню офіційної імперської ідеології (Кізлова, 2025). При цьому було залучено передусім матеріали неофіційної частини журналу, тож дослідження офіційної дасть змогу доповнити й поглибити ці висновки.

Мета дослідження: реконструювати множину контекстів, у яких чоловіча гімназія м. Прилуки згадується на сторінках офіційної частини «Полтавських єпархіальних відомостей».

Виклад основного матеріалу. Складовою офіційної частини видання були повідомлення про «просвітлених святим хрещенням» і «приєднаних до православ'я». Так, у випуску від 15.11.1885 серед таких згадується учень VII класу Прилуцької гімназії М. Баренблат, якого 17.06.1885 охрестив із юдеїв настоятель Густинського монастиря архімандрит Нафанаїл із наданням імені «Олександр». Хрещеними батьками були: ієромонах Густинського монастиря Веніамін і дружина колезького асесора М. Сірополкова (Известия о просвещенных, 1885, с. 544). У випуску від 01.04.1894 йдеться про те, що 27.12.1893 законовчитель Прилуцької гімназії, священник гімназійної Вознесенської церкви М. Рум'янцев приєднав із католицтва дочок статського радника Ф. Гребелдінера, який працював учителем у Прилуцькій гімназії. 18-річний Марії та 17-річній Ользі зберегли попередні імена. Свідками були статський радник М. Фірсов і вдова протоієрея А. Федорникова (Известия и объявления, 1894, с. 323). У випуску від 01.04.1899 повідомляється про охрещену з юдеїв під іменем Анна 8 січня того самого року дочку міщанина м. Лубни Б. Аксельрода – 24-річну дівчицю Фрейду-Хаю. Таїнство звершив священник Ладанського

Покровського жіночого монастиря Прилуцького повіту Г. Рабчевський, а хрещеними батьками були інспектор гімназії, статський радник М. Ружицький і дружина священника О. Павловська (О просвещенной, 1899, с. 281). Публікації такого спрямування важливі для дослідження історії гімназії, оскільки дають змогу простежити на мікрорівні релігійні конверсії учнів і працівників закладу, а також їхні соціальні контакти з урахуванням даних про соціальне походження та конфесійну належність; засвідчують налагоджені механізми офіційної реєстрації релігійних трансформацій у навчальному середовищі наприкінці XIX ст.; розкривають міжконфесійні взаємодії й практики акумуляції в регіональному освітньому просторі Російської імперії.

Невід'ємними в офіційній частині були розпорядження та пропозиції єпархіального начальства. Щодо розпоряджень, у випуску від 15.07.1886 згадано, що 16.06.1886 прилуцького міщанина Г. Марченка призначили псаломником до гімназійної церкви (Распоряжения, 1886, с. 457). 01.07.1889 йдеться про те, що згаданого Г. Марченка 12.06.1889 перевели до Архангело-Михайлівської церкви с. Загрунівки Зінківського повіту (Распоряжения, 1889а, с. 516). 01.10.1889 вказано, що 09.09.1889 до гімназійної церкви перевели на відповідну посаду псаломника Вознесенської церкви с. Радківки Прилуцького повіту М. Рябчевського (Распоряжения, 1889b, с. 786). 15.11.1889 зазначено, що 27.10.1889 диякона гімназійної церкви Г. Марченка перевели до Троїцької церкви містечка Іркліїв того ж повіту (Распоряжения, 1889с, с. 876). 01.10.1890 про згадуваного М. Рябчевського звільнено з посади псаломника гімназійної церкви на його прохання (Распоряжения, 1890, с. 783). 01.04.1891 повідомлено, що М. Раєвського з Миколаївської церкви с. Березівки Прилуцького повіту 11.03.1891 переведено на посаду псаломника до гімназійної церкви (Распоряжения, 1891, с. 220). 15.01.1893 М. Раєвський згадується вже як диякон цієї церкви, якого 11.12.1892 затвердили на посаді помічника законовчителя в Голубівській школі (Распоряжения, 1893, с. 70). 15.02.1893 пишеться, що 22.01.1893 псаломника гімназії М. Рябчевського переведено до Троїцької церкви села Липова Долина Гадяцького повіту (Распоряжения, 1893b, с. 133). У випуску за

01–15.03.1894 ідеться про те, що 29.01.1894 диякона гімназійної церкви М. Раєвського призначили помічником учителя при молодшому відділенні Голубівської церковно-парафіяльної школи (Распоряжения, 1894, с. 249). 01.05.1895 оприлюднено повідомлення, що 12.04.1895 дияконові гімназійної церкви М. Раєвському надано священницьке місце при Варваринській церкві села Лебединці Прилуцького повіту, приписної до Різдово-Богородичної церкви села Карпилівки (Распоряжения, 1895, с. 301). 20.02.1900 згадується, що йому ж 20.01.1900 надано священницьке місце при Богоявленській церкві с. Високого Прилуцького повіту (Распоряжения, 1900а, с. 102). 01.03.1900 про М. Раєвського йдеться, що 13.02.1900 його, диякона Вознесенської церкви при Прилуцькій гімназії, рукоположено в сан священника до Богоявленської церкви с. Високе Прилуцького повіту. В тому ж випуску про 27.01.1900 указано, що того дня безмісного диякона Параскевіївської церкви с. В'юниці Переяславського повіту М. Маренича призначили до гімназійної церкви (Распоряжения, 1900b, с. 116–117). 10.11.1900 повідомляється, що 27.09.1900 помер священник гімназійної церкви М. Рум'янцев, тож його виключено зі списків (Распоряжения, 1900с, с. 845). 20.10.1901 згадується, що 27.09.1901 на посаду законовчителя в гімназію призначили кандидата богослов'я Казанської Духовної академії О. Каменського (Распоряжения, 1901, с. 832), 24.12.1906, згідно з дописом у випуску від 20.01.1907 його змінив на посаді кандидат богослов'я Київської духовної академії священник Василь Богородицький (Распоряжения, 1907, с. 42), замість котрого, за дописом від 20.02.1909, 28.01.1909 призначили священника Покровської церкви м. Курська Д. Болховітінова (Распоряжения, 1909а, с. 158). 10.09.1909 повідомляється, що Д. Болховітінова 23.08.1909 затвердили на посаді законовчителя парафіяльного 2-го міського 4-класного училища Кислих у м. Прилуках (Распоряжения, 1909b, с. 663). Такі згадки важливі завдяки тому, що дають змогу простежити послідовність призначень і звільнень кліриків при гімназійній церкві на тлі тогочасних механізмів службових призначень у церковній структурі, їхні біографічні траєкторії з урахуванням інформації про освіту.

Щодо пропозицій, то у випуску від 01.08.1889 описано візит єпископа

Полтавського і Переяславського Іларіона до Прилук 02.06.1889. Під час візиту владика оглянув шість міських церков, серед яких: Соборну, Преображенську, Іоанно-Предтечівську, Трьохсвятительську, Кладовищенську та Вознесенську гімназійну. Окрему увагу в публікації приділено діяльності священника М. Рум'янцева як законовчителя гімназії. Єпископ високо оцінив його проповідницьку діяльність, відзначивши 9 «вельми хороших повчань». Понад те, рекомендував деякі з цих проповідей до публікації в «Полтавських єпархіальних відомостях» (Его Преосвященство Иларион, 1889, с. 622–624). Це свідчення важливе тим, що підтверджує високу оцінку богословської підготовки священника з боку архієрея, хронологічно збігається з роком нагородження М. Рум'янцева камилавкою й підкреслює значення гімназійної церкви в релігійному житті міста (вона була включена до маршруту архієрейського відвідування нарівні з головними міськими храмами).

В офіційній частині публікували також списки нагороджених. У випуску від 01.05.1889 згадується, що до дня св. Пасхи священника гімназійної церкви М. Рум'янцева нагороджено камилавкою (Список лицам духовного звания, 1889, с. 306). 15.05.1895 вказано, що 06.05.1895 його ж нагородили наперсним хрестом від Найсвятішого Синоду (Список лицам духовного звания, 1895, с. 323). 20.10.1910 згадується подяка, оголошена від імені архієпископа Полтавського Назарія церковному старості – директору Прилуцької гімназії Л. Орді та дружині священника м. Ірклієва Є. Соколовській за спорудження кіюту Козельщанської Божої Матері (не вказано, в якому саме храмі) та аналою за 200 руб. (Распоряжения, 1910, с. 1955). Такі публікації містять цінну інформацію про духовних і світських осіб, пов'язаних з гімназією, розкриває деталі їхньої кар'єри та визнання з боку церковної ієрархії, чим засвідчують тісний зв'язок закладу з православною церквою при активній участі адміністрації гімназії в церковному житті та доброчинності.

Щодо списку вакансій для духовних осіб, то в ньому можна простежити вакансію псаломника при Вознесенській церкві Прилуцької гімназії (з'явилася спочатку з 12.06.1889, про що йшлося у випусках від 01.07, 15.07 і 01.08.1889), потім – з 31.08.1890, про що йшлося у випусках від 15.10, 15.11, 01.12, 15.15.1890, 01.01,

15.01, 01.03, 15.03.1891) з такими умовами: річна платня: 120 руб.; ружної землі немає; церковного будинку немає (Список вакантных, 1889а, с. 525; Список вакантных, 1889b, с. 553; Список вакантных, 1889с, с. 677; Список вакантных, 1890а, с. 865; Список вакантных, 1890b, с. 926; Список вакантных, 1890с, с. 941; Список вакантных, 1890d, с. 926; Список вакантных, 1890е, с. 986; Список вакантных, 1891а, с. 32; Список вакантных, 1891b, с. 69; Список вакантных, 1890с, с. 173; Список вакантных, 1890d, с. 195–196); у двох із цих оголошень вказано, що надається казенна квартира (Список вакантных, 1890а, с. 865; Список вакантных, 1890b, с. 926; Список вакантных, 1890е, с. 986). Це може свідчити про те, що посада була заповнена між червнем 1889 і серпнем 1890, а потім знову стала вакантною. В повідомленні від 01.05.1895 йдеться про те, що 12.04.1895 в гімназійному храмі відкрилося вакантне псаломницьке місце з такими умовами: оклад – 192 руб. на рік, парафіян: 42 чоловіків і 38 жінок, без ружної землі та церковного будинку (Список вакантных, 1895, с. 313–315). Інформація про вільне священниче місце при церкві гімназії з 27.09.1900 по 01.09.1901 є у випусках від 20.10, 01.11, 20.11, 20.12.1900, 10.01, 01.02, 01.03, 20.03, 10.04, 10.06, 01.07, 10–20.08, 01.09.1901 із оплатою 300 руб. на рік, без земельної ділянки та церковного будинку, при 25 чоловіках і 27 жінках парафіян (Список вакантных, 1900а, с. 797; Список вакантных, 1900b, с. 836; Список вакантных, 1900с, с. 896; Список вакантных, 1900d, с. 1024; Список вакантных, 1901а, с. 43; Список вакантных, 1901b, с. 59; Список вакантных, 1901с, с. 71; Список вакантных, 1901d, с. 183; Список вакантных, 1901е, с. 246; Список вакантных, 1901f, с. 280; Список вакантных, 1901g, с. 450), про яких інформація згодом взагалі прибирається (Список вакантных, 1901h, с. 506; Список вакантных, 1901i, с. 677; Список вакантных, 1901j, с. 722). Публікації такого спрямування важливі тим, що розкривають адміністративні та соціально-економічні аспекти життя гімназійної церкви, зокрема кадровий склад її кліриків, деталізуючи умови їхньої праці: розміри платні, соціальні умови (наявність/відсутність квартири, земельної ділянки), а також містять дані про кількість чоловіків і жінок у парафії цієї церкви.

Серед різноманітних офіційних оголошень у випуску за 01.12.1889 наведено перелік новопризначених членів повітових відділень училищних рад, де зазначено, що туди ввійшов директор Прилуцької класичної гімназії Ф. Васильєв (Новоутвержденные члены, 1889, с. 976). В списку дійсних членів Православного Місіонерського Товариства Полтавського відділення, оприлюдненому 08.04.1891, серед інших указані законовчитель гімназії священник М. Рум'янцев та директор Ф. Васильєв. Обое, як і решта, зробили внесок по 3 руб. (Список действительных, 1891, с. 268). Згідно з опублікованим 01.04.1892 списком членів Православного місіонерського товариства, які сприяли його розширенню в 1890/91 р., священник гімназійної церкви М Рум'янцев відзначений як той, хто залучив вісьмох представників колективу свого закладу (Список членов православного, 1892, с. 293). Членами Полтавського Свято-Макаріївського братства в списку за 15.08.1895 вказані інспектор гімназії М. Ружицький і її викладач В. Гриневич (згідно з даними 1894 р., зробили внески по 2 руб.) (Список членов Полтавского, 1895, с. 728). 20.11.1896 описується відкриття в Прилуках з благословення єпископа Полтавського Іларіона жіночої школи з 01.09.1896. До кола викладачів долучилися вчителі гімназії М. Ружицький, Й. Шарко, К. Черняков (Об открытии, 1896, с. 965). В офіційну частину випуску за 01–10.08.1898 ввійшло повідомлення про те, що повітовий комітет народної тверезості організує в Прилуках народні читання з туманними картинами під наглядом інспектора гімназії М Ружицького. Єпископ Іларіон дав резолюцію про безперешкодне проведення заходу на зверненні полтавського губернатора від 12.06.1898 (Об открытии народных, 1898, с. 683). 10.03.1898 описується відкриття в Прилуках чоловічої недільної школи. Згадано, що за резолюцією владики на повідомленні губернатора від 21.01.1898 викладачами затверджені зокрема інспектор гімназії, статський радник М. Ружицький та її вчителі: статський радник І. Россотловський і титулярний радник К. Черняков (Об открытии воскресной, 1898, с. 205). Згідно зі зверненням Полтавської духовної консисторії, виданим 10.07.1911, з 01.08.1911 гімназійна церква за новим поділом на благочиння мала ввійти до Першого округу Прилуцького повіту разом із соборною Різдва

Богородиці, св. Іоанна Предтечі, Трьохсвятительською, Всіхсвятською кладовищенською, Іллінською в'язничною, Покровською с. Канівщини, Чудомихайлівською с. Богданівки, Миколаївською с. Дубового Гаю, Петропавлівською с. Рудівки, Олександроневською неказаного села, св. Параскеви с. Дідівців та св. Параскеви с. Івківців (От Полтавской 1911, с. 1421–1422, 1429). Такі публікації засвідчують, що гімназія була не лише освітньою, а й соціально впливовою установою. Її працівники гімназії – директор Ф. Ф. Васильєв, інспектор М. Г. Ружицький, священник М. М. Рум'янцев та інші викладачі активно долучалися до громадського життя, були членами православних товариств, сприяли освітнім ініціативам. Вони ініціювали та підтримували відкриття недільних шкіл, проводили народні читання, долучалися до місіонерської роботи. Також розкриваються тісні інституційні зв'язки гімназії з церковною та світською владою, що було характерно для досліджуваного періоду.

У звіті про стан церковно-парафіяльних шкіл єпархії за 1888/9 навчальний рік у складі повітового відділення Полтавської єпархіальної училищної ради згідно з публікацією від 01.02.1890 перебували директор гімназії, статський радник Ф. Васильєв і законовчитель гімназії священник М. Рум'янцев (Отчет, 1890, с. 71). У звіті Полтавської єпархіальної училищної ради за 1894 р. згадано лише законовчителя гімназії, священника М. Рум'янцева (Отчет, 1894, с. 66). У звіті про стан Полтавського єпархіального жіночого училища за 1906/7 навчальний рік, виданому 20.02.1908, серед кадрових змін відзначено, що указом Синоду № 2806 від 17.11.1906 на місце інспектора класів, який пішов у відставку, призначили колишнього законовчителя Прилуцької гімназії, священника О. Каменського (Отчет, 1908, с. 153–154). Цінність наведених звітів у тому, що вони демонструють активну роль працівників гімназії у повітовому відділенні Полтавської єпархіальної училищної ради, що свідчить про високий авторитет гімназії. Також можна простежити професійну мобільність і затребуваність педагогічних кадрів гімназії.

В рубриці «Архієрейські служіння» під 01.03.1900 згадано, що 13.02.1900, в неділю, єпископ Полтавський на літургії в Успенському кафедральному соборі Полтави рукопоکлав

у сан священника диякона гімназійної церкви М. Раєвського (Архиерейские служения, 1900, с. 115–116). Випуск від 10.11.1901 містить згадку про те, що той самий архієрей 24.10.1901, у середу, рукопоکлав у Полтавському Хресто-воздвиженському монастирі в диякони кандидата богослов'я Казанської духовної академії, законовчителя гімназії О. Каменського (Архиерейские служения, 1901, с. 914). Ці публікації не тільки фіксують значущі службові зростання кліриків гімназійної церкви: рукопокладення диякона М. Раєвського у священники та законовчителя О. Каменського в диякони, а й підтверджують тісні інституційні зв'язки гімназійного храму з центром Полтавської єпархії.

Висновки. Реконструкція контекстів присутності чоловічої гімназії м. Прилуки на сторінках «Полтавських єпархіяльних відомостей» дає змогу розкрити багатшарову репрезентацію закладу через призму офіційного церковного видання. Одним із контекстів постає документування релігійних переходів. Видання послідовно фіксувало навернення з католицизму й іудаїзму, зокрема з докладними історіями хрещення учнів різних конфесій: Баренблата, дочок Гребелдінера, Аксельрод. Кожен запис містив унікальні біографічні деталі – від імен хрещених батьків до обставин релігійної конверсії. Адміністративно-кадровий контекст розкривав внутрішню динаміку гімназійного життя через переміщення духовних осіб. Клірики послідовно змінювали та суміщували церковні посади в межах складної системи службових просувань свого часу. Видання детально документувало їхні

професійні траєкторії. Місіонерсько-просвітницький вимір презентував гімназію як осередок активної діяльності у відповідному напрямі. Як законовчителі, так і інші викладачі не обмежувалися педагогічною діяльністю, натомість були ще й членами православних товариств, організаторами народних читань і недільних шкіл. Фіксації нагород і заохочень підкреслювала значущість дотичних до гімназії осіб. Так, нагородження М. Рум'янцева камилавкою (1889) та наперсним хрестом (1895) було не формальною відзнакою, а свідченням визнання його активної місіонерської та богослужбової діяльності. Вознесенська гімназійна церква постає і в окремому контексті інституційної репрезентації. Єпископ Іларіон приділяв їй особливу увагу, що підкреслювало її статус. Церква мала власний штат і входила до адміністративних церковних округів.

Загалом в офіційній частині видання гімназія постає як простір складних соціальних взаємодій, де освітні, релігійні та громадські практики були глибоко переплетені між собою. Це була інституція, що виходила за межі навчального закладу, перетворюючись на центр формування громадянської свідомості та духовного виховання молоді в загальноімперських традиціях досліджуваного періоду.

Перспективним є порівняння публікацій про Прилуцьку гімназію з тими, що містять інформацію про інші гімназії, передусім Полтавської губ., що дасть змогу більш чітко визначити місце закладу в загальноімперській системі освіти та його відповідність імперським стандартам на тлі місцевого контексту.

Список використаних джерел:

- Архиерейские служения (1900). *Полтавские епархиальные ведомости (ЕВ)*, 7 оф., 115–116.
- Архиерейские служения (1901). *Полтавские ЕВ*, 32 оф., 913–915.
- Бачинська, О. (2018). «Козацька» Полтавська губернія в революційному зламі 1917–1918 рр. (за матеріалами «Полтавських єпархіяльних відомостей»). В: *Революції в Україні XX–XXI століття: співзвуччя епох*: М-ли Міжн. наук. конф. Одеса, 12–16.
- Бесарабов, Д. (2019). «Полтавские епархиальные ведомости» як джерело етнологічних знань. *Історична пам'ять*, 2 (41), 50–59.
- Его Преосвященство Иларион... (1889). *Полтавские ЕВ*, 15 оф., 594–635.
- Известия и объявления, о просвещенных святым крещением и присоединенных к православию (1894). *Полтавские ЕВ*, 7 оф., 322–323.
- Известия о просвещенных святым крещением (1885). *Полтавские ЕВ*, 22 оф., 543–544.
- Кізлова, А. А. (2021а). Прилуцькі Йоасафівські урочистості 1911 р. на сторінках «Полтавських єпархіяльних відомостей». В: *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*. 13-та Міжн. наук. конф. Київ, 115–118.

Кізлова, А. А. (2021b). Хресний хід з Лубенського монастиря на Йоасафівські урочистості 1911 р. за «Полтавскими епархиальными ведомостями». В: *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. М-ли II всеукр. н-пр. конф. Київ, 16–20.

Кізлова, А. (2023). Заходи до 200-річчя Полтавської битви на сторінках журналу «Полтавские епархиальные ведомости». В: *Зб. тез III Міжн. наук. конф. «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки»*. Тернопіль, 67–69.

Кізлова, А. А. (2025). Чоловіча гімназія м. Прилуки в неофіційній частині «Полтавских епархиальных ведомостей». *Актуальні питання у сучасній науці*, 1 (31), 1167–1185. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1\(31\)-1167-1185](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1167-1185)

Колесник, О. В. (2008). Церковне проповідництво як самобутній духовний жанр (за матеріалами часопису «Полтавские епархиальные ведомости»). *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, 12, 40–46.

Колесник, О. (2017). Проповідництво як засіб збереження духовного здоров'я населення (за матеріалами часопису «Полтавські епархіальні відомості»). *Педагогічні науки*, 68, 132–138.

Колесник, О. В. (2021). Монастирі Полтавської єпархії (за матеріалами часопису «Полтавские епархиальные ведомости»). *Zaporizhzhia Historical Review*, 1 (20), 19–23.

Колесник, О., Мокляк, О. (2009). Полтавские епархиальные ведомости. В: *Полтавіка. Полтавська енциклопедія* (Т. 12). Полтава.

Милько, В. І. (2017). Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 26, 195–209.

Наумов, С. (2024). Початок формування організаційної периферії українського руху в Російській імперії (на матеріалах Прилуцького повіту). *Сіверянський літопис*, 3, 102–116. <https://doi.org/10.58407/litopis.240309>

Новоутвержденные члены уездных отделений училищных советов (1889). *Полтавские ЕВ*, 23 оф., 976–977.

О просвещенной св. крещением и присоединенной к православию (1899). *Полтавские ЕВ*, 10 оф., 281.

Об открытии воскресной школы (1898). *Полтавские ЕВ*, 8 оф., 205.

Об открытии народных чтений (1898). *Полтавские ЕВ*, 22–23 оф., 683.

Об открытии церковно-приходской школы и школ грамоты и воскресной школы (1896). *Полтавские ЕВ*, 33 оф., 963–966.

От Полтавской Духовной Консистории (1911). *Полтавские ЕВ*, 20 оф., 1421–1432.

Отчет (1890). *Полтавские ЕВ*, 3 оф., 66–98.

Отчет (1894). *Полтавские ЕВ*, 2 оф., 49–95.

Отчет (1908). *Полтавские ЕВ*, 6 оф., 153–166.

Перерва, В., Петренко, І. (2020). *Церковні школи Полтавської єпархії (губернії) (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Біла Церква.

Половка, В. (1999). Розвиток шкільництва на Полтавщині другої половини XIX століття – початку XX століття. *Сіверянський літопис*, 3, 146–148.

Полтавські єпархіальні відомості – цінне джерело з історії краю. URL: <http://surl.li/seneri>

Преловська, І. М., Ясь, О. В. (2011). Полтавские епархиальные ведомости. В: *Енциклопедія історії України* (Т. 8: Па – Прик, с. 362–363). Київ.

Распоряжения (1886). *Полтавские ЕВ оф.*, 14, 444–459.

Распоряжения (1889а). *Полтавские ЕВ*, 13 оф., 510–517.

Распоряжения (1889б). *Полтавские ЕВ*, 19 оф., 775–788.

Распоряжения (1889с). *Полтавские ЕВ*, 22 оф., 869–878.

Распоряжения (1890). *Полтавские ЕВ*, 19 оф., 773–784.

Распоряжения (1891). *Полтавские ЕВ*, 7 оф., 204–224.

Распоряжения (1893а). *Полтавские Полтавские ЕВ*, 2 оф., 62–71.

Распоряжения (1893б). *Полтавские ЕВ*, 4 оф., 131–135.

Распоряжения (1894). *Полтавские ЕВ*, 5–6 оф., 244–252.

Распоряжения (1895). *Полтавские ЕВ*, 9 оф., 298–304.

Распоряжения (1900а). *Полтавские ЕВ*, 6 оф., 98–104.

Распоряжения (1900б). *Полтавские ЕВ*, 7 оф., 116–119.

Распоряжения (1900с). *Полтавские ЕВ*, 32 оф., 838–845.

Распоряжения (1901а). *Полтавские ЕВ*, 13 оф., 307–308.

Распоряжения (1901б). *Полтавские ЕВ*, 30 оф., 831–835.

Распоряжения (1907). *Полтавские ЕВ*, 3 оф., 40–43.

- Распоряжения (1909а). *Полтавские ЕВ*, 6 оф., 156–160.
- Распоряжения (1909б). *Полтавские ЕВ*, 26 оф., 662–664.
- Распоряжения (1910). *Полтавские ЕВ*, 30 оф., 1952–1957.
- Саранча, В. (2010). «Полтавские епархиальные ведомости» як джерело з історії церковного життя Полтавщини в період Першої світової війни. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 21, 223–239.
- Список вакантных... (1889а). *Полтавские ЕВ*, 13 оф., 523–526.
- Список вакантных... (1889б). *Полтавские ЕВ*, 14 оф., 552–554.
- Список вакантных... (1889с). *Полтавские ЕВ*, 15 оф., 676–678.
- Список вакантных... (1890а). *Полтавские ЕВ*, 20 оф., 865.
- Список вакантных... (1890б). *Полтавские ЕВ*, 22 оф., 925–926.
- Список вакантных... (1890с). *Полтавские ЕВ*, 23 оф., 941–942.
- Список вакантных... (1890д). *Полтавские ЕВ*, 24 оф., 985–987.
- Список вакантных... (1891а). *Полтавские ЕВ*, 1 оф., 32–33.
- Список вакантных... (1891б). *Полтавские ЕВ*, 2 оф., 69–70.
- Список вакантных... (1891с). *Полтавские ЕВ*, 5 оф., 173–174.
- Список вакантных... (1891д). *Полтавские ЕВ*, 6 оф., 194–196.
- Список вакантных... (1895). *Полтавские ЕВ*, 9 оф., 313–315.
- Список вакантных... (1900а). *Полтавские ЕВ*, 30 оф., 796–797.
- Список вакантных... (1900б). *Полтавские ЕВ*, 31 оф., 835–836.
- Список вакантных... (1900с). *Полтавские ЕВ*, 33 оф., 896–897.
- Список вакантных... (1900д). *Полтавские ЕВ*, 36 оф., 1023–1025.
- Список вакантных... (1901а). *Полтавские ЕВ*, 2 оф., 43.
- Список вакантных... (1901б). *Полтавские ЕВ*, 3 оф., 59.
- Список вакантных... (1901с). *Полтавские ЕВ*, 3 оф., 71–72.
- Список вакантных... (1901д). *Полтавские ЕВ*, 7 оф., 183.
- Список вакантных... (1901е). *Полтавские ЕВ*, 9 оф., 246–247.
- Список вакантных... (1901ф). *Полтавские ЕВ*, 11 оф., 279–281.
- Список вакантных... (1901г). *Полтавские ЕВ*, 17 оф., 450–451.
- Список вакантных... (1901h). *Полтавские ЕВ*, 19 оф., 506–508.
- Список вакантных... (1901i). *Полтавские ЕВ*, 23–24 оф., 677–678.
- Список вакантных... (1901j). *Полтавские ЕВ*, 25 оф., 722–723.
- Список действительных членов... (1891). *Полтавские ЕВ*, 8 оф., 254–279.
- Список лицам духовного звания... (1889). *Полтавские ЕВ*, 9 оф., 306.
- Список лицам духовного звания... (1895). *Полтавские ЕВ*, 10 оф., 323.
- Список членов... (1895). *Полтавские ЕВ*, 16 оф., 679–739.
- Список членов... (1892). *Полтавские ЕВ*, 7 оф., 291–294.
- Шаповал, Л. І. (2011). 3 історії церков в Опішні (Полтавщина) у XVIII–XIX століттях за матеріалами «Полтавських епархиальних відомостей». *Історична пам'ять*, 26, 116–124.
- Якименко, М. А. (2020). Питання селянства і сільськогосподарського виробництва на сторінках «Полтавських епархиальних відомостей» (кінець XIX – початок XX ст.). В: *П'яті Череванівські наукові читання* (Вип. V, с. 12–19). Полтава.
- Яковенко, Г. Г. (2014). Домашні учителі та їхня підготовка у Полтавській губернії (XIX – початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання*, 7, 164–166.

References:

- Arkhieireiskye sluzheniya [Bishop's Services]. (1900). *Poltavskye eparkhialnye vedomosti (EV) – Poltava Eparchial Herald (EH)*, 7 of., 115–116 [in Russian].
- Arkhieireiskye sluzheniya [Bishop's Services]. (1901). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 32 of., 913–915 [in Russian].
- Bachynska, O. (2018). «Kozatska» Poltavska huberniia v revoliutsiinomu zlami 1917–1918 rr. (za materialamy «Poltavskykh eparkhialnykh vedomostei») [«Cossack» Poltava Province in the Revolutionary Break of 1917–1918 (based on materials from «Poltava Diocesan Gazette»)]. In: *Revoliutsii v Ukraini XX–XXI stolittia: spivzvuchchia epoch – Revolutions in Ukraine in the 20th – 21st Centuries: Resonance of Epochs* (pp. 12–16). Odesa [in Ukrainian].
- Besarabov, D. (2019). «Poltavskye eparkhialnye vedomosti» yak dzherelo etnologichnykh znan [«Poltava Eparchial News» as a Source of Ethnological Knowledge]. *Istorychna pamiat – Historical Memory*, 2 (41), 50–59 [in Ukrainian].
- Ego Preosvyashchenstvo Ilarion... [His Grace Hilarion...]. (1889). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 15 of., 594–635 [in Russian].

Izvestiya i obyavleniya, o prosveshchennykh svyatyam kreshcheniem i prisoedinennykh k pravoslaviiu [News and Announcements about Those Enlightened by Holy Baptism and Joined to Orthodoxy]. (1894). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 7 of., 322–323 [in Russian].

Kizlova, A. A. (2021a). Prylutski Yoasafivski urochystosti 1911 r. na storinkakh «Poltavskykh eparkhyalnykh vedomosti» [Prylutsky Joasaph Celebrations of 1911 on the Pages of «Poltava Diocesan Gazette»]. In: *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaïemodii – Church – Science – Socium: Issues of Interactions* (pp. 115–118). Kyiv [in Ukrainian].

Kizlova, A. A. (2021b). Khresnyi khid z Lubenskoho monastyria na Yoasafivski urochystosti 1911 r. za «Poltavskymy eparkhyalnymy vedomostiamy» [Religious Procession from Lubny Monastery to Joasaph Celebrations in 1911 According to «Poltava Eparchial Herald»]. In: *Istoriia, kultura, pamiat u naukovomu vymiri: stan, perspektyvy – History, Culture and Memory in Scientific Perspective* (pp. 16–20). Kyiv [in Ukrainian].

Kizlova, A. (2023). Zakhody do 200-richchia Poltavskoi bytvy na storinkakh zhurnalu «Poltavskie eparkhialnye vedomosti» [Measures for the 200th Anniversary of the Battle of Poltava in the Journal «Poltava Eparchial Herald»]. In: *Voienni konflikty ta tekhnohenni katastrofy: istorichni ta psykhologichni naslidky – Military Conflicts and Technogenic Disasters: Historical and Psychological Consequences* (pp. 67–69). Ternopil [in Ukrainian].

Kizlova, A. A. (2025). Cholovicha himnaziia m. Prylutsky v neofitsiinii chastyni «Poltavskykh yeparkhialnykh vidomosti» [Prylutsky Men's Gymnasium in the Unofficial Section of «Poltava Eparchial Herald»]. *Aktualni pytannia u suchasniï nautsi – Current Issues in Modern Science*, 1 (31), 1167–1185. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1\(31\)-1167-1185](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1167-1185) [in Ukrainian].

Kolesnyk, O. V. (2008). Tserkovne propovidnytstvo yak samobutnii dukhovnyi zhanr (za materialamy chasopysu «Poltavskie eparkhialnye vedomosti») [Church Preaching as a Distinctive Spiritual Genre (based on materials from «Poltava Eparchial Herald»)]. *Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu – Scientific Notes of Rivne State University for the Humanities*, 12, 40–46 [in Ukrainian].

Kolesnyk, O. (2017). Propovidnytstvo yak zasib zberezhenia dukhovnoho zdorovia naselennia (za materialamy chasopysu «Poltavski yeparkhialni vedomosti») [Preaching as a Means of Preserving the Spiritual Health of the Population (based on materials from «Poltava Eparchial Herald»)]. *Pedahohichni nauky*, 68, 132–138 [in Ukrainian].

Kolesnyk, O. V. (2021). Monastyri Poltavskoi yeparkhii (za materialamy chasopysu «Poltavskie eparkhialnye vedomosti») [Monasteries of Poltava Diocese (based on materials from «Poltava Diocesan Gazette»)]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1 (20), 19–23 [in Ukrainian].

Kolesnyk, O., & Mokliak, O. (2009). Poltavskie eparkhialnye vedomosti [Poltava Eparchial Herald]. In: *Poltavika. Poltavska entsyklopediia – Poltavica. Poltava Encyclopedia* (Vol. 12). Poltava [in Ukrainian].

Mylko, V. I. (2017). Himnaziï ukrainskykh mist u period modernizatsii Rosiiskoi imperii (kinets XIX – pochatok XX st.) [Gymnasiums of Ukrainian Cities during the Modernization of the Russian Empire (Late XIX – Early XX Centuries)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the History of Ukraine in the 19th – Early 20th Century*, 26, 195–209 [in Ukrainian].

Naumov, S. (2024). Pochatok formuvannia orhanizatsiinoi peryferii ukrainskoho rukhu v Rosiiskii imperii (na materialakh Prylutskoho povitu) [The Beginning of the Formation of the Organizational Periphery of the Ukrainian Movement in the Russian Empire (Based on the Prylutsky Province Materials)]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 3, 102–116. <https://doi.org/10.58407/litopis.240309> [in Ukrainian].

Novoutverzhdenyye chleny uyezdneykh otdeleniy uchilishchnykh sovetov [Newly Approved Members of County Departments of School Councils]. (1889). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 23 of., 976–977 [in Russian].

O prosveshchennoy sv. kreshcheniyem i prisoyedinennoy k pravoslaviiu [About Those Enlightened by Holy Baptism and Joined to Orthodoxy]. (1899). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 10 of., 281 [in Russian].

Ob otkrytii voskresnoy shkoly [About Opening of Sunday School]. (1898). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 8 of., 205 [in Russian].

Ob otkrytii narodnykh chteniy [About Opening of Public Readings]. (1898). *Poltavskye eparkhialnye vedomosti – Poltavskye EV – Poltava EH*, 22–23 of., 683 [in Russian].

Ob otkrytii tserkovno-prikhodskoy shkoly i shkol gramoty i voskresnoy shkoly [About Opening of Church-Parish School and Literacy Schools and Sunday School]. (1896). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 33 of., 963–966 [in Russian].

Ot Poltavskoy Dukhovnoy Konsistorii [From the Poltava Spiritual Consistory]. (1911). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 20 of., 1421–1432 [in Russian].

Otchet [Report]. (1908). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 6 of., 153–166 [in Russian].

Otchet [Report]. (1890). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 3 of., 66–98 [in Russian].

Otchet [Report]. (1894). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 2 of., 49–95 [in Russian].

Pererva, V., & Petrenko, I. (2020). Tserkovni shkoly Poltavskoi yeparkhii (hubernii) (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Church Schools of Poltava Diocese (Province) (Late 18th – Early 20th Century)]. Bila Tserkva [in Ukrainian].

Polovka, V. (1999). Rozvytok shkilnytstva na Poltavshchyni druhoi polovyny XIX stolittia – pochatku XX stolittia [Development of Schooling in Poltava Region in the Second Half of the 19th Century – Early 20th Century]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 3, 146–148 [in Ukrainian].

Poltavski yeparkhialni vidomosti – tsinne dzherelo z istorii kraiu [Poltava Diocesan Gazette – a Valuable Source on the History of the Region]. Retrieved from: <http://surl.li/seneri> [in Ukrainian].

Prelovska, I. M., & Yas, O. V. (2011). Poltavskie eparkhialnye vedomosti [Poltava Diocesan Gazette]. In: *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 8: Pa-Pryk, pp. 362–363). Kyiv [in Ukrainian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1886). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 14 of., 444–459 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1889a). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 13 of., 510–517 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1889b). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 19 of., 775–788 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1889c). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 22 of., 869–878 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1890). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 19 of., 773–784 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1891). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 7 of., 204–224 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1893a). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 2 of., 62–71 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1893b). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 4 of., 131–135 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1894). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 5–6 of., 244–252 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1895). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 9 of., 298–304 [in Ukrainian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1900a). *Poltavskie EV – Poltava EH*, 6 of., 98–104 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1900b). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 7 of., 116–119 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1900c). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 32 of., 838–845 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1901a). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 13 of., 307–308 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1901b). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 30 of., 831–835 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1907). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 3 of., 40–43 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1909a). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 6 of., 156–160 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1909b). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 26 of., 662–664 [in Russian].

Rasporyazheniya [Orders]. (1910). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 30 of., 1952–1957 [in Russian].

Sarancha, V. (2010). «Poltavskie eparkhialnye vedomosti» yak dzherelo z istorii tserkovnoho zhyttia Poltavshchyny v period Pershoi svitovoi viiny [«Poltava Eparchial Herald» as a Source on the History of Church Life in Poltava Region During the First World War]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Scientific Notes. A Collection of Works by Young Scholars and Postgraduate Students*, 21, 223–239 [in Ukrainian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1889a). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 13 of., 523–526 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1889b). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 14 of., 552–554 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1889c). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 15 of., 676–678 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1890a). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 20 of., 865 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1890b). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 22 of., 925–926 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1890c). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 23 of., 941–942 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1890d). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 24, 985–987 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1891a). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 1 of., 32–33 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1891b). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 2 of., 69–70 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1891c). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 5 of., 173–174 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1891d). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 6 of., 194–196 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1895). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 9 of., 313–315 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1900a). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 30 of., 796–797 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1900b). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 31 of., 835–836 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1900c). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 33 of., 896–897 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1900d). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 36 of., 1023–1025 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1901a). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 2 of., 43 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1901b). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 3, 59 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1901c). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 3 of., 71–72 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1901d). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 7 of., 183 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1901e). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 9 of., 246–247 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1901f). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 11 of., 279–281 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1901g). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 17 of., 450–451 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1901h). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 19 of., 506–508 [in Russian].

Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1901i). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 23–24 of., 677–678 [in Russian].

-
- Spisok vakantnykh... [List of Vacant...]. (1901j). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 25 of., 722–723 [in Russian].
- Spisok deystvitelnykh chlenov... [List of Active Members...]. (1891). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 8 of., 254–279 [in Russian].
- Spisok litsam, Vsemilostiveyshe pozhalovannym [List of Persons, Most Graciously Awarded] (1895). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 10 of., s. 317–318 [in Russian].
- Spisok litsam dukhovnoho zvaniya... [List of Persons of Spiritual Rank...]. (1889). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 9 of., 306 [in Russian].
- Spisok chlenov... [List of Members...]. (1895). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 16, 679–739 [in Russian].
- Spysok chlenov... [List of Members...]. (1892). *Poltavskye EV – Poltava EH*, 7 of., 291–294 [in Russian].
- Shapoval, L. I. (2011). Z istorii tserkov v Opishni (Poltavshchyna) u XVIII–XIX stolittiakh za materialamy «Poltavskykh yeparkhialnykh vidomostei» [From the History of Churches in Opishnia (Poltava Region) in the XVIII–XIX Centuries Based on Materials From «Poltava Eparchial Herald»]. *Istorychna pamiat – Historical Memory*, 26, 116–124 [in Ukrainian].
- Yakymenko, M. A. (2020). Pytannia selianstva i silskohospodarskoho vyrobnytstva na storinkakh «Poltavskykh eparkhialnykh vidomostei» (kinets XIX – pochatok XX st.) [Issues of Peasantry and Agricultural Production on the Pages of «Poltava Diocesan Gazette» (Late 19th – Early 20th Century)]. In: *Piati Cherevanivski naukovi chytannia – Fifth Cherevan Scientific Readings* (Vol. V, pp. 12–19). Poltava [in Ukrainian].
- Yakovenko, H. H. (2014). Domashni uchyteli ta yikhnia pidhotovka u Poltavskii hubernii (XIX – pochatok XX st.) [Home Teachers and Their Training in Poltava Province (19th – Early 20th Century)]. *Hurzhiivski istorychni chytannia – Hurzhiy Historical Readings*, 7, 164–166 [in Ukrainian].

Кмін Анастасія Олександрівна,

доктор філософії,

викладач кафедри воєнної історії Національної академії

сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

orcid.org/0000-0002-8158-2449

anastasiakmin@gmail.com

ТВАРИНИ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Перша світова війна стала не лише одним із найбільших воєнних конфліктів у світовій історії, а й прикладом масштабного використання тварин для досягнення стратегічних цілей. У статті досліджено роль тварин у забезпеченні бойових дій та їх вплив на перебіг війни. Розкрито, як різні види тварин, зокрема собаки, голуби та навіть екзотичні тварини, виконували ключові завдання – від транспортування боєприпасів до передачі повідомлень. Так, наприклад, верблюди забезпечували транспортування в умовах пустель Північної Африки та Близького Сходу. Їх витривалість дозволяла забезпечувати довгі марші без необхідності великої кількості води. Значну увагу приділено аналізу ролі собак у пошуково-рятувальних операціях, їх внесок у моральну підтримку солдатів. Окремо розглянуто голубів, які забезпечували безперервність комунікації, що була критично важливою в умовах хаосу та ізоляції бойових підрозділів. У статті проаналізовано етичний аспект використання тварин у війні, включаючи їхні страждання, важкі умови праці та рівень визнання їх внеску. Наголошено, що внесок тварин не обмежувався лише функціональними завданнями, вони також відігравали роль символів мужності, вірності та самопожертви, які надихали солдатів. Тварини слугували джерелом емоційної підтримки, нагадуючи про дім і спокійне життя. Собака, який сидів поруч у траншеї, чи голуб, що приносив життєво важливу інформацію, викликали почуття надії. Відомі історії про солдатів, які навіть писали листи додому, згадуючи своїх «бойових товаришів» серед тварин. Результати дослідження свідчать, що використання тварин у воєнних діях стало важливим уроком для майбутніх конфліктів. Ця тема зберігає свою актуальність, оскільки допомагає глибше зрозуміти взаємодію людини й природи в критичних умовах. Практична цінність статті полягає у висвітленні маловідомих фактів про участь тварин у війні, що сприяє збереженню історичної пам'яті та гуманістичному підходу до осмислення воєнних конфліктів.

Ключові слова: перша світова війна, тварини, тварини-талісмани війни.

Kmin Anastasiia,

Doctor of Philosophy,

teacher at the Department of Military History

Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy

orcid.org/0000-0002-8158-2449

anastasiakmin@gmail.com

ANIMALS IN THE FIRST WORLD WAR

The First World War was not only one of the largest military conflicts in world history, but also an example of the large-scale use of animals to achieve strategic goals. The article examines the role of animals in supporting the war effort and their impact on the course of the war. The author reveals how different types of animals, including dogs, pigeons, and even exotic animals, performed key tasks, from transporting ammunition to transmitting messages. For example, camels provided transport in the deserts of North Africa and the Middle East. Their endurance allowed for long marches without the need for frequent water. Significant attention is paid to the analysis of the role of dogs in search and rescue operations and their contribution to the moral support of soldiers. The article also discusses pigeons, which ensured the continuity of communication, which was critical in the conditions of chaos and isolation of combat units. The article analyses the ethical aspect of the use of animals in war, including their suffering, difficult working conditions and the level of recognition of their contribution. It is emphasised that the contribution of animals was not limited to functional tasks, they also played the role of symbols of courage, loyalty and self-sacrifice that inspired soldiers. Animals served as a source of emotional support, reminding them of home and a quiet

life. A dog sitting next to them in a trench or a pigeon bringing vital information evoked a sense of hope. There are stories of soldiers who even wrote letters home, mentioning their animal companions. The results of the study show that the use of animals in warfare has become an important lesson for future conflicts. This topic remains relevant because it helps to better understand the interaction between humans and nature in critical conditions. The practical value of the article lies in highlighting little-known facts about the participation of animals in war, which contributes to the preservation of historical memory and a humanistic approach to understanding military conflicts.

Key words: World War I, animals, animal mascots of war.

Актуальність дослідження. До недавнього часу дослідники приділяли незначну увагу питанню залучення тварин у Першій світовій війні. Попри наявність окремих мемуарів і ключових наукових праць, масштабні дослідження цієї теми почали активно з'являтися лише після 1980-х років. У цих роботах наголошувалося на значній ролі коней, собак і голубів у воєнних кампаніях, однак у науковому середовищі ця тема тривалий час не викликала суттєвого інтересу. Лише наприкінці ХХ століття дослідники почали серйозно аналізувати участь тварин у бойових діях, зосереджуючи увагу передусім на кавалерії та значенні коней для мобільності армії. Цікаво, що в більшості загальних історичних праць про війну згадки про тварин зустрічаються рідко, попри їх вагомий внесок. Проте розвиток історії тваринності за останні два десятиліття сприяв зростанню кількості наукових робіт, що розглядають використання тварин у воєнних умовах.

Метою статті є дослідження ролі тварин у Першій світовій війні.

Методологія дослідження. У статті застосовано кілька методів наукового дослідження, що дозволяють комплексно проаналізувати роль тварин у військових операціях під час Першої світової війни. Використано історичний метод, який дає змогу простежити використання тварин у воєнних діях та оцінити їх еволюцію в умовах воєнного конфлікту. Особливу увагу приділено собакам, котам, голубам і ведмедям, їх функціям та впливу на воєнні дії. Аналіз вторинних джерел включає вивчення історичних праць, мемуарів, звітів військових підрозділів та публікацій, що стосуються участі тварин у бойових діях. Це дозволяє оцінити їх роль у забезпеченні зв'язку, розвідки, медичної допомоги та транспортування вантажів. Застосовано також порівняльний аналіз, який допомагає визначити відмінності у використанні різних видів тварин у різних арміях і театрах воєнних дій. Крім того, використано контент-аналіз воєнних документів, газетних статей та архівних матеріалів, що

висвітлюють участь тварин у війні та їх вплив на моральний стан солдатів. Комплексне застосування цих методів дозволяє отримати цілісну картину щодо значення тварин у воєнних операціях Першої світової війни та їх впливу на бойову ефективність армій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд доступних праць дозволяє зрозуміти значення тварин у бойових діях, їх внесок у підтримку армії та специфіку їх використання на фронті.

Робота Е. Н. Richardson «British War Dogs» є однією з ключових у цьому напрямку. Автор детально аналізує використання собак у британських військах, зокрема їх підготовку, функції та вплив на бойові дії. У книзі розглядається, як військові собаки виконували різноманітні завдання: від передачі повідомлень до пошуку поранених солдатів. Дослідження показує, що спеціально треновані собаки значно підвищували ефективність військових операцій та зменшували втрати серед особового складу.

Дослідження Th. F. Jager «Scout, Red Cross and Army Dogs» надає ширший огляд використання собак у військових умовах. Автор не лише описує історію застосування собак у збройних силах, а й пропонує методи їх тренування. Особливий акцент зроблено на їх ролі в розвідці, медичній допомозі та зв'язку. Праця є цінним джерелом для розуміння значення службових собак у воєнній історії, особливо в контексті армії США.

Окрему увагу варто приділити статті «Real Winnie the Pooh», яка висвітлює історію ведмедя Вінніпега – знаменитого мешканця Лондонського зоопарку, що став прототипом Вінні-Пуха. Дослідження зосереджено на військовому аспекті історії тварини: ведмедя привезли до Великої Британії канадські солдати під час Першої світової війни. Ця історія демонструє, як тварини, навіть не будучи безпосередніми учасниками бойових дій, усе ж мали значний культурний та емоційний вплив на солдатів і суспільство загалом.

Проаналізовані роботи підтверджують важливість ролі тварин у воєнних конфліктах. Вони не тільки сприяли успішному виконанню військових завдань, а й відігравали значну психологічну роль, підтримуючи моральний дух солдатів.

Виклад основного матеріалу. Собаки використовувалися більшістю європейських армій у різних ролях – від перевезення повідомлень і медичних засобів до виконання тягових і караванних робіт.

У Бельгії собак використовували як тягових тварин протягом багатьох століть, а такі породи, як бельгійський мастиф, були виведені спеціально для цієї мети. Багато із цих тварин були реквізовані під час війни для використання в бельгійській армії для тяги кулеметних возів. Тяга для собак була більш гнучкою та дешевшою в обслуговуванні, ніж коні/мули, що дозволяло швидко переміщати зброю по будь-якій місцевості. Цим скористалися італійські та австро-угорські війська для підтримки солдатів у ворожих гірських районах Італійського фронту (The Abruzzo Maremma sheepdog).

Тягові собаки також використовувалися французькою армією, а також посилені та пошуково-рятувальні собаки. Французька мілітаризація собак була більш дезорганізованою, ніж у Німеччині та Бельгії, адже покладалась на ініціативи Національного товариства собак-рятувальників (NSRD) та окремих підрозділів, які розробляли власні розплідники (Pearson, 2017, pp. 731–760). Лише в грудні 1915 року Службу бойових собак (Service des Chiens de Guerre) було офіційно затверджено і централізовано. Зокрема, у французькій армії «собаки швидкої допомоги» допомагали в пошуку поранених на полях битв. Вони несли маленьку коробочку з основними засобами першої допомоги, і їх вчили рвати шматок солдатської форми або нести його кепку назад до будок. Потім вони проводили медиків до пораненого бійця (Jager, 1917, p. 31). Використання собак з аналогічною метою було випробувано британською армією, але використання цих «собак Червоного Хреста» не було офіційно прийнято, оскільки було виявлено, що маркування собаки Червоного Хреста часто ігнорувалося ворожими солдатами, а рівень утрат був високим. Саме гострий нюх і слух собак робили їх корисними для пошуку поранених солдатів, і ці здібності

також використовувалися для ролі вартових, допомагаючи стежити за ворожими рейдерськими загонами або снайперами. Це було неоціненно на всіх фронтах, особливо вночі, коли людські органи чуття притуплялися. За свою службу собаки ставали щось на кшталт талисмана для тих, з ким вони працювали.

Собаки-посильні найбільш успішно використовувалися німецькою армією. У 1914 році в них було близько 6000 навчених службових собак, що було найбільшою кількістю у світі. Крім перевезення кореспонденції між передніми й тиловими районами, вони також використовувалися для прокладання телефонних кабелів зі спеціально розробленими кабельними котушками і для перевезення боєприпасів. Собак вербували протягом усієї війни із закликами до власників німецьких вівчарок, доберманів-пінчерів та ердельтер'єрів добровільно віддати своїх собак на службу Батьківщині. Цим породам віддавали перевагу за їх слухняність, сміливість і витривалість (Richardson, 1920). Вони також відіграли важливу роль у зміцненні морального духу, про що німецький солдат Роберт Гольбаум (1886–1955) зазначав: «У дні, коли світ трясся, люблячий собачий гавкіт давав нам більше, ніж наймудріші слова людини».

Британська школа військових собак була заснована відносно пізно, в 1917 році підполковником Едвіном Хотенвіллом Річардсоном (1863–1948). Після випробування використання ердельтер'єрів для передачі повідомлень туди-сюди з лінії фронту, коли телефонний зв'язок був утруднений, було виявлено, що собаки здатні краще орієнтуватися на місцевості, що вибухає снарядами, і були набагато швидшими, ніж люди-посланці, причому інші породи, як-от коллі та ірландські вельштер'єри, особливо вправні в цій роботі. В Етаплі було створено центральну будку, звідки тварин відправляли до секційних будок, де працювали доглядачі, які зазвичай відповідали за трьох собак кожен. Коли їхні послуги були потрібні, собак вивозили на передову, а їх доглядачі залишалися в штабі бригади, чекаючи на їх повернення з кореспонденцією.

Голуби використовувалися для передачі інформації під час воєн протягом тисячоліть. Самонавідна здатність і швидкість птахів, які можуть подолати понад 450 км за одну поїздку,

подорожуючи зі швидкістю до 112 км на годину, зробили їх ідеальними для використання в Першій світовій війні, коли телефонний зв'язок був неможливий (Gladstone, 1919). Птахів носили в пересувних кошиках і випускали з посланнями, доданими до маленьких каністр, прикріплених до ніг. Використовували як флотом, так і армією, вони забезпечували важливі канали зв'язку в складних обставинах.

Приблизно 100 000 голубів використовувалися європейськими та американськими урядами протягом усієї війни, успішність доставлення була близько 95 відсотків. До 1914 року німецька, французька, бельгійська і турецька армії створили службу голубиних кур'єрів, а французи позичили п'ятдесят птахів британській штаб-квартирі для використання тільки в розвідувальних цілях (*The long, long trail*). У міру того, як війна прогресувала, голубині служби були розроблені для поліпшення зв'язку між полями битв і штабом командування. Переваги полягали в тому, що ці повітряні повідомлення отримувалися швидше, ніж ті, що перевозилися по землі, а голуби рідко турбувалися від снарядного вогню і легко замінювалися в разі загибелі. Однак птахи вимагали ретельного поводження, дресирування та догляду, щоб залишатися ефективними, а підтримувати це іноді було важко. Крім того, вони не могли літати в періоди поганої видимості, наприклад вночі або коли був туман.

На початку війни німецька армія мала 21 000 військових голубів, розміщених на самонавідних горищах уздовж своїх кордонів, і їх чисельність різко зростала. На противагу цьому, британська армія почала централізувати свою голубину службу лише в 1915 році під контролем підполковника Альфреда Генрі Османа (1864–1930). Птахи широко використовувалися під час багатьох великих наступальних дій, включаючи битву на Соммі, де в деяких районах вони були єдиною формою зв'язку на полі бою (Osman, 1928). У США військові випробування зі свійськими голубами були проведені в 1878 році, але армія не почала широко використовувати їх до 1917 року, коли полковник Едгар Рассел (1862–1925) – у головному управлінні зв'язку Американських експедиційних сил (AEF) – дізнався про їх ефективність на Західному фронті від британських і французьких офіцерів зв'язку.

Одним із найвідоміших голубів війни був птах на прізвище Шер Амі, який був подарований Корпусу зв'язку США британськими любителями голубів. Історія свідчить, що голубка Шер Амі була відправлена майором Чарльзом Уайтом Віттлсі (1884), командиром так званого «Втраченого батальйону», який опинився в оточенні німецьких військ під час битви при Маасі та Аргонні. Після того, як два інших голуба були збиті, Шер Амі успішно доставила повідомлення до штаб-квартири дивізії, розташованої за сорок кілометрів, усього за двадцять п'ять хвилин, незважаючи на те, що птах був важко поранений під час подорожі. Однак, як і в інших окремих історіях про війну і тварин, історія Шер Амі була предметом великої кількості міфів, й існує мало доказів першоджерел, які би підтверджували відомості, що це був голуб, випущений Віттлсі в той день (*National museum of American history*).

У війні зіграли роль не тільки голуби – канарки також використовувалися як німецькими, так і британськими шахтарями в їх традиційній ролі виявлення підземних газів. Канарки в п'ятнадцять разів чутливіші до газу, ніж люди, і під час війни під землею ці птахи відіграли важливу роль у попередженні військ про наявність газу перед настанням будь-яких негативних наслідків.

Канарок і співочих птахів також використовували в поїздах швидкої допомоги для підняття бойового духу поранених солдатів, й іноді їх тримали як домашніх тварин з тих же причин. Нарешті, заслуговує на згадку використання птахів в ролі вартових. Французька армія випробувала використання папуг в Парижі для забезпечення раннього попередження про наближення ворожих літаків, а британська армія провела аналогічні випробування з фазанами в прибережних районах. Однак ці випробування виявилися неефективними, оскільки птахи стали ненадійними, адже не могли відрізнити літаки союзників від ворожих (Gladstone, 1919, pp. 23–25).

Верблюди широко використовувалися на Близькому Сході як союзниками, так і Центральними державами. Вони могли перевозити важкі вантажі в умовах пустелі, долаючи до ста дванадцяти кілометрів на день без води, що було надзвичайно корисним для підтримки мобільності військових підрозділів під час Синайської

та Палестинської кампаній. Африканські формування Німецької імперії (Schutztruppe) використовували верблюдів з давня в імперських конфліктах, так само як і британська армія, яка розширила свої верблюжі полки з формуванням Імперського верблюжого корпусу в 1916 році. Озброєні гвинтівками, 3000 бійців Верблюжого корпусу все частіше використовувалися в бойових ролях, а також для традиційного патрулювання на далекі відстані та розвідувальних місій. Османська армія також мала у своїх рядах досвідчених верблюдів, часто набраних з арабських підданих Османської імперії, які проводили час із верблюдами в цивільному житті. Верблюди іноді були єдиним видом транспорту в пустелі й навіть використовувалися для евакуації поранених у спеціально розроблених каколетах (New Zealand history).

Набагато меншими кількісно, але не менш корисними на передовій були коти. Тисячі кішок жили в окопах на Західному фронті та на військових кораблях. Вони часто були безпритульними, переміщеними через війну та прийнятими людьми для полювання на щурів в обмін на їжу та притулок.

Окремо варто зупинитись на тваринах-талісманах.

Хоча солдати всіх країн були пов'язані з тваринами під час війни, офіційні талісмани були найбільш поширені в британській армії, підрозділи якої вперше прийняли тварин для церемоніальних обов'язків, спрямованих на зміцнення духу корпусу та підняття бойового духу. Тоді як кішки та собаки були найпоширенішими талісманами, птахи, ведмеді, кози та мавпи супроводжували підрозділи на передову. Існували навіть талісмани левів, такі як Віскі та Сода, два дитинчата, яких усиновили американські пілоти підрозділу французьких військово-повітряних сил Lafayette Escadrille.

Сержант Стаббі

Стаббі був бродячим собакою, який був забраний капралом Джеймсом Конроєм (1892–1987) під час навчань у Коннектикуті. Він став неофіційним талісманом полку і був таємно перевезений на борт корабля, коли вони вирушили до Франції в 1917 році. Після виявлення йому дозволили залишитися в полку, оскільки казали, що він підняв бойовий дух новоприбулим солдатам американських експедиційних сил. Хоча Стаббі не був навченим

службовим собакою, він відомий тим, що виконував обов'язки вартового та інші завдання на передовій. Повідомляється, що одного разу він попередив людей про напад німців і, очевидно, заздалегідь попередив про газові атаки. Повідомлялося навіть, що Стаббі виявив німецького шпигуна в Аргонні, утримував його до прибуття солдатів, які ввіймали його. Стаббі залишився з військовими під час боїв на Західному фронті й був поранений у ногу під Сейчепреєм.

Після війни подвиги Стаббі стали відомими. Він був нагороджений генералом Джоном Першингом (1860–1948), його портрет написав художник Чарльз Віппл (1859–1928), він зустрічався з президентами Вудро Вільсоном (1856–1924), Уорреном Гардінгом (1865–1923) і Кальвіном Куліджем (1872–1933). Коли Стаббі помер у 1926 році, він отримав довгий некролог у «Нью-Йорк Таймс», а в 1956 році його опудало було виставлено в Смітсонівському інституті. Як і багато героїв-тварин, його історія стала символом відданості та самопожертви заради спільної мети. (Ann Bausum).

Капрал Джекі

Джекі був бабуїном, якого знайшов і забрав у дитинстві Альберт Марр (1889–1973) на свою сімейну ферму неподалік від Преторії (Південна Африка). Коли Марр приєднався до Південноафриканського піхотного полку в 1915 році, він запитав, чи може він взяти із собою Джекі, на що офіцер, який командував полком, підполковник Едвард Френсіс Теккерей (1870–1956), погодився. Джекі був добре навчений і, будучи вихованим Марром, розвинув напролюд людську особистість, що зробило його популярним серед солдатів полку. Він приєднався до полку на муштрі, коли вони тренувалися (тримаючи в руках дерев'яну гвинтівку і навчаючись салютувати за потреби). Коли чоловіки офіційно вступили на військову службу, Джекі був прийнятий як офіційний талісман полку, отримавши власну, спеціально підігнану форму і навіть зарплатну книжку. Полк брав активну участь у службі в Єгипті та на Західному фронті, де Джекі супроводжував рядового Марра, куди б він не пішов. Казали, що коли Марр перебував на вартовому чергуванні, Джекі міг заздалегідь попереджати про дії ворога за допомогою свого гострого зору і слуху. Під час німецького весняного наступу в 1918 році південноафриканська піхотна бригада зазнала великої

кількості втрат, однією з яких був і Джекі. Йому надали медичну допомогу, але, на жаль, довелося ампутувати ногу.

Тим не менш, Джекі та Марр вижили під час війни, і після повернення до Британії Джекі отримав звання капрала. Слава Джекі була використана з користю, оскільки він і Марр подорожували з Червоним Хрестом, щоб зібрати кошти на благодійність (Rossouw, 2013).

Вінніпег

У серпні 1914 р. отримав освіту ветеринарного лікаря Гаррі Колеборн (1887–1947). Він пішов добровольцем на службу за кордон. Через ветеринарну освіту його перевели в Канадський армійський ветеринарний корпус (CAVC) і попросили з'явитися на їх базу в Валькартс, Квебек. Під час подорожі з Вінніпега Колеборн купив на залізничній зупинці в Онтаріо чорне ведмежа, охрестивши його на честь свого рідного міста. Щоденники Коулборна показують, що «Вінні» супроводжував його і військових, коли Канадська піхотна бригада вирушила за кордон до Англії, де мала тренуватися, перш ніж вирушити до Франції. Протягом цього часу Вінні перебував у штаб-квартирі бригади поблизу Солсбері-Плейн і був офіційно прийнятий як талісман CAVC. Через те, що ведмідь прожив усе своє життя в тісному контакті з людьми, він був відомий як неймовірно ручний і розглядався багатьма солдатами полку як домашня тварина. Коли Канадська піхотна бригада виїхала до Франції в грудні

1914 року, Колеборн залишив Вінні під опікою Лондонського зоопарку.

Репутація доброзичливого та надійного ведмедя зросла, і вона стала популярною атракцією, особливо для маленьких дітей. Керівництво зоопарку час від часу дозволяло впускати відвідувачів всередину вольєра, з метою погладувати Вінніпега. Колеборн відвідував Вінні, коли міг, під час відпустки, і хоча спочатку він мав намір повернути його до Канади, наприкінці війни вирішив залишити його в Лондонському зоопарку, де було встановлено меморіальну дошку, щоб розповісти відвідувачам історію Вінні. Одним із відвідувачів Вінні був Крістофер Мілн (1920–1996), син письменника А. А. Мілна (1882–1956). Крістофер так любив Вінні, що назвав своє власне опудало ведмедя на його честь, що надихнуло на створення знаменитих книг про Вінні-Пуха (London zoo).

Висновки. У Першій світовій війні було задіяно багато різних видів тварин, але основний внесок внесли собаки та голуби. Ці тварини використовувалися офіційно майже всіма великими сторонами, що воювали, і в багатьох випадках були необхідні для зв'язку і транспортування. Різні породи та види тварин довели свою ефективність на різних фронтах, коли воєнна влада використовувала їхні природні властивості для підвищення ефективності операцій. Окрім практичного внеску, тварини як домашні тварини й талісмани значною мірою впливали на моральний дух військ.

Список використаних джерел:

Carrier Pigeon Service. The long, long trail. URL: <https://www.longlongtrail.co.uk/army/regiments-and-corps/the-corps-of-royal-engineers-in-the-first-world-war/carrier-pigeon-service/>. (дата звернення: 19.12.24)

Cher Ami Fact Sheet: A Century of Myth and Public Memory. National museum of American history. URL: <https://americanhistory.si.edu/press/fact-sheets/cher-ami-fact-sheet-century-myth-and-public-memory> (дата звернення: 22.12.24)

German Shepherd Dogs in the Military: A Brief Historical Overview. MWD TSA. URL: <https://www.mwdtsa.org/german-shepherd-dogs-military-brief-historical-overview/> (дата звернення: 19.12.24)

Gladstone, H.S. (1919). Birds and the War. URL: <https://archive.org/details/birdswar00glad/page/2/mode/2up> (дата звернення: 19.12.24)

Jager, Th.F. (1917). Scout, Red cross and army dogs; a historical sketch of dogs in the great war and a training guide for the rank and file of the United States army. URL: <https://archive.org/details/scoutredcrossan00jagegoog/mode/2up> (дата звернення: 04.01.25)

Osman, A.H. (1928). Pigeons in the Great War. URL: <https://archive.org/details/pigeonsgreatwar>. (дата звернення: 22.12.24)

Pearson, C.J. (2017). "Four-legged poilus": French Army Dogs, Emotional Practices and the Creation of Militarized Human-Dog Bonds, 1871-1918. Journal of Social History, 52 (3). pp. 731-760. URL: <https://livrepository.liverpool.ac.uk/3008359/> (дата звернення: 04.01.25)

Real Winnie the Pooh. London zoo. URL: <https://www.londonzoo.org/zoo-stories/history-of-london-zoo/famous-animals-london-zoo/winnie-pooh-origins> (дата звернення: 28.12.24)

Richardson, E.H. (1920). British War Dogs, URL: <https://archive.org/details/britishwardogsth00richrich/page/10/mode/2up> (дата звернення: 19.12.24)

Rossouw, S.J. (2013). Jackie, the baboon mascot of 3 SAI during the great war, 1914 – 1918. URL: <http://samilitary-history.org/vol162sr.html> (дата звернення: 28.12.24)

Sergeant Stubby. Ann Bausum. URL: <https://www.annbausum.com/sergeant-stubby.html#top>. (дата звернення: 28.12.24)

The Imperial Camel Corps. New Zealand history. URL: <https://nzhistory.govt.nz/war/camel-corps> (дата звернення: 26.12.24)

The Maremma in War Times, The Abruzzo Maremma sheepdog. URL: <https://www.pastore-maremmano.it/en/the-breed/the-maremma-in-war-times/> (дата звернення: 04.01.25)

Котельницький Назар Анатолійович,
*член-кореспондент Української Академії Наук,
кандидат історичних наук, доцент кафедри права
Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права
Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая
orcid.org/0000-0003-4480-365X
subton7@gmail.com*

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ФРОНДИ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (80-ТІ РР. XIX СТ.)

У публікації висвітлюється діяльність земської ліберальної фронди північної України в галузі початкової освіти в період 80-х рр. XIX ст. Автор дійшов висновку, що, незважаючи на несприятливі внутрішньополітичні обставини, які мали місце в Російській імперії у 80-ті рр. XIX ст. за доби Контрреформ імператора Олександра III, усе ж діяльність представників земської ліберальної фронди північної України в галузі початкової освіти можна вважати прикладом реформаційного подвижництва, спрямованого на формування освіченого суспільства держави. Аналіз історичних першоджерел, абсолютна більшість яких уперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу, переконливо засвідчив беззаперечний модерний характер праці членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя в освітній сфері. Земські ліберали робили все залежне від них, щоб захистити найманих службовців – земських учителів від свавілля і несправедливого ставлення правоохоронних органів та інститутів державної влади; систематично піклувались про збільшення фінансового забезпечення педагогів шляхом асигнування премій, доплат і надбавок, у тому числі через запровадження інституту освітнього цензу для учителів, від рівня якого залежало матеріальне становище земського службовця. Представники ліберальної партії розробили та ініціювали ухвалення декількох реформаційних проєктів, сутність яких полягала в забезпеченні досягнення рівного доступу до благ освіти всіх верств населення країни, незалежно від соціального походження, статусу, фінансових можливостей. У такий спосіб опозиційні аристократи планували сформувати єдиний освітній стандарт для всієї мережі земських початкових шкіл, ліквідувавши консервативно-реакційний принцип кастовості і становості освітньої системи та нейтралізуючи вплив Російської Православної Церкви. Представники земської опозиції наполягали на створенні єдиного колегіального органу управління системою початкової освіти – повітових та губерньської освітніх рад, виконавчого й апеляційного органів, які повинні були обиратись із представників місцевих прогресивних діячів та делегатів земських установ. На рівні сільських громад і волостей планувалося заснування профільних освітніх піклувань на чолі з обраними земствами опікунами, які мали координувати процедури забезпечення початкових шкіл усім необхідним. Відзначимо й гендерний аспект трансформаційних ініціатив прогресистів. Опозиціонери клопотали перед верховною владою про відкриття в регіоні учительської семінарії та педагогічних курсів для жінок, тобто про фактичний допуск представниць прекрасної статі до педагогічної діяльності. Слід особливо наголосити на тому, що ліберальні земці принципово відстоювали права і свободи найманих педагогів, у тому числі в контексті збереження важливої соціальної преференції – відстрочки від виконання військової повинності, створення регіонального відділення загальнодержавного пенсійного фонду для педагогічних працівників, відмови від інструктивних вимог в освітній галузі з боку структур Церкви.

Ключові слова: початкова освіта, земська ліберальна партія, північна Україна, земські школи.

Kotelnytskyi Nazar,
*Corresponding Member of the Ukrainian Academy of Sciences,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Law
Chernihiv Institute of Information, Business and Law
of the International Scientific and Technical University named after Academician Yu. Bugai
orcid.org/0000-0003-4480-365X
subton7@gmail.com*

ACTIVITIES OF THE ZEMSKA LIBERAL FROND OF NORTHERN UKRAINE IN THE FIELD OF PRIMARY EDUCATION (1880S)

The publication highlights the activities of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine in the field of primary education in the 1880s. The author came to the conclusion that despite the unfavorable domestic political circumstances that took place in the Russian Empire in the 1880s during the Counter-Reforms of Emperor Alexander III, the activities of representatives of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine in the field of primary education can still be considered an example of reformatory asceticism aimed at the formation of an educated society of the state. The analysis of historical primary sources, the absolute majority of which are being introduced into international scientific circulation for the first time, convincingly demonstrated the undeniable modern nature of the work of members of the opposition aristocratic Front of the Northern Left Bank in the educational sphere. The Zemstvo Liberals did everything in their power to protect hired employees – Zemstvo teachers from arbitrariness and unfair treatment by law enforcement agencies and state institutions; systematically took care of increasing the financial support of teachers by allocating bonuses, supplements and allowances, including by introducing the institution of educational qualification for teachers, the level of which depended on the financial situation of the zemstvo employee. Representatives of the liberal party developed and initiated the adoption of several reform projects, the essence of which was to ensure equal access to the benefits of education for all segments of the country's population, regardless of social origin, status, financial capabilities. In this way, the opposition aristocrats planned to form a single educational standard for the entire network of zemstvo primary schools, eliminating the conservative-reactionary principle of caste and class in the educational system and neutralizing the influence of the Russian Orthodox Church. Representatives of the zemstvo opposition insisted on the creation of a single collegiate body for managing the primary education system – district and provincial education councils, executive and appellate bodies, which were to be elected from representatives of local progressive figures and delegates of zemstvo institutions. At the level of rural communities and volosts, it was planned to establish specialized educational care, headed by guardians elected by the zemstvos, who were to coordinate the procedures for providing primary schools with everything necessary. We should also note the gender aspect of the progressives' transformational initiatives. The opposition members petitioned the supreme authorities to open female teacher's seminaries and pedagogical courses in the region, that is, to actually allow women to engage in pedagogical activity. It should be especially emphasized that the liberal zemstvos fundamentally defended the rights and freedoms of salaried employees-teachers, including in the context of preserving an important social preference – deferral from military service, the creation of a regional branch of the state pension fund for teachers, and the rejection of instructional requirements in the educational sector by Church structures.

Key words: primary education, zemstvo liberal party, northern Ukraine, zemstvo schools.

Постановка проблеми. Історія земського лібералізму північної України продовжує залишатись маловідомою сторінкою української історії. Виключенням можна вважати політичну діяльність цієї течії у визвольному русі Російської імперії – натеper вона є найбільш вивченим аспектом історії вказаного опозиційного сегмента суспільної думки держави Романових (Мироненко, 2000; Мойсієнко, 1999; Редькіна, 2002; Скакун, 1982). Більшість інших напрямів діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя і донині є малодослідженими. Як приклад можна навести подвижницьку роботу представників опозиційної аристократичної фронди регіону в галузі освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що представникам сучасної вітчизняної історіографії вдалося досягти прориву у справі дослідження освітньої політики опозиційного руху, наприклад, щодо

формування принципів побудови початкової освіти, фундації жіночої просвіти (Котельницький, 2022a; Котельницький, 2022b; Kotelnitsky, Degtyarev, 2022; Котельницький, 2023; Котельницький, 2024a; Котельницький, 2024b; Котельницький, 2024c; Kotelnitsky, Degtyarev, Nesterenko, 2022; Kotelnitsky, Degtyarev, Klepak, 2024), усе ж залишаються не опрацьованими кілька сюжетів, які засвідчують модерність практичної діяльності ліберальних земців краю у вказаній царині. Зокрема, йдеться про імперативи прогресивної праці земських лібералів на ниві початкової освіти у 80-ті pp. XIX ст.

Метою публікації є висвітлення на основі історичних першоджерел, більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, головних складників діяльності земського ліберального руху у сфері початкової освіти на півночі Лівобережної України у 80-ті pp. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. На початку 80-х рр. XIX ст. завдяки подвижницьким зусиллям опозиційної аристократичної фронди північної України система земського самоврядування регіону вже мала солідну мережу початкових шкіл, які в більшості своїй фінансувались із бюджетів 15 повітових та губерньського земства Чернігівської губернії. Наприклад, за свідченням В. Хижнякова, на території громад Чернігівського повіту функціонували 20 земських початкових шкіл із загальним сукупним бюджетом 9480 рублів на рік (Хижняков, а, с. 24).

Борзнянський повіт став загальноновизнаним лідером у справі розвитку народної просвіти. Так, станом на 1878 р. з 56 населених пунктів краю вже 27 мали свої початкові школи, побудовані та забезпечені повітовим земським зібранням та управою (Народное образование в Борзенском уезде, № 14, с. 2). Земська ліберальна партія Північного Лівобережжя, маючи в активі помітні успіхи на ниві освіти, продовжила свою самовіддану працю в цій сфері.

21 жовтня 1880 р. Городнянське повітове земство розглянуло проєкт бюджету. Серед найбільш дискусійних тем виявилось питання про збільшення видатків кошторису для потреб системи освіти на 300 рублів. Консервативні депутати наполягали на тому, що збільшувати посадові оклади потрібно лише тим учителям, які цього заслуговують.

Репрезентант ліберальної партії О. Ліндфорс наголосив на тому, що земське зібрання не має жодної можливості оцінити, хто з учителів заслуговує на збільшення гонорару, а хто – ні. Причина цього проста: хоча початкові школи фінансуються повітовим земством, але всі функції контролю належать повітській училищній раді, де вплив земства є лише формальним. Тому потрібно заслухати доповіді повітових управи та училищної ради і лише після цього приймати конкретні рішення (Журнали... 1881b, № 2, с. 39). 22 жовтня Городнянські повітові земські збори заслухали доповідь повітової училищної ради. Керівний орган системи просвіти пропонував запровадити інструктивні правила відвідування земських шкіл і штрафні санкції як для учнів, які не бажали відвідувати початкову школу, так і для учителів, які не виконували належним чином своїх службових обов'язків. Представник ліберальної опозиції

П. Червінський, коментуючи документ, зазначив, що будь-які заходи примусу або покарання не дадуть бажаного результату, оскільки прогрес досягається лише тоді, коли всі учасники навчального процесу мають бажання і можливість досягти мети – здобути необхідні знання, вміння та навички. За допомогою всіх можливих засобів потрібно досягти поліпшення функціонування та життєдіяльності початкових шкіл, систематично шукати гідних кандидатів на посади найманих службовців – земських педагогів, постійно покращувати матеріально-технічний та методологічний рівень навчально-виховного процесу в закладах. Це своєю чергою неодмінно призведе до того, що учні почнуть цікавитись навчанням. Депутатський корпус підтримав думку прогресиста і прийняв рішення про відхилення пропозицій, викладених повітовою училищною радою у звіті.

На цьому ж засіданні обговорювалось питання про проблеми викладання Закону Божого в земських школах повіту. Репрезентант аристократичної фронди О. Ліндфорс запропонував, щоб закладені в бюджет гонорари для священнослужителів, які повинні були викладати релігійні дисципліни, але не мали можливостей присвячувати свій час земській школі, отримували світські педагоги. Крім цього, опозиціонер ініціював упровадження постійного імперативу для формування кошторису системи освіти, який полягав у тому, що будь-які не використані кошти поточного бюджетного року в обов'язковому порядку поповнювали ресурси освітньої системи в наступному, в такий спосіб унеможлиблюючи використання профільних галузевих фінансів для інших сфер земського господарства. Повітові земські збори більшістю голосів підтримали пропозиції О. Ліндфорса (Журнали... 1881b, № 3, с. 63–65).

30 жовтня 1880 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання, було розглянуто протест чернігівського губернатора щодо асигнування повітовою земською управою фінансової допомоги земським службовцям – учителям, які були заарештовані правоохоронними органами за підозрою у сприянні та підтримці терористичної діяльності революціонерів-народників.

Від ліберальної партії виступив відомий адвокат В. Савич. Він зауважив, що педагоги були заарештовані внаслідок наклепу одного

з поліцейських чиновників Чернігівської губернії. Розпорядженням Харківського генерал-губернатора вони були звільнені й повернулися для продовження своєї службової діяльності до земських шкіл Борзнянського повіту. Однак чернігівський губернатор не допустив їх до роботи, навіть виключивши можливість їх праці в повітській земській управі. Правник висловив переконання, що учителі повинні повернутись до своєї педагогічної діяльності, адже їх звинувачували не в політичній неблагонадійності та проведенні ідеологічної пропаганди, а в організації страйку робітників на території Парафіївського заводу, які відмовились виходити на роботу з причини колосального погіршення умов праці. До політики це не мало жодного відношення, вони на волі згідно з рішенням центральної бюрократії, але земство повинно зробити все можливе, щоб педагоги не стали суб'єктами уваги спеціальної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, компетенцією якої є неблагонадійні особи. З огляду на це юрист наполягав на тому, щоб Борзнянське повітське земство офіційно звернулося з клопотанням до Харківського генерал-губернатора, якому на той період підпорядковувалась Чернігівська губернія, про повернення земських службовців до виконання своїх обов'язків. З метою законодавчого забезпечення цього кроку Борзнянське повітське земство повинно обрати свого уповноваженого представника, який на юридичному рівні буде презентувати та захищати позицію інституту місцевого самоврядування.

Борзнянське повітське земство погодилося з аргументами опозиціонера і постановило: доручити повітській земській управі підготувати та надіслати Харківському генерал-губернатору офіційне клопотання про повернення земських службовців – педагогів до виконання своїх обов'язків. Спеціальним уповноваженим від земських повітових зборів призначити В. Савича (Журнали...1881а, № 7, с. 81–85).

Шкільна комісія Чернігівського губерньського земства та початкова освіта. Міський голова Чернігова, член земської ліберальної партії північної України В. Хижняков свідчив, що в жовтні 1880 р. він вніс на розгляд Чернігівських повітових земських зборів проєкт реформи системи народної освіти краю. Оскільки початкові школи повіту не були пов'язані між собою

планами стратегічного розвитку, наявністю генеральної мети, а вступ випускників шкіл до більш високих за статусом освітніх закладів був суттєво ускладнений, В. Хижняков пропонував: 1) уніфікувати на рівні освітніх програм навчально-виховний процес із тим, щоб кращі вихованці земських початкових шкіл могли витримати іспити та стати студентами середніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів Російської імперії; 2) надати право інститутам земського самоврядування збільшити термін навчання в повітових народних училищах з одного до трьох навчальних років, що дозволить досягти якісних зрушень у підготовці молодого покоління провінції до життєдіяльності; 3) розширити навчальні програми шкіл точними, природничими науками.

Його ідеологічний соратник – М. Константинович – підтримав указані ініціативи і додав, що з метою покращення процесів управління сферою початкової освіти потрібно змінити принципи формування училищних рад у регіоні, оскільки більшість у цих органах належить представникам влади, які не тільки всіяко перешкоджають запровадженню прогресивних новацій, а й займаються політичними наклепами. Прогресист пропонував, щоб училищні ради формувались шляхом рівного представництва посадовців регіональної адміністрації, корпоративних інститутів аристократії, органів міського та земського самоврядування.

Інший репрезентант земської опозиції О. Карпинський наголосив на тому, що для більш успішного розвитку процесу освіти та виховання необхідне впровадження до навчального процесу викладання рідної, материнської мови, яку використовує абсолютна більшість населення провінції. Із цією метою земським інституціям потрібно розпочати видання комплексу науково-методичної та навчально-виховної літератури на «малоросійській», в імперській термінології держави Романових, тобто українській мові. Крім того, практика показує, що управління галуззю початкової освіти необхідно повністю передати земським установам, які найбільш компетентні в освітніх потребах населення провінції краю.

Чернігівське повітське земство загалом підтримало реформаційний проєкт В. Хижнякова й, оскільки земство планувало у 1881 р. створити спеціальну шкільну комісію для реформування

галузі просвіти, направило цей документ для розгляду та практичної імплантації його змісту в документах регіонального «парламенту» Чернігівському губернському земству. Ініціативу М. Константиновича було відхилено, оскільки консерватори не погодились із його тезами про зловживання посадовців владою і влаштували обструкцію в залі засідань. Пропозиції О. Карпинського було одноголосно підтримано й ухвалено рішення про направлення Уряду Російської імперії відповідного офіційного клопотання (Хижняков, а, с. 25; Вопрос... с. 55–71).

12 січня 1881 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання репрезентант земського лібералізму Північного Лівобережжя, відомий правник В. Савич виступив з ініціативою обрання спеціальної комісії губернських зборів з питань розвитку шкільництва. Опозиціонер зазначив, що губернське земство декілька останніх років перебувало в стані гострого конфлікту з Міністерством народної просвіти Російської імперії. Це безпосередньо негативним чином вплинуло на поступ освітньої галузі. Демократичні тенденції, які спостерігались у колах верховної влади країни на початку 80-х рр., дали підстави сподіватись, що антагонізм між виборними установами місцевого самоврядування та центральними інституціями державної влади буде вже в минулому. В. Савич зауважив, що в силу проголошення нового внутрішньополітичного курсу в Російській імперії є реальна надія на те, що щире піклування земських органів про освіту населення не буде спотворено сприйматись верховною владою. Ідеологічний соратник оратора П. Червінський підтримав клопотання колеги. Він указав, що питання початкової освіти є одним із головних, які винесені на розгляд губернських зборів. До складу спеціальної шкільної комісії, яку необхідно обрати негайно, повинні ввійти найбільш компетентні особи, в тому числі члени повітових училищних рад, які знайомі з реальним становищем початкової освіти в провінції. Комісія не повинна вдаватися до загальної констатації та викладення рекомендацій. Потрібно зобов'язати її переглянути законодавчі основи функціонування початкової освіти населення в Російській імперії і запропонувати конкретні зміни у вказаних актах, які би були спрямовані на реформування галузі.

Отже, губернське земство постановило: обрати спеціальну шкільну комісію зібрання; доручити комісії до кінця поточної сесії внести на розгляд зборів проєкт реформування системи початкової освіти населення в Чернігівській губернії. Від опозиційної аристократичної фронди регіону до складу комісії було обрано: В. Савича, О. Карпинського, П. Червінського, М. Константиновича (Журналы... 1881с, № 1, с. 7–9).

У кінці січня 1881 р. на сторінках профільного масмедіа системи місцевого самоврядування північної України – «Земского сборника Черниговской губернии» була опублікована спеціальна доповідь шкільної комісії Чернігівського губернського земства. Проаналізуємо зміст важливого документу.

Обраний зборами тимчасовий орган констатував, що, незважаючи на значні зусилля земських установ краю у справі фундації початкової освіти в провінції все ж зробленого явно недостатньо, щоб стверджувати про достатній прогрес у розвитку просвіти населення, тим більше – жіноцтва. Без жодних сумнівів, позитивом можна було вважати той факт, що 70% усіх початкових шкіл у регіоні забезпечувалися органами земського самоврядування, в тому числі було чимало прикладів гуманного філантропізму прогресивної аристократії краю. Однак, починаючи з 1874 р., ситуація почала змінюватися на гірше. Ухвалені законодавчі акти верховної влади Російської імперії сприяли поглибленню упередженого ставлення до ролі земств у розвитку народної просвіти, культивуванні недовіри та підозр Міністерства народної просвіти по відношенню до інститутів місцевого самоврядування, суцільної централізації контрольно-наглядових функцій у сфері освіти з боку урядових структур, масштабного відсторонення земських установ від управління галуззю народної просвіти.

Повітові та губернські училищні ради були інструментом фронтального державного контролю за діяльністю освітніх установ у провінції, оскільки більшість їх складу становили призначені репрезентанти великої консервативної аристократії. Інспектори шкіл фактично стали «гуманітарними поліцейськими», завдання яких полягало в жорсткому моніторингу виконання навчальними закладами імперативів освітньої політики російського абсолютизму.

Свавільне втручання некомпетентних у сфері освіти місцевих чиновників та абсолютно сторонніх галузі бюрократів призвело до масового відтоку із земських початкових шкіл найманих службовців – прогресивних учителів.

Єдиним виходом зі становища шкільна комісія вважала створення консолідованого органу управління освітньою системою, скажімо, земської освітньої ради, який би був зацікавлений у прогресі просвіти населення. Більшість персонального складу органу повинна була складатися з представників земських інститутів та місцевих прогресивних діячів. Створений орган управління мав бути наділений усіма необхідними повноваженнями, розпорядчими функціями і не допускати жодного втручання в освітню систему з боку центральних урядових структур. Інспектора народних шкіл планувалося позбавити всіх адміністративних функцій, він повинен був отримати контрольно-наглядові функції і стати консультантом в освітній галузі для прогресивних земських діячів.

Згідно із задумом, створена земська освітня рада повинна була функціонувати постійно, голову ради планувалося обирати персональним складом органу, й у жодному разі він не міг призначатись інституціями ні центральної, ні місцевої державної влади. Допускалося створення як повітових, так і губернської земських рад.

До компетенції повітових рад планувалося віднести питання безпосереднього функціонування початкових народних шкіл та процедури конкурсного відбору найманих службовців – земських педагогів. Губернська рада повинна була стати дорадчо-координаційним та апеляційним органом: здійснювати арбітраж по протестам, надавати необхідні консультації повітовим радам, збирати статистичні відомості, здійснювати офіційну комунікацію з інституціями державної влади, займатись верифікацією контингенту педагогічних працівників, створити науково-методологічний фундамент галузі – організовувати регулярні педагогічні з'їзди, різноманітні виставки з передовими технологіями, відкривати бібліотеки і створювати земські книжкові склади, здійснювати закупівлі канцелярських приладів і господарчого реманенту для закладів освіти (Доклад..., 1881, с. 658–663).

Шкільна комісія губернського земства висловила свої рекомендації й щодо проведення

освітньої політики в провінції – безпосередньо у волостях та сільських громадах. Наголошувалося на тому, що передусім необхідно всіляко піднімати авторитет учителя земської школи, щоб найманий службовець гідно почував себе під час життєдіяльності на відповідних територіях. Документ указував, що при кожній земській школі потрібно створити відповідний орган піклування, який буде очолювати обраний повітовим земством опікун. До складу піклування планувалося включити декількох учителів школи та двох обраних делегатів від конкретної громади і волості. Компетенцією піклування повинні були стати системний пошук фінансово-економічних ресурсів для розвитку земських шкіл та господарчого забезпечення функціонування учбових одиниць. Піклування передбачалося підпорядкувати повітовим та губернській земським освітнім радам, а кожний опікун зобов'язаний брати участь у діяльності вказаних рад.

Комісія наполягала на невідкладній необхідності реформування системи початкової освіти в провінції шляхом: модернізації адміністративного управління мережею земських шкіл; внесення принципових, якісних змін до параметрів обсягу і змісту освітнього процесу та виховання; практичної імплементації до навчальних програм наукової інформації з кола точних та природничих наук (Доклад..., 1881, с. 663–666).

Продовжуючи, комісія вказувала на необхідності подвижницької участі в розбудові системи народної просвіти прогресивних функціонерів, які проживають на територіях відповідних волостей та сільських громад. Оскільки кількості початкових земських шкіл не вистачало, щоб задовольнити всі освітні потреби населення провінції, доповідь акцентувала увагу на потребі використання допоміжних інструментів розвитку просвіти, як-от вечірні школи для дорослих, пересувні класи. Педагогів, які навчали населення основам грамотності, передбачалося звільнити від необхідності отримання дозволу на відповідну діяльність із боку земських повітових та губернської освітніх рад.

Окремо комісія висловила своє ставлення до системи корпоративних привілеїв у галузі просвіти. Було наголошено на тому, що законодавчо надане педагогічним службовцям право відстрочки від виконання військової повинності принципово

необхідно поширити навіть на ті земські школи, де працює лише мінімальна кількість учителів. Крім того, в разі потреби представники земських освітніх рад можуть тимчасово виконувати обов'язки педагогів з метою унеможливлення втрати будь-яких юридичних підстав для позбавлення дуже вагомої пільги.

Предметом великої турботи прогресивних земців було і важливе соціальне питання рівного доступу випускників земських шкіл до можливостей отримання середньої, професійно-технічної та вищої освіти. Так, доповідь інструктивно рекомендувала губернській земській управі з метою досягнення соціально справедливого доступу учнів земських шкіл до вищого рівня просвіти, в силу різних фінансових можливостей їхніх родин, внести відповідні корективи до начальних планів і програм шкіл із тим, щоб конкретний учень, який завершив курс навчання в одній освітній установі, міг далі вступити на відповідний курс більш вищого за рівнем закладу освіти.

Комісія звернула увагу депутатського корпусу зібрання на важливість створення, наповнення та облаштування мережі наукових бібліотек у земських школах, адже педагогічна практика довела незамінність книгозбірень у справі закріплення здобутих учнями знань, навичок та вмінь. З метою системного підвищення кваліфікації педагогічних працівників комісія рекомендувала згаданим земським освітнім радам регулярно скликати педагогічні з'їзди та курси, запрошувати на них осіб, схильних до вчителювання, оскільки в умовах дефіциту кадрів, вони могли би поповнити штат найманих земських службовців.

Головною ж проблемою в поступі системи просвіти вважалась відсутність учительської семінарії в регіоні, оскільки Чернігівська була закрита у 1878 р. з ідеологічних причин. Шкільна комісія дійшла одноголосної думки про те, що потрібно розробити проєкт створення учительської семінарії в Чернігівській губернії, вона повинна мати виключно земський статус, і, що особливо цікаво, контингент студентів має складатися з представниць прекрасної статі. Доповідь делегувала повноваження з вирішення цього питання губернському земському зібранню.

Завершуючи, шкільна комісія підтримала ініціативи декількох повітових земств

Чернігівської губернії щодо стимулювання вступу випускників реальних училищ регіону на фізико-математичні, природничі та медичні факультети класичних університетів Російської імперії (Доклад..., 1881, с. 666–669).

26 січня 1881 р. Чернігівське губернське земство розглянуло профільну доповідь обраної спеціальної шкільної комісії і постановило: 1) схвалити доповідь шкільної комісії; 2) доручити губернській управі та відповідним освітнім інстанціям регіону запровадити в систему початкової освіти комплекс наукових знань для учнів; 3) стимулювати відкриття вечірніх класів у початкових школах для просвіти дорослого населення провінції; 4) з метою подальшого розвитку жіночої освіти в регіоні доручити губернській земській управі розробити проєкти заснування жіночої учительської семінарії та жіночих педагогічних курсів (Журнали... 1881с, № 17, с. 201–206).

2 вересня 1881 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання розглядалась проблема створення емеритарного фонду для найманих земських службовців – шкільних учителів. Від ліберальної партії виступив В. Варзар. У своїй промові він заявив, що пенсійні каси повинні забезпечувати весь контингент педагогічних працівників земських освітніх установ регіону. Формально Чернігівське губернське земство щорічно асигнує на потреби формування пенсійного фонду 5000 рублів. Однак Міністерство народної просвіти Російської імперії планує створити загальний емеритальний фонд для всіх учителів держави. Тому необхідно просити Чернігівське губернське земство направити клопотання Міністерству на предмет дозволу відкриття регіонального пенсійного фонду для педагогічних працівників, тим більше що проєкт Статуту вже розроблений у 1876 р. Чернігівське повітове земство одноголосно підтримало пропозицію опозиціонера (Журнали...1881d, № 2, с. 16).

3 вересня 1881 р. Чернігівські повітові земські збори розглянули клопотання громади с. Неданчичи про відкриття нової школи. Представники земської опозиції – М. Константинович і В. Варзар – у своїх промовах наголосили, що проєктована школа – фактично перша в Редківській волості Чернігівського повіту. Тому необхідно всіляко підтримати прагнення відповідної громади відносно відкриття освітнього

закладу, тим більше, що відсоток неосвіченого населення на цій території – один із найбільших у Чернігівській губернії. Повітове земство ухвалило: доручити повітовій управі асигнувати 100 рублів фінансової субсидії з метою відкриття в с. Неданчичі повноцінної земської початкової школи (Журнали...1881d., 3, с. 39).

10 вересня 1881 р. на засіданні чергової сесії Сосницького повітового земського зібрання був розглянутий кошторис функціонування системи просвіти краю. За наполяганням представника ліберальної партії О. Карпинського, до бюджету повітового земства була включена позиція про щорічне асигнування 375 рублів усім поміщикам та поміщицям земських учителів. Крім цього, опозиціонер запропонував, у світлі великої завантаженості священнослужителів своїми корпоративними справами та відсутністю вільного часу для викладання Закону Божого в земських школах, оплачувати їх послуги лише за відпрацьовані навчальні години. У випадках неможливості виконання ними згаданих повноважень було запропоновано делегувати вказані дисципліни для викладання світським учителям, яким за виконання цих завдань асигнувати з бюджету на постійній основі відповідні доплати і надбавки за кожне проведене заняття. Повітове земство підтримало ініціативи прогресиста (Журнали...1882, № 2, с. 25).

На засіданні Сосницького повітового земства 13 вересня 1881 р. О. Карпинський ініціював прийняття рішення зборів про консолідовану, оптову закупівлю всього необхідного комплексу навчальних матеріалів для земських початкових шкіл у підприємців та комерсантів повіту, з метою мінімізації впливу коливань цінової політики та участі родин учнів у забезпеченні освітнього та виховного процесу. Цього ж дня репрезентант лібералів був обраний опікуном Сосницької жіночої прогімназії (Журнали...1882, № 5, с. 101–102, 106).

Робота ліберальних земців північної України в галузі початкової освіти в умовах доби Контрреформ. Як відомо, після вбивства революціонерами-народниками імператора Олександра II введення в Російській імперії режиму надзвичайного стану та початку фактичного правління нового імператора Олександра III, в державі почалася доба політичної реакції, яку сучасники влучно назвали

періодом Контрреформ, характерною ознакою якого стало суцільне нівелювання демократичних перетворень у галузі просвіти, які вдалося реалізувати в 60–70-х рр. XIX ст.

Відповідні негативні тенденції та зміни суспільної атури проявилися майже відразу, в тому числі – на повітовому рівні. Наприклад, уже у 1881 р. реакційні політичні сили, які почали домінувати в Борзнянському повітовому земському зібранні, нарешті добилися свого – спеціальний шкільний фонд, який забезпечив беззаперечне лідерство повіту у справі побудови та відкриття початкових шкіл, був ліквідований. Замість цього було вирішено залучати до фінансування освітніх закладів самі територіальні громади та гуманних філантропів, які проживали на цих територіях. На превеликий жаль, навіть за наявності великих зусиль членів опозиційної аристократичної фронди краю, зокрема Н. Волк-Карачевського, доброчинності вказаних персон у вигляді меценатських та благодійних внесків аж ніяк не вистачило для належного забезпечення освітніх установ (Жданович, 1907, с. 69–70).

В. Хижняков свідчив, що голова Чернігівської губернської училищної ради, предводитель дворянства Чернігівської губернії М. Неплюєв вніс на розгляд установи спеціальну записку, в якій звинувачував Чернігівську повітову земську управу в «тенденційному» відборі учнів для навчання, у «свавільних» переміщеннях учнів та учителів шкіл з однієї до другої і взагалі у «шкідливому» напрямі діяльності виконавчого органу, результати роботи якого в освітній царині прямо суперечать внутрішньому курсу Уряду країни. Через це він пропонував відсторонити повітову управу від управління процесами народної освіти краю. Оскільки більшість персонального складу губернської училищної ради складали консервативні депутати, думку М. Неплюєва було підтримано мінімальною більшістю голосів.

Після опублікування офіційного журналу Чернігівської губернської училищної ради В. Хижняков та інші репрезентанти опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя звернулись до голови Чернігівської повітової училищної ради, предводителя дворянства Чернігівського повіту М. Посудєвського, з проханням опротестувати несправедливі звинувачення на адресу демократичних

діячів. Однак керманіч повітової ради не побажав вступати у конфлікт з «вищою інстанцією». Представники прогресивної громадськості теж проявили політичну слабкість, не наважились публічно висловити незгоду, і в результаті перемогу здобула реакційна меншість.

Пізніше питання опротестування позиції губернської училищної ради було внесене на порядок денний Чернігівської повітової училищної ради. Репрезентанти ліберальної партії навіть вимагали збільшення кількості делегатів у раді від земських органів самоврядування. Однак М. Посудєвський брутально й категорично відмовив опозиціонерам, мотивуючи це тим, що повітова інстанція не має повноважень оцінювати рішення установ губернського рівня (Хижняков, с. 25–26). У своїх славетних спогадах В. Хижняков указував, що як М. Неплюєв і М. Посудєвський, так і більшість їх оточення були злісними реакціонерами, прихильниками повернення Російської імперії до рабовласницького устрою і з ненавистю ставились до осіб з публічною демократичною позицією. М. Неплюєв надіслав тимчасовому Харківському генерал-губернатору секретну доповідну записку, де повідомляв про антидержавну діяльність членів Чернігівської повітової училищної ради, представників ліберальної фронди – М. Константиновича і В. Хижнякова. Як свідчив В. Хижняков, у 1881 р. один із верховних сановників Російської імперії – М. Лоріс-Меліков – прибув із візитом до Чернігова з метою проведення інспекції. Він навідався разом із представником прокуратури в гості до голови Чернігівської повітової училищної ради – О. Тищинського, де були присутні й ліберали. Бюрократ розповів, що місцеві посадові особи Чернігівської губернії скаржаться йому на діяльність повітової училищної ради і навів аргументи, які звучали з вуст М. Неплюєва та М. Посудєвського. Члени опозиційної аристократичної фронди – В. Хижняков та М. Константинович блискуче захистили повітову училищну раду, аргументовано довівши, що їхні дії абсолютно законні й жодної антидержавної політики вони не проводять (Хижняков б, с. 99–103). Члени земської ліберальної партії намагались змінити становище в Чернігівській повітій училищній раді шляхом винесення проблеми на розгляд цього ж повітового земського зібрання та підготовки відповідної

доповіді з пропозиціями щодо реформування ради, головним інструментом якого вбачалось кількісне збільшення делегатів від органів земського самоврядування в повітій училищній раді. У доповіді прямо наголошувалось, що завдання влади і суспільства у сфері просвіти абсолютно різні – усе прогресивне та демократичне для освіти народу знищується регіональною адміністрацією та училищною радою в зародку.

Автор доповіді В. Хижняков ініціював подання Чернігівським повітовим земством офіційного клопотання Уряду Російської імперії, зміст якого полягав у такому: 1) забезпечити на паритетних умовах роботу делегатів від земських органів у повітій училищній раді, поряд із представниками інших інститутів; 2) надати дозвіл персональному складу повітової училищної ради обирати голову, оскільки предводитель дворянства повіту не завжди може займатися справами ради і поділяти прогресивні думки членів ради.

На превеликий жаль, реакційно-консервативна більшість Чернігівського повітового земства відхилила доповідь ліберальних земців, і жодного рішення не було прийнято (Жданович, 1906, с. 93–96).

Незважаючи на несприятливі обставини, земські ліберали продовжили свою прогресивну діяльність. 27 жовтня 1883 р. на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута ініціатива про запровадження в земських школах повіту церковного співу. Представник лібералів Н. Волк-Карачевський підтримав цю пропозицію, оскільки більшість населення повіту були православними християнами. Борзнянське повітове земство ухвалило: асигнувати із земського бюджету по 30 рублів на рік кожному учителю, який буде викладати церковний спів у земській школі (Журнали... 1884, № 4, с. 29).

28 жовтня 1883 р. Борзнянські повітові земські збори заслухали клопотання Оленівської громади про надання повітовою управою кредиту в розмірі 600 рублів для компенсації ресурсів, які були вкладені громадою під час побудови земської початкової школи в с. Оленівка.

Коментуючи зміст клопотання, Н. Волк-Карачевський зазначив, що оскільки ново-збудована школа має земський статус і в більшості утримується коштом бюджету повітового

земства, то необхідно прийняти за основу принцип, що територіальні громади мають теж брати участь у фінансуванні життєдіяльності освітніх одиниць, скажімо, шляхом повного забезпечення ремонтних робіт у навчальних закладах, адже сільські громади далеко не завжди мають бажання витрачати на це матеріальні ресурси.

Борзнянське повітове земство погодилося з аргументами прогресиста й ухвалило: доручити повітовій земській управі надати Оленівській сільській громаді кредит під 5% річних, за умови надання гарантій громадою щорічного асигнування 10 рублів із кошторису для забезпечення ремонтних робіт у земській школі (Журнали...1884, № 6, с. 45).

24 жовтня 1885 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання розглядався кошторис системи народної просвіти краю. Під час обговорення проєкту представники ліберальної партії М. Константинович і В. Варзар звернули увагу депутатського корпусу на те, що під час будівництва нових початкових шкіл повинні дотримуватись усі необхідні параметри та інструкції повітових училищної ради та земської управи, зокрема щодо антропометричних показників будівель освітніх установ. Повітові земські збори визнали слушними зауваження опозиційних гласних і внесли окремий пункт щодо цього в постанову зібрання, позитивно проголосували за неї (Журнали...1886, № 2, с. 26–28).

10 грудня 1886 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського губерньського земського зібрання було розглянуто доповідь директора народних училищ Чернігівської губернії. Чиновник від освіти пропонував заснувати в Чернігові профільні педагогічні курси для учителів земських шкіл. Серед представників ліберальної партії думки щодо цього розійшлися. Так, В. Варзар вважав, що практична реалізація ідеї на губерньському рівні буде проблематичною, оскільки в провінційних педагогів немає фінансових можливостей для регулярного відвідування форуму. Це буде можливим лише за умови, якщо всі 15 повітових земств Чернігівської губернії зарезервують у своїх бюджетах необхідні матеріальні ресурси для відрядження своїх учителів у столицю губернії для участі в педагогічних курсах.

Інший репрезентант земської опозиції П. Червінський захищав ідею заснування

педагогічних курсів у Чернігові. У результаті довгих та емоційних дискусій перемогла думка, висловлена В. Варзаром. Чернігівське губерньське земство ухвалило: оскільки бюджет інституту земського самоврядування потерпає від системного дефіциту фінансів, треба відмовитись на невизначений термін від ідеї заснування в Чернігові педагогічних курсів (Журналы и стенографический отчет...1887, № 6, с. 143, 148).

15 грудня 1886 р. Чернігівські губерньські земські збори заслухали профільну доповідь спеціальної комісії земства щодо вимог до земських учителів про викладання церковного співу. Документ у залі засідань презентував член ліберальної партії І. Шраг. У своїй промові він зауважив, що комісія не розглядала питання необхідності викладання співу – обговорювалась лише вимога щодо церковного співу. Проблема полягала в тому, що освітня бюрократія регіону прямо заявляла, що учитель, який не може викладати церковний спів, не має права обіймати посад педагогічних працівників у навчальних закладах. Комісія одногосно дійшла висновку про те, що такі вимоги є яскраво дискримінаційними. Церковне музичне мистецтво, зокрема хоровий спів – специфічна сфера гуманітарного знання, для володіння якою потрібна не тільки професійна музична освіта, а й особливий талант. Тому подібні вимоги до земських учителів комісія вважала надмірними й непрофільними. У контексті цього повітовим земствам Чернігівської губернії було рекомендовано приймати рішення щодо вказаної вимоги на свій розсуд, оскільки законодавчо губерньське земство не мало права зобов'язувати повітові до ухвалення будь-яких постанов. Що ж стосувалось безпосередніх керівників народних шкіл, то було зазначено – вони теж не мають права вимагати від педагогів викладання церковного співу, адже для практичної реалізації цього завдання можна запросити до освітньої установи більш компетентного в цій справі представника Церкви, який зможе допомогти навчальному закладу в цьому питанні.

Чернігівське губерньське земство сприйняло аргументи комісії і постановило: 1) доповідь комісії прийняти до відома; 2) рекомендувати повітовим земствам Чернігівської губернії відокремити питання навчально-виховного процесу і викладання церковного співу, звернувшись,

якщо потрібно, за допомогою до репрезентантів клерикального світу (Журналы и стенографический отчет...1887, № 11, с. 284–286).

22 жовтня 1887 р. на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання було розглянуто питання про призначення та розподілення на посади земських учителів найманих педагогічних працівників. Представник лібералів Н. Волк-Карачевський у своєму виступі з цього приводу зауважив, що осіб із профільною педагогічною освітою необхідно в пріоритетному порядку не тільки рекомендувати на зазначені посади, а й забезпечити їм відповідний статус земських службовців, пенсійні права та достатній рівень матеріального забезпечення, адже місія просвітництва населення вимагає високої професійної підготовки й компетенцій. Повітові земські збори одногосно підтримали ініціативу опозиціонера (Журналы...1888, № 2, с. 9).

26 жовтня 1887 р. Борзнянське повітове земство прийняло рішення про те, що учителі з профільною педагогічною освітою мають отримувати посадові оклади в сумі не менше 300 рублів на рік. Крім того, за кожні відпрацьовані п'ять років наймані земські службовці повинні отримувати по 60 рублів надбавки. Особи, призначені на посади учителів, але які не мали спеціальної педагогічної освіти, повинні були отримувати гонорар у сумі 250 рублів на рік і 60 рублів надбавки за кожні п'ять років вислуги, а після трирічної каденції служби оклад підвищувався до 300 рублів щорічно (Журналы...1887, № 6, с. 104–105).

8 жовтня 1888 р. на засіданні чергової сесії Городнянського повітового земства розглядався проект бюджету. Під час обговорення параметрів кошторису виникло питання про участь повітового земства в субсидюванні церковно-парафіяльних шкіл краю, оскільки єпархія Чернігівської губернії надіслала відповідне клопотання до земських зборів. З подачі представника ліберальної партії П. Червінського зібрання постановило: доручити повітовій земській управі асигнувати субсидії лише за двох умов: якщо контингент учнів закладу становить не менше 30 учнів і виключно в разі наявності позитивного інспекторського висновку – або службовця повітової управи, або члена повітової училищної ради (Журналы..., 1889, № 3, с. 35).

26 жовтня 1889 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання було розглянуто кошторис системи народної освіти краю. Від опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя виступив В. Хижняков. У своїй промові він з обуренням висловив протест проти ліквідації в бюджеті позицій, пов'язаних з виплатою педагогічним працівникам комплексу доплат, премій та надбавок. Ліберал особливо наголосив на тому, що учитель відрізняється від своїх колег по гуманітарному цеху тим, що виконує місію не тільки навчання молодого покоління, а й його виховання. Тому земські інституції зобов'язані допомагати своїм службовцям. За виконання вказаних шляхетних обов'язків бюджету установ земського самоврядування й здійснюють комплекс заохочення учителів з метою утримання їх на службі в умовах нелегкої провінційної дійсності. Пенсійне забезпечення є окремою опцією турботи інститутів місцевого самоврядування про своїх найманих працівників, тому емеритарні фонди не пов'язані зі згаданими заохочувальними виплатами.

У відповідь на закиди консерваторів про те, що доплати, надбавки і премії виплачуються молодим учителям уже після 6 місяців праці, В. Хижняков прямо заявив, що заохочувальні виплати тому і здійснюються земськими управами, щоб педагоги відчували себе в соціальному відношенні впевнено та гідно, не шукали підробітку, а постійно проживали в провінції, вивчали особливості й потреби місцевих громад та системно вели виховну роботу серед контингенту учнів. Земські структури повинні ставитись до педагогічних працівників як до своїх уповноважених представників у справі регулярної комунікації з населенням провінції, яке є безпосереднім виборцем земських зібрань та інтереси якого зобов'язані захищати делеговані ним депутати земських зборів. Тому, турбуючись про учителів, земство тим самим підтримує і своїх виборців.

Принципову позицію В. Хижнякова підтримав й ідеологічний соратник по партії І. Шраг, який акцентував увагу на тому, що педагоги – наймані земські службовці, вони мають родини, які потрібно утримувати. Тому комплекс фінансових заохочень із боку земських інституцій абсолютно логічний.

На превеликий жаль, Чернігівське повітове земство не прислухалось до аргументів опозиції і перемогла консервативна точка зору: зібрання ухвалило рішення про скасування всіх доплат, премій та надбавок для земських учителів повіту. Втім, незважаючи на це, репрезентанти опозиції були обрані на вагомі посади в галузі просвіти: В. Хижняков був призначений опікуном народного училища у с. Кези, а В. Варзар був обраний членом Чернігівської повітової училищної ради (Журнали..., 1890, № 4–5, с. 34–36, 45).

23 жовтня 1890 р. на засіданні чергової сесії Козелецького повітового земського зібрання було розглянуто доповідь повітової земської управи про запровадження обов'язкового освітнього цензу для найманих службовців – педагогів, а саме вимоги мати фахову спеціальну або вищу педагогічну освіту.

Репрезентант ліберальної опозиції О. Шлікевич виступив із промовою з цього питання. Оратор зауважив, що імператив освітнього цензу можна впроваджувати лише для корпусу майбутніх земських учителів, адже службовці, які зараз працюють на педагогічних посадах, наймалися повітовою управою без урахування вказаної вимоги. Крім того, наявна й адміністративна проблема – процедуру призначення учителів шкіл здійснює повітова педагогічна інспекція, яка підпорядковується регіональній владі. Тому земські інституції і мають бажання проводити автономні від інспекції конкурси на заміщення вакантних педагогічних посад, щоб обрати з контингенту претендентів найбільш освічених, фахових та гідних кандидатів.

Що ж стосується персон, які не пройдуть земський відбір, то і для них знайдеться місце в освітній системі краю. Наприклад, у регіоні суттєво збільшилась кількість церковно-парафіяльних шкіл, які знаходяться під патронатом не тільки клерикальної влади, а й адміністрації губернатора і проводять відповідну провладну політику в початковій освіті. І хоча посадові оклади педагогів у церковно-парафіяльних школах дещо менші, ніж у земських, усе одно це дозволить особам, які мають бажання обійняти посади учителів, отримати від держави суттєву преференцію – довготермінову відстрочку від відбуття військової повинності.

Після обговорення питання Козелецьке повітове земство прислухалось до аргументів

опозиціонера і постановило: 1) затвердити доповідь повітової управи та підтримати ідею про запровадження в майбутньому обов'язкового освітнього цензу для контингенту кандидатів на вакантні посади найманих земських педагогів; 2) асигнувати з бюджету на поточну каденцію функціонування системи просвіти премії, надбавки та доплати в розмірі 20% відсотків кожному земському учителю, який має фахову спеціальну, вищу педагогічну освіту або пройшов достатній рівень підвищення кваліфікації (Журнали..., 1891, № 5, с. 49–50).

Висновки. Резюмуючи викладене, можемо стверджувати, що, незважаючи на несприятливі внутрішньополітичні обставини, які мали місце в Російській імперії у 80-ті рр. XIX ст., за доби Контрреформ імператора Олександра III, все ж діяльність представників земської ліберальної фронди північної України в галузі початкової освіти можна вважати прикладом реформаційного подвижництва, спрямованого на формування освіченого суспільства держави. Аналіз історичних першоджерел, абсолютна більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, переконливо засвідчив беззаперечний модерний характер праці членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя в освітній сфері.

Земські ліберали робили все залежне від них, щоб захистити найманих службовців – земських учителів від свавілля та несправедливого ставлення правоохоронних органів та інститутів державної влади; систематично піклувались про збільшення фінансового забезпечення педагогів шляхом асигнування премій, доплат і надбавок, у тому числі через упровадження інституту освітнього цензу для учителів, від рівня якого залежало матеріальне становище земського службовця.

Представники ліберальної партії розробили та ініціювали ухвалення декількох реформаційних проєктів, сутність яких полягала в забезпеченні досягнення рівного доступу до благ освіти всіх верств населення країни, незалежно від соціального походження, статусу, фінансових можливостей. Зокрема, йшлося про впровадження української мови в процеси виховання, уніфікації освітніх програм, збільшення термінів навчання, розширення освітніх планів точними та природничими науками. У такий спосіб опозиційні аристократи планували сформувати

єдиний освітній стандарт для всієї мережі земських початкових шкіл, ліквідувавши консервативно-реакційний принцип кастовості та становості освітньої системи та нейтралізуючи вплив Російської Православної Церкви.

Представники земської опозиції наполягали на створенні єдиного колегіального органу управління системою початкової освіти – повітових та губернської освітніх рад, виконавчого і апеляційного органів, які повинні були обиратись із представників місцевих прогресивних діячів та делегатів земських установ. Вони своєю чергою обирали керівників рад. Жоден інститут державної або регіональної влади не мав права втручатися або впливати на діяльність рад, оскільки початкові школи будувалися та фінансувалися з бюджетів органів земського самоврядування. На рівні сільських громад і волостей планувалося заснування профільних освітніх піклувань на чолі з обраними земствами опікунами, які мали координувати процедури забезпечення початкових шкіл усім необхідним.

Відзначимо й гендерний аспект трансформаційних ініціатив прогресистів. Опозиціонери клопотали перед верховною владою про відкриття в регіоні жіночих закладів – учительської семінарії та педагогічних курсів, тобто про фактичний допуск представниць прекрасної статі до педагогічної діяльності.

Слід особливо наголосити на тому, що ліберальні земці принципово відстоювали права і свободи найманих педагогів, у тому числі в контексті збереження важливої соціальної преференції – відстрочки від виконання військової повинності, створення регіонального відділення загальнодержавного пенсійного фонду для педагогічних працівників, відмови від інструктивних вимог в освітній галузі з боку структур Церкви.

Загалом, можемо констатувати, що навіть в умовах політичної реакції діяльність опозиційної аристократичної фронди північної України в царині народної просвіти відзначалась послідовністю й чітким дотриманням політичних імперативів програми земського лібералізму.

Список використаних джерел:

- (1881) Вопрос о положении народного образования в Черниговском уезде в Черниговском уездном земском собрании. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, № 6. С. 55–71.
- (1881) Доклад особой специальной школьной комиссии Черниговского губернского земского собрания. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, № 1–4. С. 658–669.
- Жданович, Л. (1906). Очерки исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию. С. 88–107. *Земский сборник Черниговской губернии*. № 11–12. Чернигов: Типография Губернского земства, 308 с.
- Жданович, Л. (1907). Очерки исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию. С. 63–98. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1907. № 8. Чернигов: Типография Губернского земства, 112 с.
- (1881a) Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1880 года. Нежин: Типография Е. Венгера, 97 с.
- (1881b) Журналы Городницкого очередного уездного земского собрания 1880 года. Могилев: Скоропечатня Ш. Фридланда, 143 с.
- (1881c) Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшейся в 1881 году. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, № 1–4. 874 с.
- (1881d) Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания 1881 года. Чернигов: Земская типография, 68 с.
- (1882) Журналы Сосницкого уездного земского собрания, очередной сессии 1881 года. Чернигов: Земская типография, 241 с.
- (1884) Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1883 года. Нежин: Типография Е. Венгера, 98 с.
- (1886) Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания сессии 1885 года, сметы и раскладки на 1886 год. Чернигов: Типография Г. Шапиро, 187 с.
- (1887) Журналы и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1886 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. № 9–10. 910 с.
- (1888) Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1887 года и экстренной сессии 1888 года. Чернигов: Земская типография, 144 с.

(1889) Журналы Городнического очередного уездного земского собрания, сессии 1888 года. Гомель: Типография Ш. Фридланда, 177 с.

(1890) Журналы Черниговского очередного уездного земского собрания 1889 года. Чернигов: Типография Губернского правления, 224 с.

(1891) Журналы Козелецкого уездного земского собрания чрезвычайных и очередного созывов 1890 года. Чернигов: Типография Губернского правления, 253 с.

Котельницький, Н.А. (2022а). Жіноча просвіта та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70–80-х рр. XIX ст.). *Культурологічний альманах*. Випуск 3. С. 78–88.

Котельницький, Н.А. (2022б). «Письма из Чернигова» В.М. Хижнякова як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-і рр. XIX ст.). *Вісник науки та освіти*. № 1. С. 287–295.

Котельницький, Н.А. (2023). Формування основ політики земської ліберальної фронди північної України у галузі початкової освіти (60-і рр. XIX ст.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 68. Том 2. С. 10–21.

Котельницький, Н.А. (2024а). Діяльність земської ліберальної партії північної України у сфері професійно-технічної освіти (1870-ті роки). *Сумський історико-архівний журнал*. № XLIII. С. 15–26.

Котельницький, Н.А. (2024б). Імперативи розвитку початкової освіти у діяльності земської ліберальної партії Північної України (1870-і рр.). *Старожитності Лукомор'я*. № 6. С. 40–55.

Котельницький, Н.А. (2024с). Проблема функціонування Чернігівської учительської семінарії та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70 рр. XIX ст.). *Консенсус*. № 4. С. 121–140.

Мироненко, О.В. (2000). Іван Петрунkevич як фундатор ідеї новітньої європейської моделі судової конституційної юстиції. *Вісник Академії правових наук України*. № 4. С. 79–96.

Мойсієнко, В.М. (1999). Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60–80 рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 19 с.

(1878) Народное образование в Борзенском уезде. *Черниговские губернские ведомости. Особое прибавление*. № 14. С.2–3.

Редькіна, О.А. (2002). Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 18 с.

Скакун, О.Ф. (1982). Политические и конституционно-правовые идеи либерального земства на Украине. *Советское государство и право*. № 3. С. 119–126.

Хижняков, В.М. (1916а). Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. Москва: Товарищество «Печатня С. Н. Яковлева», 114 с.

Хижняков В.М. (1916б). Воспоминания земского деятеля. Петроград: Огни, 251 с.

Kotelnitsky, N.A., Degtyarev, S.I. (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*. № 11(3). P. 994–1003.

Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Vadim A. Nesterenko (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*. 11(4). P. 1345–1352;

Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Alina S. Klepak. (2024). Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*. 13(2). P. 462–469

References:

(1881) Vopros o polozhenii narodnogo obrazovaniya v Chernigovskom uезде v Chernigovskom uездном zemskom sobranii [The issue of the state of public education in the Chernigov district in the Chernigov district zemstvo assembly]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. Chernigov: Zemskaja tipografija, № 6. S. 55–71. [in Russian].

(1881) Doklad oboj special'noj shkol'noj komissii Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija [Report of the special school commission of the Chernigov provincial zemstvo assembly]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. Chernigov: Zemskaja tipografija, № 1–4. S. 658–669. [in Russian].

Zhdanovich, L.I. (1906). Ocherki istoricheskogo razvitija dejatel'nosti Chernigovskogo zemstva po narodnomu obrazovaniju. [Essays on the historical development of the activities of the Chernigov zemstvo on public education]. S. 88–107. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. № 11–12. Chernigov: Tipografija Gubernskogo zemstva, 308 s. [in Russian].

Zhdanovich, L.I. (1907). Ocherki istoricheskogo razvitija dejatel'nosti Chernigovskogo zemstva po narodnomu obrazovaniju [Essays on the historical development of the activities of the Chernigov zemstvo on public education].

S.63-98. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. 1907. №8. Chernigov: Tipografija Gubernskogo zemstva, 112 s. [in Russian].

(1881a) Zhurnaly ocherednogo Borzenskogo uezdno zemskogo sobranija 1880 goda [Journals of the next Borzensky district zemstvo assembly of 1880] Nezhin: Tipografija E.Vengera, 97 s. [in Russian].

(1881b) Zhurnaly Gorodnickogo ocherednogo uezdno zemskogo sobranija 1880 goda [Journals of the regular Gorodnitsky district zemstvo assembly of 1880] Mogilev: Skoropechatnja Sh. Fridlanda, 143 s. [in Russian].

(1881c) Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1880 goda, sostojavshejsja v 1881 godu [Journals of the Chernigov provincial zemstvo assembly, regular session of 1880, held in 1881]. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija, № 1–4. 874 s. [in Russian].

(1881d) Zhurnaly zasedanij ocherednogo Chernigovskogo uezdno zemskogo sobranija 1881 goda [Journals of the meetings of the regular Chernigov district zemstvo assembly of 1881]. Chernigov: Zemskaja tipografija, 68 s. [in Russian].

(1882) Zhurnaly Sosnickogo uezdno zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1881 goda [Journals of the Sosnitsky district zemstvo assembly, regular session of 1881]. Chernigov: Zemskaja tipografija, 241 s. [in Russian].

(1884) Zhurnaly ocherednogo Borzenskogo uezdno zemskogo sobranija 1883 goda [Journals of the regular Borzensky district zemstvo assembly of 1883]. Nezhin: Tipografija E.Vengera, 98s. [in Russian].

(1886) Zhurnaly zasedanij ocherednogo Chernigovskogo uezdno zemskogo sobranija sessii 1885 goda, smety i raskladki na 1886 god [Journals of the meetings of the regular Chernigov district zemstvo assembly of the 1885 session, estimates and layouts for 1886]. Chernigov: Tipografija G.Shapiro, 187 s. [in Russian].

(1887) Zhurnaly i stenograficheskij otchet Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1886 goda [Journals and stenographic report of the Chernigov provincial zemstvo assembly of the regular session of 1886]. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. № 9–10. 910 s. [in Russian].

(1888) Zhurnaly ocherednogo Borzenskogo uezdno zemskogo sobranija 1887 goda i jekstrennoj sessii 1888 goda [Journals of the regular Borzensky district zemstvo assembly of 1887 and the emergency session of 1888]. Chernigov: Zemskaja tipografija, 144 s. [in Russian].

(1889) Zhurnaly Gorodnickogo ocherednogo uezdno zemskogo sobranija, sessii 1888 goda [Journals of the regular Gorodnitsky district zemstvo assembly, session of 1888]. Gomel': Tipografija Sh.Fridlanda, 177s. [in Russian].

(1890) Zhurnaly Chernigovskogo ocherednogo uezdno zemskogo sobranija 1889 goda [Journals of the regular Chernigov district zemstvo assembly of 1889]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija, 224 s. [in Russian].

(1891) Zhurnaly Kozeleckogo uezdno zemskogo sobranija chrezvyhajnyh i ocherednogo sozyvov 1890 goda [Journals of the Kozelets district zemstvo assembly of emergency and regular convocations of 1890]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija, 253 s. [in Russian].

Kotel'nic'kij, N.A. (2022a). Zhinocha prosvita ta zems'kij liberalizm Pivnichnogo Livoberezhzhja (70-80-h rr. HIHst.) [Women's education and zemstvo liberalism of the Northern Left Bank (1870s-1880s)]. *Kul'turologichnij al'manah*. Vipusk 3. S. 78–88. [in Ukrainian].

Kotel'nic'kij, N.A. (2022b). «Pis'ma iz Chernigova» V.M. Hizhnjakova jak dzherelo z istorii zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoï Ukraïni (60–80-i rr. HIH st.) [“Letters from Chernigov” V.M. Khizhnyakov's story about the history of the zemstvo liberal movement in the late Left Bank Ukraine (60–80 th century 19th century)]. *Visnik nauki ta osviti*. №1. S. 287–295. [in Ukrainian].

Kotel'nic'kij, N.A. (2023). Formuvannja osnov politiki zems'koï liberal'noï frondi pivnichnoï Ukraïni u galuzi pochatkovoï osviti (60-i rr. HIH st.) [Formation of the fundamentals of the policy of the zemstvo liberal front of modern Ukraine in the Galusia of the Cob (60th century)]. *Aktual'ni pitannja gumanitarnih nauk*. Vip. 68. Tom 2. S. 10–21. [in Ukrainian].

Kotel'nic'kij, N.A. (2024a). Dijal'nist' zems'koï liberal'noï partii pivnichnoï Ukraïni u sferi profesijno-tehnichnoï osviti (1870-ti roki) [Activities of the Zemstvo Liberal Party of New Ukraine in the sphere of vocational and technical education (1870s)]. *Sums'kij istoriko-arhivnij zhurnal*. №XLIII. S. 15–26. [in Ukrainian].

Kotel'nic'kij, N.A. (2024b). Imperativi rozvitku pochatkovoï osviti u dijal'nosti zems'koï liberal'noï partii Pivnichnoï Ukraïni (1870-i rr.) [Imperatives for the development of cob illumination in the activities of the Zemstvo Liberal Party of Southern Ukraine (1870s)]. *Starozhitnosti Lukomor'ja*. № 6. S. 40–55. [in Ukrainian].

Kotel'nic'kij, N.A. (2024c). Problema funkcionuvannja Chernigivs'koï uchitel's'koï seminarii ta zems'kij liberalizm Pivnichnogo Livoberezhzhja (70 rr. HIHst.) [The problem of the functioning of the Chernihiv teachers' seminary and the zemstvo liberalism of the Pivnichny Livoberezh region (70 pp. XIX century)]. *Konsensus*. № 4. S. 121–140. [in Ukrainian].

Mironenko, O.V. (2000). Ivan Petrunkevich jak fundator idei novitn'oï evropejs'koï modeli sudovoï konstitucijnoï justicii [Ivan Petrunkevich as the founder of the idea of a new European model of judicial constitutional justice]. *Visnik Akademii pravovih nauk Ukraïni*. № 4. S. 79–96. [in Ukrainian].

Mojsienko, V.M. (1999). Liberal'no-demokratichnij ruh v Ukraïni (seredina 60–80 rr. XIX st.) [Liberal-democratic movement in Ukraine (mid 60s – 80s of the 19th century)]. Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Kiïv, 19 s. [in Ukrainian].

(1878). Narodnoe obrazovanie v Borzenskom uezde [Public education in Borzen district]. Chernigovskie gubernskie vedomosti. Osoboe pribavlenie. № 14. S. 2–3. [in Russian].

Red'kina, O.A. (2002). Zemstva Livoberezhnoï ta Pivdennoï Ukraïni jak organi misceвого samovrjaduvannja ta osередki liberal'nogo ruhu v drugij polovini HH – pochatku HH stolittja [Zemstvos of the Left Bank and Pivdenna Ukraine as organs of local self-government and the middle of the liberal movement in the other half of the 19th century - the beginning of the 20th century]. Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Zaporizhzhja, 18 s. [in Ukrainian].

Skakun, O.F. (1982). Politicheskie i konstitucionno-pravovye idei liberal'nogo zemstva na Ukraine [Political and constitutional-legal ideas of liberal zemstvo in Ukraine]. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*. № 3. S. 119–126. [in Russian].

Hizhnjakov, V.M. (1916a). Obzor razvitija dejatel'nosti Chernigovskogo uezdnogo zemstva za 50 let [Review of the development of the activities of the Chernigov district zemstvo over 50 years]. Moskva: Tovarishhestvo «Pechatnja S. N. Jakovleva», 114 s. [in Russian].

Hizhnjakov, V.M. (1916b). Vospominanija zemskogo dejatelja. [Memories of a zemstvo activist] Petrograd: Ogni, 251 s. [in Russian].

Kotelnitsky, N.A., Degtyarev, S.I. (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*. № 11(3). R. 994–1003. [in English].

Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Vadim A. Nesterenko (2022) The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*. 11(4). P. 1345–1352 [in English].

Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Alina S. Klepak. (2024) Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*. 13(2). pp. 462–469 [in English].

Макодрай Павло Анатолійович,
*аспірант кафедри історії та археології,
факультет суспільно-гуманітарних наук та права
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького
orcid.org/0009-0005-0363-920X
pascha16@ukr.net*

Предместніков Олег Гарійович,
*доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
завідувач кафедри права
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького
orcid.org/0000-0001-8196-647X
Scopus Author ID: 57226855343
ResearcherID: IAO-1664-2023
predmestnikov@ukr.net*

РІВЕНЬ ВІДПОВІДНОСТІ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПРАВОВИМ ПРИНЦИПАМ

Автори статті дослідили рівень відповідності стану житлового забезпечення громадян і житлової політики держави основним принципам житлового права, опираючись на правові акти, статистичні джерела та наукову літературу. Проаналізовано стан розробки житлового законодавства держави та науковий дискурс правознавців щодо основних правових принципів житлового забезпечення населення. Наголошено на потребі дотримання правових принципів житлового забезпечення у політиці держави та судочинстві.

Виокремлено шість періодів розвитку житлового сектора України та встановлено характерні особливості кожного з них. Проаналізовано вплив негативних факторів зовнішнього характеру, зокрема російської війни в Україні, та внутрішніх чинників правового, політичного і соціально-економічного характеру. З'ясовано здобутки і недоліки розвитку житлового сектора за роки незалежності, а також сучасний стан житлової політики і рівень задоволення потреб громадян у житлі.

Виявлено невідповідність рівня житлового забезпечення громадян України міжнародним стандартам та декларованому Конституцією праву особи на гідне житло та охарактеризовано причини цього явища, в тому числі і правові. Окреслено деякі напрями і заходи житлової політики держави і територіальних громад, які допоможуть покращити житлове забезпечення громадян відповідно до принципів цивільного і житлового права.

Ключові слова: незалежна Україна, житлова політика, принципи житлового права, періоди житлобуду, житлове забезпечення.

Makodrai Pavlo,
*Postgraduate Student at the Department of History and Archeology,
Faculty of Social and Humanities and Law
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
orcid.org/0009-0005-0363-920X
pascha16@ukr.net*

Predmestnikov Oleh,
*Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine,
Head of the Department of Law
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
orcid.org/0000-0001-8196-647X
Scopus Author ID: 57226855343
ResearcherID: AO-1664-2023
predmestnikov@ukr.net*

THE LEVEL OF COMPLIANCE OF THE HOUSING POLICY OF INDEPENDENT UKRAINE WITH THE LEGAL PRINCIPLES

The authors of the article investigated the level of compliance of the state of housing provision for citizens and the state's housing policy with the basic principles of housing law, based on legal acts, statistical sources and scientific literature. The state of development of the state's housing legislation and the scientific discourse of lawyers on the basic legal principles of housing provision for the population were analyzed. The need to comply with the legal principles of housing provision in state policy and judicial proceedings was emphasized.

Six periods of development of the housing sector of Ukraine were distinguished and the characteristic features of each of them were established. The impact of negative external factors, in particular the Russian war in Ukraine, and internal factors of a legal, political and socio-economic nature were analyzed. The achievements and shortcomings of the development of the housing sector over the years of independence were clarified, as well as the current state of housing policy and the level of satisfaction of citizens' housing needs.

The inconsistency of the level of housing provision for citizens of Ukraine with international standards and the right of an individual to decent housing declared by the Constitution was revealed and the reasons for this phenomenon, including legal ones, were characterized. Some directions and measures of the housing policy of the state and territorial communities are outlined, which will help improve the housing provision of citizens in accordance with the principles of civil and housing law.

Key words: independent Ukraine, housing policy, principles of housing law, periods of housing construction, housing provision.

Постановка проблеми та її актуальність.

Забезпеченість житлом належить до базових життєвих потреб людини. Наявність чи відсутність помешкання значною мірою визначає життєві шанси самореалізації людини та доступ до інших суспільних можливостей: безпеки, роботи, освіти, дозвілля тощо. Так само форма користування житлом також істотно впливає на рівень загального соціального забезпечення та формування груп інтересів у суспільстві, а значить на загальне становище в державі. Тобто сфера житла є не лише соціально-економічною, а й політичною і гуманітарною. Згідно із ст. 25 Загальної Декларації прав людини «кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї» (Загальна декларація, 1948). Право громадянина на житло та його доступність гарантуються Основним законом України (стаття 47): «Кожен має право на житло. Держава створює умови, за

яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду» (Конституція України, 1996), але на практиці стан забезпечення населення держави житлом не відповідає міжнародними нормам і правовим принципам. Житлова проблема набула додаткової гостроти внаслідок російської повномасштабної війни з Україною, і знищення агресором десятків тисяч помешкань українців, нерідко разом з тими, хто в них проживав.

Звідси впливає непроминуща актуальність житлової тематики і зацікавленість нею як суспільства загалом, так і наукової спільноти. Зокрема, важливе значення має проблема дотримання правових принципів у житловій політиці держави, в яких відображено загальну спрямованість на забезпечення прав людини, соціальну суть і гуманний характер житлового права.

Аналіз досліджень та публікацій. Науковці напрацювали значний історіографічний комплекс з історико-правової тематики

житлозабезпечення в Україні та політики держави в цій галузі. Зокрема, дослідниками історіографії проблеми відзначено що історія і практика житлового забезпечення в сучасній Україні досліджувалася у різних тематичних площинах, в тому числі і у співвідношенні з правовими принципами (Макодрай, Бурдік, 2024).

Так, правові принципи і законодавчий стан житлозабезпечення населення незалежної України досліджувалися у монографіях, кваліфікаційних роботах та наукових статтях О. Аврамової (Аврамова, 2021), І. Вербицького (Вербицький та ін., 2023), М. Галянтича (Галянтич, 2006, 2011; Галянтич та ін., 2023), С. Комнатного (Комнатний, 2023), В. Кочина (Кочин, 2023), К. Спасенка (Спасенко, 2023) та ін. Зокрема, О. Аврамова запропонувала розглядати систему принципів, юридичних норм, актів, що застосовується для правового врегулювання житлових відносин і відображує об'єктивну дійсність проживання особи в певному помешканні як «житлово-правову матерію» (Аврамова, 2021, с. 29).

Дотичні за тематикою студії становлять праці з історії та практики житлової політики в Україні за роки незалежності, які опублікували А. Боброва (Боброва, 2023), Б. Горобчук (Горобчук, 2024), І. Кучеренко (Кучеренко та ін., 2012), П. Федоров і Н. Ломоносова (Федоров, Ломоносова, 2019), В. Теремецький та ін. (Teremetskyi et al., 2024), Р. Гіучі та ін. (Giucci et al., 2008), М. Руней (Runey, 2012), у яких розглянуто нагальні теоретико-правові і практичні проблеми житлових відносин, пропонуються заходи та інструменти їх вирішення. Але дослідники, як правило не ставлять питання співвідношення житлової політики держави з правовими принципами.

Джерельну базу дослідження склали міжнародні документи, Конституція України, проект Закону України «Про основні засади житлової політики», житловий кодекс та інші нормативні акти держави з житлового законодавства, аналітичні та статистичні дані, наукова література.

Для вирішення поставлених завдань застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів. Синергетичний підхід допоміг сформулювати сутність проблеми дослідження, підтвердити важливість сталої житлової політики для розвитку суспільства, встановити зв'язок та співвідношення правових принципів

і напрямів житлової політики з реальним станом житлового забезпечення.

Відтак, **мета дослідження** – з'ясування відповідності стану житлового забезпечення у різні періоди розвитку незалежної України правовим принципам житлової політики. Тобто ставляться завдання загальної оцінки стану житлового законодавства України, ролі правових принципів у законодавстві та житловій політиці держави та відповідності останнім стану житлового забезпечення населення у 1991–2024 роках.

Виклад основного матеріалу. Право на житло не лише декларується, а й забезпечуються в цивілізованих спільнотах державою, територіальними громадами чи індивідуально за створення сприятливих умов для цього. Головним суб'єктом такого забезпечення є держава, яка виробляє і реалізовує відповідну житлову політику через наукові структури, державні установи, фінансове та інфраструктурне забезпечення тощо. Сучасне законодавство визначає житлову політику таким чином: «Житлова політика – система взаємопов'язаних послідовних дій держави, спрямованих на створення та забезпечення умов, за яких особи можуть реалізувати своє право на житло шляхом будівництва житла, придбання його у власність або отримання у користування» (Проект закону, 2024).

Галузь житлової політики, має як соціальні, правові, так і політичні складові: її реалізація відображує розбіжності між політичними акторами у розумінні поняття «житло», спектру житлових проблем та способів їх вирішення в Україні. Така обставина потребує узгодження інтересів різних політичних груп і пояснює багаторічну затримку у прийнятті законодавства та узгодження підзаконних актів, що визначали стратегію житлової політики держави і її відповідність усталеним правовим принципам житлозабезпечення.

Свій варіант узгодження пропонувала робоча група фахівців Інституту держави і права ім. В.М. Корецького та інших науковців на чолі з І. Кучеренко, зусиллями якої 2009 р. була розроблена Державна програма реформування та розвитку житло-комунального господарства політики та проект закону «Про основи державної житлової політики», так і не схвалений тоді Верховною Радою. Так само побутує

зволікання з новим Житловим кодексом, який, з численним «латанням» функціонує з 1983 р. (Житловий кодекс, 1983).

Відтак і до сьогодні, попри досить численні законодавчі акти, які регламентують функціонування житлово-комунальної галузі забезпечення права на житло залишається проблемним полем. Чимало законодавчих актів з цієї сфери суперечливі між собою, а тому потребують врегулювання, систематизації. Це стосується і Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» (Закон, 1992), який вже зазнав низки змін. Адже, як констатували дослідники цього питання: «Всупереч популярним уявленням про потребу в модернізації законодавства, в Україні була прийнята нормативно-правова база, яка за кілька років дозволила виникнути та луснути бульбашці нерухомості» (Федоров, Ломоносова, 2019, с. 9).

Однією із причин неефективності житлового законодавства України, а відповідно і житлової політики, є його неузгодженість з принципами житлового права як визначальними правовими ідеями. Адже треба враховувати, що, як зауважили коментатори Конституції: «Право – не стільки механічна сукупність норм, а й правові принципи, притаманні житловому праву і зумовлюють не форму існування, а головним чином зміст та розвиток суспільних відносин» (Аверьянов, 2003). У монографії за редакцією М. Галянтича наголошено, що саме принципи житлового права відображають соціальний зміст і гуманістичний характер житлового права, надають законодавцям спрямованість на задоволення цього природного права людини (Правові принципи, 2023, с. 30).

Загалом правознавці сходяться на позиції, що правові принципи житлового вормування містять в собі елементи як загального, так і галузевого права, як диспозиційні, так і директивні складові, але по-різному визначають перелік цих принципів.

Так, виконуючи запит Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури (далі – Мінінфраструктури) щодо надання пропозицій до розробки проекту Закону України «Про основні засади житлової політики» (2024) фахівці аналітичного центру «Cedos» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» уклали аналітичну записку, у якій, з поміж іншого, окреслено принципи житлової політики.

І. Вербицький. Л. Федорова та А. Боброва запропонували взяти за основу стратегії забезпечення права на житло такі принципи: 1) *рівність, щодо доступу до способів забезпечення житлом відповідно до потреб і можливостей особи*; 2) *справедливість (пріоритет забезпечення права на житло перед сприянням у засобах реалізації цього права)*; 3) *солідарність (житлова політика як засіб соціальної інклюзії)*; 4) *інклюзивність (врахування потреб і можливостей різних, зокрема вразливих груп людей)*; 5) *обґрунтованість – діяльність на основі даних щодо житлових потреб і житлової ситуації*; 6) *прозорість, як відкритість і комунікація щодо дій у сфері житла*; 7) *партисипативність – залучення громадськості та зацікавлених сторін до розробки та реалізації житлової політики*; 8) *збалансованість, як врахування потреб розвитку і комерційного, і соціального житла* (Вербицький та ін., 2023).

Колектив фахівців Інституту ім. В. Корецького на чолі з І. Кучеренко, у свою чергу, запропонував, щоби у новому законодавстві були закріплені наступні принципи: *рівність громадян щодо способів житлового забезпечення; доступність житла відповідно до фінансових спроможностей чи соціальних гарантій; прогнозування органами влади напрямів і засобів вирішення житлових проблем; етапність житлозабезпечення громадян відповідно до Загальнодержавної, цільових і регіональних програм* (Кучеренко та ін., 2012, с. 290).

Існують також інші визначення кола житлово-правових принципів. Наприклад, М. Галянтич наголошує на принципах законності здійснення права на житло, неприпустимість позбавлення права власності на житло, свободи реалізації права на помешкання (Галянтич, 2011, с. 290), а С. Комнатний на перше місце ставить принцип розуміння законодавцями права на житло як природного права людини та залучає принцип сталого розвитку (Комнатний, 2023, с. 29).

Більшість із названих принципів враховано у запропонованому фахівцями Мінінфраструктури проекті Закону України «Про основні засади житлової політики», який покликаний запровадити в Україні нові концептуальні підходи до реалізації права на житло. Зокрема, гарантується дотримання таких принципів, як *безбар'єрність і доступність отримання житла, рівний доступ до житла, правова*

і соціальна справедливість, прозорість (транспарентність), громадська участь в реалізації житлової політики (партисипативність) (Проект Закону, 2024).

Закон розроблений згідно з положеннями Женевській хартії ООН про стале житлове господарство (The Geneva, 2015), що є ключовим міжнародним документом в цій галузі, визначено чотири основних принципи сталого житлового господарства: *збереження навколишнього природного середовища, економічна ефективність, соціальна інтеграція; відповідність культурним особливостям суспільства* (The Geneva, 2015). Звичайно, дотримання декларованих принципів відповідає визначеній Конституцією правової соціальної держави і сприятиме утворенню відповідного сучасним реаліям України правового поля житлової політики.

Проте, у тлумаченні принципів української житлової політики спостерігаються істотні розбіжності, пов'язані, з різними поглядами на їх роль і значення, на практиці. Як зауважила І. Спасибо-Фатєєва, частина науковців розглядає принципи права як занадто високу та абстрактну наукову матерію, що заважає їх безпосередньому застосуванню на практиці (Спасибо-Фатєєва, 2003, с. 141–142). З іншого боку, М. Галянтич наголошує, що правові принципи можуть набувають практичного значення тільки у випадку їх втілення у практичній діяльності і служать правовими рамками, що забезпечують єдність і законність судової практики (Галянтич, 2011, с. 131, 132).

Для розуміння процесів, які охоплюють житлову галузь треба розглянути їх у історичній динаміці та врахувати не тільки правові диспозиції, а й явища, пов'язані з іншими соціальними та економічними сферами, зокрема ринками фінансів, землі, зайнятості тощо. Для такого розгляду в основному придатна схема періодизації А. Ляшевої і П. Федорова, розроблена на матеріалах лідера житлобудівництва Києва (Ляшева, 2018), але релевантна для інших міст і доповнена нашими спостереженнями та правками. За критерії виділення п'яти періодів розвитку житлового сектора автори взяли визначальні явища зовнішнього і внутрішньодержавного характеру: приплив зарубіжних інвестицій, світова економічна криза 2008 р., кризу 2014–2015 років, хоча як показує наш

аналіз, враховано і політичні процеси в Україні та деякі правові заходи.

1. Період застою 1990-х років:

країна переживала загальний спад в економіці та обсягах будівництва, розпочалася масова приватизація житла, відбувалося становлення будівельних підприємств, утворився ринок нерухомості, зокрема житла, та сформувався банківський сектор. Між 1990 та 1995 роками населення стрімко зuboжило а обсяг будівництва житла впав удвічі (Ляшева, 2018). Закон «Про приватизацію державного житлового фонду» прийнятий Верховною Радою у червні 1992 року (Закон, 1992), надав можливість людям безкоштовно приватизувати своє житло, що позбавило державу витрат на його утримання і надало перевагу приватизаторам-містянам перед сільськими власниками житла, збудованого своїм коштом. Проведена у 1990-х роках масова приватизація житла проводилася безкоштовно і дозволила дещо послабити вплив негараздів ринкових трансформацій на населення України та скоротити «квартирні черги».

Водночас приватизація скоротила житловий фонд у суспільній власності, тим самим обмеживши маневр державної влади для зменшення соціальної нерівності. Молодій державі явно бракувало також фінансово-економічних стимулів до розвитку сектору оренди та кредитування, що могло би задовольнити потреби частини населення у житлі. Так, якщо у 1985 р. обсяги житлового будівництва в Україні склали 19,1 млн м², то у 2000 р. – 5,5 млн, що фактично означало втрату ролі головної держави у будівництві житла (Кучеренко та ін., 2012, с. 9).

Особи, що бажали і могли покращити свій житловий стан, в умовах слабого банківського сектору використали альтернативні механізми інвестування, зокрема через банк «Аркада» (1993–2018), який став творцем перших механізмів із залучення коштів населення для будівництва житла, якими наразі користується більшість забудовників. Але це не могло задовольнити попит на житло, враховуючи міграцію із села у місто та потреби молодих сімей.

У 1995 р. Постановою Верховної Ради було схвалено Концепцію державної житлової політики, яка, крім загальної мети створення умов для реалізації права громадян на житло, передбачала створення бірж, інвестиційних фондів, іпотечних і житлових банків, страхових

компаній та інших ринкових структур і установ, що посприяло розвитку житлового будівництва.

2. Поступовий ріст (кінець 1990-х – 2003 р.):

відбулося формування складу основних акторів та механізмів житлової системи (державні холдинги, житлові кооперативи (ОСББ), приватні власники); виникнення нових схем фінансування, як-от, залучення коштів клієнтів житлобудами, як правило, ще на ранніх етапах будівництва; створення коаліції ринкового росту внаслідок злиття державних структур і бізнес-еліт, діяльності фінансово-промислових груп («кучмівська олігархія»); мінімальне залучення до будівництва житла банків, які орієнтувалися на комерційне будівництво і відмивання коштів; безладне міське планування.

Наприкінці 1990-х років, за прем'єрства В. Ющенка, активізовано ринкові реформи, прив'язкою до американського долара стабілізовано гривню й почалося економічне зростання. «Дочки» західних банків стали давати споживчі кредити населенню, зокрема на іпотеку, а позичальники, враховуючи високі темпи росту економіки і ріст інфляції, охоче їх брали, в тому числі у валюті.

3. Бізнесовий і будівельний бум 2003–2008:

макроекономічна стабілізація на зламі 2000-х років і ринкові реформи стимулювали ріст економіки та притік інвестицій, зокрема в банківську сферу; активна діяльність філій іноземних банків на ринку кредитування – як споживчого, так і для бізнесу та іпотеки (застави), формування відповідної нормативно-правової бази, зокрема для житлової іпотеки; доларизація економіки, неофіційна комерціалізація землі; прискорення житлового будівництва; зростання цін і спекулятивних обороток на ринку житла. (Giucci et al., 2008, p. 6).

Правова система того часу надала перевагу невеликій кількості великих компаній-монополістів на кшталт «Київміськбуду», які мали тісні фінансові зв'язки з місцевими органами влади і наддоходи. Ціна квадратного метра площі житла між 2000 і 2008 роками зросла більш ніж на 1000 % і досягла еквіваленту тому, що середньостатистичний українець заробляв за чотирнадцять місяців праці, (Runey, 2012). Правова ситуація була настільки жахливою, що Україна займала 180 місце (із 183 досліджених країн) у рейтингу легкості ведення бізнесу Світового

банку (Runey, 2012). Видача іпотечних кредитів і стрімкий ріст обсягів ринку нерухомості сформували «бульбашку» – спекулятивний розрив у співвідношенні ціни до оренди чи продажу й ціни до високого доходу власників комерційного житлофонду.

4. Глобальна криза та відновлення росту економіки 2008–2013 р.:

обмеження на фінансових ринках не дозволило українським банкам реструктурувати видані кредити; спад обсягів експорту й економіки змусило уряд та НБУ «відпустити» обмінний курс гривні до долара; падіння обсягів будівництва, кредитування та зниження цін на ринках нерухомості; частина забудовників, які сподівалися на вкладників або позики у банках, не закінчили будівництво; низка кредиторів не змогла обслужити свої іпотечні договори. У результаті між 2007 р. і кризовим 2009 р. темпи будівництва житла впали на 33% (Ляшева, 2018).

Внаслідок світової соціально-економічної кризи 2008 р. і розриву «бульбашки» житлове будівництво скоротилося і далеко не задовольняло потреби населення. Затяжні судові справи внаслідок недобудов і невиконань зобов'язань банків загальних втрат не компенсували. Найбільше постраждав від кризи середній клас. Загалом 2009 р. на одну особу в Україні припадало близько 22 м² житлової площі, тоді як на громадянина США приходилось 64,3 м², Норвегії – 57,0 м², Російської Федерації – 30 м². Середній показник забезпечення житлом українців був нижчим встановленого ООН мінімуму 30 м², а у 42% домогосподарств – нижчим встановленого Житловим кодексом України мінімуму 13,65 м² на особу (Кучеренко та ін., 2012, с. 9).

Щоправда, після стабілізації економіки будівництво відновилося, а забудовники знайшли нові шляхи фінансування: розстрочку, фонди житлобуду тощо, таким чином покращивши справи.

Прийнята законом у 2009 р. п'ятирічна Загальнодержавна програма регулювання і розвитку житлово-комунального господарства істотних зрушень у цій галузі не спричинила. Проведений у 2012 р. моніторинг державних житлових програм виявив, що прийняті заходи на їх реалізацію не виправдані економічно та соціально несправедливі. Тобто ситуація

залишалася незадовільною і щодо стану забезпечення житлових потреб, і щодо організаційно-правових заходів на його покращення. Понад те, за президентства В. Януковича розширився «тіньовий сектор» економіки, корупція і спекуляції охопили фінансовий і житловий ринок (Runey, 2012).

5. Криза 2014 р. та поступове піднесення ло 2022 р.:

девальвація гривні, криза банківського сектору після російського вторгнення в Крим і на Донбас; зубожіння населення і падіння цін на житло; спрямування коштів з банківських депозитів на інвестиції в житлове будівництво для подальшої оренди або продажу; відхід від іпотеки до фінансування житлової нерухомості з особистого бюджету покупців у 2014–2015 рр. (Ляшева, 2018). Спостерігалось також відновлення механізмів іпотеки; продовження доларизації економіки, комерціалізації землі; прискорення житлового будівництва та зростання цін на житло; доповнення комплексу нормативно-правових актів. Склалася характерна для України ситуація, коли житло начебто стало доступнішим фізично, але вартість цих квартир була надто високою відносно доходів більшості населення.

Вважаємо, що треба виділити і шостий період розвитку житлового сектора, який розпочався разом із повномасштабним вторгненням військ російських військ в Україну 2022 р. Цей етап ознаменувався інтенсивною розробкою проектів закону «Про основні засади житлової політики» і програм житлового будівництва. Натомість житлобудівництво стрімко згоралося, а кількість недобудованих будинків різко зросла. Держава і громадські організації більше переймалися розміщенням переміщених осіб, ремонтами гуртожитків, ніж житлобудом. Деяку допомогу у відбудові житла на визволених територіях надавали західні союзники. Частина з них пропонують також пільгові кредити для придбання житла в Україні для ВПО та обладнання соціального житла.

На сьогодні очевидно, що в умовах військового стану і масової руйнації людських помешкань декларовані в проекті Закону України «Про основні засади житлової політики», принципи безбар'єрності і доступності отримання житла, рівного доступу до нього, як і принцип прогнозованості, не можуть бути належно

впроваджені на практиці. Держава і регіональні адміністрації загалом дотримуються принципів правової і соціальної справедливості, інклюзивності, прозорості, партисипативності, але це не добавляє житлового фонду.

Проблема безбар'єрного і рівного доступу до житла набула особливої гостроти для внутрішніх переселенців з тимчасово окупованих територій України (ТОТ). Так, на початку 2023 р. 38% внутрішньо переміщених осіб (ВПО) зізналися, що не мають достатньо коштів, щоб орендувати квартири чи будинки. Станом на середину 2024 р. рашисти зруйнували понад 50 млн м² житлових площ в Україні, тоді як понад 650 тис. громадян все ще стоять у чергах на житло, право на яке декларовано Конституцією та законами (Горобчук, 2024). Тобто мова йде про катастрофічний стан житлозабезпечення.

Ситуація з безпекою людей і житловим фондом, що склалася після рашистських бомбардувань пояснює, чому в Україні один із найнижчих у світі рівень народжуваності. Адже відсутність власного житла займає друге місце в переліку причин відмови батьків від народження дітей і вкрай негативно впливає на взаємовідносини подружжя (Кучеренко та ін., 2012, с. 8–9) та опосередковано стимулює еміграцію.

Кожен із виокремлених етапів позначився змінами можливостей громадянина в реалізації ним права на житло та змінами житлового законодавства. За роки незалежності в Україні прийнято десятки підзаконних актів та галузевих програм забезпеченням населення житлом, проте вони, головним чином, стосувалися розширення права власності на житло, тоді як влада так і не спромоглася створити житлові фонди соціального житла та помешкань тимчасового користування. Тож, як спостерегли дослідники цього питання, публічний сектор оренди після масової приватизації надто вузький, а приватний кепсько врегульований, що не забезпечує належного захисту орендарів житла (Федоров, Ломоносова, 2019, с. 9).

Проблема забезпечення житлом, яка наразі загострилася, має хронічний характер, позаяк існує постійний розрив між декларованим державою обов'язком забезпечити житлом кожного громадянина і спроможністю це зробити регулюванням «зверху». Щоби вплинути на таку ситуацію, потрібно переглянути все законодавче поле, яке формує житлову політику.

Понад те, складність житлової проблематики становить той факт, що правове регулювання, крім власне житлового права, лежить водночас у площині цивільного законодавства (щодо ринкового обігу житлової нерухомості) та галузі господарського права (щодо регулювання будівельної галузі). Вочевидь реалізації вимог законодавства у названих галузях має передувати формування принципів (засад) житлового права з наступним максимально можливим дотриманням їх як у обставинах військового стану так і на перспективу перемоги України.

Водночас держава має подолати рецидиви радянського патерналізму і надати більше можливостей громадянам самостійно реалізовувати законні приватні інтереси в забезпеченні житлом шляхом створення дієвих правових механізмів, а з іншого боку – окреслити коло засадничих принципів житлової політики, завдяки яким обов'язки держави набудуть оптимального балансу з правом громадян на житло (Кочин, 2023. с. 18).

Треба зазначити, що державні посадовці і науковці загалом розуміють сутність нагальних житлових проблем і здійснюють певні кроки на їх вирішення. Наприклад, учасник міжнародного «Круглого столу», заступник міського голови Вінниці А. Очеретний розповів, що у місті реалізується програма «Муніципальне житло», у будівництві якого дотримано наступних вимог: «Пріоритетами є безбар'єрність, доступність, інклюзія, енергоощадність і головне – безпека (Проблеми. 2024). Отже, забудовники у Вінниці дотримуються важливих правових принципів правової політики, безпекових та економічних критеріїв.

Інші учасники міжнародного форуму аналізували недоліки системи житлозабезпечення України, наголошуючи на необхідності подолання розпорошеності житлових програм, розширенні фонду соціального житла, надання компенсацій за зруйноване житло і пільгових кредитів на його придбання переміщенням особам та інші. Фахівці запропонували шляхи вирішення зловбоденних житлових потреб і рішення на післявоєнну перспективу, що має бути предметом спеціальних досліджень.

Висновки. Таким чином, встановлено, що науковці України, визначаючи принципи житлового права, як правило, поєднують

загальноправові і спеціальні засадничі ідеї, зокрема, власне принципи державної політики і громадянських прав, але не дійшли консенсусу з цього питання. Відтак, спостережено деяку еkleктику у визначенні правових принципів житлового права, що потребує чіткого визначення критеріїв їх підбору та ступеня пріоритетності.

З'ясовано, що державна політика України із спрямування і регулювання процесу житлозабезпечення громадян загалом не набула сталого та ефективного характеру, позаяк зазнала різновекторних зовнішніх і внутрішніх впливів військового, політичного, соціального, макро і мікроекономічного чинників на різних історичних етапах. За сукупністю політичних і соціально-економічних критеріїв виділено шість хронологічних періодів розвитку житлового сектора України та встановлено особливості кожного з них.

Виявлені істотні прогалини у законодавчій базі і реалізації житлової політики держави за роки незалежності, а також сучасні напрямки житлової політики, стан житлового фонду і рівень задоволення потреб громадян у житлі. Невідповідність житлової політики деяким важливим правовим принципам і потребам людей у житлі засвідчують наведені статистичні дані про нижчий, ніж встановлені міжнародні норми, рівень житлозабезпечення українців.

Зрозуміло, що в умовах війни, коли агресор щоденно руйнує житлові і будівельні ресурси України, навіть ефективна гармонізація правових принципів, нормативно-правової бази, програм і механізмів здійснення житлової політики сама по собі не дасть сподіваного результату. Понад те, українське суспільство як ніколи гостро потребує цілісної, прозорої та збалансованої державної житлової політики, транспарентності і партисипативності якої та надання правої допомоги надасть розуміння кожному громадянину її принципів. Чітко визначені і реалізовані правові принципи житлової політики допоможуть у вирішенні проблем узгодження законодавства та оптимального вирішення житлового питання, виробленню єдиної державної стратегії житлової політики, а також розробки алгоритму створення умов і механізмів реалізації права на житло.

Проте перш, ніж прийняти Закон України «Про основні засади житлової політики»

та новий Житловий кодекс, доцільно провести моніторинг стану житлового господарства та облік даних житлового фонду, що, звичайно, складно зробити в умовах військового стану, динамічної лінії фронту та постійних руйнувань житла. Понад те, в Україні поки що не існує єдиного реєстру осіб, які потребують поліпшення житлових умов. Складання такого реєстру також ускладнює рашистська війна проти України, яка призвела до загибелі сотень тисяч і еміграції мільйонів українців.

Такий стан справ створює труднощі для оцінки ефективності житлової політики держави і її відповідності правовим принципам, але не спростовує потреби розробки рекомендацій для розвитку житлової галузі. Тож динаміка та особливості житлового забезпечення за роки незалежності України і його правові принципи потребують подальшого дослідження для розуміння сучасного стану і перспектив задоволення права людини на гідне житло.

Список використаних джерел:

- Авер'янов, В. та ін. (2003). Конституція України: Науково-практичний коментар / ред. кол. В.Я. Тацій та ін. Харків: Вид.-во «Право»; Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 808 с.
- Аврамова, О. (2021). Теоретичні засади приватно-правового регулювання житлових відносин в Україні: монографія. Тернопіль: ЗУНУ, 426 с.
- Боброва, А. (2023). Житло і війна: житлова політика першого року повномасштабної війни. URL: <https://cedos.org.ua/researches/zhytlo-i-vijna-richnyj-oglyad/>
- Вербицький, І., Федорова, Л., Боброва, А. (2023). Основні засади державної житлової політики: рекомендації до розробки закону URL: <https://cedos.org.ua/researches/osnovni-zasady-derzhavnoyi-zhytlovoyi-polityky-rekomendacziyi-do-rozrobky-zakonu-2/>
- Галянтьч, М. (2006). Теоретико-правові засади реалізації житлових прав громадян в умовах ринкових перетворень. Київ: Наук.-досл. ін-т приват. права і підприєм. 512 с.
- Галянтьч, М. (2011). Правові принципи у житловому праві України: проблеми правозастосування. *Приватне право і підприємництво: зб. наук. пр. / Крупчан О.Д. (гол. ред.) та ін.*, 10, 131–133.
- Горобчук, Б. (2023). Реформа житлової політики в Україні: Що на папері? Як в житті? Що на перспективу? URL: <https://upravbud.info/golovna/reforma-zhytlovoyi-polityky-v-ukrayini-shho-na-paperyi-yak-v-zhytti-shho-na-perspektyvu/>
- Житловий Кодекс України. 30. 06. 1983 р. (1983). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text>
- Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. (1948). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
- Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» (1992). Відомості Верховної Ради України, 1992, 36.
- Комнатний, С. (2023). Філософсько-правові засади реалізації житлової політики в Україні в контексті сучасних суспільних трансформацій: дис. ... д.ю.н. 12.00.12., Київ, 409 с.
- Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (1996). *Відомості Верховної Ради України*, 30, ст. 47.
- Кочин, В. В. (2023). Право на житло у соціальній державі: ринкові та соціально-орієнтовані засади регулювання житлових відносин. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 5, 16–21.
- Кучеренко, І., Кучеренко, О., Запатріна, І. (2012). Житлова політика України: сучасність та майбутнє. Київ: Видавничий центр спілки власників, 304 с.
- Ляшева, Алена. (2018). «Жилье в Киеве: почему мне негде жить?». *Спільне. Журнал соціальної критики*. URL: <https://commons.com.ua/uk/zhile-v-kieve-pochemu-mne-negde-zhit/>
- Макодрай, П., Бурдік, В. (2024). Правові принципи та актуальні проблеми житлової політики в сучасній Україні: історіографічний дискурс. *Наукове сьогодні: теоретико-прикладні дослідження та перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 15 листопада 2024 р.)* / Уклад.: С. Гришко, А. Крилова, О. Непша, С. Пачев, І. Арсененко (с. 55–58). Запоріжжя: АА ТанDEM.
- Правові засади реформування житлового законодавства України в сучасних умовах. Монографія / Заг. ред. М. Галянтьча. (2023). Київ: Юрінком Інтер, 298 с.
- Правові принципи встановлення житлових відносин в сучасних умовах / Заг. ред. М. Галянтьча. (2023). Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 100 с.
- Проблеми та перспективи житлової політики: круглий стіл. (2023). URL: <https://mistosite.org.ua/articles/problemu-ta-perspektyvy-zhytlovoi-polityky-kruhlyi-stil?locale=en>
- Проект Закону України "Про основні засади житлової політики". (2024). URL: <https://mtu.gov.ua/news/35482.html?PrintVersionc>

Спасенко, К. (2024). Правові засади державного регулювання у сфері житлово-комунального господарства в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2, 78–79.

Спасибо-Фатеева, І. (2003). Трансцендентна судова мімікрія, або про принципи права, аналогію закону та права у судовій практиці. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 4, 141–142.

Федоров, П., Ломоносова, Н. (2019). Державна житлова політика в Україні: сучасний стан та перспективи реформування. Київ: Аналітичний центр CEDOS, 132 с.

Giucci, R., Kirchner, R. & Voznyak, R. (2008). The Housing Construction Sector in Ukraine: Reasons for the Current Recession and Policy Implications. Berlin/Kyiv: Institute for Economic Research and Policy Consulting. 13 p.

Runey, M. (2012). Housing and Corruption in Ukraine. Transparency International Ukraine. URL: https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/12/corruption_and_the_housing_sector_in_ukraine_-_by_ti_ukraine_eng.pdf

Teremetskyi, V., Avramova, O., Maikut, K., Tserkovna, O. & Kramar, R. (2024). Current situation and transformation ways of housing policy in Ukraine. *Social & Legal Studios*, 1, 164–173. doi: 10.32518/sals1.2024.164

The Geneva UN Charter on Sustainable Housing (2015). URL: https://unece.org/DAM/hlm/documents/Publications/EN_Geneva_UN_Charter_on_Sustainable_Housing.pdf

References:

Aver'yanov, V. ta in. (2003). *Konstytutsiya Ukrainy: Naukovo-praktychnyy komentar* [The Constitution of Ukraine: Scientific and Practical Commentary] / red. kol. V.YA. Tatsiy ta in. Kharkiv: Vyd.-vo «Pravo»; Kyiv: Kontsern «Vydavnychyy Dim «In Yure», 808 s. [in Ukrainian].

Avramova, O. (2021). *Teoretychni zasady pryvatno-pravovoho rehulyuvannya zhytlovykh vidnosyn v Ukraini: monohrafiya* [Theoretical Principles of Private Legal Regulation of Housing Relations in Ukraine: Monograph]. Ternopil': ZUNU, 426 c. [in Ukrainian].

Bobrova, A. (2023). *Zhytlo i viyna: zhytlova polityka pershoho roku povnomasshtabnoyi viyny* [Housing and War: Housing Policy of the First Year of the Full-Scale War]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/researches/zhytlo-i-vijna-richnyj-oglyad/> [in Ukrainian].

Verbyts'kyi, I., Fedorova, L., Bobrova, A. (2023). *Osnovni zasady derzhavnoyi zhytlovoyi polityky: rekomendatsiyi do rozrobky zakonu* [Basic principles of state housing policy: recommendations for the development of the law]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/researches/osnovni-zasady-derzhavnoyi-zhytlovoyi-polityky-rekomendacziyi-do-rozrobky-zakonu-2/> [in Ukrainian].

Halyantych, M. (2006). *Teoretyko-pravovi zasady realizatsiyi zhytlovykh prav hromadyan v umovakh rynkovykh peretvoren* [Theoretical and legal principles of the implementation of housing rights of citizens in conditions of market transformations]. Kyiv: Nauk.-dosl. in-t pryvat. prava i pidpryem. 512 s. [in Ukrainian].

Halyantych, M. (2011). *Pravovi pryntsyipy u zhytlovomu pravi Ukrainy: problemy pravozastosuvannya* [Legal principles in housing law of Ukraine: problems of law enforcement]. *Pryvatne pravo i pidpryemnytstvo: zb. nauk. pr.* / Krupchan O.D. (hol. red.) ta in., 10, 131–133 [in Ukrainian].

Horobchuk, B. (2023). *Reforma zhytlovyi polityky v Ukraini: Shcho na paperi? Yak v zhytti? Shcho na perspektyvu?* [Housing policy reform in Ukraine: What on paper? How in life? What for the future?]. Retrieved from: <https://upravbud.info/golovna/reforma-zhytlovyi-polityky-v-ukraini-shho-na-paperyi-yak-v-zhytti-shho-na-perspektyvu/> [in Ukrainian].

Zhytlovyy Kodeks Ukrainy [Housing Code of Ukraine]. (1983). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text> [in Ukrainian].

Zahal'na deklaratsiya prav lyudyny [Universal Declaration of Human Rights]. Pryynyata i proholoshena rezolyutsiyeu 217 A (III) Heneral'noyi Asambleyi OON vid 10 hrudnya 1948 r. (1948). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro pryvatyzatsiyu derzhavnogo zhytlovoho fondu» [Law of Ukraine “On Privatization of State Housing Stock”]. (1992). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 1992, 36 [in Ukrainian].

Komnatnyy, S. (2023). *Filosofs'ko-pravovi zasady realizatsiyi zhytlovyi polityky v Ukraini v konteksti suchasnykh suspil'nykh transformatsiy: dys. ... d.yu.n.* 12.00.12. [Philosophical and legal principles of housing policy implementation in Ukraine in the context of modern social transformations: dissertation ... D.J. 12.00.12.]. Kyiv, 409 c. [in Ukrainian].

Konstytutsiya Ukrainy: pryynyata na p'yatyi sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrainy 28 chervnya 1996 r. [Constitution of Ukraine: adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996] (1996). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 30, st. 47 [in Ukrainian].

Kochyn, V. (2023). *Pravo na zhytlo u sotsial'niy derzhavi: rynkovi ta sotsial'no-orientovani zasady rehulyuvannya zhytlovykh vidnosyn* [The right to housing in a social state: market and socially oriented principles of regulating housing relations]. *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi yurysprudentsiyi*, 5, 16–21 [in Ukrainian].

Kucherenko, I., Kucherenko, O., Zapatrina, I. (2012). Zhytlova polityka Ukrainy: suchasnist' ta maybutnye [Housing policy of Ukraine: present and future]. Kyiv: Vydavnychyy tsentr spilky vlasnykiv, 304 s. [in Ukrainian].

Lyasheva, A. (2018). «Zhyl'e v Kyeve: pochemu mne nehdde zhyt'?» [“Housing in Kiev: Why do I have nowhere to live?”]. *Spil'ne. Zhurnal sotsial'noyi krytyky*. Retrieved from: <https://commons.com.ua/uk/zhile-v-kieve-pochemu-mne-negde-zhit/> [in Russian].

Makodray P., Burdik, V. (2024). Pravovi pryntsypy ta aktual'ni problemy zhytlovoi polityky v suchasniy Ukraini: istoriohrafichnyy diskurs [Legal principles and current problems of housing policy in modern Ukraine: historiographical discourse]. *Naukove s'ohodennya: teoretyko-prykladni doslidzhennya ta perspektyvy. Materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Zaporizhzhya, 15 lystopada 2024 r.)* / Uklad.: S. Hryshko, A. Krylova, O. Nepsha, S. Pachev, I. Arsenenko (s. 55–58). Zaporizhzhya: AA Tandem [in Ukrainian].

Pravovi zasady reformuvannya zhytlovoho zakonodavstva Ukrainy v suchasnykh umovakh. Monohrafiya [Legal principles of reforming the housing legislation of Ukraine in modern conditions. Monograph] / Zah. red. M. Halyantycha. (2023). Kyiv: Yurinkom Inter, 298 s. [in Ukrainian].

Pravovi pryntsypy vnormuvannya zhytlovykh vidnosyn v suchasnykh umovakh [Legal principles of regulating housing relations in modern conditions] / Zah. red. M. Halyantycha. (2023). Kyiv: NDI pryvatnoho prava i pidpryyemnytstva imeni akademika F. H. Burchaka NAprN Ukrainy, 100 s. [in Ukrainian].

Problemy ta perspektyvy zhytlovoi polityky: kruhlyy stil [Problems and prospects of housing policy: round table]. (2023). Retrieved from: <https://mistosite.org.ua/articles/problemy-ta-perspektyvy-zhytlovoi-polityky-kruhlyi-stil?locale=en> [in Ukrainian].

Proyekt Zakonu Ukrainy "Pro osnovni zasady zhytlovoi polityky" [Draft Law of Ukraine "On the basic principles of housing policy"]. (2024). Retrieved from: <https://mtu.gov.ua/news/35482.html?PrintVersions> [in Ukrainian].

Spasenko, K. (2024). Pravovi zasady derzhavnoho rehulvannya u sferi zhytlovo-komunal'noho hospodarstva v Ukraini [Legal principles of state regulation in the sphere of housing and communal services in Ukraine]. *Yurydychnyy naukovyy elektyutronnyy zhurnal*, 2, 78–79 [in Ukrainian].

Spasybo-Fatyeyeva, I. (2003). Transtsendentna sudova mimikriya, abo pro pryntsypy prava, analohiyu zakonu ta prava u sudoviy praktytsi [Transcendent judicial mimicry, or on the principles of law, the analogy of law and law in judicial practice]. *Visnyk Akademiyyi pravovykh nauk Ukrainy*. Kharkiv, 4, 141–142 [in Ukrainian].

Fedorov, P., Lomonosova, N. (2019). Derzhavna zhytlova polityka v Ukraini: suchasnyy stan ta perspektyvy reformuvannya [State housing policy in Ukraine: current state and prospects for reform]. Kyiv: Analitychnyy tsentr CEDOS, 132 s. [in Ukrainian].

Giucci, R., Kirchner, R. & Voznyak, R. (2008). The Housing Construction Sector in Ukraine: Reasons for the Current Recession and Policy Implications. Berlin/Kyiv: Institute for Economic Research and Policy Consulting, 13 p. [in English].

Runey, M. (2012). Housing and Corruption in Ukraine. Transparency International Ukraine Retrieved from: https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/12/corruption_and_the_housing_sector_in_ukraine_-_by_ti_ukraine_eng.pdf [in English].

Teremetskyi, V., Avramova, O., Maikut, K., Tserkovna, O. & Kramar, R. (2024). Current situation and transformation ways of housing policy in Ukraine. *Social & Legal Studios*, 1, 164–173. doi: 10.32518/sals1.2024.164 [in English].

The Geneva UN Charter on Sustainable Housing (2015). https://unece.org/DAM/hlm/documents/Publications/EN_Geneva_UN_Charter_on_Sustainable_Housing.pdf [in English].

Озимчук Олег Борисович,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії

факультету історії, політології та міжнародних відносин

Рівненського державного гуманітарного університету

orcid.org/0000-0002-0343-3288

oleg.ozimchuk@gmail.com

Візитів Юлія Миколаївна,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

факультету історії, політології та міжнародних відносин

Рівненського державного гуманітарного університету

orcid.org/0000-0002-2826-2067

vizitiv@gmail.com

Коцюбайло Віта Павлівна,

старший науковий співробітник

відділу давньої історії та середніх віків

КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР

orcid.org/0009-0004-0500-9773

nikakoc63@gmail.com

ПАМ'ЯТКИ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА РІВНЕНЩИНІ. ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Російсько-українська війна внесла свої суттєві корективи у життя українських науковців, музейних установ, скоригувала освітній процес у навчальних закладах і, звісно, роботу археологічних експедицій. Перед кожним із нас стоїть завдання, не зважаючи на зовнішні загрози, зберегти спадок української нації і гідно представити світовій громаді історію України, захистивши її від фальсифікацій та викривлень. У першу чергу, слід забезпечити спадщину українського народу під щоденними авіаударами/артобстрілами від знищення/потали і банального пограбування новітніми вандалами-рашистами не лише музейних колекцій, але й фортифікацій у зонах бойових дій, які відкривають світу нові археологічні знахідки.

Проблемі історії взаємовідносин Римської імперії та варварських племенних об'єднань Східної Європи присвячено чимало досліджень як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Об'єктом для вивчення і дискусій продовжує залишатися широкий набір археологічних знахідок, представлений речами римського виробництва – від монет до культових дрібничок. Нерідко джерельний матеріал, який зберігається у фондах музеїв, все ще чекає на свого дослідника, особливо з огляду на зміну концепцій та необхідність відходу від радянського наративу. На особливу увагу заслуговує і проблема вивчення шляхів появи римських речей у культурному шарі вельбарських поселень на Рівненщині. Комплексний аналіз джерельного матеріалу, наявного в Рівненському обласному краєзнавчому музеї, дає підстави для внесення коректив у розуміння взаємозв'язків Римської імперії та готських поселень, переоцінку практик взаємовідносин/співпраці на політичних, економічних та культурних полях.

Мета даного дослідження опрацювати та представити широкій громадськості нумізматичний та речовий матеріал історичного періоду, який супроводжує процеси становлення вельбарської культури на Рівненщині; проаналізувати джерела та хронологію їх надходження; можливості використання речових знахідок у побуті та формування нових звичаїв/традицій/вірувань готів.

Ключові слова: вельбарська культура, Рівненщина, готи, Римська імперія, денарій.

Ozymchuk Oleh,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History
of the Faculty of History, Political Science and International Relations
Rivne State University of the Humanities
orcid.org/0000-0002-0343-3288
oleg.ozymchuk@gmail.com*

Vizitiv Yulia,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of History of Ukraine
of the Faculty of History, Political Science and International Relations
Rivne State University of the Humanities
orcid.org/0000-0002-2826-2067
vizitiv@gmail.com*

Kotsiubailo Vita,
*Senior Researcher at the Department of Ancient History and Middle Ages
Cultural Institution «Rivne Regional Museum of Local Lore»
orcid.org/0009-0004-0500-9773
nikakoc63@gmail.com*

MONUMENTS OF VELBAR CULTURE IN THE RIVNE REGION. PROBLEMS OF HISTORICAL INTERPRETATION

The Russian-Ukrainian war has made significant adjustments to the lives of Ukrainian scholars and museum institutions, adjusted the educational process in educational institutions and, of course, the work of archaeological expeditions. Each of us is faced with the task of preserving the heritage of the Ukrainian nation and presenting the history of Ukraine to the world community with dignity, protecting it from falsification and distortion, despite external threats. First of all, it is necessary to protect the heritage of the Ukrainian people from destruction/destruction under air strikes/artillery fire and banal looting by the latest vandals-racists not only of museum collections, but also of fortifications in the war zones that reveal new archaeological finds to the world.

The problem of the history of relations between the Roman Empire and barbarian tribal associations of Southeastern Europe has been the subject of many studies in both domestic and foreign historiography. A wide range of archaeological finds, represented by Roman-made objects ranging from coins to religious trinkets, continues to be the object of study and discussion.

Often, source material stored in museum collections is still waiting for its researcher, especially given the change in concepts and the need to move away from the Soviet narrative. The problem of studying the ways in which Roman objects appeared in the cultural layer of Velbar settlements in the Rivne region deserves special attention. A comprehensive analysis of the source material available in the Rivne Regional Museum of Local Lore will provide grounds for making adjustments to the understanding of the relationship between the Roman Empire and Gothic settlements, and for reassessing the practices of relationship/cooperation in the political, economic, and cultural fields.

The purpose of this study is to process and present to the general public the numismatic and material material of the historical period that accompanies the processes of formation of the Velbar culture in the Rivne region; to analyze the sources and chronology of their receipt; the possibilities of using them in everyday life and the emergence of the formation of new customs/traditions/beliefs of the Goths.

Key words: Velbar culture, Rivne region, Goths, Roman Empire, denarius.

Вступ. Постановка проблеми. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття на території Рівненщини під час археологічних досліджень було виявлено чимало речового матеріалу, виготовленого в Римській імперії впродовж II–V століть.

Практично всі римські речі знайдені у культурному шарі вельбарської археологічної культури залізної доби. Носіями цієї культури були скандинавські народи, які на початку II століття мігрували зі своєї прабатьківщини на територію

Східної Європи. Свою назву культура отримала від південнобалтійського селища Вельбарк, що неподалік сучасного польського міста Мальборк. Проте основні етапи її розвитку/еволюції пов'язані саме з територією західної України, в тому числі і Рівненщини.

Другий етап міграції германських народів (перший припадає на I ст. до н.е.) став передвісником епохи Великого переселення народів і пов'язаний із масовою міграцією племінного союзу готів. Регулярні хвилі переселень, із малородючих і перенаселених земель Скандинавії, були знаковим явищем пізньоантичного періоду та початку раннього середньовіччя. З балтійського регіону германці мігрували на південь вздовж річкових басейнів Вісли. Археологічні джерела дозволяють добре зафіксувати час їхньої появи та розселення/просування на заході та півдні Волині.

Головне, і фактично єдине писемне джерело, що розповідає про ці події, це праця «Гетика» (лат. «De origine actibusque getarum, Getica») авторства Йордана (?–бл. 552), готського історика, нотарія (чиновник, відповідальний за листування) при візантійському полководці готського походження Гунтігісі Базі. Працюючи над «Гетикою», Йордан використав матеріали «Історії готів» римського вченого Кассіодора. У своєму творі автор яскраво змальовує природні умови краю, куди переселилися готи, на чолі з королем Філімером, сином Гадариха, та їхні союзники після виходу із Скандинавії та балтійського регіону: «У пошуках зручних областей і придатних місцевостей для поселення він прийшов у землі Скіфії, які на їх мові називались Ойюм... Розповідають, що та місцевість замкнута, оточена хисткими болотами і вирвами; таким чином сама природа зробила її неприступною... Можна повірити свідченням мандрівників, що до цього часу там чути голоси худоби і мешкають люди» (Jordanes, (27)). Готський історик зазначив, що вони прийшли в Скіфію, пізньоантична територія якої локалізувалася із землями сучасної України, а також виділив окремий скіфський регіон – Ойюм (гот. Auþom – «Заводнена земля»).

Вірогідність того, що готи поселилися у лісовій, багатоводній і заболоченій частині Волині археологічно підтверджується матеріальними пам'ятками вельбарської культури на території сучасних Рівненської, Волинської

та Житомирської областей. Саме тут виявлені хронологічно найдавніші артефакти. Слід вказати на специфічні особливості природних умов поселення ранніх германських мігрантів. Йордан підкреслює роль неприступності місцевості, обраної готами для перших поселень. Ймовірно це є результатом непростих взаємин із автохтонним населенням краю.

На відміну від південно-балтійського та надвіслянського регіону, де готи не заклали постійних поселень, в північно-західних районах українських земель вони утворили цілу мережу стабільних населених пунктів. Створення переважної більшості таких поселень на території Рівненщини і поява вельбарських пам'яток збігаються з текстами «Гетики» щодо поселення готів у скіфському краї Ойюм. Археологічні дослідження вказують на другу половину II століття, як на час поселення готів та їх союзників. Такі вельбарські пам'ятки зафіксовані тільки у межах Волині (Рівненська, Волинська, Житомирська область, північні райони Хмельницької і Тернопільської областей) та півночі Поділля.

У письмових джерельних матеріалах знаходимо інформацію про чергове розселення готів територією України з подальшим поділом на два військових союзи – остготів і вестготів. Археологічні матеріали, що підтверджують переселення готів у Середнє Подніпров'я датуються лише другою половиною III століття і є вже складовою іншої культури – черняхівської (Козак, 2004, с. 113). Грунтуючись на археологічних дослідженнях, можна припустити, що територія Волині на тривалий час стала головним опорним пунктом, звідки германці розселялися в усіх напрямках. Найпопулярнішим був шлях до дунайського лімесу – північно-східного сегменту укріпленої системи прикордоння Римської імперії. Попередні германські міграції у II-I ст. до н.е. та розселення «варварських» народів демонструють прагнення готів отримати можливості для здійснення нападів на багаті римські провінції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над темою висвітлення теоретичних проблем нумізматичного скарбознавства працюють О. Дмитренко, М. Відейко (Дмитренко, 2019), О. Потильчак (Потильчак, 2024). Вивченню вельбарської культури в останні роки у різній мірі увагу присвячували М. Кучинко,

Г. Охріменко, О. Златогорський (2017), Я. Онищук (2018), Н. Склярєнко, С. Локайчук (Гулько, 2019), А. Панікарський, Я. Володарець-Урбанович (Панікарський, 2024), Б. Магомедов, О. Петраускас (Магомедов, 2024) та інші.

Мета даного дослідження полягає в необхідності опрацювання та представлення широкій громадськості нумізматичного та речового матеріалу супутнього процесам становлення вельбарської культури на Рівненщині; аналізу джерел та хронології їх надходження в регіон; вивчення можливостей використання джерельного матеріалу місцевим населенням в побуті та зародження нових звичаїв/традицій/вірувань готів.

Виклад основного матеріалу. На початку III століття військові походи готів проти Риму стають регулярними. Таким чином, постала необхідність утримування кількох опорних пунктів, де могло б розташовуватися ядро готського війська. Такі збірні пункти/ополчення поблизу лімесу становили для римлян небезпеку і, відповідно, могли бути атакованими римськими провінційними прикордонними легіонами. Готи, які не вміли будувати надійних фортифікаційних споруд, мали подбати про розташування своїх сил в захищеній природними умовами місцевості, звідки можна було б найкоротшим шляхом доправити військо до римського кордону. Саме західна гілка готів – вестготи або візиготи (лат. *visigothi*) – першою атакувала Римську імперію в районі нижньої течії Дунаю.

Вірогідно, що готи різними шляхами прагнули дістатися кордонів Римської імперії. Найкоротшим із них був напрям з Ойюму-Волині до верхів'їв Дністра. Сплав армії на кораблях забезпечував стрімке досягнення стратегічних цілей. Крім того такий маршрут дозволяв уникнути небезпек, пов'язаних з пересуванням готських загонів територіями венедів, носіїв зубрицької археологічної культури. Допоки так і не виявлено жодної вельбарської пам'ятки на Верхньому Дністрі. Вельбарські поселення II–III століть досліджені лише у долині Південного Бугу (Козак, 2004, с. 113). Це може пояснюватися тим, що зубрицьке населення ускладнювало просування вестготів до римських кордонів або недостатніми археологічними дослідженнями цієї частини Подністрів'я і Південного Побужжя.

Значна кількість археологічних артефактів римського походження, виявлених у північно-західних регіонах України, свідчить про їхнє регулярне надходження у готські поселення. Частина римських речей могла бути трофеями, інша потрапила у результаті торгівельних контактів. Більшість ідентифікованих римських речей, виявлених під час археологічних розкопок, представлені нумізматичним матеріалом. Найбільші скарби римських монет були виявлені у верхів'ях річок Случ, Горинь і Стир у межах Рівненської області (Козак, 1995, с. 57). Ці монети мають різний стан збереження. Колекція монет знаходиться на зберіганні у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Чимало монет було виявлено і на початку XXI століття. Наприклад, у 2011 році під час археологічної експедиції під керівництвом Б.А. Прищепи в с. Городище поблизу м. Рівне, на пам'ятці вельбарської культури було знайдено римський денарій, викарбуваний у період правління імператора Траяна (98–117) (РОКМ, КН № 24680/16/II АК 4518).

У 2012 році в с. Олексіївка неподалік Рівного археологічна експедиція Б.А. Прищепи виявила на вельбарській пам'ятці чотири римські денарії пізньоримського часу (РОКМ, КН № 24709/33-36/II АК 4570/1-4). Через погане збереження аверсу і реверсу, складно встановити точний період їх карбування. На аверсі всіх чотирьох денаріїв викарбовано профіль імператора. На одному реверсі бачимо погано збережене зображення будівлі. На трьох інших реверсах присутнє зображення жінки в хітоні біля невеликої колони, вірогідно римської богині Пієти. Культ Пієти, богині благочестя і пошани батьків, був особливо популярним у I–V століттях. Уже в часи правління імператора Антоніна Пія (138–161) на реверсах денаріїв почали карбувати богиню Пієту або Фортуну. Виходячи з цього, існує ймовірність датування цих монет серединою II століття, періодом переселення у південні райони Рівненщини готів та початком їх активних контактів з Римською імперією.

Ще один римський денарій, періоду правління імператора Траяна, був виявлений у 2012 році в с. Красносілля Рівненського району під час археологічних досліджень експедиції Б.А. Прищепи. На аверсі монети

зображено профіль Траяна, на реверсі простежується погано збережене зображення богині (РОКМ КН № 24710/II АК 4599). У тому ж році в с. Новомиськ Рівненського району експедиція Б.А. Прищепи виявила римський денарій (РОКМ КН № 26421// II АК 5684) періоду правління імператора Коммода (177-192).

У 2013 році в с. Біла Криниця, неподалік від Рівного під час археологічних розкопок було знайдено три монети, які, в силу поганого збереження, так і не були ідентифіковані. Дві монети мають нечітке зображення, третя – сильно пошкоджена, майже третина відсутня. На аверсі виکارбуване зображення жінки з круговим написом, який не піддається прочитанню. На реверсі присутнє зображення богині з пряжею (РОКМ КН № 25287/2// II АК 4907). Посилаючись на збережені деталі реверсу, можна припустити, що це римська богиня долі Нона, яка відповідала грецькій богині долі, а саме мойрі Клото (Озимчук, 2012, с. 127).

Виявлення навколо міста Рівне, за нетривалий проміжок часу з 2011 по 2013 роки, такої кількості римських нумізматичних пам'яток, датованих II століттям, свідчить про присутність у цьому регіоні ранніх поселень вельбарської культури. Більшість римських монет мають сліди їх активного вживання – затертий аверс і реверс. Можна припустити, що готи застосовували римські монети для примітивної обмінної торгівлі як дорогоцінний метал. Використання римських монет в якості прикрас майже не фіксується у пам'ятках вельбарської культури. Наприклад, поблизу с. Милостів Рівненського району експедицією Б.А. Прищепи було виявлено одну пізньоримську срібну монету поганої збереженості з пробитим отвором. Згадана монета підпадає під поняття прикраса або амулет (РОКМ КН № 24702/8// II АК 4550).

На території Рівненщини найкраще дослідженою пам'яткою вельбарської культури є поселення в урочищі Шанків Яр поблизу с. Хрінники Дубенського району. Протягом 1992–2014 років під час археологічних досліджень в урочищі Шанків Яр Волинською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Д.Н. Козака спільно з викладачами та студентами Рівненського державного гуманітарного університету, Рівненського інституту слов'янознавства

та Волинського державного університету було знайдено чимало речового матеріалу, виробленого на території Римської імперії, серед якого присутні декілька десятків римських монет. Всі вони виявлені в культурному шарі вельбарської культури.

Більшість нумізматичного матеріалу було розкопано в житлах германців. Наприклад, у наземному житлі 79 виявили дві римські монети: срібний денарій імператора Гальби (68–69) та мідний подвійний денарій імператора Галлієна (253–268). На аверсі срібного денарія бачимо бюст Гальби із латинським написом зверху «Impser Galba» («Імператор Гальба»). На реверсі денарію викарбуваний лавровий вінок, з написом всередині «SPQR OB C S.» (лат. «Senatus Populusque Romanus Ob Cives Servatos», з лат. «Сенат і народ Риму за порятунок громадян»). На мідному подвійному денарії (інша назва «антоніан») на аверсі зображений імператор Галлієн у вінку з променями та зверху затертим написом, на реверсі зображено погано збережений силует жінки з лавровим вінком в руках і написом «Pax Augusta» (гасло з лат. «Імперський мир») (Козак, 2012, с. 145). Виходячи з напису, можна ідентифікувати фігуру на реверсі подвійного мідного денарію, як римську богиню миру Пакс.

Декілька римських монет із затертим аверсом і реверсом знайшли під час розкопок у житлах 91 і 105. Приблизно два десятки римських денаріїв також було виявлено поблизу вельбарського поселення на річковому березі. До монетного скарбу належать: мідна монета із зображенням імператора на аверсі та ступінчастої башти на реверсі (РОКМ КН № 25349/58// II АК 5072), срібний денарій із бюстом імператора повернутого праворуч на аверсі та богині з арфою на реверсі (РОКМ КН № 25349/59// II АК 5073), монета з погрудним зображенням неідентифікованого імператора на аверсі та затертий напис всередині лаврового вінка на реверсі (РОКМ КН № 25349/60// II АК 5074), срібна монета з погруддям неідентифікованого імператора повернутого вправо на аверсі та римська богиня Нона з пряжею на реверсі (РОКМ КН № 25349/61// II АК 5075), срібний денарій імператора Адріана (117–138) – бюст Адріана на аверсі та погано збережена римська богиня справедливості Еквітас на реверсі (РОКМ КН № 25445/14// II АК 5295).

Найкраще збереглася срібна римська монета періоду правління імператора Антоніна Пія, виявлена в урочищі Шанків Яр поблизу житла 122 (Козак, 2016, с. 41). На аверсі срібного денарію викарбуване зображення Антоніна Пія повернутого праворуч у лавровому вінку з латинським написом «ANTONINUS». На реверсі монети розташоване зображення римської богині удачі та добробуту Фортуни з рогом достатку та посохом. Подібні денарії карбували у Римі в 154-155 роках. Маса монети 3,5 г (рис. 1, 2) (РОКМ КН № 26314/10// П АК 6149).

Виявлені археологами на території Рівненщини та північно-західної частини України динарії можуть мати і трофейне походження. Частина римських речей потрапляла до готів під час торговельних контактів, прямих або через посередників. Проте у торгівлі з варварами римляни використовували менш якісні монети, провінційного карбування або фальшиві мідні денарії з напленням срібла, типу «limes falsa». На вельбарському поселенні Шанків Яр, серед десятків справжніх римських монет, були виявлені лише фрагменти однієї підробленої монети такого типу (Козак, 2012, с. 145). Присутність значного масиву фальшивих римських монет у готів у прикордонних районах з імперією та відсутність таких в глибинних готських землях Ойюму-Волині, свідчить про потрапляння монетного матеріалу з Риму в якості трофеїв після успішних набігів на римське прикордоння. Більшість денаріїв карбованих в Римі призначалися для сплати за

службу римським легіонерам. Тому такі якісні монети могли потрапити на територію сучасної Рівненщини тільки разом із трофеями, здобутими вельбарцями після сутичок з римськими легіонами.

З часу переселення готів у II столітті на територію України, вони розпочинають активну агресію проти Римської імперії. Від одиничних, розвідувальних нападів у другій половині II століття, готи переходять до планомірних, майже щорічних військових дій на Дунайському прикордонні в III столітті. Особливого масштабу бойові дії набули в 330-370 роках. Тому в античній історії цей період називають Готськими війнами. Певним чином успіху германського вторгнення сприяла внутрішня політична криза в Римській імперії. Внаслідок боротьби за владу, імперський центр мало звертав уваги на провінційні проблеми. Римські імператори регулярно відкликали з прикордоння військові контингенти для зміцнення впливу в Італії. Таким чином, основні опорні пункти оборони лімесу на Дунаї не мали змоги стримувати натиск готів, а германці отримали зручну можливість грабувати задунайську провінцію Мезію. Про кризу в прикордонних легіонах свідчить той факт, що чимало римських військових відмовлялися обороняти межі своєї держави та переходили на бік варварів. Йордан в «Гетиці» повідомляє навіть про факти саботажу з боку високопоставлених римських посадовців: «Острогота із своїм племенем перейшов Данубій і спустошив Мезію і Фракію. До нього, повсталого, був направлений Філіпом

Рис. 1, 2. Імперський денарій Антоніна Пія, 154-155 рр. 3,5 г. РОКМ КН № 26314/10// П АК 6149

сенатор Децій. Коли він прибув і нічого не зміг подіяти з готами, він відпустив своїх воїнів з військової служби і примусив їх до приватного життя, бо, що через їх необережність готи переправились через Данубій, тобто він переніс звинувачення на своїх і повернувся до Філіпа. Воїни, ображені за вигнання з військової служби, обурені вдалися до допомоги Остроготи, правителя готів. Той прийняв їх і незабаром повів, щоб розпочати війну» (Jordanes, (90), (91)). Готський історик також повідомляє про наслідки дій римських перебіжчиків, які посилювали армію готів: «Невдовзі вони перейшли вброд Данубій, знову спустошили Мезію і підступили до головного міста того краю Маркіанополя» (Jordanes, (92)). Руйнівні походи готів у римські імперські володіння в III столітті не лише сприяли загостренню кризи в середині імперії, але й стали джерелом потоку римських трофеїв на території населені готами.

Готські війни III століття за своїми масштабами докорінно відрізнялися від періодичних набігів другої половини II століття. Це вже були добре організовані та попередньо сплановані бойові дії, часто з метою захоплення територій. Дозволи римських імператорів на поселення германців у межах провінції Фракія і проголошення їх федератами-союзниками були фактично констатацією факту силового захоплення цих територій готами, вірогідно, їх західною гілкою – вестготами.

У цей час германці почали застосовувати для вторгнення флот, наносячи комбіновані удари як з моря, так і з суходолу по римській території. З огляду на це, цікавим є морський похід 269 року, в якому вірогідно брали участь вестготи, носії вельбарської культури. Візантійський історик кінця V століття Зосима у «Новій історії» свідчить, що готи рухалися до римського кордону вздовж Дністра з півночі на південь. У середній течії річки вони мали тривалу зупинку для будівництва кораблів, які могли б застосувати для морського походу. За словами Зосими, далі вони рушили вниз по течії вже з флотом у шість тисяч суден (Рейда, 2007, с. 55). Дані Зосими певним чином можуть пролити світло на відсутність вельбарських пам'яток у верхній течії Дністра, і присутність слідів германців лише у середній та нижній течії. Очевидно, що вельбарці, використовуючи найкоротший і найзручніший річковий шлях до

римського кордону, могли користуватися лише його нижньою частиною, зручною для судноплавства. Саме про такий шлях вторгнення готів повідомляє Зосима у «Новій історії». У будівництві кораблів для морських походів могли брати участь римські дезертири, втікачі або полонені легіонери.

Речі, виготовлені на території Римської імперії, які потрапляли в зону локалізації вельбарської культури мали не лише трофейне походження з римських дунайських провінцій, але й могли бути легальною оплатою за надані військові послуги. Йордан повідомляє, що за часів імператорів-співправителів Діоклетіана і Максиміана (285-305) загопи готської кавалерії почали активно використовуватися як допоміжні підрозділи римських легіонів: «...потім вони були спрямовані імператором Максиміаном на допомогу римлянам проти парфян; надіслані туди як допоміжні загопи, вони дотримувалися вірності в битвах» (Jordanes, (110)). Відтак, на територію поширення вельбарської культури проникали римські речі, які привозили ветерани-готи, повертаючись із служби в римській армії.

Наприклад, на вельбарському поселенні Шанків Яр на березі Хрінницького водосховища було виявлено п'ять шпор із тонким невеликим шипом. Із цієї маси виділяється пластинчата шпора із асиметричною дужкою. В центрі дужки прикріплений довгий циліндричний шип, підрізаний в основі. Між двома залізними пластинчастими дужками присутній простір для шкіряного чохла (Козак, 2012, с. 264). Це свідчить, що шпору виготовляли на замовлення, під розмір ноги кавалериста, що відсилає нас до римської військової традиції.

До групи подібних артефактів можна віднести і дві типові римські фібули, знайдені археологами у житлі 86. Це бронзові фібули з високим приймачем, вигнутою і розширеною до пружини спинкою. Голівка фібули декорована кнопкою грибоподібної форми. В основі приймача фібули, на кінці ніжки і на переході ніжки у слабо вигнуту спинку розташовані рубчасті кільця. Вірогідною датою виготовлення таких римських прикрас є III століття (Козак, 2012, с. 126).

Подібні римські речі є не поодинокими знахідками у вельбарських поселеннях на території Рівненщини. Вони свідчать про активне

проникнення речового матеріалу, виробленого на території Римської імперії. Проте слушно зауважити, що частина типових римських речей могла потрапити торгівельними шляхами, або вироблялася на місцях римськими ремісниками-бранцями, яких вельбарці утримували як домашніх рабів.

Військово-політична ситуація примусила імператора Адріана змінити підходи у формуванні легіонів, які раніше набиралися виключно з римських громадян. До їхнього складу почали допускати іноземців. Військові реформи Діоклетіана і Костянтина I (324–337) призвели до значної «варваризації» основних підрозділів римського війська. Більшість готів протягом III–IV століть служили в легіонах, дислокованих в дунайських і балканських провінціях, – I-у Парфянському, II-у Парфянському, III-у Парфянському і IV-у Щасливому Флавієвому. Вони формувалися з ціллю охорони лімесу та участі у військових діях на Близькому Сході (Озимчук, 2023, с. 46).

Ветеранські преференції дозволяли відставникам-ветеранам отримати земельні наділи в провінціях. Тому більшість вестготів, які осідали в провінції Мезія, належали до ветеранського стану. Проте, певна кількість відставних легіонерів та готських кавалеристів з ауксилій (допоміжні загони, що не входили до складу легіону) поверталися на батьківщину. У II–IV століттях римські ветерани не відразу отримували земельні наділи, а через декілька років після закінчення строку служби. Замість землі вони могли отримати доволі значну грошову винагороду. Демобілізаційна винагорода

рядового легіонера або ауксиларія складала 12 000 сестерціїв. Разом із накопиченими, за 16–20 років служби, грошима (річна плата легіонера складала 1 200 сестерціїв, центуріона – 20 000 сестерціїв), це перетворювало ветерана на заможного громадянина (Озимчук, 2023, с. 48–49).

Грошова винагорода давала ветеранам свободу в організації післявоєнного життя. Тому доцільно припустити, що певна частина достатньо романізованих готів поверталася до своїх домівок, зокрема, і на землі у верхніх течіях Горині, Стиру і Случі. Разом з романізованими готами в ці райони потрапляли вироблені в римських провінціях речі та нові моделі культурної та соціальної поведінки.

Під час служби в римській армії у багатьох готів формувалися нові релігійні уявлення. Часто це була химерна суміш релігії германців, римського пантеону, і особливо східних культів, які були дуже популярними в середовищі легіонерів II–III століття.

Під час археологічних досліджень поселення вельбарської культури в Хрінниках на Рівненщині в 2005 році був виявлений унікальний для території України античний артефакт – голова бога Серапіса (РОКМ № КН 23518// II АК 3935). У процесі розкопок типової вельбарської житлової споруди 90, що мала незвичну нішу-заглиблення розміром 0,8 x 1,5 м посередині північної стіни, перед заглибленням знайдено маленьку бронзову голову (3,5 см), фрагмент бюсту античного божества (рис. 3). На глиняній, сильно втрамбованій долівці, що є свідченням тривалого використання, археологи зібрали

Рис. 3. Фрагмент бюсту античного бога Серапіса. 3,5 см.
РОКМ № КН 23518// II АК 3935

велику кількість кераміки, зокрема фрагменти античних амфор, уламок римської теракотової посудини типу «terra sigillata» та уламок римської мідної монети. Житло було заповнене перегорілою органікою та шарами попелу.

Ідентифікація бронзового фрагменту з богом Серапісом відсилає до аналогічних артефактів, які зберігаються у європейських музеях. Наприклад, це бюст Серапіса в музеї Ватикану, Італія (Roma, Musei Vaticani, Museo Pio-Clementino, Sala rotonda, 15) та фрагмент теракотового бюсту (голова) у Музеї Лувру, Франція тощо.

Культ Серапіса був популярним у середземноморських провінціях Римської імперії і походив з Єгипту, де уособлював богів Осіріса та Апіса. Він виник як спроба синкретизму грецької, єгипетської та римської релігій (Козак, 2006, с. 60–63). У різних частинах Римської імперії Серапісу приписувала різні функції. Як наслідок, Серапіс у II–IV століттях став універсальним божеством, прихильники якого були близькими до монотеїзму. Разом із культами Христа і Мітри, культ Серапіса домінував у середовищі римських легіонерів.

Існує гіпотетична вірогідність того, що бронзове зображення бога Серапіса потрапило на територію Рівненщини разом із готом-ветераном, який тривалий час служив в одному із легіонів, дислокованих у дунайських провінціях. Характерна ніша в житлі 90 у вельбарському поселенні Шанків Яр може свідчити про існування в будинку своєрідного вівтаря бога Серапіса. Відсутність джерела отоплювання свідчить, що будівлю не використовували для життя, а застосовували як культове приміщення. Тобто, це не вівтар приватного будинку для однієї сім'ї, а храм для групи людей, які населяли згадане вельбарське поселення. Потужний шар попелу на розкопі свідчить, що житло 90 було знищене пожежею. Поява у великому германському поселенні чужинських традицій могла спричинити опір серед прихильників традиційних вірувань. Звідси можна припустити, що святилище Серапіса, бога чужого для готів, знищили у результаті підпалу.

Підтвердженням даної гіпотези, формування нових релігійних культів у вельбарців і їх протистояння в межах окремих поселень, є інша унікальна пам'ятка досліджена експедицією Д.Н. Козака у Шанковому Яру. В центрі скупчення будинків, які датовані другою половиною

II – першою половиною IV століть, знаходиться майданчик 5 x 4 м, орієнтований довгими стінами за лінією північ-південь, зроблений із підсіпки землі товщиною 10–15 см, перекритої зверху шаром насипної глини товщиною 18–22 см. В центральній частині споруди виявлене вогнище-вівтар округлої форми, що підняте на висоту 0,6 м. Вівтар із вогнищем складається із 12 см шару пропаленої глини і 12 см череня. На черинь насипано 13 см шар пропаленої глини, яку накриває ще один черинь товщиною 13 см. Діаметр вівтаря 1,22 м. В чотирьох кутах майданчика виявлені сильно опалені ями діаметром 0,4–0,6 м. У всіх кутових ямах знайдені сліди кераміки, в одному з них – зберігся сильно обгорілий цілий горщик. У східній частині споруди збереглися фрагменти стіни. Вона піднімається над глиняним вимощенням майданчика на висоту 0,5 м і має у довжину 4,2 м. В середині верхньої площини стіни є заглиблення від стовпів з пропаленими стінками. Навколо оточеного майданчика з вогнищем-вівтарем експедицією Д.Н. Козака виявлено і досліджено ще декілька допоміжних об'єктів. Увесь комплекс було ідентифіковано Д.Н. Козаком як храм-капище готів (Козак, 2010, с. 34).

На схід від капища археологи виявили ще один майданчик 7 x 14 м, заглиблений на 0,35 м від рівня материка. У заглибленнях майданчика знайдено велику кількість кісток і фрагментів черепів різних тварин. Разом з ними виявлено людські кістки і фрагменти людських черепів. Подальші дослідження підтвердили факти принесення жертв на даному культовому об'єкті (Козак, 2010, с. 35). Частину принесених в жертву спалювали на вогнищі-вівтарі. Унікальним цей храм-капище робить той факт, що за германо-скандинавськими релігійними традиціями жертви не піддавались спалюванню: їх топили у воді чи у болоті, або вішали на деревах. Існування у германців, які мешкали на поселенні Шанків Яр, культу вогню скоріше відсилає до античних чи близькосхідних релігійних традицій того часу, ніж до германо-скандинавських традицій. Це могло бути своєрідною відповіддю на виклики з боку християнства, оскільки у переселених у межі імперії вестготів та остготів, ця релігія активно поширювалася протягом III–IV століття, тоді ж на готську мову була перекладена Біблія. Присутність на вельбарському поселенні такої унікальної споруди,

також могла бути спробою формування готськими жрецькими монотеїстичного культу.

Висновки. Таким чином, аналіз археологічних матеріальних пам'яток та історичних джерел дає можливість пояснити проблему присутності римських виробів, які датуються II–IV століттям, на території Рівненщини. Серед них монети, антична кераміка і предмети розкоші, речі військової та культової приналежності. Дослідження археологів підтверджують, що римські пам'ятки знаходяться на об'єктах і поселеннях вельбарської культури II–IV століть, яка виникла у наслідок міграції із Скандинавії готського племінного союзу та їх подальших контактів і взаємодії з Римською імперією. Землі у верхній течії річок Горинь, Стир і Случ стали районом першої і тривалої зупинки готів перед їх розселенням всією територією України. Слід підкреслити, що після розділення на східну і західну гілки – остготів і вестготів,

після переселення на лівий берег Дніпра перших і переміщення других у райони римського кордону на Дунаї, на території початкового поселення не тільки збереглися, але й активно розвивалися готські населені пункти. Таким прикладом є вельбарське поселення в урочищі Шанків Яр на півдні Рівненщини.

Оскільки час бурхливого розвитку готських поселень на Рівненщині та на землях всієї Волині припадає на період формування етнічно означених остготів на Лівобережжі та вестготів у близьких до Балкан регіонах, було б доцільно ввести у науковий обіг новий термін/назву для частини готів, які залишилися мешкати у початкових районах поселення на Україні. Позаяк готський історик Йордан називає перше місце поселення готів Ойюм, а сучасні дослідники його ідентифікують із північно-західними українськими землями, припустимо називати таких готів – «ойюмські готи», або нордготи.

Список використаних джерел:

- Дмитренко, В. В., & Відейко, М. Ю. (2019). Історія грошей. Харків : Фоліо. 123 с.
- Гулько, Г., Кричевський, О., Охріменко, Г., Скляренко, Н., & Локайчук, С. (2019). Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 292 с.
- Козак, Д., Прищепа, Б., & Шкоропад В. (2004). Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). Київ : Інститут археології НАН України. 235 с.
- Козак, Д. Н. (1995). Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V століть. *Археологія*, 4, 50–56.
- Козак, Д. Н. (2006). Божество Серапіс із поселення готів на Волині. *Археологія*, 3, 60–65.
- Козак, Д. Н. (2010). Капище готів на Волині. *Археологія*, 3, 34–47.
- Козак, Д. Н. (2012). Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. Київ : Інститут археології НАН України. 264 с.
- Козак, Д. Н. (2016). Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010–2014 рр. Київ : Інститут археології НАН України. 118 с.
- Кучинко, М. М., & Охріменко, Г. В., & Златогорський, О. Є. (2017). Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область»). Луцьк : Вежа-Друк. 710 с.
- Магомедов, Б. В., & Петраускас, О. В. (2024). Пам'ятки черняхівської і вельбарської культур Волинської, Житомирської та Рівненської областей. Київ : Інститут археології НАН України. 168 с.
- Озимчук, О. Б. (2019). Ранок Середньовіччя. Історія Західної Європи V–XI століть в термінах, іменах та назвах. Рівне : О. Зень. 383 с.
- Озимчук, О. Б. (2023). Аналіз впливу римських ветеранів на суспільство в період Імперії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*, 35, 45–52.
- Онищук, Я. І. (2018). Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект. Львів : ЛНУ ім. І. Франка. 567 с.
- Панікарський, А., & Володарець-Урбанович, Я. (2024). Хрінники – поселення готів на Волині. *Відділу археології раннях слов'ян – 50! Факти, люди, дослідження*. Київ : ІА НАН України, с. 130–141.
- Петраускас, О. В., Панікарський, А. В., Милашевський, О. С., Діденко, С. В., & Сергеева, М. С. (2016). Матеріали археологічних досліджень об'єкту з вельбарської культури на поселенні Хрінники 1. Археологічні дослідження в Україні 2015. Київ : Стародавній Світ. 160–164.
- Потильчак, О. В. (2024). Класифікація та типологія монетних знахідок у нумізматичному скарбознавстві. *Культурологічний альманах*, Вип. 4 (12), 152–165.

Рейда, Р.М. (2007). До питання про морський похід варварських народів Північного Причорномор'я 269 року. *Археологія*, 4, 54–60.

Рівненський обласний краєзнавчий музей. КН № 25349/16// II АК 5072.

РОКМ. КН № 23518// II АК 3935.

РОКМ. КН № 24680/16// II АК 4518.

РОКМ. КН № 24702/8// II АК 4550.

РОКМ. КН № 24709/33-36// II АК 4570/1-4.

РОКМ. КН № 24710/ II АК 4599.

РОКМ. КН № 25287/2// II АК 4907.

РОКМ. КН № 25349/59// II АК 5073.

РОКМ. КН № 25349/60// II АК 5074.

РОКМ. КН № 25349/61// II АК 5075.

РОКМ. КН № 25445/14// II АК 5295.

РОКМ. КН № 26314/10// II АК 6149.

РОКМ. КН № 26421// II АК 5684.

Jordanes. *Getica*. URL : <https://topostext.org/work/744> (дата звернення: 15.01.2025).

References:

Dmytrenko, V. V., & Videiko, M. Iu. (2019). *Istoriia hroshei* [The history of money]. Kharkiv : Folio. 123 s. [in Ukrainian].

Hulko, H., Krychevskyi, O., Okhrimenko, H., Skliarenko, N., & Lokaichuk, S. (2019). *Skarby ta ridkisni monety z tereniv Pivnichno-Zakhidnoi Ukrainy* [Treasures and rare coins from the territories of North-Western Ukraine] : monohrafiia. Luts'k : Vezha-Druk, 292 c. [in Ukrainian].

Kozak, D., Pryshchepa, B., & Shkoropad V. (2004). *Davni zemleroby Volyni (pamiatky arkhеolohii na Khrinnytskomu vodoimyshechi)* [Ancient farmers of Volyn (archaeological monuments on the Khrinnytsia reservoir)]. Kyiv : Instytut arkhеolohii NAN Ukrainy. 235 s. [in Ukrainian].

Kozak, D. N. (1995). *Kulturno-istorychna interpretatsiia skarbiv Volyni rubezhu IV-V stolit* [Cultural and historical interpretation of Volyn treasures of the turn of the IV–V centuries]. *Arkheolohiia*, 4, 50–56. [in Ukrainian].

Kozak, D. N. (2006). *Bozhestvo Serapis iz poselennia hotiv na Volyni* [The deity Serapis from a Gothic settlement in Volyn]. *Arkheolohiia*, 3, 60–65. [in Ukrainian].

Kozak, D. N. (2010). *Kapyshche hotiv na Volyni* [The Gothic temple in Volyn]. *Arkheolohiia*, 3, 34–47. [in Ukrainian].

Kozak, D. N. (2012). *Poselennia nevriv, slovian ta hermantsiv na Styri* [Settlements of the Norsemen, Slavs and Germans on the Styri]. Kyiv : Instytut arkhеolohii NAN Ukrainy. 264 s. [in Ukrainian].

Kozak, D. N. (2016). *Khrinnyky (Shankiv Yar) – pamiatka davnoi istorii Volyni. Doslidzhennia 2010–2014 rr.* [Khrinnyky (Shankiv Yar) – a monument of the ancient history of Volyn. Research in 2010-2014]. Kyiv : Instytut arkhеolohii NAN Ukrainy. 118 s. [in Ukrainian].

Kuchynko, M. M., Okhrimenko, H. V., & Zlatohorskyi, O. Ye. (2017). *Arkheolohichni pamiatky Volynskoi oblasti (materialy do «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Volynska oblast»)* [Archaeological monuments of the Volyn region (materials for the «Collection of monuments of history and culture of Ukraine. Volyn region»)]. Luts'k : Vezha-Druk. 710 s. [in Ukrainian].

Mahomedov, B. V., & Petrauskas, O. V. (2024). *Pamiatky cherniakhivskoi i velbarskoi kultur Volynskoi, Zhytomyrskoi ta Rivnenskoï oblastei* [Monuments of Chernyakhiv and Velbar cultures of Volyn, Zhytomyr and Rivne regions]. Kyiv : Instytut arkhеolohii NAN Ukrainy. 168 s. [in Ukrainian].

Ozymchuk, O. B. (2019). *Ranok Serednovichchia. Istoriia Zakhidnoi Yevropy V–XI stolit v terminakh, imenakh ta nazvakh* [Morning of the Middle Ages. History of Western Europe of the V–XI centuries in terms, names and titles]. Rivne : O. Zen. 383 s. [in Ukrainian].

Ozymchuk, O. B. (2023). *Analiz vplyvu rymskykh veteraniv na suspilstvo v period Imperii* [Analysis of the influence of Roman veterans on society during the Empire]. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii: Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*, 35, 45–52. [in Ukrainian].

Onyshchuk, Ya. I. (2018). *Naselennia Zakhidnoi Volyni ta Zakhidnoho Podillia u pershii polovyni I tys. n. e.: kulturno-istorychnyi aspekt* [The population of Western Volyn and Western Podillia in the first half of the first millennium AD: cultural and historical aspect]. Lviv : LNU im. I. Franka. 567 s. [in Ukrainian].

Panikarskyi, A., & Volodarets-Urbanovych, Ya. (2024). *Khrinnyky – poselennia hotiv na Volyni* [Khrinnyky – Gothic settlements in Volyn]. *Viddiluarkeolohiirannikhslovian–50!Fakty, liudy, doslidzhennia*. Kyiv : IANAN Ukrainy, s. 130–141. [in Ukrainian].

Petrauskas, O. V., Panikarskyi, A. V., Mylashevskyi, O. S., Didenko, S. V., & Serheieva, M. S. (2016). Materialy arkhеolohichnykh doslidzhen ob'єktu z velbarskoi kultury na poselenni Khrinnyky 1. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 [Materials of archaeological research of the Velbar culture site at Khrinnyky 1. Archaeological research in Ukraine 2015]. Kyiv : Starodavnyi Svit. 160–164. [in Ukrainian].

Potylchak, O. V. (2024). Kласyfikatsiia ta typolohiia monetnykh znakhidok u numizmatychnomu skarbozhnavstvi [Classification and typology of coin finds in numismatic treasure studies]. *Kulturolohichniy almanakh*, Vyp. 4 (12), 152–165. [in Ukrainian].

Reida, R. M. (2007). Do pytannia pro morskyy pokhid varvarskykh narodiv Pivnichnoho Prychornomoria 269 roku [To the question of the sea campaign of the barbarian peoples of the Northern Black Sea region in 269]. *Arkheolohiia*, 4, 54–60. [in Ukrainian].

Rivnenskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei [Rivne Regional Museum of Local Lore]. KN № 25349/16// II AK 5072. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 23518// II AK 3935. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 24680/16// II AK 4518. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 24702/8// II AK 4550. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 24709/33-36// II AK 4570/1-4. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 24710/ II AK 4599. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 25287/2// II AK 4907. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 25349/59// II AK 5073. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 25349/60// II AK 5074. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 25349/61// II AK 5075. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 25445/14// II AK 5295. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 26314/10// II AK 6149. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 26421// II AK 5684. [in Ukrainian].

Jordanes. *Getica*. Retrieved from: <https://topostext.org/work/744>. [in English].

Паска Богдан Валерійович,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України і методики викладання історії

Прикарпатського національного університету

імені Василя Стефаника

orcid.org/0000-0002-5452-5254

ResearcherID: AAR-6870-2020

bohdan.paska@pnu.edu.ua

БОРОТЬБА КОМІТЕТУ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ НА ВОЛІ В ЧАСИ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПОГРОМУ 1972 Р.

Метою статті є всебічне і комплексне вивчення боротьби Комітету державної безпеки (КДБ) проти українських інакодумців на волі під час масштабної хвилі арештів 1972 р. Методологічною основою статті є принципи об'єктивності, всебічності, наступності, історизму. У роботі використано методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод типології, метод порівняння та зіставлення інформації з різних джерел. Наукова новизна зумовлена введенням у науковий обіг комплексу маловідомих документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), які дозволяють розкрити хід позасудових репресій КДБ проти учасників руху опору на волі в розпал генерального погрому українського дисидентства. Автор робить висновок, що поряд із арештами українських дисидентів та судовими процесами над ними протягом 1972 р. органи КДБ активно займалися тиском на тих представників опозиційного середовища, які залишилися на волі. Інакодумці у т. зв. «великій зоні» перебували під постійним спостереженням і наглядом з боку інформаторів спецслужби. Тиск на представників руху опору особливо посилювався після приходу до влади в травні 1972 р. нового першого секретаря республіканської партійної структури В. Щербицького. Метою КДБ в першу чергу було недопущення відкритих акцій протесту з боку дисидентів, тому особливу увагу було приділено «запобіжним заходам» під час спроб ушанування пам'яті Т. Шевченка та січових стрільців, після політичного самогубства М. Гатали. Під прицілом КДБ опинилися ті кола української інтелігенції, які вважалися найменш лояльними до режиму, зокрема, літератори, науковці та журналісти. Протягом літа–осені 1972 р. працівники спецслужби активізували розробку кількох десятків українських інтелігентів, які найбільш активно підтримували заарештованих дисидентів та дозволяли собі незгоду з національною політикою режиму. У їх середовищі проводилися численні профілактичні бесіди, обшуки та адміністративні переслідування. Репресивна кампанія 1972 р. супроводжувалася інформаційними заходами з дискредитації дисидентського середовища, основною складовою якої була публікація відкритих покаяльних листів.

Ключові слова: український дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), генеральний погром, репресії, справа «Блок».

Paska Bohdan,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the

Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

orcid.org/0000-0002-5452-5254

ResearcherID: AAR-6870-2020

bohdan.paska@pnu.edu.ua

THE STRUGGLE OF THE STATE SECURITY COMMITTEE UNDER THE COUNCIL OF MINISTERS OF THE UKRAINIAN SSR AGAINST UKRAINIAN DISSIDENTS AT LARGE DURING THE GENERAL POGROM OF 1972

The aim of the article is a comprehensive and complex study of the struggle of the Committee for State Security (KGB) against Ukrainian dissidents at large during the large-scale wave of arrests in 1972. The methodological basis of the article is the principles of objectivity, comprehensiveness, continuity, and historicism. The work uses methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, typology, and comparison and collation of information from various sources. The scientific novelty is due to the introduction into scientific circulation of a set of little-known documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU), which allow us to reveal the course of the KGB's extrajudicial repressions against participants in the resistance movement at large in the midst of the general pogrom of Ukrainian dissidents. The author concludes that, along with the arrests of Ukrainian dissidents and their trials during 1972, the KGB organs actively exerted pressure on those representatives of the opposition who remained at large. Dissidents in the so-called "large zone" were under constant surveillance and supervision by intelligence informants. The pressure on representatives of the resistance movement especially intensified after the new first secretary of the republican party structure, V. Shcherbytsky, came to power in May 1972. The KGB's primary goal was to prevent open protests by dissidents, so special attention was paid to "preventive measures" during attempts to honor the memory of T. Shevchenko and the Sich Riflemen, after the political suicide of M. Hatala. The KGB targeted those circles of the Ukrainian intelligentsia that were considered the least loyal to the regime, in particular, writers, scientists, and journalists. During the summer and autumn of 1972, special services officers intensified the development of several dozen Ukrainian intellectuals, who most actively supported the arrested dissidents and allowed themselves to disagree with the regime's national policy. Numerous preventive interviews, searches, and administrative prosecutions were conducted among them. The repressive campaign of 1972 was accompanied by informational measures to discredit the dissident community, the main component of which was the publication of open letters of repentance.

Key words: Ukrainian dissident movement, Soviet regime, Committee for State Security (KGB), general pogrom, repressions, "Bloc" case.

Постановка проблеми. У січні 1972 р. з ініціативи Комітету державної безпеки (КДБ) в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) відбулася масштабна хвиля затримань лідерів українського дисидентського руху, яка увійшла в історію під назвою генеральний погром. У наступні місяці відбувалися активні оперативні й слідчі дії в справах узятих під варту дисидентів та судові процеси над ними, а також арешти інших небезпечних для влади учасників опозиційного середовища. Тим не менше, судові репресії торкнулися далеко не всіх представників руху спротиву. Дисиденти, які залишилися на волі, потрапили під шалений тиск з боку режиму і КДБ, які намагалися не допустити будь-яких відкритих акцій протестного спрямування.

Аналіз основних досліджень. Події генерального погрому або другої хвилі арештів українських дисидентів 1972–1973 рр. в історіографії неодноразово ставали предметом аналізу в контексті вивчення загальних тенденцій розвитку руху спротиву радянському режиму в працях Георгія Касьянова (Касьянов, 2019,

с. 150–159), Анатолія Русначенка (Русначенко, 1998, с. 189–192), Юрія Данилюка й Олега Бажана (Данилюк, Бажан, 2000, с. 196–200), Бориса Захарова (Захарова, 2003, с. 106–108). Окремі важливі аспекти проведення цієї хвилі репресій проаналізовано в розвідках Олега Бажана (Бажан, 2013), Василя Деревінського (Деревінський, 2016, с. 163–170), Юрія Шаповала (Шаповал, 2023), Богдана Паски (Паска, 2022; Паска, 2024). Тим не менше, конкретні особливості проведення репресивних дій КДБ проти опозиційного середовища на волі протягом 1972 р. ще не ставали предметом всебічного дослідження в сучасній українській історіографії. Основою джерельної бази статті стали раніше засекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), а саме доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення керівництва КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР на адресу Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ).

Мета статті – всебічне і комплексне вивчення боротьби КДБ при РМ УРСР проти

українських інакодумців на волі під час масштабної хвилі арештів 1972 р.

Виклад основного матеріалу. Одночасно з каральними заходами проти заарештованих осіб працівники КДБ здійснювали пильне спостереження за дисидентським середовищем у «великій зоні», намагаючись не допустити активізації протестних зусиль інакодумців. Зокрема, в ході спостереження за львівськими дисидентами наприкінці лютого 1972 р. було зафіксовано намагання дисидентів на волі полегшити становище своїх заарештованих друзів. Ігор Калинець, Михайло Горинь, Людмила Шереметьєва, Алена Волицька (Пашко) та ін. намагалися здійснювати вплив на свідків у кримінальних справах, схилили їх до відмови від дачі показів, переховували самвидавні матеріали, займалися пошуком незалежних від влади адвокатів для захисту репресованих (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 97). Тоді ж до рук каральних органів за посередництва агента «Овода» потрапила інформація про плани київського філософа Євгена Пронюка відновити видання часопису «Український вісник» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 68–70).

На початку березня інформатори КДБ зафіксували підвищення активності об'єктів справи «Блок» на волі, посилення взаємних контактів між ними, обміну інформацією про арешти (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 204). Після проведення обшуку в лютому 1972 р. у близької до дисидентського середовища жительки м. Скадовська Херсонської обл. Лариси Гук вона звернулася із протестним листом проти зросійщення українського народу до ЦК КПУ (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 698. Арк. 40–43). Під час зустрічі на квартирі Стефанії Гулик львівські інакодумці Л. Шереметьєва, Любомира Попадюк, А. Волицька (Пашко), Ігор Калинець обговорювали питання допомоги заарештованим та членам їх сімей; згодом вони відвідали Оксану Осадчу – дружину ув'язненого М. Осадчого (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1040. Арк. 154–155).

Проведена одночасно з арештом Івана Дзюби в середині квітня 1972 р. хвиля обшуків у його однодумців у різних частинах України справила значний стримуючий вплив на дисидентське середовище. Труси відбулися, зокрема, на квартирах його близьких знайомих Віталія Федорченка і Олеса Бердника в Києві, Василя

Захарченка в Черкасах, Євгена Концевича в Житомирі та Леоніда Мартиненка у смт Градизьке Полтавської обл. У Є. Концевича було вилучено праці дисидентів І. Дзюби, Євгена Сверстюка, Валентина Мороза, у В. Захарченка – збірку віршів Василя Стуса. Наприкінці квітня 1972 р. керівництво КДБ доповідало в ЦК КПУ про тимчасове припинення активності українських дисидентів, які залишалися на волі (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 155).

Тим не менше, вже протягом травня–червня 1972 р. середовище руху опору знову дещо активізувалося. Свідченнями цього були спроби підготовки до судових процесів над інакодумцями, організації вшанування пам'яті Т. Шевченка у Києві 22 травня та учасників національно-визвольних змагань початку ХХ ст. у Львові 28 травня. У обидвох випадках намагання дисидентів взяти участь у опозиційних масових громадських акціях наštтовхнулися на різку протидію з боку режиму. Зокрема, імпровізований мітинг біля пам'ятника Т. Шевченку в центрі Києва ввечері 22 травня 1972 р. був жорстко розігнаний працівниками міліції (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 341–345). На Янівському цвинтарі Львова для того, щоб не допустити масштабних зібрань небайдужих людей біля могил січових стрільців, місцеві управління КДБ та Міністерства внутрішніх справ (МВС) за згодою партійних органів організували чергування нарядів міліції і «народних дружинників» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1045. Арк. 320–321). Тим не менше, до продовження протестної активності продовжували закликати інакодумці-кияни Василь Лісовий, Іван Русин, Іван Гончар (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 189–192).

Фактором, який зумовив значне посилення тиску на дисидентське середовище на волі, став прихід на посаду першого секретаря ЦК КПУ у травні 1972 р. Володимира Щербицького, який замінив Петра Шелеста. Підхід нового очільника республіканської партійної структури до боротьби із «буржуазними націоналістами» був набагато більш серйозним і ґрунтовним, ніж у його попередника. Взаємодія В. Щербицького із керівництвом КДБ вже з перших днів перебування на найвищій партійній посаді УРСР відзначалася комплексним підходом, урахуванням абсолютної більшості пропозицій спецслужби щодо здійснення репресій проти

дисидентів. Показовою в цьому контексті стала справа директора Всесоюзного науково-дослідного і проектно-конструкторського інституту нафтохімічної і нафтопереробної промисловості Володимира Скляра, який був безпосереднім керівником одного із заарештованих київських дисидентів З. Антонюка. У травні–червні 1972 р. голова КДБ Віталій Федорчук двічі відправляв доповідні записки із критикою В. Скляра – спочатку П. Шелесту (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 228–235), а потім В. Щербицькому (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1045. Арк. 340–346) – вимагаючи заборонити йому виїзд у службове відрядження до США, Канади та Бельгії. Якщо реакція П. Шелеста була досить невиразною і стриманою, то В. Щербицький практично відразу в день отримання доповідної записки розпорядився підготувати пропозиції щодо проведення перевірки вказаного інституту та «зміцнення його керівництва». Невдовзі В. Скляра було звинувачено в ігноруванні «партійних принципів в підборі, призначенні і вихованні кадрів» і звільнено з роботи.

Чи не найбільш радикальною протестною акцією проти репресивних дій КДБ часів генерального погрому можна вважати самогубство Мар'яна Гатали – працівника Львівського заводу кінескопів, близького знайомого заарештованих І. Геля, В. Стуса, І. Калинець, С. Шабатури та ін. – яке сталося 25 травня 1972 р. Напередодні його двічі, 18 та 20 травня, викликали на профілактичні бесіди до Львівського управління КДБ, намагаючись схилити до надання показів проти інших дисидентів. Напередодні свого третього візиту в КДБ робітник, повідомивши колег про репресії проти українською інтелігенції, після слів «Лише моя кров зможе змити бруд окупантів з моєї землі» пробив ножицями своє серце (Рух опору, 2012, с. 146). Керівництво КДБ та республіки було неабияк схвильоване таким учинком М. Гатали, свідченням чого можна вважати відразу три доповідні записки в його справі, скеровані до ЦК КПУ протягом наступного тижня. До Львова терміново було скеровано заступника Голови КДБ при РМ УРСР Миколу Трояка. Кадебісти провели «роз'яснювальні розмови» про М. Гаталу з працівниками заводу кінескопів, поширювали чутки про те, що причиною його самогубства нібито були кар'єрні чи особисті проблеми загиблого, а не тиск із

боку спецслужби, намагалися не допустити акцій протесту під час похорону сміливця (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1045. Арк. 139–141, 154–155, 187–188).

Протягом 1972 р. працівники КДБ постійно займалися зондуванням опозиційного середовища з метою виявлення інакодумців, які висловлювалися на підтримку заарештованих дисидентів, критикувати радянську національну політику, не сприймали владних методів урядування. Під приціл потрапили в першу чергу представники інтелігенції – науковці, літератори, журналісти. Про виявлених осіб голова КДБ В. Федорчук регулярно доповідав ЦК КПУ та особисто В. Щербицькому. Зокрема, 19 червня 1972 р. на стіл першого секретаря лягло інформаційне повідомлення про окремих співробітників Інституту філософії Академії наук (АН) УРСР, які «допускають ворожі та ідеологічно шкідливі дії» (Євген Пронюк, Василь Лісовий, Василь Бишовець, Вікторія Цимбал, Микола Роженко, Сергій Кудра та ін.) (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 234–242). Через два місяці, 16 серпня керівництво КДБ повідомляло про інакодумців із числа членів Спілки письменників України (СПУ) (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 300–325). А 4 жовтня – про працівників редакцій центральних газет і журналів, які мали зв'язки зі заарештованими дисидентами, сприяли публікації їх творів тощо (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1055. Арк. 100–115).

У «чорний список» КДБ потрапили наступні представники літературного середовища: Ліна Костенко, Григорій Кочур, Борис Антоненко-Давидович, Віктор Некрасов, Євген Концевич, Володимир П'янов, Олесь Бердник, Микола Руденко, Микола Вінграновський, Василь Захарченко, Микола Лукаш. Зокрема, Л. Костенко звинувачували в підтриманні близьких відносин з Іваном Дзюбою, Іваном Світличним, Євгеном Сверстюком, підписуванні окремих заяв на підтримку дисидентів в другій половині 1960-х рр., намаганнях впливати на суспільну думку з метою захисту заарештованих дисидентів. Серед іншого поетеса пропонувала матеріальну допомогу дружині І. Дзюби, різко засудила покайальні виступи у засобах масової інформації Зеновії Франко, а в окремих репресованих під час обшуків було вилучено її видані за кордоном поетичні збірки. Для недопущення більш активної участі Л. Костенко

в акціях протесту проти генерального погрому працівники КДБ провели з нею профілактичну бесіду (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 300–303). Також кадебісти зафіксували систематичні зустрічі перекладача Г. Кочура із дружиною І. Світличного, іншими представниками київського дисидентського середовища, його спроби надавати моральну та матеріальну підтримку репресованим дисидентам і членам їх сімей (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 303–305).

Ще в січні 1972 р. співробітники КДБ провели бесіду із письменником В. Некрасовим, який підтримував зв'язки з Л. Плющем, С. Глузманом, І. Дзюбою, московським дисидентами П. Якіром і А. Сахаровим, підписував протестні листи до органів влади. За результатами розмови В. Некрасов змушений був добровільно видати каральним органам заборонену літературу, яка зберігалася в нього на квартирі – твори М. Джиласа, О. Солженіцина, Б. Пастернака. Письменника допитували в якості свідка у справах Л. Плюща та С. Глузмана, проте він не дав потрібних КДБ показів про їх дисидентську активність (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 308–310). Іншому літератору В. П'янову кадебісти закидали зацікавлення поезією українських шістдесятників, намагання «вести обробку молодих авторів з ідеологічно шкідливих позицій», співчутливі відгуки про заарештованих об'єктів справи «Блок». Олеся Бердника каральні органи трактували як «близького контакта та інакодумця» учасників українського національного руху, під час стеження за ним було зауважено знайомство з працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та підпільним журналом «Український вісник». У квітні 1972 р. він направив в державні інституції заяву, виражаючи незадоволення проведенням в нього на квартирі обшуку, висловлював намір оголосити в знак протесту голодування. Підтримав ці дії О. Бердника інший письменник – член СПУ М. Руденко (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 312–316).

У поширенні самвидаву та антирусифікаційних мотивах у творчості працівники КДБ звинувачували черкаського письменника В. Захарченка. Із ним було проведено декілька профілактичних бесід працівниками Черкаського обкому партії та обласного Управління КДБ. Проте, оскільки потрібних владі змін

у поведінці літератора не було зафіксовано, 26 травня 1972 р. В. Федорчук відправив спеціальну доповідну записку новопризначеному першому секретарю ЦК КПУ В. Щербинському із пропозицією притягнути В. Захарченка до відповідальності за ст. 62, ч. І («антирадянська агітація і пропаганда») та «вирішити питання» його членства в СПУ (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1045. Арк. 126–129). Зрештою, письменника було виключено зі Спілки в жовтні 1972 р., а заарештовано – в січні наступного року.

У ході оперативного спостереження кадебісти зафіксували систематичні «висловлювання націоналістичного характеру» з боку перекладача М. Лукаша. Зокрема, він твердив, що «...в національному питанні Росія з днів Хмельницького до наших днів включно веде одну і ту ж політику – політику русифікації підлеглих народів, їх асиміляції, в першу чергу українського, оскільки він найчисленніший... На кожному кроці дискримінація, намагання ліквідувати українську націю. Нам, інтелігенції, вже повністю ясно, що якщо такий «союз» із росіянами протриває ще якийсь час, то українці, як нація, зникнуть». Дуже позитивно і з захопленням перекладач відгукувався про заарештованих лідерів київського дисидентського осередку І. Дзюбу, Є. Сверстюка та І. Світличного. Переклади М. Лукаша працівники каральних органів характеризували як спрямовані на «штучний відрив української мови від російської» через насичення архаїзмами, словами німецького і польського походження (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 320–322).

«Наклепницькі вигадки щодо радянської дійсності й національної політики КПРС» були виявлені у творах С. Плачинди та Ю. Колісніченка «Неопалима купина», Р. Іваничука «Мальви», І. Чендея «Березневий сніг», Р. Андріяшика «Полтва», В. Захарченка «Стежка», О. Бердника «Чаша Амріти» та «Зоряний корсар»; при цьому КДБ висловлював докори керівництву СПУ за недостатню критику вказаних творів та їх авторів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 323).

У доповідній записці про нелояльних до радянської системи журналістів від 4 жовтня 1972 р. фігурували 14 прізвищ, серед яких старша редакторка видавництва «Вища школа» Михайлина Коцюбинська, старші редактори видавництва «Радянський письменник»

Анатолій Шевченко та Володимир Підпалій, редактор журналу «Гігієна міст» Інституту комунальної гігієни Юрій Бадзьо, колишня працівниця журналу «Філософська думка» Світлана Кириченко, редактор видавництва «Дніпро» Ростислав Доценко, працівниця журналу «Українська мова і література в школі» Віра Чередниченко, старший редактор журналу «Дніпро» Іван Бойчак, заступник відповідального секретаря редакції газети «Літературна Україна» Володимир Голобородько, редактор сценарного відділу Кіностудії ім. О. Довженка Леонід Череватенко, старший редактор видавництва «Карпати» в Ужгороді Петро Скунць, працівник редакції журналу «Львівський залізничник» Роман Кудлик та ін. Зокрема, А. Шевченка звинувачували у критиці соціалістичного реалізму, В. Підпалого – в ігноруванні радянської дійсності в своїй поетичній творчості, зустрічах із близькою до середовища об'єктів справи «Блок» студенткою з ЧССР Анною Коцур, Р. Доценка – у близьких стосунках із І. Дзюбою та Є. Сверстюком. Під час стеження за В. Чередниченко інформатори КДБ зафіксували виголошений нею в лютому 1972 р. на приватній вечері тост за заарештованих українських дисидентів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1055. Арк. 100–115).

Профілактичні бесіди або допити кадебісти проводили із М. Коцюбинською, Ю. Бадзьом, С. Кириченко, І. Бойчаком та ін. Під час однієї з таких бесід в Управлінні КДБ по Київській обл., яка відбулася 20 квітня 1972 р., досить сміливо повів себе Ю. Бадзьо. Він прямо виклав працівникам свої погляди з національного питання: «Я за те, щоб Українська держава була абсолютно незалежною і самостійною, мала свої кордони, свою армію. Це не забороняється нашою конституцією... Я не засуджую той факт, існує «самвидав» і поширюється, бо це явище з'явилося внаслідок русифікації України і інтелігенція змушена вести боротьбу, для цього вибрала саме таку форму протесту... Я впевнений, що існуюча в Україні русифікація глушить творчу думку української інтелігенції, у зв'язку з чим остання не може створити твори високої художньої цінності, і культура України деградує». Його дружина С. Кириченко в ході розмови із працівниками КДБ 29 квітня цього ж року заявила, що повністю довіряє заарештованим І. Дзюбі, І. Світличному та В. Стусу, вважає

їх «українськими героями», «мучениками за сучасне і минуле України» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1055. Арк. 106–107). Зрештою, Ю. Бадзьо став розглядатися кадебістами як потенційний лідер київського дисидентського середовища після хвилі репресій, за ним та його родиною було посилено активне спостереження та «контроль за поведінкою».

Протягом 1972 р. регулярно відбувалися адміністративні переслідування проти інакодумців з числа науковців. Зокрема, 1 липня 1972 р. керівництво КДБ доповідало ЦК КПУ про докторку історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР Олену Компан, яка намагалася з національних позицій оцінювати вітчизняну історію, «ідеалізувала минуле України», вважала козацьку революцію середини XVII ст. боротьбою за створення самостійної Української держави, а не за т. зв. «возз'єднання» із Московським царством, на чому наголошувала офіційна пропаганда. До того ж, історикиня підтримувала взаємини з дисидентом І. Дзюбою, брала участь в «антисупільних зібраннях» біля пам'ятника Т. Шевченку 22 травня 1967 р. У відповідь В. Щербицький дав вказівку секретарю з питань ідеології Ф. Овчаренку «прибрати її з інституту», що й було реалізовано у вересні 1972 р. (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 79–82). У подальшому протягом довгих років діяла заборона на виступи О. Компан у пресі (Рух опору, 2012, с. 360).

Одинадцятого липня 1972 р. В. Федорчук повідомляв В. Щербицькому про зв'язок із об'єктами справи «Блок» Романа Крип'якевича – кандидата технічних наук, завідуючого відділом Львівського фізико-механічного інституту АН УРСР, сина видатного українського історика Івана Крип'якевича. Як установили кадебісти, Р. Крип'якевич підтримував контакти зі львівськими дисидентами В. Чорноволом, Ігорем та Іриною Калинцями, Михайлом Косівим, Михайлом і Богданом Горинями, київськими інакодумцями І. Світличним та З. Франко. Під час перебування Р. Крип'якевича зі службовим відрядженням у Києві його викликали на бесіду в каральні органи, під час якої він відмовився давати покази на своїх знайомих дисидентів «з етичних міркувань». У відповідь працівники КДБ організували проведення обшуків на квартирі науковця та за місцем роботи, в ході

яких було вилучено 9 найменувань документів самвидаву. Зрештою, 3 липня 1972 р. «антисупільні дії» Р. Крип'якевича обговорювалися на загальних зборах фізико-математичного інституту; із засудженням його діяльності виступили 15 колег. Зрештою, зрежисовані КДБ збори майже одностайно проголосували за звільнення науковця з посади (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 230–236).

Одночасно відбувалася інформаційна кампанія у засобах масової інформації, спрямована на дискредитацію дисидентського середовища. Якщо в перші тижні після арештів влада зберігала «інформаційну мовчанку», то навесні–влітку 1972 р. у центральних газетах з'явилося декілька покаяльних відкритих листів тих інакодумців, яких владі таки вдалося зламати. 2 березня було опубліковано відкритий лист З. Франко, у якому дисидентка відкрито звинувачувала своїх однодумців у співпраці зі закордонними емігрантськими організаціями (Франко, 1972). На початку липня 1972 р. на сторінках «Літературної газети» і «Робітничої газети» з'явилися аналогічні листи авторства відповідно М. Холодного та Л. Селезененка. У цих заявах звучали вже конкретні прізвища учасників руху спротиву, носіїв «ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології», які нібито підбурювали їх авторів до протистояння радянській системі. Зокрема, у заяві М. Холодного від 4 липня 1972 р. фігурували як прізвища заарештованих дисидентів О. Сергієнка, І. Світличного, Є. Сверстюка, так і їх однодумців на волі М. Гориня, Б. Антоненка-Давидовича, Івана Гончара, Оксани Мешко (Селезененко, 1972). Пропагандистське спрямування кампанії з часом зазнало певних змін. Якщо навесні 1972 р. основний акцент робився на зв'язках дисидентського середовища із «ворожими»

емігрантськими організаціями (справа кур'єра Закордонних частин Організації українських націоналістів (ЗЧ ОУН) Ярослава Добоша), то влітку цього ж року – на поширенні самвидаву та «націоналістичних поглядів».

Висновки. Таким чином, поряд із арештами українських дисидентів та судовими процесами над ними протягом 1972 р. органи КДБ активно займалися тиском на тих представників опозиційного середовища, які залишилися на волі. Інакше кажучи у т. зв. «великій зоні» перебували під постійним спостереженням і наглядом з боку інформаторів спецслужби. Тиск на представників руху опору особливо посилювався після приходу до влади в травні 1972 р. нового першого секретаря республіканської партійної структури В. Щербицького. Метою КДБ в першу чергу було недопущення відкритих акцій протесту з боку дисидентів, тому особливу увагу було приділено «запобіжним заходам» під час спроб ушанування пам'яті Т. Шевченка та січових стрільців, після політичного самогубства М. Гатали. Під прицілом КДБ опинилися ті кола української інтелігенції, які вважалися найменш лояльними до режиму, зокрема, літератори, науковці та журналісти. Протягом літа–осені 1972 р. працівники спецслужби активізували розробку кількох десятків українських інтелігентів, які найбільш активно підтримували заарештованих дисидентів та дозволяли собі незгоду з національною політикою режиму. У їх середовищі проводилися численні профілактичні бесіди, обшуки та адміністративні переслідування. Репресивна кампанія 1972 р. супроводжувалася інформаційними заходами з дискредитації дисидентського середовища, основною складовою якої була публікація відкритих покаяльних листів.

Список використаних джерел:

- Бажан, О. (2013). Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 143, 30–36.
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Данилюк, Ю., & Бажан, О. (2000). *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)*. Київ: Рідний край. 389 с.
- Деревінський, В. (2016). В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват. 496 с.
- Захаров, Б. (2003). Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо. 144 с.
- Касьянов, Г. (2019). Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ: Кліо. 248 с.
- Паска, Б. (2022). Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 52–3, 14–20. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.

- Паска, Б. (2024). Арешт Івана Світличного в 1972 р. у контексті генерального погрому українського дисидентського руху. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 71–3, 19–25. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/71-3-3>.
- Русначенко, А. (1998). Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги. 720 с.
- Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник (2012). Київ: Смолоскип. 896 с.
- Франко, З. (1972). Відкритий лист. *Радянська Україна*. 2 березня.
- Холодний, М. (1972). На терези совісті. *Літературна Україна*. 7 липня.
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та українців.
- Шаповал, Ю. (2023). Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*, 5, 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.

References:

- Bazhan, O. (2013). Spetsoperatsiia KDB URSR «Blok»: rozrobka, khid, naslidky [Special operation of the KGB of the Ukrainian SSR "Block": development, progress, consequences]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 143, 30–36. [in Ukrainian].
- Danyliuk, Yu. & Bazhan, O. (2000). Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [The opposition in Ukraine (the second half of the 1950s – 1980s of the 20th century)]. Kyiv : Ridnyi kraj. 389 p. [in Ukrainian].
- Derevynskyi, V. (2016). Viacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu [Vyacheslav Chornovil: the spirit that tears the body to battle]. Kharkiv : Vivat. 496 p. [in Ukrainian].
- Franko, Z. (1972). Vidkrytyi lyst [Open letter]. *Radianska Ukraina*. 2 bereznia. [in Ukrainian].
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU) [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU)].
- Kasianov, H. (2019). Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv [Dissent: the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s]. Kyiv : Klio. 248 p. [in Ukrainian].
- Kholodnyi, M. (1972). Na terezy sovisti [On the scales of conscience]. *Literaturna Ukraina*. 7 lypnia. [in Ukrainian].
- Paska, B. (2022). Sichnevyyi pohrom ukrainskoho dysydentskoho rukhu 1972 r.: do pytannia pro khronolohiiu i masshtaby [The January pogrom of the Ukrainian dissident movement of 1972: to the question of chronology and scale]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 52–3, 14–20. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>. [in Ukrainian].
- Paska, B. (2024). Aresht Ivana Svitlychnoho v 1972 r. u konteksti heneralnoho pohromu ukrainskoho dysydentskoho rukhu [The arrest of Ivan Svitlychny in 1972 in the context of the general pogrom of the Ukrainian dissident movement.]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 71–3, 19–25. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/71-3-3>. [in Ukrainian].
- Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsyklopedychnyi dovidnyk [The Resistance movement in Ukraine: 1960–1990. Encyclopedic Reference] (2012). Kyiv: Smoloskyp. 896 p. [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A. (1998). Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv [National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s]. Kyiv : Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. 720 p. [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (2023). Sprava Ivana Dziuby z vidstani piv stolittia [The case of Ivan Dzyuba from a distance of half a century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>. [in Ukrainian].
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky (TsDAHOU) [Central State Archive of Public Associations and Ukrainians (CSAPAU)].
- Zakharov, B. (2003). Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)]. Kharkiv : Folio. 144 p. [in Ukrainian].

УДК 277.4:94(477)

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.16>

Перепелюк Ольга Максимівна,
*доктор філософії (історія та археологія),
доцент кафедри історії та етнології України
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0001-7261-5811
Scopus Author ID: 58118239200
perepelu4ka@gmail.com*

Шкрєдь Євгеній Вадимович,
*здобувач вищої освіти II курсу
історичного факультету
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0009-0008-9870-6082
zshkred.official@gmail.com*

ПОЯВА ШТУНДИЗМУ В КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті здійснено аналіз історичного процесу появи в Київській губернії штундизму – євангельської християнської течії протестантського спрямування. Цей релігійний рух проник у Російську імперію у XIX столітті через німецьких колоністів, які оселилися в Херсонській губернії. Селяни з Київщини, які перебували у скрутному матеріальному становищі після реформи 1861 року, вдавалися до трудової сезонної міграції в південні губернії, де контактували з переселенцями та переймали їх віровчення. Визначено, що поява штундизму в Київській губернії була викликана релігійними, культурними та соціально-економічними чинниками. Відсутність доступу до землі, необхідність трудової міграції та контакти з протестантськими громадами створили сприятливий ґрунт для поширення альтернативних релігійних ідей. Приділено увагу впливу штундизму на суспільно-релігійне життя регіону, а також реакцію влади і православної церкви на поширення цього руху. Визначено причини популярності штундизму серед населення: його акцент на особистісній побожності, протест проти формалізму традиційної релігії та прагнення до духовного оновлення. Влада розглядала штундистів як загрозу стабільності державного та церковного порядку, що призвело до репресій, заборон молитовних зібрань і переслідувань вірян. Аналіз причин популярності штундизму серед селянського населення свідчить про його значення не лише як релігійного, а й соціально-культурного явища. Вірян заохочували до вивчення Святого Письма, що своєю чергою сприяло підвищенню рівня грамотності серед населення. Таким чином, штундизм надавав людям можливість самоорганізації та сприяв розвитку освіти. У дослідженні використано праці сучасників, опубліковані історичні джерела, а також сучасні напрацювання науковців, в яких висвітлено різні аспекти зазначеної проблеми за останнє десятиліття. Дослідження появи штундизму в Київській губернії розкриває складні історичні процеси та допомагає краще зрозуміти взаємозв'язок між релігійними і соціальними змінами, що відбувалися в Україні в другій половині XIX століття.

Ключові слова: історія церкви, штундизм, Київська губернія, історія України, християнство, протестантизм, релігія, православна церква.

Perepeliuk Olha,
*Doctor of Philosophy (History and Archeology),
Associate Professor at the Department of History and Ethnology of Ukraine
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0001-7261-5811
Scopus Author ID: 58118239200
perepelu4ka@gmail.com*

THE EMERGENCE OF STUNDISM IN THE KYIV PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The article analyzes the historical process of the emergence of Shtundism, an evangelical Christian movement of Protestant orientation, in the Kyiv province. This religious movement penetrated the Russian Empire in the nineteenth century through German colonists who settled in the Kherson province. Peasants from the Kyiv region, who were in a difficult financial situation after the reform of 1861, resorted to seasonal labour migration to the southern provinces, where they came into contact with the immigrants and adopted their beliefs. It has been determined that religious, cultural, and socio-economic factors caused the emergence of Stundism in the Kyiv province. The lack of access to land, the need for labour migration, and contacts with Protestant communities created fertile ground for the spread of alternative religious ideas. Particular attention is paid to the impact of Shtundism on the socio-religious life of the region, as well as the reaction of the authorities and the Orthodox Church to the spread of this movement. The reasons for the popularity of Stundism among the population are its emphasis on personal piety, protest against the formalism of traditional religion, and the desire for spiritual renewal. The authorities considered the Shtundists as a threat to the stability of the state and church order, which led to repression, bans on prayer gatherings and persecution of believers. An analysis of the reasons for the popularity of Shtundism among the peasant population indicates its importance not only as a religious but also as a socio-cultural phenomenon. Stundism provided people with the opportunity for self-organization, and promoted the development of education, as believers were encouraged to study the Holy Scriptures, which in turn contributed to increasing the level of literacy among the population. The study used the works of contemporaries, published historical sources, as well as modern scholarly works that highlight various aspects of this issue over the past decade. The study of the emergence of Stundism in the Kyiv province reveals complex historical processes and helps to better understand the relationship between religious and social changes that took place in Ukraine in the second half of the nineteenth century.

Key words: church history, Stundism, Kyiv province, history of Ukraine, Christianity, Protestantism, religion, Orthodox Church.

Постановка проблеми. Штундизм як один із напрямів протестантського руху суспільно-релігійного характеру з'явився на території України у 20-х роках XIX століття. Його зародження починається внаслідок контактів між німцями-колоністами, які поселялися в Херсонській губернії, та місцевим населенням. Сама назва походить від слова «die Stunde», що в перекладі з німецької означає «година», тому що стільки часу тривають релігійні зібрання вірян (Хитровська, 2007, с. 75).

Як релігійна течія вона вирізнялася на фоні православ'я своїми особливими видами молитовних служінь: читання Біблії, проведення бесід на духовні теми, спів пісень. Також відмітимо й те, що штундизм вирізнявся і на фоні інших протестантських рухів. Пієтична направленість, тобто бажання духовного оновлення, наближення до Бога та відмова від клерикалізму, схоластики, з переходом до неформальної

братерської спільноти на кшталт перших християн, стала провідною ідеєю серед послідовників нового вчення. Релігійна хвиля навернення пройшла серед населення різних українських губерній, особливо на півдні Київської.

Вивчення причин появи штундизму відкриває нові аспекти історії та конфесійних відносин, дозволить глибше зрозуміти соціально-економічні умови селянства в другій половині XIX століття. Аналіз поширення штундизму в Київській губернії допоможе простежити, як альтернативні форми християнства вплинули на зміну світоглядних орієнтацій населення.

Мета – дослідити передумови та процес появи штундизму на території Київської губернії у другій половині XIX.

Стан наукового розроблення проблеми. Вивчення штундизму в Україні почалося, коли протестантський рух набув значного поширення, тобто наприкінці XIX століття.

Фундаментальною роботою з цієї теми стала праця Арсенія Рождественського «Южнорусский штундизм» (Рождественский, 1889), де на основі опублікованого матеріалу, у вигляді газет і журналів, він дослідив цей пієтичний рух. І саме тоді він вказує, що хоча вже існувало багато досліджень із цієї теми, проте різність поглядів на історію руху (як позитивного з боку світської інтелігенції, так і негативної – з боку православного священства) та якість дослідженого матеріалу бажало кращого.

Слід зазначити й роботу протоієрея Петра Лебединцева «Бaptизм или штунда в Киевской губернии» (Лебединцев, 1885), в якій він зміг доволі коротко вмістити історію розвитку релігійного руху на Київщині.

Для дослідження були використані праці й інших сучасників подій – О. Воронова (Воронов, 1884), М. Лескова (Лесков, 1874), М. Грушевського (Грушевський, 1925), П. Петрушевського (Петрушевский, 1884), І. Франка (Франко, 1902) та О. Шугаєвського (Шугаевский, 1886).

За останнє десятиліття відбулося наукове переосмислення питання штундизму, внаслідок чого з'явилися нові праці з релігієзнавства та історії. Значний внесок у вивчення цього питання здійснили дослідники Ю. Решетніков (Решетников, 2000), Ю. Хитровська (Хитровська, 2007; Хитровська, 2008), М. Мокієнко (Мокієнко, 2018), О. Ломака (Ломака, 2011).

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши доступні джерела та історіографію, можна визначити декілька передумов появи пієтичного руху штундизму в Київській губернії. Найпершою стало видавництво Біблії російською мовою. Наказом Синоду від 1856 року, під впливом Московського митрополита Філарета, було прийнято важливе рішення щодо перекладу Старого і Нового Заповіту на російську мову, цей переклад називався синодальний. У 1862 році було опубліковано переклад Нового Заповіту, а в 1876 році – Старого.

За поширення синодального перекладу відповідали ентузіасти, які створили Товариство для розповсюдження Святого Письма. Вже в 1869 році статут цієї організації було затверджено царською владою (Яроцький, 2002, с. 299). Завдяки їх роботі населенню стало доступне Писання на зрозумілій більшості мові, й надалі штундисти використовували його для

своєї проповіді та для розповсюдження протестантського вчення серед українського народу (Лебединцев, 1885, с. 28).

Другим, не менш важливим фактором проникнення та закріплення штундизму в Київській губернії, був запущений стан православних храмів та моральний занепад самої Російської православної церкви (Яроцький, 2002, с. 301). Серед священнослужителів були поширені хабарі, із парафіян вимагали непомірної плати за церковні треби (хрещення, вінчання, похорони, молебні тощо), що впливало на погіршення стосунків між селянами та православним духовенством (Хитровська, 2007, с. 77).

Професор Воронов також вказував на моральну деградацію духовенства, визначивши доволі очевидну причину – збіднілість сільського священства, з чим і пов'язуються корупція та побори (Воронов, 1884, с. 22). Паралельно із цими процесами змінився норов священників. Посилаючись на вплив польської шляхти, Андрій Шугаєвський описує, що пастирі південно-західної частини імперії дивляться на селян як «холопів», що відображалось у відносинах і справах (Шугаевский, 1886, с. 405).

Скрутне матеріальне становище призводило до погіршення стану церковних будівель. У Київській єпархії місіонер Леонтій скаржився на мізерність достатку парафій, а місцеві благочинні вказували, що храми близькі до знищення (Рождественский, 1889, с. 26). Колишній священник села Чаплинка Таращанського повіту, де особливо розвинувся рух штундистів, звітував, що старий храм був проданий за 500 карбованців (Рождественский, 1889, с. 266). Така ситуація впливала на зменшення кількості парафіян та зниження регулярності відвідування ними храмів, а разом із тим і проведення богослужінь.

По-третє, різні автори вказують на аморальну поведінку селян. Так, за повідомленням благочинного Київської єпархії на 1875 рік в околицях сіл Чаплинка та Косяківка на 107 законнонароджених дітей припадає 40 позашлюбних. Поширеним явищем було п'янство, яке стало проблемою матеріального і духовного занепаду народу. У 1872 році зафіксовано свідчення священника села Чаплинка Д'яковського про те, що п'янство стало докорінною проблемою серед чоловіків, жінок і навіть підлітків. Завдяки штундизму

люди рятувалися від аморальної поведінки, про що свідчить звернення київських штундистів до губернатора, в якому вони наголошують, що співи та читання Євангелія стало їх улюбленою справою, замінивши до цього розпусне життя (Рождественский, 1889, с. 35).

Окрім матеріального та духовного занепаду православної церкви, слід зазначити й про бідність сільської верстви населення в той час. В українській традиції під час відвідання храму слід було дати хоча б невеличку плату в церковну чашу чи поставити свічку перед іконою, чи подати гроші на спомин. Проте через відсутність грошей, що не було рідкістю, вірянам було не зручно відвідувати парафію, тому багато хто залишався вдома під час служби (Рождественский, 1889, с. 26). Ця бідність була пов'язана з недавньою реформою 1861 року, коли кріпосні селяни отримали свободу, але не мали землі.

Вчення штундистів було побудовано на тому, що земля та всі її багатства повинні розподілятися порівну між людьми через те, що все створено Богом, а між собою та перед Христом усі люди рівні, за що штундистів російська влада найчастіше пов'язувала з рухами соціалістів (Хитровська, 2008, с. 197). Такі звинувачування не були безпідставні, бо, за переконанням штундистів, на основі 13 глави Послання апостола Павла до римлян, влада існує не для добрих громадян, а для злих. І водночас вони вважають себе вище всякої влади як представники Божого пізнання. Також серед штундистів практикувалось надання грошових сум як допомоги бідному селянству, що сприяло розповсюдженню євангельського руху (Хитровська, 2007, с. 78; Рождественский, 1889, с. 83).

Бідність, відсутність землі, жорстокість поміщиків змушували селян їхати на сезонні заробітки. Так трудові мігранти з Київської губернії потрапляли на південь, де відбулися перші контакти з німецькими колоністами, які оселилися раніше в Херсонській губернії. Через таку взаємодію відбувалося знайомство зі штундизмом.

Нове віровчення поширювалось серед заробітчаним таким чином: місіонери або пастирі з німецьких колоній, які чудово знали російську або українську мову, вели розмову з працівниками, дарували Євангеліє та трактували його за своїм вченням (Шугаєвський, 1886, с. 406).

Тут слід розповісти про погляди перших штундистів, які надалі стануть основою всіх наступних ідей штундистів Київщини. З допиту священника Ігнатовича нам стає відомо, що штундисти слідували таким догматам: поклонятися Богу потрібно в душі та істині; кожна людина повинна молитися сама за себе, а не надіятися на молитву святих чи церкви; поклоніння іконам, мощам та хресту – це ідолопоклонство, а святі та Богородиця – звичайні люди й не можуть бути ходатаями перед Богом; вживання спиртних напоїв та відвідування місць для цього – гріх (Лебединцев, 1885, с. 5).

Як зазначив сучасник Микола Лесков, штундизм став практичним християнством, прямим використанням євангельського писання. Люди бажали знати лише вчення Христа і нічого більшого, що призводило до радикальних змін в їхньому житті: навчання грамоті, читання Євангелія, тверезість і благочестя, працьовитість і бажання допомагати іншим (Лесков, 1874, с. 1241).

Поява штундизму в Київській губернії була зумовлена місіонерською діяльністю, що цікаво, за слова протоієрея Петра Лебединцева, німецьких проповідників у цьому регіоні не було (Лебединцев, 1885, с. 2). Розповсюдженням нових релігійних ідей займалися місцеві жителі, які переймали віру під час заробітків, а після повернення додому проповідували односельчанам. Слід зауважити, що широкою діяльністю з розповсюдження штундизму в Київській губернії зайнялись, так звані в працях православних священників «вожаки» штундистського руху: Балабанов, Цибульський, Флоринський, Тишкевич, Богдашівський, Лясоцький (Петрушевський, 1884, с. 43).

Найперші згадки появи штундизму на території Київської губернії фіксуються в 1868 році в Таращанському повіті, спочатку в селі Плоске, пізніше в Чаплинці та Косяківці (Лебединцев, 1885, с. 2).

Про одного з перших проповідників штундизму в Київській губернії на прізвище Тишкевич згадує П. Петрушевський. Автор зазначає, що ще в Херсонській губернії той одружився з протестанткою, відвернувся від православ'я і завдяки німецьким пасторам практикувався проповідям. А повернувшись у рідне село Плоске, став навертати людей до нової віри (Петрушевський, 1884, с. 52).

Соратником Тишкевича був його односельчанин Павло Цибульський. Зимою 1868 штундисти проводили таємне вечірнє зібрання в нього вдома, де учасники зборів читали Євангеліє і співали духовні пісні. Про них дізналися місцевий священник та благочинний лише у вересні 1869 року. Останній відвідав село, проте учасники зібрання, крім Павла Цибульського, який у той момент відвідував Херсонщину, заперечували відхід від православної віри, в знак своєї вірності наклали на себе хресне знамення, поцілувавши хрест та Євангеліє. Проте після повернення Павла Цибульського знову почали збиратися на служіння та утверджуватися в новій вірі. Це було виявлено на Різдво, коли учасники євангельського вчення відмовлялись цілувати хрест. Унаслідок цього благочинний відвідав село знову для дослідження штундизму (Рождественский, 1889, с. 68).

Надалі почалась серія доносів, яка закінчилась допитом Цибульського і Тишкевича. Обидва були переконані у своїй вірі, й до кінця січня 1870 року були заарештовані поліцією за звинуваченням у блюзнірстві на ікони, а слідом за цим відправлені до в'язниці (Лебединцев, 1885, с. 4).

Арешт проповідників уже не міг зупинити процес поширення штундизму. Як зазначає П. Петрушевський, нове віровчення, яке прийшло з Херсонської губернії, акліматизувалося в Таращанському повіті та ширилося своїми місцевими силами (Петрушевський, 1884, с. 55).

Так, штундисти з'явилися в селі Ріжки. Однодвірець Хмелевський спочатку відвідував село Плоске, проте сам захотів відкрити у своєму селі зібрання, запросивши на нього молодих селян, які були раніше учнями в церковно-парафіяльній школі (Лебединцев, 1885, с. 4).

Зауважимо той факт, що як населення села Ріжки, так і мешканці села Плоске не підтримували штундистів, а навпаки, доволі агресивно до них ставилися, погрожуючи їм насильством. Штундизм у Плоскому був практично придушений завдяки активній роботі православного духовенства за підтримки влади. Для цього священник зі своїм сином провідували штундистів, вели проповіді проти протестантського вчення, про що рапортує благочинний. Не менш важливу роль зіграла і заборона проведення штундистських зібрань із боку поліції. На якийсь час

релігійний рух зупинився у своєму рішучому поширенні на півдні Київщини, а його сповідники повернулися до православ'я (Рождественский, 1889, с. 70).

Натомість у селі Чаплинка того ж Таращанського повіту штундизм набув широкої підтримки серед населення. Проповідницькою діяльністю тут займався Герасим Балабан. Висланий із Херсонської губернії він повернувся в рідну Чаплинку, де і розпочав проповідь Євангелія односельцям. Місцем його проповідей став шинок, де завжди було багатолюдно (Лебединцев, 1885, с. 6).

Сучасники його описують як сміливого і витривалого чоловіка, в парі з соратником Михайлом Ратушним проявив себе освіченим, лагідним богословом, за що отримав велику повагу серед православних (Грушевський, 1925, с. 168). Тут він зблизився з волосним писарем Іваном Лясоцьким, який був другом місцевого священника, а також активним членом православної спільноти. Сам же І. Лясоцький доводить, що Г. Балабан виступав проти церковних постів та обрядів, проти іконопоклоніння та церковної ієрархії, а особливо проти місцевого священника, який радив не давати паспорт місіонеру (Рождественский, 1889, с. 71; 288).

Активне поширення штундизму в Київській губернії спричинило загрозу православ'ю в регіоні, на цю ситуацію відреагував митрополит Київський Арсеній. Він ратував за те, щоб вислати проповідників євангельського вчення в найвіддаленіші землі імперії, але проти цього виступила офіційна влада в обличчі Міністра внутрішніх справ. Останній наголошував, що духовним піклуванням повинні займатися пастирі. Річ у тому, що Міністр уже розумів на прикладі Г. Балабана, що висилка активних місіонерів у віддалені регіони призведе до поширення штундизму в них (Яроцький, 2002, с. 316). І справді, в розмовах зі штундистами автори фіксували, що вони готові були проповідувати навіть у Сибіру (Пругавин, 1905, с. 38).

Варто зауважити, що виселення штундистів в окреме місце з повною ізоляцією від світу, а також висилка самих активних діячів до монастирів практикувалась у перші роки існування штундизму як захід придушення. Проте такі дії приносили зворотний ефект: євангелісти повчали ченців і «перевихованням» займалися

не монахи, а вислані штундисти. Монастирі надалі відмовилися від цієї практики (Яроцький, 2002, с. 317).

Як зазначає О. Ушинський, сільські священники не були готові боротися за свою паству та разом із ними обмірковувати нове вчення. А спроба використання в придушенні іновіріців світської влади призводила до більшої недовіри з боку штундистів до православного духовенства (Ушинский, 1883, с. 63).

Г. Балабан та І. Лясоцький, активні у своїх проповідях і готові до самопожертви, за 4 місяці на вернули в штундизм близько 60 осіб, а після арешту Г. Балабана та смерті священника Нигондинського кількість прихильників штундизму виросла до 145 осіб. У знак переходу до нової віри вони винесли із своїх домів ікони та віднесли їх до дзвіниці (Лебединцев, 1885, с. 13).

Подальший арешт 12 послідовників штундизму і смерть священника призвели до ще більшої конфронтації між селянами. Д'яковський, який замінив покійного священника, рапортував про бунт штундистів у Чаплинці. Цей бунт був пов'язаний із заборону штундистам збиратися, які, попри заборону, продовжували зібрання. Під час арешту організаторів один селянин на прізвище Терещук спробував звільнити своїх братів, учинивши напад на сотника, за що був заарештований. Після звільнення була проведена акція з винесення ікон на ту ж саму дзвіницю, після чого були знову проведені арешти й надалі почалися сутички між штундистами та православними. Були побиті члени волосного управління, а заарештовані штундисти звільнені (Рождественский, 1889, с. 78).

Такі відчайдушні дії вказують на загострені відносини між представниками влади та народного пієтичного руху. Навіть Володимир Терлецький, який був командирований у Чаплинку, визнає поразку і констатує, що штундизм починає розповсюджуватися на Волині, Поділлі й Литві (Рождественский, 1889, с. 84).

Штундизм у 1874 році повністю відділився від церкви, тому в його громадах формувалась уже нова замкнута система, в якій існували власні обряди. Керівництвом громади займалися обрані пресвітери, в чий обов'язок входило перехрещування дорослих (що було пов'язано з діяльністю І. Лясоцького) та поховання за баптистським звичаєм (Рождественский, 1889, с. 94).

За збільшення вірян у с. Чаплинка збільшувався і їх вплив на інші повіти. Розвивався штундизм і серед населення Звенигородського, Чигиринського і Сквирського повітів. Разом із розширенням ареалу віри збільшувалась і чисельність її послідовників (Лебединцев, 1885, с. 23).

Діяльність штундистів охопила доволі велику територію Київської губернії. На 1875 рік розповсюдження релігійного руху штундистів обмежувалося 7 парафіями Таращанського повіту: Чаплинкою, Косяківкою, Плоским, Веселим Кутом, Попружною, Малою Березянкою і Жидівською Греблею. На наступний рік штундизм проникає в села Вотилівка, Виноград й Боярка Звенигородського повіту. У 1878 р. з'являється в с. Шубині Стави, Кам'яний Брід, Моринці та Яблунівка. На 1879 р. у Таращанському повіті штундизм проявився в селах Тинівка, Розумниця і Круті Горби, а також у селі Чижівка і Красногородка Звенигородського повіту. У 1883 р. досягає околиць Києва – Деміївки (Лебединцев, 1885, с. 23).

Кількість сповідників штундизму, за даними М. Грушевського, станом на 1883 рік у Чаплинці та Косяківці сягала по 250 осіб (Грушевський, 1925, с. 169). Натомість О. Дородніцин зазначає, що згідно з офіційними документами на 1884 рік штундизм у Таращанському повіті відкрито сповідували 2006 чоловік (Дородницин, 1903, с. 22).

Крім чисельності штундистів, нам відомо і про їх окремі течії. О. Ушинський у своєму дослідженні розділив цей релігійний рух на два напрями, надаючи їм назви за місцем перебування: чаплинський та косяківський (Ушинский, 1883). Перший поділявся на дві групи, з різницею, що одна ставилась гаряче до нової віри, а друга – пасивно. О. Дородніцин вказує на те, що чаплинський напрям схожий своїм вченням на молокан та духоборів, а косяківці близькі до лютеран та анабаптистів (Дородницин, 1903, с. 18). Такої ж думки був і святитель Феофан Затворник, порівнюючи косяківців із реформаторськими течіями, а чаплинців – із квакерами (Феофан, 1882).

Саме розділення на ці два окремі напрями є визначним в історії штундистів і тісно пов'язано з лідерами цього руху в Київській губернії. Під час ув'язнення між Г. Балабаном і його помічником І. Лясоцьким стався

конфлікт стосовно того, чи потрібно приймати водне хрещення та хліболомлення. Після визволення у 1876 році Іван Лясоцький приймає водне хрещення і, повернувшись до Косяківки, охрещує своїх прихильників. Герасим Балабан же, виступаючи проти священнодій, продовжує свою діяльність у Чаплинському повіті. Вважається, що саме його діяльність пригальмувала перехід штундистів у баптизм, як і вплив столичних баптистів Пашківців, які з негативом ставилися до перехрещення (Рождественский, 1889, с. 96).

Важливим фактором стає і те, що Г. Балабана було звільнено з-під ув'язнення раніше І. Лясоцького, а тому останньому було важче знайти однодумців серед вчорашньої братії. Більшість із них не приймало і навіть глузувало з вчення І. Лясоцького. Так і відбулося розділення штундизму (або ж стардоштундизму) на младоштундистів (чаплинців) та баптистів (косяківців) (Яроцький. 2002, с. 362).

Розділення хоч і відбулося, проте до послаблення руху це не призвело. У 1877 році вони продовжували свою діяльність у Таращанському, Сквирському, Звенигородському та частково в Київському повіті (Малорусская штунда, 1877, с. 23).

На початку ХХ ст. Київ став центром усього штундистського руху на українських землях,

а згодом його сповідники з'являються в Канівському, Васильківському, Уманському, Бердичівському та Радомишльському повітах Київської губернії, а також у Подільській (Балтський повіт) та Волинській (Житомирський, Заславський та Новоград-Волинський повіти) губерніях (Хитровська, 2007, с. 76).

Висновки. Поява штундизму на теренах Київської губернії пов'язана із впливом німецьких переселенців із південних губерній українських територій, насамперед Херсонської. Головною передумовою цього процесу можна вважати трудову міграцію, спричинену реформою 1861 року. Для православного духовенства та царської влади поширення штундизму стало викликом та спричинило негативну реакцію, що супроводжувалась арештами та засланням іновірців. Але масштаби та швидкість поширення євангельського вчення були настільки великими, що цей процес був незворотній.

У 1868 році сповідники штундизму з'являються в Таращанському повіті, а до середини 1870-х рр. вже зустрічається в Чигиринському, Сквирському та Звенигородському, а також у місті Києві. Таким чином, проповідниками була проведена велика робота з поширення євангельського християнства в цьому регіоні та пробудження духовної свідомості населення.

Список використаних джерел:

- Воронов, А. (1884). Штундизм. Очерки религиозно-бытовой жизни в Малороссии. *Русский вестник*, 170, 5–45.
- Грушевський, М. (1925). З історії релігійної думки на Україні. Львів: З друкарні наукового товариства ім. Шевченка. 1925. 192 с.
- Дородницін, А. (1903). Южно-русский необаптизм, известный под именем штунды. Ставрополь-Кавказский: Типолитография Т. М. Тимофеева. 1903. 268 с.
- Коваль, О., & Коваль, Г. (2020). Штундизм в середині ХІХ – першій чверті ХХ ст. Миколаїв. 120 с.
- Лебединцев, П. (1885). Баптизм или штунда в Киевской губернии. К.: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. 29 с.
- Лесков, Н. (1874). Об обращении и совращении. *Гражданин*, 49, 1241.
- Ломака, О. (2011). Передумови появи штундизму в південно-українських землях наприкінці ХVІІІ – протягом ХІХ ст. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 14, 46–54.
- Малорусская штунда. (1877). *Неделя*. 22–32.
- Мокієнко, М. (2018). Історико-еклезіологічні витоки руху християн євангельської віри. *Схід*. 1, 121–126.
- Петрушевський, П. (1884). Происхождение штундизма и меры, потребные Православной Церкви для борьбы с ним. *Труды Киевской Духовной Академии*, 1, 41–76.
- Пругавин, А. (1905). Раскол и сектантство в русской народной жизни. С критическими замечаниями духовного цензора. М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина. 95 с.
- Рождественский, А. (1889). Южнорусский штундизм. СПб.: Типография Департамента уделов. 295 с.
- Ушинский, А. (1883). Вероучение малорусских штундистов, разобранное на основании священного писания в беседах православного мирянина с сектантами. К: Типография А. С. Ивановой. 222 с.
- Феофан Затворник. (1882). Творения иже во святых отца нашего Феофана Затворника. *Собрание писем*, 7, 154 с.
- Франко, І. (1902). Баптисти й Мальованці Київської губернії. *Літературно-науковий вісник*, 19, 154–160.

Хитровська, Ю. (2007). Православна церква та штундизм на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*, 9, 73–84.

Хитровська, Ю. (2008). Соціально-політичні погляди українських євангельських віруючих та реакція на них російської самодержавної влади у другій половині XIX – на початку XX століття. *Сторінки історії*, 27, 195–202.

Шугаевский, А. (1886). Из наблюдений над штундизмом в Киевской губернии. *Вера и разум*, 20, 401–428.

Яроцький, П. (Ред.). (2002). *Протестантизм в Україні*. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Т. 5. К.: Світ Знань. 424 с.

References:

Voronov, A. (1884). Shtundizm. Ocherki religiozno-bitovoi zhizni v Malorossii [Stundism. Essays on religious and everyday life in Little Russia]. *Russkii vestnik [Russian Herald]*, 170, 5–45. [in Russian].

Hrushevskiy, M. (1925). Z istorii relihiinoi dumky na Ukraini [From the history of religious thought in Ukraine]. Lviv: Z drukarni naukovohto tovarystva im. Shevchenka. 1925. 192 s. [in Ukrainian].

Dorodnitsin, A. (1903). Yuzhno-russkii neobaptizm, izvestnii pod imenem shtundi [Southern Russian neo-Baptism, known as Shtunda]. Stavropol-Kavkazskii: Tipolitografiya T. M. Timofeeva. 1903. 268 s. [in Russian].

Koval, O., & Koval, H. (2020). Shtundyzm v seredyni 19 – pershii chverti 20 st. [Stundism in the middle of the 19th – the first quarter of the 20th century]. Mykolaiv. 120 s. [in Ukrainian].

Lebedintsev, P. (1885). Baptizm ili shtunda v Kievskoi gubernii [Baptism or Shtunda in the Kyiv province]. K.: tip. G. T. Korchak-Novitskogo. 29 s. [in Russian].

Leskov, N. (1874). Ob obrashcheniyakh i sovrashcheniyakh [About conversions and seductions]. *Grazhdanin [Citizen]*. 49, 1241. [in Russian].

Lomaka, O. (2011). Peredumovy poiavy shtundyzmu v pivdenno-ukrainskykh zemliakh naprykintsi 18 – protiahom 19 st. [Prerequisites for the appearance of Shtundism in the southern Ukrainian lands at the end of the 18th – during the 19th century]. *Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky*. 14, 46–54. [in Ukrainian].

Malorusskaya shtunda [Little Russian Shtunda]. (1877). *Nedelya*. 22–32. [in Russian].

Mokiienko, M. (2018). Istoryko-ekleziolohichni vytohy rukhu khrystyan yevanhelskoi viry [Historical and ecclesiological origins of the movement of Christians of the evangelical faith]. *Skhid [East]*. 1, 121–126. [in Ukrainian].

Petrushevskii, P. (1884). Proiskhozhdenie shtundizma i meri, potrebnie Pravoslavnoi Tserkvi dlya borbi s nim [The origin of Stundism and the measures required by the Orthodox Church to combat it]. *Trudi Kievskoi Dukhovnoi Akademii [Proceedings of the Kyiv Theological Academy]*, 1, 41–76. [in Russian].

Prugavin, A. (1905). Raskol i sektantstvo v russkoi narodnoi zhizni. S kriticheskimi zamechaniyami dukhovnogo tsenzora [Schism and sectarianism in Russian folk life. With critical remarks of the spiritual censor]. M.: Tip. T-va I. D. Sitina. 95 s.

Rozhdestvenskii, A. (1889). Yuzhnorusskii shtundizm [South Russian Stundism]. SPb.: Tipografiya Departamenta udelov. 295 s. [in Russian].

Ushinskii, A. (1883). Verouchenie malorusskikh shtundistov, razobrannoe na osnovanii svyashchennogo pisaniya v besedakh pravoslavnogo miryanina s sektantami [The doctrine of the Little Russian Stundists, analyzed on the basis of Holy Scripture in conversations between an Orthodox layman and sectarians]. K.: Tipografiya A. S. Ivanovoi. 222 s. [in Russian].

Feofan Zatvornik. (1882). Tvoreniya izhe vo svyatikh ottsa nashego Feofana Zatvornika [Creations like the saints of our father Theophan the Recluse]. *Sobranie pisem [Collection of letters]*, 7, 154 s. [in Russian].

Franko, I. (1902). Baptysty y Malovantsi Kyivskoi hubernii [Baptists and Malovans of the Kyiv province]. *Literaturno-naukovyi visnyk [Literary and scientific bulletin]*, 19, 154–160. [in Ukrainian].

Khytrovska, Yu. (2007). Pravoslavna tserkva ta shtundyzm na Pravoberezhnii Ukraini v druhii polovyni 19 – na pochatku 20 st. [The Orthodox Church and Stundism in Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Intelihtentsiia i vlada. Seriya: Istoryia [Intelligentsia and power. Series: History]*, 9, 73–84. [in Ukrainian].

Khytrovska, Yu. (2008). Sotsialno-politychni pohliady ukrainskykh yevanhelskykh viruiuchykh ta reakttsiia na nykh rosiiskoi samoderzhavnoi vlady u druhii polovyni 19 – na pochatku 20 stolittia [Socio-political views of Ukrainian evangelical believers and the reaction of the Russian autocratic authorities to them in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Storinky istorii [Pages of history]*, 27, 195–202. [in Ukrainian].

Shugaevskii, A. (1886). Iz nablyudenii nad shtundizmom v Kievskoi gubernii [From observations of Stundism in the Kyiv province]. *Vera i razum [Faith and Reason]*, 20, 401–428. [in Russian].

Iarotskyi, P. (Ed.). (2002). *Protestantyzm v Ukraini. Istoryia relihii v Ukraini: u 10-ty t.* [Protestantism in Ukraine. History of religion in Ukraine: in 10 volumes]. T. 5. K.: Svit Znan. 424 s. [in Ukrainian].

Руснак Юрій Іванович,

*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
заслужений юрист України, заступник начальника центру – начальник науково-дослідного управління
проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України
orcid.org/0000-0002-1418-5793*

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ ЩОДО ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬК (СИЛ)

Стаття є дослідженням формування законодавчої бази щодо правового забезпечення військ (сил). Зокрема, в статті описується поняття «правове забезпечення» та окреслюється роль правового забезпечення в контексті збройних сил. Висвітлено, що організацію правової роботи в Збройних Силах України та правове забезпечення діяльності військ (сил) здійснює юридична служба Збройних Сил України. Досліджено положення Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України щодо завдань юридичної служби. Крім того, проаналізовано, як змінювалось законодавство щодо основних завдань юридичної служби через агресію російської федерації проти України у 2014 році. Автором окреслено ключові нормативно-правові акти (зокрема, Накази Міністерства оборони України та Накази Генерального штабу Збройних сил України, що визначали діяльність юридичної служби Збройних Сил України в умовах російсько-української війни. Крім того, в статті згадується Наказ Командувача Об'єднаних сил щодо повноваження групи юридичного радника Об'єднаного командного пункту Об'єднаних сил. Також акцентовано на прийняття у 2020 році Доктрини «Правове забезпечення військ (сил) в об'єднаних операціях». У цій Доктрині визначено засади діяльності юридичної служби в об'єднаних операціях і напрями, за якими здійснюється правове забезпечення військ (сил) у таких операціях. У статті проаналізовано нормативно-правові акти щодо діяльності юридичної служби Збройних Сил України, прийняті в умовах широкомасштабного вторгнення російської федерації в Україну в лютому 2022 року. Отже, дослідження демонструє, як змінилась законодавча база України щодо правового забезпечення військ (сил) в умовах викликів, що постали перед нашою державою.

Ключові слова: агресія російської федерації, правове забезпечення, правова робота, Збройні Сили України, юридична служба.

Rusnak Yurii,

*Candidate of Legal Sciences, Senior Researcher,
Honored Lawyer of Ukraine, Deputy Head of the Center – Head of the Research Department
on Resource Provision Issues in the Military Sphere,
Defense and Military Construction of the Center for Military-Strategic Studies
of the National Defense University of Ukraine
orcid.org/0000-0002-1418-5793*

HISTORICAL ANALYSIS OF THE FORMATION OF THE LEGISLATIVE FRAMEWORK REGARDING THE LEGAL SUPPORT OF TROOPS (FORCES)

This article explores the development of the legislative framework for the legal support of the armed forces. Specifically, the author examines the concept of “legal support” and outlines its role in the context of the armed forces. It highlights that the organization of legal work within the Armed Forces of Ukraine and the legal support of military (forces) operations is carried out by the Legal Service of the Armed Forces of Ukraine. The article examines the provisions of the Internal Service Regulations of the Armed Forces of Ukraine regarding the tasks of the Legal Service. Furthermore, it analyzes how the legislation concerning the primary tasks of the Legal Service has evolved due to the Russian Federation's aggression against Ukraine in 2014.

The author identifies key regulatory legal acts, including Orders of the Ministry of Defense of Ukraine and Orders of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine, which have governed the activities of the Legal Service of the Armed Forces of Ukraine during the Russo-Ukrainian War. Additionally, the article references the Order of the Commander of the Joint Forces concerning the powers of the legal advisor group within the Joint Command Post of the Joint Forces. Special attention is given to the adoption of the 2020 Doctrine on “Legal Support of Military (Forces) in Joint Operations”. This Doctrine defines the principles guiding the activities of the Legal Service in joint operations, outlining the directions in which legal support for military (forces) operations is carried out in such contexts.

The author also analyzes regulatory legal acts governing the activities of the Legal Service of the Armed Forces of Ukraine issued in response to the large-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation in February 2022. Thus, this research demonstrates how Ukraine’s legislative framework for the legal support of military (forces) operations has evolved in response to the challenges faced by the state.

Key words: aggression of the Russian Federation, legal support, legal work, Armed Forces of Ukraine, Legal Service.

Постановка проблеми. Правове забезпечення – це важлива складова частина функціонування будь-якої державної інституції, в тому числі й Збройних Сил України. Важливість правового забезпечення полягає у формуванні, аналізі та впровадженні правових норм, відповідно до яких регулюється діяльність державних органів, а також забезпечується захист прав і свобод громадян.

У контексті Збройних Сил України правове забезпечення відіграє значущу роль, оскільки військові формування виконують завдання в різних умовах, що потребує дотримання норм як національного права, так і міжнародного. Саме тому важливим і необхідним є налагодження ефективної роботи щодо правового забезпечення військ (сил).

Роль і значення правового забезпечення військ (сил) є особливо актуальними на сучасному етапі реформування військової сфери, коли основним завданням є збереження суверенітету, територіальної цілісності й незалежності України, що пов’язано з гібридною збройною агресією російської федерації проти нашої держави у 2014 році та широкомасштабним вторгненням РФ у лютому 2022 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню правового забезпечення військ (сил) присвячено низку праць науковців. Так, зокрема, М.І. Карпенко досліджував роль правової роботи в забезпеченні законності та правопорядку в Збройних Силах України. У своїх роботах діяльність юридичної служби та перспективи її розвитку вивчали: Ю.Ю. Боброва, Ю.О. Бобров, Д.Д. Іл’юк, К.Є. Коломієць, П.М. Фівкін та інші. Втім, війна російської федерації проти України, що триває, зумовлює

необхідність подальших досліджень окресленої теми.

Мета і завдання статті полягають в аналізі формування законодавчої бази щодо правового забезпечення військ (сил) в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Задля детального аналізу окресленої теми варто почати з визначень, що таке «правове забезпечення». Так, О.Є. Костюченко визначає правове забезпечення як правову діяльність у формі реалізації, захисту, охорони прав і свобод або їх закріплення (Костюченко, 2015). М.М. Бурбика розглядає правове забезпечення як систему законодавчо встановлених правових гарантій, а також діяльності уповноважених на те органів, посадових осіб щодо їх реалізації (Бурбика, 2007). В.С. Сірко вказує, що правове забезпечення – це здійснюваний державою за допомогою правових норм, приписів, засобів та заборон процес упорядкування суспільних відносин щодо юридичного закріплення, реалізації, охорони, захисту і відновлення прав та інтересів відповідних суб’єктів (Сірко, 2018).

Таким чином, погоджуємось із думкою Н.Г. Габлей та Ю.В. Гладенького, що це діяльність уповноважених державою суб’єктів з упорядкування суспільних відносин через прийняття правових норм, що закріплюють реалізацію, охорону, захист та відновлення прав, свобод і законних інтересів відповідних суб’єктів (Габлей & Гладенький, 2024).

У контексті збройних сил правове забезпечення охоплює всі правові акти, відповідно до яких забезпечується регулювання відносин у військових формуваннях, включаючи забезпечення прав та свобод військовослужбовців,

правовий режим виконання військових обов'язків і забезпечення дисципліни.

У нашому дослідженні важливим є проведення аналізу щодо організації правової роботи в Збройних Силах України та правового забезпечення діяльності військ (сил), які покладені на юридичну службу Збройних Сил України. Під юридичною службою К.Є. Коломієць розуміє спеціально утворений підрозділ для організації правової роботи в масштабі всього органу військового управління, військового командування (військової частини), до штату якого вона входить, на котру покладено правове забезпечення його діяльності й контроль за виконанням законів та інших нормативно-правових актів України всіма без винятку іншими структурними підрозділами та службами відповідного органу військового управління та військового командування (Коломієць, 2013).

Основні завдання юридичної служби Збройних Сил України визначено в положеннях статті 99 та статті 100 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, в якому визначені обов'язки основних посадових осіб бригади (Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, 1999).

Так, помічник командира бригади з правової роботи (юрисконсульт бригади) підпорядковується командирові бригади, а з питань організації правової роботи – керується вказівками юридичної служби вищого рівня. Саме в цих статтях Статуту закріплено нормативну підставу діяльності юридичної служби Збройних Сил України та інших складових сил оборони, на котрі поширюються норми статутів (Боброва, Бобров, Іл'юк, 2021).

У листопаді 2008 року Кабінетом Міністрів України було видано Постанову «Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації» від 26 листопада 2008 року № 1040 (Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, 2008). Відповідно до положень цієї Постанови, юридична служба органу виконавчої влади утворюється як самостійний структурний підрозділ, вид якого залежить від обсягу, характеру та складності правової роботи (департамент, управління, відділ, сектор).

На виконання вимог даної Постанови і у зв'язку з проведенням організаційних заходів у Збройних Силах України у 2015 році та з метою підвищення рівня правового забезпечення органів військового управління, з'єднань, військових частин, військових закладів освіти, установ та організацій ЗСУ Генеральним штабом Збройних Сил України було видано Наказ «Про затвердження Положення про юридичну службу Збройних Сил України» від 7 жовтня 2015 року № 393, на підставі якого втратив чинність Наказ від 10 червня 2011 року № 105 «Про затвердження Положення про юридичну службу Збройних Сил України» (Про затвердження Положення про юридичну службу Збройних Сил України, 2015).

У зазначеному Положенні в пункті 2 зазначалось, що юридична служба забезпечує правову діяльність Генерального штабу Збройних Сил України, органів військового управління, з'єднань, військових частин, військових закладів освіти, установ та організацій Збройних Сил України. У пункті 3 Положення вказувалось, що юридична служба складається з Відділу правового забезпечення Генерального штабу Збройних Сил України (помічників з правової роботи, юрисконсультів структурних підрозділів Генерального штабу Збройних Сил України), юридичних служб, відділів, груп (помічників з правової роботи, юрисконсультів) військових частин. Основні завдання юридичної служби визначені в пункті 5 вказаного Положення.

Далі варто звернути увагу на затверджений Міністерством оборони Наказ «Питання юридичної служби Міністерства оборони України» від 16 травня 2016 року № 259 (Питання юридичної служби Міністерства оборони України, 2016), яким було затверджено:

- Положення про Юридичний департамент Міністерства оборони України;
- Положення про юридичну службу Міністерства оборони України;
- Інструкцію з організації проведення перевірок стану правової роботи;
- Положення про територіальний юридичний підрозділ (управління, відділ).

Згідно з цим Наказом утратили чинність низка наказів, зокрема й Наказ Міністерства оборони України від 3 березня 2015 року № 96 «Про затвердження Положення про Юридичний департамент Міністерства оборони України».

Відповідно до Положення про Юридичний департамент Міністерства оборони України в пункті 1 визначено, що юридичний департамент Міністерства оборони України є структурним підрозділом апарату Міністерства оборони України, який призначений для організації правової роботи, спрямованої на правильне застосування, дотримання та запобігання невиконанню вимог законодавства, інших нормативних актів під час виконання покладених на Міністерство оборони України завдань і функцій, а також представництва інтересів Міноборони в судах. У пункті 2 вказано, що основними завданнями є: правове забезпечення діяльності Міноборони; узагальнення практики застосування законодавства з питань, що належать до компетенції Міноборони, надання пропозицій щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України і Кабінету Міністрів України для внесення їх в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України; організація роботи юридичної служби Міноборони та територіальних юридичних підрозділів (управління, відділів); організація правової роботи у структурних підрозділах Міноборони, Генеральному штабі Збройних Сил України, органах військового управління, військових частинах, військових закладах освіти, військових навчальних підрозділах вищих закладів освіти, національних контингентах, установах, організаціях, а також на державних підприємствах, що належать до сфери управління Міноборони; представництво інтересів Міноборони в судах та інших юрисдикційних органах.

У Положенні про юридичну службу Міністерства оборони України в пункті 3 визначено структуру юридичної служби Міністерства оборони України, зокрема:

- юридична служба апарату Міноборони (структурний підрозділ апарату Міноборони, утворений як юридична служба центрального органу виконавчої влади у сфері оборони), територіальні юридичні підрозділи (управління, відділи);

- юридична служба Генерального штабу Збройних Сил України (структурний підрозділ Генерального штабу Збройних Сил України, який діє як юридична служба Збройних Сил України), юридична служба органів військового управління;

- юридична служба військової частини А0515;

- юридичні служби (помічники командирів (начальників) з правової роботи, юрисконсульти) з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих закладів освіти, національних контингентів, установ, організацій Збройних Сил України;

- юридичні служби державних підприємств, які належать до сфери управління Міноборони.

Зокрема, варто звернути увагу на пункт 9, в якому вказано, що юридична служба Збройних Сил України здійснює методичне керівництво правовою роботою та перевіряє стан її проведення в органах військового управління, військових частинах (установах, організаціях) Збройних Сил України. Положення про юридичну службу Збройних Сил України затверджується Генеральним штабом Збройних Сил України.

У своїй роботі П.М. Фівкін підкреслив, що головною метою діяльності зазначеного департаменту є участь у формуванні та реалізації Міністерством оборони державної правової політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, у сфері оборони і військового будівництва, в підвищенні рівня оперативної сумісності Збройних Сил України з підрозділами збройних сил держав-членів НАТО та ЄС з урахуванням досвіду АТО на території Донецької та Луганської областей (Фівкін, 2018).

Аналіз затверджених Наказом Міністерства оборони від 16 травня 2016 року підзаконних нормативно-правових актів дає широкі повноваження як директору Департаменту, так й іншим керівникам структурних підрозділів юридичної служби щодо організації правової роботи, її здійснення і перевірки (Карпенко, 2020).

В умовах запровадження проведення операції Об'єднаних сил на Сході України у квітні 2018 року, у зв'язку з необхідністю організації правового забезпечення операції Об'єднаних сил, реалізації законодавства у військовій сфері, вимог норм міжнародного гуманітарного права під час проведення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони Наказом Командувача Об'єднаних сил до початку проведення операції Об'єднаних сил були затверджені

повноваження групи юридичного радника Об'єднаного командного пункту Об'єднаних сил від 22 квітня 2018 року № 18-дск, який призначений для організації правового забезпечення операції Об'єднаних сил, реалізації законодавства у військовій сфері, вимоги норм міжнародного гуманітарного права під час ведення операції Об'єднаних сил Збройних Сил України (Шульгін, Пашинський, 2019).

У листопаді 2020 року Генеральним штабом Збройних Сил України була затверджена Доктрина «Правове забезпечення військ (сил) в об'єднаних операціях». Доктрина визначає, що основою правового забезпечення військ (сил) в об'єднаних операціях є здійснення офіцерами юридичної служби фахового юридичного супроводження процесу прийняття військових рішень, що являє собою методологію планування, яка інтегрує діяльність командира, штабу, підпорядкованих, приданих і взаємодіючих штабів з метою розуміння обстановки та бойового завдання, розроблення і порівняння варіантів бойових дій, вибору варіанту бойових дій, а також розроблення операційного плану або наказу на виконання бойового завдання та безпосереднього застосування військ (сил). Разом із тим юридичною службою в об'єднаних операціях, крім зазначеного вище, також виконуються й інші завдання, пов'язані з юридичним супроводженням загальної діяльності військових організаційних структур, залучених до об'єднаної операції. Ці завдання можуть відрізнятися залежно від того, на якому рівні воєнних дій здійснюється правове забезпечення. Таким чином, правове забезпечення військ (сил) в об'єднаній операції здійснюється за такими напрямками:

- юридичний супровід діяльності військової організаційної структури в об'єднаній операції;
- юридичний супровід планування об'єднаної операції;
- юридичний супровід ведення об'єднаної операції (Доктрина «Правове забезпечення військ (сил) в об'єднаних операціях», 2020).

Юридичний супровід діяльності військової організаційної структури – це комплекс заходів, пов'язаний з організацією правової роботи у військовій організаційній структурі, яка не пов'язана з процесами планування і ведення об'єднаної операції.

Юридична служба в об'єднаних операціях здійснює правове забезпечення на стратегічному, оперативному й тактичному рівнях воєнних дій.

Поряд з юридичним супроводом загальної діяльності військової організаційної структури юридичною службою здійснюється юридичний супровід планування об'єднаних операцій.

Юридичний супровід планування об'єднаних операцій є єдиним комплексом заходів юридичного супроводження діяльності всіх видів Збройних Сил України, родів військ і сил Збройних Сил України, незалежно від їх організаційного і функціонального призначення, а також є прийнятним для будь-яких операційних зон (районів), виду планів, складу військ як під час завчасного, так і під час безпосереднього планування об'єднаної операції.

Юридичний супровід ведення об'єднаної операції є комплексом заходів, пов'язаних з юридичним супроводженням діяльності військової організаційної структури під час безпосереднього застосування військ (сил) у районі виконання бойових (спеціальних) завдань.

У 2020 році Міністерством оборони України було видано Наказ «Положення про Департамент юридичного забезпечення Міністерства оборони України» від 10 червня 2020 року № 190. У даному Положенні визначено завдання, функції та повноваження Департаменту юридичного забезпечення в системі Міністерства оборони України (Положення про Департамент юридичного забезпечення Міністерства оборони України, 2020). У пункті 6 зазначеного Положення вказано, що основні завдання Департаменту юридичного забезпечення полягають у:

- плануванні та координації законопроектної та нормотворчої роботи Міністерства оборони України за результатами узагальнення практики застосування законодавства з питань, що належать до компетенції Міноборони, та наданні керівництву Міністерства оборони України пропозицій щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України і Кабінету Міністрів України для внесення їх в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України та Президенту України;
- здійсненні правової роботи в апараті Міністерства оборони України, а також організації правової роботи в територіальних юридичних підрозділах, Військово-юридичному

інституті, частинах та організаціях безпосереднього підпорядкування Міноборони, Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту та на державних підприємствах, установах, організаціях, що належать до сфери управління Міноборони;

- організації та забезпеченні самопредставництва, представництва інтересів Міноборони, його посадових осіб у судах та інших державних органах.

Пункт 9 Положення зазначає, що Департамент юридичного забезпечення під час виконання покладених на нього завдань у встановленому законодавством порядку та в межах повноважень взаємодіє зі структурними підрозділами Міноборони, органами військового управління Збройних Сил та Держспецтрансслужбою, а також із державними органами, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, та тимчасовими консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами, утвореними Кабінетом Міністрів України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, громадськими спілками, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій.

У 2021 році Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 30 березня 2021 року № 80 було затверджено Положення про юридичну службу Збройних сил України (Положення про юридичну службу, 2021), на підставі якого втратив чинність Наказ «Про затвердження Положення про юридичну службу Збройних Сил України» від 7 жовтня 2015 року № 393. Основні завдання юридичної служби полягають: в організації правової роботи в Збройних Силах України; у здійсненні правового забезпечення діяльності військових частин, що полягає в правовому (юридичному) супроводженні діяльності військової частини; у здійсненні правового забезпечення бойових дій (об'єднаних операцій) та виконанні обов'язків юридичного радника відповідного командира (начальника) під час збройного конфлікту; в самопредставництві, представництві інтересів військових частин у судах та інших юрисдикційних органах.

Якісне виконання цих завдань вимагає від посадових осіб юридичної служби, крім знань у сферах адміністративного, господарського, цивільного права тощо, ще й специфічних знань

у сфері міжнародного гуманітарного права, права збройних конфліктів, військового права, питаннях планування та ведення об'єднаних операцій, особливостей їх правового забезпечення (Боброва, Бобров, Іл'юк, 2021).

У лютому 2022 року російська федерація здійснила широкомасштабне вторгнення на територію нашої держави. Це зумовило нові виклики щодо вдосконалення питання правового забезпечення військ (сил). Так, Міністерством оборони України було видано Наказ «Про затвердження Положення про Головне управління військової юстиції» від 18 липня 2023 року № 412 (Про затвердження Положення про Головне управління військової юстиції, 2023). У даному Положенні визначено основні завдання і функції Головного управління військової юстиції, порядок його взаємодії з іншими структурними підрозділами, а також повноваження його начальника та повноваження щодо підпорядкованих територіальних юридичних підрозділів (відділів).

У пункті 6 серед основних завдань Головного управління військової юстиції визначено:

- забезпечення самопредставництва, представництва інтересів Міноборони, його посадових осіб у судах, у міжнародних комерційних арбітражах та державних органах;

- аналіз та узагальнення судової практики, що стосується діяльності Міноборони, а також правозастосовної практики з питань, що належать до сфери діяльності Головного управління;

- здійснення в установленому порядку перевірок стану ведення претензійної і позовної роботи та правової роботи в структурних підрозділах Міноборони, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, в Державній спеціальній службі транспорту, в установах, які безпосередньо підпорядковані Міноборони, органах військового управління, військових частинах (крім військової частини А0515), військових освітніх закладах, установах та організаціях Збройних Сил України (далі – військові частини), а також на державних підприємствах, що перебувають у сфері управління Міноборони;

- реалізація завдань щодо розвитку системи військової юстиції;

- організація та координація взаємодії з правоохоронними органами, Військовою службою

правопорядку та військовими формуваннями з правоохоронними функціями з питань, що стосуються діяльності Міноборони;

– організація та координація взаємодії з органами Державної казначейської служби України, з органами, які здійснюють виконання судових рішень, та іншими установами, організаціями, підприємствами всіх форм власності з питань, які впливають на права та інтереси Міноборони;

– участь у забезпеченні захисту прав та соціальних гарантій військовослужбовців Збройних Сил України.

У вересні 2024 року Міністерством оборони України було внесено зміни до вищевказаного наказу. Так, було видано Наказ «Про затвердження Змін до Положення про Головне управління військової юстиції» від 5 вересня 2024 року № 604 (Про затвердження Змін до Положення про Головне управління військової юстиції, 2024). Даним Наказом пункт 6 Положення про Головне управління військової юстиції було доповнено новим абзацом такого

змісту: «розробка та реалізація заходів, спрямованих на розвиток управління та охорони прав інтелектуальної власності в системі Міноборони». Крім того, зміни було внесено в пункт 7, пункт 9 та пункт 10 Положення про Головне управління військової юстиції.

Висновки. Отже, здійснений аналіз демонструє трансформацію законодавчої бази щодо правового забезпечення військ (сил), що є вкрай необхідним і важливим в умовах агресії російської федерації. Окреслене свідчить про прагнення держави до адаптації до нових викликів та потреб сучасного безпекового середовища. На сучасному етапі російсько-української війни юридична служба Збройних Сил України виконує низку важливих функцій, завдяки яким належним чином забезпечується законність та правопорядок, підвищується бойова готовність і моральний дух військовослужбовців. В умовах війни, що триває, важливим є подальше вдосконалення чинної законодавчої бази щодо правового забезпечення військ (сил).

Список використаних джерел:

Боброва, Ю. Ю., Бобров, Ю. О. Іл'юк, Д. Д. (2021). Перспективи розвитку юридичної служби Збройних Сил України в контексті міжнародного досвіду організації діяльності військово-юридичних служб армій країн-членів НАТО. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 6(41), 3–8.

Бурбика, М. М. (2007). Робота з персоналом в органах прокуратури України: організаційно-правові питання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 191.

Габлей, Н. Г., Гладенький, Ю. В. (2024). Адміністративно-правове забезпечення діяльності Збройних Сил України: поняття, мета. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 343–345.

Доктрина «Правове забезпечення військ (сил) в об'єднаних операціях», Генеральний штаб Збройних Сил України (2020). URL: https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/2_%D0%92%D0%9A%D0%9F-3-002703.01-%D0%94%D0%9E%D0%9A-%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92-%D0%97%D0%90%D0%91-%D0%92%D0%86%D0%99%D0%A1%D0%98%D0%9B-%D0%92-%D0%9E%D0%91-%D0%9E%D0%9F%D0%95%D0%A0.pdf.

Карпенко, М. І. (2020). Роль правової роботи в забезпеченні законності і правопорядку у Збройних Силах України. Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах : *Матеріали науково-практичної конференції 5 листопада 2020 року*. Київ: НУОУ. 108–113.

Коломієць, К. Є. (2013). Юридична служба Збройних Сил України: сучасний стан та перспективи розвитку. *Юридична наука*, № 6. 97–101.

Костюченко, О. Є. (2015). Визначення поняття «правове забезпечення». *Науковий вісник Національного університету ДПС України*. № 1(68). 11–16.

Питання юридичної служби Міністерства оборони України, Наказ Міністерства оборони України № 259 (2016). URL: https://www.mil.gov.ua/content/gsc_orders/MOU2016_259.pdf.

Положення про Департамент юридичного забезпечення Міністерства оборони України, Наказ Міністерства оборони України № 190 (2020).

Положення про юридичну службу Збройних Сил України, Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України № 80 (2021).

Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації, Постанова Кабінету Міністрів України № 1040 (2008). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1040-2008-п#Text>.

Про затвердження Змін до Положення про Головне управління військової юстиції, Наказ Міністерства оборони України № 604 (2024).

Про затвердження Положення про Головне управління військової юстиції, Наказ Міністерства оборони України № 412 (2023).

Про затвердження Положення про юридичну службу Збройних Сил України, Наказ Генерального штабу Збройних Сил України № 393 (2015). URL: https://zsu.at.ua/load/akti_ngsh_zsu/nakaz_ngsh_vid_07_10_2015_393_pro_zatverdzhennja_polozhennja_pro_juridichnu_sluzhbu_zbrojnykh_sil_ukrajini/5-1-0-20.

Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, Закон України № 548-XIV (1999). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>.

Сірко, В. С. (2018). Адміністративно-правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеськ. держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 246.

Фівкін, П. М. (2018). Місце юридичної служби Міністерства Оборони України в системі забезпечення законності та правопорядку в Збройних Силах України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. Випуск 26, 151–155.

Шульгін, В., Пашинський, В. (2019). Особливості реалізації «деокупаційного законодавства» України в умовах проведення операції об'єднаних сил. *Social development & Security* 9(4), 3–20.

References:

Bobrova, Yu. Iu, Bobrov, Yu. O. Iliuk, D. D. (2021). Perspektyvy rozvytku yurydychnoi sluzhby Zbroinykh Syl Ukrainy v konteksti mizhnarodnoho dosvidu orhanizatsii diialnosti viiskovo-yurydychnykh sluzhb armii krain-chleniv NATO. [Prospects for the development of the legal service of the Armed Forces of Ukraine in the context of the international experience of organizing the activities of the military legal services of the armies of NATO member countries]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. Vypusk 6(41), 3–8. [in Ukrainian].

Burbyka, M. M. (2007). Robota z personalom v orhanakh prokuratury Ukrainy: orhanizatsiino-pravovi pytannia. [Work with personnel in the prosecutor's office of Ukraine: organizational and legal issues]: dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07; Kharkivskiy natsionalnyi un-t vnutrishnykh sprav. Kharkiv, 191. [in Ukrainian].

Hablei, N. H., Hladenkyi, Yu. V. (2024). Administratyvno-pravove zabezpechennia diialnosti Zbroinykh Syl Ukrainy: poniattia, meta. [Administrative and legal support of the Armed Forces of Ukraine: concept, purpose]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 1. 343–345. [in Ukrainian].

Doktryna “Pravove zabezpechennia viisk (syl) v obiednanykh operatsiiakh”. [Doctrine “Legal support of troops (forces) in joint operations”], Heneralnyi shtab Zbroinykh Syl Ukrainy (2020). Retrieved from: https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/2_%D0%92%D0%9A%D0%9F-3-002703.01-%D0%94%D0%9E%D0%9A-%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92-%D0%97%D0%90%D0%91-%D0%92%D0%86%D0%99%D0%A1%D0%98%D0%9B-%D0%92-%D0%9E%D0%91-%D0%9E%D0%9F%D0%95%D0%A0.pdf. [in Ukrainian].

Karpenko, M. I. (2020). Rol pravovoi roboty v zabezpechenni zakonnosti i pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy. [The role of legal work in ensuring law and order in the Armed Forces of Ukraine]. *Filosofsko-sotsiolohichni ta psykhologo-pedahohichni problemy pidhotovky osobystosti do vykonannia zavdan v osoblyvykh umovakh : Materialy naukovy-praktychnoi konferentsii 5 lystopada 2020 roku*. Kyiv: NUOU. 108–113. [in Ukrainian].

Kolomiiets, K. Ie. (2013). Yurydychna sluzhba Zbroinykh Syl Ukrainy: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. [Legal service of the Armed Forces of Ukraine: current state and development prospects]. *Yurydychna nauka*, № 6. 97–101. [in Ukrainian].

Kostiuchenko, O. Ie. (2015). Vyznachennia poniattia “pravove zabezpechennia”. [Definition of the concept of “legal security”]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu DPS Ukrainy*. № 1(68). 11–16. [in Ukrainian].

Pytannia yurydychnoi sluzhby Ministerstva obrony Ukrainy. [Issues of the legal service of the Ministry of Defense of Ukraine], Nakaz Ministerstva obrony Ukrainy № 259 (2016). Retrieved from: https://www.mil.gov.ua/content/gsc_orders/MOU2016_259.pdf. [in Ukrainian].

Polozhennia pro Departament yurydychnoho zabezpechennia Ministerstva obrony Ukrainy. [Regulations on the Department of Legal Support of the Ministry of Defense of Ukraine], Nakaz Ministerstva obrony Ukrainy № 190 (2020). [in Ukrainian].

Polozhennia pro yurydychnu sluzhbu Zbroinykh Syl Ukrainy. [Regulations on the legal service of the Armed Forces of Ukraine], Nakaz Holovnokomanduvacha Zbroinykh Syl Ukrainy № 80 (2021). [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Zahalnoho polozhennia pro yurydychnu sluzhbu ministerstva, inshoho orhanu vykonavchoi vlady, derzhavnoho pidpriemstva, ustanovy ta orhanizatsii. [On the approval of the General Regulation on the legal service of the ministry, other executive authority, state enterprise, institution and organization], Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1040 (2008). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1040-2008-p#Text>. [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Zmin do Polozhennia pro Holovne upravlinnia viiskovoi yustytisii. [On the approval of the Amendments to the Regulations on the Main Department of Military Justice], Nakaz Ministerstva obrony Ukrainy № 604 (2024). [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Holovne upravlinnia viiskovoi yustytzii. [On the approval of the Regulation on the Main Department of Military Justice], Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy № 412 (2023). [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Polozhennia pro yurydychnu sluzhbu Zbroinykh Syl Ukrainy. [On the approval of the Regulation on the legal service of the Armed Forces of Ukraine], Nakaz Heneralnoho shtabu Zbroinykh Syl Ukrainy № 393 (2015). Retrieved from: https://zsu.at.ua/load/akti_ngsh_zsu/nakaz_ngsh_vid_07_10_2015_393_pro_zatverdzhennja_polozhennja_pro_juridichnu_sluzhbu_zbrojnykh_sil_ukrajini/5-1-0-20. [in Ukrainian].

Pro Statut vnutrishnoi sluzhby Zbroinykh Syl Ukrainy. [About the Statute of the Internal Service of the Armed Forces of Ukraine], Zakon Ukrainy № 548-XIV (1999). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>. [in Ukrainian].

Sirko, V.S. (2018). Administratyvno-pravove zabezpechennia volonterskoi diialnosti v Ukraini. [Administrative and legal support of volunteer activities in Ukraine]: dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Odesk. derzh. un-t vnutr. sprav. Odesa, 246. [in Ukrainian].

Fivkin, P. M. (2018). Mistse yurydychnoi sluzhby Ministerstva Oborony Ukrainy v systemi zabezpechennia zakonnosti ta pravoporiadku v Zbroinykh Sylakh Ukrainy. [The place of the legal service of the Ministry of Defense of Ukraine in the system of ensuring law and order in the Armed Forces of Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*. Seriya "PRAVO". Vypusk 26, 151–155. [in Ukrainian].

Shulgin, V., Pashynsky, V. (2019). Osoblyvosti realizatsiyi "deokupatsynoho zakonodavstva" Ukrayiny v umovakh provedennya operatsiyi ob"yednanykh syl [Features of realization of "de-occupation legislation" of Ukraine in conditions of the operation of the united forces]. *Social development & Security*. 9(4), 3–20. [in Ukrainian].

Уракін Максим Геннадійович,
*кандидат економічних наук,
аспірант кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0009-0008-8911-611X
maksim.urakin@gmail.com*

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ У ПОЛІЦІЙНІЙ СФЕРІ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ В 1941–1944 РР.

У статті розглянуто особливості колабораціонізму в поліційній сфері на території Житомирсько-Вінницького регіону в 1941–1944 рр. Новизна дослідження полягає в аналізі проявів співпраці населення з окупаційним режимом у сфері діяльності нацистської карально-репресивної системи. Метою статті є аналіз причин, проявів і форм участі місцевого населення окупованих нацистами територій Житомирщини та Вінниччини, які ввійшли до генерального округу «Житомир». Окремо відстежується використання поліцаями свого становища та влади для власного збагачення. Особливу увагу приділено дослідженню участі колаборантів у нацистських каральних акціях та Голокосту на території регіону. *Висновки.* Участь місцевого населення Житомирсько-Вінницького регіону в діяльності створеної нацистськими окупантами системи допоміжної поліції необхідно розглядати як колабораціонізм. На відміну від співпраці з окупантом в економічній, культурно-освітній та інших сферах робота в поліції вимагала від осіб жорсткого дотримання німецького окупаційного законодавства, участі в каральних і ліквідаційних акціях. Поліцаї ставали опорою «нового порядку». Їх жорстокість по відношенню до місцевого населення досить часто була вищою, ніж у нацистів. Крім того, поліцаї під час служби збагачувались за рахунок майна та цінностей постраждалих та місцевого люду. Вони забирали майно вбитих євреїв і ромів, місцевих комуністів і комсомольців, учасників підпільного руху, вселялись до їхніх квартир, також збагачувались через хабарі та «презенти» місцевих. У сільській місцевості від волі очільника поліції залежало життя та добробут селян. Він міг звинуватити селянина або члена його сім'ї у співпраці з партизанами та підпіллям, відправити до Німеччини на примусові роботи, відібрати майно, а то і просто побити чи забити до смерті.

Ключові слова: Житомирсько-Вінницький регіон, шуцманшайт, колабораціонізм, поліція, в'язниця, військовополонені.

Urakin Maksym,
*Candidate of Economic Sciences,
Postgraduate Student at the Department of World History and Archeology
Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
orcid.org/0009-0008-8911-611X
maksim.urakin@gmail.com*

COLLABORATIONISM IN THE POLICE SPHERE IN THE ZHYTOMYR-VINNYTSIA REGION IN 1941–1944

The article examines the peculiarities of collaborationism in the police sphere in the Zhytomyr-Vinnytsia region in 1941–1944. The novelty of the study lies in the analysis of the manifestations of the population's cooperation with the occupation regime in the field of the Nazi punitive and repressive system. Therefore, the purpose of the article is to analyze the causes, manifestations, and forms of participation of the local population of the Nazi-occupied territories of Zhytomyr and Vinnytsia regions, which were part of the Zhytomyr General District. The author also traces the use of police officers' position and power for their own enrichment. Particular attention is paid to the study of collaborators' participation in Nazi punitive actions and the Holocaust in the region. The participation of the local population of the Zhytomyr-Vinnytsia region in the activities of the auxiliary police system created by the Nazi occupiers should be considered as collaborationism. In contrast to cooperation with the occupier in the economic, cultural, educational, and other spheres, work in the police required strict adherence to German

occupation law, participation in punitive and liquidation actions. Police officers became the pillars of the “new order.” Their cruelty towards the local population was often higher than that of the Nazis. In addition, during their service, the police enriched themselves at the expense of the property and valuables of the victims and local people. They took the property of murdered Jews and Roma, local communists and Komsomol members, and members of the underground movement, and moved into their apartments. They enriched themselves through bribes and “gifts” from the locals. In rural areas, the lives and well-being of villagers depended on the will of the police chief. He could accuse a peasant or a member of his family of collaborating with partisans and the underground, send them to Germany for forced labor, take away their property, or even simply beat them to death.

Key words: Zhytomyr-Vynnytsia region, Schutzmannschaft, collaborationism, police, prison, prisoners of war.

Постановка проблеми та її актуальність.

Україна сьогодні перебуває в стані геноцидної війни з путінською росією. Як і 80 років тому, перед українцями стоїть питання виживання як нації, як народу. Сучасний російський «фюрер» – Володимир Путін, як і його попередник Адольф Гітлер, проводячи геноцидну війну, прагне на окупованих територіях створити власний «новий порядок». Створюється нова адміністративно-управлінська система, поліція та система карально-репресивних органів. Окупант намагається знищити українську ідентичність та насадити українцям нові російські духовно-культурні цінності, «русский мир», тобто реалізувати геноцид українського народу.

Для втілення в життя людиноненавистницьких планів російському диктатору потрібно знайти на окупованих територіях достатню кількість охочих піти на співпрацю, тобто колаборантів – людей, які зрадили би власний народ і власну державу, ставши манкуртами та яничарами.

Щось подібне до сучасної геноцидної політики російської влади на українських окупованих територіях в роки німецько-радянської війни реалізовували й нацистські окупанти. Вони прагнули створити в регіоні «новий життєвий простір» для його колонізації німецькими переселенцями. Особливо активно дана політика реалізовувалась на Житомирщині та Вінниччині, де нацисти намагались створити свої перші колоніальні поселення, тобто було розпочато втілення в життя програму колонізації українських земель німцями-колоністами. З огляду на це існує нагальна потреба в неупередженому аналізі й оцінюванні конкретних питань, що стосуються нацистської окупаційної політики із залучення до співпраці місцевого населення Житомирсько-Вінницького регіону, для забезпечення військово-політичних, соціально-економічних та колоніальних потреб

Рейху. Саме завдяки цьому вибрана тема належить до актуальних напрямів історичної науки.

Серед багатьох питань виживання місцевого населення в умовах окупаційного режиму одним із найскладніших є питання колабораціонізму. Співпраця населення з окупаційними адміністраціями, участь у роботі поліційних та каральних органів – причини цього явища в роки німецько-радянської війни є актуальними і для українського сьогодення.

Тому **метою** статті є аналіз причин, проявів і форм участі місцевого населення окупованих нацистами територій Житомирщини та Вінниччини, які ввійшли до генерального округу «Житомир». Окремо відстежується використання поліціями свого становища та влади для власного збагачення. Особливу увагу приділено дослідженню участі колаборантів у нацистських каральних акціях та Голокосту на території регіону.

Аналіз досліджень та публікацій. Історія колабораціонізму (співпраці) населення окупованих нацистами територій України дотепер залишалась заідеологізованою, а в радянську добу піддавалась жорсткій державній цензурі. Для праць радянського періоду характерним є заниження даних, що стосувалися кількості радянських людей, які погодились на співпрацю з нацистами та наголошення на тому, що причинами колабораціонізму є зрада Батьківщини за продовольчий пайок та особисті преференції. Наголошувалось, що до співпраці з нацистами долучались українські буржуазні націоналісти, колишні злочинці та представники «колишніх» соціальних верхів (Василевич, 1973; Даниленко, 1972).

На сучасному етапі розвитку історіографічної традиції дослідження історія колабораціонізму в роки нацистської окупації як загалом по Україні, так і в Житомирсько-Вінницькому регіоні, їй притаманна політизованість,

дискусійність у підходах до розуміння термінології та багатоаспектність (Боляновський, 2013; Стельникович, 2015; Рудницька, 2012; Дерейко, 2012). Зокрема, А. Іваненко, досліджуючи питання співпраці з нацистами в галузі юстиції, наголошує на тому, що значна частина колишніх суддів царських часів погодилися на співпрацю з німецьким окупаційним режимом. (Іваненко, 2019, с. 104) На її думку, в кожного шлях до співпраці з ворогом був складним і неоднозначним. Вибір людей пришивидшували горе та втрати, які вони зазнавали від радянського режиму (Іваненко, 2020, с. 372).

Однак, незважаючи на значну кількість сучасних публікацій з історії колабораціонізму в роки німецько-радянської війни, питання участі жителів Житомирсько-Вінницького регіону в діяльності німецької карально-репресивної системи досліджувалась лише фрагментарно. Серед опублікованих наукових праць лише в деяких окремі сюжети присвячені історії колабораціонізму в генеральній окрузі «Житомир». Зокрема, це стосується участі місцевої поліції в реалізації програми Голокосту, боротьбі з радянськими партизанами та українським підпіллям (Ковальчук І.В., 2018; Усач А., 2018).

Виклад основного матеріалу. Згідно з планом А. Гітлера на окупованих східних територіях мала постати система цивільного місцевого управління, складовою частиною якої була місцева допоміжна поліція. Спочатку, до формування власне німецької управлінської вертикалі, в Житомирсько-Вінницькому регіоні функціонувала місцева українська поліція. Її формування здійснювалось на основі розпоряджень тилового керівництва Вермахту від 2 та 11 липня 1941 р., а також наказу рейхсфюрера СС Г. Гімлера від 27 липня 1941 р., де наголошувалось на тому, що українська допоміжна поліція реорганізовується в загони шуцманшафту (Боляновський, 2003, с. 88).

Г. Гімлер 6 листопада 1941 р. видав наказ про створення і структуру місцевої допоміжної поліції, що отримала назву «шуцманшафт», або «шума». До її складу увійшли: місцева поліція, що отримала назву «шуцманшафт індивідуальної служби (міста-району)» (Schutzmannschaft-Einzeldienst (Stadt-Land)); шуцбатальйони, або інакше «закриті частини шума» (Schutzmannschaft-Bataillonen, або geschlossenen Einheiten

der Schutzmannschaft); пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft); допоміжні та запасні формування (Hilfschutzmannschaft) (Зек, 2013, с. 106).

30 липня 1941 р. Житомирське облуправління видало постанову «Про створення поліції на терені Житомирської області», яка офіційно дозволила формування місцевої допоміжної української поліції (Українське слово (Житомир), 3 серпня 1941). Списки охочих формували місцеві старости та мери міст. Досить часто до них потрапляли родичі управлінців або молодь, яка не була мобілізованою до лав Червоної армії. На початку керівництво поліцією здійснювали місцеві активісти та колишні радянські офіцери. Житомирську обласну поліцію формував один із керівників обласного проводу ОУН (Б) Шевчук. Він у липні-серпні 1941 року був її очільником, до моменту арешту німцями. За інформацією М. Климишина, обласну поліцію очолював інший учасник визвольного руху, мельниківець П. Захвалинський (Жилук, 2008, с. 33).

Саме за сприяння представників ОУН до обласної поліції потрапила частина місцевих українських патріотів. Зокрема, в липні 1941 р., під час організованого набору в липні 1941 р. до обласної поліції записався П.Т. Давніч, який був членом місцевого осередку ОУН (Архів СБУ в Житомирській області. Ф. 5. Спр. 9711-оф. Арк. 3).

Перший український курінь шуцбатальйону було сформовано в Житомирі впродовж вересня-жовтня 1941 р. У лютому 1942 р. батальйон доповнили колишніми військовополоненими та вивели з його складу частину націоналістів. Усі вояки батальйону отримали уніформу, харчові пайки та зарплату (Дерейко, 2012, с. 74).

На початковому етапі існування допоміжної поліції її намагалися контролювати українські націоналісти, реалізуючи політику ОУН з відновлення Української держави. Похідні групи ОУН формували органи місцевої влади, а також підрозділи місцевої поліції (української міліції). У Бердичеві 16 липня 1941 р. оунівська похідна група на чолі з А. Сологубом та Г. Луцьким проголосила відновлення Української держави і розпочала формування місцевої поліції (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 931. Арк. 144 зв.).

Члени українського національно-визвольного руху, проводячи агітацію серед місцевого населення, пов'язували створення поліції з відновленням української державності. Житомирське обласне управління 20 липня 1941 р. звернулось до українського селянства із закликом долучитись до формування української народної міліції (Стельникович, 2015, с. 80).

Представники ОУН(М) стали її першими очільниками. Зокрема, міську поліцію Житомира очолив А.С. Календа, його заступником став активний учасник національно-революційних змагань 1917–1921 рр., емігрант Нагнибіда. Обласну українську міліцію очолив Павло Перегуда, згодом український офіцер-емігрант, оунівець Петро Захвалинський (Ковальчук, 2018, с. 230). Пізніше загони поліції потрапили під контроль німецької окупаційної адміністрації. Нацисти проводили періодичні чистки та перевірки на лояльність місцевих поліцаїв.

Отже, представники українського національно-визвольного руху на початках німецької окупації активно долучились до формування місцевої української допоміжної поліції, розглядаючи її як легальну можливість з організації українських збройних частин. А вже згодом, коли окупанти розпочали арешти й чистки в лавах місцевої поліції, частина активістів залишила посади, виїхавши до Західних областей.

Спочатку в місцеву поліцію та інші німецькі військові формування місцеві вступали добровільно, на певний період (Звягельське слово (Звягель), 26 березня 1942.; Нове життя (Козятин), 11 березня 1942). Що ними керувало? Це питання складно пояснити. Для колишніх репресованих, розкуркулених та інших осіб, що постраждали від компартійного режиму, – це була можливість помститися за страждання та повернути свій втрачений соціальний статус. Крім того, служба в поліції дозволяла їм надіятись на повернення втраченого майна та землі. Причиною, яка спонукала Й.І. Бетлинського стати співробітником Козятинського відділу поліції, було розкуркування та висилка його сім'ї в 1929 році (Галузевий державний архів СБУ. Ф. 2. Оп. 93. Спр. 23. Арк. 29). Подібні мотиви керували й іншим поліцейським із м. Вінниці – М.О. Мартинюком. Під час допиту він заявляв: *«Тепер я відіміщу Радянській владі за свого батька. Я пам'ятаю, коли мого батька розкуркулили»*. (Гула, 2008, с. 161).

Дослідники наводять у своїх роботах і випадки, коли вибір певними особами співпраці з окупантом розглядався як порятунок від помсти своїх сусідів. Зокрема, А. Усач наводить приклад Петра Капацина з містечка Яришів на Вінниччині. У 1930-х рр. він брав участь у розкуркуленні місцевих селян. Після приходу німців Петро отримав погрози помсти від постраждалих. Від погроз своїх односельців П. Капацин убезпечився досить просто – пішов на поліцейську службу (Усач, 2018, с. 45).

Частина населення йшла на співпрацю з власних корисливих мотивів. Метою роботи на німців була влада над оточенням, доступ до продуктових пайків, одягу. Заробітна плата за службу складала 1 райхсмарку за день служби, мінімально за місяць виходило 25 марок. Можна було також долучитися до розподілу вилученого в арештованих майна та особистих речей (Дерейко, 2012, с. 40).

Як наголошує Т. Вронська, значну частину охочих співпрацювати з окупантом становили місцеві злочинці, звичайні покидьки та приховані садисти. Ними керувало прагнення до наживи, підвищення свого соціального статусу, можливість реалізувати свої садистські схильності (Вронська, 2013, с. 99). Серед такої групи колаборантів потрібно виділити колишніх кримінальних злочинців та бандитів. Поліцейський м. Козятин Н.Ф. Гадзиковський, раніше двічі засуджений за хуліганство, під час допитів після свого арешту співробітниками НКВС наголошував, що до співпраці він пішов, бо служба в поліції дозволяла задовольнити всі його потреби (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 93. Спр. 23. Арк. 29).

Отже, важливим фактором мотивації для вступу до допоміжної поліції місцевих чоловіків було покращення власного та родинного соціально-матеріального становища. Робота в поліції добре оплачувалась. Вона була майже вдвічі вищою за оплату інших працівників місцевої цивільної адміністрації. Місцеві поліцаї, які залучались нацистами для виконання каральних акцій та розстрілів, нерідко вдавались до грабунку чи реквізиції майна, залишеного після акцій. Непоодинокими були випадки використання свого службового становища з метою отримання нових квартир чи помешкань жертв нацистів (Стельникович, 2015, с. 117).

Крім того, поліцай мав можливість додаткового заробітку в разі організації акцій по

боротьбі зі спекуляцією та чорним ринком. Досить часто поліцаї встановлювали шефство над продавцями на місцевих базарчиках та стихійних ринках. Частину продуктів можна було отримати від селян, які везли їх на продаж у міста, або містян, які поверталися із сіл. Служба в поліції давала можливість уникнути примусової мобілізації на роботи в Німеччину (Складні сторінки спільної історії, 2018, с. 147).

Робота в поліції розглядалась і як можливість підвищити свій соціальний статус. Свого роду це була особлива форма влади та можливість застосовувати насильство проти оточення. Хтось із працівників поліції використовував свій статус для власної втіхи та збагачення, хтось – для порятунку своїх рідних та знайомих. У м. Бар Павло Гетьман врятував від розстрілу кохану дівчину, єврейку Хуму Кремінь. Він, будучи шуцманом, служив в українській допоміжній поліції та охороняв банк. Користуючись можливістю проходу до гетто, він уночі вивів її з території барського гетто. Хума переховувалась у будинку Гетьманів до самого звільнення району від німецьких окупантів у березні 1944 р. У час окупації в неї народився первісток-синочок, якого назвали на честь батька – Павло. Пологи в льосі приймав Павло Гетьман разом зі своєю мачухою (Винокурова, 2010, с. 53).

Працівники поліції в Житомирсько-Вінницькому регіоні досить часто відчували свою безконтрольність із боку своїх німецьких керівників. Особливо це стосується поліційних постів, які працювали в віддалених селах, в стороні від центральних доріг. Тут їх статус вершителя людських доль зростав у декілька разів. Вони могли безкарно використовувати свої повноваження для власного збагачення, зведення рахунків та встановлення повного контролю за місцевими. Крім того, поліцаї не виконували накази керівництва, займалися пиятикою, розпустою, в час перебування на службі вони вирішували свої особисті справи. Показовим прикладом такої служби є позапланова перевірка одного з поліційних постів на Житомирщині Г. Гімлером у вересні 1942 р., де він не побачив керівника посту та його працівників (Лауер Венди, 2007, с. 51).

Окрему частину працівників допоміжної поліції становили військовополонені, відпущені осені 1941 р. та дезертири. Зокрема,

поліцаями в с. Велика Волиця Любарського району працювали колишні дезертири М. Онофрейчук, В. Жалагацький (ГДА СБУ(м. Київ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 135 Арк. 2).

У 109-му батальйоні поліції військ СС служили троє дезертирів (в архівній справі їх позначали як С., К. та Я.) з лав Червоної армії. Їх заарештували працівники відділу «Смерш» 18-ї армії в м. Бердичів у січні 1944 р. Під час проведення слідства було встановлено, що ці особи брали активну участь у боротьбі з партизанами, долучались до розстрілів місцевого єврейства, катувань військовополонених та етапуванні оstarбайтерів. За якісну службу в ім'я Рейху один із них був нагороджений медаллю (Шайкан, 2003, с. 267).

Масове дезертирство та здача в полон військам Вермахту радянських солдат і офіцерів на початку війни є показовим прикладом психологічного стану радянської людини, яка не бажала проливати кров для захисту радянської держави від ворога. О. Гончаренко, досліджуючи питання мотивів служби в поліції, наголошував на тому, що з матеріалів справ, заведених радянськими спецслужбами на колишніх поліцейських, видно зневіру та небажання воювати. *«Здався в полон біля Києва у вересні 1941 р. Не вірив у перемогу»* (Гончаренко, 2018, с. 83).

Значна частина військовополонених не розглядала німців як своїх ворогів. Це стосується передусім вихідців із західних радянських республік, які мали власний попередній досвід спілкування з німцями в роки Першої світової війни. Їх історична пам'ять про ту добу не асоціювала німців із вбивцями, колонізаторами та людиноненависниками.

Ще частина військовополонених не ототожнювала захист Батьківщини із захистом більшовицької держави. Для них власний трагічний досвід 1920–30-х рр. та психологічні травми, отримані за життя, дозволяли зробити крок до співпраці з окупантом. Вони не розглядали свої дії як зраду Батьківщині. Для них військово-політична співпраця з окупантами стала відповіддю попередній владі на її антилюдську політику. Згодом один з аналітиків Вермахту так описав обставини перших місяців німецько-радянської війни: *«...Чисельні полонені й перебіжчики повідомляли про небажання і байдужість мас, які не знали, за що вони воюють. Допити також виразно виявили, що <...>*

всюди збереглися особи, які смертельно ненавидять сталінську систему <...> Велика частина оточених у 1941 р. червоноармійців незабаром добровільно вийшли з лісів і здалися. Наказ Сталіна про організацію партизанського руху в окупованих областях спочатку не знайшов відгуку, ніхто не знав, за що треба воювати <...> Цією внутрішньою кризою Радянського Союзу і пояснюється те радісне очікування, з яким велика частина населення зустрічала наступаючі німецькі війська...» (Боляновський, 2013, с. 232).

Крім того, частину військовополонених, переважно місцевих, нацисти восени 1941 р. випустили з таборів за умови їх реєстрації за місцем проживання та долучення до розбудови німецької економіки. 16 жовтня 1941 р. німці розпочали процес звільнення з таборів Волинського регіону та м. Луцька українських полонених, переважно вихідців із Кам'янець-Подільської, Житомирської та Вінницької областей. Упродовж акції, яка проходила з 16 по 18 жовтня, свободу отримали 730 полонених червоноармійців (Український голос (Луцьк), 1941, 23 жовтня, № 6).

14 серпня 1941 р. у газеті «Українське слово» комендант м. Житомир фон Рок повідомляв про обов'язкову реєстрацію воїнів Червоної армії, які потрапили до оточення, а інакше вони будуть суворо покарані (Шайкан, 2005, с. 108).

Зі звільнених військовополонених у лютому 1942 р. в Житомирі німці сформували 4 роти (500 осіб) 108-го шукбатальйону (Ковальчук, 2018, с. 236). Загалом, у межах генерального округу «Житомир» німці сформували три українські шукманшафт-батальйони: 108-й (розміщувався в Житомирі, станом на грудень 1942 р. нараховував 688 осіб), 109-й (дислокувався у Вінниці й Бердичеві, у другій половині 1943 р. був переведений до Житомира, наприкінці 1942 р. включав 631 особу), 110-й (перебував у Житомирі, в грудні 1942 р. до його складу входило 500 осіб). Їх нацисти використовували для боротьби з партизанами, комуністичним підпіллям, знищення євреїв та проведення каральних акцій проти місцевого населення. Зокрема, 109-й український шукбатальйон брав участь у каральних акціях на території білоруського Полісся. За власні «подвиги» 28 осіб батальйону 17 травня 1943 р. були відзначені німецькими нагородами (Стельникович, 2015, с. 115).

Доля вояків шукманшафту склалась по-різному, більшість у 1943 р. поповнили лави УПА, частина продовжила службу і загинула або потрапила в полон до військ Червоної армії. Загалом, служба в загонах шукманшафту стала для багатьох полонених не порятунком, а відстроченням власної відповідальності перед радянським режимом. Участь у каральних акціях, до яких залучались службовці шукманшафту, закривала для них будь-яку можливість залишитись непокараними у випадку потрапляння в полон до радянських військ. Полон означав пришвидшений, спрощений розгляд справи та вирoki – від 10 років таборів до смертної кари (Стельникович, 2015, с. 101).

У 1942 р., коли розпочались облави і примусова відправка на роботу до Німеччини жінок і чоловіків призовного віку, частина чоловіків вибрала службу в поліції, намагаючись уникнути примусової депортації. Частина відправлених остарбайтерів, пізнавши всі «приваби» роботи в Німеччині, погодилась на службу в німецькій армії.

Отже, для військовополонених служба в поліції стала можливістю вирватися з табору, можливістю вижити. Про складність виживання в таборі свідчать звіти німецької адміністрації. У таборах для військовополонених у м. Вінниці та м. Житомирі у другій половині 1941 р. набула масового поширення епідемія висипного тифу. Крім того, в таборах лютував жорстокий голод, проводились періодичні страти полонених та застосовувалась виснажлива праця (ЦДАВО України. Ф. 4620. (Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945, 1915–1937, 1941–1979 рр. Оп. 5. Спр. 20. Арк. 6).

Згодом частина з них приєднується до партизанів чи загонів УПА. Особливо це стосується особового складу підрозділів поліції, яких залучали до боротьби з партизанами, змінювали умови служби, залучали до проведення каральних акцій щодо місцевого населення. У грудні 1942 р. на сторону партизанів перейшли 14 поліцаїв з містечка Лугини (ЦДАГО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1272. Арк. 16).

Аналіз кримінальних справ, які зберігаються в ГДА СБУ та архівах обласних управлінь, засвідчує, що на роботу в допоміжну поліцію приходили місцеві чоловіки за рішенням односельців. Вибори відбувалися на зібраннях

мешканців села, які прагнули отримати «свого старосту та свого поліцейя». Така практика була характерна для сільських районів Вінниччини та Житомирщини, де тривалий час місцеві жителі не бачили представників окупаційної влади. Мешканці села Терехова Бердичівського району в серпні 1941 р. на зборах громади обрали керівництво і склад поліції та сільського старосту. Поліцію очолив місцевий Кирило Коваль (Архів управління СБУ Житомирської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4121. Арк. 133). У селі Карпівці Чуднівського району керівником місцевого загону поліції селяни обрали Павла Лук'янчука. До роботи в поліції зголосились 7 місцевих чоловіків (Ковальчук, 2018, с. 232).

Частина чоловіків, зазвичай із місцевих, які мали кримінальне минуле, працювали в радянській карально-репресивній системі, або радянських військовополонених як із суто прагматичних, так й ідеологічних міркувань, зголошувалась на роботу в німецьких тюрмах. Вони складали присягу на вірність новій владі та підписували документи про нерозголошення інформації, отриманої під час несення служби: *«Я, нижчепідписаний громадянин N, службовець [...] тюрми, даю цю підписку про те, що всі відомі мені службові таємниці будуть суворо охоронятися і нікому зі сторонніх осіб не розголошуватися»* (Вронська, 2013, с. 99).

Робота у в'язниці приносила чималий дохід і потрапити на посаду наглядача було досить складно. Охочі звертались за допомогою до рідних і знайомих, давали «хабар». У тюрмах процвітало «кумівство» та родинні зв'язки. Працівники, які погодились на виконання роботи наглядачами, мали дотримуватися розпоряджень адміністрації в'язниці, конвоювати арештантів, стежити за арештованими і створювати атмосферу повної ізоляції в'язня від зовнішнього світу і будь-яких контактів у середині тюрми. Йдучи на службу до тюрми, майбутні працівники розуміли, що їх будуть залучати до виконання «брудної роботи» – допитів в'язнів, катувань, супроводу до місця страти, а також виконання вироків. Вироки досить часто виконувались на території тюрми, а наглядачі ставали їх виконавцями. Вони виконували й роботу з «ліквідації» тіл розстріляних і закатованих в'язнів.

Окремим напрямом роботи наглядачів була участь в агентурній роботі з в'язнями.

«Начальники та наглядачі нацистських в'язниць, – зазначає Т. Вронська, – активно сприяли співробітникам СД у насаджуванні внутрішньокамерної агентури, яка мала завдання провокувати заарештованих, дізнаватися про підпільників, партизанів та інших «шкідливих елементів, саботажників і ворогів Райху» (Вронська, 2013, с. 99).

Інформація про цю категорію колаборантів ретельно приховувалась нацистами під час відступу, тому встановити їх подальшу долю та притягти до відповідальності за вчинені злочини радянським спецслужбам було досить тяжко.

Архівні документи засвідчують, що учасники катувань і розстрілів проявляли неабияку «винахідливість» під час виконання нацистських наказів. Вони отримували насолоду, як і працівники катівень НКВС, від знущань і всевладдя під час вирішення долі їхніх жертв.

Наталя Рудницька наводить матеріали судового процесу над поліцейями містечка Бараші. Поліцаї вигадали для 40 євреїв перед їх стратою страшні моральні та фізичні катування. Їх примушували *«ходити навколішки до вбиральні, потім до криниці, де їх обливали холодною водою по 5–6 відер, запрягали замість коней і возом розвозили харчі по їдальнях. За кучера садовили старого єврея, який повинен був бити запряжених. Після забою великої рогатої худоби на м'ясо євреїв примушували відносити відходи до річки, навішавши коров'ячі кишки на шиї й кінцівки взявши до рота. На зворотному шляху на віз сідали поліцейські й били нещасних палками. Пізніше мучеників розстріляли в Сорбинівці, недалеко від Барашів»* (Рудницька, 2012, с. 229).

Архівні документи висвітлюють злочинну діяльність тих, хто добровільно прийшов на службу до каральних загонів гітлерівців та брав участь у масових розстрілах цивільного населення та військовополонених (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 39684. Т. 1.; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 2784. Т. 1; Ф. 6. Спр. 75085-ФП).

Уже восени 1941 р. поліцію долучили до проведення каральних антиєврейських акцій та масових розстрілів. За свідченням заступника начальника міської поліції Бердичева Павла Зелінського, а також місцевих поліцейських Петра Дворського і Василя Міщука, в серпні-вересні 1941 р. місцева поліція відповідала за

проведення облав на місцевих євреїв, конвоювала їх на місця розстрілу, здійснюючи їх охорону (Ковальчук, 2018, с. 231–232). За сумлінне виконання службових обов'язків учасники розстрілів отримували у власність речі вбитих ними людей. Їм дозволяли обходити помешкання вбитих, проводити погроми. Награбоване майно поліцейські реалізовували на місцевих базарах, серед родичів і знайомих (Куницький, 2013, с. 322).

Поліцейські села Сокиринці Вінницького району брали активну участь у примусовій відправці місцевої молоді до Німеччини, проводили арешти радянських активістів. Поліцай О. Бондар під час арешту Д.П. Верещко кричав: *«А, радянська, пам'ятаєш, як мої діти сиділи без кусня хліба через тебе, активістка!»* (Гула, 2008, с. 166).

22 січня 1944 р. відділом «Смерш» 18-ої армії було заарештовано в м. Бердичеві колишніх поліцаїв 109-го поліційного батальйону військ СС В. Суха (він же О. Панфілов), Р. Янгзито (він же Р. Климчук), М. Клейфельда. Двоє перших дезертирували з Червоної армії ще в 1941 р., а Клейфельд, за національністю німець, але громадянин СРСР, у Червоній армії не служив. Усі троє брали участь у боротьбі проти партизанів, єврейського населення, під час допитів жорстоко знущалися над заарештованими, радянськими військовополоненими,

грабували населення. В. Суха навіть було нагороджено медаллю за активну участь у «кампанії» з відправлення населення на роботу до Німеччини. Особливу жорстокість він проявляв до військовополонених (Шайкан, 2003, с. 67).

Висновки. Отже, участь місцевого населення Житомирсько-Вінницького регіону в діяльності створеної нацистськими окупантами системи допоміжної поліції необхідно розглядати як колабораціонізм. На відміну від співпраці з окупантом в економічній, культурно-освітній та інших сферах, робота в поліції вимагала від осіб жорсткого дотримання німецького окупаційного законодавства, участі у каральних та ліквідаційних акціях. Поліцаї ставали опорою «нового порядку». Їх жорстокість по відношенню до місцевого населення досить часто була вищою, ніж у нацистів. Крім того, поліцаї під час служби збагачувались за рахунок майна та цінностей постраждалих і місцевого люду. Вони забирали майно вбитих євреїв і ромів, місцевих комуністів і комсомольців, учасників підпільного руху, вселялись до їхніх квартир, збагачувались через хабарі та «презенти» місцевих. У сільській місцевості від волі очільника поліції залежало життя та добробут селян. Він міг звинуватити селянина або члена його сім'ї у співпраці з партизанами та підпіллям, відправити до Німеччини на примусові роботи, відібрати майно, а то і просто побити чи забити до смерті.

Список використаних джерел:

- Архів СБУ в Житомирській області.
- Боляновський, А. (2003). Українські збройні формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. 686 с.
- Боляновський, А.В. (2013). Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.). Львів: Вид-во Львівської політехніки. С. 880с.
- Василевич, Б. (1973). Колаборанти. Про злочинну діяльність українських буржуазних націоналістів на окупованих територіях західних областей України 1942–1944 рр. *Жовтень*. № 4. С. 108–112.
- Винокурова, Ф. (2010). Міжнаціональні взаємини на українсько-польському прикордонні в 1939–1944 роках: огляд документальних джерел фондів Державного архіву Вінницької області. *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*. Вип. 5.
- Вронська, Т.В. (2013). Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України. *Український історичний журнал*. № 1. С. 92–105.
- Галузевий державний архів СБУ.
- Гончаренко, О. (2018). Особовий склад українських поліційних формувань рейхскомісаріату «Україна» в окупаційному повсякденні: жертви, обставини, патологічні кати чи ідейні супротивники режиму (1941–1944). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 22. С. 77–93.
- Гула, С. (2008). Боротьба органів НКВС-НКДЮ УРСР з антирадянськими елементами у Вінницькій області у 1944–1945 рр. *З архівів ВУЧК-НКВД-КГБ*. № 1/49. С. 149–208.
- Даниленко, С.Т. (1972). Дорогою ганьби та зради. Київ.
- Дерейко, І. (2012). Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ: Ін-т історії України. 174 с.

Жилюк, В.М. (2008). Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: монографія. Рівне: Волинські обереги. 308 с.

Звягельське слово (Звягель). 26 березня 1942.

Іваненко, А. (2019). До питання кадрового забезпечення роботи юридичних установ рейхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан*. № 4(26) С. 96–105.

Іваненко, А.О. (2020). *Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат у системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри: монографія*. Чернігів: ПАТ «ПВК Десна», 486 с

Нове життя (Козятин). 11 березня 1942.

Зек, Б., (2013). Особовий склад української допоміжної поліції Луцька у 1941–1944 роках. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Вип. 9–10. С. 105–111.

Ковальчук, І.В. (2018). Формування місцевої допоміжної поліції і залучення її підрозділів до каральних операцій нацистських окупантів на території Житомирської області у 1941 році. *Інтермарум: історія, політика, культура*. № 5. С. 227–239.

Кононенко, В. (2018). Міжетнічні відносини українців та євреїв Поділля в умовах Голокосту. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 26. С. 173–178.

Куницький, М. (2013). Організаційно-правові форми та методи пограбування єврейської власності на теренах рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія №6. Історичні науки*. Вип. 10. С. 317–325.

Лауэр Венди, (2007). «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941–1944). *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*. Вип. 4. 2007. С. 31–60.

Рудницька, Н. (2012). Створення та діяльність поліції в роки окупаційного режиму на Житомирщині (1941–1944 рр.). *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція 9–10 листопада 2012 р.* С. 226–229.

Складні сторінки спільної історії: розповідаючи про Другу світову війну у Львові: Матеріали для гідів, 2018. Львів.

Стельникович, С.В. (2015). Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир: Вид. О.О. Євенок. 592 с.

Українське слово (Житомир). 3 серпня 1941.

Український голос (Луцьк). 1941. 23 жовтня. № 6.

Усач, А. (2018). Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження. «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти» (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту). Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ. С. 41–49.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Центральний державний архів громадських об'єднань.

Шайкан, В.О. (2003). Злочинна діяльність українських колаборантів у роки Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. Вип. 7, ч. 1. С. 263–272.

Шайкан, В.О. (2005). Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни: Монографія. Кривий Ріг: Мінерал. 466 с.

References:

Arkhir SBU v Zhytomyrskii oblasti. [in Ukrainian].

Bolianovskyi, A. (2003). Ukrainski zbroini formuvannia v zbroinykh sylakh Nimechchyny (1939–1945) [Ukrainian armed formations in the German armed forces (1939–1945)]. Lviv: Lviv. nats. un-t im. I. Franka. 686 s. [in Ukrainian].

Bolianovskyi, A.V. (2013). Inozemni viiskovi formuvannia u Zbroinykh sylakh Nimechchyny (1939–1945 rr.) [Foreign military formations in the German Armed Forces (1939–1945)]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniki. S. 880 s. [in Ukrainian].

Vasylevych, B. (1973). Kolaboranty. Pro zlochyntnu diialnist ukrainskykh burzhuaiznykh natsionalistiv na okupovanykh terytoriiakh zakhidnykh oblastei Ukrainy 1942–1944 rr. [Collaborators. On the criminal activities of Ukrainian bourgeois nationalists in the occupied territories of the western regions of Ukraine in 1942–1944]. Zhovten. № 4. S. 108–112. [in Ukrainian].

Vynokurova, F. (2010). Mizhnatsionalni vzaiemyny na ukrainsko-polskomu prykordonni v 1939–1944 rokakh: ohliad dokumentalnykh dzherel fondiv Derzhavnoho arkhivu Vinnytskoi oblasti [Interethnic relations on the Ukrainian-Polish

border in 1939–1944: a review of documentary sources from the funds of the State Archives of Vinnytsia Region]. *Problemy istorii Holokostu: naukovyi zhurnal*. Vyp. 5. [in Ukrainian].

Vronska, T.V. (2013). Tiurny v natsystskii karalno-represyvnyi systemi na okupovanii terytorii Ukrainy [Prisons in the Nazi punitive and repressive system in the occupied territory of Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1. S. 92–105. [in Ukrainian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU. [in Ukrainian].

Honcharenko, O. (2018). Osobovyi sklad ukrainskykh politsiinykh formuvan reikhskomisariatu “Ukraine” v okupatsiinomu povsiakdenni: zhertvy, obstavyny, patolohichni katy chy ideini suprotivnyky rezhymu (1941–1944) [The personnel of the Ukrainian police formations of the Reich Commissariat “Ukraine” in the occupation’s everyday life: victims, circumstances, pathological executioners or ideological opponents of the regime (1941–1944)]. *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal*. Vyp. 22. S. 77–93.

Hula, S. (2008). Borotba orhaniv NKVS-NKDIU URSR z antyradianskymy elementamy u Vinnytskii oblasti u 1944–1945 rr. [The struggle of the NKVD-NKDU organs of the Ukrainian SSR against anti-Soviet elements in the Vinnytsia region in 1944–1945]. *Z arkhiviv VUChK-NKVD-KHB*. № 1/49. S. 149–208. [in Ukrainian].

Danylenko, S.T. (1972). Dorohoiu hanby ta zrady. Kyiv [On the road of shame and betrayal]. [in Ukrainian].

Dereiko, I. (2012). Mistsevi formuvannia nimetskoï armii ta politsii u Raikhskomisariati “Ukraine” (1941–1944 roky) [Local formations of the German army and police in the Reichskommissariat “Ukraine” (1941–1944)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy. 174 s. [in Ukrainian].

Zhyliuk, V.M. (2008). Diialnist OUN ta UPA na Zhytomyrshchyni u 1941–1955 rr.: monohrafiia [Activities of the OUN and UPA in the Zhytomyr region in 1941–1955: monograph]. Rivne: Volynski oberehy. 308 s. [in Ukrainian].

Zviahelske slovo (Zviahel). 26 bereznia 1942. [in Ukrainian].

Ivanenko, A. (2019). Do pytannia kadrovoho zabezpechennia roboty yurydychnykh ustanov reikhskomisariatu “Ukraine” ta viiskovoi zony okupatsii (1941–1944 rr.) [On the issue of staffing the legal institutions of the Reich Commissariat “Ukraine” and the military zone of occupation (1941–1944)]. *Viiskovo-istorychnyi merydian*. № 4(26) S. 96–105. [in Ukrainian].

Ivanenko, A.O., (2020). Mistsevi sudovi ustanovy, advokatura ta notariat u systemi okupatsiinoho aparatu vlady Raikhskomisariatu “Ukraine” ta viiskovoi zony okupatsii (1941–1944 rr.): sotsialno-pravovi vymiry: monohrafiia [Local judicial institutions, the legal profession and notary public in the system of the occupation apparatus of the Reich Commissariat “Ukraine” and the military zone of occupation (1941–1944): socio-legal dimensions: monograph]. Chernihiv: PAT “PVK Desna”, 486 s. [in Ukrainian].

Nove zhyttia (Koziatyn). 11 bereznia 1942. [in Ukrainian].

Zek, B. (2013). Osobovyi sklad ukrainskoï dopomizhnoï politsii Lutska u 1941–1944 rokakh [Personnel of the Ukrainian Auxiliary Police of Lutsk in 1941–1944]. *Istorychni studii Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. Vyp. 9–10. S. 105–111. [in Ukrainian].

Kovalchuk, I.V. (2018). Formuvannia mistsevoi dopomizhnoï politsii i zaluchennia yii pidrozdiliv do karalnykh operatsii natsystskykh okupantiv na terytorii Zhytomyrskoï oblasti u 1941 rotsi [Formation of the local auxiliary police and involvement of its units in the punitive operations of the Nazi occupiers in the Zhytomyr region in 1941]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultur*. № 5. S. 227–239. [in Ukrainian].

Kononenko, V., (2018). Mizhetnichni vidnosyny ukrainsiv ta yevreiv Podillia v umovakh Holokostu [Interethnic relations between Ukrainians and Jews of Podolia in the context of the Holocaust]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Serii: Istorii. Vyp. 26. S. 173–178. [in Ukrainian].

Kunyskyi, M. (2013). Orhanizatsiino-pravovi formy ta metody pohrabuvannia yevreiskoi vlasnosti na terenakh reikhskomisariatu “Ukraine” (1941–1944 rr.) [Organizational and legal forms and methods of plundering Jewish property in the territories of the Reich Commissariat “Ukraine” (1941–1944)]. *Naukovyi chasopys NPU im. M.P. Drahomanova*. Serii № 6. Istorychni nauky. Vyp. 10. S. 317–325. [in Ukrainian].

Lauer Vendy, (2007). “Operezhaiushchee podchynenye” y osushchestvlenye natsystamy Kholokosta v Ukraine: vzaymodeistviye tsentralnykh y mestnykh vlastei v heneralnom okruhe Zhytomyr (1941–1944) [“Advance Subordination” and the Nazi Implementation of the Holocaust in Ukraine: Interaction between Central and Local Authorities in the Zhitomir General District (1941–1944)]. *Problemy istorii Holokostu: naukovyi zhurnal*. Vyp. 4. 2007. S. 31–60. [in Ukrainian].

Rudnytska, N. (2012). Stvorennia ta diialnist politsii v roky okupatsiinoho rezhymu na Zhytomyrshchyni (1941–1944 rr.) [The creation and activities of the police during the years of the occupation regime in the Zhytomyr region (1941–1944)]. V Volynska mizhnarodna istoryko-kraieznavcha konferentsiia 9–10 lystopada 2012 r. S. 226–229. [in Ukrainian].

Skladni storinky spilnoi istorii: rozpovidaiuchy pro Druhu svitovu viinu u Lvovi: Materialy dlia hidiv [Complex pages of shared history: telling about World War II in Lviv: Materials for guides], 2018. Lviv. [in Ukrainian].

-
- Stelnykovich, S.V. (2015). Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Zhytomyr-Vinnytsia region under Nazi occupation (1941–1944)]. Zhytomyr: Vyd. O.O. Yevenok. 592 s. [in Ukrainian].
- Ukrainske slovo (Zhytomyr). 3 serpnia 1941. [in Ukrainian].
- Ukrainskyi holos (Luts'k). 1941. 23 zhovtnia. № 6. [in Ukrainian].
- Usach, A. (2018). Mistsevi kolaboranty ta Holokost v Ukraini: perspektyvy i vyklyky doslidzhennia [Local collaborators and the Holocaust in Ukraine: prospects and challenges of research]. “Ukrainske suspilstvo i pamiat pro Holokost: naukovi ta osvichni aspekty” (Vybrani dopovidi IX i X kruhlykh stoliv do Mizhnarodnoho dnia pamiaty zhertv Holokostu). Kyiv: Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu; KVITs. S. 41–49.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [in Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan. [in Ukrainian].
- Shaikan, V.O. (2003). Zlochynna diialnist ukrainskykh kolaborantiv u roky Druhoi svitovoi viiny [Criminal activities of Ukrainian collaborators during World War II]. Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. statei. Vyp. 7, ch. 1. S. 263–272. [in Ukrainian].
- Shaikan, V.O. (2005). Kolaboratsionizm na terytorii reikhskomisariatu “Ukraine” ta viiskovoi zony v period Druhoi svitovoi viiny: monohrafiia [Collaborationism in the Territory of the Reich Commissariat “Ukraine” and the Military Zone during World War II: Monograph]. Kryvyi Rih: Mineral. 466 s. [in Ukrainian].

УДК 311.312(477)"18/19"

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.19>

Хвіст Вікторія Олексіївна,

*кандидат історичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедрою міжнародних відносин і суспільних наук,
гуманітарно-педагогічного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування
orcid.org/0000-0001-7449-8938
vika_hv@ukr.net*

Любовець Олена Миколаївна,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
гуманітарно-педагогічного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування
orcid.org/0000-0001-7115-4937
olena_lubovec@ukr.net*

Білан Сергій Олексійович,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
гуманітарно-педагогічного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування
orcid.org/0000-0003-0256-2499
bilanso@ukr.net*

ДЕРЖАВНІ СТАТИСТИЧНІ ОРГАНИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Статтю присвячено аналізу ролі державних статистичних органів у дослідженні соціально-економічних процесів українських губерній з другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження економічної історії цього періоду дозволяє зрозуміти суспільні трансформації, що відбувалися під впливом загальноімперських реформ і політичних подій. Основна увага приділена діяльності державних статистичних служб у контексті реформ 1860 рр., зокрема скасування кріпосного права, аграрних змін і становлення ринку праці. Окрім того, в статистичних відомостях бачимо наслідки реалізації аграрної реформи П. Столипіна, особливості розвитку селянських господарств та індустріалізації на початку ХХ ст.

У роботі проаналізовано внесок статистичних органів у створення джерельної бази для оцінювання економічного стану українських губерній, висвітлено їх методи роботи, ключові напрями досліджень та результати. Показано, як державна статистика впливала на формування економічної політики й визначення стратегічних пріоритетів. Зазначено, що діяльність статистичних служб сприяла формуванню уявлення про соціально-економічні процеси в Україні та стала важливим джерелом для історичного аналізу.

Узагальнення історичного досвіду функціонування статистичних органів у дослідженні економіки українських губерній демонструє значення статистики як інструменту аналізу й управління соціально-економічними процесами. У статті запропоновано систематизований огляд внеску державної статистики в розуміння економічної історії України, підкреслено важливість збереження її спадщини для сучасного наукового дослідження.

Ключові слова: статистика, губернський статистичний комітет, державна статистика, відомча статистика, Центральний статистичний комітет, статистичні дослідження, статистичні збірники, статистичне бюро, земство.

Khvist Viktoriia,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Acting Head of the Department of International
Relations and Social Sciences,
Faculty of Humanities and Pedagogy
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine orcid.org/0000-0001-7449-8938
vika_hv@ukr.net*

Liubovets Olena,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine orcid.org/0000-0001-7115-4937
olena_lubovec@ukr.net*

Bilan Serhii Oleksiiovych,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-0256-2499>
bilanso@ukr.net*

STATE STATISTICAL BODIES IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE XIX – EARLY XX CENTURIES: FORMATION AND ACTIVITY

The article is dedicated to analyzing the role of state statistical agencies in studying the socio-economic processes of Ukrainian provinces from the second half of the 19th to the early 20th century. The exploration of the economic history of this period provides insight into societal transformations influenced by imperial reforms and political events. Particular attention is paid to the activities of state statistical services in the context of the 1860s reforms, including the abolition of serfdom, agrarian changes, and the emergence of the labor market. Additionally, statistical data reflect the consequences of P. Stolypin's agrarian reform, the development of peasant households, and the process of industrialization in the early 20th century.

The study examines the contribution of statistical agencies to building a source base for assessing the economic condition of Ukrainian provinces, highlighting their methods of operation, key research directions, and results. It demonstrates how state statistics influenced the formation of economic policies and the determination of strategic priorities. The article notes that the activities of statistical services contributed to shaping an understanding of socio-economic processes in Ukraine and became an important source for historical analysis.

Summarizing the historical experience of the functioning of statistical agencies in studying the economy of Ukrainian provinces highlights the significance of statistics as a tool for analyzing and managing socio-economic processes. The article offers a systematic review of the contribution of state statistics to understanding Ukraine's economic history, emphasizing the importance of preserving this legacy for contemporary scientific research.

Key words: statistics, provincial statistical committee, state statistics, departmental statistics, Central Statistical Committee, statistical research, statistical compendium, statistical bureau, zemstvo.

Дослідження соціально-економічних процесів в історії України у XIX – на початку XX ст. є важливим аспектом вивчення суспільних трансформацій, що відбувалися на території українських губерній у контексті загальноімперських реформ, соціально-економічних змін і політичних подій. Державні статистичні органи відігравали ключову роль у зборі, оцінюванні та узагальненні даних, які

дозволяють проаналізувати економічний стан регіонів, розкрити динаміку реформ та відобразити особливості соціально-економічних процесів того часу.

Питання статистичних досліджень українських губерній у складі Російської імперії піднімали у своїх працях сучасники діяльності пореформених державних статистичних органів другої половини XIX – початку XX ст.

Автори акцентували увагу на питаннях методів статистичних досліджень, термінології, на проблемі призначення та ролі статистики в суспільстві. Слід зазначити роботи А. Фортунатова (Фортунатов, 1893), К. Германа (Герман, 1809, 1829), О. Моро-де-Жоннеса (Моро-де-Жоннес, 1859), Ю. Янсона (Янсон, 1887) та ін.

Французький статистик О. Моро-де-Жоннес (Моро-де-Жоннес, 1859) у своїх працях звертав увагу на розвиток статистичних досліджень у різних державах, зокрема й у Російській імперії. Серед численних робіт видатного представника університетської статистики Ю. Янсона особливе місце посідає його праця «Теорія статистики», яка залишається важливою для дослідників історії статистики донині (Янсон, 1887). Її актуальність зумовлена глибокою аналізою та ретельним викладом матеріалу. Ю. Янсон розглядав як теоретичні аспекти статистики, так і її практичне застосування, чим зробив значний внесок у розвиток цієї науки. На межі XIX і XX ст. розвиток адміністративної статистики в Російській імперії був детально проаналізований в узагальнювальній праці Л. Федоровича (Федорович, 1894), яка також стала важливим джерелом для дослідження становлення та функціонування статистичних систем того періоду.

Метою статті є визначення ролі державних статистичних органів у дослідженні соціально-економічних процесів українських губерній у XIX – на початку XX ст.

На початку XIX ст. Російська імперія, як і більшість європейських держав, стикнулася з необхідністю активного розвитку економіки, вдосконалення управління господарськими галузями та забезпечення контролю за станом регіонів. Це вимагало використання кількісних показників, які дозволяли оцінювати ситуацію в різних сферах. Потреба в таких даних стала поштовхом до впровадження статистичних методів для аналізу економічного та соціального стану держави.

Починаючи з першої половини XIX ст., губернатори щорічно надсилали звіти, які містили дані про населення, податки, сільське господарство та інші аспекти регіонального розвитку. Збір цих даних здійснювався на місцевому рівні силами урядових структур, зокрема повітових управ. Міністерство внутрішніх справ регулярно видавало циркуляри, в яких чітко

визначало форми та вимоги до наданих звітів. Основною метою збору такої інформації було отримання загальної картини економічного та соціального життя імперії, а також аналіз стану її губерній.

Однак на перших етапах ця діяльність мала низку недоліків. Через брак спеціалістів та недостатньо чітко зорганізовану систему обліку якості зібраних даних часто залишала бажати кращого. Анкетний метод, який широко використовувався, призводив до недостовірності інформації, оскільки звіти нерідко складалися формально.

Значні зрушення у сфері статистики стали можливими після реорганізації державного управління в 1802 р., коли було створено галузеві міністерства. Вони почали активно займатися збором даних для систематизації інформації про різні аспекти життя країни. Міністерства сприяли розвитку статистичних робіт у сферах зовнішньої торгівлі, промисловості, транспорту, що забезпечило зростання точності даних завдяки фінансовій підтримці та залученню спеціалізованих працівників. Зібрані матеріали публікувалися у відомчих збірниках, зокрема Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ та Міністерства комерції.

Водночас потреба у впорядкуванні статистичної інформації на державному рівні призвела до створення у 1811 р. спеціалізованого Статистичного відділення при Міністерстві поліції. Його діяльність очолив академік К. Герман. Цей орган мав завдання систематизувати дані про всі губернії імперії, підвищити якість обліку та забезпечити достовірність інформації, необхідної для ефективного управління.

Такий підхід до статистичної діяльності заклав основи для розвитку наукових методів збору даних, які згодом стали основою для вивчення соціально-економічних процесів.

Після війни 1812 р. статистична діяльність у Російській імперії зазнала серйозного занепаду. Статистичне відділення, як і роботи, що проводилися у відомчих структурах, залишилися без належного фінансування. Лише в середині 1830-х р. спостерігалось відновлення інтересу до статистичних досліджень.

У 1834 р. було реорганізовано Статистичне відділення, яке знову почало діяти під керівництвом Міністерства внутрішніх справ. 20 грудня того ж року імператор Микола

І затвердив «Правила для Статистичного відділення при Раді Міністерства внутрішніх справ і статистичних комітетів у губерніях», що створило основу для відновлення систематичних статистичних робіт. Уряд виділив фінансування для діяльності відділення, а його керівником було призначено відомого статистика К. Арсеньєва (Высочайше утвержденные Правила для статистического отделения, 1835).

Того ж року для покращення якості статистичних досліджень у губерніях були засновані Статистичні комітети. Хоча вони отримали чіткі завдання, фінансування для їх роботи так і не було передбачено. Статистичне відділення Міністерства внутрішніх справ координувало діяльність цих комітетів, розробляло програми збору даних і направляло їх до регіонів.

Губернські статистичні комітети збирали відомості, що надходили від місцевих урядників, перевіряли їх точність, систематизували, аналізували та складали описи економічного і соціального стану регіонів. Завдяки цій діяльності були створені перші систематизовані описи губерній, які охоплювали господарські галузі та територіальні особливості (Фортуна-тов, 1893, с. 157).

У середині XIX ст. статистична діяльність в українських губерніях охоплювала широкий спектр завдань, зокрема оцінювання їх економічного стану та ресурсів. Важливу роль у цьому відігравали Міністерство державного майна та Генеральний штаб. При Міністерстві державного майна функціонувало спеціальне Статистичне відділення, яке займалося обліково-статистичними роботами, тоді як Генеральний штаб створював військово-статистичні описи губерній, які включали детальну статистико-економічну характеристику регіонів (Ліневич, 2023, с. 59).

Значним досягненням цих робіт було ретельне опрацювання наявних статистичних матеріалів із подальшою їх перевіркою та доповненням. Зібрані дані публікувалися, що забезпечувало доступ до результатів досліджень для широкого загалу.

У 1840–1850-х рр. сформувався новий напрям статистичної діяльності, який виконувався відомствами. Напрямок відомчої статистики набув широкого поширення в дослідженнях, зосереджених на ключових сферах суспільного життя, як-от охорона здоров'я, перевезення

вантажів, освіта й торгівля. Відомча статистика стала важливим інструментом управління, забезпечуючи основи для прийняття рішень і планування в різних галузях державного адміністрування. Одним з яскравих прикладів стало Міністерство державного майна, яке в пошуках нових джерел прибутків організувало масштабні обліково-статистичні роботи, спрямовані на вивчення господарського устрою державних маєтків українських губерній (приблизно 2000 маєтків). Ці роботи, відомі як «люстрації», проводилися з метою надання оцінки прибутковості маєтків і проводилися раз на п'ять років аж до середини 1870-х рр. (Петрова & Петров, 2010, с. 110).

Іншим важливим завданням стало реформування податкової системи, яке базувалося на статистичному аналізі доходів державних селян. У зв'язку зі значними недоїмками уряд вирішив перейти від подушного податку до системи, що враховувала економічний стан селянських господарств. Для цього у 1838–1856 рр. у 25 губерніях європейської частини імперії, включно з українськими територіями, проводилися ретельні статистичні обліки господарств державних селян. Ці обліки охоплювали дані про доходи і витрати, сільськогосподарську продукцію та прибутки від промислів. На основі отриманих результатів планувалося впровадження нових підходів до оподаткування, які враховували б реальні можливості селян. Ці роботи стали основою для глибшого розуміння економічного становища регіонів і сприяли вдосконаленню державного управління та податкової політики.

У середині XIX ст. статистичні роботи набули більшої систематизації та структурованості. Дані для статистичних звітів збирали спеціально призначені працівники в кожній губернії. Розроблення форм обліку, інструкцій і організацію цих робіт здійснювали кваліфіковані спеціалісти. Основною метою було створення загальної господарської характеристики регіонів, включно з описом селянського населення, земельних угідь, посівів, врожаю, а також промислів й інших аспектів економічного життя (Ліневич, 2023, с. 60). Ці роботи стали основою для подальших описових і аналітичних досліджень, які виконували земські губернські та повітові статистичні органи (Фортуна-тов, 1893, с. 157).

З роками програми статистичних робіт значно розширювалися, а їх обсяги збільшувалися. Міністерство внутрішніх справ запроваджувало нові показники, пов'язані з населенням, сільським господарством тощо. У 1852 р. Статистичне відділення при цьому міністерстві було реорганізоване в Статистичний комітет. Було прийнято рішення про проведення експедицій для перевірки підходів до збору даних і створення описів губерній, а також почалося фінансування губернських статистичних комітетів. У 1852 р. було видано важливий збірник «Статистичні таблиці за даними 1849 р.», що підсумовував дані, отримані з губерній (Статистические таблицы, 1852).

Для впорядкування та вдосконалення статистичних робіт у 1858 р. Статистичний комітет був перетворений у Центральний статистичний комітет. Його завдання включали розроблення методів збору й оброблення даних, уніфікацію підходів до статистичних робіт, організацію збору даних на загальнодержавному рівні за участі міністерств та інших установ. Також комітет займався реєстрацією даних і створенням рекомендацій щодо статистичних методик (Ліневич, 2023, с. 60).

У 1857–1860 рр. Міністерство внутрішніх справ проводило статистичні дослідження, важливі для підготовки селянської реформи 1861 р. Ці роботи охоплювали питання цін на землю, стану поміщицьких господарств, характеру землекористування, боргових зобов'язань населення та опис кріпаків. Частина цих завдань виконувалася Статистичним відділом Центрального статистичного комітету, інша частина – Господарським департаментом і Земським відділом того ж комітету. Роботи базувалися на документальних відомостях і матеріалах, зібраних губернськими комітетами (Фортунатов, 1893, с. 157). Центральний статистичний комітет, який координував роботу губернських, обласних і міських комітетів (створених після 1864 р.), став головним органом з організації державної статистики. Його завдання включали збір та оброблення даних, підготовку звітів, а також публікацію матеріалів. У 1866 р. комітет започаткував видання «Статистичний щорічник Російської імперії», що містив інформацію про населення, його розподіл і демографічні процеси (Статистический временник Российской Империи, 1866).

Губернські статистичні комітети, підпорядковані Центральному комітету, займалися підготовкою щорічних статистичних додатків до звітів губернаторів. Ці документи були важливими для оцінювання роботи місцевих статистичних установ у столиці. Серед інших напрямів їхньої діяльності були підготовка описів для місцевого керівництва, надання даних щодо торгівлі, судноплавства, населення тощо. Особливу роль відігравали перевірки даних на місцях, які здійснювали редактори або спеціально призначені працівники.

Одним із результатів такої діяльності стала публікація різних статистичних матеріалів, які ставали доступними як для урядових установ, так і для широкого загалу. Зібрані дані використовувалися не лише для адміністративного управління, але й для проведення наукових досліджень і вдосконалення земських повинностей (Котова, 2002).

У другій половині XIX ст. статистична діяльність значно активізувалася, охоплюючи дедалі ширший спектр соціально-економічних питань. Одним з основних завдань губернських статистичних комітетів було збирання відомостей для Центрального статистичного комітету при Міністерстві внутрішніх справ (Котова, 2002).

Деякі губернські статистичні комітети проводили подвірні переписи селянських господарств, які мали на меті вивчення перспектив розвитку села. Ці переписи виконувалися за спеціальними програмами, що охоплювали облік мешканців дворів, будівель, худоби, землі, угідь і промислових ресурсів. Із 1877 р. почали здійснювати поземельні переписи, які включали не лише статистику землеволодіння, а й аналіз земельного фонду за категоріями угідь. Зібрані дані використовувалися Департаментом землеробства та сільської промисловості для вивчення землекористування, оскільки раніше інформація такого типу базувалася на неточних «помірках» із губернаторських звітів.

У 1881 р. Центральний статистичний комітет уперше систематизував відомості щодо розподілу ріллі під різні посіви, провів облік посівних площ і обчислив урожайність основних культур (Ліневич, 2023, с. 62). Для цього була організована опитувальна кампанія серед сільських товариств, землевласників та орендарів маєтків. Результати, отримані у відповідь, перевіряли й порівнювали з даними земельного

перепису 1877 р. Ці роботи дозволили в 1883 р. реорганізувати статистику врожаїв для 49 губерній (Фортунатов, 1893, с. 158).

Розвиток статистичних методів у цей період сприяв формуванню окремих галузей економічної статистики, як-от сільськогосподарська, промислова, бюджетна тощо. Це мало значний вплив на розуміння економічного становища, зокрема українського селянства після селянської реформи 1861 р.

Статистичні джерела другої половини XIX ст. містять численні свідчення про економічні труднощі селянства. Наприклад, в «Огляді Волинської губернії за 1885 рік» відображено проблему селянського малоземелля та заходи для її вирішення, зокрема через діяльність Селянського поземельного банку. Незважаючи на рекомендації користуватися банківськими послугами, більшість селян через купівельну неспроможність не могли скористатися цією можливістю. Обмеження на придбання земель для євреїв, поляків й іноземців, запроваджені указами 1884 та 1887 рр., тимчасово знизили ціни на землю, однак не подолали проблему малоземелля (Огляд Волинської губернії, 1885).

У другій половині XIX ст. статистичні дані відображають суттєві зміни в економічному і соціальному становищі українського населення після селянської реформи 1861 р. Центральний статистичний комітет і губернські комітети збирали важливі відомості про землекористування, врожайність, суспільні повинності та розвиток ринкових відносин, що дозволяло уряду краще оцінювати реальний стан справ у регіонах.

Обстеження селянських дворів у Харківській губернії, яке охопило понад 350 тисяч господарств, виявило різноманітність форм землеволодіння: від земельних товариств та общин до німецьких колоній. У 1905 р. середній розмір надільної землі значно варіювався: 9,7 десятини в колишніх державних селян, 6,2 десятини у колишніх поміщицьких селян і 27,5 десятин у німецьких колоністів (Статистика землевладения в 1905 году, 1907).

Активізація ринкових відносин сприяла виходу частини селян з общини, особливо малоземельних, які продавали свої наділи за високими цінами. Наприклад, на Полтавщині та Київщині вартість десятини землі сягала 300 рублів, очевидно, що в Сибіру та Азійській

Росії ціни були значно нижчими. Середні прошарки селян завдяки укріпленню своїх господарств мали змогу придбати землі або орендувати їх для подальшого використання (Землеустроительные работы в Валковском уезде, 1910).

Розвиток ринку в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. відобразився у зростанні експорту, особливо продукції птахівництва. У 1901–1910 рр. експорт домашньої птиці зріс на 70%, що вимагало значних транспортних ресурсів, наприклад, до 25 тисяч залізничних вагонів щороку для перевезення яєць (Огляд Київського губернатора, 1896).

У регіонах із розвиненою промисловістю, як-от Катеринославщина, головними економічними рушіями стали торгівля залізом, хлібом і лісом. Проведення в Катеринославі у 1910 р. Південно-Російської промислової, сільськогосподарської і кустарної виставки продемонструвало досягнення регіональної економіки. Водночас у багатьох районах Подніпров'я отримали поширення відхожі промисли, які стали важливим джерелом доходу для частини сільського населення (Южно-русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка, 1912).

Одним із ключових явищ пореформеного періоду стало переселення селян до регіонів із більшими земельними можливостями, зокрема на Південь України. За офіційною статистикою, лише на Правобережній Україні в 1860–1890 рр. кількість переселенців досягла 234 тисяч осіб, що становило 3,3% населення регіону (Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России, 1906). Ця міграція була зумовлена прагненням селян знайти кращі умови праці та отримувати вищу оплату.

Статистичні дані також свідчать про тягар суспільних повинностей, які значно обмежували економічну ініціативу селян. Наприклад, у Волинській губернії до 40% мирських зборів витрачалося на оплату службовців органів самоврядування, а природні повинності, як-от ремонт доріг чи караульна служба, були надмірно обтяжливими. Відсутність чітких норм і контроль із боку місцевої влади часто робили ці обов'язки «безрозмірними», що спричиняло соціальну апатію і правову незахищеність селян (ЦДІА, 1861, с. 247).

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що дослідження розвитку державної статистики в українських губерніях у XIX – на початку XX ст. демонструє її ключову роль у формуванні уявлення про соціально-економічний стан регіонів, підтримку реформ і розроблення державної політики. Державна статистика цього періоду забезпечила інформаційне підґрунтя для вивчення реформ 1860-х рр., зокрема селянської реформи 1861 р., аграрної політики і процесів індустріалізації. Завдяки статистичним даним можна прослідкувати динаміку селянського землеволодіння, зростання ринкових відносин, проблему малоземелля та масштаби міграції населення. Ці дані також допомагають оцінити наслідки політичних рішень, як-от обмеження на придбання землі іноземними підданими та місцевими меншинами, та їх вплив на земельні відносини в регіоні. Саме на основі аналізу зібраних статистичних даних складається цілісна картина щодо динаміки змін в економічному та соціальному

становищі населення українських губерній в XIX – початку XX ст.

У процесі становлення державної статистики чітко прослідковується постійне вдосконалення методів збору даних. Запровадження губернських статистичних комітетів, подвірних і поземельних переписів, експедицій для збору даних уможливило значне покращення якості статистичних матеріалів. Їх опрацювання, публікація у вигляді звітів, оглядів і статистичних збірників зробили ці дані доступними не лише для урядових структур, а й для наукових досліджень.

Загалом, можна констатувати, що державна статистика українських губерній у XIX – на початку XX ст. стала інструментом не лише для аналізу економічних процесів, але й для підтримки соціальних реформ та вдосконалення управління. Її значення полягало у створенні бази знань, яка дозволяла усвідомити глибокі структурні проблеми суспільства, що сприяло формуванню сучасних методів державного управління і статистичного аналізу.

Список використаних джерел:

- Высочайше утвержденные Правила для статистического отделения при Совете Министерства внутренних дел и статистических комитетов в губерниях. (1835). *ПСЗРИ; Собрание Второе: 1825–1881*, Т. IX (1834), ч. 2, № 7 684 от 20 декабря 1834 г., С. 280–283. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.
- Герман, К. (1809). Всеобщая теория статистики для обучающихся этой науке. Санкт-Петербург. 403 с.
- Герман, К. (1829). Взгляд на нынешнее состояние статистики в просвещенных государствах Европы. Журнал Министерства внутренних дел, Кн. 1, 95–106; Кн. 2, 373–384.
- Землеустроительные работы в Валковском уезде Харьковской губернии. (1910). Землеустройство и землепользование, (29), С. 22–28.
- Котова, Н. О. (2002). Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX – на початку XX століття (Рукопис дисертації). Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Одеса. 212 с
- Ліневич, Г. К. (2023). Статистичні дослідження земств для наукового забезпечення розвитку сільського господарства на українських землях (друга половина XIX ст. – 1918 р.) [Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису]. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. 272 с.
- Моро-де-Жоннес, А. (1859). Начальные основания статистики. Общие начала науки, ее классификация, методы, операции, различные степени достоверности, ошибки и успехи, с приложением ее к фактам естественным, общественным и политическим, историческим и современным. Санкт-Петербург. 500 с.
- Огляд Волинської губернії за 1885 рік. (1885) (Ф. 67, Оп. 1 (дод.), Спр. 309, 75 арк.) Держархів Житомирської області.
- Огляд Київського губернатора за 1895 р. (1896). Київ. С. 23
- Петрова, І. В., & Петров, О. О. (2010). Статистична справа у Катеринославській губернії у 90-х роках XIX – на початку XX ст. *Наука. Релігія. Суспільство*, (3), 110–117.
- Российская экспортная палата. (1913). Отчет за 1912 год. Санкт-Петербург. С.101
- Статистика землевладения в 1905 году. Свод данных по 50-ти губерниях Европейской России. (1907). Санкт-Петербург. С. XXIX
- Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. (1906). Отд. сел. экономии и с.-х. статистики Гл. упр. землеустройства и земледелия. – Санкт-Петербург : Тип. В.Ф. Киришбаума, XVIII, [1], 250 с.
- Статистические таблицы, составленные в Статистическом отделении Министерства внутренних дел, по сведениям за 1849 год (по губерниям). (1852). Санкт-Петербург.

Статистический временник Российской Империи. (1866). Серия I. Частина 1–6. <http://www.soldat.ru/files/3/27/375/>

Федорович, Л. (1894). История и теория статистики. Одесса. 713 с.

Фортунов, А. (1893). Сельскохозяйственная статистика Европейской России. Москва: Типо-Литография Товарищества И. Н. Кушнеров и К. 250 с.

Центральний державний історичний архів України. (1861). (Ф. 442, Оп. 616, Спр. 92). Київ, губернські відомості. №25. С. 247

Южно-русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. (1912). Екатеринослав. С.6

Янсон, Ю. (1887). Теория статистики. Санкт-Петербург. 537 с.

References:

Visochaishe utverzhdenie Pravila dlya statisticheskogo otdeleniya pri Sovete Ministerstva vnutrennikh del i statisticheskikh komitetov v guberniyakh. (1835). PSZRI; Sobranie Vtoroe: 1825–1881, T. IX (1834), ch. 2, № 7 684 ot 20 dekabrya 1834 g., Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoi Yego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii. S.: 280–283. [in Russian].

German, K. (1809). Vseobshchaya teoriya statistiki dlya obuchayushchikhsya etoi nauke. Sankt-Peterburg. 403 s. [in Russian].

German, K. (1829). Vzgl'yad na nineshnee sostoyanie statistiki v prosveshchennikh gosudarstvakh Yevropi. Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del, Kn. 1, 95–106; Kn. 2. S.: 373–384. [in Russian].

Zemleustroitelnye raboti v Valkovskom uезде Kharkovskoi gubernii. (1910). Zemleustroistvo i zemlepolzovanie, (29). S.: 22–28. [in Russian].

Kotova, N. O. (2002). Diialnist statystychnykh komitetiv na Odeschchyni u KhIKh – na pochatku KhKh stolittia (Rukopys dysertatsii) [The activity of statistical committees in Odesa in the 19th and early 20th centuries (dissertation manuscript)]. Odeskyi natsionalnyi universytet im. I.I. Mechnykova, Odesa. 212 s. [in Ukrainian].

Linievych, H. K. (2023). Statystychni doslidzhennia zemstv dlia naukovooho zabezpechennia rozvytku silskoho hospodarstva na ukraïnskykh zemliakh (druha polovyna KhIKh st. – 1918 r.) [Statistical studies of zemstvos for scientific support for the development of agriculture on Ukrainian lands (second half of the 19th century – 1918)] [Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorichnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.07 – istoriia nauky y tekhniky. 272 s. [in Ukrainian].

Moro-de-Zhannes, A. (1859). Nachalnie osnovaniya statistiki. Obshchie nachala nauki, yee klassifikatsiya, metody, operatsii, razlichnie stepeni dostovernosti, oshibki i uspekhi, s prilozheniem yee k faktam yestestvennim, obshchestvennim i politicheskim, istoricheskim i sovremennim. Sankt-Peterburg. 500 s. [in Russian].

Ohliad Volynskoi hubernii za 1885 rik. (1885) (F. 67, Op. 1 (dod.), Spr. 309, 75 ark.) Derzharkhiv Zhytomyrskoi oblasti. [in Ukrainian].

Ohliad Kyivskoho hubernatora za 1895 r. (1896). Kyiv. S.: 23. [in Ukrainian].

Petrova, I. V., & Petrov, O. O. (2010). Statystychna sprava u Katerynoslavskii hubernii u 90-kh rokakh KhIKh – na pochatku KhKh st [Statistical affairs in the Katerynoslav province in the 1990s – at the beginning of the 20th century]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, (3). S.: 110–117. [in Ukrainian].

Rossiiskaya eksportnaya palata. (1913). Otchet za 1912 god. Sankt-Peterburg. S.: 101. [in Russian].

Statistika zemlevladieniya v 1905 godu. Svod dannikh po 50-ti guberniyakh Yevropeiskoi Rossii. (1907). Sankt-Peterburg. S.: XXIX [in Russian].

Statisticheskie svedeniya po zemelnomu voprosu v Yevropeiskoi Rossii. (1906). Otd. sel. ekonomii i s.-kh. statistiki Gl. upr. zemleustroistva i zemledeliya. – Sankt-Peterburg : Tip. V.F. Kirshbauma, XVIII, [1]. 250 s. [in Russian].

Statisticheskie tablitsi, sostavlenne v Statisticheskome otdelenii Ministerstva vnutrennikh del, po svedeniyam za 1849 god (po guberniyam). (1852). Sankt-Peterburg. [in Russian].

Statisticheskii vremennik Rossiiskoi Imperii. (1866). Seriya I. Chastina 1–6. Vzyato z <http://www.soldat.ru/files/3/27/375/> [in Russian].

Fedorovich, L. (1894). Istoriya i teoriya statistiki. Odessa. 713 s. [in Russian].

Fortunatov, A. (1893). Selskokhozyaistvennaya statistika Yevropeiskoi Rossii. Moskva: Tipo-Litografiya Tovarishchestva I. N. Kushnerov i K. 250 s. [in Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]. (1861). (F. 442, Op. 616, Spr. 92). Kyiv, hubernski vidomosti. № 25. S. 247 [in Ukrainian].

Yuzhno-russkaya oblastnaya selskokhozyaistvennaya, promishlennaya i kustarnaya vistavka 1910 goda v Yekaterinoslave. (1912). Yekaterinoslav. S.: 6. [in Russian].

Yanson, Yu. (1887). Teoriya statistiki. Sankt-Peterburg. 537 s. [in Russian].

Ципуга Андрій Володимирович,
*аспірант за спеціальністю 032 Історія та археологія,
кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
orcid.org/0000-0002-6738-012X
andrii.tsypuha.22@pnu.edu.ua*

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОЇ ПРАЦІ ОПАНАСА ЗАЛИВАХИ В 1970-Х – 2000-Х РР.

Метою статті є всебічний та комплексний аналіз основних здобутків художньої творчості Опанаса Заливахи в 1970-х – 2000-х рр. на тлі останніх десятиліть існування радянського режиму та відновлення української незалежності. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дана проблема досі не стала предметом повноцінного вивчення в сучасній українській історіографії. Джерельною базою статті виступили присвячені постаті О. Заливахи праці українських мистецтвознавців та істориків, спогади сучасників видатного художника, матеріали діаспорної та української періодици. Автор доходить висновку, що період художньої творчості О. Заливахи після 1970 р. мав жанрові та тематичні видозміни через переосмислення митцем особистісних, загальнолюдських та національних цінностей у таборі, а також з умовами роботи після повернення на волю. Переслідування Комітету державної безпеки (КДБ) практично не вплинуло на його творчість, яка стала більш продуктивною, оскільки в період ув'язнення митець мав багато творчих задумів. Мистецтво О. Заливахи жанрово урізноманітнілося: крім станкової техніки малярства, живопису і творів монументального мистецтва художник почав творити в жанрах листівок та різьблення по дереву, в яких відображені національні, релігійні та сімейні мотиви. Найбільш репрезентативним мистецьким жанром у творчості О. Заливахи став живопис, для якого стали характерними такі прийоми: створення «вертикальних» зображень, гармонізація гами кольорів, введення в зображення геометричних фігур та орнаменту. Оскільки мотиви та тематика творчості художника продовжували суперечити категоріям соцреалізму (за винятком окремих монументальних творів на замовлення), він тривалий час не був визнаний на державному рівні аж до проголошення незалежності України. Цінність картин художника для українського мистецтва полягає у відродженні національних традицій та їх поєднанні з європейським мистецтвом.

Ключові слова: Опанас Заливаха, образотворче мистецтво, рух шістдесятників, радянський режим, незалежність України.

Tsypuha Andrii,
*Postgraduate Student in Specialty 032 History and Archaeology,
Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
orcid.org/0000-0002-6738-012X
andrii.tsypuha.22@pnu.edu.ua*

FEATURES OF THE CREATIVE WORK OF OPANAS ZALYVAKHA IN THE 1970S – 2000S

The purpose of the article is a comprehensive and complex analysis of the main achievements of the artistic work of Opanas Zalyvakha in the 1970s – 2000s against the background of the last decades of the Soviet regime and the restoration of Ukrainian independence. The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special historical methods. The scientific novelty of the study lies in the fact that this problem has not yet become the subject of full-fledged study in modern Ukrainian historiography. The source base of the article was the works of Ukrainian art critics and historians dedicated to the figure of O. Zalyvakha, the memoirs of the outstanding artist's contemporaries,

and materials from diaspora and Ukrainian periodicals. The author concludes that the period of O. Zalyvakha's artistic creativity after 1970 had genre and thematic changes due to the artist's rethinking of personal, universal, and national values in the camp, as well as the working conditions after his return to freedom. The persecution by the State Security Committee (KGB) had virtually no effect on his work, which became more productive, as the artist had many creative ideas during his imprisonment. Opanas Zalyvakha's art diversified in genre: in addition to easel painting techniques, paintings, and works of monumental art, the artist began to create in the genres of postcards and woodcarving, which reflected national, religious, and family motifs. The most representative artistic genre in O. Zalyvakha's work was painting, which was characterized by the following techniques: creating vertical images, harmonizing the color scheme, and introducing geometric shapes and ornament into the image. Since the motifs and themes of the artist's work continued to contradict the categories of socialist realism (with the exception of some commissioned monumental works), he was not recognized at the state level for a long time, until the proclamation of Ukraine's independence. The value of the artist's paintings for Ukrainian art lies in the revival of national traditions and their combination with European art.

Key words: Opanas Zalyvakha, fine arts, the Sixties movement, Soviet regime, independence of Ukraine.

Постановка проблеми. Опанас Іванович Заливаха (1925–2007) – видатний український художник-авангардист, який був активним учасником руху шістдесятників. Творчість митця не вписувалася в канони соцреалізму та була справжнім викликом радянській системі. У результаті художник був підданий судовим репресіям і провів 5 років – із 1965 р. до 1970 р. в ув'язненні. Період перебування Опанаса Заливахи в мордовських виправно-трудових колоніях став часом еволюції творчості митця і його світобачення. Оскільки, як він згадував, роки ув'язнення стали своєрідним університетом, де зібралися політв'язні з різних республік Радянського Союзу, які мали різну освіту, художник зумів по-новому переосмислити свій погляд на радянський тоталітарний режим, що дало змогу його творчості дещо еволюціонувати. Після повернення з ув'язнення в 1970 р. розпочався новий, надзвичайно плідний період у творчості О. Заливахи, під час якого він зумів розкрити свої найкращі мистецькі якості. Актуальність вивчення творчої спадщини художника підсилюється його участю в дисидентському русі та боротьбі українського народу проти радянського режиму. Творчість О. Заливахи в останні десятиліття існування Радянського Союзу теж була складовою частиною руху спротиву.

Аналіз основних досліджень. Художня творчість та мистецька спадщина О. Заливахи ставали предметом вивчення вчених Мирослава Аронця (Аронєць, 2016), Людмили Тарнашинської (Тарнашинська, 2019), Ірини Чмелик (Чмелик, 2022), Ірини Дундяк (Дундяк, 2008; Дундяк, 2015; Дундяк, 2021; Дундяк, Донець, 2021), Ірини Матоліч (Матоліч, 2021). Джерельною базою статті стали насамперед мемуари і спогади сучасників художника – Євгена

Сверстюка (Сверстюк, 1993), Михайла Гориня (Горинь, 2009) та Дмитра Гриньківа (Гриньків, 1990). Чимало важливої інформації про основні віхи громадської діяльності та творчості О. Заливахи містяться у збірці статей і спогадів «Дзвонар» (Дзвонар, 2017), діаспорних періодичних виданнях – журналах «Сучасність» і «Визвольний шлях», а також газетах і журналах перших десятиліть незалежності України.

Мета статті – усебічний та комплексний аналіз основних здобутків художньої творчості Опанаса Заливахи в 1970-х – 2000-х рр. на тлі останніх десятиліть існування радянського режиму та відновлення української незалежності.

Виклад основного матеріалу. Після повернення із заслання в 1971 – 1980-х рр. О. Заливаха активно працював у сфері книжкової графіки. Завдяки співпраці з Софією Караффою-Корбут створив низку видавничих проєктів («Веселка», «Каменярь») (Тарнашинська, 2019, с. 430). Митець частково втратив інтерес до декоративно-монументального мистецтва, яке інтенсивно обмежувалося цензурою, а також жіночої та пейзажної тем (Дзвонар, 2017, с. 20). Тим не менш, оформив керамікою і кованим залізом магазин квітів у центрі Івано-Франківська та оздобив новозбудований ресторан у місті. О. Заливаха мав домовленість на розпис церкви в селі Прутівка, де священником був Василь Романюк, однак працівники каральних органів не дозволили цього зробити (Дзвонар, 2017, с. 189).

Ненормальні для сімейного життя умови, створені Комітетом державної безпеки (КДБ), не сприяли творчій роботі. Щоб заробити гроші й утримувати сім'ю з дітьми Яриною і Ярославом, О. Заливасі доводилося влаштовуватися на

різні роботи, часом далекі від його професійної підготовки. У 1981–1984 рр. він працював в Івано-Франківському обласному побуткомбінаті художником-оформлювачем – малював вивіски, рекламні щити для різних організацій. На його щастя, в установі працювали професійні художники Богдан Готь і Юрій Матвієнко – це давало можливість братися за складнішу роботу. Разом із ними О. Заливаха обдумував оформлення інтер'єрів кафе, барів. Хоча переважно саме він був автором ескізів, проте не підписував їх, офіційно ніде не фігурував. Його поради враховували хлопці, які захищали ескізи перед комісією. Митець брався за різноманітну роботу: заповнював площини фігур керамічними плитами, каміннями, розфарбовував фарбами. У 1980-х рр. у Івано-Франківську було багато об'єктів із роботами художника, але в 1990-х рр. внаслідок роздержавлення і приватизації їх знищили (Дзвонар, 2017, с. 41).

Після ув'язнення О. Заливасі принесли популярність дизайнерські проекти (оформлення низки інтер'єрів) в Івано-Франківську (Тарнашинська, 2019, с. 430). Першим успіхом О. Заливахи була вітрина на центральній вулиці в художньому салоні міста, однак радянська влада розібрала вітрину, пояснюючи це зацікавленнями нею багатьох людей (Гриньків, 1990, с. 598). Творами монументального напрямку також були приміщення «Облторгреклами», кав'ярні «Казка», «Медівня», «Вишиванка», «Молочне», «Картопляники», «Ватра», магазин «Едельвейс», інтер'єри яких нині втрачено. Добре зберіглося монументальне панно кав'ярні «Білий камінь» (Матоліч, 2021, с. 188). Вона знаходиться на вулиці Незалежності, 4, а в 2008 р. Івано-Франківська обласна рада взяла твір мистецтва на облік як пам'ятку культурної спадщини України. Частково збережений інтер'єр кафе «Кристал» (підприємство закрилося під час першого локдауну) (Дундяк, 2021, с. 11).

Окремим жанром мистецької творчості О. Заливахи були авторські мальовані та естампні листівки. Відома листівка для тещі художника Марії Возняк-Бандери з середини 1970-х рр. з архіву доньки митця Ярини Заливахи. Твір має видовжений вгору формат. Листівка умовно поділена на дві частини із зображеннями: верхню, де зображена королева на

tronі з левачами і квітами з обох боків, та нижню, де вміщена піраміда постатей із квітами в руках. Її сюжетом є привітання з днем народження королеви її внуками, донькою та зятем. Відомими є листівки до Галини Севрук (1977 та 1985 рр.) та Івана Русина. Також присутні мотиви вказаного жанру Матері-Богородиці-України (листівка початку 1990-х рр. з архіву Г. Севрук) та Богородиці-Знамення (листівка 1991 р. з архіву В. Хорошової). Опанас Заливаха малював також новорічні листівки, прикладом яких є листівка І. Русину середини 1970-х рр., на якій зображений козак із пляшкою та куклом (Дундяк, 2021, с. 11).

У 1970–1980-х рр. О. Заливаха здійснював спроби творчості в декоративно-прикладному жанрі мистецтва – різьбою по дереву та керамікою. При цьому чітко прослідковуються національні мотиви. Для цього друзі художника завозили на подвір'я його будинку відходи деревини з лісокомбінату. Митець не мав професійних навичок різьблення, однак інтуїтивно відчував пластичні особливості матеріалу. Творами з дерева (або, як називав їх О. Заливаха, «масками») вказаного періоду були «Віл», «Спогад», «Чорний віл», «Лісовик», «Мелодія», «Мавка», різьблення історичних постатей давньоруського періоду, зокрема метровий скульптурний портрет Володимира Великого (Дундяк, Донець, 2021, с. 83–94).

У 1970-х рр. у живописній творчості художника розпочинається новий етап творчості – готичний (Дундяк, 2015, с. 38). Уже тоді художник поглибив відображення простору по вертикалі, що означає поєднання небесного і земного. Як бачимо, О. Заливаха прагнув відобразити таким чином власний християнський світогляд (Тарнашинська, 2019, с. 432–433).

Важливе місце в доробку О. Заливахи займають твори, в яких порушені теми боротьби, протистояння правди і кривди, трагічні сторінки історії рідної землі (битва під Берестечком, Голодомор 1932–1933 рр., масові репресії радянської влади, концтабори, переслідування інтелігенції, нищення церков та ікон). Митець відстоює ідею справедливості, утверджує перемогу добра над злом. Це є стрижневою ідеєю таких картин, як «Дзвонар», «Батьківщина», «Пам'ять» (Чмелик, 2022, с. 133).

Символізмом та емоційністю вражає полотно «Під Крутами». На передньому

плані – дві постаті, що сприймаються як одне ціле: знекровлений воїн востаннє звертається до неба, відчуваючи за собою все сильніші обійми смерті. Тільки смерть змогла зупинити наміри солдата захистити свою батьківщину. Почуття передаються контрастом холодних і гарячих кольорів. На горизонті розростається заграва, що символізує більшовицьку навалу, з якою асоціюється образ хижого звіра у верхньому правому куті полотна (Сковерко, 2020, с. 249–250).

Опанас Заливаха малював роботи і на церковно-релігійну тематику. Вони створені на основі поєднання слов'янських знаків-символів та художніх традицій візантійського іконопису. У творах митця відображене власне розуміння Євангелія. Найбільш часто художник втілював у своїх картинах образ Богородиці (Знамення, Покрови, Оранти). У творі «Богородиця» (1980-ті рр.) світла постать Божої Матері з сумним обличчям та опущеними вниз руками вміщена на темно-синьому фоні, що підкреслює велич Діви Марії. На картині «Покрова «Берегиня»» (1994) зображена Богородиця-Покрова з чорним обличчям, яке виражає смуток, горе і страждання. Вона втілює образ України, яка страждає. В її руках розміщений жовто-блакитний омофор – символ відродження української нації. Відомий також твір «Знамення» (1990-ті рр.), на якому зображена Богородиця із тривожним поглядом, який спрямований не фронтально, як це прийнято на іконах, а вправо; традиційну позу рук замінено на захисну, щоб зберегти Дитятко Ісуса від небезпеки. Важливими роботами, в яких поєднані національні й релігійні мотиви, є картини «Піста» за 1985 та 1989 рр. На першій із них Богородиця зображена як жінка в національному вбранні, а на другій – присутній мотив оплакування Божою Матір'ю України. Можна відзначити також картини О. Заливахи «У полі», «Молитва», «Покаяння», «Козацька Мадонна», де Богородиця відображена в різних іпостасях жінки – родинних, релігійних та в образі України. На картині «Духовність» (1997 р.) зображено Богородицю і знищені козацькі та стрілецькі могили. Поєднання богородичних та шевченківських мотивів представлено в картині «За неї Господа молим» (кінець 1980-х рр.) (Дундяк, 2008, с. 13–15).

Релігійні та національні мотиви також поєднані в картині О. Заливахи «Юрій Змієборець»

(1980-ті рр.). На ній зображений святий Юрій, який знищує змія, а також силуети дівчини, хати і коня. Це епічний образ воїна-визволителя українського народу, що звільняє його від панування червоного комуністичного змія. Ще одним агіографічним сюжетом у творчості О. Заливахи є картина «Віра, Надія, Любов» (1980-ті рр.). На фоні софійських мозаїк та фонів із народного мистецтва тут зображені вказані святі із символічними жестами рук: Віра – молитовно склала руки; Надія – опустила руки на знак покори; Любов – поклала праву руку на серце. Відомі також твори з однаковою назвою «Хрामове» за 1980-ті рр. та 1998 р. На першій картині зображений силует старця і силуети тризуба, свічки та храму із ритмічними вертикалями прямокутної форми. На другій картині бачимо багато людських силуетів і храм. Твір виражає ставлення художника до відновлення української духовності. Постаті Ісуса Христа та Діви Марії зображені на картині «Молитва» (1990-ті рр.) (Дундяк, 2008, с. 14–15).

Художник у своїх творах також відображав людські почуття. Зокрема, відомі картини «Сподівання» (1980-ті рр.), «Зажура» (1982), «Туга» (1986). На полотнах художник намагався передати багатогранність душі людини. Картина «Туга» символічна, оскільки О. Заливаха втілює людське почуття крізь призму стану природи та різноманітність темнокольорової гами (Аронець, 2016, с. 66–86).

В О. Заливахи є ряд творів, у яких присутній мотив критики радянського тоталітарного режиму. На картині «Колгоспні ниви» (1975) зображені працівники колгоспу, які працюють на полі. Загальний настрій картини задуманий так, що оглядачі відразу розуміють пригнічення колгоспників через примусову працю, в якій вони не зацікавлені. Він підкреслюється домінуванням темної кольорової гами. Ідеєю картини ««Визволителі» прийшли» є засудження приходу радянської влади на територію східних воєводств Другої Речі Посполитої в 1939 р. На обличчях селян художник виразив смуток і розуміння того, що нічого хорошого не відбудеться. На картині «Розвинутий соціалізм» (1989) зображена селянська сім'я з яблуком на тарілці, яке, ймовірно, стало останнім, що вона могла віддати владі. Як бачимо, на картинах радянської тематики спостерігаємо бідність звичайних людей всупереч обіцянним гаслам

офіційної радянської пропаганди (Опанас Заливаха, 2003, с. 97–105).

На засланні художник задумав твори, пізніше об'єднані «табірною» тематикою. На них зображені мотиви мучеництва, надломленості, пригнічення («Купе», «Зона», «Скульптори», «За ґратами»). Підсумковою роботою всього циклу постає картина «Мислителі» («Філософи»). Сюжетом полотна вибрано трьох в'язнів, які зійшлися на задньому подвір'ї, щоб плести свою павутину змови. Моменти, що конкретизують, зведені до мінімуму. Постаті змальовані узагальнено, вони втратили індивідуальність, в їх сукупності вловлюється присутність бентежної атмосфери. Настрій картини пригнічений, відчувається велика внутрішня напруга, а люди справляють гнітюче враження. Полотно викликає протилежні почуття: співчуття до табірної системи і водночас розуміння, що ми є заручниками власної свободи і маємо вибір: перемогти чи бути переможеними. Опанас Заливаха дійшов висновку, що неспроможність вистояти – це провина самої людини, оскільки сам перебував у таборах і зумів вижити (Чмелик, 2022, с. 133).

У творчості О. Заливахи є й більш позитивні сюжети на полотнах табірної тематики, пов'язані з мотивами справедливості у світі. Картина «Надія» (1983 р.) свідчить про надію автора на позитивні зміни в СРСР. На передньому плані зображена тюремна камера з химерами. У центрі ще один характерний мотив – ґрати. До них тягнуться руки постатей. Ґрати ще міцні, але вони будуть знищені. За ними зображений птах, символ свободи, а також блакитно-жовтий прапор (Сковерко, 2020, с. 250). На картині «Доведені» (1988 р.) зображено табірний паркан, за яким – полишені долею на вимирання мешканці концтабору. Щільний гурт в'язнів затиснутий тюремним частоколом і бараками. Їхні обличчя повідомляють світові про трагедію України. Над ними – очі наглядачів, що пильно стежать з умовних масок. Далеко за концтабором, у куті картини, зображений вершок храму із хрестом в ореолі, що свідчить про присутність справедливості у світі. Сам паркан виглядає заламаною стіною в різних площинах. Відблиски сонця, що заходить, освітлюють різні площини картини та сторожову вежу (Сковерко, 2020, с. 250).

Оскільки художник працював у стилістичній манері, яка майже не змінилася впродовж його

творчого шляху, його картини цікаво розглядати з позиції образності, характеру зображуваних тем. Варто наголосити на важливості кольору на його полотнах, якому автор відводить одну з основних ролей на рівні з зображенням-образом. Колір несе в собі певне емоційне навантаження (як в абстрактних творах) (Чмелик, 2022, с. 131).

Якщо брати до уваги таку складову частину полотен, як колористику, то мистецтво ближче лежить до абстрактних формоутворень, оскільки колір у його творах відіграє символічну і декоративну роль. Сюжетні твори є фігурами, незважаючи на певні ознаки площинності й умовності трактування. В О. Заливахи є картини, які знаходяться на межі абстракціонізму та фігурного живопису («Вертикаль», «Молитва»); у той же час він створив цілком абстрактні твори («Вибух», «Тюремне коло»). У назви митець часто вкладав певне поняття, що ставало програмою його роботи (Підгора, 1995, с. 450).

У низці робіт О. Заливаха використовував образні символічні елементи, зокрема орнамент. У триптиху «Слов'янські боги» та картинах «Пісня» і «Доля» першоелементами малюнків є нариси трипільських космогонічних та землеробських символів – громове і солярне колесо, знаки неба, дощу, землі, а також S-подібна лінія, що є символом нескінченності Всесвіту. Постаць бога неба, ковальства і шлюбу Сварога у «Слов'янських богах» митець утворив із солярних символів, а фігуру бога війни Перуна, атрибутами якого були грім і блискавка, – із громових коліс. У «Долі» майстер використав символ колообігу природи – мотив сонця, обриси якого прочитуються в геометричній схемі картини. У ритмах картини «Пісня» повторюється мотив хвилястої лінії, який у слов'янській орнаментиці був символом дощу й родючості (Чмелик, 2022, с. 132).

У пізній творчості О. Заливахи присутні роботи на чумацьку тематику, однак вона не є провідною у творчості художника. На картині «Чумаки» (1976) відтворено чумацький побут, відображений темними синіми й червоними тонами. Зображення чумаків і волів за вечерею на картині «Чумацька вечеря» (1980-ті рр.) О. Заливаха намалював світлими тонами, які символізують сонячне світло. Воли тримають сонце на голові й задумливо дивляться,

ніби думаючи про завтрашній день. На думку Є. Сверстюка, один із чумаків є автопортретом О. Заливахи (Сверстюк, 1993, с. 228).

Художник після 1970 р. розвивав також портретний жанр. Показовими з погляду колористики, інтер'єрів та вираження емоцій є портрети Богдана Іроденка (1971), сина Ярослава (1977), Зеновія Красівського (1978), Івана Світличного (1983), доньки Ярини (1985), Ореста Заборського (1986), Івана Русина (1988), Ярослава Довгана (1988), Веніаміна Кушніра (кінець 1980-х рр.), зображення Лесі Українки (1980) (Опанас Заливаха, 2003, с. 87–96).

Опанас Заливаха після ув'язнення у своїй творчості продовжував висвітлювати мотиви природи. У картині «Вітер» (початок 1980-х рр.) домінують сірі й жовті тони, обрамлені в геометричні фігури. Силу стихії підтверджують вітряк і людина, яка летить за вітром. У певній мірі на полотні простежується донкіхотський консервативний мотив. Картина «Цвітіння» (1980-ті рр.) є прикладом станкового живопису О. Заливахи, вона складається із круглих фанерних частин. Гуцульський пейзаж відображено на полотні художника «Карпатська осінь» (1985) (Опанас Заливаха, 2003, с. 80–97). О. Заливаха оформив обкладинку журналу «Український вісник», такі видання, як «Палімпсести» Василя Стуса, «Блудні сини України» Євгена Сверстюка. Окрім того, художник зробив іконостас загиблих друзів: Івана Світличного, В'ячеслава Чорновола, Алли Горської (Опанас Заливаха, 2010, с. 7).

У 1980 р. О. Заливаха створив вітраж для одного із сільських будинків культури в Добропільському районі Донецької області. Цей факт офіційно підтверджено, є відповідний документ про виконану художником роботу. Незважаючи на це, з невідомих причин цей масштабний твір О. Заливахи не було виставлено, хоча він розрахований на масового глядача радянського періоду. Цю роботу знайшов колекціонер із Дружківки. За допомогою меценатів-патріотів Євгена Шаповалова, Володимира Дуди та міської газети «Наша Дружківка» (редактор Євген Фіалко) твір О. Заливахи став експонатом місцевого художнього музею (Доценко, 2011, с. 7).

Наприкінці 1980-х рр. О. Заливаха нарешті став легально і публічно визнаним митцем після тривалого періоду забуття. У грудні 1989 р. у Львові відкрилася перша персональна

виставка О. Заливахи, на якій було представлено понад 100 робіт. Її мотто стали слова автора: «Митець є міфотворець, що проявляє себе в образній тріаді – особистість, національність, вселюдськість» (Опанас Заливаха сьогодні, 1996, с. 152).

У 1989 р. в Івано-Франківську відбулася друга персональна виставка О. Заливахи (Тарнашинська, 2019, с. 430). На ній була щира й товариська атмосфера. На виставці відбулися виступи директора музею М. Якібчука, художників Д. Іванцева, М. Варенні, архітектора Я. Шевчука, краєзнавця П. Арсенича, гостей із львівського мистецького об'єднання «Шлях», зачитувалися вірші В. Симоненка та поетичні твори М. Симчича, присвячені О. Заливасі. Захід також відзначився музичною програмою (Ганущак, 2017, с. 112). У 1989 р. відбувся вернісаж у Києві в музеї Т. Шевченка. Відтоді роботи О. Заливахи стали невід'ємною складовою частиною виставок в Україні і за кордоном – у Торонто (1987), Лондоні, Нью-Йорку (1971), здобуваючи шанувальників у всьому світі (Тарнашинська, 2019, с. 430).

У 1989 р. О. Заливаха став лауреатом премії ім. В. Стуса. Вручення премії відбулося 17 січня в приміщенні Театру Радянської Армії у Львові, де відбувся вечір поезії Українського Молодіжного Театру з нагоди 51-ї річниці від дня народження Василя Стуса. Про виставу оголошувалося в афішах, на яких вперше в Україні було надруковано ім'я В. Стуса. Великий зал театру був переповнений. У виступі Ірини Калинець, що передував читанню поезій, було оголошено під овації в залі про премію та її характер. Президент Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ), відомий письменник Євген Сверстюк, інформував присутніх про Асоціацію, про премію і про перших її лауреатів; він вручив дипломи (виконані графіком О. Царуком), грошові винагороди (добровільні пожертвування львів'ян – в основному з колядування) (Перші лавреати, 1989, с. 122).

Над новим циклом композицій декоративного характеру О. Заливаха розпочав роботу на початку 1990-х рр. Це такі твори, як «Символи», «Писанка», «Композиція» та ін. Новаторським кроком у мистецтві було застосування у станкових композиціях матеріалів немистецького призначення – «Знецінені цінності». Разом із тим твори О. Заливахи ніколи не були наскрізь

абстрактними, прикладом цього є картини «Вертикалі», «Погляд», «Пробудження» тощо. Чудова світлоносність яскравих декоративних зіставлень якраз і стала тим «проривним» кроком до нової якості мистецького виразу. Нові версії фігуративних мотивів майстер вибудував у творах «Мамай», «Одигітрія», «Покрова» та ін. Довгоочікувана незалежність України надихнула митця на такі твори, як «Запорижжя», «Уламки», «33-й рік», «Роздуми», де він переосмислював історію України (Кінаш, 2011, с. 202–203).

У 1994 р. відбулася виставка «Хутір», влаштована Національною асоціацією мистців у Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві, Національному музеї у Львові та музеї сучасного мистецтва в Хмельницькому. На ній було виставлено портрет митця і філософа Володимира Крячка (1962), переслідуваного КДБ, у виконанні О. Заливахи. Картина була представлена автором, оскільки ніколи не виставлялася. Це був один із ранніх творів художника, в якому він став на шлях пошуків у колориті, просторі та композиції (Підгора, 1994, с. 129–137). На рубежі 1994–1995 рр. в Тернопільському та Івано-Франківському краєзнавчих музеях одночасно відбувалися дві персональні виставки живопису та графіки О. Заливахи (Опанас Заливаха сьогодні, 1996, с. 152).

У 1994 р. Михайло Горинь видав невеликий буклет із позитивною характеристикою О. Заливахи як художника, завдяки чому Українська республіканська партія (УРП) висунула кандидатуру художника на премію ім. Т. Шевченка (Дзвонар, 2017, с. 102). У буклеті вказано, що художник міг «своїм могутнім творчим набутком замінити цілу громаду графіків, живописців, монументалістів» (Горинь, с. 158–159). У 1995 р. О. Заливаха отримав найвищу державну нагороду – Шевченківську премію – за твори останніх років: «XX вік», «Мироносиці», «Портрет Василя Стуса», «Портрет Шевченка», «Козака несуть», «Початок» (Тарнашинська, 2019, с. 433). Тоді ж Спілка художників України запропонувала О. Заливасі вступити до неї. Це свідчило про визнання художника як визначного і знакового митця незалежної України (Дзвонар, 2017, с. 102).

У 1997 р. О. Заливаха був запрошений Українським католицьким університетом на

виставку до Великої Британії. Він привіз туди 40 робіт, в основному 1970–1990 рр. (Дзвонар, 2017, с. 105). Над організацією виставки працювали також Союз українців у Великій Британії та Українська Інформаційна Служба (Наконечний, 1997, с. 1349). Опанаса Заливахи в цьому підтримував і Є. Сверстюк. Виставка відбувалася в британських містах Манчестер, Ноттінгем та Лондон. Українська газета, яка виходила в Англії, неодноразово повідомляла українську громаду про виставку, хоча її відвідували й англійці. Було видано буклет із передмовою івано-франківського мистецтвознавця Віктора Мельника (Костюк, 1998, с. 8). Після повернення О. Заливахи з Лондона, де демонструвалася виставка його творів, він надіслав лист, у конверті якого було 50 фунтів стерлінгів і захоплені слова на адресу королеви Великої Британії, яку зображено на банкноті. Художник залишив 40 картин у Лондоні, оскільки назад забрати їх не стало коштів (Дзвонар, 2017, с. 174). У 1999 р. О. Заливаха став заслуженим художником України (Імена України, 2023, с. 30).

Опанас Заливаха намагався малювати до останнього, проте наприкінці життя його зір уже не витримував навантажень, художник практично став незрячим і дуже переживав, що більше не зможе творити (Опанас Заливаха, 2010, с. 7). Тим не менш, після отримання Шевченківської премії його творчість була продуктивною. Використання прийому прямих і хвилястих вертикалей характерне для картин «Роздоріжжя» (1996) і «Натхнення тиша» (1996). Полотно «Духовність» (1997) відображає національний і релігійний складники української нації, зображуючи ряд ікон та могили Героїв України. Із вказаного періоду відомі також портрети Івана Ципердюка (1997) та Жанни Хоменко-Русин (1997). Картинами на радянську тематику останніх років творчості О. Заливахи є «Грати» та «Голодомор» (обидві – 1998). Релігійна тематика в найпізніших творах представлена картиною «Храмове» (1998). Суспільно-політична тема в незалежній Україні представлена полотном «Тримаймось!» (2000), яка є своєрідною відповіддю на політичні реалії в незалежній Україні та вираженням надії на Божу допомогу країні з метою виходу із кризи. Відома також картина «Воля» (2001), в якій свобода асоціюється із сонцем, що символізує Боже

благословення. На полотні «Світло істини» (2001) бачимо зімкнені в молитві долоні, в яких розміщена свічка – символ віри, надії і любові (Аронець, 2016, с. 110–116; Опанас Заливаха, 2003, с. 143–155).

Підсумки й результати мистецької діяльності О. Заливахи бачимо після його смерті в 2007 р. 26 листопада 2009 р. у галереї «Цмок» з нагоди річниці від дня народження художника були експоновані унікальні керамічні панно О. Заливахи, які прикрашали інтер'єр колишнього кафе «Медівня» і багато років вважалися втраченими. Ці панно були створені на початку 1980-х рр. разом з івано-франківськими художниками Б. Готем та Ю. Матвієнком. Тоді О. Заливаха працював художником-оформлювачем при облторггрекламі й займався оздобленням закладів громадського харчування. Кафе «Медівня» (тепер кафе «Кубик») розташоване на вул. Франка навпроти Спілки художників, на той час вважалося богемним закладом, де можна було зустріти івано-франківських митців. У 2000 р. кафе отримало нових власників, які повністю оновили інтер'єр і видалили панно зі стін. Оскільки подальша доля панно була невідома, вважалося, що його було знищено. Проте виявилось, що панно О. Заливахи всі ці роки перебувало в гаражі нового власника кафе Володимира Семчука. За словами адміністраторки кафе Марії Скасків, вони знали, що ці панно належали О. Заливасі, тому не мали наміру їх знищувати. Нові власники запропонували художникам забрати панно, але ніхто

не виявив ініціативи. У 2010 р. Марія Скасків запропонувала забрати панно Богдану Бринському, художнику, реставратору, директору галереї «Цмок» (Кінаш, 2011, с. 203).

Отже, період творчості О. Заливахи після 1970 р. мав жанрові та тематичні видозміни у зв'язку з переосмисленням художником особистісних, загальнолюдських та національних цінностей у таборі, а також з умовами роботи. Переслідування КДБ практично не вплинуло на його творчість, яка стала більш продуктивною, оскільки в період ув'язнення митець мав багато творчих задумів. Мистецтво О. Заливахи жанрово урізноманітнілося: окрім станкової техніки малярства, живопису та творів монументального мистецтва О. Заливаха почав творити в жанрах листівок та різьблення по дереву, в яких відображені національні, релігійні та сімейні мотиви. Найбільш репрезентативним мистецьким жанром у творчості О. Заливахи став живопис, для якого стали характерними такі прийоми: створення «вертикальних» зображень, гармонізація гами кольорів, введення в зображення геометричних фігур та орнаменту. Оскільки мотиви та тематика творчості художника продовжували суперечити категоріям соцреалізму (за винятком окремих монументальних творів на замовлення), він тривалий час не був визнаний аж до проголошення незалежності України. Цінність картин художника для українського мистецтва полягає у відродженні національних традицій і їх поєднанні з європейським мистецтвом.

Список використаних джерел:

- Аронець, М. (2016). Опанас Заливаха. Івано-Франківськ: Лілея-НВ. 119 с.
- Ганущак, В. (2017). Жбан запашного напою: літературознавчі, літературно-критичні розвідки. Івано-Франківськ: Місто НВ. 212 с.
- Горинь, М. (2009). Запалити свічу. Харків: Права людини. 328 с.
- Гриньків, Д. (1990). Дзвони, в яких палає біль України. *Визвольний шлях*, 5 (506), XLIII, 598–600.
- Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху (2017) / упор. В. Овсієнко. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини»». 240 с.
- Доценко, Ю. (2011). Його вертикаль. *Слово Просвіти*, 9 (594), 7.
- Дундяк, І. (2008). Сакральний напрям творчості Опанаса Заливахи. *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*, XII–XIII, 12–15.
- Дундяк, І. (2015). Зображення українських святих у творчості українських шістдесятників (на прикладі святого Володимира). *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*, 30–31, 1, 35–40.
- Дундяк, І. (2021). Стан збереження монументальних творів О. Заливахи в Івано-Франківську. *Монументальне мистецтво шістдесятників: зб. тез доповідей всеукраїнської наук.-практ. конф. присв. 100-річчю від дня народження І.-В. Задорожного. Київ, 21 грудня 2021 р.* Київ, 2021, 10–12.
- Дундяк, І., & Донець, О. (2021). Авторські листівки Опанаса Заливахи: смисли, контексти, візуальні образи (на матеріалах приватних архівів). *Рукописна та книжкова спадщина України*, 27, 82–97. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.082>.

- Імена України. 100 митців. XX століття (2023) / авт. перед. слова, вст. ст., уклад. біограф. і бібліограф. матер., комент. і каталогу С. Побожій. Суми: Університетська книга. 244 с.
- Кінаш, Н. (2011). Творчість Опанаса Заливахи. *Еврика. Збірник студентських наукових праць*, XII, 202–203.
- Костюк, І. (1998). Опанас Заливаха: «Ми ще в дорозі...». Британські враження. *Галичина*, 32 (1612), 8.
- Матоліч, І. (2021). Опанас Заливаха: «все можна взяти в чужинця, окрім віри...». *Образотворче мистецтво*, 1, 116–119.
- Наконечний, Л. (1997). Гості про себе і свої враження (короткі інтерв'ю). Панас Заливаха. *Визвольний шлях*, 11, 1348–1349.
- Опанас Заливаха (1925–2007) (до 85-ї річниці від дня народження) (2010). *Шкільна бібліотека*, 10, 7.
- Опанас Заливаха сьогодні (1996). *Дзвін*, 8 (622), 152–155.
- Опанас Заливаха: Альбом (2003) / упор. Б. Мисюга. Київ: Смолоскип. 160 с.
- Перші лавреати премії імені Василя Стуса (1989). *Сучасність*, 9 (341), 122–123.
- Підгора, В. (1994). Хутір і антихутір. *Сучасність*, 7–8, 129–139.
- Підгора, В. (1995). Філософ української образотворчості (мистецтво Опанаса Заливахи). *Визвольний шлях*, 4 (565), XLVIII, 448–453.
- Сверстюк, Є. (1993). Блудні сини України. Київ. 256 с.
- Сковерко, Л. (2020). Твори Опанаса Заливахи у колекції Хмельницького обласного художнього музею. *Музей як невід'ємна складова відкритого соціокультурного середовища: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (з нагоди 40-річчя заснування Музею мистецтв Прикарпаття), 2020 р.* Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 244–251.
- Тарнашинська, Л. (2019). Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поети калний аспекти). Київ: Смолоскип. 592 с.
- Чмелик, І. (2022). Мистецька Івано-Франківщина: видатні особистості, виставкове, музейне, освітнє середовище. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. 180 с.

References:

- Aronets, M. (2016). Opanas Zalyvakha [Opanas Zalyvakha]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. 119 s. [in Ukrainian].
- Chmelyk, I. (2022). Mystetska Ivano-Frankivshchyna: vydatni osobystosti, vystavkove, muzeine, osvitnie sere-dovyshche [Artistic Ivano-Frankivsk Region: outstanding personalities, exhibition, museum, educational environment]. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka. 180 s. [in Ukrainian].
- Dotsenko, Yu. (2011). Yoho vertykal [His vertical]. *Slovo Prosvity – Word of Enlightenment*, 9 (594), 7. [in Ukrainian].
- Dundiak, I. (2008). Sakralnyi napriam tvorchosti Opanasa Zalyvakhy [The sacred direction of the work of Opanas Zalyvakha]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Mystetstvoznavstvo – Bulletin of the Precarpathian University. Art History*, XII–XIII, 12–15. [in Ukrainian].
- Dundiak, I. (2015). Zobrazhennia ukrainskykh sviatykh u tvorchosti ukrainskykh shistdesiatnykiv (na prykladi svia-toho Volodymyra) [Depiction of Ukrainian saints in the works of Ukrainian sixties artists (using the example of Saint Volodymyr)]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Mystetstvoznavstvo – Bulletin of the Precarpathian University. Art History*, 30–31, 1, 35–40. [in Ukrainian].
- Dundiak, I. (2021). Stan zberezhenia monumentalnykh tvoriv O. Zalyvakhy v Ivano-Frankivsku [The state of pres-ervation of monumental works by O. Zalyvakha in Ivano-Frankivsk]. *Monumentalne mystetstvo shistdesiatnykiv: zb. tez dopovidei vseukrainskoi nauk.-prakt. konf. prysv. 100-richchiu vid dnia narodzhennia I.-V. Zadorozhnoho. Kyiv, 21 hrud-nia 2021 r.* Kyiv, 2021, 10–12. [in Ukrainian].
- Dundiak, I., & Donets, O. (2021). Avtorski lystivky Opanasa Zalyvakhy: smysly, konteksty, vizualni obrazy (na mate-rialakh pryvatnykh arkhiviv) [Author's postcards by Opanas Zalivakha: meanings, contexts, visual images (based on materials from private archives)]. *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy – Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 27, 82–97. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.082>. [in Ukrainian].
- Dzvonar. Zbirka statei i spohadiv pro Opanasa Zalyvakhu [The bell ringer. A collection of articles and memoirs about Opanas Zalyvakha] (2017) / Comp. V. Ovsienko. Kharkiv: TOV “Vydavnytstvo “Prava liudyny”. 240 s. [in Ukrainian].
- Hanushchak, V. (2017). Zhan zapashnoho napoiu: literaturoznachchi, literaturno-krytychni rozvidky [A jug of fragrant drink: literary, literary-critical explorations]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 212 s. [in Ukrainian].
- Horyn, M. (2009). Zapalyty svichu [Light a candle]. Kharkiv: Prava liudyny. 328 s. [in Ukrainian].
- Hrynkiv, D. (1990). Dzvony, v yakykh palaie bil Ukrainy [Bells in which Ukraine's pain burns]. *Vyzvolnyi shliakh – The Path of Liberation*, 5 (506), XLIII, 598–600. [in Ukrainian].
- Imena Ukrainy. 100 myttsiv. XX stolittia [Names of Ukraine. 100 artists. 20th century] (2023) / avt. pered. slova, vst. st., uklad. biohraf. i bibliohraf. mater., koment. i katalohu S. Pobozhii. Sumy: Universytetska knyha. 244 s. [in Ukrainian].

-
- Kinash, N. (2011). Tvorchist Opanasa Zalyvakhy [The work of Opanas Zalyvakha]. *Evryka. Zbirnyk studentskykh naukovykh prats – Eureka. Collection of Student Scientific Works*, XII, 202–203. [in Ukrainian].
- Kostiuk, I. (1998). Opanas Zalyvakha: “My shche v dorozi...”. Brytanski vrazhennia [Opanas Zalyvakha: “We are still on the way...” British impressions]. *Halychyna – Galicia*, 32 (1612), 8. [in Ukrainian].
- Matolich, I. (2021). Opanas Zalyvakha: “vse mozna vziaty v chuzhyntsia, okrim viry...” [Opanas Zalyvakha: “You can take everything from a stranger, except faith...”]. *Obrazotvorche mystetstvo – Fine arts*, 1, 116–119. [in Ukrainian].
- Nakonechnyi, L. (1997). Hosti pro sebe i svoi vrazhennia (korotki interviu). Panas Zalyvakha [Guests about themselves and their impressions (short interviews). Opanas Zalyvakha]. *Vyzvolnyi shliakh – The Path of Liberation*, 11, 1348–1349. [in Ukrainian].
- Opanas Zalyvakha (1925–2007) (do 85-yi richnytsi vid dnia narodzhennia) [Opanas Zalyvakha (1925–2007) (to the 85th anniversary of his birth)] (2010). *Shkilna biblioteka – School Library*, 10, 7. [in Ukrainian].
- Opanas Zalyvakha sohodni [Opanas Zalyvakha today] (1996). *Dzvin – Bell*, 8 (622), 152–155. [in Ukrainian].
- Opanas Zalyvakha: Albom [Opanas Zalyvakha: Album] (2003) / Comp. B. Mysiuha. Kyiv: Smoloskyp. 160 s. [in Ukrainian].
- Pershi lavreaty premii imeny Vasylia Stusa [The first laureates of the Vasyl Stus Prize] (1989). *Suchasnist – Modernity*, 9 (341), 122–123. [in Ukrainian].
- Pidhora, V. (1994). Khutir i antykhutir [A village and an anti-village]. *Suchasnist – Modernity*, 7–8, 129–139. [in Ukrainian].
- Pidhora, V. (1995). Filosof ukrainskoi obrazotvorchosty (mystetstvo Opanasa Zalyvakhy) [Philosopher of Ukrainian fine arts (art by Opanas Zalyvakha)]. *Vyzvolnyi shliakh – The Path of Liberation*, 4 (565), XLVIII, 448–453. [in Ukrainian].
- Skoverko, L. (2020). Tvory Opanasa Zalyvakhy u koleksii Khmelnytskoho oblasnoho khudozhnoho muzeiu [Works by Opanas Zalyvakha in the collection of the Khmelnytskyi Regional Art Museum]. *Muzei yak nevidiemna skladova vidkrytoho sotsiokulturnoho seredovyshcha: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (z nahody 40-richchia zasnuvannia Muzeiu mystetstv Prykarpattia), 2020 r.* Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 244–251. [in Ukrainian].
- Sverstiuk, Ye. (1993). Bludni syny Ukrainy [Prodigal sons of Ukraine]. Kyiv. 256 s. [in Ukrainian].
- Tarnashynska, L. (2019). Ukrainske shistdesiatnytsstvo: profili na tli pokolinnia (istoryko-literaturnyi ta poety kalnyi aspekty) [Ukrainian Sixties: Profiles Against the Background of a Generation (Historical, Literary, and Poetic Aspects)]. Kyiv: Smoloskyp. 592 s. [in Ukrainian].

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.2:78.011.26(519.5)

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.21>

Дарюга Едуард Васильович,
аспірант кафедри культурології, філософії та музеєзнавства
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
orcid.org/0009-0008-5819-4895
eduard.dariugha@gmail.com

ФЕНОМЕН К-ПОП У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ЦИФРОВОЇ ЕПОХИ

У статті досліджено феномен південнокорейської попмузики як унікального культурного явища, що здобуло світову популярність завдяки інноваціям, інтеграції та глобалізації. Проаналізовано історію розвитку К-поп, його поділ на покоління, кожне з яких зробило вагомий внесок у формування жанру та його адаптацію до умов цифрової епохи. Особливу увагу приділено швидкому оцифруванню музичної індустрії Південної Кореї, що сприяло глобальному поширенню жанру через онлайн-платформи YouTube, Spotify, Apple Music, Naver, Instagram та інші.

Розглянуто вестернізацію К-поп як стратегічного процесу інтеграції елементів західної культури, зокрема музичних стилів, використання англійської мови та міжнародну співпрацю. Значну увагу приділено маркетингу жанру, який базується на привабливій візуальній естетиці: яскраві кліпи, сценічні образи, хореографія та інтерактивний контент.

Водночас підкреслено роль корейської ідентичності, що залишається основним чинником стратегічної диференціації К-поп. Це проявляється через використання національних мотивів, мови та культурних елементів, які додають жанру унікальності на світовій музичній арені. Як наслідок, К-поп став не лише музичним напрямом, а й інструментом популяризації корейської культури, важливим компонентом «корейської хвилі», що формує нові культурні тенденції у сучасному світі.

Ця робота підкреслює значення К-поп як феномену культури цифрової епохи, який демонструє, що інновації та збереження культурної ідентичності можуть створити потужний глобальний вплив на світову культуру та суспільство.

Ключові слова: К-поп, покоління К-поп, «корейська хвиля», айдол, онлайн-платформа, фандом, оцифрування, вестернізація, маркетинг, корейська ідентичність.

Dariuha Eduard,
Postgraduate Student at the Department of Cultural Studies,
Philosophy and Museum Studies
Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
orcid.org/0009-0008-5819-4895
eduard.dariugha@gmail.com

K-POP PHENOMENON IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL CULTURE OF THE DIGITAL AGE

The article explores the phenomenon of South Korean pop music as a unique cultural phenomenon that has gained worldwide fame due to innovation, integration and globalization. The history of the development of K-pop, its division into generations, each of which made a significant contribution to the formation of the genre and its adaptation to the conditions of the digital age, is analyzed. Particular attention is paid to the rapid digitization of the music industry in South Korea, which contributed to the global spread of the genre through online platforms YouTube, Spotify, Apple Music, Naver, Instagram and others.

It considers the westernization of K-pop as a strategic process of integrating elements of Western culture, in particular musical styles, the use of English and international cooperation. Considerable attention is paid to

the marketing of the genre, which is based on attractive visual aesthetics: bright clips, stage images, choreography and interactive content.

At the same time, the role of Korean identity is emphasized, which remains the main factor in the strategic differentiation of K-pop. This is manifested through the use of national motifs, language and cultural elements that add uniqueness to the genre on the world music stage. As a result, K-pop has become not only a musical direction, but also a tool for popularizing Korean culture, an important component of the «Korean wave», which forms new cultural trends in the modern world.

This work highlights the importance of K-pop as a phenomenon of the culture of the digital age, which demonstrates that innovation and the preservation of cultural identity can create a powerful global impact on world culture and society.

Key words: K-pop, K-pop's generations, «Korean wave», idol, online platform, fandom, digitization, westernization, marketing, Korean identity.

Вступ. Постановка проблеми. У наш час музика стала не лише засобом розваги, а й потужним інструментом культурного впливу, що здатний об'єднувати людей різних національностей, мов і традицій. Яскравим прикладом такого впливу є К-рор, або К-поп чи кей-поп, тобто корейський поп – жанр сучасної музики, який виник у Південній Кореї. Цей жанр поєднує елементи попмузики, хіп-хопу, електронної музики, R&B і різних танцювальних жанрів, водночас вирізняючись яскравими сценічними образами, складними хореографіями та високоякісним продакшном (Учасники проєктів Вікімедіа. К-рор – Вікіпедія, 11 січня 2025 р.).

За час свого існування К-рор перетворився з локального південнокорейського явища на глобальний культурний феномен. Завдяки вдалому поєднанню сучасної музики, видовищних перформансів і використанню інноваційних технологій цей жанр проклав шлях до сердець мільйонів слухачів на всіх континентах, здобувши неймовірну популярність.

Сьогодні К-рор є одним із найвпливовіших культурних явищ сучасності, яке сформувало нові тренди в музичній індустрії, моді, кіно, танцях, іграх і навіть стандартах цифрового маркетингу. Цей жанр не лише відображає глобальні культурні процеси, а й сприяє інтеграції різних національних ідентичностей у спільний культурний простір, що є надзвичайно важливим у сучасному цифровому суспільстві.

У цифрову епоху, коли соціальні мережі й онлайн-платформи для обміну контентом стали ключовими інструментами комунікації, К-рор демонструє унікальний приклад культурного продукту, здатного долати мовні та географічні бар'єри. Завдяки таким цифровим інструментам, як YouTube, TikTok, Instagram

та X (Twitter), К-рор досягає мільйонів людей у всьому світу, трансформуючи локальну культуру у глобальний тренд. Також ці онлайн-платформи забезпечують тісну взаємодію між виконавцями К-рор та їхніми шанувальниками, створюючи нову модель із культурного обміну та поширення.

Нині К-рор є не лише засобом розваги, а й важливим чинником глобалізації та культурної інтеграції. Його здатності формувати культурний діалог між різними країнами та поколіннями сприяє розвитку іншого сучасного феномену, як-от «глобальна молодіжна культура». К-рор також демонструє, як сучасна музична індустрія здатна змінювати економічні, соціальні та культурні ландшафти, стаючи одним із символів нової ери культурної взаємодії.

Таким чином, тема цього дослідження є важливою для осмислення процесів, які відбуваються в сучасній культурі, а також вона дає змогу зрозуміти, як цифрові технології впливають на процеси глобалізації, культурної інтеграції та збереження національної ідентичності в умовах транснаціональної комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному світі феномен К-рор як глобального культурного явища привернув увагу численних дослідників, які аналізують його вплив на соціокультурні процеси та глобалізацію. За допомогою цифрових сервісів, як-от YouTube, TikTok і соціальних мереж, корейська культура стала доступною для світової аудиторії, сприяючи інтерактивності між артистами та фанатами. Це зумовило появу багатьох праць, присвячених різним аспектам К-рор і, зокрема, самому поширенню корейської культури, яке відоме у світі як «корейська хвиля» («корейська хвиля» (кор. 한류, 韓流, роман. Hallyu,

укр. Халлю) – це феномен, який говорить про стрімке поширення корейської культури у світі (Contributors to Wikimedia projects. Korean wave – Wikipedia, 25 January 2025)).

У статті Хюн-кі Кім Хогарта «Корейська хвиля: азійська реакція на західну глобалізацію» (Hogarth, 2013) «корейська хвиля» розглядається як відповідь Азії на західне культурне домінування. Автор досліджує, як музика, серіали, мода й інші елементи корейської культури, підтримані урядом, медіаінноваціями й цифровими платформами, зміцнили азійську ідентичність і створили альтернативний глобальний вплив. Праця підкреслює, як «корейська хвиля» формує новий баланс між регіональними та глобальними культурними процесами.

Ці ідеї розвиває праця «Халлю 2.0: Корейська хвиля в епоху соціальних мереж» (Lee, Nornes, 2015) під редакцією Сангжона Лі й Абе Маркуса Норнеса. Автори виділяють нову фазу Халлю 2.0, яка фокусується на соціальних мережах, що зробили корейський контент доступним для глобальної аудиторії та дали фанатам можливість активно брати участь у його просуванні. Книга акцентує увагу на ролі К-пор як ключового елемента сучасного Халлю та аналізує стратегії просування артистів, формування міжнародних фандомів і вплив таких явищ, як кліп Gangnam Style PSY. Окрім музики, у книзі розглядається вплив південнокорейських серіалів (K-dramas), моди (K-beauty), кухні та відеоігор як важливих компонентів культурного експорту. Водночас обговорюються виклики, як-от комерціалізація та ризики культурної однобокості.

У своїй роботі «Інтерв'ю з Дал Йонг Джином: Креативні індустрії та Південна Корея» (Binark, 2018) Мутлу Бінарк через інтерв'ю з дослідником Дал Йонг Джином розглядає роль творчих індустрій у розвитку Південної Кореї. Аналізує, як культурний сектор перетворився на ключовий економічний драйвер завдяки глобалізації Халлю, охоплюючи музику, серіали, кіно та відеоігри. Особлива увага приділяється урядовій підтримці через інвестиції в інфраструктуру та технології, які допомогли Південній Кореї адаптуватися до цифрової епохи. Інтерв'ю підкреслює, що успіх корейських творчих індустрій є результатом гармонійного поєднання локальної ідентичності, інновацій і глобального мислення.

Подібні теми порушуються в дослідженні Ніколеті Стефані Валеан «Креативні індустрії Південної Кореї: Корейська хвиля» (Valean, 2017). У ньому аналізується Халлю як центральний елемент творчих індустрій і його вплив на глобальну культурну й економічну динаміку. Авторка досліджує, як Південна Корея змогла перетворити такі сектори, як музика (K-pop), серіали (K-dramas), мода, косметика (K-beauty) та відеоігри, на потужний інструмент культурного експорту. Праця наголошує на ролі YouTube і Netflix, які розширили глобальне охоплення корейського культурного продукту, та обговорює інтеграцію локальних традицій із глобальними трендами, що сприяє новій хвилі культурного споживання.

У праці «Ось розподіл 4 поколінь К-Пор за версією вебжурналу IDOLOGY» (Kang, 2020) Дженні Канг та блозі «Яскрава еволюція К-Пор: від 1-го до 5-го покоління К-Пор груп» (Яскрава еволюція К-Пор: від 1-го до 5-го покоління К-Пор груп, 11 травня 2024 р.) аналізується розвиток корейської попмузики через еволюцію її поколінь – від зародження в 1990-х роках до сучасного п'ятого покоління. У цих роботах розглядаються ключові особливості кожного покоління, їхній вплив на глобалізацію корейської культури, а також адаптація до технологічних змін і попкультурних тенденцій. Обидві праці підкреслюють, як кожне покоління не лише адаптувалося до змін у технологіях і маркетингових стратегіях, а й зробило унікальний внесок у розвиток та глобальне поширення К-пор.

У статті Інґю О «Глобалізація К-пор: місце Кореї у світовій музичній індустрії» (Oh, 2013) досліджується трансформація К-пор з локального явища у глобальний бренд, який закріпив позиції Південної Кореї у світовій музичній індустрії. Автор аналізує стратегічні інвестиції в тренування артистів, створення якісного контенту та використання цифрових платформ, як-от YouTube, що сприяли глобалізації жанру. Особлива увага приділяється підтримці державою К-пор як інструменту культурної дипломатії та ролі соціальних медіа у створенні глобальних фанатських спільнот. Інґю О підкреслює, що глобалізація К-пор є прикладом ефективної гібридизації, яка поєднує корейську ідентичність із міжнародними трендами, сприяючи міжкультурному обміну.

Проблема гібридності також розглядається в дослідженні Дал Йонг Джина та Вунгдже Рю «Критична інтерпретація гібридного К-Рор: глобально-локальна парадигма змішування англійської мови в текстах» (Jin, Ryoo, 2014). Автори досліджують поєднання англійської та корейської мов у текстах пісень, яке робить К-рор привабливим для глобальної аудиторії, але водночас викликає дискусії про збереження культурної автентичності. Мовний гібридизм дає змогу К-рор долати мовні бар'єри, але ставить виклики в балансі між глобальними й локальними елементами.

У праці «Успіх К-рор: наскільки великий і чому такий швидкий?» (Messerlin, Shin, 2017) Патрік А. Мессерлін та Вонкю Шин аналізують причини стрімкого успіху К-рор. Автори відзначають значення інноваційного маркетингу, використання соціальних медіа (YouTube, Twitter) і підтримки уряду, який зробив культурний експорт частиною національної стратегії. Успіх К-рор пов'язаний із систематичним підходом до тренування артистів у великих агентствах (SM Entertainment, YG Entertainment, JYP Entertainment), інтеграцією західних музичних елементів і створенням міжнародного фандому через інтерактивність. Мессерлін і Шин наголошують, що гармонійне поєднання локальної корейської ідентичності з глобальними культурними тенденціями робить жанр універсальним і унікальним.

Дослідження різноманітності К-рор також можемо побачити в дисертації Вонсіок Лі «Різнорманітність К-Рор: фокус на расі, мові та музичному жанрі» (Lee, 2018). Лі аналізує, як жанр інтегрує елементи західної попмузики, хіп-хопу, R&B та електронної музики, створюючи унікальний стиль. Важливу роль відіграє англійська мова, яка робить жанр доступним для глобальної аудиторії, але викликає занепокоєння щодо збереження корейської ідентичності. Лі також звертає увагу на расове різноманіття, участь некорейських артистів і культурну апропріацію, підкреслюючи необхідність балансу між глобалізацією та автентичністю.

У статті «Множинні експозиції: Корейські тіла та транснаціональна уява. Різнорманітні способи викриття – корейська естетична орієнтація на форму тіла та уява поза кордонами» (Joo, Epstein, 2012) Рейчел М. Джу та Стівен Епштейн досліджують вплив корейських

стандартів краси в глобальному контексті. Автори аналізують, як образи, пов'язані із зовнішністю, стилем і фізичними характеристиками, формуються у Кореї та відображаються у К-рор, моді та K-dramas. Ці стандарти впливають на уявлення про Корею у світі й одночасно переосмислюють її культурну ідентичність. Дослідження підкреслює роль глобалізації та гібридності у формуванні стандартів краси, акцентуючи увагу на викликах, пов'язаних із комерціалізацією та адаптацією до міжнародних очікувань.

Таким чином, аналіз останніх досліджень демонструє, що К-рор, як один з ключових елементів «корейської хвилі», гармонійно інтегрує локальні традиції з глобальними тенденціями, формуючи багатогранність корейської культури. Вплив К-рор поширюється не лише на музичну індустрію, але й на інші сфери культури та міжкультурний обмін. Водночас жанр стикається з викликами, як-от комерціалізація та необхідність збереження культурної автентичності.

Мета статті – дослідити феномен К-рор як глобального культурного явища цифрової епохи, визначити його історичні етапи розвитку та ключові чинники глобальної популярності, а також його роль у культурі цифрової епохи. Проаналізувати, як поєднання корейської ідентичності, візуальної естетики, західних трендів, сучасних маркетингових стратегій та оцифрування музичної індустрії сприяло становленню К-рор як унікального культурного продукту з глобальним впливом.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи такий феномен сучасної культури, як музичний жанр К-рор, важливо насамперед зазначити, що історія його розвитку бере свій початок ще з 1990-х років і триває донині. У своєму розвитку К-рор поділяється на окремі покоління або фази, які відрізняються характерними особливостями: трендами, ідеями, хореографією, а також музикою, яка відображає зміни в жанрі. Ці особливості допомагають глибше зрозуміти динаміку розвитку К-рор, його еволюцію в умовах глобалізації та значення для сучасної культури (Kang, 2020; Яскрава еволюція К-Рор: від 1-го до 5-го покоління К-Рор груп, 11 травня 2024 р.).

Перше покоління К-рор розпочалося 11 квітня 1992 року з дебюту бой-бенду Seo Taiji

and Boys (Contributors to Wikimedia projects. Seo Taiji and Boys – Wikipedia, 13 January 2025). На творчість цього чоловічого гурту величезний вплив здійснили японські айдоли (айдол (від англ. idol – «кумир», «ідеал») – у попкультурі Японії та Південної Кореї це молода медіа-персона з ретельно вибудованим іміджем, яка зазвичай розпочинає свою кар'єру ще в підлітковому віці, а також має привабливу зовнішність і володіє різними творчими здібностями (Учасники проєктів Вікімедіа. Японський ідол – Вікіпедія, 12 січня 2025 р.) та американські поп-музика, хіп-хоп і хіп-хоп культура загалом. Seo Taiji and Boys стали першими, хто почав читати реп корейською мовою, вставляючи англійські слова та фрази в тексти своїх пісень. Саме це стало однією з ключових рис жанру К-поп.

Таким чином, учасники гурту Seo Taiji and Boys заклали фундамент для майбутніх артистів К-поп (Contributors to Wikimedia projects. Seo Taiji and Boys – Wikipedia, 13 January 2025). Серед інших виконавців цього покоління варто згадати чоловічі гурти Turbo, H.O.T., Sechs Kies, Shinhwa, G.O.D., жіночі колективи S.E.S. та Fin.K.L., а також сольних артистів, як-от Rain, Lee Hyori та BoA. Перше покоління К-поп тривало до 2003 року, закладаючи основи для наступних етапів еволюції цього жанру (Kang, 2020; Яскрава еволюція К-Поп: від 1-го до 5-го покоління К-Поп груп, 11 травня 2024 р.).

З дебюту бой-бенду TVXQ 26 грудня 2003 року розпочинає свою діяльність друге покоління К-поп. Це покоління отримало назву «золоте покоління», оскільки саме в цей час розпочалося активне поширення «корейської хвилі» по країнах Азії, що ознаменувало значний прорив для К-поп. Серед видатних представників цього періоду варто виділити жіночі гурти After School, T-ARA, KARA, Wonder Girls, 2NE1, Girls' Generation, Miss A та чоловічі колективи Epik High, Big Bang, Super Junior, SHINee.

У період другого покоління К-поп став дедалі популярнішим не лише в Азії, а й у всьому світі. Це стало можливим завдяки тому, що агентства та компанії К-поп почали активно використовувати цифрові платформи, як-от YouTube та Spotify, що в підсумку дало змогу значно розширити охоплення аудиторії. Завдяки цьому вони не лише підтримували інтерес серед наявних фанатів, але й залучали

нову аудиторію, зокрема міжнародну. Саме в цей період К-поп утвердився як глобальне культурне явище, що виходить за межі локальних ринків і встановлює нові стандарти в індустрії розваг (Kang, 2020; Яскрава еволюція К-Поп: від 1-го до 5-го покоління К-Поп груп, 11 травня 2024 р.).

Особливе місце в розвитку К-поп посідає третє покоління, яке тривало з 2012 по 2018 рік. Воно офіційно розпочалося 8 квітня 2012 року з дебюту бой-бенду EXO. Це покоління називають особливим, адже саме в цей період стався переломний момент у світовій популярності К-поп. У 2012 році південнокорейський співак PSY випустив хіт Gangnam Style, музичний кліп якого став першим відео на YouTube, що пододало позначку в 1 мільярд переглядів (Учасники проєктів Вікімедіа. Psy – Вікіпедія, 28 листопада 2024 р.; Учасники проєктів Вікімедіа. Gangnam Style – Вікіпедія, 26 листопада 2024 р.).

Третє покоління також стало найпопулярнішим поза межами Азії. Саме в цей період дебютували всесвітньо відомі гурти BTS та Blackpink, а артисти К-поп почали їздити у світові тури та збирати стадіони за межами Південної Кореї та Японії. Популярність онлайн-платформ і соціальних мереж, як-от Naver та Instagram, значно зросла, доповнюючи YouTube та Spotify як основні інструменти для поширення К-поп контенту.

У межах третього покоління К-поп було значно підвищено якість музичних кліпів, хореографії та рекламного контенту. Крім того, артисти цього покоління були першими, хто почав активно взаємодіяти зі своїми фанатами через соціальні мережі та фан-зустрічі, що сприяло створенню тіснішого зв'язку між виконавцями та їхньою аудиторією.

До популярних гуртів третього покоління К-поп належать чоловічі колективи EXO, NU'EST, VIXX, BTS, Got7, Seventeen, NCT 127, а також жіночі гурти Red Velvet, Mamamoo, Twice, GFriend та Blackpink. Саме третє покоління стало справжнім проривом для К-поп у глобальному масштабі, закріпивши його статус як культурного феномену (Kang, 2020; Яскрава еволюція К-Поп: від 1-го до 5-го покоління К-Поп груп, 11 травня 2024 р.).

З 2018 по 2023 рік К-поп розвивався в межах четвертого покоління. Офіційно це покоління

стартувало 25 березня 2018 року з дебюту бойбэнду Stray Kids. Примітно, що якщо айдолам попередніх поколінь були потрібні роки, щоб здобути популярність, то багато артистів четвертого покоління досягли успіху всього за кілька місяців завдяки зростанню інтересу до К-рор у світі й активному використанню інтернету. Цей інтерес ще більше посилювався під час пандемії COVID-19, коли цифрові платформи стали основним способом взаємодії з фанатами (Kang, 2020; Яскрава еволюція К-Рор: від 1-го до 5-го покоління К-Рор груп, 11 травня 2024 р.).

Особливістю музики четвертого покоління є її орієнтація на міжнародну аудиторію. Хореографія артистів цього періоду вражає своєю складністю, а у піснях часто використовують семпли – мелодії з уже записаних і добре відомих музичних творів. При цьому композиції четвертого покоління значно різняться між собою як за жанром, так і за подачею, демонструючи різноманіття стилів і творчих підходів.

Серед популярних гуртів четвертого покоління К-рор можна виділити чоловічі колективи Stray Kids, Ateez, TXT та жіночі гурти Loona, Itzy, (G)I-dle, Aespa, STAYC, IVE, NewJeans та Le Sserafim. Це покоління стало ще одним ключовим етапом у глобалізації К-рор, відкривши нові горизонти для нього та забезпечивши йому дедалі більшу популярність у світі (Яскрава еволюція К-Рор: від 1-го до 5-го покоління К-Рор груп, 11 травня 2024 р.).

Деякі шанувальники К-рор припускали, що четверте покоління може стати останнім, а інтерес до корейської попмузики поступово згасне. Проте ці прогнози не справдилися. 10 липня 2023 року, із дебютом гурту Zerobaseone, розпочалося п'яте покоління К-рор. До цього покоління також належать нові гурти, як-от Xikers, Boynextdoor, Odd Eye Circle, Kiss of Life, BabyMonster. Оскільки п'яте покоління розпочало свою діяльність відносно недавно, воно ще недостатньо досліджене. Проте час покаже, які нові здобутки та революційні зміни це покоління внесе у світ К-рор (Яскрава еволюція К-Рор: від 1-го до 5-го покоління К-Рор груп, 11 травня 2024 р.).

Таким чином, можемо сказати, що кожне покоління К-рор має свої унікальні риси, зокрема у музичних стилях і тематиці пісень. Перше покоління зосереджувалося на простих

романтичних темах та юнацьких мріях, використовуючи танцювальну попмузику з елементами хіп-хопу. Друге покоління почало експериментувати з жанрами, як-от R&B, електропоп і EDM, приділяючи увагу мотиваційним темам, амбіціям і самореалізації. У третьому поколінні музика стала глобалізованою, зверненою до міжнародної аудиторії, а теми почали охоплювати соціальні проблеми, внутрішню боротьбу та психічне здоров'я, як це зробили BTS у своїх текстах про прийняття себе. Четверте покоління відзначилося насиченими EDM-бітами, експериментальними жанрами й акцентом на самовираженні, незалежності та діалозі з фанатами. Сучасне, п'яте, покоління К-рор, яке нещодавно почало формуватися, акцентує на повній інтеграції новітніх технологій, як-от штучний інтелект та віртуальна реальність, у музичні та візуальні концепти. Теми їхніх пісень, імовірно, ще більше сфокусуються на глобальних проблемах, екології, цифровій етиці та збереженні автентичності в умовах технологічного прогресу. Очевидно, що корейська попмузика не лише не втрачає популярності, а й продовжує активно розвиватися, демонструючи свою здатність підкорювати нові вершини (Kang, 2020; Яскрава еволюція К-Рор: від 1-го до 5-го покоління К-Рор груп, 11 травня 2024 р.).

Бурхливий розвиток, поширення та глобальна популяризація К-рор стали можливими завдяки декільком ключовим аспектам. Одним із найважливіших чинників, який почав перетворювати К-рор із локального явища на глобальний феномен ще в середині 90-х років ХХ століття, було швидке оцифрування музичної індустрії Південної Кореї. Важливо відзначити, що саме південнокорейські музичні компанії були одними з перших у світі, які повністю реалізували потенціал нових інтернет-технологій для просування, поширення та маркетингу К-рор, що значно прискорило інтеграцію цього жанру у світову музичну культуру. Завдяки такому інноваційному підходу К-рор швидкими темпами почав завойовувати нових прихильників як у Південній Кореї, так і в інших країнах, одночасно розширюючи свій фандом (Messerlin, Shin, 2017, p. 425).

Цифрова епоха здійснила революційні зміни в музичній індустрії, позбавивши споживачів залежності від обмежених засобів розповсюдження музики, таких як купівля платівок,

касет чи компакт-дисків. Завдяки появі цифрових музичних сервісів, наприклад Spotify та Apple Music, музика стала доступною за низькою ціною, а через популярні відеохостинги, наприклад YouTube, з'явилася можливість безплатно слухати пісні та переглядати музичні кліпи. Ці цифрові платформи значно сприяли ще більшому поширенню К-рор, зробивши його доступним для мільйонів слухачів по всьому світу (Oh, 2013).

Важливу роль у процесі глобалізації та популяризації К-рор відіграли південнокорейські компанії з електроніки, які швидко опинилися на передових позиціях у сфері музичних технологій, пов'язаних з інтернетом. Завдяки цьому К-рор індустрія змогла раніше, ніж конкуренти з країн ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку), освоїти новітні технологічні можливості (Messerlin, Shin, 2017, p. 426). Особливо ефективними ці технології стали для малого бізнесу, зокрема для провідних К-рор компаній, які через свої менші інвестиційні вимоги та нижчі витрати змогли швидко адаптуватися до змін (Binark, 2018; Valean, 2017). Як наслідок, Південна Корея не лише успішно освоїла ринок онлайн-продажів, а й зробила це набагато раніше та швидше, ніж конкуренти з інших країн.

Таким чином, цифрові технології стали одним із ключових факторів розвитку К-рор, що дало змогу цьому жанру досягнути глобального масштабу й інтерактивності. Завдяки онлайн-платформам, як-от YouTube, Spotify, Apple Music, Naver та Instagram, К-рор артисти оперативно поширюють свою музику, кліпи та інший контент серед міжнародної аудиторії, одночасно створюючи вірусні тренди, зокрема, через танцювальні челенджі та короткі відео. Інновації у вигляді віртуальної реальності (VR) і доповненої реальності (AR) покращують рівень виступів, перетворюючи концерти на яскраві цифрові шоу. Завдяки онлайн-платформам фанати мають можливість взаємодіяти з улюбленими артистами під час прямих ефірів і спеціальних заходів. Окрім цього, використання штучного інтелекту (AI) та аналітики дає змогу компаніям прогнозувати тренди, аналізувати вподобання слухачів і створювати персоналізований контент для кожного шанувальника (Oh, 2013).

Ще одним важливим аспектом успіху К-рор на світовій арені стала його вестернізація.

Зростання популярності цього жанру на Заході значно сприяло процвітанню південнокорейської економіки, оскільки великий відсоток слухачів К-рор нині становлять саме західні слухачі. Згідно з результатами онлайн-опитувань, 56,8% фанатів К-рор проживають у Північній Америці, переважно в США та Канаді. Крім того, за даними інфографіки Spotify (K-Pop around the world – Spotify, without date), США є провідною країною потокового прослуховування К-рор, що сприяє подальшому зростанню популярності цього жанру в інших країнах Заходу. З огляду на те, що величезна частка прибутків цієї індустрії значною мірою залежить від західної аудиторії, провідні К-рор компанії Південної Кореї дедалі більше орієнтуються на смаки та інтереси західних слухачів, навіть більше, ніж на власну корейську аудиторію.

Проте вестернізація К-рор має і певні суперечливі наслідки. Однією з характерних особливостей пісень, які сьогодні лунають у країнах Заходу, є те, що більшість із них написані англійською мовою, щоб подолати мовний бар'єр. Однак у таких композиціях часто відсутній ключовий аспект корейської культури – сама корейська мова. Це частково позбавляє К-рор його автентичності та культурної самобутності (Wandering Shadow, 30 May 2019). Наприклад, такі хіти, як Dynamite від BTS і сольний альбом Rose із Blackpink, демонструють помітну відсутність корейського впливу, хоча вони й досягли величезного успіху в західній попкультурі (Contributors to Wikimedia projects. Dynamite (BTS song) – Wikipedia, 10 January 2025; Contributors to Wikimedia projects. R (single album) – Wikipedia, 26 January 2025).

Попри те що К-рор перебуває під сильним впливом західної попмузики, цей жанр постійно еволюціонує, зберігаючи свої унікальні риси. Його хореографія, енергія та мова створюють унікальний стиль, який відрізняє К-рор від інших жанрів. Водночас К-рор не повинен надто змінюватися під впливом вестернізації, щоб не втратити своє автентичне місце в плейлисті західних слухачів. Як і будь-який інший музичний жанр, К-рор варто поважати за те, яким він є.

Сьогодні К-рор продовжує еволюціонувати, залучаючи нових слухачів зі всього світу. Проте надмірна вестернізація може поставити

під загрозу унікальні риси цього жанру та його глибокий зв'язок із корейською культурою. Наприклад, такі пісні, як *Gone* від *Rose*, часто сприймаються новими слухачами як звичайна західна попмузика, а не як частина K-pop (Contributors to Wikimedia projects. *Gone* (Rosé song) – Wikipedia, 15 January 2025). Це створює ризик поступової втрати культурної ідентичності жанру в майбутньому (Wandering Shadow, 30 May 2019).

Вестернізація корейської музики, безумовно, стала одним із ключових чинників економічного зростання південнокорейської музичної індустрії, продемонструвавши її здатність до глобальної інтеграції. Проте цей процес водночас призвів до зменшення культурної самобутності, яка раніше була основою K-pop. Зростання впливу західної культури на незахідну, зокрема використання англійської мови в K-pop, безпосередньо пов'язане із сучасними реаліями світового ринку та економічними викликами, які змушують цей жанр адаптуватися до глобальної аудиторії (Lee, 2018, p. 46).

Початок використання англійської мови як інструмента для розширення ринку K-pop сприяв його поступовій популяризації: спочатку в межах Південної Кореї, пізніше в інших країнах Азії, а згодом і на музичному ринку Заходу. Хоча деякі K-pop гурти та виконавці вивчають місцеві мови, зокрема японську чи китайську, щоб залучити слухачів із сусідніх ринків, більшість із них зосереджуються на вивченні англійської мови. Це пов'язано з її роллю як глобальної лінгва франка, що дає змогу значно розширити цільову аудиторію, зміцнити позиції та підвищити конкурентоспроможність K-pop на світовій арені (Jin, Ryoo, 2014, p. 120).

Стратегічне використання англійської мови є помітним у приспівках і хуках пісень K-pop, адже це полегшує їхнє сприйняття, відтворення та запам'ятовування серед міжнародної аудиторії, яка здебільшого не знайома з корейською мовою. Із цієї причини південнокорейські компанії з індустрії розваг часто залучають американських композиторів для створення мелодій K-pop. Про експоненційне зростання використання англійської мови в K-pop свідчать і назви багатьох найпопулярніших пісень цього жанру (Jin, Ryoo, 2014, p. 123).

Така тенденція інтеграції англійської мови та спільного виробництва пісень англійською,

імовірно, зберігатиметься й надалі. Завдяки швидкому впровадженню англійської мови K-pop трансформувався у гібридний музичний жанр, який вдало поєднує «екзотику» корейської культури та мови з універсальністю англійської мови як світової лінгва франка. У підсумку це забезпечило жанру високу популярність і сприяло його інтеграції у глобальний музичний простір. Завдяки цьому унікальному поєднанню жанр не лише зберігає свою культурну ідентичність, але й стає доступним для ширшої міжнародної аудиторії.

Швидке впровадження англійської мови дало можливість K-pop зміцнити свої позиції на світовій арені, значно розширити цільову аудиторію та інтегруватися в глобальний музичний простір. Цей підхід став основою його високої популярності та забезпечив K-pop статус феномену, який поєднує локальні традиції з універсальними цінностями сучасної культури (Jin, Ryoo, 2014, p. 120).

Ще одним ключовим аспектом успіху K-pop є його маркетинг, який значною мірою базується на привабливій візуальній естетиці, здатній зацікавити міжнародну аудиторію. Сучасна південнокорейська попкультура створюється під значним впливом Заходу, і ця адаптація робить її знайомою та привабливою для західних слухачів, сприяючи успіху на міжнародному рівні.

Одним із проявів цієї інтеграції є використання візуальних посилок до американського хіп-хопу в музичних кліпах корейських попвиконавців. Наприклад, у кліпі на пісню *Crayon* південнокорейський репер *G-Dragon* танцює брейкданс, носить кастети у формі пазурів і спортивні прикраси великого розміру, що є характерними атрибутами американської хіп-хоп-культури (Contributors to Wikimedia projects. *Crayon* (song) – Wikipedia, 30 June 2024). У кліпі *Kill This Love* співачка *Lisa* з гурту *Blackpink* виконує реп, а її образ доповнюють хвости з африканських кіс, що є відсиланням до афроамериканської моди. Також у цьому ж кліпі є сцена, у якій учасниця копіює культовий образ Анджеліни Джолі з фільму «Лара Крофт: Розкрадачка гробниць» (Contributors to Wikimedia projects. *Kill This Love* (song) – Wikipedia, 23 January 2025). Інший приклад – музичний кліп на пісню *I Got a Boy* гурту *Girls' Generation*, у якому учасниці одягнені у «вуличному» стилі з елементами західної моди, як-от бандани

та мішкуваті штани (Contributors to Wikimedia projects. I Got a Boy (song) – Wikipedia, 17 November 2024).

Таким чином, К-рор не лише адаптує музичний контент, а й формує унікальний візуальний стиль, який вдало поєднує корейську ідентичність з елементами західної культури, що робить цей жанр дедалі більш доступним і привабливим для світової аудиторії.

Водночас рекламні та маркетингові стратегії, розроблені спеціально для цифрової епохи, також відіграють значну роль у популяризації К-рор. Південнокорейські компанії, а саме YG Entertainment, JYP Entertainment і SM Entertainment, активно просувають своїх артистів у «візуальних» сегментах, зокрема в косметичці, моді та харчовій індустрії. Їхні зірки часто займаються моделінгом, створюючи яскравий і впізнаваний бренд як на рівні компанії, так і на рівні кожного К-рор гурту. Завдяки такому підходу ці бренди стають все популярнішими по всьому світу, залишаючись при цьому унікальними та складними для копіювання (Meserlin, Shin, 2017, p. 426).

Реклама К-рор поширюється через потужні цифрові інструменти, зокрема YouTube, Instagram, Facebook і Twitter, які стали основними платформами для маркетингу. Окрім того, соціальні мережі дають змогу фанатам відігравати активну роль у популяризації К-рор. За допомогою онлайн-блогів, фан-сайтів, фан-фіків та фан-відео прихильники не лише споживають контент, але й невідомо стають його розповсюджувачами (Oh, 2013).

Ця взаємодія між К-рор індустрією, знаменитостями К-рор (так званими кумирами) і їхніми фанатами стала ключовим чинником у посиленні глобальної присутності К-рор. Завдяки активному використанню соціальних мереж для просування контенту вони створили потужний інструмент з популяризації К-рор. У кінцевому підсумку К-рор посів провідне місце в сучасній транснаціональній масовій попкультурі, залучаючи дедалі ширшу аудиторію по всьому світу.

Водночас важливим аспектом успіху К-рор залишається його корейська ідентичність, яка стала основою для стратегічної диференціації жанру. Завдяки яскраво вираженій «корейськості» К-рор зміг створити унікальний імідж, що вирізняє його серед інших музичних жанрів.

Одним із ключових елементів цього успіху є підтримка та впровадження «традиційних» («східних») цінностей, які знаходять відображення у творчості та поведінці айдолів К-рор. Зірки цього жанру зобов'язані дотримуватися суворих стандартів, встановлених компаніями індустрії розваг, що підкреслює їх унікальність і створює відмінність від виконавців інших музичних жанрів (Joo, Epstein, 2012; Lee, 2018, p. 55).

У К-рор як чоловіки, так і жінки айдоли повинні підтримувати «ідеальний» публічний і особистий імідж. Їхнє професійне й особисте життя має бути «однаково пристойним, не загрозливим і не вульгарним». Крім того, айдоли зобов'язані дотримуватися традиційно-консервативного азійського ставлення до фізичної взаємодії між чоловіками та жінками. Хоча танцювальні рухи айдолів часто мають провокаційний характер і сексуальний підтекст, у їхніх відео рідко зображується пряма фізична взаємодія між виконавцями протилежної статі. Наприклад, у кліпах К-рор майже ніколи не показують провокаційних танців із партнерами іншої статі.

Жінки айдоли в К-рор повинні мати гламурний вигляд як на сцені, так і в повсякденному житті, залишаючись при цьому водночас провокаційними, але менш зухвалими порівняно із сучасними західними кумирами. Їхній зовнішній вигляд і поведінка часто формуються під впливом мінливих маркетингових тенденцій і споживчих запитів. Це створює додатковий тиск на чоловіків та жінок айдолів, змушуючи їх відповідати міжнародним стандартам краси й адаптуватися до попиту на конкретний зовнішній образ (Joo, Epstein, 2012).

Рівень соціальної конкурентоспроможності в Південній Кореї постійно зростає, особливо в контексті вимог до зовнішньої краси. Щоб відповідати міжнародним стандартам і досягти бажаного іміджу, багато айдолів К-рор піддаються «вестернізації» свого зовнішнього вигляду. Це може передбачати косметичну хірургію, наприклад операції на повіках для перетворення «азійських» монолід на «європейські» подвійні повіки, використання кремів для відбілювання шкіри та фарбування волосся із чорного на каштановий, блонд або рудий. Такі зміни допомагають їм виділятися серед інших айдолів і досягати більшої популярності. Проте

навіть із такими змінами чітко азійська зовнішність продовжує позиціонувати їх як «інших» музичних виконавців на панівному західному музичному ринку (Hogarth, 2013, p. 149).

Імідж виконавців К-пор ретельно продуманий і має важливе значення, оскільки айдоли виконують роль своєрідних культурних послів Південної Кореї. Вони зобов'язані презентувати свою країну в засобах масової інформації в максимально позитивному світлі, демонструючи високі стандарти поведінки та зовнішнього вигляду. Водночас важливим аспектом їхнього публічного життя є жорстко контрольований публічний образ, оскільки будь-який скандал у Південній Кореї може мати серйозні та тривалі соціальні наслідки, негативно впливаючи як на виконавця, так і на його компанію.

Саме завдяки таким виразним особливостям, як фізичним, так і культурним, К-пор зміг зайняти визначну нішу на глобальному ринку музики та масової культури. Цей жанр існує на перетині глобалізації та національної і расової ідентичності, вдало зберігаючи баланс між підтримкою корейських культурних цінностей і стратегічною інтеграцією західних трендів. Такий підхід дав можливість К-пор не лише розширити свою аудиторію та вплив у всьому світі, але й зберегти свою унікальну «азійську» ідентичність, яка відрізняє його від інших музичних жанрів.

Як зазначає Корейський фонд міжнародного культурного обміну (KOFICE), різні країни розвивають свої культурні індустрії на конкурентній основі. KOFICE стверджує, що нині триває інтенсивна боротьба між державами за використання культурних індустрій як для стимулювання внутрішньої економіки, так і для виходу на світову арену (Lee, Nornes, 2015). У цьому контексті К-пор, як частина «корейської хвилі», відіграв важливу роль у просуванні Південної Кореї на міжнародному рівні (South Korea – Place Explorer – Data Commons, 2023).

Завдяки стратегічному використанню цифрового маркетингу, а також свідомому синтезу корейської культури із західною культурою та естетикою К-пор за менше ніж 30 років став привабливим для західної аудиторії. Колись локальний піджанр перетворився на трансконтинентальний і транснаціональний глобальний феномен, який постійно адаптується й еволюціонує. Сьогодні К-пор поступово відходить

від свого монокультурного образу. У його індустрію все частіше входять айдоли з інших країн, зокрема з Японії, Тайваню, Китаю, Таїланду та США, які впливають на розвиток жанру та сприяють його глобальній інтеграції (Lee, 2018, p. 55).

Висновки. Підсумовуючи, можемо сказати, що феномен К-пор у контексті глобальної культури цифрової епохи є яскравим прикладом того, як національна музична індустрія може стати світовим явищем завдяки унікальному поєднанню традицій, інновацій і глобальних тенденцій. Починаючи свій шлях у 1990-х роках, К-пор пройшов кілька важливих етапів еволюції, які нині поділяють на покоління, кожне з яких зробило вагомий внесок у становлення жанру. Перші покоління заклали основу жанру, вводили нові музичні стилі й естетичні підходи, тоді як наступні покоління адаптували К-пор до умов глобалізованого світу, значно розширюючи його географічний вплив і залучаючи нові аудиторії.

Одним із ключових чинників успіху К-пор стало стрімке оцифрування музичної індустрії Південної Кореї. Завдяки розвитку цифрових платформ, як-от YouTube, Spotify, Apple Music, Naver, Instagram та інших, корейська музика змогла подолати кордони, досягнувши аудиторії у всьому світі. Цифрові технології не лише полегшили доступ до контенту, а й створили інтерактивний простір для взаємодії артистів із фанатами, що стало важливим компонентом у зміцненні міжнародної популярності жанру.

Ще одним важливим аспектом є процес westernізації К-пор, який передбачав запозичення елементів західної попкультури, включно з музичними стилями, текстами англійською мовою, а також співпрацею з артистами та продюсерами із Заходу. Це допомогло К-пор адаптуватися до очікувань міжнародної аудиторії, водночас зберігаючи свою унікальність.

Особливу роль у популяризації К-пор відіграв маркетинг, що базується на візуальній естетиці. Високоякісні музичні кліпи, продумана сценічна хореографія, стильний вигляд артистів, а також детально сплановані дизайни альбомів стали одними з основних елементів, які приваблюють нових слухачів. Крім того, активна робота з фанатами, створення ексклюзивного контенту для них та інтерактивний підхід допомогли перетворити К-пор на

глобальний бренд, де фанати відіграють роль не лише споживачів, але й активних учасників процесу.

Попри високий ступінь інтеграції із західною культурою, К-пор зберігає свою корейську ідентичність. Традиційні мотиви, корейська мова, а також культурні елементи формують основу жанру, яка вирізняє його серед інших видів сучасної популярної музики. Ця стратегічна диференціація дозволила К-пор не лише зберегти свою автентичність, а й стати важливим інструментом «м'якої сили» Південної

Кореї у світі, сприяючи поширенню корейської культури та ідентичності на глобальному рівні.

Таким чином, К-пор є унікальним феноменом культури цифрової епохи, який поєднує інновації та традиції, задовольняючи запити глобальної аудиторії. Його успіх є прикладом того, як культурна індустрія, адаптуючись до умов сучасного світу, здатна стати провідним чинником глобальної культурної взаємодії, формуючи нові тенденції й долаючи кордони між культурами.

Список використаних джерел:

Учасники проєктів Вікімедіа. Gangnam Style – Вікіпедія (26 листопада 2024 р.). *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Gangnam_Style (дата звернення: 17.01.2025).

Учасники проєктів Вікімедіа. К-пор – Вікіпедія (11 січня 2025 р.). *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/К-пор#:~:text=К-팝\)%20-%20музичний%20жанр,сучасний%20ритм-енд-блюз](https://uk.wikipedia.org/wiki/К-пор#:~:text=К-팝)%20-%20музичний%20жанр,сучасний%20ритм-енд-блюз) (дата звернення: 15.01.2025).

Учасники проєктів Вікімедіа. Psy – Вікіпедія (28 листопада 2024 р.). *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Psy> (дата звернення: 17.01.2025).

Учасники проєктів Вікімедіа. Японський ідол – Вікіпедія (12 січня 2025 р.). *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Японський_ідол (дата звернення: 15.01.2025).

Яскрава еволюція К-Поп: від 1-го до 5-го покоління К-Поп груп. (11 травня 2024 р.). *Blog | Delivered Korea*. URL: <https://blog.delivered.co.kr/uk/k-pop/korean-artist/vibrant-evolution-of-k-pop-from-1st-to-5th-gen-k-pop-groups/> (дата звернення: 14.12.2024).

Binark, M. (2018). Interview with Dal Yong Jin: creative industries and South Korea. *Moment journal*. Vol. 5, no. 2. P. 281–293. URL: <https://doi.org/10.17572/mj2018.2.281293> (date of access: 16.12.2024).

Contributors to Wikimedia projects. Crayon (song) – Wikipedia (30 June 2024). *Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Crayon_\(song\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Crayon_(song)) (date of access: 20.01.2025).

Contributors to Wikimedia projects. Dynamite (BTS song) – Wikipedia (10 January 2025). *Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Dynamite_\(BTS_song\)#:~:text=%20Dynamite%20is%20a%20song%20recorded,Agombar%20and%20produced%20by%20Stewart.](https://en.wikipedia.org/wiki/Dynamite_(BTS_song)#:~:text=%20Dynamite%20is%20a%20song%20recorded,Agombar%20and%20produced%20by%20Stewart.) (date of access: 20.01.2025).

Contributors to Wikimedia projects. Gone (Rosé song) – Wikipedia (15 January 2025). *Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Gone_\(Rosé_song\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Gone_(Rosé_song)) (date of access: 21.01.2025).

Contributors to Wikimedia projects. I Got a Boy (song) – Wikipedia (17 November 2024). *Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/I_Got_a_Boy_\(song\)](https://en.wikipedia.org/wiki/I_Got_a_Boy_(song)) (date of access: 18.01.2025).

Contributors to Wikimedia projects. Kill This Love (song) – Wikipedia (23 January 2025). *Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Kill_This_Love_\(song\)#:~:text=%20Kill%20This%20Love%20is%20a,play%20of%20the%20same%20name.](https://en.wikipedia.org/wiki/Kill_This_Love_(song)#:~:text=%20Kill%20This%20Love%20is%20a,play%20of%20the%20same%20name.) (date of access: 25.01.2025).

Contributors to Wikimedia projects. Korean wave – Wikipedia (25 January 2025). *Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Korean_wave (date of access: 27.01.2025).

Contributors to Wikimedia projects. R (single album) – Wikipedia (26 January 2025). *Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/R_\(single_album\)](https://en.wikipedia.org/wiki/R_(single_album)) (date of access: 27.01.2025).

Contributors to Wikimedia projects. Seo Taiji and Boys – Wikipedia (13 January 2025). *Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Seo_Taiji_and_Boys (date of access: 18.01.2025).

Hallyu 2.0: The Korean wave in the age of social media / ed. by S. Lee, A.M. Nornes (2015). Ann Arbor: University of Michigan Press. 268 p. URL: <https://www.fulcrum.org/concern/monographs/vt150k31t> (date of access: 16.01.2025).

Hogarth, H.-k. K. (2013). The Korean wave: an Asian reaction to western-dominated globalization. *Perspectives on global development and technology*. Vol. 12, no. 1–2. P. 135–151. DOI: <https://doi.org/10.1163/15691497-12341247> (date of access: 12.01.2025).

Jin, D.Y., Ryoo, W. (2014). Critical interpretation of hybrid K-pop: the global-local paradigm of English mixing in lyrics. *Popular music and society*. Vol. 37, no. 2. P. 113–131. URL: https://www.researchgate.net/publication/262862433_Critical_Interpretation_of_Hybrid_K-Pop_The_Global-Local_Paradigm_of_English_Mixing_in_Lyrics (date of access: 23.12.2024).

Joo, R.M., Epstein, S. (2012). Multiple exposures: Korean bodies and the transnational imagination. *さまざまなさらし方——韓国の体型美志向と国境をこえる想像力. Asia pacific journal: Japan focus*. Vol. 10, no. 33 (1). URL: <https://apijf.org/2012/10/33/stephen-epstein/3807/article> (date of access: 09.01.2025).

Kang, J. (2020). Here's the breakdown of K-pop's 4 generations, according to IDOLOGY webzine. *Koreaboo*. URL: <https://www.koreaboo.com/lists/breakdown-kpop-4-generations-according-idology-magazine/> (date of access: 14.12.2024).

K-Pop around the world – Spotify. (without date). *Spotify*. URL: <https://newsroom.spotify.com/media-kit/k-pop-around-the-world> (date of access: 20.12.2024).

Lee, W. (2018). Diversity of K-pop: a focus on race, language, and musical genre: A thesis for the degree of master of arts. Bowling Green. 109 p. URL: https://etd.ohiolink.edu/acprod/odb_etd/ws/send_file/send?accession=bgsu1526067307402648&disposition=inline (date of access: 23.01.2025).

Messerlin, P.A., Shin, W. (2017). The success of K-pop: how big and why so fast? *Asian journal of social science*. No. 45 (4–5). P. 409–439. URL: https://www.researchgate.net/publication/318996586_The_Success_of_K-pop_How_Big_and_Why_so_Fast (date of access: 27.12.2024).

Oh, I. (2013). The globalization of K-pop: Korea's place in the global music industry. *Korea observer – institute of Korean studies*. No. 44 (3). P. 389–409. URL: https://www.researchgate.net/publication/296774877_The_Globalization_of_K-pop_Korea's_Place_in_the_Global_Music_Industry (date of access: 04.01.2025).

South Korea – Place Explorer – Data Commons (2023). *Home – Data Commons*. URL: https://datacommons.org/place/country/KOR?utm_medium=explore&mprop=amount&popt=EconomicActivity&cpv=activitySource,GrossDomesticProduction&hl=en (date of access: 21.01.2025).

Valean, N.S. (2017). Creative industries of South Korea: The Korean wave. *Prezi.com*. URL: <https://prezi.com/n3-wobqbezao/the-korean-wave/> (date of access: 16.12.2024).

Wandering Shadow (30 May 2019). The “BTS effect” on south Korea’s economy, industry and culture. *Medium*. URL: <https://shadow-twts.medium.com/the-bts-effect-on-south-koreas-economy-industry-and-culture-975e8933da56> (date of access: 22.12.2024).

References:

Uchasnyky proektiv Wikimedia. Gangnam Style – Wikipediia [Gangnam Style – Wikipedia] (26 lystopada 2024 r.). *Vikipediia – vilna entsyklopediia*. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Gangnam_Style [in Ukrainian].

Uchasnyky proektiv Wikimedia. K-pop – Wikipediia [K-pop – Wikipedia] (11 January 2025 r.). *Vikipediia – vilna entsyklopediia*. Retrieved from: [https://uk.wikipedia.org/wiki/K-pop#:~:text=K-팝\)%20-%20музичний%20жанр,сучасний%20ритм-енд-блюз](https://uk.wikipedia.org/wiki/K-pop#:~:text=K-팝)%20-%20музичний%20жанр,сучасний%20ритм-енд-блюз) [in Ukrainian].

Uchasnyky proektiv Wikimedia. Psy – Wikipediia [Psy – Wikipedia] (28 November 2024 r.). *Vikipediia – vilna entsyklopediia*. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Psy> [in Ukrainian].

Uchasnyky proektiv Wikimedia. Yaponskyi idol – Wikipediia [Japanese idol – Wikipedia] (12 January 2025 r.). *Vikipediia – vilna entsyklopediia*. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Японський_ідол [in Ukrainian].

Yaskrava evoliutsiia K-Pop: vid 1-ho do 5-ho pokolinnia K-Pop hrup [Bright evolution of K-Pop: from the 1st to the 5th generation of K-Pop groups] (11 May 2024 r.). *Blog | Delivered Korea*. Retrieved from: <https://blog.delivered.co.kr/uk/k-pop/korean-artist/vibrant-evolution-of-k-pop-from-1st-to-5th-gen-k-pop-groups/> [in Ukrainian].

Binark, M. (2018). Interview with Dal Yong Jin: creative industries and South Korea. *Moment journal*. Vol. 5, no. 2. P. 281–293. Retrieved from: <https://doi.org/10.17572/mj2018.2.281293> [in English].

Contributors to Wikimedia projects. *Crayon (song) – Wikipedia* (30 June 2024). *Wikipedia, the free encyclopedia*. Retrieved from: [https://en.wikipedia.org/wiki/Crayon_\(song\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Crayon_(song)) [in English].

Contributors to Wikimedia projects. *Dynamite (BTS song) – Wikipedia*. (10 January 2025). *Wikipedia, the free encyclopedia*. Retrieved from: [https://en.wikipedia.org/wiki/Dynamite_\(BTS_song\)#:~:text=%20is%20a%20song%20recorded,Agombar%20and%20produced%20by%20Stewart](https://en.wikipedia.org/wiki/Dynamite_(BTS_song)#:~:text=%20is%20a%20song%20recorded,Agombar%20and%20produced%20by%20Stewart) [in English].

Contributors to Wikimedia projects. *Gone (Rosé song) – Wikipedia*. (15 January 2025). *Wikipedia, the free encyclopedia*. Retrieved from: [https://en.wikipedia.org/wiki/Gone_\(Rosé_song\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Gone_(Rosé_song)) [in English].

Contributors to Wikimedia projects. *I Got a Boy (song) – Wikipedia*. (17 November 2024). *Wikipedia, the free encyclopedia*. Retrieved from: [https://en.wikipedia.org/wiki/I_Got_a_Boy_\(song\)](https://en.wikipedia.org/wiki/I_Got_a_Boy_(song)) [in English].

Contributors to Wikimedia projects. *Kill This Love (song) – Wikipedia*. (23 January 2025). *Wikipedia, the free encyclopedia*. Retrieved from: [https://en.wikipedia.org/wiki/Kill_This_Love_\(song\)#:~:text=%20Kill%20This%20Love%20is%20a,play%20of%20the%20same%20name](https://en.wikipedia.org/wiki/Kill_This_Love_(song)#:~:text=%20Kill%20This%20Love%20is%20a,play%20of%20the%20same%20name) [in English].

Contributors to Wikimedia projects. *Korean wave – Wikipedia*. (25 January 2025). *Wikipedia, the free encyclopedia*. Retrieved from: http://en.wikipedia.org/wiki/Korean_wave [in English].

Contributors to Wikimedia projects. *R (single album)* – *Wikipedia*. (26 January 2025). *Wikipedia, the free encyclopedia*. Retrieved from: [https://en.wikipedia.org/wiki/R_\(single_album\)](https://en.wikipedia.org/wiki/R_(single_album)) [in English].

Contributors to Wikimedia projects. *Seo Taiji and Boys* – *Wikipedia*. (13 January 2025). *Wikipedia, the free encyclopedia*. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Seo_Taiji_and_Boys [in English].

Hallyu 2.0: The Korean wave in the age of social media / ed. by S. Lee, A.M. Nornes (2015). Ann Arbor: University of Michigan Press. 268 p. Retrieved from: <https://www.fulcrum.org/concern/monographs/vt150k31t> [in English].

Hogarth, H.-k. K. (2013). The Korean wave: an Asian reaction to western-dominated globalization. *Perspectives on global development and technology*. Vol. 12, no. 1–2. P. 135–151. DOI: <https://doi.org/10.1163/15691497-12341247> [in English].

Jin, D.Y., Ryoo, W. (2014). Critical interpretation of hybrid K-pop: the global-local paradigm of English mixing in lyrics. *Popular music and society*. Vol. 37, no. 2. P. 113–131. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/262862433_Critical_Interpretation_of_Hybrid_K-Pop_The_Global-Local_Paradigm_of_English_Mixing_in_Lyrics [in English].

Joo, R.M., Epstein, S. (2012). Multiple exposures: Korean bodies and the transnational imagination. Samazamana sarashi-kata “Kankoku no taikei-bi shikō to kokkyō o koeru sōzō-ryoku [Various ways of exposing – Korea's body-shaped aesthetic orientation and imagination beyond borders]. *Asia pacific journal: Japan focus*. Vol. 10, no. 33 (1). Retrieved from: <https://apjpf.org/2012/10/33/stephen-epstein/3807/article> [in English and Japanese].

Kang, J. (2020). Here's the breakdown of K-pop's 4 generations, according to IDOLOGY webzine. *Koreaboo*. Retrieved from: <https://www.koreaboo.com/lists/breakdown-kpop-4-generations-according-idology-magazine/> [in English].

K-Pop around the world – Spotify. (without date). *Spotify*. Retrieved from: <https://newsroom.spotify.com/media-kit/k-pop-around-the-world> [in English].

Lee, W. (2018). Diversity of K-pop: a focus on race, language, and musical genre: A thesis for the degree of master of arts. Bowling Green. 109 p. Retrieved from: https://etd.ohiolink.edu/acprod/odb_etd/ws/send_file/send?accession=bgsul1526067307402648&disposition=inline [in English].

Messerlin, P.A., Shin, W. (2017). The success of K-pop: how big and why so fast? *Asian journal of social science*. No. 45 (4–5). P. 409–439. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/318996586_The_Success_of_K-pop_How_Big_and_Why_so_Fast [in English].

Oh, I. (2013). The globalization of K-pop: Korea's place in the global music industry. *Korea observer – institute of Korean studies*. No. 44 (3). P. 389–409. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/296774877_The_Globalization_of_K-pop_Korea's_Place_in_the_Global_Music_Industry [in English].

South Korea – Place Explorer – Data Commons (2023). Home – Data Commons. Retrieved from: https://datacommons.org/place/country/KOR?utm_medium=explore&mprop=amount&popt=EconomicActivity&cpv=activitySource,GrossDomesticProduction&hl=en [in English].

Valean, N.S. (2017). Creative industries of South Korea: The Korean wave. Prezi.com. Retrieved from: <https://prezi.com/n3-wobqbezao/the-korean-wave/> [in English].

Wandering Shadow (30 May 2019). The “BTS effect” on south Korea's economy, industry and culture. *Medium*. Retrieved from: <https://shadow-twts.medium.com/the-bts-effect-on-south-koreas-economy-industry-and-culture-975e8933da56> [in English].

Дроботенко Мар'яна Олександрівна,
*доктор філософських наук, доцент кафедри філософії,
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди
orcid.org/0000-0002-8053-5595
Drobotenkomariana@gmail.com*

ТЕОЛОГІЯ ДИТИНСТВА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

У статті розглядаються соціокультурні виклики, які зумовлюють формування теології дитинства. Увагу зосереджено на методологічних ускладненнях посилення активності, співпраці та участі дітей як суб'єктів і співдослідників теології.

Формування практики теології з дітьми актуалізує зміну парадигми дитини і дитинства, притаманних класичній систематичній теології. Продовжено філософські рефлексії щодо методологічного розмежування та семантичного прояснення проєктів «дитячі теології», «теології дитинства», «теології для дітей», «дитячого богослов'я». Незважаючи на позірну тотожність цих пропозицій, за методологічного наближення більш чітко окреслюються відмінності між ними. Зокрема, основне завдання теології дитинства полягає в тому, щоб забезпечити розуміння дітей і дитинства й теологічні зобов'язання перед самими дітьми.

Наголошено, що теологія дитинства не повинна обмежуватися релігійною освітою, а радше є необхідним аспектом усіх теологічних дисциплін, що передбачає активне слухання дітей. Водночас це є спробою змінити об'єктивацію молоді в теологічній рефлексії до їх повторної суб'єктивації, щоб вони могли бути агентами теології, формуючи релігійний дискурс разом з освіченими дорослими. Акцентовано, що сучасні практики теології з дітьми розбудовуються за принципом герменевтичного кола. Наведено приклади впровадження дитячих інклюзивних методик занять теологією. Визначається, що одним із визначальних аспектів функціонального потенціалу теології дитинства є подолання епістемологічного розриву між дорослими та дітьми.

Ключові слова: дитинство, дитина, теологія, теологія дитинства, дитяче богослов'я, методологічні виклики.

Drobotenko Mariana,
*Doctor of Philosophy,
Associate Professor at the Department of Philosophy
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
orcid.org/0000-0002-8053-5595
Drobotenkomariana@gmail.com*

THEOLOGY OF CHILDHOOD: METHODOLOGICAL CHALLENGES AND FUNCTIONAL POTENTIAL

This article examines the socio-cultural challenges that shape the development of the theology of childhood.

Particular attention is given to the methodological complexities of enhancing children's activity, collaboration, and participation as subjects and co-researchers in theology.

The practice of theology for children with necessitates actualizes the paradigm shift in how children and childhood are perceived within classical systematic theology. The article extends philosophical reflections on the methodological distinctions and semantic clarifications of the concepts of "children's theologies", "theology of childhood", "theology for children" and "child theology". While these terms may seem interchangeable at first glance, a closer methodological examination reveals clear differences between them. Specifically, the primary objective of the theology of childhood is to foster an understanding of children and childhood, as well as to uphold theological commitments toward children themselves.

It is emphasized that theology with children should not be confined to religious education but should instead be regarded as an integral aspect of all theological disciplines, necessitating active listening of children. At

the same time, this approach seeks to shift the objectification of young people in theological reflection toward their re-subjectification, enabling them to act as agents of theology, shaping religious discourse alongside educated adults.

Modern theological practices with children are increasingly being developed according to the principles of the hermeneutic circle. The article provides examples of the implementation of inclusive methodologies for engaging children in theological discussions. One of the key aspects of the functional potential of theology with children is identified as the bridging of the epistemological gap between adults and children.

Key words: childhood, child, theology, theology of childhood, child theology, methodological challenges.

Перед сучасними практиками релігійного виховання нагальними постають питання дослідження методології вивчення богослов'я з дітьми, що посилює активність, співпрацю та участь самих дітей як суб'єктів і співдослідників теології. Водночас таким чином сформульоване запитання є пошуком методології богослов'я, яка утверджуватиме людську гідність дітей, і тим самим відновити та надати їм повноважень як носіям образу Бога, які можуть внести власне розуміння рівноправних суб'єктів у богослов'я.

Слід відзначити, що в працях теологів ХХ ст. (зокрема, К. Барта та К. Ранера) хоча і містяться плідні інтуїції, проте тема дитинства розглядається лише побіжно. Відповідно до Дж. Берріман, К. Барт розглядав час дитинства лише як час підготовки до дорослого життя і до богословського розуміння. Тільки після цього діти можуть зробити вагомий внесок у служіння церкви. Один раз К. Барт, прояснивши теологічне питання, навіть сказав, що «він одужав від «дитячої хвороби буття» соромитися теології» (Берріман, 2009, с. 156–157).

Не обмежуючись критикою окремих систематичних теологів, Шієр-Джонс загалом розглядає проблему зацікавленості питаннями дитини і дитинства у християнській теології. Останнє було зумовлене, на його думку, відсутністю загальноприйнятого формулювання теологічного розуміння дитинства в систематичній теології (Shier-Jones, 2007, с. 187). «Теологія приділяла увагу дитинству, як правило, заради якоїсь іншої справи чи доктрини. Власне дитинству приділялося мало уваги з боку Церкви, головною відповідальністю якої було (метафорично говорячи) перевернути модель розвитку з ніг на голову і перетворювати дорослих на дітей, тобто дітей Божих (Shier-Jones, 2007, с. 188). Берріман підтверджує цю думку, стверджуючи, що офіційна доктрина дитинства не є явною частиною ідентичності будь-якої конфесії. «Здається, формальна доктрина дитинства навіть не існує. Те, що існує,

скоріше є неформальною доктриною, що діє на несвідомому рівні церковно-богословської думки. Це доктрина де-факто, або оперативна доктрина, яка впливає на життя та служіння церкви та наші богословські моделі мислення» (Berryman, 2009, с. 225). І далі: «оперативна доктрина дитинства – це передусім амбівалентність, двозначність і байдужість» (Berryman, 2009, с. 226).

До прикладу, предметом філософсько-теологічної та релігійно-освітньої рефлексії були питання про маргіналізацію теми дітей і дитинства в теологічних дослідженнях. Одна з причин такої ситуації є в заяві Хендріка, що як жінки «були «приховані від історії», так і діти були «збережені в історії» та «до 1970-х було дуже мало було написано або про дітей як про людей, або про дитинство як умову...» (Hendrick, 1992, с. 1). Така сама ситуація існувала майже в усіх богословських дисциплінах, окрім душепастирських порад і релігійного/християнського виховання (див.: Bunge, 2001, с. 3–4; Bunge, 2006, с. 551; Bunge, 2008, с. 15; Bunge, 2012, с. 4; Cooley, 2010; DeVries, 2001, с. 162; Grobbelaar, 2016a, с. 11–12; Miller-McLemore 2003).

Зростання теологічних досліджень щодо дітей та формування теології дитинства припадає на початок ХХІ століття. За останнє десятиліття теологічні дослідження дітей і дитинства прискорилися, особливо серед біблеїстів. Це дало змогу Д. Паркеру висловити думку, що «дослідження дітей в єврейській Біблії досягли повноліття» (Parker, 2019, с. 130). Проте це лише спорадичні дослідження, які потребують подальшого розвитку та формування наукового канону (див. Parker, 2019; Betsworth & Parker, 2019 с. 2–3; Elkins, Parker, 2016, с. 422–433; Garroway, 2018, с. 1–6).

На особливу увагу заслуговує факт не лише відсутності богословської рефлексії в молодіжному служінні, але й відсутності богословських рефлексій з молоддю (див: Dean, 2010). Розмірковуючи над цією ситуацією, дослідник зазначає: «На жаль, молодіжне служіння

неохоче запрошує молодь на цей рівень теологічного мислення. Ми схильні розглядати молодих людей як споживачів теології, а не як людей, які допомагають будувати релігійний дискурс. У нас набагато більше шансів розглядати молодь як об'єкти служіння, а не як агентів служіння; людей, яким потрібно служити, а не людей, яких покликав Ісус у служіння самостійно...» (Dean, 2010, с. 31). Суголосними цим думкам є також висновки Д. Сімса: «Діти зазвичай не розглядаються як активні агенти процесів інтерпретації, конструювання, узгодження та визначення їхніх стосунків, суспільства, культури, сім'ї та церкви. Теологічно вони не розглядалися як активні, формувальні агенти в їхніх стосунках з Богом, з іншими, собою, суспільством і культурою, а радше як пасивні реципієнти формування для таких стосунків або як молоді, незрілі грішники, які потребують перетворення (Sims, с. 2005, с. 11).

Незважаючи на зростання дитячої теології, теології дитинства і дитячий підхід до тлумачення біблійних текстів із початку ХХІ століття, більшість досліджень в основному зосереджена на розкритті питання, як дорослі думають про дітей і дитинство. Власне діти рідко залучаються як співбогослови в дослідження та тлумачення текстів. Це одна з головних відмінностей між дитячими і феміністичними дослідженнями. У феміністичних дослідженнях жінки самі є дослідниками. Крім того, діти як богослови в багатьох теологічних субдисциплінах не завжди сприймаються серйозно. Розмірковуючи над цими контекстами, дослідник духовного життя дітей Коулз написав: «Через роки, коли я озираюся назад і переглядаю старі стенограми, я розумію, що діти, яких я зустрів, справді хотіли говорити про себе, свої релігійні та духовні інтереси, турботи, переживання, переконання, але лікар, який їх слухав, мав власний план, дещо внаслідок професійної ідеології, яка надто добре вивчена» (Coles, 1990, с. 340).

Натепер традиційна християнська теологія плюралізується, наприклад: теологія визволення, феміністична та жіноча теологія, корейська теологія мінджунг, теологія звільнення, теологія третього світу тощо. Проте, «незважаючи на це, богословські знання дітей досі залишаються лакуною в теологічних рефлексіях. Теологія залишається справою дорослих,

які розмовляють з ними про інших дорослих, про природу Верховного дорослого – Бога. Але діти мають розповідати нам про Бога, бо Бог їх призиває... Цей досвід Бога інформує дітей про духовність і спонукає до зростання...» (Asbridge, 2009, с. 20). Ці розмірковування дослідника підтверджують, що актуальною тенденцією в розвитку сучасної теологічної думки є відхід від об'єктивації дітей у теологічних дослідженнях, щоб діти перетворилися на суб'єктів теологічної рефлексії та розробляли теологію разом із дорослими.

Разом із тим термін «теологія з дітьми» (theologising with children) є усталеним поняттям, особливо в Німеччині, проте він переважно використовується в релігійній освіті для посилення «герменевтики активного отримання, а не транслявання» (Zimmermann, 2015, с. 1). Гроббелар уживає поняття «теологізація з дітьми» (doing theology with children) у ширшому значенні, ніж у релігійному вихованні (див.: Grobbelaar, 2019). Він використовує його для опису будь-якого теологічного спілкування або розмов між дорослими та дітьми, з особливим посиленням на теологічні дослідження для дорослих, які взаємодіють із дітьми. На думку дослідника, це богослов'я з дітьми не повинно обмежуватися релігійною освітою, а радше є необхідним аспектом усіх теологічних дисциплін, що передбачає активне слухання дітей (див.: Grobbelaar, 2019).

За Бунге (Bunge, 2006, с. 569–570), поєднання теології та дитинства/дитини можливе в декількох методологічних напрямках, як-от:

- дитяча теологія (child theologies);
- теологія дитинства (theologies of childhood);
- теологія для дітей (theologies for children);
- дитяче богослов'я (children's theology).

Продовжуючи ці евристичні ідеї, низка авторів пропонує впровадити в практику проекти «Теологія з дітьми», «Теологізація дітей» та «Теологія для дітей» (Iversen, Mitchell, Pollard, 2009, с. 11). Незважаючи на позірну тотожність цих пропозицій, за методологічного наближення більш чітко окреслюються відмінності між ними. У «дитячих теологіях» «діти стають герменевтичною лінзою», за допомогою якої ви досліджуєте Бога та Божий спосіб діяти, щоб прийти до кращого розуміння Бога і Царства Небесного» (Grobbelaar 2016b, с. 72). У «дитячій теології» основна увага

приділяється тлумаченню біблійних текстів у центрі уваги дитини, тоді як дитяча теологія, навпаки, досліджує всю галузь богослов'я та всю практику церкви і християнського життя через дітей як герменевтичну лінзу (Bunge, 2016, с. 98; Grobbelaar 2016b, с. 72). «Теологія з дітьми» відрізняється від вищезазначених понять тим, що її завдання полягає в тому, щоб забезпечити складне розуміння дітей і дитинства й теологічні зобов'язання перед самими дітьми» (Bunge, 2016, с. 97). Її також можна назвати теологічною антропологією дітей. Поняття «теологія для дітей» відноситься до форми теології, призначеної для дітей, наприклад, у катехізисі (Bunge, 2006, с. 570). «Дитячі теології» відносяться до змісту власної теології дітей (Bunge, 2006, с. 570). Концепції теологізації та філософування з дітьми акцентують увагу на принципах рівноправності та змістовній взаємодії дітей і дорослих у цьому процесі.

Формування практики теології з дітьми актуалізує зміну парадигми дитини й дитинства, притаманних класичній систематичній теології, яка розглядає дітей як духовно незрілих (духовно зрілими можуть бути лише дорослі), не здатних до духовних прозрінь, формулювання і логічного спілкування на рівні дорослих теологів. У переосмисленні дітей основна теза, за Міллер-Маклемором, полягає в тому, що «Дітей потрібно повністю поважати як особистість, цінувати як подарунки і розглядати як особистостей» (Miller-McLemore, 2003, с. 23).

У своїх роботах про теологію дитинства Бунге (Bunge, 2004, с. 45–50; Bunge, 2006, с. 53–68, Bunge, 2011, с. 20–30) визначив шість важливих і майже парадоксальних, заснованих на Біблії, поглядів на дітей:

- дари Божі та джерела радості;
- грішні створіння та моральні агенти;
- особи, які розвиваються та потребують наставництва і керівництва;
- сразки віри та джерела одкровення;
- сироти, ближні й чужі, які потребують справедливості та співчуття.

Однак цими узагальненими поглядами не вичерпуються біблійні уявлення про дітей та семантика дитинства. Сучасна теологія дитинства розглядає дітей як співбогословів, діти, які займаються теологією, звільняються від ув'язнення та страждань, від об'єктивації теологічними дослідженнями (див. Konz, 2017,

с. 137–140). Так починається всяка теологія, в тому числі теологія з дітьми: з навернення дорослого теолога.

Бріггс підкреслював, що настав час надати «дітям-читачам можливість висловити своє прочитання Біблії» (Briggs, 2017, с. 3). Цей заклик дослідник підтверджував у власній практичній діяльності. Аналогічну практику можна знайти у Бетворса (Betsworth, 2019, с. 10, 18–19), експериментальних дослідженнях Віллмера та Вайта (Willmer 2007; White, 2010, с. 159–160), які, реалізуючи теологію дитини за принципом герменевтичного кола, намагалися подолати епістемологічний розрив між дітьми і дорослими під час вивчення/формування теологічного дискурсу. На першому етапі всі учасники повинні були сформулювати власне розуміння теми, яку вони обговорювали. На другому – «дитина» поміщалася в центр учасників. Іноді це була справжня дитини, іноді – уявна. Після цього учасники поверталися до початкового розуміння теми та коригували його з урахуванням того, чим «дитина посередині» ділилася з ними. Тому впровадження дитячих інклюзивних методик занять теологією є взаємним процесом: вона приносить звільнення для обох – дітей і дорослих богословів. Берріман підкреслив переваги цього взаємного процесу, зазначивши: «Теологізація з дітьми мислиться як духовна практика на взаємну користь залучених – як дітей, так і дорослих. Користь для дорослих полягає в тому, що спілкування з дітьми приносять користь їхній духовній зрілості. Водночас користь для дітей полягає в тому, що дорослі краще розуміють, що означає «стати, як дитина», вони можуть краще наставляти дітей, ... що своєю чергою знову допомагає зробити їх кращими наставниками в дорослому віці (Berryman, 2013, с. 4295–4296).

Теологія з дітьми ставить перед дорослими богословами ряд викликів, які нині стали предметом теологічно-філософської рефлексії.

По-перше, особиста зміна – стати, «як дитина». «Як теологи ми повинні змінитися і стати, як діти; виконуйте нашу теологію, як діти в Божому царстві. Підтекст полягає в тому, що ми повинні наслідувати приклад Ісуса щодо кенозисної ідентичності, займаючись нашою теологією та живучи своєю ідентичністю на маргінесі суспільства, де опинилося багато дітей, а не з центру богословської влади

в наших церквах і духовні школи» (Grobbelaar, 2012, с. 10).

По-друге, зміна уявлень та практики генерувати знання. Це не процес зверху, а швидше процес «з нуля» – шукати разом із дітьми на одному рівні для богословського розуміння та знання. Тому «...ми, дорослі богослови повинні прийняти виклик і відмовитися від наших академічних п'єдесталів і звань і входити в суворі реалії дитячого світу по-дитячому, не по-дитячому готові слухати їх, дивлячись на світ з їхньої позиції та спілкуватися з ними не через високоінтелектуальний і науковий дискурс академічного світу, але їхньою мовою – через гру та іграшки» (див.: Landreth, 2002, с. 16).

По-третє, сидіти з дітьми в колі рівних, провадити сократичні бесіди, використовуючи фізичні артефакти, до яких вони можуть доторкнутися, за допомогою яких вони можуть пояснювати свої ідеї, виконуючи духовні вправи, дозволяючи їм зосередитися на значенні тексту для них самих замість значення тексту самого по собі (пор. Berryman 2013: Лок. 4277–4308).

У такий спосіб діти мають можливість здобути свободу в інтерпретації текстів Святого Письма.

Таким чином, формування сучасної теології дитинства є багатовимірним. Теоретичні рефлексії в ній спрямовані на зміну об'єктивації дітей у теологічних ученнях, перетворення дітей на активних суб'єктів, які формують релігійний дискурс разом з освіченими дорослими. Теологія з дітьми передбачає подолання епістемологічного розриву.

Способи залучення дітей до теології та теологізування разом із дітьми можуть бути різноманітними, але підпорядковуються принципам етики відповідальності, міжпоколінної відповідальності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Теоретичні рефлексії щодо природи дитинства в новітніх проєктах теології дитинства відкривають перспективи для подальшого осмислення практик релігійного виховання й аналізу функціонального та антропологічного потенціалу релігійних смислів у постсекулярних соціокультурних контекстах.

Список використаних джерел:

- Asbridge, N., (2009). 'What is a child?', in A. Richards & P. Privett (eds.), *Through the eyes of a child. New insights in theology from a child's perspective*, pp. 1–20, Church House, London.
- Berryman, J.W., (2009). *Children and the theologians. Clearing the way for grace*, Morehouse, New York, NY.
- Berryman, J.W., (2013). 'Theologizing with children – A parable approach', in B. Hyde (ed.), *The search for a theology of childhood – Essays by Jerome W Berryman from 1978–2009*, Loc. 4250–4629, Modotti Press, Ballarat, Kindle edn.
- Betsworth, S. & Parker, J.F. (eds.), (2019). *T & T Clark handbook of children in the Bible and the Biblical World*, T & T Clark, London.
- Betsworth, S., (2019) 'Jesus (and) the only child: Jesus, children and the Gospel of Luke', in J.P. Grimshaw (ed.), *Luke-Acts*, pp. 9–22, *Texts@Contexts*, T & T Clark, London.
- Briggs, M.R., (2017). *How children read Biblical narrative: An investigation of children's readings of the Gospel of Luke*, Pickwick, Eugene, OR, Kindle edn.
- Bunge, M.J., (ed.), (2001). *The child in Christian thought*, William B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids,
- Bunge, M.J., (2004). 'Historical perspectives on children in the church: Resources for spiritual formation and a theology of childhood today', in D. Ratcliff (ed.), *Children's spirituality. Christian perspectives, research and applications*, pp. 42–53, Cascade Books, Eugene, OR.
- Bunge, M.J., (2006). 'The child, religion and the academy. Developing robust theological and religious understandings of children and childhood', *Journal of Religion* 86(4), 549–579. <https://doi.org/10.1086/505894>
- Bunge, M.J., (2008). 'Introduction', in M.J. Bunge, T.E. Fretheim & B.R. Gaventa (eds.), *The child in the Bible*, pp. xiv–xxvi, William B. Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Bunge, M.J., (2011). 'Biblical understandings of children and childhood: Resources for the church and mission today', in K.J. White (ed.), *Now and next, a compendium of papers presented at the Now & Next theological conference on children*, Nairobi, Kenya, 9–12th March, pp. 15–35, Compassion International, Colorado Springs, CO
- Bunge, M.J., (2012). 'Biblical and theological perspectives and best practices for faith formation', in K.E. Lawson (ed.), *Understanding children's spirituality. Theology, research, and practice*, pp. 4–25, Cascade Books, Eugene, OR, Kindle edn.
- Bunge, M.J., (2016). 'Task, sources and significance of theologies of childhood', in J. Grobbelaar & G. Breed (eds.), *Theologies of childhood and the children of Africa*, pp. 92–112, AOSIS, Cape Town.
- Coles, R., (1990). *The spiritual life of children*, Houghton Mifflin, Boston, MA.

- Cooley, P.M., (2010). 'Neither seen nor heard: The absent child in the study of religion', *Journal of Childhood and Religion* 1(1), 1–31.
- Dean, K.C., (2010). 'Fessing up: Owing our theological commitments', in K.C. Dean, C. Clark & D. Rahn, (eds.) *Starting right: Thinking theologically about youth ministry*, pp. 28–40, Youth Specialties, Zondervan, Grand Rapids, MI, ePub edn.
- DeVries, D., (2001). 'Toward a theology of childhood', *Interpretation* 55(1), 161–173. <https://doi.org/10.1177/002096430005600205>
- Elkins, K.G. & Parker, J.F., (2016). 'Children in Biblical narrative and childish interpretation', in D.N. Fewell (ed.), *The Oxford handbook of biblical narrative*, pp.422–433, Oxford University Press, New York, NY.
- Garroway, K.H., (2018). *Growing up in ancient Israel: Children in material culture and Biblical texts*, SLB Press, Atlanta, GA.
- Grobbelaar, J., (2012). *Child theology and the African context*, Child Theology Movement, London.
- Grobbelaar, J., (2016a). 'Resources on theology and children', in J. Grobbelaar & G. Breed (eds.), *Theologies of childhood and the children of Africa*, pp. 1–50, AOSIS, Cape Town
- Grobbelaar, J., (2016b) 'The grammar of combining the vocabulary of theology, children and Africa', in J. Grobbelaar & G. Breed (eds.), *Theologies of childhood and the children of Africa*, pp. 51–91, AOSIS, Cape Town.
- Grobbelaar, J., (2019). 'Doing theology with children: Some challenges for adult theologians', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 75(1), a5636. <https://doi.org/10.4102/hts.v75i1.5636>
- Hendrick, H., (1992). 'Children and childhood', *ReFresh* 15(Autumn), 1–4.
- Iversen, G.Y., Mitchell, G. & Pollard, G., 2009, 'Starlings and theologians', in G.Y. Iversen, G. Mitchell & G. Pollard (eds.), *Hovering over the face of the deep. Philosophy, theology and children*, pp. 11–12, WaxmannVerlag, Munster, Google Books edn.
- Konz, D.J., (2017). 'Karl Barth's theological anthropology as a resource for overcoming the objectification of children in mission', in V. Kozhuharov & J.J. Knoetze (eds.), *Conversion and transformation: Children and youth in mission contexts*, pp. 136–150, Christian Literature Fund, Wellington.
- Landreth, G.L., (2002). *Play therapy: The art of the relationship*, 2nd edn., Routledge, New York, NY.
- Miller-McLemore, B.J., (2003). *Let the children come. Reimagining childhood from a Christian perspective*, Jossey-Bass, San Francisco, CA.
- Parker, J.F., (2019). 'Children in the Hebrew Bible and childist interpretation', *Currents in Biblical Research* 17(2), 130–157. <https://doi.org/10.1177/2476993X18821324>
- Shier-Jones, A., (2007). 'The never-land of religion and the lost childhood of the children of God', in A. Shier-Jones (ed.), *Children of God. Towards a theology of childhood*, pp. 181–205, Epworth, Peterborough
- Sims, D.A., (2005). 'The child in American evangelicalism and the problem of affluence: A theological anthropology of the affluent American-evangelical child (AAEC) in late modernity', Unpublished PhD dissertation, University of Durham, Durham.
- White, K.J., (2010). *Introducing child theology. Theological foundations for holistic child development*, Malaysia Baptist Theological Seminary, Penang.
- Willmer, H., (2007). *Experimenting together: One way of doing child theology*, Child Theology Movement, London
- Zimmermann, M., (2015). 'What is children's theology? Children's theology as theological competence: Development, differentiation, methods', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), Art. #2848, 6 pp. <https://doi.org/10.4102/hts.v71i3.2848>

Когут Оксана Володимирівна,
*комерційний директор
Київського національного театру оперети,
доцент кафедри естрадного співу
Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтва
orcid.org/0000-0002-6664-5288
Okogut@ukr.net*

МИСТЕЦТВО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ЗМІСТОВНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Розгляд мистецтва як конкретно-історичного та трансісторичного феномена крізь соціокультурну дослідницьку призму є очевидним, закономірним і навіть тривіальним, оскільки мистецтво практично неможливе поза соціальними й культурними контекстами та впливами – воно завжди істотно віддзеркалює соціокультурні тенденції, симптоматизує про світоглядні виклики і сенсожиттєві альтернативи.

Однак окреслена очевидність виявиться неповною, якщо залишити поза межами предметного розгляду два аспекти. По-перше, потребує увиразнення змістовний інваріант мистецтва, який надасть змогу здійснити переконливу аргументаційну демаркацію явищ і процесів, які коректно маркувати номінацією «мистецтво», та явищ і процесів, які до категорії мистецтва не належать.

По-друге, необхідно систематизувати та ієрархізувати змістовно-функціональну специфіку мистецтва, притаманну нашому сьогоденню. Йдеться про подвійну проблему: з одного боку, інформаційне суспільство істотно урізноманітнює і диверсифікуює смислову й значеннєву палітру мистецтва; з іншого боку, атрибутивною особливістю епохи постмодерну є посилення релятивізації у формі розпорошення смислових демаркацій і розмивання значеннєвих ієрархій, внаслідок чого на статус мистецтва починають претендувати смислові антиподи й антагоністи, що надає цій ситуації не лише іронічного, а й абсурдного підтексту.

Також треба враховувати, що кожне соціокультурне середовище генерує власну систему смислових, значеннєвих і символічних координат, екстраполюючи її на всі сфери буття й на мистецтво зокрема. Проблемний виклик пов'язаний із тим, що ці системи функціонують у режимі парадигм – тобто не лише автономних, а й значною мірою замкнених середовищ, члени яких, скажімо так, спілкуються спільною мовою, але ні вони не розуміють (не визнають смислових ієрархій) інших середовищ, ні їхню мову не розуміють репрезентанти інших середовищ.

Ключові слова: мистецтво, соціокультурна дослідницька призма, система смислових, значеннєвих і символічних координат, змістовний інваріант, критеріальні маркери, причинно-наслідкові зв'язки.

Kohut Oksana,
*Commercial Director
Kyiv National Operetta Theater,
Associate Professor at the Department of Pop Singing,
Kyiv Municipal Academy of Pop and Circus Arts
orcid.org/0000-0002-6664-5288
Okogut@ukr.net*

ART AS A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON: CONTENTUAL-FUNCTIONAL CHALLENGES OF TODAY

The consideration of art as a concrete-historical and transhistorical phenomenon through a socio-cultural research prism is obvious, natural and even trivial, since art is practically impossible outside of social and cultural contexts and influences – it always significantly reflects socio-cultural trends, symptoms worldview challenges and meaningful life alternatives.

However, the outlined obviousness will be incomplete if two aspects are left outside the scope of the substantive consideration. First, the substantive invariant of art needs to be expressed, which will allow for a convincing

argumentative demarcation of phenomena and processes that can be correctly labeled with the nomination "art" and phenomena and processes that do not belong to the category of art.

Secondly, it is necessary to systematize and hierarchize the content-functional specificity of art, inherent in our present. This is a double problem: on the one hand, the information society significantly diversifies and diversifies the semantic and semantic palette of art; on the other hand, an attributive feature of the postmodern era is the strengthening of relativization in the form of the dispersion of semantic demarcations and the blurring of semantic hierarchies, as a result of which semantic antipodes and antagonists begin to claim the status of art, which gives this situation not only an ironic, but also an absurd subtext.

It should also be taken into account that each socio-cultural environment generates its own system of semantic, semantic and symbolic coordinates, extrapolating it to all spheres of existence and to art in particular. The problematic challenge is related to the fact that these systems function in the paradigm mode – that is, not only autonomous, but also largely closed environments, whose members, so to speak, communicate in a common language, but neither do they understand (do not recognize the semantic hierarchies) of other environments, nor are their language understood by representatives of other environments.

Key words: art, socio-cultural research prism, system of semantic, meaning and symbolic coordinates, content invariant, criterion markers, cause-and-effect relationships.

Актуальність. Очевидна й нагальна теоретико-праксеологічна проблема пов'язана з тим, що в наш час уявлення про мистецтво є жертвою вкрай небезпечної тенденції, яка в теорії епістемології та гносеології має назву *семантичної інфляції*. Змістовна квінтесенція цього явища полягає в тому, що збільшення кількості інформаційних згадок про певне явище (в даному разі – про мистецтво) призводить не до його смислового поглиблення, увиразнення й удосконалення, а навпаки – до того смислового й значеннєвого розпорошення, у випадку якого коректно вести мову про феномен під назвою «за деревами не видно лісу».

Звичайно, ключовим фактором у даному разі є фактор якості інформаційного супроводу феноменології мистецтва, а саме: в ситуації, коли інформаційні повідомлення змістовно виразні й верифікаційно переконливі, семантична інфляція неможлива в принципі, оскільки відбувається поступальне, покрокове (step-by-step) накопичення змістовного капіталу щодо мистецтва як предмета дослідження. Однак з різних причин наше сьогодення робить змістовну виразність і верифікаційну переконливість супроводу феноменології мистецтва практично недосяжною: з прикрістю доводиться констатувати, що ця тенденція притаманна не лише сегменту масової інформації, масової культури і масової свідомості, а й усе більше – свідомості спеціалізованої, академічної, яка чим далі, тим більше робить вибір на користь некритичного оприлюднення «модусів віри» і застосування інструментарію евфемізмів, які апіорі неспроможні увиразнити смислову ієрархію мистецтва, позаяк їхнє функціональне

покликання полягає в досягненні діаметрально протилежної мети – в приховуванні й розпорошенні смислів і значень.

В такий спосіб досягається інша мета – перебування в зоні комфорту, адже якщо демаркація смислів нечітка, то проблемна складова предметної дійсності також невиразна, а це, в свою чергу, означає, що реагувати на проблеми у спосіб пропозицій щодо їх розв'язання не потрібно.

Виклад основного матеріалу. Сукупний ефект таких і їм подібних причинно-наслідкових зв'язків призводить до того, що одним із найбільш адекватних змістовних ідентитетів нашого сьогодення є дилетантизм, ототожнення дійсності з епохою торжествуючого дилетантизму. На думку професора Венеційського університету IUAV і Міжнародного філософського коледжу в Парижі Джорджіо Агамбена, такий результат є цілком закономірним і здебільшого навіть безальтернативним на тлі профанаційної активності епохи постмодерну, яка пов'язує вістря своїх цільових орієнтирів із розмиванням смислових і критеріальних меж усього й уся (Agamben, 2005). Навіщо це потрібно? Такий метод впливу на суспільну думку дозволяє нав'язування ефемерні «пріоритети», котрі лише прикриваються інтересами людини і суспільства, а насправді не мають із ними нічого спільного, слугуючи прикриттям для забезпечення егоїстичних потреб тих, хто маніпулює цим театром безпрецедентної містифікації і профанації.

Тут варто взяти до уваги той факт, що «межі культурного сценарію неухильно стандартизують мислення людини, а це латентно сприяє

домінуванню шаблонів і стереотипів, неспроможних забезпечити ефективно, а прецінь – інноваційне становлення людини і суспільства. Не випадково справжні творці й новатори культури часто відхиляються від усталених культурних сценаріїв, започатковують непройдені, оригінальні, раніше невідомі сюжети діяльності, які згодом стають концептуальними орієнтирами для нових культурних сценаріїв» (Рафальський, Самчук, 2018, с. 21). Але якщо межі культурного сценарію мають у своїй основі, як зауважив Джорджіо Агамбен, профанаційну домінанту, то доводиться мати справу із ситуацією, яку влучно окреслює формула «маємо те, що маємо».

Як слушно зазначає в своєму дисертаційному дослідженні Микола Спірідонов, «соціокультурний фактор функціонує в режимі світоглядно-інтерпретативного шаблону, паттерна. Його істотна специфічна особливість полягає в тому, що незвичні стереотипи одних соціокультурних середовищ можуть бути цілком тривіальними й самоочевидними в межах інших соціокультурних середовищ» (Спірідонов, 2024, с. 48). Це надзвичайно важлива характерна ознака – формувати середовище смислів і значень, яке, подібно до відбитків пальців і сітківки ока, є унікальним, притаманним лише конкретному соціокультурному середовищу. Більше того: йдеться не просто про конкретне, а про конкретно-історичне соціокультурне середовище – тобто навіть одна й та сама соціокультурна ойкумена в різні епохи може оперувати істотно різними світоглядними ієрархіями, смисловими рельєфами та значеннєвою логікою.

Така особливість робить практично неможливими узагальнюючі методики засвоєння соціокультурної «сітки смислів і значень» з огляду на її феноменологічну багатоманітність, неоднорідність і строкатість форм. За таких обставин єдиним ефективним засобом предметного оперування соціокультурною дійсністю є ґрунтовне засвоєння специфіки якомога ширшого діапазону емпіричних утілень соціокультурної динаміки. Приміром, «оскільки в мусульманському мистецтві заборонено зображати живих істот, то це табу гіперкомпенсується неймовірними візерунками-арабесками: попри позірний хаотизм, їх зображення підпадає під чітку регламентацію симетрії і періодичності» (Рафальський, Самчук, 2018, с. 23). Саме

з цієї причини архітектурний і оздоблювальний стиль збудованого в часи Арабського Халіфату замку Альгамбра в Гранаді (Іспанія) є настільки незвичним для мистецького стереотипізму пересічного європейця.

Смислову демаркацію феноменології мистецтва можна здійснювати за багатьма критеріями і параметрами, однак найбільш очевидним (а відтак і консенсусним) є розмежування всієї сукупності мистецьких явищ на *трансчасові інваріанти* та *конкретно-історичну специфіку*. Кожен із цих аспектів володіє внутрішньою логікою та інструментальною доцільністю: зокрема, якщо *трансчасові інваріанти* увиразнюють сутність мистецтва в принципі, так би мовити, з позицій вічності, то *конкретно-історичний* підхід окреслює ієрархію смислової значущості в межах конкретної епохи – скажімо так, з позицій тут-і-тепер. Наведені дослідницькі підходи не заперечують один одного, а взаємодіють за принципом симбіотичного взаємодоповнення. Втім, це не заперечує можливості окремих інтерпретаційних колізій і антагонізмів, що додатково актуалізує значення дослідницьких зусиль у даному напрямі.

Ключем до смислового розчаклування мистецтва є концептуальний засновок, згідно з яким мистецтво – це важливий інваріант людського ества та екзистенціал людського існування. Саме така специфічна ознака пояснює те високе статусне реноме, яке мистецтво зберігає для людства з часів наскальних зображень доісторичних мисливців і до сьогочасних польотів у космос.

Ще однією істотною імперативною (а отже – транс часовою) ознакою мистецтва є його непересічність (точніше, апріорна вимога не пересічності): як слушно зауважував із цього приводу Сальвадор Далі, **створити посередній твір мистецтва – це все одно, що плюнути у вічність**. Між іншим, ця специфічна ознака робить ідею мистецтва заради мистецтва як покликання безнастанного служіння красі не лише зрозумілою і адекватною, а й концептуально безальтернативною, адже якщо ти служиш красі, то решта цільових пріоритетів автоматично набувають другорядного значення.

До переліку трансчасових інваріантів мистецтва належить його інтерпретаційна й комунікативна складова: мистецтво – це так чи інакше спосіб інтерпретації з метою здійснення

певного впливу – й не стільки на свідомість, скільки на підсвідомість цільової аудиторії. Мистецтво – це своєрідна *global lingua franca*, тобто як універсальний комунікативний інструмент. Втім, варто зауважити, що інтерпретація і комунікація за посередництва мистецтва є не тривіальною, а доволі складною з огляду символічну навантаженість мистецьких явищ і процесів – іншими словами, предметно й ефективно комунікувати засобом мистецтва спроможний лише той, хто володіє певним рівнем символічної компетентності, хто спроможний «читати між рядків» і коректно розшифровувати символічні шрифти творів, явищ і процесів мистецької етиології.

Принагідно зазначимо, що мистецтво завжди віддзеркалює певний рівень досконалості, кваліфікованості й компетентності – і не лише авторів, а й цільової аудиторії. Саме з цієї причини Сунь Цзи мав рацію, коли назвав свою фундаментальну працю «Мистецтво війни»: виходячи з наведеного концептуального положення, війну також можна піднести на рівень мистецтва. Щоправда, навіть у цьому випадку війна залишатиметься війною – з усіма її недоліками й трагедіями.

Ще одна трансчасова специфічна особливість мистецтва пов'язана з тим, що воно завжди віддзеркалює незвичне, нетипове поєднання, яке призводить до безпрецедентної влучності впливу, який є не стільки *раціоморфним* чи *інтерпретативним*, скільки *навіювальним*.

Не підлягає сумніву такий трансчасовий інваріант мистецтва, як універсальність його естетичної складової. Ця особливість виразно простежується на фундаментальному рівні, а саме: краса фрактальності лежить в основі стереометрії Всесвіту – від мікрорівня елементарних частинок і до макрорівня взаємодії галактик. Власне, «естетичний інстинкт» у формі правила *золотого перетину* та *числа Фібоначі* лежить в основі іманентно притаманних мистецтву критеріальних взірців і світоглядних орієнтирів.

Книга Адама Мосса, яка нещодавно вийшла друком, має симптоматичну назву: «Твір мистецтва: як щось виникає з нічого» (Moss, 2024). Іншими словами, автор привертає увагу до того, як, висловлюючись терміном економічної науки, відбувається приріст показників доданої вартості в мистецтві, завдяки чому поява творів

мистецтва стає реальністю, як чорнила втілюються в геніальній поезії, а комбінація фарб породжує картину вартістю кілька десятків мільйонів доларів.

Тут закономірно актуалізується аспект творчої складової, креативності як імперативу мистецтва. Як переконливо довів Анрі Бергсон, становлення мистецтва віддзеркалює послідовність (етапність) творчої еволюції людства (Bergson, 2021). У свою чергу, генераторами творчості є, як виразно проілюстрував професор Університету Торонто Ричард Флоріда, не стільки людство в цілому, скільки представники креативного класу: саме вони визначають майбутнє людства в цілому чи, висловлюючись точніше, задають певний напрям еволюційної спрямованості людства в мистецькому сенсі, за критерієм мистецького елевационізму (Florida, 2003).

Фахове середовище оперує синонімічним рядом творчості, який складається з-понад десятих змістовно споріднених термінологічних ідентитетів, а його ієрархію очолюють такі змістовні відповідники, як «творчість», «креативність» та «евристичність». Щоправда, навіть з приводу цієї тріади змістовно найбільш адекватних відповідників існує чимало інтерпретаційних «але» – зокрема, зведення творчості до евристичності викликає чимало аргументованих заперечень, оскільки існує чимало зразків мистецтва, в яких практично не простежується евристичність; і навпаки: абсолютна більшість випадків евристичності є тим точковим феноменом осяяння (англійською *flash*), який на практиці не каналізується у мистецьких формах, а залишається чимось на кшталт непередбачуваної, принципово непрогнозованої і не раціоналізованої інтуїції, чогось на кшталт «підказки Бога», яка веде до мети безвідносно до того, наскільки ця мета усвідомлюється як цільовий орієнтир і наскільки індивід готовий у фаховому та морально-вольовому сенсі до подолання відстані між своїм фактичним статус-кво та метою.

Ще один драгливий теоретико-концептуальний аспект пов'язаний з аспектом *ratio*, а саме: наскільки мистецтво як процес підлягає раціоналізації та її подальшій формалізації у, скажімо так, *логіці понять*. Цей проблемний кейс намагався осмислити Джордж Лоуелл Толлефсон у книзі «Мистецтво мислення»: на його думку, пріоритетного

значення набуває аргументацій на переконливість відповіді на запитання, як наш розум і емоції об'єднують зусилля для створення мистецтва? (Tollefson, 2018).

Безперечно, мистецтво (зрештою, як і будь-яка інша сфера життєдіяльності людини і суспільства) є, точніше, цілком може бути об'єктом раціоналізації, а її процедури, динаміка й специфіка еволюціонування підлягає раціональній систематизації, узагальненню, структуризації тощо. Однак, наскільки інструментарій раціоналізації функціонально досконалий і ефективний для зазначених операційних процедур? А найголовніше: наскільки раціоналізація мистецтва (точніше, наслідки, результати такої раціоналізації) підлягають *верифікації* – тобто що може слугувати необхідним і достатнім аргументом на користь достовірності процедур раціоналізації тих чи інших аспектів, явищ і творів мистецтва? І тут доводиться визнати, що переконливих відповідей на сформульовані запитання не існує – принаймні, не існує за станом на сьогодні.

Такий стан речей не є катастрофічним, проте він цілком об'єктивно й закономірно містить низку негативних наслідків – зокрема й насамперед слід виокремити ваду релятивізму, адже критеріальна неостаточність як результуючий ефект верифікаційних труднощів раціоналізації призводить до ефекту, який Фрідріх Ніцше позначив ригористичною формулою «Бог помер – значить можна ВСЕ». За великого бажання в цій ситуації можна розгледіти навіть чимало переваг, проте сукупний ефект недоліків усе-таки переважає, бо якщо «можна ВСЕ», то як ієрархізувати це «ВСЕ» за критерієм геніальності, переконливості, доцільності й т. ін?

Якщо на рівні індивідуальної життєдіяльності це запитання здебільшого є не надто актуальним, то на суспільному рівні воно набуває не лише істотного, а й імперативного значення, бо від відповіді на нього залежить та концептуальна картина світу, яка лежить в основі ідейного, смислового і значеннєвого забезпечення суспільної життєдіяльності, котра, в свою чергу, є необхідною передумовою кожної індивідуальної життєдіяльності (навіть якщо індивід від цього й не усвідомлює).

Повертаючись до амбівалентного впливу раціоналізації на мистецьку процесуальність, треба визнати, що деякі аспекти потребують

уточнення, а саме: безперечно, треба віддати належне такій функціональній опції *ratio*, як упорядкування, структурування й систематизація мистецької спонтанності. Але чи не занадто великою є ціна такого «впорядкування», враховуючи, що *ratio* знекровлює мистецький пафос і зводить «*поезію мистецтва*» до рівня «*прози ремесла*».

Твердження, відповідно до якого мистецтво є, скажімо так, *штучним товаром* (англійською *limited edition*), в цілому не викликає ні сумнівів, ні заперечень. Інша річ, яким змістовним, критеріальним, інструментальним і функціональним ознакам такий, з дозволу сказати, товар повинен відповідати? В епоху «суспільства споживання» простежується виразна тенденція зменшення смислової виразності окресленого аспекту. Показовими є рефлексії Волтера Бенджаміна, наведені ним у резонансній книзі «Твір мистецтва в епоху його технологічної відтворюваності та інші записи на ЗМІ» (Benjamin, 2008).

Своєрідним гротескним викликом на адресу *limited edition* творів мистецтва є філософія Енді Ворхола, яка втілилася в багатократному відтворенні банки Кока-Коли та постерного зображення Мерилін Монро, а всі зображення мали єдину відмінність – поєднання кольорів, віддавання переваги тому чи іншому кольору (Уорхол, 2016). В такий епатажний спосіб автор немов стверджував: в епоху технологічної відтворюваності потреба в досконалому володінні пензлем чи – не приведи Господи – в практикуванні архіскладної (за висловом Ворхола, «мазохістської») техніки сфумато, до послуг якої вдавався Альбрехт Дюрер, повністю себе вичерпали з позицій здорового глузду; натомість пріоритетного значення набуває гра кольорів, яка за різних обставин консонує чи дисонує з потребами й очікуваннями цільової аудиторії.

Зрештою, ще Георг Гегель у своїй «Філософії мистецтва» стверджував, що людство вже сягнуло верхньої межі розвитку мистецтва. Щоправда, це не заперечує важливості аргументаційного вдосконалення філософії мистецтва, оскільки з допомогою цього світоглядного, інтерпретаційного й аргументаційного інструменту людство отримує безцінну можливість краще розуміти дійсність – явища й процеси на рівні суспільства та культури (Hegel, 2006).

В алармістському дослідженні «Естетика та філософія мистецтва: Артур Данто, Юм, Кант: від традиційної естетики до випадковості мистецтва» Марко Силва намагається відповісти на запитання, що таке мистецтво? (Silva, 2022). Автор слушно зауважує, що сучасна естетика зловживає поняттям випадкового мистецтва. Це закономірно призводить до іронічних і курйозних наслідків: наприклад, цегла на вулиці – це просто цегла, а цегла в музеї – це апіорі мистецтво. Пастка абсурду полягає в тому, що цегла в музеї не зобов'язана доводити свій мистецький рівень, а якщо ви не розгледіли в ній мистецтва, то це – ваші проблеми, бо інсталяцію з цеглою в музеї з вашим розумінням чи без нього так чи інакше продадуть як оригінальний (чи навіть евристичний!) твір мистецтва.

Такі тектонічні зрушення в смисловому рельєфі мистецтва призводять до абсолютного розмивання стандартів смаку в мистецтвознавчій критиці, до того, що мистецтво все частіше ототожнюється з явищем, яке в США має назву *tailgate art* – мистецтва пікніків з використанням автомобільних багажників. Цілком вірогідно, що мистецтво сервірування багажників пікапів під потреби пікніка також можна піднести до рівня мистецтва, але пов'язування сутності мистецтва з цією сферою діяльності вочевидь призводить до семантичної і значеннєвої девальвації мистецтва як соціокультурного й цивілізаційного явища.

Зрештою, смислова девальвація мистецтва – це характерний атрибут епохи постмодерну, яку Жан Бодріяр ідентифікував як «епоху симулятивної домінантності й естетики втрачених ілюзій» (Baudrillard, 1994). Подібним чином міркує і Жіль Ліповецькі, який відрекомендує нашу сучасність змістовним ідентитетом «ера порожнечі». На думку Крістофера Леша, причиною і водночас наслідком такої екзистенційної порожнечі є виразний феномен парадоксального нарцисизму, коли наші сучасники свій комплекс неповноцінності намагаються психіатрично гіперкомпенсувати за рахунок надмірного за формою, проте порожнього за змістом акціонізму у вигляді великої кількості порожніх слів, порожніх форм і так само змістовно порожньої присутності в соціальних мережах (Lasch, 2018). Врешті-решт уся ця змістовна порожнеча утворює детермінативне підґрунтя

для відповідного мистецтва, яке вочевидь не може не бути так само змістовно порожнім і симулятивно претензійним.

Як відомо, термін «суспільство споживання» ввів Еріх Фромм з метою позначення мегатрендів копіювання та наслідування. Виразними рисами суспільства такого типу є прагнення конформізму, яке втілюється в різних формах, основними з-поміж яких є консюмеризм і товарний фетишизм, переконливо змальований Мішелем Уельбеком в його резонансній книзі «Світ як супермаркет». Ключова ознака світу у форматі супермаркету пов'язана з тим, що споживач сповнений майже релігійного благоговіння перед товаром. Це зовсім не випадково, адже навіть сучасна економіка функціонує в режимі нейромаркетингу, справляння вражень на клієнтів і навіювального зваблення (*pick-uping*) (Пайн, 2022).

Також варто зазначити, що Зигмунт Бауман, Нейл Фергюсон, Хайнер Флешбек, Пол Стейнхардт та їхні однодумці аргументаційно переконливо пов'язують мегатренд примітивізуючої стандартизації та світоглядного дилетантизму з фактором глобалізації (Бауман, 2008; Фергюсон, 2020; Flassbeck, Steinhardt, 2020). Загалом ризоматизм та номадизм як мегатренди сучасності не можуть не справляти істотного детермінативного впливу на специфіку мистецького позиціонування: в епоху глобалізації ми все частіше маємо справу з ризоматичною культурою інтенсивної гібридизації і симбіотичного поєднання того, що, здавалося б, поєднанню не підлягає (Han, 2022).

Висновки. Потреба змістовного увиразнення мистецтва як соціокультурного й цивілізаційного феномену особливо актуалізується в епоху постмодерну з огляду на все більш посилюваний релятивізм, розпорошення смислових демаркацій практично всіх явищ, процесів і тенденцій, з якими індивіду й суспільству доводиться мати справу на повсякденному рівні. Крім того, що змістовне увиразнення мистецтва має самодостатнє дослідницьке й теоретико-концептуальне значення, воно створює методологічні передумови для екстраполяції його принципів дії і результатів на інші сфери епістемології і гносеології, які в часи постмодерну опинилися в «сірій зоні» смислової невизначеності й різнотлумачень.

Втім, соціокультурна завантаженість мистецтва містить додаткові ризики й труднощі для змістовного увиразнення мистецтва: річ у тім, що кожне соціокультурне середовище формує власну ієрархію символів, смислів і значень, якими оперує мистецтво і які використовуються як критеріальні орієнтири для висновків щодо різних феноменів, явищ і процесів мистецької етиології. А оскільки в межах гетерогенної соціокультурної дійсності зазначені труднощі не підлягають усуненню, то автоматично актуалізується потреба і функціональна цінність міжкультурної (транскультурної) компетентності.

Продуктивні рефлексії щодо смислової ієрархії мистецтва притаманні різним субдисциплінарним відгалуженням філософії – зокрема, естетична складова мистецтва є дослідницькою й інтерпретативною прерогативою естетики. Втім, найвищим дослідницьким потенціалом володіє соціальна філософія та філософія історії, оскільки саме ця складова філософського знання й пізнання є найбільш когерентною

з мистецтвом як соціокультурним феноменом та максимально кореспондується зі змістовно-функціональними викликами на адресу явищ і процесів, які виказують претензії на статус мистецтва.

В епоху постмодерну світоглядним, змістовним і критеріальним основам мистецтва притаманний високий рівень розмитості. Це цілком об'єктивно й закономірно призводить до різнотлумачень і конфліктів інтерпретацій. Приміром, чи кожне художнє вираження є мистецтвом, формою і різновидом мистецтва? Чим є асоціація, асоціативне мислення – механізмом і технологією, чи все-таки творчістю й мистецтвом? А, можливо, за одних умов вона є усім водночас, а за інших – чимось одним? Чи, приміром, наскільки коректно відносити до категорії мистецтва те, що англійською має назву *patchwork* – тобто мозаїчна, клаптикова техніка декоративно-прикладного мистецтва. Наведені проблемні кейси утворюють епіцентр польових досліджень філософії мистецтва першої чверті ХХІ століття.

Список використаних джерел:

- Бауман, З. (2008). Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Пер. з англ. І. Андрущенко, М. Винницький. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 109 с.
- Пайн, Дж. В. II. (2022). *Економіка вражень: битва за час, увагу та гроші клієнта* / Б. Джозеф Пайн II, Джеймс Г. Гілмор; пер. з англ. А. Цвіри. Х. : Віват. 416 с.
- Рафальський, О. О., Самчук, З. Ф. (2018). *Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства*. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 688 с.
- Спірідонов, М. Ю. (2024). Демократія як соціокультурний феномен: загальне та особливе. *Дис. ... доктора філософії за спеціальністю «033 – Філософія»*. Київський національний університет будівництва і архітектури Міністерства освіти і науки України, Київ. 239 с.
- Уорхол, Е. (2016). *Філософія Енді Ворхола (від А до Б і навпаки)*. Ad Marginem. 256 с.
- Фергюсон, Н. (2020). Глобальний занепад. Як помирають інститути та економіки. К. : Наш Формат. 144 с.
- Agamben, G. (2005). *Profanazioni*. Roma: Nottetempo. 108 p.
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation (The Body, In Theory: Histories of Cultural Materialism)*. University of Michigan Press. 164 p.
- Benjamin, W. (2008). *The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press. 448 p.
- Bergson, H. (2021). *L'évolution créatrice: L'Évolution créatrice est un ouvrage philosophique rédigé*. Independently published. 428 p.
- Flassbeck, H., Steinhardt, P. (2020). *Failed Globalisation: Inequality, Money, And The Renaissance Of The State*. Singapore : World Scientific. 319 p.
- Florida, R. (2003). *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community, and Everyday Life*. Basic Books. 434 p.
- Han, B.-Ch. (2022). *Hyperculture: Culture and Globalisation*. Polity. 106 p.
- Hegel, G. W. F. (2006). *The Philosophy of Art*. Barnes and Noble. 128 p.
- Lasch, C. (2018). *The Culture of Narcissism: American Life in An Age of Diminishing Expectations*. W. W. Norton & Company ; Reissue edition. 368 p.
- Moss, A. (2024). *The Work of Art: How Something Comes from Nothing*. Penguin Press. 432 p.

Silva, M. (2022). *Aesthetics and the Philosophy of Art: Arthur Danto, Hume, Kant: From Traditional Aesthetics To The Contingency Of Art*. B0B6TX9G17. 25 p.

Tollefson, G. L. (2018). *The Thinking Arts*. Palo Flechado Press. 50 p.

References:

Rafal's'kyi, O. O., Samchuk, Z. F. (2018). Tsyvilizatsiyni perekhrestya suchasnoho suspil'stva. [Civilizational crossroads of modern society]. K. : IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny. 688 s. [in Ukrainian].

Payn, Dzh. V. II. (2022). *Ekonomika vrazhen': bytva za chas, uvahu ta hroshi kliyenta* [The Impression Economy: The Battle for Customer Time, Attention, and Money]. B. Dzhozef Payn II, Dzheymys G. Hilmor; per. z anhl. A. Tsviry. KH. : Vivat. 416 s. [in Ukrainian].

Bauman, Z. (2008). Hlobalizatsiya. Naslidky dlya lyudyny i suspil'stva [Globalization. Implications for Man and Society]. Per. z anhl. I. Andrushchenko, M. Vynnyts'kyi. K. : Vydavnychyy dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya». 109 s. [in Ukrainian].

Spiridonov, M. YU. (2024). Demokratiya yak sotsiokul'turnyy fenomen: zahal'ne ta osoblyve. [Democracy as a socio-cultural phenomenon: general and specific]. *Dys. ... doktora filosofiyi za spetsial'nistyu «033 – Filosofiya»*. Kyyivs'kyi natsional'nyy universytet budivnytstva i arkhitektury Ministerstva osvity i nauky Ukrayiny, Kyyiv. 239 s. [in Ukrainian].

Uorkhol, E. (2016). Filosofiya Endi Vorkhola (vid A do B i navpaky). [The Philosophy of Andy Warhol (from A to B and back)] Ad Marginem. 256 s. [in Ukrainian].

Fergyuson, N. (2020). Hlobal'nyy zanepad. Yak pomyrayut' instytuty ta ekonomiky. [Global Decline. How Institutions and Economies Die] K. : Nash Format. 144 s. [in Ukrainian].

Agamben, G. (2005). *Profanazioni*. Roma: Nottetempo. 108 p. [in Italian]

Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation (The Body, In Theory: Histories of Cultural Materialism)*. University of Michigan Press. 164 p. [in French].

Benjamin, W. (2008). *The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press. 448 p. [in English].

Bergson, H. (2021). *L'évolution créatrice: L'Évolution créatrice est un ouvrage philosophique rédigé*. Independently published. 428 p. [in French].

Flassbeck, H., Steinhardt, P. (2020). Failed Globalisation: Inequality, Money, And The Renaissance Of The State. Singapore : World Scientific. 319 p. [in English].

Florida, R. (2003). *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community, and Everyday Life*. Basic Books. 434 p. [in English].

Han, B.-Ch. (2022). *Hyperculture: Culture and Globalisation*. Polity. 106 p. [in English].

Hegel, G. W. F. (2006). *The Philosophy of Art*. Barnes and Noble. 128 p. [in English].

Lasch, C. (2018). *The Culture of Narcissism: American Life in An Age of Diminishing Expectations*. W. W. Norton & Company ; Reissue edition. 368 p. [in English].

Moss, A. (2024). *The Work of Art: How Something Comes from Nothing*. Penguin Press. 432 p. [in English].

Silva, M. (2022). *Aesthetics and the Philosophy of Art: Arthur Danto, Hume, Kant: From Traditional Aesthetics To The Contingency Of Art*. B0B6TX9G17. 25 p. [in English].

Tollefson, G. L. (2018). *The Thinking Arts*. Palo Flechado Press. 50 p. [in English].

Кравченко Алла Анатоліївна,

*доктор філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії, соціології та політології
Державного торговельно-економічного університету
orcid.org/0000-0001-8429-2183
a.kravchenko@knute.edu.ua*

Кизименко Ірина Олексіївна,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та політології
Державного торговельно-економічного університету
orcid.org/0000-0002-2148-9488
i.kyzymenko@knute.edu.ua*

Красільнікова Олена Василівна,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії, соціології та політології
Державного торговельно-економічного університету
orcid.org/0000-0003-3346-7566
o.krasilnikova@knute.edu.ua*

Гусєва Наталія Юріївна,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та політології
Державного торговельно-економічного університету
orcid.org/0000-0002-6062-6406
n.gusieva@knute.edu.ua*

ЕТИКА В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті досліджуються новітні етичні виклики перед якими опиняється суспільство, потрапляючи у світ інтернет-технологій, які стали необхідними для багатьох аспектів нашого життя, включаючи роботу, навчання, спілкування та розваги. Цифрове суспільство створює нові можливості для життя та діяльності, змінюючи форми комунікацій, способи обміну інформацією, структуру передачі даних. Ці зміни, досягають тієї перехідної межі, яка вимагає переформатування суспільства та суспільної свідомості, а критична маса нових комунікативних правил деструктивно впливає на усталені соціальні норми та традиції. Кумулятивне поєднання старих норм та правил з новими відбувається на сенергетичному рівні шляхом суспільної самоорганізації. Адже впровадження цифрових технологій, яке часто вимагає інтеграції різних знань і навичок та потребує налагодження співпраці людей з різними компетентностями, передбачає пошук компромісів, налагодження спілкування, тісну співпрацю. Тому виокремлення ключових етичних питань, їх дослідження та аналіз, імплементація нових етичних правил в життя – це задача суспільних наук, які покликані допомогти суспільству швидше адаптуватись до нових вимог цифрового середовища.

Зроблено спробу проаналізувати які позитивні та негативні наслідки може спричинити для людей цифрове середовище та взаємодія в ньому. Дане дослідження розглядає основні етичні виклики, пов'язані з диджитал-середовищем, такі як персональні дані, безпека даних, конфіденційність, спілкування в соціальних мережах, альтернативні новини, кібервійни та штучний інтелект.

Розвиток етичних стандартів для цифрового суспільства є критично важливим для забезпечення справедливості, приватності та безпеки в умовах швидко змінюваних технологій. Авторами розглянуто різні підходи до розв'язання викликів цифрового суспільства та запропоновано деякі рекомендації щодо розвитку нових

етичних стандартів з урахуванням дотримання прозорості, відповідальності, захисту приватності, інклюзивності, розвитку співпраці та етичної культури.

Автори обговорюють питання цифрової етики та ризики використання особистої інформації користувачів в інтернеті, такі як збір даних без згоди або продаж даних третім особам, та необхідність розробки ефективних механізмів захисту персональних даних та створення законодавчих норм, які забезпечуватимуть відповідність використання даних нормам етики. Автори не залишають без уваги й перспективи розвитку етичних стандартів у цифровому середовищі.

Ключові слова: етика, етичний виклик, диджитал-середовище, етика даних, інклюзивність, соціальні мережі, штучний інтелект, кібервійна.

Kravchenko Alla,

*Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Head of the Department of Philosophy, Sociology and Political Science
State University of Trade and Economics
orcid.org/0000-0001-8429-2183
a.kravchenko@knute.edu.ua*

Kyzymenko Iryna,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy,
Sociology and Political Science
State University of Trade and Economics
orcid.org/0000-0002-2148-9488
i.kyzymenko@knute.edu.ua*

Krasilnikova Olena,

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy,
Sociology and Political Science
State University of Trade and Economics
orcid.org/0000-0003-3346-7566
o.krasilnikova@knute.edu.ua*

Husieva Nataliia,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy,
Sociology and Political Science
State University of Trade and Economics
orcid.org/0000-0002-6062-6406
n.gusieva@knute.edu.ua*

ETHICS IN THE DIGITAL SOCIETY: CHALLENGES AND PROSPECTS

The article explores the latest ethical challenges that society faces as it enters the world of Internet technologies, which have become essential for many aspects of our lives, including work, study, communication and entertainment. The digital society creates new opportunities for life and work, changing the forms of communication, ways of exchanging information, and the structure of data transmission. These changes are reaching a transitional point that requires the reformatting of society and social consciousness, and the critical mass of new communication rules is having a destructive impact on established social norms and traditions. The cumulative combination of old norms and rules with new ones occurs at the energy level through social self-organisation. After all, the introduction of digital technologies, which often requires the integration of different knowledge and skills and requires the cooperation of people with different competencies, involves finding compromises, establishing communication, and close cooperation. Therefore, identifying key ethical issues, researching and analysing them, and implementing

new ethical rules is the task of the social sciences, which are designed to help society adapt more quickly to the new requirements of the digital environment.

An attempt is made to analyse what positive and negative consequences the digital environment and interaction in it can have for people. This study looks at the main ethical challenges associated with the digital environment, such as personal data, data security, privacy, social media, alternative news, cyber warfare and artificial intelligence.

The development of ethical standards for the digital society is critical to ensure fairness, privacy and security in the face of rapidly changing technologies. The authors examine different approaches to addressing the challenges of the digital society and offer some recommendations for the development of new ethical standards, taking into account transparency, responsibility, privacy, inclusiveness, cooperation and ethical culture.

The authors discuss digital ethics and the risks of using users' personal information on the Internet, such as collecting data without consent or selling data to third parties, and the need to develop effective mechanisms for protecting personal data and creating legislation to ensure that data use is ethical. The authors do not ignore the prospects for the development of ethical standards in the digital environment.

Key words: ethics, ethical challenge, digital environment, data ethics, inclusivity, social media, artificial intelligence, cyber warfare.

Постановка проблеми та її актуальність.

Цифрова трансформація сьогодні охоплює всі сфери людського життя, від комунікації та освіти до бізнесу та урядування. Розвиток технологій завжди вносив в людське життя зміни, які, в свою чергу, змінювали суспільний устрій та суспільні відносини, видозмінювали людські цінності та вподобання. Цифрові технології додали цим змінам шаленого прискорення, коли суспільні трансформації ледь встигають за трансформаціями технологічними.

Вчені утвердились у визначенні, що зміни, які відбуваються в сучасному суспільстві є революційними. В науковий обіг ввійшло поняття Четверта промислова революція (Industry 4.0) концептуалізоване Клаусом Швабом на всесвітньому економічному форумі в Давосі у 2016 р. яка проявляється у швидко зростаючій автоматизації традиційних та виробничих практик із залученням сучасних інтелектуальних технологій. Серед науковців почали використовувати й поняття П'ята промислова революція (Industry 5.0). Вся історія людської цивілізації була пов'язана з розвитком науки та технології, в той же час, четверта промислова революція несе в собі радикально новий підхід щодо постановка питання про взаємини у системі «людина-технологія». Якщо у попередній історії цивілізації реалізовано принцип підпорядкування технології людині, то нова ера повинна стати епохою партнерства передових технологій, систем штучного інтелекту та людини (Kravchenko & Kuzyumenko, 2019, p. 121).

Цифровізація, яка є невід'ємною частиною Четвертої промислової революції, суттєво впливає на формування ціннісних орієнтацій у сучасному суспільстві «тому що ми живемо

в цифрову еру, яка детермінується алгоритмами, бітами, великими даними, переформатуванням «фізичного світу» (Воронкова, Нікітенко, 2022, с. 101).

Будь-яка технологічна революція впливає на зміну соціальних структур та переформатовує суспільні моральні норми та цінності. Дослідники Д. Данахер та Х. С. Сетра, демонструючи це твердження, наводять приклад про винахід стремени (за Лінном Таунсендом Уайтом молодшим), який став основним технологічним фактором розвитку феодальної системи. Оскільки саме після винаходу стремени кінні воїни перетворились на особливо ефективних бійців, які вирішували хід битви, то вони почали вважатись найціннішими та найшанованішими особами, що підтримували аристократичні війська. Їх забезпечували великими маєтками, які надавали необхідні продукти харчування та матеріальні ресурси. Це призвело до появи нових норм соціальної ієрархії, лицарства та прав власності. Автори задаються питанням «Якщо винахід стремени міг мати такий глибокий і трансформуючий вплив на середньовічну соціальну систему цінностей, що могли б зробити сучасні цифрові технології (зокрема ІКТ, ШІ та робототехніка) з нашими нинішніми системами цінностей?» (Danaher & Sætra, 2022).

Хоча тезу Уайта про роль стремени у становленні феодальних відносин деякі вчені вважають перебільшеною, проте вона утврджує думку про те, що новітня технологія здатна переформувати суспільство та вивести його на новий соціальний рівень, що вимагатиме формування інших правил поведінки та етичних норм. І якщо винахід

стремена спричинив формаційні зміни на європейському континенті, утвердив розвиток феодальних відносин та змінив систему цінностей, то революційні зміни, спричинені розвитком сучасних цифрових технологій не оминуть жодного куточку планети, де є людина, яка спроможна користуватись комп'ютером, інтернетом, роботизованими машинними та технологіями. Тут скоріше потрібно ставити не питання на яких територіях будуть панувати технологічні перетворення, а питання, чи залишаться території, яких би не торкнулись ці новації.

Існує ще одна складова сучасних технологічних перетворень – поєднання людини й машини. Якщо попередні промислові революції (винахід парового двигуна та перехід до механізованого виробництва; використання електродвигунів і конвеєрних ліній та перехід до масового виробництва; автоматизоване виробництво з використанням комп'ютерів та інформаційних технологій) передбачали використання машин та технологій як знаряддя праці, то подальші технологічні новації наближають взаємини «людина-машина» до партнерських. Недарма робототехніки намагаються надати роботам вигляд людини, а ми, спілкуючись зі штучним інтелектом (ШІ) або програмою Siri, говоримо слова подяки, чи сперечаємось з «машиною» як з людиною. Хоча, можливо, це лише людська ілюзія, покликана убезпечити психіку людини від викликів на які людство поки не може знайти відповіді. Крім того в науковий обіг входить поняття «етика роботів» – теорія, яка розглядає поведінку людей у проектуванні, конструюванні, використанні роботів та поводженні людей з роботами та штучно інтелектуальними істотами (Veruggio, 2007).

Саме тому, на тлі трансформаційних перетворень, виникають нові етичні дилеми та проблеми, пов'язані з використанням цифрових технологій.

Серед них виділяють питання конфіденційності, захисту персональних даних, цифрового нерівноправ'я, відповідальності за дії у віртуальному просторі, етики використання штучного інтелекту, етичних викликів кібервійн. Люди змушені переосмислювати свої погляди на приватність, відповідальність та справедливість в умовах швидких технологічних змін, утверджувати нові форми поведінки, які б

відповідали новітнім цінностям інформаційного середовища.

Вивчення цих аспектів є необхідним для забезпечення гармонійного розвитку суспільства в умовах цифровізації. Тому питання перспектив розвитку етики цифрового суспільства вимагають ретельного аналізу для розробки нових етичних стандартів.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідження проблематики питань моралі, етики, загальнолюдських морально-етичних норм, свободи, рівності, відповідальності та людської гідності займаються багато сучасних вчених, серед яких можна виокремити праці: Г. Йонаса, Ч. Тейлора, М. Шелера, В. Франкла та інших. Прикладний характер етики розкривають у теорії дискурсивної етики К.-О. Аппель та Ю. Габермас. У цій філософській теорії етика розглядається як метод, завдяки якому люди можуть досягати взаєморозуміння та єдності через комунікативні дії, враховувати усі вимоги членів спільноти через компроміс (ApeI, 1992; Habermas, 1983).

З розвитком цифрового середовища все більше дослідників виокремлюють питання диджитал-етики як окремий предмет дослідження та приділяють увагу різним аспектам та проявам етичних питань в інформаційному середовищі. Зокрема питань етичного використання штучного інтелекту, машинного навчання та автоматизованих систем торкається у своїй праці «Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment» Ф Фукуяма (Fukuyama, 2018).

Е. Тофлер у своїй книзі «Future Shock» звертає увагу на етичні виклики, що виникають у зв'язку з розвитком диджитал-технологій та інформаційного суспільства, акцентуючи увагу на етичних питаннях які постають на тлі нерівного доступу до технологій та інтернету, викликів для прав людини на інформацію та свободу слова, проблем безпеки персональних даних, загроз щодо авторських прав (Toffler, 1970).

Питання цифрової етики досліджує футуристичний філософ Н. Бостром. Він розглядає етичні дилеми, пов'язані з розвитком штучного інтелекту, робототехніки та інших технологій. Н. Бостром стверджує, що зростаюча потужність технологій може призвести до значних етичних проблем, таких як загрози

персональних даних та безпеки, нерівність та дискримінація, а також загроза людського життя та здоров'я (Бостром, 2020).

Етичні проблеми взаємовідносин між людиною та комп'ютером через співіснування тріади «людина-комп'ютер-інтернет» аналізує Д. Джонсон, яка розкриває питання важливості набуття навичок професійної етики, зосереджуючись на соціальній відповідальності так званих «комп'ютерних професіоналів», професійних відносинах, конфліктних ситуаціях та кодексах професійної поведінки (Deborah, 1994).

У роботах Ф. Брея досліджуються етичні аспекти нових технологій. Автор приділяє особливу увагу інформаційним технологіям, робототехніці, біомедичним технологіям і технологіям захисту навколишнього середовища. Ф. Брей розробив новітні підходи для аналізу етики інформаційних технологій, включаючи підходи передбачуваної технологічної етики та розгляду етичного впливу для оцінки етичних наслідків запровадження та використання інформаційних технологій таких як Всесвітня павутина, технології віртуальної реальності, інтелектуальне середовище, системи розпізнавання обличчя, 3D-друк (Brey, 2020; Waelen & Brey, 2022).

Етичні наслідки використання систем штучного інтелекту розглядаються у працях В. Дігнум. Авторка, зокрема, доводить, що впровадження та використання штучного інтелекту інтегрує й замінює традиційні соціальні структури в нових соціокогнітивно-технологічних середовищах. В. Дігнум досліджує як розумні агенти та інші синтетичні сутності можуть міркувати про моральні питання та приймати рішення щодо них. У своїх працях авторка аналізує соціальний та етичний вплив штучного інтелекту у соціумі, що трансформується (Dignum, 2019).

Розробкою теоретичних та практичних концепцій етики цифрового середовища займаються українські науковці. Так О. Проценко, Т. Чубіна, М. Дмитренко розглядають цифрову етику як уточнення знань про етику з урахуванням розвитку комп'ютерних технологій та засобів міжкультурних комунікацій. Ж. Андрійченко, Т. Близнюк, О. Майстренко, Л. Ремньова, Т. Забаштинська аналізують специфіку та функції диджитал-етикету і як виду поведінкової культури

у цифровому середовищі. В. Воронкова, В. Нікітенко торкаються питань формування цінностей цифрової людини й цифрового суспільства. Г. Бондар, А. Гаркуша аналізують проблематику інформаційної етики в епоху розвитку інформаційних технологій.

Незважаючи на велику цікавість науковців до даної тематики, постає багато суперечливих питань, які потребують подальшого вивчення, обґрунтування та узгодження. Адже проблематика становлення нових етичних норм в цифровому суспільстві вимагає постійної верифікації пропонованих рішень, оскільки швидкість цифрових змін надає все нові виклики, відповіді на які потрібно знаходити в стані постійного руху та трансформацій.

Мета статті. Метою цієї статті є дослідження етичних викликів, пов'язаних з цифровими технологіями, ідентифікація ключових етичних проблем у цифровому середовищі та аналіз можливих підходів до їх вирішення через формування етичних стандартів для цифрового суспільства.

Виклад основного матеріалу. Одним із актуальних питань, яке потребує особливої уваги у світі, де цифрові технології набувають все більшого поширення, є питання етичного використання персональних даних. Необхідність дотримання етичних принципів під час обробки інформації зростає, у зв'язку зі стрімким збільшенням кількості даних, доступних організаціям та використанням ШІ для осмислення даних і прийняття рішень без участі людини. Недотримання правил обробки даних може призвести до виникнення етичних проблем, пов'язаних з порушенням принципів конфіденційності, приватності та недискримінації.

В науковій літературі, крім загально вживаних термінів «інформаційна етика», «цифрова етика», «комп'ютерна етика», набувають поширення такі терміни, як «етика даних» або «data-етика». Популярність терміну «етика даних» зросла наприкінці 2010-х рр. Фактично до 2016 р. він здебільшого використовувався у контексті «big» («етика великих даних») (Hasselbalch, 2020).

Етика даних – це відносно нова галузь етики, яка вивчає моральні проблеми, пов'язанні з управлінням даними (створення, зберігання, обробка, використання, поширення), а також алгоритмами (використання штучного

інтелекту та машинного навчання) та практиками (інновації та програмування), з метою формування та підтримки морально прийнятних рішень для даних (Floridi & Taddeo, 2016). Етику даних можна розглядати як моральні орієнтири, яких потрібно дотримуватися під час збирання, використання та захисту персональних даних. Вона спрямована на забезпечення справедливого та недискримінаційного використання даних. Етика даних – це також відповідальне та раціональне використання даних. Процеси роботи з даними повинні розроблятися як стійкі рішення, що приносять користь людині та суспільству. Етика даних ґрунтується на загальнолюдських моральних цінностях та нормах. Дотримання норм етики під час роботи з даними підвищує довіру до організації та результатів її діяльності.

Останнім часом розширюється перелік персональних даних до яких відносять будь-яку інформацію, що може бути пов'язана з конкретно особою, наприклад ім'я, посада, адреса, номер телефону, електронна пошта, фінансова інформація, медична історія тощо. Окрім загальних персональних даних, слід враховувати, особливі категорії персональних даних, так звані чутливі персональні дані, які є дуже важливими, оскільки вони підлягають більш високому рівню захисту. До них належать генетичні та біометричні показники, інформація про стан здоров'я, а також особисті дані, що пов'язані з расовою або етнічною приналежністю, політичними, релігійними та ідеологічними переконаннями, а також членство в профспілках (Про захист персональних даних, 2024). До цього переліку можна віднести й іншу інформацію про конкретну людину.

Етика даних вимагає відповідального та цілісного підходу, який поєднує технології, етичні принципи та ефективні практики управління інформацією. Автор книги «Етика великих даних» Корд Девіс зазначав, що великі дані самі по собі, як будь-які технології є етично нейтральними, проте їх використання – ні (Davis & Patterson, 2012, р. 4). Проблема ускладнюється ще й тим, що суспільство не особливо замислюється над наслідками відкриття особистих даних для публічного перегляду.

Захист персональних даних регулюється законодавством, наприклад, Загальним регламентом захисту даних (GDPR), який

встановив європейські стандарти з питань захисту даних, а також Каліфорнійським законом про захист прав споживачів (CCPA). В Україні діє власне законодавство та розробляються рекомендації щодо захисту персональних даних. Однак етика даних не обмежується лише дотриманням нормативних вимог. Етика даних – це значно більше, ніж просте дотримання законів про захист персональних даних, вона виходить за рамки дотримання законодавства й охоплює поведінку співробітників щодо того, як збираються, поширюються та використовуються дані.

Сьогодні ми можемо спостерігати за активним обговоренням проблематики етичного використання даних та розробкою загальних правил та рекомендацій. Ці питання обговорюються як на корпоративному рівні, так і на державному. Так, незалежний аналітичний центр DataEthics (Данія), запропонував наступні принципи етики даних: людиноцентризм, контроль за даними, прозорість, відповідальність та рівність (Tranberg, Hasselbalch, Olsen, & Byrne, 2018). На платформі даних Opendatasoft зазначені такі принципи, як підзвітність, прозорість, справедливість, власність, конфіденційність, наміри та результати (Opendatasoft, 2024).

Компанії, які прагнуть дотримуватися етики даних можуть використовувати рекомендації, які запропоновані для державного та приватного сектора. Наприклад, Інститут відкритих даних (Open Data Institute) пропонує концепцію етики даних, яка допомагає виявляти та вирішувати етичні проблеми, починаючи з етапу планування проєкту, що використовує дані, та впродовж його реалізації (Tarrant, Maddison, & Thereaux, 2021). Уряд Великої Британії розробив рамкову програму з етики даних, яка спрямована на всіх, хто безпосередньо або опосередковано працює з даними в державному секторі (Data Ethics Framework, 2020). Рамкова програма з етики даних, що входить до складу Федеральної стратегії даних США, була запроваджена як ключовий компонент Плану дій Федеральної стратегії даних на період до 2020 р. (Federal Data Strategy Data Ethics Framework, 2019).

Крім того, Всесвітня федерація рекламодавців (WFA) запропонувала одні з перших у світі рекомендацій для брендів з етики даних у рекламі. Посібник з етики даних WFA надає

рекомендації, які допоможуть брендам розвивати внутрішню культуру, що ґрунтується на етичному та відповідальному використанні даних. Цей посібник, розроблений у співпраці з 13 організаціями-членами WFA, містить чіткі інструкції та практичні рекомендації для найбільших світових компаній (WFA's Data Ethics Playbook, 2023).

Отже, всі хто працює з даними, повинні бути добре обізнані з основними принципами етики даних і застосовувати їх на всіх етапах роботи з особистою інформацією. Розглянемо основні принципи етичного використання персональних даних.

Важливим принципом є людиноцентризм. Він відомий нам ще з античної філософії. В наш час інформаційно-цифрові технології породили дигітальну людину (*homo digitalis*), яка опанувала і застосовує інформаційні технології у своїй діяльності. Однак, інформаційне і реальне життя, на відміну від минулого, втрачають узгодженість, і у цьому полягають загрози стосовно людини світу віртуальної реальності. Нове штучне середовище «сканує», приймає тільки інформаційний аспект людини, вводячи її як цілісну істоту в стан кризи. На думку філософів, повернути «душу» нині спроможний людиноцентризм, філософські інтенції якого мають глибокий ціннісно-духовний зміст (Кремін, 2023, с.2).

Люди – це унікальні істоти, яким притаманні емпатія, самовизначення, непередбачуваність, інтуїція та творчість, і тому вони мають вищий статус, ніж технології. Людина повинна знаходитися в центрі уваги та мати основну користь від цифрових технологій, зокрема від обробки даних. Інтереси людини мають пріоритет над інституційними та комерційними інтересами. Тому, під час розробки технологій слід враховувати потреби людини, щоб забезпечити зручність використання, ефективність та задоволення від користування. Людиноцентричний дизайн дозволяє створювати технології, які легше сприймаються користувачами і сприяють покращенню їхнього життя. Отже, врахування потреб та інтересів людини є визначальним для успішного розвитку цифрових технологій.

Крім того, що збір та використання персональних даних повинні відбуватися в рамках чинного законодавства та регулювань, важливими є конфіденційність і захист персональних

даних. Сучасні компанії, в межах своєї діяльності, збирають та використовують величезні обсяги даних, і це вимагає дотримання правил безпеки та конфіденційності.

Використання персональних даних повинно здійснюватися з дотриманням принципу приватності та безпеки особи, якій належать ці дані. Люди мають право власності на свої дані і на те, яким чином вони використовуються. Обов'язковим є отримання згоди на збір та використання особистої інформації у конкретному контексті. Крім того, особа має першочерговий контроль над використанням своїх даних, контекстом, в якому вони будуть використовуватися та способами їх активації.

Діяльність з обробки даних та автоматизовані рішення повинні бути прозорими та зрозумілими. Прозорість означає, що особа, чії дані збираються, повинна бути проінформована, розуміти, які саме дані збираються, як вони будуть використовуватися, де будуть зберігатися і чи ця інформація є вільно доступною для всіх. Обробка даних повинна мати зрозумілу мету для особи з урахуванням ризиків, а також етичних та соціальних наслідків.

Фахівці наголошують на необхідності впровадження етичних принципів у процес проектування технологій, тобто захист даних має бути включений в процес розробки ще на початкових етапах. Під час розробки систем захисту персональних даних потрібно враховувати принципи *privacy by design* (дизайн приватності) і *privacy by default* (конфіденційність за замовчуванням). Авторка цих термінів Енн Кавукян зазначає, що компанії, які займаються обробкою даних, повинні забезпечувати захист даних протягом усього циклу їх обробки (*full lifecycle protection*), починаючи від збору інформації, аж до її видалення. Ще на етапі проектування, повинно бути гарантовано, що всі дані надійно зберігаються, а потім будуть своєчасно знищені (Cavoukian, n.d.).

Персональні дані повинні збиратися лише для конкретних та законних цілей та не можуть бути використані з іншою метою без згоди особи. Для досягнення визначених цілей потрібно збирати лише необхідну мінімальну кількість персональних даних і зберігати їх протягом визначеного терміну. Тобто, мова йде про принцип мінімізації даних, який передбачає зменшення обсягу інформації до мінімального

рівня, необхідного для конкретних цілей (Шадська та ін., 2024, с. 21–22).

Невід'ємною частиною всіх аспектів обробки даних є відповідальність та підзвітність за прийняті рішення. Відповідальність передбачає усвідомлене, доцільне і систематичне використання та захист персональних даних. Особлива увага повинна приділятися не тільки тому, що технологічно можливо, а й тому, що є морально прийнятним і соціально відповідальним. Тому необхідно постійно оцінювати етичні наслідки обробки та використання персональних даних, включно з потенційним впливом на конфіденційність, безпеку і благополуччя особи.

Важливими принципами етики даних є справедливність та недискримінація. Компанії, які працюють з даними повинні замислюватися над тим, чи не матиме використання даних дискримінаційних наслідків для певних груп. Під час обробки даних особливу увагу слід приділяти вразливим особам, які можуть бути особливо чутливими до профілювання. Це може негативно вплинути на їхню самоідентифікацію, а також спричинити дискримінацію чи стигматизацію через їхній фінансовий, соціальний статус або стан здоров'я.

Слід зазначити, що упередженість може виникати як випадково, так і бути навмисно вбудована в конкретну систему. Наприклад, це може статися у випадках, коли відмовляють у кредитуванні або працевлаштуванні людям похилого віку або самотнім вагітним жінкам. Один із прикладів – це відома історія про міжнародну компанію Amazon, яка зупинила використання штучного інтелекту для відбору персоналу через виявлену упередженість та помилки в алгоритмі, що базувався на шаблонах слів у резюме та неправильно обробляв інформацію. Інші приклади порушень етики в обробці даних по'язані з недотриманням конфіденційності та безпеки персональної інформації. Наприклад, компанія Marriott International була оштрафована за несанкціонований доступ до персональних даних своїх клієнтів, а British Airways – за витік персональних даних.

Дослідження переваг для організацій від етичного використання даних включає аналіз впливу етичних принципів на довгостроковий успіх бізнесу. Ця проблематика передбачає врахування позитивного впливу етичних стандартів на репутацію компанії, залучення клієнтів,

сприяння інноваціям та розвитку нових продуктів. Експерти наводять ряд переваг, які компанії можуть отримати від етичного використання даних. По-перше, це збільшення довіри та прибутків. Демонстрація того, що організація відповідально використовує дані клієнтів, зміцнює довіру та підвищує лояльність. Компанії, яким довіряють клієнти, зазвичай отримують більше продажів та прибутку. По-друге, етичне використання даних допомагає компаніям відповідати нормативним вимогам щодо захисту та використання персональної інформації. Це дозволяє уникнути юридичних проблем і штрафних санкцій. По-третє, дотримання етики даних сприяє репутації організації. Нині у суспільстві зростає обізнаність та занепокоєння щодо того, як персональні дані використовуються бізнесом та іншими організаціями. Навіть якщо вони не порушують жодних чинних норм, нездатність використовувати дані етично та чесно має значний вплив на корпоративну репутацію, впливаючи на продажі, утримання персоналу та ціну акцій. Отже, етичне використання даних може сприяти підвищенню конкурентоспроможності та стабільності підприємства на ринку.

Активне обговорення етичного використання даних та розробка загальних правил і рекомендацій на корпоративному та державному рівнях свідчать про зростаючу увагу до цієї проблематики. Отже, загальні рекомендації для забезпечення етичного використання даних включають: транспарентність, тобто забезпечення прозорості у зборі, обробці та використанні даних; конфіденційність та безпеку даних; дозвіл на збір та використання даних від користувачів; мінімізацію даних, тобто збирання лише необхідних даних; відповідальне використання персональних даних; уникання дискримінації та несправедливостей при застосуванні алгоритмів штучного інтелекту, а також постійний моніторинг та оновлення політик даних щодо захисту даних та етичного використання. Ці рекомендації можуть допомогти компаніям створити ефективну стратегію етичного використання даних, що сприятиме покращенню їх репутації та взаємовідносин зі споживачами.

Протягом всього нашого життя на планеті люди були частиною соціальних «мереж», та історично використовували безліч прийомів

і інструментів для підтримки подібних зв'язків: від структурованих громадських союзів та інститутів (приватні та суспільні клуби, церковні общини) до комунікаційних технологій у вигляді поштової та кур'єрської служби, телеграфу та телефона.

Сьогодні, в епоху цифрових технологій, на наше життя істотно впливають соціальні мережі. Цифрова революція вплинула та сильно змінила те, як ми спілкуємося. Адже кожна людина у кіберпросторі відчуває певну свободу: свободу слова, висловлення власних думок та сприймання різноманітної інформації.

Соціальні мережі являють собою онлайн-платформи, які використовуються людьми для обміну інформацією та спілкування, розвитку соціальних та професійних контактів, а також для просування бізнесу. Сьогодні ці нові технології соціальних мереж вплинули та змінили політичні, соціальні та інформаційні практики людей і організацій у всьому світі, викликавши значний інтерес з боку фахівців з прикладної етики та філософії техніки (Vallor, 2016).

Важливим елементом, який слід враховувати при розгляді питань щодо використання соціальних мереж, є питання доступності їх використання. Інклюзивність у контексті цифрового суспільства набуває особливого значення як ключовий елемент етичних стандартів, що сприяють забезпеченню рівних можливостей для всіх груп населення. Використання інтернет-технологій значно впливає на соціальну взаємодію, але одночасно виявляє диспропорції в доступі до ресурсів та цифрової грамотності, особливо серед вразливих груп. Інклюзивні практики передбачають створення таких умов, за яких усі користувачі, незалежно від віку, статі, рівня освіти чи соціального статусу, матимуть доступ до цифрових технологій, що сприятиме зменшенню цифрового розриву. Розробка нових етичних стандартів має враховувати аспекти доступності, співпраці та рівноправності, адже лише на засадах інклюзивності можна забезпечити стійкий розвиток суспільства в умовах диджиталізації.

Складна мережа взаємодії між користувачами соціальних мереж та їх офлайн-спільнотами, а також розробниками соціальних медіа, корпораціями, урядами та іншими інститутами й через десятиліття буде вимагати суворого філософського аналізу.

Одними з перших філософів, які звернули увагу на етичну важливість соціальних сфер використання інтернету були філософи техніки Альберт Боргманн та Х'юберт Дрейфус.

В своїй праці «Перетинаючи постмодерністський рубіж» (Crossing the Postmodern Divide), А. Боргманн зосередив увагу на етичному та соціальному впливі інформаційних технологій, використовуючи концепцію гіперреальності, щоб піддати критиці те, як соціальні мережі можуть підірвати чи замінити свою органічну соціальну реальність, дозволяючи людям «ділитися один з одним стилізованими версіями себе заради еротичних чи компанійських пригод» (Borgmann, 1992, р. 92) замість того, щоб взаємодіяти один з одним як повноцінні та складні особистості в реальному світі.

Хоча А. Боргманн визнає, що сама по собі гіперреальність соціальних мереж здається «морально інертною» (Borgmann, (1992, р. 94), він наголошує на тому, що моральна небезпека гіперреальностей полягає в тому, що вони змушують нас відчувати себе «ображеними та розбитими», коли ми повертаємося з їх «хисткого та роз'єданого блиску» в органічну реальність, яка «з усіма своїми злиднями неминуче претендує на нас», забезпечуючи нас «завданнями та благами, що викликають у людей терпіння та життєву силу» (Borgmann, 1999, р. 96).

В свою чергу філософ Х. Дрейфус, як і А. Боргманн, був один з перших, хто критично підійшов до розгляду етичних можливостей інтернету та соціальних мереж. Як і у А. Боргманна, роздуми Х. Дрейфуса про етичні виміри інтернет-соціальності демонструють загальну підозрілість стосовно подібних мереж, які філософ вважає убогою заміною справжніх відносин (Dreyfus, 2001).

Таким чином, погляди А. Боргманна та Х. Дрейфуса й сьогодні продовжують впливати на філософські обговорення впливу соціальних мереж та формування нової етики, хоча критики наголошують, що обидві ці ранні філософські погляди на феномен етики соціальних мереж демонструють певну неадекватність передбачень (особливо, коли мова йде про роздуми щодо нових технологічних систем, що швидко змінюються).

Потрібно розуміти, що такий інтерактивний обмін думками та інформацією на онлайн-платформах порушує цілу низку етичних

проблем (Bonson, Royo, & Ratkai, 2015; Williams, Burnap, & Sloan, 2017), які пов'язані, передусім, зі свободою слова, конфіденційністю та кіберпереслідуванням у соціальних мережах.

Свобода слова – це право людини або спільноти людей вільно висловлювати свої думки або ідеї. І соціальні мережі цьому сприяють. Однак, ця свобода повинна супроводжуватися відповідальністю. Важливо розуміти, що образливі або недостовірні висловлювання можуть завдати шкоди іншим користувачам та сприяти поширенню дезінформації. Тому важливо дотримуватися правил взаємоповаги та етики в онлайн-спілкуванні, щоб забезпечити конструктивну дискусію та безпечне середовище для всіх учасників.

Сьогодні дослідники розділилися у думках щодо того, чи ставиться під загрозу цінність свободи слова через легкість, з якою боти та тролі можуть маніпулювати інформацією (Leerssen, 2015). Незважаючи на критику з приводу фейкових новин та скандалів з таргетованою рекламою, цифрові гіганти з обережністю ставляться до дій, які можуть призвести до звинувачень в упередженому ставленні.

Функціонування ж соціальних мереж досі не піддавалося серйозному регулюванню, крім випадків припинення окремих відвертих зловживань та цензури повідомлень, що порушують соціальні норми. Головне питання полягає в тому, наскільки існуюча етика традиційних ЗМІ, більшість принципів якої було розроблено ще в XIX–XX ст., підходить для сьогоденних та завтрашніх ЗМІ, які є інтерактивними та «завжди активними» – журналістикою не лише професіоналів, а й пересічних користувачів.

У наше століття панування соціальних мереж широко поширені «фейкові новини», помилкова інформація та дезінформація. Фальшиві, або фейкові новини – серйозна проблема для багатьох соціальних мереж. Особливу тривогу викликає те, що такі новини розлітаються набагато швидше за справжні. Але що таке фейкові новини? Недостатньо просто затаврувати всі неправдиві повідомлення цим терміном. Якщо виділити їх в окрему категорію, то повідомлення повинні відповідати кільком критеріям. По-перше, вони містять мало правдивих фактів. По-друге, їх створюють безпосередньо для обману. По-третє, зазвичай вони

маскуються під матеріали ЗМІ. Якщо рік у рік людина споживає фейкові новини, то з нею неможливо вести цивілізовану дискусію. Вона живе в іншому світі, відірваному від реального. Важливо, щоб кожна людина критично оцінювала кожен пост із соціальних мереж на ЗМІ, поки вони не зможуть підтвердити свою точність. Крім того, потрібно пам'ятати, що головним завданням фейків – це відвернення уваги від правди. (Що таке фейк?, 2022).

Не менш важливим етичним викликом соціальних мереж є забезпечення конфіденційності персональних даних користувачів. Ми вже наголошували на важливості формування та дотримання етики даних. Проте, для соціальних мереж дотримання етичних норм в питаннях збереження конфіденційності стає важливим викликом. Особливе занепокоєння викликають такі моменти (Flick, 2016) потенційна доступність даних користувачів третім особам для цілей комерційного маркетингу, інтелектуального аналізу даних, досліджень, спостереження чи правозастосування; часте використання соціальними мережами автоматичного контролю конфіденційності та відсутність інформаційної згоди; потенційне використання соціальних мереж для переслідування чи іншого незаконного відстеження фізичних переміщень користувачів на основі функції визначення місцезнаходження; обмін інформацією користувача з державними установами; неусвідомлене залучення користувачів до експериментів; потенційна можливість спонукати користувачів соціальних мереж до прийняття добровільних, але необачних та неетичних способів обміну інформацією, як щодо особистих даних, так і щодо даних, що стосуються інших осіб та організацій.

Таким чином, соціальні мережі створюють особливі проблеми щодо забезпечення конфіденційності інформації, оскільки саме можливість доступу до інформації, якою вільно діляться інші, робить соціальні мережі унікально привабливими та корисними для користувачів. Крім того, користувачі часто не розуміють повністю наслідки обміну інформацією в соціальних мережах (Hull, Lipford, & Latulipe, 2011).

У соціальних мережах відбувається багато «кіберзлочинів» та пов'язаних порушень, включаючи: кібербулінг, кіберпереслідування,

кібервимагання, кібершахрайство, незаконне стеження, крадіжку персональних даних, порушення авторських прав та прав інтелектуальної власності, кібертероризм.

Кіберпереслідування – це проблема, яка не є гендерно нейтральною, оскільки жертвами кіберпереслідувань найчастіше стають жінки та дівчата, які зазнають тих чи інших форм онлайн-насилюства. Це має дуже серйозні соціальні та економічні наслідки, оскільки часто призводить до психологічної та емоційної травми, соціальної ізоляції, втрати професійної репутації та роботи (Simonovic, 2018). Таким чином, кіберпереслідування глибоко впливають на свободу слова та захист інтересів користувачів соціальних мереж. Це проблема, яку необхідно вирішувати, щоб соціальні мережі залишалися відкритим простором для всіх людей.

Наступний етичний виклик соціальних мереж – це мова ворожнечі, яка є складовою кібербулінгу. Саме використовуючи мову ворожнечі у мережі, опонент може виражати власну девіантну поведінку. Як зазначає дослідниця А. Олейник, окрім мови ворожнечі існують також інші види девіантної поведінки у соціальних мережах, такі як розпалювання ненависті, підбурювання до тероризму та геноциду (Олейник, 2022, с. 119). Це неодноразова поведінка, спрямована на залякування, провокування гніву чи приниження тих, проти кого він спрямований. Приклади кібербулінгу включають: поширення брехні про когось або розміщення фотографій, які компрометують когось у соціальних мережах; надсилання повідомлень або погроз, які ображають або можуть завдати шкоди, через платформи обміну повідомленнями; видання себе за когось іншого і надсилання людям повідомлень від чужого імені (Кібербулінг, 2020). Протидіяти мові ворожнечі онлайн допомагає кібер поліція, модератори соціальних мереж, а також штучний інтелект, який блокує яскраво виражену мову ворожнечі у соціальних мережах (Олейник, 2022, с. 120).

З одного боку, поява соціальних мереж значно полегшила спілкування, але з іншого, як бачимо, породила безліч проблем, з якими люди раніше не стикалися. У штучно створеному просторі мають жити люди з безпроблемним життям. Як зазначає соціолог Зігмунт Бауман у своїй праці «Глобалізація. Наслідки для людини та суспільства», так

виникає проблема складності прояву своєї індивідуальності (Бауман, 2008). Ті, хто відкрито демонструє в соціальних мережах свою індивідуальність, ризикують зазнати «хейту», особливо якщо вони чимось сильно відрізняються від інших.

Крім того, соціальні мережі позбавляють нас права на приватне життя та на анонімність. У той же час реальний соціальний зв'язок між людьми значно слабшає, він перетворюється на віртуальний, особливо якщо в соціальних мережах люди проводять 24/7. Щоб не стати жертвою соціальних мереж, важливо перевіряти достовірність інформації, мати повноцінний взаємозв'язок з людьми в реальності, обмежувати час проведення в соціальних мережах.

Таким чином, активне зростання платформ соціальних мереж відбулося завдяки практично одночасній появі безлічі нових технологій. Інтернет, великі дані та хмарні сервіси, мобільні технології допомагають впливати на людей через соціальні мережі. Модифікація поведінки, якій сприяють соціальні мережі, все частіше потрапляє в центр уваги, проте законодавство, яке повинно регулювати платформи соціальних мереж, створюється досить повільно. Щоб впоратися із цим законодавчим вакуумом, стають дедалі більш важливими як підвищення обізнаності людей про етичні наслідки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, так і врахування потенційних наслідків нових технологій (навмисних та ненавмисних) розробниками програмного забезпечення.

У соціальних мережах спілкуються різноманітні люди з різними думками, поглядами та переконаннями. Дотримання етичних стандартів, таких як повага до інших та дотримання правил доброзичливого спілкування, допомагає створити атмосферу взаєморозуміння та співпраці. Користування етичними принципами спілкування у соціальних мережах є важливим для створення позитивного та дружнього онлайн-співтовариства, де користувачі можуть комунікувати між собою без образ та конфліктів. Адже зрозуміло що будь-які дії у соціальних мережах можуть впливати на інших користувачів, тому важливо дотримуватись етичних правил поведінки, прийнятих в реальному житті таких як ввічливість, етика звернення, слова подяки, недопустимість образ та нападків, таймінг тощо.

Ще одним вектором розвитку нової етики цифрового суспільства є питання, пов'язані зі входженням в соціальний простір людства штучного інтелекту. На порозі нових відкриттів у сфері штучного інтелекту, з появою передових технологій, таких як ChatGPT та Stable Diffusion, все більше уваги приділяється їхньому впливу на суспільство та етичним питанням. Важливою проблемою є можливі ризики, пов'язані з розповсюдженням недостовірної інформації, прихованою упередженістю алгоритмів і моральними питаннями, які виникають при автоматизованому прийнятті рішень. Наприклад, використання генеративних алгоритмів для створення фальсифікованих зображень або текстів може мати серйозні наслідки в політичному та соціальному контексті. Інший приклад – це проблеми з розпізнаванням обличчя, де алгоритми, навчені на упереджених даних, демонструють нерівномірну точність для різних расових та етнічних груп.

Основні принципи етики штучного інтелекту включають справедливість, недискримінацію, прозорість і орієнтацію на людину. Ці принципи спрямовані на усунення упередженості та забезпечення об'єктивності. Важливу роль відіграє регулювання у сфері штучного інтелекту, зокрема законодавство, подібне до GDPR у ЄС, яке захищає права людини та запобігає зловживанням. Особливу увагу приділяють балансуванню між інноваціями та етичними обмеженнями, щоб не придушити інноваційний потенціал технологій (Ethics of Artificial Intelligence and Robotics, 2020).

Етика штучного інтелекту є центральною темою в розробці нових технологій. Важливо не лише створювати ефективні інтелектуальні системи, але й забезпечувати їхню безпеку, справедливість та ефективність. Цей підхід обумовлений потенційними ризиками, які можуть виникнути внаслідок непередбаченого використання штучного інтелекту. При розробці та впровадженні нових технологій, треба враховувати, щоб вони служили благу суспільства та мінімізували можливі негативні наслідки (Бостром, 2020).

Однак, окрім вже згаданих ризиків, сучасні розробки у сфері штучного інтелекту постають перед новими викликами. Наприклад, зростання використання алгоритмів у медичній діагностиці порушує питання відповідальності за

можливі помилки та їхні наслідки для пацієнтів. У сфері автономних транспортних засобів важливо забезпечити безпеку як пасажирів, так і пішоходів, а також визначити, хто несе відповідальність у разі аварії. Також варто зазначити, що штучний інтелект може сприяти посиленню соціальної нерівності. Автоматизація процесів може призвести до скорочення робочих місць, що вимагає розробки програм перекваліфікації та підтримки для тих, хто втратив роботу через впровадження нових технологій (Ethics of Artificial Intelligence and Robotics, 2020).

Зважаючи на це, розробники штучного інтелекту повинні враховувати етичні аспекти на всіх етапах створення та впровадження технологій. Це включає проведення ретельних перевірок на упередженість, залучення різноманітних експертів та представників різних соціальних груп до процесу розробки, а також забезпечення прозорості у використанні даних та алгоритмів (O'Neil, 2016).

Для успішного впровадження етичних принципів у сфері штучного інтелекту важливо також підвищувати обізнаність суспільства про можливості та ризики, пов'язані з цими технологіями. Освітні програми повинні включати курси з етики штучного інтелекту, що допоможе майбутнім фахівцям краще розуміти етичні питання та відповідально підходити до розробки технологій.

Одним із важливих аспектів етичного підходу до розробки штучного інтелекту є інклюзивність. Залучення до процесу розробки представників різних соціальних, економічних та культурних груп допомагає уникнути упередженості та забезпечити, щоб технології будуть корисними для всіх. Це включає не лише залучення різноманітних експертів, але й активну співпрацю з користувачами на різних етапах розробки, тестування та впровадження технологій. Етичний дизайн передбачає створення технологій, які сприяють соціальному добробуту та повазі до прав і свобод людини. Наприклад, при розробці систем автоматизованого прийняття рішень необхідно враховувати можливість контролю та корекції рішень людиною, щоб уникнути необґрунтованих або несправедливих результатів.

У книзі «AI Ethics» Марка Кукельберга про етичні міркування щодо штучного інтелекту зазначається: «Штучний інтелект забезпечує роботу пошукової системи Google, дозволяє

Facebook таргетувати рекламу та дозволяє Alexa і Siri виконувати свої завдання. ШІ також стоїть за самокерованими автомобілями, предиктивним поліцейським контролем і автономною зброєю, яка може вбивати без втручання людини. Ці та інші застосування ШІ піднімають складні етичні питання, які є предметом постійних дебатів» (Coeckelbergh, 2020, р. 24).

Широкий спектр застосувань штучного інтелекту наголошує на значних етичних викликах, від питань конфіденційності та упередженості до моральних наслідків автономного прийняття рішень. Кукельберг закликає уважно розглядати ці етичні аспекти та виступає за впровадження цінностей у дизайн та реалізацію технологій ШІ (Coeckelbergh, 2020, р. 26).

Основне питання машинної етики полягає в тому, чи можуть машини взагалі володіти моральними властивостями або бути моральними агентами. Дискусії зосереджуються на тому, чи можуть ШІ-системи мати здатність до етичного мислення, подібного до людського. Це включає розуміння етичних принципів, оцінку ситуацій з моральної точки зору та прийняття етичних рішень. Відомий приклад – розробка алгоритмів, які можуть враховувати моральні дилеми, такі як «проблема вагонетки», щоб приймати етичні рішення в критичних ситуаціях (Müller, 2021).

Створенні ШІ-системи, слідуєть попередньо визначеним етичним правилам або настановам, закладеним розробниками. Це означає, що етичні рішення приймаються на основі набору принципів, вбудованих у систему заздалегідь. Наприклад, алгоритми можуть бути запрограмовані так, щоб мінімізувати шкоду або враховувати права людини при виконанні своїх функцій.

Сьогодні постає актуальне питання: якщо ШІ-система приймає рішення самостійно, хто несе моральну відповідальність за її дії? Чи це розробники, які її запрограмували, чи користувачі, які її використовують, чи сама система, якщо вона має достатню автономію? Чи можуть алгоритми дійсно враховувати всі етичні аспекти так само, як це роблять люди? Наприклад, чи можуть вони врахувати контекстуальні нюанси і зробити морально обгрунтоване рішення в складних ситуаціях? (Müller, 2021).

Відповіді на ці питання вимагають чітких етичних правил та настанов у процесі розробки

та використання ШІ, а також постійного обговорення та дослідження серед науковців, розробників і суспільства в цілому. Ці аспекти етики штучного інтелекту є критично важливими для забезпечення безпечного та обгрунтованого використання ШІ в суспільстві.

Цифровий світ сьогодні створив нову форму конфлікту – кібервійни, яка стає все більш актуальною в сучасному суспільстві. Кібервійни включають у себе використання комп'ютерних технологій для здійснення атак на інформаційні системи, інфраструктуру та дані, що належать державам, організаціям або окремим особам. Цей вид конфлікту ставить перед суспільством і етичними системами ряд унікальних викликів, які потребують ретельного аналізу та вирішення.

Одним з найважливіших етичних викликів кібервійн (як і в етиці даних, етичних викликах, що постають перед користувачами соціальних мереж) є захист конфіденційності особистих даних. Кіберзлочинці можуть проникати в особисті дані, що може призвести до серйозних наслідків як для окремих людей, так і суспільства в цілому. Порушення приватності часто здійснюються за допомогою таких методів, як фішинг, віруси та зломи, що може завдати значної шкоди (Lucas, 2016).

Встановлення відповідальності за кібератаки є надзвичайно складним завданням. Виявлення справжніх зловмисників часто ускладнюється анонімністю, яку забезпечують цифрові технології. Це піднімає питання про те, як держави та міжнародні організації повинні реагувати на такі дії і кого вважати відповідальним за них.

Кібератаки можуть призвести до ескалації конфлікту, що може мати серйозні наслідки для міжнародної безпеки. Наприклад, атака на критичну інфраструктуру однієї країни може спровокувати відповідь, що може призвести до фізичного конфлікту. Це піднімає етичне питання про те які будуть відповіді на кібератаки і про те, як уникнути ескалації.

Кібервійни можуть мати серйозний вплив на цивільне населення. Атаки на електромережі, системи водопостачання або медичні установи можуть призвести до значних втрат серед цивільних, що піднімає питання про етичність таких дій. У міжнародному праві існують норми, що захищають цивільне населення під час війни, але їх застосування до

кіберконфліктів залишається невизначеним (Skerker & Whetham, 2021).

Ще один важливий етичний виклик стосується засобів та методів, які використовуються у кібервійнах. Деякі методи можуть бути визнані неетичними або навіть незаконними. Наприклад, використання шкідливого програмного забезпечення, яке може поширюватися безконтрольно і вражати невинні системи, піднімає серйозні етичні питання.

На міжнародному рівні поки що відсутні чіткі норми та регулювання, які б стосувалися кібервійн. Існує потреба в розробці міжнародних угод, що встановлюють правила ведення кіберконфліктів, подібні до Женевських конвенцій для традиційних війн. Це дозволило б зменшити ризик ескалації та забезпечити захист прав людини.

Етичні виклики кібервійн є надзвичайно складним питанням і потребують міждисциплінарного підходу для їх розв'язання. Вони вимагають взаємодії між технологами, філософами, юристами та політиками для розробки адекватних рішень, які б відповідали вимогам сучасного суспільства. Тільки спільними зусиллями можна забезпечити етичне регулювання кібервійн і захистити права та інтереси всіх учасників сучасного цифрового світу.

Висновки. Зміна суспільного устрою призводить до переформатування суспільної свідомості, переосмислення людських цінностей, а, відтак, потребує переформатування етичних устоїв суспільства.

Проаналізувавши вплив цифрового середовища на суспільство, визначаються як позитивні, так і негативні аспекти даного процесу. При аналізі ключових моментів такого впливу приходиться розуміння етичних викликів, які супроводжують розвиток диджиталізації, зокрема питань, що стосуються персональних даних, безпеки даних, конфіденційності, спілкування в соціальних мережах, розповсюдження альтернативних новин, кібербезпеки та застосування штучного інтелекту.

Позитивні наслідки цифрового середовища включають спрощення комунікації та доступу до інформації, створення нових можливостей для бізнесу та освіти, а також розвиток соціальних мереж як платформи для обміну думками та ідеями. Інклюзивність у цьому контексті сприяє забезпеченню рівного доступу до

цифрових ресурсів для різних соціальних груп, включаючи людей із обмеженими можливостями, що посилює соціальну рівність та підтримує інновації. Однак ці переваги супроводжуються значними ризиками, які потребують ретельного управління та регулювання.

Основні етичні виклики цифрового середовища включають забезпечення прозорості у зборі та використанні даних, дотримання конфіденційності, отримання дозволу на збір даних, мінімізацію обсягу зібраних даних та відповідальне використання персональних даних. Важливо також захищати дані від несанкціонованого доступу, кібератак та витоків інформації. У соціальних мережах критично важливо дотримуватися етичних стандартів, таких як повага до інших, доброзичливе спілкування та недопущення дискримінації та несправедливостей. Боротьба з розповсюдженням неправдивої інформації та розвиток механізмів для перевірки достовірності новин є також значущим аспектом. Виклики етичного регулювання кібератак потребують міждисциплінарного підходу та взаємодії між технологами, юристами, політиками, філософами, психологами. Крім того, необхідно уникати дискримінації та несправедливостей при застосуванні алгоритмів штучного інтелекту, а також постійно моніторити та оновлювати політики щодо захисту даних та їх етичного використання.

Притому, можемо констатувати, що етичні виклики цифрового суспільства умовно можемо поділити на такі, які потребують урегулювання суспільних норм поведінки на рівні моральної відповідальності, та такі, що обов'язково мають урегульовуватись на рівні юридичної відповідальності. До першого виду етичних норм можемо віднести етику спілкування в соціальних мережах, етику подання та використання інформації, до тієї межі, поки ця інформація не наносить реальну шкоду іншим, етика штучного інтелекту тощо. До другого виду етичних норм цифрового суспільства можемо віднести ті норми, порушення яких наносить суспільну шкоду: етика використання даних, інформаційна дискримінація, конфіденційність інформації, кібервійни та інше. Притому чіткої межі між цими видами етичної поведінки існувати не може. Мірою переходу від одного виду до іншого може бути лише визначення рівня шкоди, завданої особі або суспільству.

Посилення наукового інтересу до аналізу нових форм поведінки та спілкування в інформаційному середовищі, обміну інформацією та даними, розробки загальних правил поведінки у віртуальному середовищі та рекомендацій щодо дотримання цих правил на корпоративному та державному рівнях демонструють зростаючу увагу до проблематики етичного використання даних, етики інформаційного спілкування, кібербезпеки. Загальні рекомендації включають транспарентність, конфіденційність, дозвіл на збір даних, мінімізацію даних, відповідальне використання персональних даних та уникання дискримінації, дотримання рівного та справедливого доступу до інформації, заборону дій, що призводять до порушення норм людського співіснування.

Важливим є перенесення етичних норм людського спілкування, таких як ввічливість, тактовність, взаємоповага, толерантність з реального у віртуальне середовище. Адже ми (поки що?) залишаємось людьми і емоційна складова спілкування є базою емоційно-чуттєвого рівня моральної свідомості.

Виконання цих рекомендацій сприятиме створенню ефективної стратегії етичної поведінки у віртуальному середовищі, допоможе сформувати нову етику цифрового суспільства.

Таким чином, важливим є не тільки технічний розвиток цифрового середовища, але й його етичне регулювання, що забезпечить безпечне та справедливе використання технологій для блага всіх учасників сучасного суспільства.

Список використаних джерел:

- Бауман, З. (2008). Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства (М. Винницький, Ред.; І. Андрущенко, Пер.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Бостром, Н. (2020). Суперінтелект. Стратегії і небезпеки розвитку розумних машин. Київ: Наш формат.
- Воронкова, В. Г., Нікітенко, В. О. (2022). Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика».
- Кібербулінг – що це та як це зупинити? 10 фактів, які підлітки хочуть знати про кібербулінг. (2020). URL: <https://www.unicef.org/ukraine/cyberbullying>
- Кремін, В. Г. (2023). Філософія людиноцентризму в системі сучасних цінностей. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 5(1), 1–6. doi.org/10.37472/v.naes.2023.5126
- Олейник, А. (2022). Етичні феномени соціальних мереж: мова ворожнечі, кіберненависть та кібербулінг. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*, 42, с. 118–124. doi.org/10.30970/PPS.2022.42.15
- Про захист персональних даних (Закон України). № 2297-VI. (2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17/paran54#n54>
- Шадська, У., Ніколаєв, А., Деркаченко, Ю., Бегей, В., Румянцев, Г., Дубно, О., Марченко, О. (2024). Права людини в епоху штучного інтелекту: виклики та правове регулювання. URL: https://eu4digitalua.eu/wp-content/uploads/2024/02/guia_ukr_5.pdf
- Що таке фейк? (2022). URL: <https://artefact.live/what-is-fake/>
- Apel, K.-O. (1992). *Diskurs und Verantwortung: Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bonson, E., Royo, S., Ratkai, M. (2015). Citizens' engagement on local governments' Facebook sites. An empirical analysis: The impact of different media and content types in Western Europe. *Government Information Quarterly*, 32 (1), 52–62. doi.org/10.1016/j.giq.2014.11.001
- Borgmann, A. (1992). *Crossing the Postmodern Divide*. Chicago: University of Chicago Press.
- Borgmann, A. (1999). *Holding On to Reality: The Nature of Information at the Turn of the Millenium*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brey, P. (2020). Recent Developments in Dutch and European Philosophy and Ethics of Technology. *Techné: Research in Philosophy and Technology*. 24 (4), 36–42.
- Cavoukian, A. (n.d.). *Privacy by Design. The 7 Foundational Principles Implementation and Mapping of Fair Information Practices*. URL: <https://privacy.ucsc.edu/resources/privacy-by-design---foundational-principles.pdf>
- Coeckelbergh, M. (2020). *AI Ethics*. Cambridge, Massachusetts, USA: The MIT Press.
- Danaher, J., Sætra, H. S. (2022). Technology and moral change: the transformation of truth and trust. *Ethics and Information Technology*, 24, article number 35. doi.org/10.1007/s10676-022-09661-y.
- Data Ethics Framework. (2020). URL: <https://www.gov.uk/government/publications/data-ethics-framework/data-ethics-framework-2020#overarching-principles>

- Davis, K., & Patterson, D. (2012). *Ethics of Big Data: Balancing Risk and Innovation*. O'Reilly Media.
- Deborah, G. Johnson. (1994). *Computer Ethics*. (2nd ed.). New Jersey: Prentice-Hall, Inc. Upper Saddle River.
- Dignum, V. (2019). *Responsible artificial intelligence: how to develop and use AI in a responsible way*. Springer Cham.
- Dreyfus, H. (2001). *On the Internet*. New York: Routledge.
- Ethics of Artificial Intelligence and Robotics*. (2020) URL: https://plato.stanford.edu/entries/ethics-ai/?utm_source=summary
- Federal Data Strategy Data Ethics Framework*. (2019). URL: <https://resources.data.gov/assets/documents/fds-data-ethics-framework.pdf>
- Flick, C. (2016). Informed consent and the Facebook emotional manipulation study. *Research Ethics*, 12 (1), 14–28. doi.org/10.1177/174701611559956
- Floridi, L., Taddeo, M. (2016). What is Data Ethics? *Philosophical Transactions of The Royal Society A: Mathematical Physical and Engineering Sciences*, 374 (2016), article number 20160360. doi.org/10.1098/rsta.2016.0360
- Fukuyama, F. (2018). *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*, New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Habermas, J. (1983). *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt am Main.
- Hasselbalch, G. (2020). *What is Data Ethics?* URL: <https://dataethics.eu/what-is-data-ethics/>
- Hull, G., Lipford, H. R., Latulipe, C. (2011). Contextual Gaps: Privacy Issues on Facebook. *Ethics and Information Technology*, 13, 289–302. doi.org/10.1007/s10676-010-9224-8
- Kravchenko, A., Kyzymenko, I. (2019). The Fourth Industrial Revolution: New Paradigm of Society Development or Posthumanist Manifesto. *Philosophy and Cosmology*, 22, 120–128. doi.org/10.29202/phil-cosm/22/10.
- Leerssen, P. (2015). Cut Out By The Middle Man: The Free Speech Implications Of Social Network Blocking and Banning In The EU. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and Electronic Commerce Law*, 6 (2), 99–119.
- Lucas, G. (2016). *Ethics and Cyber Warfare: The Quest for Responsible Security in the Age of Digital Warfare*. Oxford University Press.
- Müller, V. C. (2021). *Ethics of Artificial Intelligence*. In Anthony Elliott (ed.) *The Routledge social science handbook of AI* (p. 122–137). London: Routledge.
- O'Neil, C. (2016). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. New York: Crown Publishers.
- Opendatasoft. (2024). *Data Ethics*. URL: <https://www.opendatasoft.com/en/glossary/data-ethics/>
- Simonovic, D. (2018). *Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences on online violence against women and girls from a human rights perspective: note / by the Secretariat*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1641160?v=pdf&ln=en#files>
- Skerker, M. P., Whetham, D. P. (2021). *Cyber Warfare Ethics (Issues in Military Ethics)*. Howgate Publishing Limited.
- Tarrant, D., Maddison, J., Thereaux, O. (2021). *The Data Ethics Canvas*. The ODI. URL: <https://theodi.org/insights/tools/the-data-ethics-canvas-2021/#1563365825519-a247d445-ab2d>
- Toffler, A. (1970). *Future Shock*. New York: Random House.
- Tranberg, P., Hasselbalch, G., Olsen B. K., & Byrne, C. S. (2018). *Data Ethics. Principles and Guidelines for Companies, Authorities & Organisations*. URL: <https://dataethics.eu/wp-content/uploads/Dataethics-uk.pdf>
- Vallor, S. (2016). *Technology and the Virtues: A Philosophical Guide to a Future Worth Wanting*. Oxford: Oxford University Press. doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190498511.001.0001
- Veruggio, G. (2007). Euron Roboethics Roadmap. URL: http://www.roboethics.org/index_file/Roboethics%20Roadmap%20Rel.1.2.pdf
- Waelen, R., Brey, P. (2022). Ethical Dimensions of Facial Recognition and Video Analytics in Surveillance. In M. Boylan & W. Teays (Eds.), *Ethics in the AI, Technology, and Information Age* (pp. 217–231). Rowman & Littlefield.
- Williams, M., Burnap, P., Sloan, L. (2017). Towards an Ethical Framework for Publishing Twitter Data in Social Research: Taking into Account Users' Views. *Online Context and Algorithmic Estimation, Sociology*, 51 (6), pp. 1149–1168. doi.org/10.1177/0038038517708140
- WFA's Data Ethics Playbook* (2023). URL: <https://wfanet.org/leadership/data-ethics>

References:

- Bauman, Z. (2008). *Hlobalizatsiia. Naslidky dlia liudyny i suspilstva* [Globalisation. Implications for people and society]. (M. Vynnytskyi, Red.; I. Andrushchenko, Per.). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].
- Bostrom, N. (2020). *Superintelekt. Stratehii i nebezpeky rozvytku rozumnykh mashyn* [Superintelligence. Strategies and dangers of developing smart machines]. Kyiv: Nash format. [in Ukrainian].

Voronkova, V. H., Nikitenko, V. O. (2022). *Filosofia tsyfrovoy liudyny i tsyfrovoho suspilstva: teoriia i praktyka* [Philosophy of the digital person and digital society: theory and practice]. Zaporizhzhia: Vydavnychiy dim «Helvetyka». [in Ukrainian].

Kiberbulinh – shcho tse ta yak tse zupynyty? 10 faktiv, yaki pidlitky khochut znaty pro kiberbulinh [Cyberbullying – what is it and how to stop it? 10 facts teenagers want to know about cyberbullying] (2020). Retrieved from: <https://www.unicef.org/ukraine/cyberbullying> [in Ukrainian].

Kremin, V. H. (2023). *Filosofia liudynotsentryzmu v systemi suchasnykh tsinnosti*. [Philosophy of anthropocentrism in the system of modern values]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 5(1), 1–6. doi.org/10.37472/v.naes.2023.5126 [in Ukrainian].

Oleinyk, A. (2022). *Etychni fenomeny sotsialnykh merezh: mova vorozhnechi, kibernenavyst ta kiberbulinh*. [Ethical phenomena of social networks: the language of the enemy, cyber hate and cyber bullying]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filos.-politolog. studii*, 42, c. 118–124. doi.org/10.30970/PPS.2022.42.15 [in Ukrainian].

Pro zakhyst personalnykh danykh (Zakon Ukrainy). [On the Protection of Personal Data (Law of Ukraine)]. № 2297-VI. (2024). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17/paran54#n54> [in Ukrainian].

Shadska, U., Nikolaiev, A., Derkachenko, Yu., Behei, V., Rumiantsev, H., Dubno, O., & Marchenko, O. (2024). *Prava liudyny v epokhu shtuchnoho intelektu: vyklyky ta pravove rehuliuвання*. [Human rights in the era of artificial intelligence: challenges and legal regulation]. Retrieved from: https://eu4digitalua.eu/wp-content/uploads/2024/02/guia_ukr_5.pdf [in Ukrainian].

Shcho take feik? [What is a fake?]. (2022). [in Ukrainian]. Retrieved from: <https://artefact.live/what-is-fake/>

Apel, K.-O. (1992). *Diskurs und Verantwortung: Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral* [Discourse and responsibility: The problem of the transition to post-conventional morality]. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [in German].

Bonson, E., Royo, S., & Ratkai, M. (2015). Citizens' engagement on local governments' Facebook sites. An empirical analysis: The impact of different media and content types in Western Europe. *Government Information Quarterly*, 32 (1), 52–62. doi.org/10.1016/j.giq.2014.11.001

Borgmann, A. (1992). *Crossing the Postmodern Divide*. Chicago: University of Chicago Press.

Borgmann, A. (1999). *Holding On to Reality: The Nature of Information at the Turn of the Millenium*. Chicago: University of Chicago Press.

Brey, P. (2020). Recent Developments in Dutch and European Philosophy and Ethics of Technology. *Techné: Research in Philosophy and Technology*. 24 (4), 36–42.

Cavoukian, A. (n.d.). *Privacy by Design. The 7 Foundational Principles Implementation and Mapping of Fair Information Practices*. Retrieved from: <https://privacy.ucsc.edu/resources/privacy-by-design---foundational-principles.pdf>

Coeckelbergh, M. (2020). *AI Ethics*. Cambridge, Massachusetts, USA: The MIT Press.

Danaher, J., & Sætra, H. S. (2022). Technology and moral change: the transformation of truth and trust. *Ethics and Information Technology*, 24, article number 35. doi.org/10.1007/s10676-022-09661-y.

Data Ethics Framework. (2020). Retrieved from: <https://www.gov.uk/government/publications/data-ethics-framework/data-ethics-framework-2020#overarching-principles>

Davis, K., & Patterson, D. (2012). *Ethics of Big Data: Balancing Risk and Innovation*. O'Reilly Media.

Deborah, G. Johnson. (1994). *Computer Ethics*. (2nd ed.). New Jersey: Prentice-Hall, Inc. Upper Saddle River.

Dignum, V. (2019). *Responsible artificial intelligence: how to develop and use AI in a responsible way*. Springer Cham.

Dreyfus, H. (2001). *On the Internet*. New York: Routledge.

Ethics of Artificial Intelligence and Robotics. (2020) Retrieved from: https://plato.stanford.edu/entries/ethics-ai/?utm_source=summar

Federal Data Strategy Data Ethics Framework. (2019). Retrieved from: <https://resources.data.gov/assets/documents/fds-data-ethics-framework.pdf>

Flick, C. (2016). Informed consent and the Facebook emotional manipulation study. *Research Ethics*, 12 (1), 14–28. doi.org/10.1177/174701611559956

Floridi, L., & Taddeo, M. (2016). What is Data Ethics? *Philosophical Transactions of The Royal Society A: Mathematical Physical and Engineering Sciences*, 374 (2016), article number 20160360. doi.org/10.1098/rsta.2016.0360

Fukuyama, F. (2018). *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*, New York: Farrar, Straus and Giroux.

Habermas, Y. (1983). *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*. [Moral awareness and communicative behaviour]. Frankfurt am Main. [in German].

Hasselbalch, G. (2020). *What is Data Ethics?* Retrieved from <https://dataethics.eu/what-is-data-ethics/>

- Hull, G., Lipford, H. R., & Latulipe, C. (2011). Contextual Gaps: Privacy Issues on Facebook. *Ethics and Information Technology*, 13, 289–302. doi.org/10.1007/s10676-010-9224-8
- Kravchenko, A., & Kyzymenko, I. (2019). The Forth Industrial Revolution: New Paradigm of Society Development or Posthumanist Manifesto. *Philosophy and Cosmology*, 22, 120–128. doi.org/10.29202/phil-cosm/22/10.
- Leerssen, P. (2015). Cut Out By The Middle Man: The Free Speech Implications Of Social Network Blocking and Banning In The EU. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and Electronic Commerce Law*, 6 (2), 99–119.
- Lucas, G. (2016). *Ethics and Cyber Warfare: The Quest for Responsible Security in the Age of Digital Warfare*. Oxford University Press.
- Müller, V. C. (2021). *Ethics of Artificial Intelligence*. In Anthony Elliott (ed.) *The Routledge social science handbook of AI* (p. 122–137). London: Routledge.
- O’Neil, C. (2016). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. New York: Crown Publishers.
- Opendatasoft. (2024). *Data Ethics*. Retrieved from: <https://www.opendatasoft.com/en/glossary/data-ethics/>
- Simonovic, D. (2018). *Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences on online violence against women and girls from a human rights perspective: note / by the Secretariat*. Retrieved from: <https://digitallibrary.un.org/record/1641160?v=pdf&ln=en#files>
- Skerker, M. P. & Whetham, D. P. (2021). *Cyber Warfare Ethics (Issues in Military Ethics)*. Howgate Publishing Limited.
- Tarrant, D., Maddison, J., & Thereaux, O. (2021). *The Data Ethics Canvas*. The ODI. Retrieved from: <https://theodi.org/insights/tools/the-data-ethics-canvas-2021/#1563365825519-a247d445-ab2d>
- Toffler, A. (1970). *Future Shock*. New York: Random House.
- Tranberg, P., Hasselbalch, G., Olsen B. K., & Byrne, C. S. (2018). *Data Ethics. Principles and Guidelines for Companies, Authorities & Organisations*. Retrieved from: <https://dataethics.eu/wp-content/uploads/Dataethics-uk.pdf>
- Vallor, S. (2016). *Technology and the Virtues: A Philosophical Guide to a Future Worth Wanting*. Oxford: Oxford University Press. doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190498511.001.0001
- Veruggio, G. (2007). Euron Roboethics Roadmap. Retrieved from: http://www.roboethics.org/index_file/Roboethics%20Roadmap%20Rel.1.2.pdf
- Waelen, R., & Brey, P. (2022). Ethical Dimensions of Facial Recognition and Video Analytics in Surveillance. In M. Boylan & W. Teays (Eds.), *Ethics in the AI, Technology, and Information Age* (pp. 217–231). Rowman & Littlefield.
- Williams, M., Burnap, P., & Sloan, L. (2017). Towards an Ethical Framework for Publishing Twitter Data in Social Research: Taking into Account Users’ Views. *Online Context and Algorithmic Estimation, Sociology*, 51 (6), pp. 1149–1168. doi.org/10.1177/0038038517708140
- WFA’s Data Ethics Playbook (2023). Retrieved from: <https://wfanet.org/leadership/data-ethics>

Matviienko Oleksii,

*Postgraduate Student at the Department of Philosophy
Educational and Research Institute of Philosophy and Educational Policy
Mykhailo Drahomanov State University of Ukraine
orcid.org/0009-0003-7846-6089
matvienko7@ukr.net*

STATE SOVEREIGNTY: PROBLEMS, PRINCIPLES OF IMPLEMENTATION AND GLOBALIZATION

The concept of state sovereignty is emerging as one of the key concepts in the modern world order. Most discussions in recent decades in this area are related to the classical understanding of the concept of “state sovereignty” and the actual process of realizing this sovereignty in the twenty-first century. The process of globalization provokes the world to fundamental changes, and these changes concern not only people, science and technology, but also the powers of states and their influence on external and internal processes taking place in the world. This article analyzes theoretical philosophical works by such authors as N. Machiavelli, J. Baudin, G. Grotius, T. Hobbes, J.-J. Rousseau, M. Weber, M. Foucault, and others and the possibility of using their ideas as a practical basis for the modern realization of the sovereignty of states and their protection. The author analyzes the Westphalian system of world order, the main principle of which was non-interference of any country in the internal affairs of independent states, clear recognition of borders and the system of relations at the interstate level. Since the signing of this agreement, the sovereignty of the state, as the supremacy of power within the state and the principle of equality regardless of any specific features of states, such as the form of government, territory, cultural and national characteristics, have been legally recognized. However, the system of such relations is now undergoing deformation, and Ukraine as an independent state is facing such challenges.

That is why special attention is paid to the construction and formation of Ukraine's sovereignty, considering it through the prism of the experience of other countries. The author examines the importance of international relations for the formation of state sovereignty and the impact of various alliances on the realization of the state's own subjectivity, and studies the process of formation of state sovereignty, both in terms of legal expression and economic and international aspects. By its very existence, the subjectivity of the state means its independent existence in matters of foreign policy and the ability to be guided by its own national interests, to conclude agreements with other countries, and to have the right to choose or form alliances with other countries or international organizations.

Key words: sovereignty, subject, state, international politics, globalization, nation-state, The Westphalian system of world order.

Матвієнко Олексій Віталійович,

*аспірант кафедри філософії
Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0009-0003-7846-6089
matvienko7@ukr.net*

СУВЕРЕНІТЕТ ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМИ, ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ

Поняття державного суверенітету, постає як одне з ключових в сучасній системі світопорядку. Більшість дискусій останніх десятиліть у цій сфері пов'язані з класичним розумінням поняття «суверенітет держави» та реальним процесом реалізації цього суверенітету в XXI столітті. Процес глобалізації провокує світ до кардинальних змін і ці зміни стосуються не тільки людини, науки та технологій, але і повноважень держав та їх впливу на зовнішні та внутрішні процеси, які відбуваються в світі. В даній статті проводиться аналіз теоретичних філософських робіт, таких авторів, як Н. Макіавелі, Ж. Бодена, Г. Гроція, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, М. Вебера, М.Фуко, інших та можливості використання їх ідей, як практичного підґрунтя для

сучасної реалізації суверенітету держав та їх захисту. Розглядається Вестфальська система світопорядку основним принципом якої було невтручання будь-яких країн у внутрішні справи незалежних держав, чітке визнання кордонів та системи взаємовідносин на міждержавному рівні. Саме з часу підписання цієї угоди суверенітет держави, як верховенство влади всередині держави та принцип рівності незалежно від будь-яких особливостей держав, таких як форма правління, територія, культурні та національні особливості були визнані юридично. Проте система таких відносин зараз зазнає деформацій, і Україна як незалежна держава постала перед такими викликами. Саме тому, особлива увага приділяється конструюванню та становленню суверенітету України, розглядаючи його крізь призму досвіду інших країн. Досліджується значення міжнародних відносин на формування державного суверенітету та вплив різних союзів на реалізацію власної суб'єктивності держави, досліджується процес формування державного суверенітету, як з точки зору правового вираження, так із боку економічного та міжнародного. За своїм принципом існування суб'єктність держави означає її незалежне існування в питаннях зовнішньої політики та можливості керуватися власними національними інтересами, заключати договори з іншими країнами, а також володіти правом обирати або створювати союзи з іншими країнами або міжнародними організаціями.

Ключові слова: суверенітет, суб'єкт, держава, міжнародна політика, глобалізація, національна держава, Вестфальська система світопорядку.

Introduction. The end of the twentieth century is marked by two events that changed world history and the sphere of international relations: first, the collapse of the Yalta-Postdam system of world order, and second, the process of globalization that has covered all spheres of human life on a global scale. For the political and legal sphere, which was within the borders of national states, there were opportunities that opened up in the information space and interaction between countries, as well as changes in the global economy. Contradictions began to emerge between the needs of the global economy and the needs of society for the state to fulfill its responsibilities and social guarantees, which marked the beginning of a new scientific, philosophical, and social discourse on the nature of the state.

The system of international relations, which emerged after the Second World War and functioned under the dominance of certain strong countries, could not function successfully in the conditions in which it was created, which provoked contradictions among other actors in world politics. Its disintegration was accompanied by the institutionalization of global actors, primarily financial and economic, as well as other challenges to which modern nation-states were not ready.

The purpose of the study. To reveal the significance of the subjectivity of states and state sovereignty, using the discussion method as a basis for considering this issue. To show the influence of historical and globalization processes on the formation of state subjectivity. To analyze these issues, the author used philosophical works, in particular those of N. Machiavelli, J. Baudin,

G. Grotius, T. Hobbes, J.-J. Rousseau, M. Weber, M. Foucault, C. Schmidt, and others.

Summary of the main content of the article. One of the main problems in realizing the opportunities of globalization is the issue of state sovereignty. The heated discussions on this issue in the last two decades are due to the fact that there are contradictions between the classical interpretations of the concept of "sovereignty" and the practice of international relations popular in the second half of the twentieth century. For example, if all countries are equal, why are only five countries permanent members of the UN Security Council (the United States, France, the United Kingdom, China, and Russia) and have more rights than the entire UN General Assembly? In the bipolar world, such a statutory difference was the only possible option to guarantee security and stability not only in certain regions, which are the responsibility of the leading powers and are maintained by the forceful influence and authority of powerful countries. For the Westphalian worldview, however, these questions are generally contradictory.

The importance of the interpretation of sovereignty is connected with the fact that only such a legal principle guarantees conventional non-interference in the internal affairs of nation-states and allows for an independent foreign policy. Attempts at political and legal action and sovereignty of the subject are perceived as interference with the natural rights of independent states and cause resistance from the state intelligentsia. The first ideas about the unity, supremacy, and independence of state power appear in Niccolo Machiavelli's *The Prince* (1532). The paradigm of *realpolitik*

is not limited to the correlation between politics and morality; it only makes sense if the subject of politics is unconditionally sovereign. The concept of sovereignty was defined in more detail by J. Bodin in his work "Six Books on the Republic" (1575), which can be considered a classic: the rule of power within the country and its independence in international relations. For him, sovereignty is personalized. It is the right to unlimited power, rather than an attribute of the state. The sovereign is above the law, decides on matters of war and peace, life and death of his subjects, and is subject to no one but God.

At the turn of the XVI–XVII century, Grotius studied Bodin's concept, separating the sovereignty of the state itself and the holder of state power. G. Grotius' interpretation of this concept allows us to move away from the classical "absolutist" interpretation of sovereignty and consider it in the broader context of the entire political system. This was later used as a basis for formulating and justifying the conventional nature of sovereignty: the bearer of supreme power and the consolidation of the state's sovereignty as the fundamental principle of its existence. Subsequent historical events determined the course of world history and the importance of the formation of sovereignty as a subject: first, the Peace of Augsburg (1555), whose main principle was "whose power is his faith", enshrined the principle of non-interference in the internal affairs of monarchs in the spiritual sphere, without touching the issue of secular power. This agreement partially resolved the contradictions within the Holy Roman Empire in the mid-16th and early 17th centuries, and was one of the causes of the Thirty Years' War, which ended in 1648 with the signing of the Peace of Westphalia, which clearly established the principles of non-interference in the internal affairs of other countries, as well as their freedom to pursue their own policies, both domestic and foreign. Since then, sovereignty as the supremacy of power within the state and its independence in international relations, non-interference in the internal affairs of another state, as the principle of sovereign equality of the state regardless of territorial structure, form of government or method of exercising power, have been considered fundamental in the Westphalian world system. Interestingly, the experience of the Thirty Years' War led to the formation of two images of world order: political and historical. The

political picture proved to be quite successful, as it still exists today. The historical view was rejected by the Congress of Vienna in 1815.

The further development of the idea of rethinking the concept of the state and its role, which does not arise from natural causes but from a social contract, can be found in the philosophers of the sixteenth century. The first thoughts in this direction were presented by Thomas Hobbes in his work *Leviathan*, where he formed the idea of the conventional nature of the supreme power in the state (Hobbes, 2000).

The development of these ideas can also be observed in the French philosophy of the Enlightenment, namely in Jean-Jacques Rousseau, who substantiated the idea of popular sovereignty (constitution of the people as the bearers and exercisers of their sovereign rights). The people cannot be represented by anyone and their rights cannot be transferred to anyone. The ruler is not a sovereign, but performs certain functions as a servant of the people, who are the bearers of sovereignty (Rousseau, 2001). Rousseau's opinion is opposite to that of Bodin, for whom the necessary condition for the sovereignty of power was its duration, personalization and pleasantness. As an example, we can cite a radical version of the idea of "popular sovereignty" used during the American War of Independence. The experience of building such a state proved valuable for the development of the concept of sovereignty, because it was empirically proven to be indivisible. Although the United States was initially based on the idea of "one territory – different powers," it failed to fully implement it.

A similar principle of uniting countries for a higher purpose could be observed in the Soviet Union, but in practice the Soviet republics were part of the USSR and subject to its ruling elite, and the only way for them to realize their own preferences was to leave the union. At the same time, the idea of the division of powers between the subjects of the federal state in the simplest version, when the powers of the regions are not replaced by the central authorities, but are supplemented by their own initiatives. We can see how this is being successfully implemented in modern countries. In the twentieth century, interest in defining such concepts as sovereign and sovereignty increased, and in this regard new generalizing concepts such as "legitimate violence"

(M. Weber) and "institutional responsibility" (M. Foucault, C. Schmidt, and others) emerged. To summarize what was relevant, the sovereign was seen not only as the one who had power, but also as the one who made decisions and was able to organize the implementation of these decisions, as well as to take responsibility for their consequences.

Decolonization and democratization provoked the differentiation of the concept into subjects, which until recently was a single concept of sovereignty: state, national and popular. This principle has become universal in the field of politics and international law. What is interesting in this situation is that neither the people nor the nation have so many pronounced and generally accepted legal definitions. Hence the well-known discrepancies between two clauses of the UN Charter: the right of nations and peoples to self-determination and the principle of inviolability of borders, or the constitutionally enshrined principle of *de jure* democracy, but in fact it is the *de facto* power of one person or a small group of people. These differences give rise to discussions in the field that seek to reconcile formality with reality. In this context, an interesting definition of the concept of "sovereignty" has been provided by Steven Krasner, a professor at Stanford University. He distinguishes four types of sovereignty: 1. the principle of organization of public power in the state and control over it by the society, this is the so-called internal sovereignty; 2. the reflection of equality in the international arena – international sovereignty; 3. the inability of external actors to interfere in the internal affairs of the state, this is the so-called "Westphalian" sovereignty; 4. the sovereignty of interdependence, which limits the degree of control of the state in the transboundary space (Krasner S. D., 2004).

The unclear definition of the concept of "sovereignty" at the theoretical level is also reflected in political practice. For our country, as for many others, this problem became particularly acute after the collapse of the USSR. The processes of self-determination of states according to the Westphalian principle collided with the processes of globalization, which in this context extended to social sectors and society as a whole.

And today the issue of state sovereignty is quite acute, as there are some countries that have decided to break the whole strategy of international

borders. For example, the Russian Federation invaded Ukraine in 2014, annexed Crimea and parts of the Luhansk and Donetsk regions, and in 2022 launched a full-scale invasion to occupy the entire territory of an independent country. The very concept of sovereignty is revealed in the independence of a state to make decisions in both foreign and domestic affairs, guided by the national and cultural interests of its own state. However, along with the so-called universal sovereignty, the twentieth century is marked not only by a movement towards self-improvement of each political entity in the international arena, but also, unfortunately, by a movement towards the destruction or subjugation of some sovereign countries. Countries that choose to join certain world unions also accept the fact that their actions will be limited in some matters. Countries that are members of the European Union and NATO do not lose their own subjectivity, but they do limit their actions in some matters. Countries that have chosen a different vector of movement, such as BRICS, CIS and other unions, are characterized by restrictions on their own rights. All these alliances between countries are aimed at moving away from complete independence, which is dictated by globalization processes that affect almost all spheres of life in modern societies. In general, globalization provokes changes and reduction of the powers of states, and this process is twofold: first, the factors that objectively reduce the sovereignty of countries are increasing, and second, most states voluntarily and consciously accept such restrictions. Ukraine as a state does not stand aside from international processes either: "Given the constant of Ukraine's geopolitical location according to the West-East model, it is worth talking about both its advantages and disadvantages. Ukraine's intercivilizational position automatically gives it the status of a transit link between different geopolitical centers. On the other hand, Ukraine's borderland position as a state geographically located on the border of three civilizations: Euro-Atlantic, Eurasian and Islamic, poses the problem of choosing between four geopolitical doctrines: Eurasian, Euro-Atlantic, Black Sea and Mediterranean", notes A. Kudriachenko (Kudriachenko, 2006, p. 509).

The development of world history has shown that all states are closely connected with each other. The struggle for influence led to wars, which usually ended with the strengthening

of the position of one side of the conflict and the weakening, and sometimes the complete destruction of the other. The idea of streamlining the system of international relations and clearly defining the borders of states first appeared in 1648, after the Thirty Years' War, when the Westphalian system of international relations was established. At that time, the principle of sovereignty of individual states was established. And since then, a cyclical process of changes in the systems of international law and relations between different countries has begun to resolve conflict situations. With the emergence of the concept of globalization in 1980, the issue of sovereignty became more acute for some countries. Over time, the division into economic and political sovereignty began, which led to a deformation of the very concept of sovereignty and clearly defined the principle that prevails in world politics today – that there is no absolute sovereignty, neither economic nor political.

Economic sovereignty allows for independent economic policies both within and outside the state. The economic dependence of developing countries on countries with developed economic systems can be traced in such international organizations as the IMF, the European Bank for Reconstruction and Development, and others. However, the system of international relations in the economic sphere does not deny the process of unilateral or multilateral sanctions against certain countries that are members of these organizations. It is also worth noting that financial assistance to a particular country can be provided in response to the fulfillment of certain conditions, for example, the IMF provides funds subject to certain reforms in the country, and our country accepts these requirements for reforming the state in exchange for financial assistance. International financial organizations created to protect economic sovereignty can partially deform it, unify markets and national economies in the interests of the countries that are members of these organization. Globalization processes that aim to regulate the borders of states shape the processes of transition from national to transnational states. However, such processes can aggravate national feelings of countries and provoke certain negative actions, as was seen in Europe, namely the referendums on Scottish independence in 2014 in the United Kingdom and the referendum on Catalan independence

in 2017 in Spain, but such actions still led to the destabilization of the regions rather than to their civilizational development. As for the countries that used to be part of the Soviet Union, when we talk about sovereignty, we should consider it as inherent to the whole country, not a particular part of it. In post-Soviet countries, historically, one could observe the unwillingness of a certain country to lose its influence in the region, which served to undermine the situation in neighboring countries. For example, the first and second Chechen wars, the Karabakh war, the Transnistrian conflict and the secession of Abkhazia and South Ossetia from Georgia, as well as the annexation of Crimea and parts of the Donetsk and Luhansk regions, and later the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation, clearly demonstrate the unwillingness of the country's political elite to lose its influence over these sovereign states and to accept the desire of others to shape their own path of development.

Conclusions. By its very nature, the existence of the subjectivity of a state means its independent existence in matters of foreign policy. Each state must be guided by its own national interests and has the ability to conclude treaties with other countries, as well as the right to choose or form alliances with other countries or international organizations. The natural consequence of forming and entering into such alliances is the consent of each state to coordinate its actions in accordance with the requirements of the partners, which may relate to both domestic and foreign policy. With regard to international organizations, depending on the depth of their integration, the state often transfers some of its sovereign rights to the authorities of these organizations, and it is important for the state policy to conduct its political activities in accordance with the decisions of supranational and interstate bodies, which in some cases may have a direct effect, as we can see in the European Union.

It should be noted that the delegation of powers is not a direct threat to the sovereignty of the state. On the contrary, the very activity of the state to find allies among other participants in international relations, to unite their potential to solve common problems is the exercise of its sovereignty and is formed for the sake of achieving those higher goals of the state for which the proclamation of state sovereignty is made, namely: fulfillment of the historical and cultural mission of an independent people,

growth of the material and spiritual level of the people, preservation of the nation and its multiplication. In this way, we are creating a highly developed state, the main value of which is the welfare of its people and the preservation of a unique culture, language and integral national identity, but

at the same time establishing international treaties and relations with other countries, based on the principles of respect for other cultures, nations and characteristics, but determining the vectors of development and improvement for our state and its national interests.

Bibliography:

- Гоббс, Т. (2000). Левіафан. Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2000. 606 с.
- Кудряченко, А. (2006). Геополітичні дилеми сучасної України. Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. 2. С. 505–512.
- Мак'явеллі, Н. (2007). Флорентійські хроніки; Державець / Пер. з іт. А. Перепад. Харків: Фоліо. 511 с.
- Руссо, Ж.-Ж. (2001). Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. К: Port-Royal. 349 с.
- Buzan, B., Lawson, G. (2015). The Global Transformation: History, Modernity and the Making of International Relations (Cambridge studies in international relations; 135), Cambridge, Cambridge University Press, [in English] 396 s.
- Falk, R. (2002). "Revisiting Westphalia, Discovering Post-Westphalia", The Journal of Ethics 6: 311–352.
- Grzybowski, J. (2022). Separatists, state subjectivity, and fundamental ontological (in)security in international relations. International Relations, 36(3), 504–522.
- Krasner, S. D. (2004). Sharing Sovereignty: New Institutions for Collapsed and Failing States. *International Security*. Vol. 29, No. 2. pp. 85–120.
- Vastrad, S. V. (2013). Sovereignty of nation-states in globalized world. The Indian Journal of Political Science Vol. 74, No. 2 (April – June), pp. 303–308.
- Suhaib Ahmad Eid Elmanaseer, Dema Matrouk Aloun (January 2024) State Sovereignty in the Context of Globalization. URL: https://www.researchgate.net/publication/380164299_State_Sovereignty_in_the_Context_of_Globalization

References:

- Hobbs, T. (2000). Leviathan. [Leviathan] Per. z anhl. K.; Dukh i Litera, 606 s. [in Ukrainian].
- Kudriachenko, A. (2006). Heopolitychni dylemy suchasnoi Ukrainy. [Geopolitical dilemmas of modern Ukraine] Ukraina dyplomatychna. Naukovyi shchorichnyk. Vyp. 2. ss. 505–512. [in Ukrainian].
- Makiavelli, N. (2007). Florentiiski khroniky; Derzhavets [The Florentine Chronicles; The Statesman]. Per. z it. A. Perepad. Kharkiv: Folio. 511 s. [in Ukrainian].
- Russo, Z.-Z. (2001). Pro suspilnu uhodu, abo pryntsyipy politychnoho prava [On the Social Contract, or the Principles of Political Law]. Per. z fr. ta kom. O. Khoma. K: Port-Royal. 349 s. [in Ukrainian].
- Buzan, B., Lawson, G. (2015). The Global Transformation: History, Modernity and the Making of International Relations (Cambridge studies in international relations; 135), Cambridge, Cambridge University Press, 396 s. [in English].
- Falk, R. (2002). "Revisiting Westphalia, Discovering Post-Westphalia", The Journal of Ethics 6. pp. 311–352. [in English].
- Grzybowski, J. (2022). Separatists, state subjectivity, and fundamental ontological (in)security in international relations. International Relations, 36(3), pp. 504–522.
- Krasner, S. D. (2004). Sharing Sovereignty: New Institutions for Collapsed and Failing States. *International Security*. Vol. 29, No. 2. [in English] pp. 85–120.
- Vastrad, S. V. (2013). Sovereignty of nation-states in globalized world. *The Indian Journal of Political Science*. Vol. 74, No. 2 (April – June), pp. 303–308. [in English].
- Suhaib Ahmad Eid Elmanaseer, Dema Matrouk Aloun (January 2024) State Sovereignty in the Context of Globalization. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/380164299_State_Sovereignty_in_the_Context_of_Globalization

Матусевич Тетяна Володимирівна,
*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0002-3793-462X
t.v.matusevych@npu.edu.ua*

Козачок Андрій Миколайович,
*народний артист України, старший викладач кафедри оркестрового диригування та
інструментознавства
Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського
andrei.kozacok@gmail.com*

ОСВІТА МІЖ ГЛОБАЛЬНИМ І ЛОКАЛЬНИМ: ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ

У статті представлено міждисциплінарне дослідження проблеми збереження культурної ідентичності іноземних студентів в умовах глобалізованого освітнього простору, з урахуванням демократичних принципів, що формують сучасний університет. У центрі уваги перебувають виклики, з якими стикаються студенти під час адаптації до нових культурних норм та освітніх стандартів, а також роль філософії освіти у гармонізації універсального й локального. Авторка розглядає університет як не тільки академічний осередок, а й «культурний хаб», де різні ціннісні орієнтири та світоглядні підходи можуть співіснувати та взаємодіяти. Особливу увагу приділено ідеї демократизації освіти, що передбачає активне залучення студентів у процес ухвалення рішень, колективне формування змісту навчальних програм і дотримання принципів рівноправності культур. Зіставляються різні наукові підходи до вивчення демократичних цінностей і розкривається значення розмаїття як чинника розвитку громадянської свідомості. Освіта, збудована на демократичних засадах, дає можливість іноземним студентам не лише якісно інтегруватися в академічне середовище, а й зберегти зв'язок зі своїми національними традиціями та ідентичністю. У роботі підкреслюється важливість критичного осмислення наслідків глобалізації для університетів, оскільки надмірна уніфікація може призвести до втрати різнобарвності культурного ландшафту. Аналіз філософських концепцій дає змогу розкрити, яким чином гармонійне поєднання культурних пам'яток минулого й інноваційних педагогічних стратегій сприяє становленню вищої школи, відкритої до світових тенденцій, але водночас здатної цінувати локальні особливості. У підсумку авторка доходить висновку, що для ефективної інтеграції іноземних студентів і збереження їхньої культурної самобутності необхідно запроваджувати цілісні підходи до формування демократичної культури в університеті. Особливу роль у цьому відіграє філософія освіти, яка допомагає побачити в освіті не просто механізм передачі знань, а й простір для порозуміння між різними національно-культурними спільнотами, формування громадянських чеснот та участі молоді у соціальних змінах.

Ключові слова: культурна ідентичність, іноземні студенти, глобалізація, демократичні цінності, філософія освіти, міжкультурна комунікація.

Matusevych Tetyana,
*Doctor of Philosophy, Professor,
Professor at the Department of Social Philosophy,
Philosophy of Education and Educational Policy
Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0002-3793-462X
t.v.matusevych@npu.edu.ua*

Kozachok Andrii,

*People's Artist of Ukraine, Senior Lecturer at the Department
of Orchestral Conducting and Instrumental Studies,
Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music,
andrei.kozacok@gmail.com*

EDUCATION BETWEEN THE GLOBAL AND THE LOCAL: THE PROBLEM OF PRESERVING THE CULTURAL IDENTITY OF INTERNATIONAL STUDENTS

The article presents an interdisciplinary study of the problem of preserving the cultural identity of international students in the conditions of a globalized educational space, taking into account the democratic principles that shape a modern university. The focus is on the challenges that students face when adapting to new cultural norms and educational standards, as well as the role of the philosophy of education in harmonizing the universal and the local. The author considers the university an academic center and a "cultural hub" where different values, orientations, and worldviews can coexist and interact. Particular attention is paid to education's democratization, which involves students' active involvement in the decision-making process, collective formation of the content of educational programs, and adherence to the principles of equality of cultures. Different scientific approaches to the study of democratic values are compared, and the importance of diversity as a factor in developing civic consciousness is revealed. Education built on democratic principles allows international students to integrate qualitatively into the academic environment and maintain a connection with their national traditions and identity. The work emphasizes the importance of critical reflection on the consequences of globalization for universities since excessive unification can lead to the loss of the diversity of the cultural landscape. The analysis of philosophical concepts allows us to reveal how the harmonious combination of cultural monuments of the past and innovative pedagogical strategies contributes to the formation of a higher education institution that is open to global trends but, at the same time, able to appreciate local features. As a result, the author concludes that for the effective integration of international students and preserving their cultural identity, it is necessary to introduce holistic approaches to forming a democratic culture at the university. The philosophy of education plays a unique role in this, which helps to see in education not just a mechanism for transferring knowledge but also a space for understanding between different national and cultural communities, the formation of civic virtues, and the participation of young people in social changes.

Key words: cultural identity, international students, globalization, democratic values, philosophy of education, intercultural communication.

Вступ. Уявімо собі студента, який перетинає кордони не лише географічні, а й культурні. Він сідає за парту в новому університеті, де його акцент видає його походження, а його традиції викликають цікавість або, можливо, нерозуміння. Він не тільки навчається, а й відчуває, як крізь нього проходять хвилі глобальних змін, нашаровуючи нові сенси на його попередній досвід. Його культурна ідентичність не зникає, але видозмінюється, балансуючи між пам'яттю про дім і необхідністю інтеграції у нову систему знань, правил, поведінки.

Чи є освіта лише передаванням знань? Чи, можливо, це також ландшафт, на якому розгортається драма ідентичності – боротьба між універсальним і локальним, між глобальною стандартизацією та неповторністю індивідуального досвіду? Сучасний освітній простір дедалі більше нагадує полеміку між двома

світами: з одного боку – ідея універсальності, де кожен учасник має адаптуватися до єдиних норм, а з іншого – прагнення зберегти унікальність, протистояти розчиненню в уніфікованих моделях.

Мова стає полем битви: студенти говорять англійською як лінгва-франка, але думають мовою своїх предків. Культурні коди транслюються у повсякденних деталях: у тому, як вони записують лекції, як вони аргументують свою думку, як вони формують свою академічну ідентичність. Чи є вони новими представниками глобального покоління, чи радше мандрівниками, які прагнуть не загубитися на карті глобалізації?

Метою статті є спроба поставити питання, які не мають простих відповідей: як освіта може бути простором, що не знищує ідентичність, а посилює її? Як філософія освіти

може допомогти знайти баланс між необхідністю адаптації та правом на культурну неповторність? Як у цьому процесі викладачі, студенти та сама структура університету можуть створити середовище, що не лише дає знання, а й допомагає не втратити себе?

Виклад основного матеріалу. У сучасному освітньому просторі, особливо в умовах зростаючої академічної мобільності, формування демократичних принципів взаємодії є ключовим фактором збереження культурної ідентичності іноземних студентів. Як показують дослідження, ефективне середовище для міжкультурного навчання не лише забезпечує доступ до знань, а й сприяє розширенню демократичної культури через інтеграцію різних національних традицій у спільний освітній дискурс. Відтак університетська демократія не може обмежуватися лише формальними аспектами управління закладом чи академічною свободою – вона має формувати умови для активної участі студентів у процесах соціального, політичного та культурного життя.

У цьому контексті важливо ще раз підкреслити, що «розвиток культури демократії як інституціалізація спільних демократичних цінностей є багаторівневим та поліаспектним явищем, становлення якого забезпечує участь громадян у суспільно-політичному житті, гарантування дотримання та захисту прав і свобод, розвиток демократичних політик та інституцій» (Матусевич, 2022, с. 63). Саме такі принципи стають основою для адаптації іноземних студентів, адже вони не просто впливаються в нову систему освіти, а отримують можливість зберігати власні культурні коди, беручи участь у спільному академічному просторі.

Демократизація освітнього середовища також означає, що студентам надається право бути активними творцями знань, а не лише їхніми пасивними споживачами. Це особливо важливо у випадку іноземних студентів, для яких навчальний процес може стати не лише простором засвоєння нових знань, а й майданчиком для самовираження, що зміцнює їхню культурну ідентичність. Освіта, побудована на демократичних принципах, не зводиться лише до толерантності чи міжкультурної поваги, а передбачає рівноправне включення студентів у процеси ухвалення рішень та формування навчальних програм.

З урахуванням сучасних цифрових викликів, варто також розглянути проблему впливу технологій на демократичні процеси в освіті. Інформаційні системи можуть як сприяти розвитку демократичного освітнього простору, так і створювати нові форми цензури або маніпуляцій, що загрожують культурній автономії студентів. Отже, університети мають брати на себе відповідальність за формування не лише академічних знань, а й критичного мислення, здатного протистояти інформаційним загрозам і сприяти глибшому розумінню демократичних цінностей у глобальному просторі.

Аналізуючи проблему культурної ідентичності іноземних студентів у глобалізованому освітньому просторі, доцільно звернутися до концепції, розробленої В. П. Андрущенко, який у своїй праці розглядає освіту не лише як систему передавання знань, а як механізм формування нових світоглядних орієнтирів у контексті європейської інтеграції (Андрущенко, 2011). Автор наголошує, що сучасний викладач є не просто транслятором усталених академічних знань, а агентом змін, який впливає на формування демократичної культури та міжкультурного діалогу.

У цьому контексті питання збереження культурної ідентичності іноземних студентів тісно пов'язане з проблемою формування нового типу освітнього середовища, у якому відбувається взаємодія різних традицій. Андрущенко зазначає, що освіта XXI століття повинна будуватися не лише на європейських цінностях, але й враховувати специфіку національних освітніх традицій та історичних особливостей студентів (Андрущенко, 2011, с. 100–101). Це означає, що викладачі та освітні інституції мають стати не лише посередниками між академічним знанням і студентами, а й модераторами міжкультурної комунікації, сприяючи взаємному розумінню та інтеграції без втрати індивідуальної ідентичності.

Однак автор звертає увагу на небезпеку «універсалізації» освіти, коли в умовах глобалізації навчальні програми стають надто стандартизованими й орієнтованими на єдиний, переважно західний освітній дискурс (Андрущенко, 2011, с. 130). У такій ситуації виникає ризик того, що іноземні студенти змушені будуть приймати не лише нову систему знань, а й певну модель поведінки, мислення та сприйняття світу, яка може суперечити їхньому культурному досвіду.

Аналізуючи працю Д. Шевчука, слід відзначити, що дослідник розглядає питання культурної ідентичності у контексті глобалізаційних процесів та інтеграції суспільств (Шевчук, 2010). Особливу увагу він приділяє тому, як «глобальні культурні продукти і змісти» впливають на локальні традиції та світоглядні орієнтири, підкреслюючи, що вони «без сумніву, налаштовані на здійснення експансії. Можна припустити, це відбувається тому, що вони не ґрунтуються на традиційному культурному підґрунті, яке пов'язане із цінностями й смислами і задає певні рамки, а засновуються в основному на технологіях, сценаріях та стратегіях. Останні, своєю чергою, прагнуть переконати людину прийняти “нові” цінності, пропонують стати більш модерною, раціональною тощо» (Шевчук, 2010, с. 11).

Відокремлення культури від її традиційних засад і переважання технологічно сконструйованих моделей поведінки створює ризики для локальних ідентичностей, сприяючи їх поступовій уніфікації. Це особливо актуально для іноземних студентів, які, перебуваючи в новому соціокультурному середовищі, стикаються з необхідністю балансувати між збереженням власних традицій і адаптацією до нових норм. Як зазначає автор, історія вже має приклади подібних процесів, коли «в історії культури ми вже мали приклади відкидання традицій і попереднього досвіду. Наприклад, традиційна культура критикувалася та відкидалася в епоху Просвітництва» (Шевчук, 2010, с. 14).

На думку Шевчука, важливим аспектом розуміння культурної ідентичності є усвідомлення ролі «глибинних механізмів у культурі», які визначають особистісну й колективну самосвідомість. У цьому контексті ключову роль відіграє «співвідношення універсального та локального, а також ... функціонування культурної пам'яті та традицій. Усвідомлення важливості цих елементів культури дозволить подолати негативні наслідки впливу глобальних змістів та продуктів на буття локальних культур та культурну ідентичність їх носіїв» (Шевчук, 2010, с. 14).

Продовжуючи аналіз проблеми збереження культурної ідентичності іноземних студентів у глобалізованому освітньому просторі, доцільно звернутися до питань демократичних практик у сучасній освіті, розглянутих

у дослідженнях І. Крістенсена, Л. Колесник, С. Адвана та Т. Матусевич (Christensen et al., 2024). У своїй роботі автори висвітлюють концепцію демократизації освіти, яка базується на принципах відкритого доступу до знань, участі всіх учасників навчального процесу в ухваленні рішень і рівноправності культурних наративів. Цей підхід особливо важливий у контексті навчання іноземних студентів, оскільки дозволяє створити освітнє середовище, де різні культурні традиції та світогляди не лише співіснують, а й взаємозбагачуються.

Концепція «wikied democrasy», яку розглядають дослідники, передбачає колективне конструювання знань, що особливо актуально для міжкультурного освітнього простору (Christensen et al., 2024). Університети, що впроваджують такі підходи, дають можливість студентам із різним культурним досвідом не лише адаптуватися до академічних вимог, а й розширювати уявлення про демократію, взаємодіючи у відкритому діалозі. Це, своєю чергою, сприяє не асиміляції, а інтеграції студентів у нове середовище, залишаючи простір для збереження їхньої культурної ідентичності.

Демократичний освітній простір, зокрема в цифрову епоху, має важливе значення для формування активного громадянства, про що йдеться у дослідженні Т. Матусевич, М. Ромеро та О. Струтинської (Matusevych et al., 2024). Автори аналізують виклики, пов'язані з цензурою, маніпуляцією інформацією та впливом штучного інтелекту на процеси формування громадянської позиції. Це має безпосереднє відношення до іноземних студентів, які потрапляють у нове інформаційне середовище, що нерідко має свої цензурні обмеження або домінантні наративи.

Виклики цифрової доби у сфері освіти полягають у тому, що поряд із можливостями для доступу до знань студенти можуть опинитися в ситуації, коли їхні уявлення про демократію, громадянські права та свободи зазнають трансформацій під впливом алгоритмів та інформаційних стратегій, що диктують цифрові платформи (Matusevych et al., 2024). Це особливо важливо для аналізу проблеми культурної ідентичності, адже формування світогляду студентів значною мірою визначається тим, як організована їхня комунікація, які ресурси вони використовують для отримання знань та в якій

системі координат вони здійснюють свою соціалізацію.

Поєднання демократичних принципів освіти та критичного підходу до цифрової реальності є важливими передумовами для збереження культурної ідентичності іноземних студентів. Університети мають не просто передавати знання, а й формувати середовище, що дозволяє студентам адаптуватися, зберігаючи при цьому власну унікальність та здатність критично оцінювати інформаційні впливи.

Аналізуючи питання культурної ідентичності іноземних студентів у глобалізованому освітньому просторі, важливо розглянути ціннісні орієнтири, які формують сучасну демократичну освіту. У цьому контексті варто звернутися до праці Н. А. Амелеченко, яка досліджує «Цінності об'єднаної Європи» (Амелеченко, 2013). Авторка наголошує, що спільний європейський простір ґрунтується на демократичних засадах, зокрема на ідеях толерантності, інклюзії та правової рівності. Ці цінності відіграють важливу роль у навчальному процесі, особливо в роботі з іноземними студентами, які стають носіями культурного розмаїття та потребують середовища, де вони можуть зберегти власну ідентичність.

Освіта як інструмент формування демократичного світогляду є одним із ключових чинників забезпечення ефективної інтеграції студентів у новий соціокультурний простір. Як зазначає В. П. Андрущенко, освіта виступає не лише механізмом передачі знань, а й засобом формування демократичної культури (Андрущенко, 2014). Це твердження особливо актуальне для університетів, де відбувається міжкультурний обмін і формування нових соціальних зв'язків. Студенти, незалежно від їхнього культурного походження, мають отримувати можливість висловлювати власну позицію та брати участь у дискусіях, що є основою демократичного освітнього простору.

У цьому контексті важливими є концептуальні засади аналізу перехідних процесів, запропоновані С. Кримським (Кримський, 2003). Він підкреслює, що перехідні суспільства характеризуються зміною ціннісних координат, у яких старі моделі мислення поступово замінюються новими. Для іноземних студентів цей процес може означати необхідність переосмислення власних культурних орієнтирів у світлі нових

освітніх реалій. Водночас, якщо університет не підтримує різноманіття ідентичностей, студент може втратити зв'язок із власною культурою, що спричиняє кризу самовизначення.

Питання демократичних принципів у навчальному процесі також висвітлює Г. М. Куц, яка розглядає політико-культурний контекст освітніх практик (Куц, 2018). Авторка наголошує, що ефективна демократична освіта базується не лише на декларативних засадах, а й на реальній участі студентів у житті університету. Це означає, що навчальні програми повинні бути відкритими до міжкультурного діалогу, а викладачі – заохочувати студентів до критичного осмислення як власної культури, так і глобальних тенденцій.

Аналіз демократичних цінностей у сфері освіти дозволяє зробити висновок, що університети повинні стати не лише місцем отримання знань, а й середовищем, де студенти можуть зберегти свою культурну ідентичність, активно взаємодіяти з іншими традиціями та брати участь у формуванні спільного освітнього дискурсу. Тільки в таких умовах освіта здатна стати простором, що об'єднує локальне та глобальне, дозволяючи студентам знайти баланс між адаптацією та збереженням власної унікальності.

Варто зауважити, що ідея про нерозривний зв'язок між демократією та освітою набуває додаткових аргументів у працях Я. Пилинського та І. Постоленка. Я. Пилинський наголошує, що «демократія – це освіта!» (Пилинський, 2012), підкреслюючи, наскільки важливими є просвітницькі процеси для формування справді демократичного суспільства. Університет у такому сенсі виступає не лише інституцією, що передає знання, а й середовищем, де розкривається потенціал громадянської активності та самореалізації, що є особливо важливим для іноземних студентів, які інтегруються в іншу культуру.

І. Постоленко, аналізуючи демократизацію освітнього процесу в Україні, зазначає, що розбудова демократичних принципів має спиратися на постійне залучення всіх учасників освітньої діяльності (Постоленко, 2007). Це передбачає не тільки зміну організаційних механізмів у навчальних закладах, а й виховання відповідальної позиції у студентів і викладачів. З погляду культурної ідентичності, такий підхід створює умови для того, щоб студенти різного

походження могли проявляти власну унікальність і взаємодіяти між собою на паритетних засадах.

Порівнюючи позиції Пилинського та Постоленка з попередніми дослідниками (Амельченко, Андрущенко, Кримський, Куц), можна побачити спільний вектор уваги до демократичних цінностей і важливості міжкультурного діалогу в освіті. Якщо Амельченко акцентує на спільних європейських цінностях, а Андрущенко – на формуванні демократичної культури через освітній процес, то Пилинський і Постоленко роблять додатковий наголос на тому, що освіта сама по собі має бути організована як демократична система, відкриваючи простір для громадянської активності. У свою чергу, Кримський підкреслює перехідні процеси як фундаментальні зміни у суспільстві, які мають бути осмислені у філософському та ціннісному вимірі, а Куц вказує на конкретний політико-культурний контекст цих змін.

Висновки. Проблема збереження культурної ідентичності іноземних студентів у глобалізованому освітньому просторі виявляється багатогранною і потребує комплексного підходу. Університети все частіше стають осередками, де перетинаються різні традиції, мови, світогляди, і відтого рівень відкритості та демократії навчального середовища визначає, чи зможуть студенти зберегти свою унікальність.

Сучасна освіта не може обмежуватися лише трансляцією знань: вона має бути процесом формування демократичної культури, яка поважає й цінує різноманіття. Технократичні моделі й стандартизовані програми можуть пришвидшити асиміляцію, проте втрата зв'язку з власною культурою створює ризики для особистісного розвитку та повноцінної інтеграції студентів у нове середовище.

Багато дослідників наголошують на тому, що демократичні засади освіти вимагають більшого залучення студентів у процес ухвалення рішень,

критичного осмислення інформації та колективної взаємодії. Такі підходи допомагають гармонізувати універсальне і локальне, створюючи умови для формування спільних цінностей без придушення індивідуальної ідентичності.

Збереження культурного розмаїття напряму пов'язане з розвитком відповідальної громадянської позиції й здатністю університетів адаптуватися до нових викликів цифрової епохи. Лише там, де поєднуються демократичні цінності й відкритість до діалогу, виникає можливість уникнути поверхневої «глобалізації» та зберегти глибинну культурну спадщину кожного студента.

Дослідження поставило багато дискусійних питань. Якою мірою університет може впливати на формування культурної ідентичності, водночас дотримуючись принципів академічної свободи? Як знайти баланс між уніфікацією освітніх стандартів і забезпеченням можливості реалізації різних культурних підходів у навчальному процесі? Чи може цифрова трансформація освіти бути інструментом збереження культурної ідентичності, або вона радше сприятиме ще більшій стандартизації? Які механізми залучення студентів до демократичного врядування університетом найефективніше сприяють інтеграції та взаємоповазі різних культур?

На завершення варто підкреслити, що саме філософія освіти здатна дати глибоке тлумачення процесів, які відбуваються під час перетину різних культур у межах одного освітнього простору. З її допомогою можна побачити не лише прагматичний бік навчання, а й осмислити, яким чином ідеї універсальності та локальної самобутності можуть співіснувати в глобалізованому середовищі. Це дає можливість сформувати концептуальну основу, на якій іноземні студенти зможуть зберігати свою ідентичність, водночас відкриваючись до демократичних цінностей, активної громадянської позиції та глибокого взаємозбагачення з представниками інших традицій.

Список використаних джерел:

- Амельченко, Н. А. (2013). Цінності об'єднаної Європи. Київ: ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», Андрущенко, В. П. (2014). Освіта як чинник формування демократичного світогляду студентів. *Нова парадигма*, 119, С. 3–12.
- Андрущенко, В. П. (2011). *Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття*. К.: Знання України, 1099 с.

Кримський, С. (2003). Концептуальний лад аналізу перехідного процесу. *Запити філософських смислів*. Київ: Парапан, С. 201–202.

Куц, Г. М. (2018). Демократичні принципи в освітньому процесі: політико-культурний контекст. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : Політологія, 2, С. 46–56.

Матусевич, Т. (2022). Розвиток культури демократії в освіті як аксіологічна проблема. *Соціокультурні виклики сучасності: потреба у теоретичному осмисленні*: монографія, С. 45–65.

Пилинський, Я. (2012). Демократія – це освіта! *Агора. Наука без кордонів*. Випуск 11. К. : Стилос, С. 9.

Постолєнко, І. (2007). Демократизація освітнього процесу в Україні. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. № 22, С. 67–71.

Шевчук, Д. (2010). Культурна ідентичність і глобалізація. *Наукові записки. Серія “Культурологія”*, С. 4–15.

Christensen, I., Kolesnyk, L. D., Adwan, S., Matusevych, T. (2024). Future Teachers Conceptualizing Democracy in Pre-war Ukraine, in Palestine, and Norway: Five Dimensions and the “wikied” Democracy Conceptions. *Nordic Journal of Comparative and International Education (NJCIE)*, 8(3), pp. 1–22. <https://doi.org/10.7577/njcie.5665>

Matusevych, T., Romero, M., Strutynska, O. (2024). Citizenship, Censorship, and Democracy in the Age of Artificial Intelligence. In *Creative Applications of Artificial Intelligence in Education* (pp. 57–71), Cham: Springer Nature Switzerland, pp. 57–71.

References:

Amelchenko, N. A. (2013). Tsinnosti obiednanoi Yevropy [Values of the united Europe]. Kyiv : HO “Laboratoriia zakonodavchyykh initsiatyv” [in Ukrainian].

Andrushchenko, V. P. (2014). Osvita yak chynnyk formuvannia demokratychnoho svitohliadu studentiv [Education as a factor in forming students' democratic worldview]. *Nova paradyhma*, 119, 3–12 [in Ukrainian].

Andrushchenko, V. P. (2011). Svitanok Yevropy: Problema formuvannia novoho uchytelia dlia obiednanoi Yevropy XXI stolittia [Dawn of Europe: The problem of forming a new teacher for a united Europe of the 21st century]. Kyiv : Znannia Ukrainy [in Ukrainian].

Krymskyi, S. (2003). Kontseptualnyi lad analizu perekhidnoho protsesu [The conceptual order of analyzing transitional processes]. In *Zapyty filosofskykh smysliv* (pp. 201–202). Kyiv : Parapan [in Ukrainian].

Kuts, H. M. (2018). Demokratychni pryntsypy v osvithnomu protsesi: polityko-kulturnyi kontekst [Democratic principles in the educational process: a political and cultural context]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Yurydychna akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho”*. Serii : Politolohiia, 2, 46–56 [in Ukrainian].

Matusevych, T. (2022). Rozvytok kultury demokratii v osviti yak aksiolohichna problema [The development of a culture of democracy in education as an axiological problem]. In *Sotsiokulturni vyklyky suchasnosti: potreba u teoretychnomu osmyslenni: monohrafiia* (pp. 45–65) [in Ukrainian].

Pylynskyi, Ya. (2012). Demokratiia – tse osvita! [Democracy is education!]. In *Ahora. Nauka bez kordoniv* (Issue 11, p. 9). Kyiv : Stylus [in Ukrainian].

Postolєnko, I. (2007). Demokratyzatsiia osvithnoho protsesu v Ukraini [Democratization of the educational process in Ukraine]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*, 22, 67–71 [in Ukrainian].

Shevchuk, D. (2010). Kulturna identychnist i hlobalizatsiia [Cultural identity and globalization]. *Naukovi zapysky. Serii “Kulturolohiia”*, 4–15 [in Ukrainian].

Christensen, I., Kolesnyk, L. D., Adwan, S., Matusevych, T. (2024). Future Teachers Conceptualizing Democracy in Pre-war Ukraine, in Palestine, and Norway: Five Dimensions and the “wikied” Democracy Conceptions. *Nordic Journal of Comparative and International Education (NJCIE)*, 8(3), 1–22. <https://doi.org/10.7577/njcie.5665>

Matusevych, T., Romero, M., Strutynska, O. (2024). Citizenship, Censorship, and Democracy in the Age of Artificial Intelligence. In *Creative Applications of Artificial Intelligence in Education* (pp. 57–71). Cham : Springer Nature Switzerland

Мимрук Олександр Віталійович,
*аспірант кафедри філософської антропології,
філософії культури та культурології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0009-0005-7981-8458
o.v.mymruk@udu.edu.ua*

ВІДЕОІГРИ ЯК СИМУЛЯКРИ: КОНЦЕПЦІЯ ЖАНА БОДРІЯРА ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДЕОІГОР

Стаття присвячена теорії симулякрів і симуляції французького філософа Жана Бодріяра. Концепція Ж. Бодріяра розглядається як методологія філософського осмислення відеоігор. У своїх працях він аналізував сучасні медіа, рекламу, масову культуру (та інші аспекти суспільства) як прояви гіперреальності, де кордони між реальністю та симуляцією стають розмитими. Хоча він не писав у своїх працях про відеоігри безпосередньо, його концепція гіперреальності може бути методологічною основою для аналізу віртуальної реальності відеоігрових світів, а також способів взаємодії з ними.

У статті продемонстровано, як ідеї французького філософа застосовуються щодо аналізу різних аспектів відеоігор – від віртуальних світів, які ці відеоігри репрезентують, до унікальних інтерактивних властивостей відеоігор як медіа. Зокрема до аналізу залучені відомі відеоігрові серії S.T.A.L.K.E.R та Fallout, ігровий процес яких побудований на принципі моделювання інтерактивного віртуального простору, де гравець має змогу діяти на власний розсуд, виражати свою волю через інтерактивну взаємодію з оточенням. Такі відеоігри базуються на зразках із реального світу, що видозмінюються у віртуальному просторі під впливом різних чинників й тим самим породжують симулякри різних порядків. У цих випадках відеогра як форма медіа максимально наближається до моделей, описаних Ж. Бодріаром.

Джерелознавчою базою статті стали роботи Жана Бодріяра, зокрема його праця «Симулякри і Симуляція», окремі розділи якої («Китайський синдром», «Гіперреальне і уявне» тощо) можуть слугувати інтерпретаційною рамкою для осмислення відеоігор як симулякрів. Також у статті розглядаються і дослідження низки вчених з різних галузей знання, які торкалися теми відеоігор та симулякрів у своїх міждисциплінарних дослідженнях (роботи Ворожейкіна Є., Омелянчук М., Гурової І., Романович Ж. та ін.)

Ключові слова: симулякри, симуляція, відеоігри, віртуальний світ, медіа.

Mymruk Oleksandr,
*Postgraduate Student at the Department of Philosophical Anthropology,
Philosophy of Culture and Cultural Studies
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0009-0005-7981-8458
o.v.mymruk@udu.edu.ua*

VIDEO GAMES AS SIMULACRA: JEAN BAUDRILLARD'S CONCEPT AS A METHODOLOGY FOR STUDYING VIDEO GAMES

The article is dedicated to the theory of simulacra and simulation by the French philosopher Jean Baudrillard. Baudrillard's concept is considered as a methodology for the philosophical interpretation of video games. In his works, he analyzed contemporary media, advertising, mass culture (and other aspects of society) as manifestations of hyperreality, where the boundaries between reality and simulation become blurred. Although he did not explicitly write about video games, his concept of hyperreality can serve as a methodological foundation for analyzing the virtual reality of video game worlds and the ways of interacting with them.

The article demonstrates how the ideas of the French philosopher are applied to the analysis of various aspects of video games – from the virtual worlds they represent to the unique interactive properties of video games as a medium. In particular, the analysis includes well-known video game series such as S.T.A.L.K.E.R. and Fallout, whose gameplay is based on the principle of modeling an interactive virtual space where the player has the freedom

to act at their discretion and express their will through interactive engagement with the environment. These video games are based on real-world models that are transformed within the virtual space under various influences, thereby generating simulacra of different orders. In such cases, video games as a form of media come closest to the models described by Baudrillard.

The article's source base includes the works of Jean Baudrillard, particularly his book *Simulacra and Simulation*, with specific chapters such as *The Chinese Syndrome* and *The Hyperreal and the Imaginary* serving as an interpretive framework for understanding video games as simulacra. Additionally, the article examines research by scholars from various disciplines who have explored video games and simulacra in their interdisciplinary studies, including works by Vorozheykin Ye., Omelyanchuk M., Gurova I., Romanovych Zh., and others.

Key words: simulacra, simulation, video games, virtual world, media.

Актуальність. Комп'ютерні та відеоігри (далі – «відеоігри») вже давно стали невіддільною частиною інформаційного й культурного простору сучасності. Від своєї появи у 50–60 роках ХХ століття й до сьогодні вони пройшли значний шлях розвитку. Зараз відеоігри здатні не лише моделювати правдоподібні тривимірні віртуальні світи зі значною мірою інтерактивності, але й захоплювати увагу гравця, використовуючи інструменти з багатьох суміжних сфер творчості, таких як кіно, музика, театр, архітектура, перформативне мистецтво тощо. Відеоігри, що дозволяють вільно пересуватись у просторі свого віртуального світу, а також взаємодіяти з ним, для багатьох гравців слугують засобом віртуального туризму. Вони здатні занурити гравця (як активного учасника гри) або спостерігача (який не бере активної участі у грі, але може спостерігати за діями гравця на екрані) у різні історичні епохи, дозволяють «побувати» в різних географічних локаціях та реалізувати свої ескапістські прагнення. Досвід взаємодії з відогрою часто стає джерелом нових знань, вражень та емоцій, що у певних випадках може слугувати заміником живої соціальної взаємодії. Таким чином відеоігри, наслідуючи реальність, можуть значною мірою впливаючи на свідомість людей, формувати їхній світогляд, а також посилювати відчуття віртуалізації щоденного існування.

Враховуючи, що дослідження відеоігор досі великою мірою залишається поза увагою української науки, наростає потреба їхнього осмислення у контексті філософії культури (як значного культурного явища), без якої ми не можемо скласти повноцінне уявлення про інформаційний простір ХХІ століття. Для цього нам необхідно напрацювати ефективні підходи та методи вивчення відеоігор, зокрема й опираючись на вже наявні філософські концепції, які

опрацьовують поняття віртуальних просторів та симуляції реальності.

Мета цієї роботи – показати, як відеоігри можна інтерпретувати у контексті ідей французького філософа й культуролога Ж. Бодріара, а також проаналізувати, яким чином концепція симулякрів і симуляції застосовується у дослідженні відеоігор теоретиками культури та науковцями вже зараз.

Основний текст. Попри те, що поняття «симулякр» має довгу історію, яка сягає корінням античних часів, сучасна філософія та культурологія послуговуються саме тим уявленням про симулякри, яке сформував Жан Бодріар. У працях «Символічний обмін і смерть» та «Симулякри і Симуляція» філософ пропонує розглядати симулякр як дійсність, яка приховує те, що її насправді не існує, а також запроваджує класифікацію, яка поділяє симулякри на декілька окремих типів або порядків. За Ж. Бодріаром симулякр першого порядку діє на основі природного закону цінності, симулякр другого порядку – на основі ринкового закону вартості, а симулякр третього порядку – на основі структурного закону цінності (Бодріар, 2004, с. 5). Іншими словами, різні типи симулякрів та способи їх взаємодії з реальністю можна прив'язати до поетапного розвитку людської цивілізації, а отже і до зміни економічних, культурних моделей протягом плину історії.

Оцінка того, на якому саме етапі симулякрів перебуває наше суспільство зараз, залишається дискусійною серед філософів, соціологів, культурологів. Вона ускладнюється додатковими питаннями розмежування образів другого й третього етапу (Бодріар, 2004, с. 183). Проте, багато дослідників вважають, що сучасне суспільство здебільшого перебуває на стадії симулякрів третього порядку. Враховуючи їхню (симулякрів третього порядку) специфіку, можна стверджувати, що такі симулякри

найбільшого поширення набули з появою цифрових технологій та інтернету. Сучасні масові медіа, соціальні мережі, віртуальна реальність та інші форми цифрової культури створюють гіперреальність, де складно знайти різницю між реальністю та симуляцією, і відеоігри як одна з найновіших форм інтерактивної популярної культури, – є яскравим проявом цієї гіперреальності.

Бодріяр розглядав сучасні медіа, рекламу, масову культуру та інші аспекти теперішнього суспільства як частину гіперреальності, де кордони між реальністю та симуляцією стають розмитими. Його основні праці, пов'язані з проблематикою симулякрів і симуляції, були опубліковані у 70-80 роках ХХ століття, коли відеоігри ще не набули масового поширення й не мали великого впливу на культуру, а отже і не потрапили поле уваги філософа. Але попри це концепції Бодріяра все ж можуть бути застосовані й до аналізу віртуальної реальності, а значить і відеоігрових світів та способів взаємодії з ними.

Приклад парку розваг «Діснейленд», який Бодріяр аналізує у главі «Гіперреальне і уявне» у межах праці «Симулякри і симуляції», – найближчий відповідник до того, що ми можемо ототожнити з віртуальним світом відеоігри. Бодріяр вважає, що Діснейленд не лише копіює або імітує реальність, але і створює власну уявну реальність, яка має свої власні правила, логіку та значення. Тобто парк розваг працює за такими ж принципами, як і відеоігри, що мають у своєму складі не лише віртуальний простір, але й ігрові механіки та відповідні системи, що формують правила поведінки для гравця.

«Діснейленд – чудова модель усіх порядків симулякрів, що поплуталися. Це насамперед гра ілюзії та уяви: Пірати, Прикордонна територія, Світ майбутнього тощо. Цей уявний світ, як гадають, має забезпечити успіх дійства. <...> ...це дайджест американського способу життя, панегірик американських цінностей, ідеалізоване перегруповання суперечливої реальності» (Бодріяр, 2004, с. 20-22).

Відеоігри як симулякри імітують реальність, але водночас створюють власну реальність у межах гри. Гравець переживає історію та події у вигаданому світі, але ці події, хоч і віртуальні, можуть мати реальний вплив на їхній стан, думки та поведінку. Така взаємодія

ставить питання про те, наскільки ми можемо вважати гру реальною у контексті цього впливу, адже це той випадок, коли віртуальне починає впливати на реальне.

Подібно до того, як у згаданому прикладі Бодріяра з Діснейлендом ми бачимо «об'єктивний профіль Америки» як спрощення реального через гіперболізацію стереотипів, дослідниця відеоігор Кетлін Макклєнсі дивиться на відеоігровий образ американського постапокаліпсису у статті «Пустеля реального: ностальгія та симулякри в Fallout». Вона використовує теорії симулякрів і симуляції для дослідження медійної природи відеоігор, ставлячи Бодріяра у діалог з теоретиками відеоігор.

Дія серії ігор «Fallout» розгортається в Америці після гіпотетичної ядерної війни. Гравець керує персонажем, батьки якого врятувалися від бомбардування у підземному сховищі. Після багатьох років ізоляції він вперше потрапляє у постапокаліптичний світ, наповнений мутантами, бандами мародерів й іншими соціальними групами, що призвичаїлись жити в умовах цивілізаційного колапсу. Характерна риса відеоігри, яка відрізняє її від інших постапокаліптичних серій, це ретрофутуристична візуальна стилістика. Fallout будує свою візуальну ідентичність на естетиці матеріальної культури США 50-х років, яка у популярній культурі асоціюється із періодом добробуту та соціального оптимізму. Водночас цей самий період в історії США парадоксальним чином поєднувався і зі станом постійної ядерної загрози.

«Франшиза відверто насміхається над ностальгією за холодною війною; проте, в процесі вона позиціює себе поза цією ностальгією, маскуючи способи, в які американська культура і політика все ще характеризуються ідеологією холодної війни...» (McClancy, 2018, с. 5). Макклєнсі стверджує, що завдяки своїй ретрофутуристичній візуальній стилістиці, серія відеоігор «Fallout» стає симулякром світу, який насправді ніколи не існував. Таким чином він протиставляється світу нашої сучасності.

«...і хоча гравець проводить дуже мало часу у світі Fallout перед ядерною війною, цей ретрофутуризм здається таким самим реальним і завершеним, як і пустеля, по якій подорожує персонаж» (McClancy, 2018, с. 5).

У «Fallout» метафора «культури пустелі» Бодріяра, яку він подає в есе «Америка»

(Baudrillard, 1986, с. 3), отримує буквальну візуалізацію в межах віртуального світу. Гравець подорожує простором непередбачуваних небезпек, «очищеним» від присутності цивілізації зі всіма її структурними надбудовами. Це світ у якому відсутні звичні правила поведінки, межі законності та моральні конвенції. «Оголеність» пустелі формує нову культуру, секуляризовану від усталеної норми «доапокаліптичної» реальності. Втім, наявність у цьому новому світі решток матеріальної культури старого світу, поведінкових звичок, що втратили своє первинне значення, але зберігаються на рівні ритуалів, лише допомагають ідентифікувати поточний момент як «інший» і «відмінний» від міфологізованого минулого. Нечисленні артефакти минулого, на які натрапляє гравець у процесі подорожі віртуальним світом, стають пустими знаками, за якими вже не стоїть жодного реального змісту. Таким чином світ «Fallout» утилізує ностальгійні почуття гравця, подібно до того, як Диснейленд «переробляє» фантазми, одночасно уподібнюючись до атракціону. Тобто виживання в радіоактивній пустелі у контексті гри «Fallout» відтепер стає убезпеченою розвагою, хоча й не позбавленої меседжу застереження про небезпеку ядерної війни.

У праці «Симулякри і симуляція» помітно, що Бодріяр проявляє особливий інтерес до теми нуклеарної катастрофічності. «Ядерне», за його словами, – «апофеоз симуляції», який є частиною системи «відстрашування» й регулювання її рівноваги. Філософ стверджує, що плин людського життя паралізує не сам факт можливого знищення ядерною війною, а система відстрашування, яка існує довкола такої можливості. При цьому сама можливість ядерної війни як варіант розвитку подій – виключається з дискурсу. «Усі удають, ніби вірять у реальність цієї загрози (це можна зрозуміти щодо військових, адже йдеться про всю важливість їхнього фаху, так само як про їхній "стратегічний" дискурс), та якраз на цьому рівні стратегічні цілі відсутні, і вся оригінальність ситуації полягає в неймовірності руйнування» (Бодріяр, 2004, с. 52–53).

«Симулякри і симуляція» вперше опублікована у 1981 році. Це був час Холодної Війни, коли дискурс «відстрашування» як елемент повсякденності й міжнародної політики мав велике значення. Бодріяр говорить про ядерну загрозу як елемент відстрашування,

підкреслюючи малоімовірність реалізації такої катастрофи. Зараз, після аварії на Чорнобильській АЕС 1986 року та нової нормалізації дипломатії ядерних погроз як елементу вже не холодної, а реальної війни в Україні, оптика Бодріяра видається дещо неточною. Сама ситуація, у якій механізм відстрашування був покликаний балансувати статус кво, набуває у час активної фази бойових дій загрозливої реактивності. Натомість коли йдеться про аналіз відеоігор, які несуть меседж попередження про можливу катастрофу, роздуми філософа про нуклеарне все ще складають для нас дослідницький інтерес.

Американський фільм Джеймса Бріджеса «Китайський синдром» (The China Syndrome) вийшов у 1979 році. Він розповідає історію репортерки та оператора, які знімають сюжет про рівень безпеки атомної електростанції в США. Вони стають свідками аварійного виключення станції. Попри те, що реактор працює нестабільно, його хочуть довести до роботи на максимальній потужності, що викликає тривогу у журналістки, і вона намагається донести правду про загрозу до суспільства.

«Китайський синдром» це також і назва одного з розділів роботи «Симулякри і симуляція» Ж. Бодріяра, який повністю присвячений згаданому фільму і темі ядерної загрози. Китайський синдром (від англійського China Syndrome) – це іронічне словосполучення, що спочатку позначало гіпотетичну важку аварію на атомній електростанції з проникненням ядерного палива в ґрунт. Ідея мала великий вплив на суспільство та інженерну думку навіть попри те, що в реальності жодної такої події не сталося. З часом це словосполучення це набувало додаткових значень (Walker, 2004, с. 2). Тобто проникнення радіоактивної магми у землю, у наслідок порушення цілісності реактора, мало б бути таким глибоким, що досягло б «аж Китаю».

Фільм «Китайський синдром» почали показувати в кінотеатрах 16 березня 1979 року, за дванадцять днів до ядерної аварії на американській АЕС «Три-Майл-Айленд», що повернуло до стрічки справжню увагу. Водночас сюжет з аварійною зупинкою ядерного реактора на електростанції перегукується й з іншою техногенною катастрофою – аварією на Чорнобильській АЕС 1986 року.

Якщо тема нуклеарного в американській культурі перш за все пов'язана зі страхами, спричиненими перебігом Холодної Війни, то українські страхи щодо небезпеки радіації впливають саме з аварії у Чорнобилі. Це знайшов своє відображення в українській відеогрі «S.T.A.L.K.E.R.: Shadow of Chernobyl», дія якої розгортається в ізольованій аномальній зоні, утвореній довкола електростанції у Чорнобилі після повторної катастрофи. Світ цієї гри, окрім того, що моделює у своєму віртуальному просторі упізнавані тривимірні репліки реальних об'єктів Зони відчуження, пропонує альтернативну реальність, де і без того небезпечна територія техногенної катастрофи стає ще небезпечнішою. Така гіперболізація спрямована на те, щоб підсилити ефект застереження про можливе повторення катастрофи. Разом з тим у світі «S.T.A.L.K.E.R.: Shadow of Chernobyl» катастрофа набуває ознак циклічності. Час від часу від центру Зони, в якій перебуває ядерний реактор, по всій території розповсюджується енергетична хвиля, знищуючи все живе у своєму радіусі й переінакшуючи аномальний простір до невпізнаності. Головний герой, який саме і шукає шлях до центру, хоче розірвати це коло повторення, знищивши Зону або взявши її під свій контроль.

Такі постапокаліптичні відеоігри як «Fallout» і «S.T.A.L.K.E.R.: Shadow of Chernobyl» стають гіперболізованими симулякрами, що комплікують в собі закорінені у національній культурі страхи американців та українців перед ядерною загрозою. Якщо слідувати логіці Бодріяра, то саме через симуляційне відчуження цих страхів від нашої дійсності, нам вдається вибудовувати відчуття безпеки й контролю: «Симуляція ядерної катастрофи є стратегічною рушійною силою цього знеособленого та універсального починання, спрямованого на відстрашування: вишколити народи в дусі ідеології та дисципліни абсолютної безпеки – вишколити їх у дусі метафізики розщеплення та тріщини [у ядерному реакторі]. Для цього необхідно, щоб тріщина була примарною...» (Бодріяр, 2004, с. 84-85).

Образи, пов'язані з тілесністю, також мають велике значення у контексті віртуальних світів відеоігор. Як будь-який комплексний симулякр, вони можуть поєднувати у собі багато різних складових, тому тілесність тут може

переплітатися також зі вже згаданою раніше масштабнішою складовою катастрофічності, для якої важлива як віртуальна репрезентація зовнішнього вигляду персонажів, так і притаманні багатьом іграм тема насилля.

Так, наприклад, у світі «Fallout» є нові постапокаліптичні раси, що відрізняються від людини на вигляд або мають незрівнянні з людськими фізичні параметри. Усі вони несуть на собі відбиток катастрофи й характеризують різні аспекти нової постапокаліптичної дійсності.

Марина Омелянчук у статті «Соматичний код комп'ютерних ігор» зазначає, що «Персонажі кіберпростору, в основі якого світ фантастичний чи постапокаліптичний, мають підкреслено відхилену від норми соматіку, що підвищує ступінь реалістичності симулякру» (Омелянчук, 2018, с. 283-284).

Омелянчук також вказує на те, що у багатьох іграх інакшість тілесного коду чи відхилення від норми притаманні не лише ворогам, але й головному персонажеві, керованому гравцем. Наприклад, протагоніст може мати шрами, що символізують його мужність та непросту долю, але водночас такі деталі стають і елементом потворності. (Омелянчук, 2018, с. 283).

Таким чином персонаж, керований гравцем у відеогрі, стає його віртуальною репрезентацією, яка може дуже суттєво відрізнятися від самого гравця.

«Категорія тілесності грає дуже важливу роль у комп'ютерній [відео-] грі як на рівні сюжету, так і з точки зору створення реалістичного симулякру, а також залучення гравця до процесу, в тому числі на основі його симпатії до протагоніста», – стверджує дослідниця (Омелянчук, 2018, с. 284).

Інший важливий аспект тілесності, притаманній великій кількості відеоігор різних жанрів, це насилля. Постапокаліптичні світи «Fallout», «S.T.A.L.K.E.R.: Shadow of Chernobyl» – це простори постійної небезпеки, наповнені хижими монстрами й мутантами. Тут відбувається унормування насилля як складової потреби виживання, боротьби з небезпекою. Як зауважує у своїй статті Марина Омелянчук, у світі «Fallout» «більшість ворогів головного героя гри представлені видами, що викликають найчастіше саме відразу, завдяки чому актуалізується опозиція “свій-чужий”» (Омелянчук, 2018, с. 283–284).

Але й у вже згаданих фантастичних світах, і у більш реалістичних відеоіграх ми часто наштовхуємось на зображення насильства і над людьми. У цьому випадку, весь комплекс етичних питань, пов'язаних з візуалізацією смерті та вбивства, автоматично повертається у фокус уваги.

Дослідник екранної культури Євген Ворожейкін, посилаючись на роботи Александра Геллоуея, звертає увагу на те, що «відеоігри виступають активним середовищем, яке базується на постійному фізичному контакті з гравцем: дії, натиснення кнопок, контролювання, і так далі. Тобто відеоігри вимагають від людини індивідуальної реакції у реальному часі» (Ворожейкін, 2018, с. 46–47). Таким чином інтерактивна природа медіуму відеоігор ще більше привертає увагу до теми контролює насильства в іграх, бо передбачає ініціативну участь гравця у його віртуальному здійсненні.

Ворожейкін зазначає: «Вдосконалені ігри пропонують ряд додаткових виборів: гравець може побачити вбитого ворога з різних ракурсів, подивитися йому в очі перед вбивством, обійти навколо мертвого тіла. Відеоігри стають легальним способом різних методів вбивства та отримання задоволення від процесу знищення. Внаслідок того, що екранне насильство створюється не через тілесні відчуття, а через візуальне сприйняття, головною проблемою стає проблема відчуття болю іншого» (Ворожейкін, 2018, с. 64).

Симуляція смерті й насилля, які позбавлені фатальних наслідків реальності, у віртуальному світі стають засобом реалізації удаваної трансгресії, полігоном для експериментів, що перебуває за межами реальних заборон. Символічний заряд акту вбивства як деструктивної поведінки розчиняється у симулякрі. Тепер смерть не має жодного значення і не впливає на реальний світ. Вороги, керовані штучним інтелектом у віртуальному світі, можуть відновитися з часом або після завантаження збереженої гри, і бути знищеними повторно. Це саме стосується і смерті гравця.

Якщо ми зіставимо відеоігри зі схемою класифікації симулякрів (Бодріяр, 2004, с. 17), то з'ясуємо, що вони мають ознаки одночасно всіх описаних порядків. Це також відповідає уявленню про те, що кожен етап розвитку симулякру містить у собі його попередні форми.

Відеоігри можна розглядати як симулякри першого порядку, оскільки вони часто імітують реальний світ, проте цей світ створений за допомогою технологій та існує виключно у віртуальному просторі. Антон Жадан у роботі «Геймерство як соціальний феномен інформаційного суспільства» наголошує, що терміни симулякр та симуляція досить точно описують відеоігри, «а конкретно образ та вигляд симуляції реального життя та поведінки в відеоіграх. Відеоігри симулюють стосунки та взаємодію між ігровими персонажами, але ці стосунки несправжні, а лише фантазія розробників відеоігор. Ігровий світ – це альтернативна повсякденність, яка намагається імітувати реальне життя з реальними подіями» (Жадан Антон, 2021, с. 45).

Також відеоігри можуть створювати симулякри другого порядку, які, наприклад, відображають та перетворюють культурні та соціальні стереотипи. Вже згадувані раніше «Fallout», «S.T.A.L.K.E.R.: Shadow of Chernobyl» також можуть слугувати прикладами таких симулякрів, адже їхні гротескні світи сконструйовані на основі поширених і часто клішованих уявлень про американську й українську культури відповідно.

У момент, коли відеоігри впливають на сприйняття реальності та формують культурні норми та цінності, вони починають функціонувати як симулякри третього порядку. У статті «Феномен гри та “віртуальної реальності”» Д. Чумаченко пише: «У сучасній культурі стираються межі між реальним і ігровим. Віртуальна “картина світу” стає “істиною”, що вводить в оману; вона, подібно до “Sims”, будується на точному копіюванні, наслідуванні, імітації реальності. Поширення ігрового “стандарту” на всі сфери людського буття свідчить про втрату серйозного і відповідального ставлення людини до обґрунтованості і перспектив свого існування, про значну “полегшеність” сприйняття людиною екзистенціальної ситуації» (Чумаченко, 2020, с. 20).

Висновки. Отже, теорія симулякрів і симуляції Жана Бодріяра може виступати ефективним інструментом аналізу різних аспектів відеоігор, а також бути фундаментом для розробки відповідної методології. У праці «Симулякри і симуляція» філософ не торкається теми відеоігор напряму, але його роздуми про

медіа, кінематограф та різні культурні явища, легко застосовуються і до відеоігор. Завдяки своїй віртуальній сутності відеоігри дуже часто схильні симулювати явища реального світу чи використовувати їх як відправну точку для побудови симулякрів. Вони здатні відтворювати економічні, соціальні, політичні й навіть фізичні моделі, використовувати елементи різних мистецтв.

Як зазначає канадський філософ та дослідник медіа Маршал Маклуен – засоби масової комунікації мають набагато більший вплив на формування природи суспільства, аніж будь-яка інформація, що доноситься за допомогою цих медіа. Маклуен стверджує, що медіум (засіб комунікації) теж є повідомленням (McLuhan, 1994, с. 11). Тобто форма самого засобу комунікації – у нашому випадку відеоігор – важливіша за той контент, що міститься в ньому. Значний вплив на свідомість індивідів несе сам факт існування медій, їх тип та форма, тому при вивченні відеоігор як різновиду симулякру важливо розглядати їх цілісно як явище саме по собі, адже особливості медіуму (наприклад, інтерактивність, узалежненість від обчислювальної техніки, технологічність і фактор швидкого застарівання тощо) чинять безпосередній вплив і на інтерпретацію його контенту.

У межах цієї статті детальніше вдалося розглянути лише частину прикладів, які подає Жан Бодріяр у праці «Симулякри і симуляція». Зокрема у главі «Історія ретросценарій» (Бодріяр, 2004, с. 64) філософ пише про міфологізацію минулого через візуальне мистецтво, а також культуру рімейків, яка у контексті відеоігор й постійного удосконалення графічних технологій, стала надзвичайно поширеним явищем. У главі «Апокаліпсис сьогодні» (Бодріяр, 2004, с. 64), філософ аналізує однойменний фільм, який досі слугує джерелом ефективних міфологізованих кліше для побудови нових відеоігор про війну. Окремо варто відзначити й вступний текст праці «Прецесія симулякрів» (Бодріяр, 2004, с. 5), де не лише подається, власне, їхня базова класифікація, але й міркування Бодріяра про карту як симулякр території – ще один базовий елемент відеоігрового простору, який перебуває у складному поняттєвому співвідношенні між різними типами своєї репрезентації у віртуальному світі.

Отже, концепція Жана Бодріяра про симулякри і симуляцію має значний потенціал у застосунку до вивчення відеоігор як комплексного медійного й культурного явища. Але водночас інструменталізація ідей філософа як дієвої методології все ще потребує додаткового упорядкування та систематизації.

Список використаних джерел:

- Бодріяр, Ж. (2004). Симулякри і симуляція. Київ: Основи. 231 с.
- Бодріяр, Ж. (2004). Символічний обмін і смерть [пер. з фр. Л. Кононовича]. Львів: Кальварія. 376 с.
- Ворожейкін, Є. П. (2018). *Візуальні стратегії сучасної екранної культури: філософсько-антропологічний аспект* (Doctoral dissertation).
- Гурова, І. В. (2022). Мережеве суспільство як новітній глобальний проєкт розвитку людства. *Humanistic expertise as a strategy for developing the future culture: Scientific monograph*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 43-66.
- Омельянчук, М. Соматичний код комп'ютерних ігор. *literaturze, języku*.
- Романович, Ж. А., & Горпинич, О. В. Геймерство як соціальний феномен інформаційного суспільства.
- Чумаченко, Д. О. (2020). Феномен гри та «віртуальної реальності» у сучасній культурі. Херсон: ХДУ, 61 с.
- Augé, M. (2020). *Non-places: An introduction to supermodernity*. Verso Books.
- Baudrillard, J. (1986). «America.» In: «America.» London: Verso
- McClancy, K. (2018). The wasteland of the real: Nostalgia and simulacra in Fallout. *Game studies*, 18(2).
- McLuhan, M. (1994). *Understanding media: The extensions of man*. MIT press
- Rollings, A. (2010). Fundamentals of game design.
- Von Ahn, L. (2006). Games with a purpose. *Computer*, 39(6), 92-94.
- Walker, J. S. (2004). *Three Mile Island: A nuclear crisis in historical perspective* (Vol. 41). Univ of California Press.

References:

- Baudrillard J. (2004). *Simulyakry i simulyatsiya*. [Simulacra and Simulation]. Kyiv: Osnovy. 231 p. [in Ukrainian].
- Baudrillard J. (2004). *Symvolichnyy obmin i smert'* [Symbolic Exchange and Death] [per. z fr. L. Kononovycha]. L'viv: Kal'variya. 376 p. [in Ukrainian].

-
- Vorozheykin, Ye. P. (2018). *Vizual'ni stratehiyi suchasnoyi ekrannoyi kul'tury: filosof's'ko-antropolohichnyy aspekt* [Visual Strategies of Modern Screen Culture: Philosophical and Anthropological Aspect] (Doctoral dissertation). [in Ukrainian].
- Hurova, I. V. (2022). *Merezheve suspil'stvo yak novitniy hlobal'nyy proyekt rozvytku lyudstva* [Network Society as a New Global Development Project for Humanity]. Humanistic expertise as a strategy for developing the future culture: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 43–66. [in Ukrainian].
- Omelyanchuk, M. *Somatychnyy kod kompyuternykh ihr* [The Somatic Code of Computer Games]. literaturze, języku. [in Ukrainian].
- Romanovych, Zh. A., & Horpynych, O. V. *Heymerstvo yak sotsial'nyy fenomen informatsiynoho suspil'stva* [Gaming as a Social Phenomenon of the Information Society]. [in Ukrainian]
- Augé, M. (2020). *Non-places: An introduction to supermodernity*. Verso Books. [in English]
- Baudrillard, J. (1986). «America.» In: «America.» London: Verso [in English]
- Chumachenko, D. O. (2020). *Fenomen hry ta «virtual'noyi real'nosti» u suchasniy kul'turi* [The Phenomenon of Gaming and «Virtual Reality» in Modern Culture]. Kherson: KhDU, 61 p. [in Ukrainian]
- McClancy, K. (2018). The wasteland of the real: Nostalgia and simulacra in Fallout. *Game studies*, 18(2). [in English]
- McLuhan, M. (1994). *Understanding media: The extensions of man*. MIT press [in English]
- Rollings, A. (2010). Fundamentals of game design. [in English]
- Von Ahn, L. (2006). Games with a purpose. *Computer*, 39(6), 92-94. [in English]
- Walker, J. S. (2004). *Three Mile Island: A nuclear crisis in historical perspective* (Vol. 41). Univ of California Press. [in English]

Прокопович Лада Валеріївна,
*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри культурології та філософії культури
Національний університет «Одеська політехніка»
orcid.org/0000-0001-8636-9172
Scopus-Author ID: 6602385924
lada.prokopovich@gmail.com*

БІОІНЖЕНЕРНА ПОСТЛЮДИНА: ПРОГНОЗИ НАУКОВОЇ ФАНТАСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ

Актуальність дослідження зумовлена неспинним розвитком біоінженерних технологій та робототехніки, які не лише дають підстави говорити про нову науково-технічну революцію, але й стають предметом осмислення у філософських дискусіях та творах мистецтва, зокрема в жанрах наукової фантастики, утопій та антиутопій, неонуар тощо. Автори таких творів відображають основні тенденції, які проявляються в процесі розвитку цих технологій, та намагаються передбачити подальші кроки людства в цих напрямках. Мета дослідження – виявлення та соціально-філософський аналіз творів наукової фантастики, в сюжетах яких осмислюються науково-технічні перспективи та соціальні наслідки створення постлюдини засобами біоінженерних технологій. Робоча гіпотеза дослідження полягає у ставленні до творів наукової фантастики як до уявних експериментів, які можна долучати до прогностичного аналізу можливих наслідків упровадження певних технологій. На особливу увагу заслуговують ті твори, в яких йдеться про технології, що націлені на «покращення», «вдосконалення» людської природи (відповідно до ідей трансгуманізму), зокрема, шляхом біоінженерних технологій або кіборгізації. Результати дослідження показали, що особливістю таких творів є те, що їх автори завжди намагаються показати, що, отримавши «вдосконалене» тіло, людина не стає більш щасливою, більш упевненою в собі, більш здатною до самореалізації. У людини з'являються нові можливості та здібності, але вони не дають відчуття повноцінного життя. Тому постає низка питань: Чи потрібно таким технологіям надавати масового поширення? Чи всім вони потрібні? А якщо не всім, то кому і в яких випадках? Чи потрібно націлюватися на повну заміну біологічного тіла людини штучним? Пошуки відповідей на ці запитання мають здійснюватися у відповідності до базових цінностей соціокультурного буття людства, екзистенційно-ментальних засад, які протягом тисячоліть дозволяли людству виживати і розвиватись.

Ключові слова: людина, суспільство, цінності, біотехнології, трансгуманізм, кіборг, уявний експеримент, наукове прогнозування.

Prokopovych Lada,
*Doctor of Philosophy Sciences, Professor,
Professor at the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture
Odessa Polytechnic National University
orcid.org/0000-0001-8636-9172
Scopus-Author ID: 6602385924
lada.prokopovich@gmail.com*

BIOENGINEERED POST-HUMAN: SCIENCE FICTION FORECASTS AND SOCIAL-PHILOSOPHICAL REFLECTIONS

The relevance of the research is due to the unceasing development of bioengineering technologies and robotics, which not only give reason to talk about a new scientific and technological revolution, but also become the subject of reflection in philosophical discussions and works of art, in particular in the genres of science fiction, utopias and dystopias, neo-noir, etc. The authors of such works reflect the main trends that are manifested in the development of these technologies, and try to predict the further steps of mankind in these directions. The purpose of the research is to identify and socio-philosophically analyze the works of science fiction, in the plots of which the scientific and technical perspectives and social consequences of the creation of a post-human by means of bioengineering

technologies are understood. The hypothesis of the research consists in treating the works of science fiction as imaginary experiments that can be included in the prognostic analysis of the possible consequences of the introduction of certain technologies. Those works that talk about technologies aimed at “improvement”, “improvement” of human nature (according to the ideas of transhumanism), in particular, through bioengineering technologies or cyborgization, deserve special attention. The results of the study showed that the peculiarity of such works is that their authors always try to show that, having received an “improved” body, a person does not become happier, more self-confident, more capable of self-realization. New opportunities and abilities appear in a person, but they do not give a feeling of a full life. Therefore, a number of questions arise: Do such technologies need to be widely distributed? Does everyone need them? And if not to everyone, then to whom and in what cases? Is it necessary to aim for a complete replacement of the human biological body with an artificial one? The search for answers to these questions should be carried out in accordance with the basic values of the socio-cultural existence of humanity, the existential and mental foundations that have allowed humanity to survive and develop for thousands of years.

Key words: man, society, values, biotechnology, transhumanism, cyborg, imaginary experiment, scientific forecasting.

Постановка проблеми. Досягнення людства в біоінженерних технологіях та робототехніці не лише дають підстави говорити про нову науково-технічну революцію, але й стають предметом осмислення в філософських дискусіях і творах мистецтва, зокрема в жанрах наукової фантастики, утопіях та антиутопіях, неонуар тощо. Автори таких творів відображають основні тенденції, які проявляються в процесі розвитку цих технологій, та намагаються передбачити подальші кроки людства в цих напрямках.

Зважаючи на те, що твори наукової фантастики завжди орієнтовані на найбільш актуальні та перспективні напрями науково-технічного прогресу, а також є гіпотетично-емпіричним матеріалом для прогнозування ймовірних проблем, які можуть виникати через упровадження певних технологій [6], їх вивчення та аналіз є актуальною науковою проблемою в міждисциплінарному дискурсі соціальної філософії та філософії техніки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науковому дискурсі ХХІ століття все міцніше закріплюються такі поняття, як «транслюдина», «постлюдина» (Fereidoun M. Esfandiary, 1989; Porter, 2017), «людина-кіборг» (Kull, 2001; Shields, 2006; Горбатюк, 2023). Це пов'язано з поширенням ідей трансгуманізму, які одночасно є і привабливими, і сумнівними. Тому не дивно, що деякі з цих ідей та спроби їх реалізації на практиці стикаються з гострою критикою з боку науковців, які попереджають про ризики через непередбачуваність результатів будь-якого втручання в природу людини (Bostrom, 2005; Thompson, 2017; Прокопович, 2022). Деякі з критиків убачають у трансгуманізмі «нові ритми у старій євгенічній мелодії»

(Koch, 2010), а дехто, осмислюючи трансцендентні аспекти проблеми, стверджує, що «трансгуманізм прославляє вдосконалення індивідів, водночас знищуючи людство» (Tirosh-Samuelson, 2017). Та й вплив трансгуманізму на суспільство (Tennison, 2012; Kamensky & Boev, 2015), певні соціокультурні практики (Prokorpovych, 2021), ідентичність і соціалізацію (Guerreiro, Loureiro, Romero, Itani. & Eloy, 2021), появу нових форм соціальної та правової дискримінації (Капустіна, Попсуєнко, 2019; Михайліна, Довгань, 2021) наразі важко передбачити та точно спрогнозувати.

Поступово в цій дискусії на перший план виходить питання про цінність людини і людяності (Hughes, 2010; Prokorpovych, 2021). Дослідників бентежить ситуація, коли «цінність людини та її людяності, центральність людини у світобудові підміняється думкою про можливу цінність і центральність над(пост) людини, принципи існування якої відображає трансгуманізм» (Білоус, Усанова, 2019).

У цьому контексті набуває актуальності «осмислення (доосмислення? переосмислення?) природи людини, її визначальних рис та здібностей» (Прокопович, 2024). Бо складається парадоксальна ситуація: не розібравшись остаточно з тим, що таке «людина», ми беремось її покращувати, вдосконалювати. То що саме будемо вдосконалювати? І головне – навіщо?

Ці питання доповнюються й питаннями, якими переймається наукова та соціальна фантастика: Як далеко все це може зайти? На якому етапі доведеться констатувати, що людина – вже не людина, а щось інше? За якими критеріями це буде визначатися? Як це впливатиме на суспільство: його структуру, норми, мету існування?

Відповіді на ці запитання наукова футуристична фантастика шукає за допомогою уявних експериментів, які і стають основою для відповідних літературних та кінематографічних творів.

Мета дослідження – виявлення та соціально-філософський аналіз творів наукової фантастики, в сюжетах яких осмислюються науково-технічні перспективи та соціальні наслідки створення постлюдини засобами біоінженерних технологій.

Методологія дослідження базується на методах аналізу та синтезу (для узагальнення теоретичного та емпіричного матеріалу), порівняльному методі (для зіставлення основних ідей та художніх прийомів у різних творах соціальної фантастики), а також художньої критики (в описанні та інтерпретації творів соціальної фантастики в актуальному контексті дослідження).

Емпіричним матеріалом дослідження є твори (літературні та кінематографічні) у жанрах антиутопії, наукової фантастики та неонуару.

Виклад основного матеріалу. З появою перших роботів і усвідомленням їхніх можливостей та перспектив усе більше привабливою ставала ідея поєднати машину з людським розумом. Як один із варіантів такого поєднання розглядається комбінація штучного тіла зі справжнім людським мозком. Адже вважається, що в такий спосіб можна зберегти інтелектуальний потенціал та особистість людини, позбавивши її вад біологічного тіла: фізичної недосконалості, вразливості щодо хвороб, старіння тощо.

Ця ідея стала однією з провідних у трансгуманізмі, який розглядає можливості змін у становищі людини за допомогою передових технологій. Попри різнобічну критику цієї концепції, вона набуває розвитку, зростає кількість її прихильників.

Зрозуміло, що наукова фантастика також не могла пройти повз такої ідеї. Ба більше, цю ідею письменники-фантасти почали висловлювати та осмислювати ще до появи самої назви «трансгуманізм» (наприклад, твори Роберта Гайнлайна «Достатньо часу для кохання, або Життя Лазаруса Лонга», Станіслава Лема «Кіберіада»).

Згодом почали з'являтися численні кіноверсії «Робокопів» (*RoboCop*, реж. Пол Верховен, 1987; *RoboCop-2*, 1990; *RoboCop-3*, 1993;

RoboCop-4, 2014), «Кіборгів» (*Cyborg*, реж. Альберт Пьюн, 1989; *Cyborg-2: Glass Shadow*, 1993).

І вже в перших таких творах бачимо прагнення авторів показати, що попри певний оптимізм щодо кіборгізації людини (як, наприклад, у слогані першого «Робокопа»: *Part man. Part machine. All cop. The future of law enforcement*. Частково – людина. Частково – машина. Повністю – поліцейський. Майбутнє охорони правопорядку), існує й інший бік цієї ідеї/технології. Той бік, де проявляється природа людських психіки, інтелекту, самоідентифікації, ментальності тощо.

Звісно ж, не у всіх кінострічках саме на цій проблематиці робиться акцент. Іноді бачимо лише натяки на внутрішній конфлікт особистості, що отримала штучне тіло. А іноді ця тема стає провідною, як, наприклад, у кінофільмі «Привід у броні» (*Ghost in the Shell*, реж. Руперт Сендерс, 2017). Крізь динамічний, насичений подіями сюжет проступає драма самоідентифікації, особистісного самоусвідомлення майора Міри Кіллман. Отямившись у лабораторії і намагаючись зрозуміти, що з нею трапилось, перше, що вона почула, – пояснення доктора Улет: батьки Міри загинули в результаті атаки терористів, а від неї самої залишився лише мозок, який вдалося врятувати, помістивши у штучне тіло. Тепер Міра Кіллман – перший у світі бойовий кіборг, який поєднує витривалість і швидкість машини зі здатністю самостійно приймати рішення.

Докторка, звісно ж, пишається своїм досягненням, і весь час втлумачує Мірі, як тій пощастило набути таких унікальних здібностей. Але Міру ця ситуація аж ніяк не тішить. Вона потерпає від флешбеків, які доктор Улет називає збоями. Саме завдяки цим «збоям» Міра почала щось підозрювати. Зрозумівши, що то були не збої, а *спогоди*, Міра вирушає на пошуки свого минулого і з'ясує, що все, що їй розповідали про її минуле, – брехня. Її – автора маніфестів проти масової кіборгізації – насильно перетворили на кіборга. Проти її волі. Її життя не врятували, а вкрали.

Втім, виявлення цього факту не призвело (чомусь) до поворотів у сюжеті та роздумах головної героїні. Питання, яким вона переймалася весь час, – чи є вона людиною? – залишилося відкритим. Адже її фінальна фраза про

те, що людину визначають не спогади і будова тіла, а вчинки, не ставить крапку, а викликає ще більше запитань. Хіба не спогади змусили Міру шукати правди і про її власне життя, і про антигуманну діяльність корпорації Hanka Robotics? Хіба не справжні (фізично) обійми з мамою дозволили їй відчувати себе людиною?

Цінність справжніх обіймів (як одного з видів фізично-емоційного контакту) і «живого» спілкування усвідомлюють і деякі персонажі кінострічки «Сурогати» (*Surrogates*, реж. Джонатан Мостоу, 2009). Тут показано суспільство, в якому ідея поєднання людського мозку зі штучним тілом реалізується за іншим принципом: біологічне тіло людини не руйнується, не відділяється від мозку, а створюються андроїди – синтетичні копії людей, якими люди можуть керувати дистанційно. За сюжетом, цю технологію розробив доктор Лайонел Кетнер для полегшення життя людей з обмеженими можливостями. Він створив інтерфейс, який дозволяє, наприклад, людині, яка не може ходити, силою нервових імпульсів керувати андроїдом. При цьому андроїд поводить себе, як людина, а людина, що є оператором, переживає всі відчуття, ніби сама присутня там, де й андроїд.

Ідея технології телеприсутності не є оригінальною вигадкою авторів цього фільму. Цю технологію ще в 1963 році описав Станіслав Лем у «Сумі технологій», а в кінематографі вона стає основою сюжету фільму «Аватар» (*Avatar*, реж. Джеймс Кемерон, 2009). Проте саме у фільмі «Сурогати» бачимо спробу осмислити соціальний аспект наслідків впровадження цієї технології. Адже сюжет побудований на тому, що ця технологія вийшла за межі медичних кейсів, її почали використовувати цілком здорові люди. Це призвело до того, що 98% населення Землі живуть, не виходячи зі своїх помешкань, а їхнім життям «живуть» роботи-сурогати. Люди (як, до речі, то буває і в реальному житті) піддалися «магії» реклами, яка майже цілодобово з безлічі телеекранів запевняє, що, придбавши собі андроїда, людина позбавляється ризику захворіти чи скалічитись, може мати ідеальний вигляд без тренажерів і пластичних операцій. Проте, попри цей рекламний «оптимізм», особисті проблеми людей нікуди не зникають, а деякі навіть посилюються.

Сповненою оптимізмом щодо можливості перенесення людського мозку/розуму в штучне

тіло здається кінострічка «Репродукція» (*Replicas*, реж. Джеффри Начманофф, 2018). Тут головний герой, вчений-біолог Вілл Фостер, реалізує одночасно дві технології: біологічне клонування та створення робота-кіборга. І хоча за сюжетом обидва експерименти виявилися вдалим, питання щодо морально-етичного боку засобів досягнення такого результату залишилися відкритими. Адже всі застереження, які лунали з вуст дружини (до автокатастрофи) та асистента, доктор Фостер ігнорувач, виправдовуючи свої дії прагненням знайти спосіб давати загиним людям друге життя. Тобто наявна чергова гра в Бога людини, впевненої, що їй все можна лише тому, що вона на це здатна.

Втім, заглиблюватися в цю проблему автори фільму не стали, обмежившись хеппі ендом для всіх учасників подій – і для доктора Фостера, який повернув собі родину в повному складі, і для корпорації BioPune, яка отримала кіборга з розумом доктора Фостера. Фінальні кадри фільму, де перед глядачами постає кіборг у діловому костюмі, однозначно вказують на перемогу комерційного боку проєкту. Та чи є це перемогою для людства та людяності – залишається лише гадати.

Висновки. Ставлячись до творів наукової фантастики як до уявних експериментів, можна долучати їх до прогностичного аналізу можливих наслідків впровадження певних технологій. На особливу увагу заслуговують ті твори, в яких йдеться про технології, що націлені на «покращення», «вдосконалення» людської природи (відповідно до ідей трансгуманізму), зокрема шляхом біоінженерних технологій або кіборгізації.

Особливістю таких творів є те, що їх автори завжди намагаються показати (з різною мірою занурення в проблематику), що, отримавши «вдосконалене» тіло, людина не стає більш щасливою, більш упевненою в собі, більш здатною до самореалізації. Так, у людини з'являються нові можливості та здібності, але вони не дають відчуття повноцінного життя.

Тому постає низка питань: Чи потрібно таким технологіям надавати масового поширення? Чи всім вони потрібні? А якщо не всім, то кому і в яких випадках? Адже немає сумнівів у необхідності протезування, коли вичерпані всі можливості для збереження функцій

кінцівок або судин, заміни окремих органів, що відмовляють, штучними, тощо. Але чи потрібно націлюватися на повну заміну біологічного тіла людини штучним?

Пошуки відповідей на ці запитання мають здійснюватися не в контексті комерційних інтересів окремих груп та корпорацій,

а зважаючи на реальну користь (або її відсутність) для людини та людства. Важливо, щоб отримані відповіді не суперечили базовим цінностям соціокультурного буття людства, не руйнували екзистенційно-ментальні засади, які протягом тисячоліть дозволяли людству виживати і розвиватись.

Список використаних джерел:

- Білоус, М. В., Усанова, Л. А. (2019). Трансгуманізм як знецінення людяності. *Філософські обрії*, № 42, С. 171–175.
- Горбатюк, А. Ю. (2023). Феномен технокультури в контексті трансгуманізму: взаємодія між людством і технологіями. *Культура і сучасність: альманах*, № 2. С. 22–26. DOI: 10.32461/2226-0285.2.2023.293739.
- Капустіна, Н., Попсуєнко, Л. (2019). Трансгуманізм як проєкт покращення людини: філософсько-етичний вимір. *Юридичний вісник*, № 2. С. 94–99.
- Міхайліна, Т. В., Довгань, Б. В. (2021). Реалізація концепції трансгуманізму як передумова виникнення нової форми дискримінації: правовий аспект. *Право і суспільство*, № 5. С. 194–200. DOI: 10.32842/2078-3736/2021.5.26.
- Прокопович, Л. В. (2022). Зворотний бік «ефекту Франкенштейна». *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, № 3, С. 69–73. DOI: 10.24195/spj1561-1264.2022.3.10.
- Прокопович, Л. (2023). Проблематика емоційного інтелекту в соціальній фантастиці. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, Том 26, № 1, С. 94–99. DOI: 10.15421/172315.
- Прокопович, Л. В. (2024). Проблематика морально-етичних меж біотехнологій в контексті антиутопій. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, № 3. С. 125–130. DOI: 10.24195/spj1561-1264.2024.3.15.
- Bostrom, N. (2005). A History of Transhumanist Thought. *Journal of Evolution and Technology*, Vol. 14(1), April. DOI: 10.1.1.98.7951.
- Fereidoun, M. (1989). Esfandiary (FM-2030). Are You a Transhuman? Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World. Warner Boors: 227 p.
- Guerreiro, J., Loureiro, S.M.C., Romero, J., Itani, O.S. & Eloy, S. (2021). Transhumanism and Engagement-Facilitating Technologies in Society. *Journal of Promotion Management*, Vol. 28(5). P. 537–558. DOI: 10.1080/10496491.2021.2009615.
- Hughes, J. (2010). Contradictions from the Enlightenment Roots of Transhumanism. *Journal of Medicine and Philosophy*, 35. P. 622–640. DOI: 10.1093/jmp/jhq049.
- Kamensky, E. G. & Boev, E. I. (2015). An Innovation Civilization in the Context of the Anthroposphere Crisis of the Technogenic Society. *Asian Social Science*, Vol. 11, № 4. P. 328–335. DOI: 10.5539/ass.v11n4p328.
- Koch, Tom. (2010). Enhancing Who? Enhancing What? Ethics, Bioethics, and Transhumanism. *Journal of Medicine and Philosophy*, November, 1. P. 1–15. DOI: 10.1093/jmp/jhq051.
- Kull, A. (2001). The cyborg as an interpretation of culture-nature. *Zygon*, vol. 36, № 1. P. 49–56.
- Porter, Allen. (2017). Bioethical and Transhumanism. *Journal of Medicine and Philosophy*, Vol. 42, P. 237–260. DOI: 10.1093/jmp/jhx001.
- Prokopovych, L. (2021). Reflecting the theatricalization of life in the prospects of transhumanism. *EUREKA: Social and Humanities*, Vol. 4, P. 3–8. DOI: 10.21303/2504-5571.2021.001972.
- Shields, R. (2006). Flânerie for Cyborgs. *Theory, Culture & Society*, Vol. 23(7-8), P. 209–220. DOI: 10.1177/0263276406069233.
- Tennison, M. (2012). Moral Transhumanism: The Next Step. *Journal of Medicine and Philosophy*, Vol. 37. P. 405–416. DOI: 10.1093/jmp/jhs024.
- Thompson, Joel. (2017). Transhumanism: How Far Is Too Far? *The New Bioethics*, P. 1–18. DOI: 10.1080/20502877.2017.1345092.
- Tirosh-Samuelson, Hava. (2017). Technologizing Transcendence: A Critique of Transhumanism. *Religion and Human Enhancement*, P. 267–283. DOI: 10.1007/978-3-319-62488-4_16.

References:

- Bilous, M. V., Usanova, L. A. (2019). Transhumanizm yak znetsinennia liudianosti [Transhumanism as a devaluation of humanity]. *Filosofski obrii – Philosophical Horizons*, 42, 171–175. [in Ukrainian].
- Horbatiuk, A. (2023). Fenomen tekhnokultury v konteksti transhumanizmu: vzaiemodiia mizh liudstvom i tekhnolohi-iamy [Phenomenon of Technoculture in the Context of Transhumanism: Interaction between Humanity and Technology]. *Kultura i suchasnist: almanakh*, 2, 22–26. DOI: 10.32461/2226-0285.2.2023.293739 [in Ukrainian].

-
- Kapustina, N., Popsuienko, L. (2019). Transhumanizm yak proiekt pokrashchennia liudyny: filosofsko-etychnyi vymir [Transhumanism as a project of human improvement: a philosophical and ethical dimension]. *Law Herald*, 2, 94–99. [in Ukrainian].
- Mikhailina, T. V., Dovban, B. V. (2021). Realizatsiia kontseptsii transhumanizmu yak peredumova vynyknennia novoi formy dyskryminatsii: pravovyi aspekt [Implementation of the Transhumanism Concept as a Prerequisite Emergence of a New Form of Discrimination: Legal Aspect]. *Law and Society*, 5, 194–200. DOI: 10.32842/2078-3736/2021.5.26. [in Ukrainian].
- Prokopovych, L. V. (2022). Zvorotnyi bik “efektu Frankenshteina” [The reverse side of the “Frankenstein effect”]. *Perspectives. Socio-political journal*, 3, 69–73. DOI: 10.24195/spj1561-1264.2022.3.10. [in Ukrainian].
- Prokopovych, L. V. (2023). Problematyka emotsiinoho intelektu v sotsialnii fantastytsi [The Problem of Emotional Intelligence in Social Fiction]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh “Hrani” – Scientific and Theoretical Almanac “Grani”*, 26, 1, 94–99. DOI: 10.15421/172315. [in Ukrainian].
- Bostrom, N. (2005). A History of Transhumanist Thought. *Journal of Evolution and Technology*, 14 (1), April. DOI: 10.1.1.98.7951.
- Fereidoun, M. (1989). Esfandiary (FM-2030). *Are You a Transhuman? Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World*. Warner Boors, 227.
- Guerreiro, J., Loureiro, S.M.C., Romero, J., Itani, O.S. & Eloy, S. (2021). Transhumanism and Engagement-Facilitating Technologies in Society. *Journal of Promotion Management*, 28 (5), p. 537–558. DOI: 10.1080/10496491.2021.2009615.
- Hughes, James. (2010). Contradictions from the Enlightenment Roots of Transhumanism. *Journal of Medicine and Philosophy*, 35: 622–640. DOI: 10.1093/jmp/jhq049.
- Kamensky, E. G. & Boev, E. I. (2015). An Innovation Civilization in the Context of the Anthroposphere Crisis of the Technogenic Society. *Asian Social Science*, 11, 4, 328–335. DOI: 10.5539/ass.v11n4p328.
- Koch, Tom (2010). Enhancing Who? Enhancing What? Ethics, Bioethics, and Transhumanism. *Journal of Medicine and Philosophy*, November, 1: 1–15. DOI: 10.1093/jmp/jhq051.
- Kull, A. (2001). The cyborg as an interpretation of culture-nature. *Zygon*, 36, 1: 49–56.
- Porter, Allen (2017). Bioethical and Transhumanism. *Journal of Medicine and Philosophy*, 42, 237–260. DOI: 10.1093/jmp/jhx001.
- Prokopovych, L. (2021). Reflecting the theatricalization of life in the prospects of transhumanism. *EUREKA: Social and Humanities*, 4, 3–8. DOI: 10.21303/2504-5571.2021.001972.
- Prokopovych, L. V. (2024). Problematyka moralno-etychnykh mezh biotekhnolohii v konteksti antyutopii [Problems of moral and ethical boundaries of biotechnologies in the context of dystopia]. *Perspectives. Socio-political journal*, 3, 125–130. DOI: 10.24195/spj1561-1264.2024.3.15 [in Ukrainian].
- Shields, R. (2006). Flânerie for Cyborgs. *Theory, Culture & Society*, 23(7–8), 209–220. DOI: 10.1177/0263276406069233.
- Tennison, M. (2012). Moral Transhumanism: The Next Step. *Journal of Medicine and Philosophy*, 37: 405–416. DOI: 10.1093/jmp/jhs024.
- Thompson, Joel (2017). Transhumanism: How Far Is Too Far? *The New Bioethics*, 1–18. DOI: 10.1080/20502877.2017.1345092.
- Tirosh-Samuelson, Hava (2017). Technologizing Transcendence: A Critique of Transhumanism. *Religion and Human Enhancement*, 267–283. DOI: 10.1007/978-3-319-62488-4_16.

Сковронський Богдан Володимирович,
*кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри дизайну і технологій
Київського національного університету культури і мистецтв,
докторант кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0001-5413-6630
skovronskij81@gmail.com*

ТЕХНОЛОГІЯ БАЧЕННЯ: СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОДІЇ НАУКИ ТА МИСТЕЦТВА В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ МОДЕРНОЇ ДОБИ (XV–XVII СТ.)

В епоху Відродження та Нового часу формується тип теоретичного знання, який створює передумови для сучасної науки. По-перше, це об'єктивно-предметне спрямування, якого набувають наукові дослідження, починаючи з епохи Відродження, де предметом вивчення стає конкретний матеріальний взірць або система, на відміну від абстрактних феноменів попередніх епох. По-друге, це способи набуття досвіду. Для дослідника модерної доби вирішального значення набуває роль сенсорного відчуття як засобу верифікації теоретичної концепції (звідси техніка сумніву в Монтеня і Декарта) і, як наслідок – необхідність технологій, які дозволяють «розширити» відчуття.

Зокрема, самоствердження особистості та абсолютизація людського розуму призводить до переосмислення не лише ролі людини у світі загалом, але також складників людської особистості, наслідком чого є зміна структури самого досвіду, а саме: виникає прагнення бачити явища в їх реальності, тобто на основі сенсорної вірогідності, що стає для доби Нового часу одним з основних критеріїв формування досвіду. Показовим у даному відношенні є, зокрема, те, що М. Кемп, аналізуючи трактат Леона-Баттісти Альберті, присвячений перспективі, характеризує останній саме як «геометрію бачення», але чи не найбільш характерним прикладом взаємодії науки та мистецтва є застосування зображення як «пристрою» фіксації результатів наукового спостереження, тобто співпраця Галілео Галілея та художників того часу, яка полягала в тому, щоб відтворити побачене через телескоп. Аналогічним чином, для наук, які не використовують математичну мову, зображення стає фактично головним засобом моделювання об'єкта вивчення та джерелом достовірного знання. Зокрема, зображення набуває ключового значення для таких наук, як анатомія, зоологія, географія та геологія, а також картографія. У цьому сенсі зображення, побудоване на основі перспективи та законів оптики, а тим самим, відповідно, наділене функцією верифікації здійснюваної ним презентації, інтегрується в наукову практику, включаючись у науковий експеримент як модель досліджуваного об'єкта, а також виступаючи як документ, який фіксує і репрезентує результат дослідження.

Ключові слова: пізнання, досвід, технологія, мистецтво, наука, образ, зображення.

Skovronskiy Bohdan,
*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Design and Technology
Faculty of Design and Advertising
Kyiv National University of Culture and Arts,
Doctoral Student at the UNESCO Chair of Science Education
Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0001-5413-6630
b.v.skovronskyy@npu.edu.ua*

THE TECHNOLOGY OF VISION: SPECIFICS OF THE INTERACTION BETWEEN SCIENCE AND ART IN WESTERN EUROPEAN CULTURE OF THE MODERN ERA (XV–XVII CENTURIES)

In the Renaissance and the Modern Age, a type of theoretical knowledge was formed, which created the prerequisites for modern science. Firstly, it is an objectively specific direction that scientific research takes, since the Renaissance, where the subject of study is a concrete material model or system, in contrast to the abstract phenomena of previous eras. Secondly, these are new ways to gain experience. For the researcher of the modern era, the role of sensory sensation as a means of verifying a theoretical concept (hence the technique of doubt in Montaigne and Descartes) and, as a result, the need for technologies that allow “expanding” sensations is of decisive importance.

In particular, the self-affirmation of the individual and the absolutization of the human reason leads to a rethinking not only of the role of a person in the world as a whole, but also of the components of the human personality, which results in a change in the structure of the experience itself, namely: there is a desire to see phenomena in their reality, that is, on the basis of sensory probability, which becomes one of the main criteria for the formation of experience for the modern era. It is indicative in this regard, in particular, that M. Kemp, analyzing Leon-Battista Alberti's treatise on perspective, characterizes the latter precisely as “the geometry of vision”, but perhaps the most characteristic example of the interaction of science and art is the use of the image as a “device” for recording the results of scientific observation, there is a collaboration between Galileo Galilei and artists of that time, which consisted in recreating what he saw through a telescope.

Similarly, for sciences that do not use mathematical language, the image becomes, in fact, the main means of modeling the object of study and a source of reliable knowledge. In particular, the image is becoming of key importance for such sciences as anatomy, zoology, geography and geology, as well as cartography. In this sense, the image, built on the basis of perspective and the laws of optics, and thus, accordingly, endowed with the function of verifying the presentation of depicted object, is integrated into scientific practice, being included in a scientific experiment as a model of the object under study, as well as acting as a document that records and represents the result of the research.

Key words: cognition, experience, technology, art, science, image, image.

Вступ та постановка проблеми. У висловлюванні, яке приписують Альберту Ейнштейну, стверджується, що розвиток західної науки зумовлений двома великими досягненнями: винаходом формальної логічної системи давньогрецькими філософами в часи античності та можливістю встановлення причинних відношень на основі систематичного експерименту в добу Ренесансу. Наукове пізнання, виходячи зі сказаного, серед інших різновидів пізнавальної діяльності завжди було нерозривно пов'язано з практикою, результатом якої є накопичення та передавання знання інформаційним шляхом. При цьому, за Т. Куном, науковим може вважатися лише те знання, яке набуває форми теоретичної концепції і може бути прийнято співтовариством науковців як парадигма, тобто виконувати впорядковувальну функцію у відношенні наукової діяльності та забезпечувати тим самим подальший розвиток науки.

У цьому сенсі саме в епоху Відродження та Нового часу формується тип теоретичного знання, який створює передумови для сучасної науки. Це можна зрозуміти із двох обставин. По-перше, це об'єктивно-предметне спрямування, якого набувають наукові дослідження,

починаючи з епохи Відродження, де предметом вивчення стає конкретний матеріальний взірець або система, на відміну від абстрактних феноменів попередніх епох. Так, наприклад, словесному опису, на основі якого в попередні епохи базувався широкий спектр наук – від медицини та анатомії до географії та геології, тепер приходить на зміну зображення як засіб фіксації матеріальної даності об'єкта, який досліджується. Це своєю чергою ставить нові вимоги до технології отримання зображень, спонукаючи до переосмислення принципів презентації зображуваного об'єкта, відповідно до чого відбуваються зміни у співвідношенні дійсності та її відображення.

По-друге, це способи набуття досвіду. Для дослідника модерної доби вирішального значення набуває роль сенсорного відчуття як засобу верифікації теоретичної концепції (звідси техніка сумніву в Монтеня і Декарта) і, як наслідок – необхідність технологій, які дозволяють «розширити» відчуття. Серед таких технологій не лише оптичні, вимірювальні та подібні їм пристрої, які з'являються в добу Ренесансу та пізніші епохи. Пристроєм, який дає можливість «подивитися» «своїм»

оком на предмет дослідження, є також образ, який, будучи створеним засобами геометрії та на основі законів оптики, набуває властивостей верифікованої моделі зображуваного. Бачення через посередництво такого образу в цьому сенсі розглядається як форма пізнавальної діяльності, спрямована на достовірне представлення сутнісних характеристик об'єкта пізнання у вигляді, доступному для вивчення останніх. Наукове пізнання в історичному аспекті досліджували Т. Кун, К. Поппер, Д. Дастон, П. Галістон, Д. Вуттон, П. Дір та інші дослідники. Дослідженню зображувальних принципів мистецтва модерної доби в різних контекстах присвячено праці багатьох дослідників, серед яких: Е. Гомбріх, Г. Вельфлін, М. Кемп, М. Маклюен, У. Еко, О. Лосєв.

З огляду на сказане вище **мета статті** – з'ясувати, наскільки технологія створення верифікованого та достовірного зображення, запроваджена в мистецтві модерної доби, могла застосовуватись як технологія дослідницької діяльності й бути інструментом формування наукового досвіду вказаного історичного періоду.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про передумови розвитку науки та мистецтва модерної доби, необхідно виділити декілька чинників. Так, по-перше, це підґрунтя, сформоване культурою Середньовіччя, до якого слід віднести досягнення середньовічної науки та розроблені на її основі технології. Серед таких насамперед можна вказати розробки у сфері математичної фізики, астрономії, а також оптики й геометрії (Falk, 2020). У даному контексті важливо врахувати, що останні стали можливими завдяки розробленню і запровадженню математичної мови в науці середньовічної Європи, що відкрило шлях до моделювання явищ засобами математики. Останнє своєю чергою завдячує запозиченню й адаптації європейською культурою надбань науки країн Близького сходу, запровадженню десятинної системи обрахунку та арабських цифр.

По-друге, це соціальні та економічні чинники, найважливішими серед яких були розвиток торгівлі та підприємництва, а, відповідно, зростання виробництва, насамперед в Італії та Центральній Європі, що спонукало до розвитку точних наук, зокрема математики, та вдосконалення технологій механізації праці, серед яких – технології поширення

та передавання інформації. До останніх, крім винайдення і поширення технології книгодрукування, можна віднести і перехід на новий рівень технологій і засобів візуального представлення інформації, з якими нерозривно пов'язаний як розвиток образотворчого мистецтва, так і науки тієї епохи. Крім того, розвиток економічних відносин стимулював нові форми співпраці, в тому числі – співробітництва ремісників, якими на той час фактично були виробники творів мистецтва – художники і скульптори. Осередки виробництва мистецької продукції останніх – «боттеги» – являли собою не що інше, як ремісничі цехи, через які пройшли чи не всі «титани» Відродження – від Леонардо да Вінчі до Мікеланджело, Рафаеля, Тиціана та інших, багато з яких, досягнувши вершин майстерності, самі ставали на чолі подібних цехів, виконуючи замовлення самого різного роду, від розписів храмів до анатомічних малюнків (відомо, що Везалій замовляв рисунки для свого анатомічного атласу в майстерні Тиціана (Wootton, 2015)).

Проте описані вище обставини пояснюють специфіку Відродження лише в тій мірі, в якій вони сформували середовище, яке підготувало зміни в мисленні та світосприйнятті людини Нового часу. Самі зміни були зумовлені насамперед тим загальновідомим фактом, що формування культури доби Відродження базувалося на засадах ідеології гуманізму. У контексті сказаного вище виникає два питання: що являє собою гуманізм як світогляд (тобто яким чином він зумовлює сприйняття і бачення світу) і як гуманізм зумовлює мислення? Відповідаючи на перше питання, необхідно вказати, що гуманістичний світогляд був сформований значною мірою на основі філософії неоплатонізму. Останній своєю чергою завдячує насамперед перевідкриттю праць Платона, тобто перекладу античних текстів, яких не знало Середньовіччя. Так, за У. Еко, завдяки віднайденню флорентійськими платоніками в XV столітті втрачених раніше праць Платона (у Середньовіччі, за твердженням У. Еко, був відомий лише «Тимей») відбувається переосмислення відношення «людина – Бог – світ». Це передусім означає, що теоцентричний світогляд середньовічної схоластики замінюється антропоцентричним (Есо, 1989, с. 265). Показовою в даному сенсі є метафізика Ніколая Кузанського, який говорить про

людину-творця і порівнює акт Божого творіння і людську творчість у сенсі створення форми в мистецтві (Есо, 1989, с. 271). В останньому можна побачити відмінність платонізму гуманістів доби ренесансу від античної та середньовічної версій платонізму: «гуманісти ставлять акцент на одному аспекті – вченні про любов та його можливих імплікаціях у тому, що стосується переосмислення ролі людини у світі» (Losev, 2013, с. 276). О. Лосев стверджує, що «античний неоплатонізм був занадто космологічним і в цьому сенсі споглядальним. Він не ставив собі ніяких гуманістичних цілей. Середньовічний неоплатонізм був, навпаки, занадто теологічним і теж не ставив собі ніяких гуманістичних цілей» (Losev, 2013, с. 70). Інтерес ренесансних гуманістів до філософії платонізму був зумовлений методологічними чинниками, а саме їх цікавив технологічний аспект, на який спиралося осягнення явищ світу в платоніків – своєрідна «технологія розуму». Технологічний складник, який містить платонізм як вчення про сходження людського розуму від матеріальних речей до ідей, полягає в конструюванні раціональних форм речей, тобто ідей як певних породжуючих моделей явищ навколишнього світу (Losev, 2013, с. 77). Важливим для гуманістів при цьому було те, що таке конструювання здійснюється силами саме людського розуму, оскільки фактично це може розглядатися як аналог творіння світу. Таким чином, відбувається усвідомлення людини як індивіда, ствердження людини та її сутнісних сил у пізнанні світу, який творить сама ж людина. При цьому йдеться про побудову раціональної картини дійсності, що й зумовило не лише гуманістичний світогляд ренесансу, але й стало передумовою світогляду всієї доби Нового часу (Losev, 2013, с. 54).

З огляду на описані вище світоглядні настанови можуть бути схарактеризовані особливості мислення людини модерної доби. Так, самоствердження особистості та абсолютизація людського розуму, яким характеризують епоху Ренесансу дослідники (Dear, 2001; Losev, 2013), призводить до переосмислення не лише ролі людини у світі загалом, але також складників людської особистості. Зокрема, це стосується переосмислення значення відчуттів та сприйняття як засобів пізнання та отримання досвіду, наслідком чого є зміна структури самого

досвіду, яка потребує нових форм його набуття, а відповідно, нових форм його передавання, збереження і засвоєння. Важливою обставиною ренесансного мислення, на яку звертають увагу дослідники в даному контексті, є зміна конфігурації відчуттів у сприйнятті, а точніше, виокремлення відчуття зору, що своєю чергою зумовлює особливе значення, якого набуває візуальна образність для епохи Ренесансу модерної доби загалом. О. Лосев у даному сенсі стверджує, що «естетичне мислення Ренесансу вперше довірилося зору як такому, без античної космології та середньовічної теології. В епоху Ренесансу людина вперше стала думати, що реальна і суб'єктивно-чуттєво побачена картина світу і є та сама справжня її картина, що це не видумка, не ілюзія, не помилка зору і не умоглядний емпіризм, але все те, що ми бачимо очима, це і є насправді» (Losev, 2013, с. 51). Таким чином, можна сказати, що реальність і даність сенсорних відчуттів для ренесансної особистості прирівнюються за своїм значенням. М. Маклюен наводить із цього приводу наступну цитату Дж. Нефа: «пристрасть бачити природу, включаючи і тіло людини так, як вона дається безпосередньо відчуттям людини, відіграла значну роль у науці. Завдяки дослідженням тих художників епохи Відродження, які були універсальними людьми за рівнем своїх інтересів та художніх досягнень, люди навчилися бачити тіла, рослини і пейзажі по-новому, в їх матеріальній реальності» (McLuhan, 1962, с. 268). Отже, прагнення бачити явища в їх реальності, тобто на основі сенсорної вірогідності, стає для доби Нового часу одним з основних критеріїв формування досвіду. Важливо при цьому визначити передумову, необхідну для набуття досвіду – відсутність сумніву в побаченому, з чого випливає, що для того щоб бути вірогідним, побачене повинно бути не лише достовірним, але також і відтвореним.

Характерно в контексті сказаного вище, що Д. Дастон і П. Галістон, досліджуючи епістемологію науки Нового часу, стверджують, що об'єктивність, яка засновується, серед інших ознак, на вірі в незалежну від людини реальність, не є як такою синонімом науки, а є лише однією з «епістемічних чеснот» останньої (Daston, Galison, 2010, с. 69). Інші, пов'язані з уже названою «епістемічними чеснотами», автори визначають як «достовірність, точність

і відтворюваність» (Daston, Galison, 2010, с. 77). Три останніх, разом із першою, є, на думку авторів, передумовами формування наукового досвіду Нового часу. Важливо при цьому, що вказані епістемічні чесноти знаходяться у взаємодії, і значення кожної з них у різні історичні періоди може змінюватися, виходити на перший план або, навпаки, нівелюватися, відповідно, по-різному визначаючи пріоритети науки в даний період. Разом із тим епістемічна чеснота, яка в певний період розвитку науки стає провідною, виступає як підставова для інших. Із цього погляду в добу Ренесансу достовірність і точність стають нерозривно пов'язані з критерієм відтворюваності в науці, який своєю чергою стає передумовою формування об'єктивного знання про дійсність.

У цьому сенсі видається доцільним звернути увагу на той факт, що технології репрезентації, як-от зображення на основі перспективи, з одного боку, та книгодрукування – з іншого, виникають приблизно в однаковий відрізок часу (1400–1452 роки). Наскільки можна бачити в цьому закономірність чи збіг, можна говорити з огляду на те, що обидві технології полягали саме в забезпеченні відтворюваності інформації, де книгодрукування визначало кількісний показник останньої, тоді як зображення – якісний, тобто відтворення вигляду як такого.

Таким чином, значення відтворюваності в практиці пізнання варто розглянути не лише як епістемічну чесноту, але також як чинник, що зумовлює взаємодію науки і мистецтва модерної доби. Зважаючи на це, можна сказати, що потреба відтворюваності є передумовою математизації мистецтва і візуалізації науки. Так, феномен математизації мистецтва зазвичай прийнято пов'язувати з прагненням до об'єктивності зображуваного. Проте, на наш погляд, це явище варто розглянути ширше. «Побачити – означає повірити», так називає Д. Вуттон розділ праці «Винайдення науки», присвячений математизації природи в добу Нового часу. У даному сенсі з об'єктивним відображенням дійсності в мистецтві пов'язано передусім винайдення перспективи Філіппо Брунеллескі на початку XIV століття (між 1401 та 1413 роками). У зв'язку з цим важливо звернути увагу на той факт, що перспектива як спосіб зображення була відома задовго до її «винайдення». Вчення про перспективу, як

і про оптичні принципи сприйняття та зорового апарату людини, було розроблено Ібн аль Хайсамом (відомий в Європі як Альхазен) у XI столітті, після чого потрапило в Європу і було поширено під час «буму перекладів» XII століття (Falk, 2020). Проте до XIV століття перспектива, в її вузькому, суто математичному сенсі верифікованої системи лінійного зображення, не застосовувалася в мистецтві (відомо застосування лише окремих її елементів, напр. у Джотто). За Д. Вуттоном, для Альхазена (як і для науковців середньовічної Європи) було важливим лише «як ми бачимо», тоді як для Брунеллескі на перший план вийшло інше питання – «як передати побачене» (Wootton, 2015, с. 153). В обидвох випадках мало місце застосування методів математики і геометрії, проте різниця полягала в меті їх застосування. Якщо в першому випадку метою було лише пояснити явище (в даному випадку – бачення), то в другому йдеться про дещо принципово інше. У Брунеллескі не було необхідності пояснювати бачення, оскільки він був досить знайомий як з оптикою (в його часи праці Альхазена та його європейських послідовників були достатньо відомими), так і з геометрією Евкліда (Wootton, 2015). Перед ренесансним художником стояло інше завдання, а саме: розроблення *технології*, здатної *показати* іншому зображуваний об'єкт із максимальною достовірністю. Це своєю чергою означає не просто відобразити реальні характеристики зображуваного, для чого необхідно передати зображення без змін. Максимальна достовірність означає відобразити саме бачення як таке. Саме для останнього необхідна можливість верифікації, а отже, спільна і незмінна точка зору, тобто однакове положення в просторі глядача й автора зображення – особи, яка дивиться на зображення, й особи, яка бачить зображуваний предмет.

Таким чином, говорячи про математизацію мистецтва, яка відбувалася в добу Ренесансу, можна сказати, що цей феномен був у великій мірі зумовлений потребою нової технології репрезентації досвіду, котру можна охарактеризувати як технологію достовірного відтворення. Наука перспективи була складовою частиною такої технології. У відповідності до даних, які наводить Д. Вуттон, Брунеллескі працював із дзеркалами, намагаючись засобами

графіки та живопису відтворити зображення об'єкта, який він бачив, так, як його відображає дзеркало, тобто створити певного роду штучне відображення – візуальну копію речі. У цьому сенсі застосування математичного апарату геометрії чи не найкраще могло забезпечити точність побаченого, тобто відповідність зображення і зображуваного. Проте Брунеллескі цікавило не лише це. Художник розумів, що для того, щоб показати те, *що* він бачить, необхідно зімітувати те, *як* він бачить. Можна сказати, що Брунеллескі в даному відношенні не стільки винайшов перспективу, скільки розробив технологію, яка дозволяє створювати модель середовища, яке є придатним для відтворення і передавання. Отже, можна сказати, що інтеграція геометрії в мистецтво доби Ренесансу призвело до створення революційної на той час технології, яка дозволяла фіксувати, передавати, а також сприймати предмети, перетворивши тим самим зображення за суттю на пристрій для фіксування візуальної інформації.

Докладний нарис розвитку технології зображення на основі засобів геометрії та принципів оптики в зображувальному мистецтві Західної Європи Нового часу дає М. Кемп (Кемп, 1990). Так, історичний огляд, здійснений дослідником на основі аналізу творів живопису визначних майстрів, дає можливість прослідкувати, наскільки глибоко наукове мислення входить у практику створення художніх зображень. Більше того, М. Кемп послідовно показує, наскільки потреба якомога більш достовірного відтворення дійсності спонукає живописців технологізувати процес створення зображення. Так, якщо художники Ренесансу, зокрема Леонардо да Вінчі, використовували сітку, яку натягували між собою і зображуваним об'єктом для того, щоб із точністю фіксувати розміщення та форму, то А. Дюрер застосовував «машину перспективи» – лист скла в рамі, який дозволяв із точністю відтворювати проєкцію перспективних скорочень на площині. Інші пристрої, як-от пантограф, поєднували функцію машини для перспективи та вимірювального пристрою, дозволяючи фіксувати пропорційну зміну розмірів предмету на різних відстанях, а отже, створювати точні копії зображення. Зокрема, відомо про використання подібного пристрою Л. Чіголі за співпраці з Галілеєм (Кемп, 1990, с. 180). Серед інших пристроїв були камера лючіда,

графічний телескоп та зограскоп, які дозволяли фіксувати проєкцію зображуваного предмету за допомогою світлового променя. Пізніше для проєкції простору на площину почала застосовуватися камера обскура, винайдена І. Кеплером, яка з удосконаленням та винайденням хімічної фіксації зображення повністю замінила людину в процесі створення останнього, ставши машиною бачення в буквальному сенсі слова.

Покажемо у даному відношенні є, зокрема, те, що М. Кемп, аналізуючи трактат Леона-Баттісти Альберті, присвячений перспективі, характеризує останній саме як «геометрію бачення» (Кемп, 1990, с. 27). Після винаходу Брунеллескі технологія перспективи була значно вдосконалена, а точніше сказати, математизована П'єро делла Франческа, який був одночасно як художником, так і математиком. М. Кемп показує, що П. Франческа довів технологію конструювання тривимірного простору в зображенні до рівня «повного геометричного контролю» (Кемп, 1990, с. 30), що дозволило зі значною достовірністю відтворювати характеристики бачення і сприйняття реального простору людиною. Наступні віхи в математизації мистецтва зображення були здійснені Леонардо да Вінчі, який розробив систему візуальних гармонік, принцип чого полягає в пропорційному зменшенні предметів у перспективі, відповідно до міри їх віддалення (характерно, що Да Вінчі бачить у залежності між просторовими відстанями ту ж залежність, яка існує між звуковими інтервалами в музиці). Важливим у даному відношенні видається те, що Да Вінчі тим самим пов'язав простір і його наповнення, тобто завдяки пропорційній зміні розмірів наповнення стає релевантним до перспективного скорочення. Спираючись на досвід Леонардо, Жан Кузен розробляє спрощений спосіб перспективного скорочення поверхні, де остання поділяється на модулі, які рівномірно зменшуються в разі віддалення. Надалі Альбрехт Дюрер розробляє геометричний метод зображення будови людського тіла, що дозволило пов'язати середовище та наповнення в межах спільної «коробки модульного простору» (Кемп, 1990, с. 67). Отже, перспектива стає для художника не просто засобом, а пристроєм зображення (Кемп, 1990, с. 68), який дозволяє імітувати бачення реальності. Саме

тому перспективне зображення прислужилося художникам Ренесансу, як-от Мікеланджело, Рафаель, а також Франческо Торбідо, Крістофоро і Стефано Росо, Томазо Лауретті та ін., для створення різного роду ілюзорних просторів на плоских поверхнях будівель.

У цьому сенсі чи не найбільш характерним прикладом взаємодії науки та мистецтва, що демонструє застосування зображення як «пристрою» фіксації результатів наукового спостереження, є співпраця Галілео Галілея та художників того часу, яка полягала в тому, щоб відтворити побачене через телескоп. Так з'явилися зображення поверхні місяця і зображення плям на сонці. В останньому брав участь Людовіко Чіголі, художник, який для створення даного зображення застосував метод проєкції сферичного зображення телескопа на плоский аркуш паперу. Зокрема, саме завдяки цим зображенням Галілею вдалося встановити і відтворити спіральний характер руху сонячних плям (Kemp, 1990, с. 95).

Наведений приклад показує, що у взаємодії науки і мистецтва, а саме в тому феномені, який вище був охарактеризований як «математизація мистецтва», можна прослідкувати також зворотний зв'язок, який полягає у візуалізації науки. Таким чином, технологія отримання достовірного, відтворюваного і тиражованого зображення визначила розвиток науки, ставши чинником накопичення і передавання досвіду, на одному рівні зі словесним описом, а подекуди значно ефективнішим, ніж останній. Так, для наук, які не використовують математичну мову для моделювання явищ, які вони вивчають, зображення стає фактично головним засобом моделювання об'єкта вивчення та джерелом достовірного знання. За Д. Вуттоном, зображення набуває ключового значення для таких наук, як анатомія, зоологія, географія та геологія, а також картографія. Відомим є приклад співробітництва А. Дюрера та астронома і картографа Ніколая Стабія, для якого Дюрер виконав зображення Землі за законами перспективи, у вигляді сфери. Іншим прикладом є анатомічний проєкт Везалія, результатом якого стало видання атласу, в якому зображення замінили словесний опис органів людського тіла (що раніше містився в працях Галена). Також необхідно сказати, що достовірність, якої вимагала експериментальна наука, потребувала свідчень,

і саме такими на рівні з мовою математики виступила мова зображення, яка, за суттю, виступила аналогом першої в моделюванні досліджуваного об'єкта. У цьому відношенні якщо «Галілей, Декарт і Ньютон сконструювали новий Всесвіт, в якому матерія інертна, а її поведінка математично передбачувана <...>, то заглянути в цей новий світ дозволив живопис із використанням законів перспективи», і «якщо фізика Аристотеля залежала від п'яти почуттів, то нова фізика спиралася лише на зір» (Wootton, 2015, с. 181).

Д. Дастон і П. Галістон у праці «Об'єктивність» показують, що образи, створені художниками, інтегрувалися в наукову діяльність настільки, що в деяких випадках виникали складнощі щодо ідентифікації частки авторського внеску виконавця зображення і вченого, який описував останнє. Зокрема, подібні ситуації виникали під час створення наукових атласів, оскільки за технологіями зображення завжди стояло бачення художника. Автори, зважаючи на подібні міркування, характеризують наукове пізнання наявністю двох вимірів: одним є об'єктивність, тоді як іншим – самість, яка полягає в особливостях бачення (Daston, Galison, 2010). Зображення в цьому сенсі виступає як «практика наукового виробництва образів», яка «кодує технологію наукового бачення, що включає автора, ілюстратора, виробництво і читача» (Daston, Galison, 2010, с. 55). За твердженням авторів, починаючи з XVI століття, для таких наук, як фізика, анатомія, метеорологія та біологія, робочими об'єктами, тобто взірцями, на яких здійснюється дослідження, виступали збірники ілюстрацій – атласи, в яких містилися образи, створені художниками і відтворені друкарським способом. Ці образи слугували не лише для комунікації досвіду, передаючи інформацію про об'єкт, вони комунікували спосіб сприйняття останнього, формуючи тим самим колективне бачення досліджуваної проблеми (Daston, Galison, 2010, с. 116). Отже, зображення, побудоване на основі перспективи та законів оптики, а тим самим, відповідно, наділене функцією верифікації здійснюваної ним презентації, інтегрується в наукову практику, включаючись у науковий експеримент як модель досліджуваного об'єкту, а також виступаючи в ролі документу, який фіксує і репрезентує результат дослідження.

До сказаного можна додати, що відтворюваність, якої набуває зображення в поєднанні з технологією книгодрукування, стає механізмом розширення сенсорного апарату людини і виступає як засіб комунікації, який зумовив можливість одночасного транслявання досвіду розсіяним у просторі дослідникам, створюючи підґрунтя для формування спільного бачення в науці, яке стало передумовою того, що надалі Т. Кун називав «науковим співтовариством»,

та уможлиблюючи співробітництво й одночасний обмін результатами багатьох учених. У цьому відношенні можна констатувати, що взаємовплив науки і мистецтва модерної доби мав характер інтеграції візуальної образності в наукову практику, що стало визначальним чинником розвитку науки даного періоду, а розширення сенсорики людини, яке при цьому відбулося, є феноменом, який зумовлює перспективу подальших досліджень.

Список використаних джерел:

- Daston Lorraine, Galison Peter. (2010). *Objectivity*. New Jersey : Princeton University Press. 504 p.
- Dear Peter. *Revolutionizing the sciences : European knowledge and its ambitions, 1500-1700*. (2001). Princeton, N.J. : Princeton University Press. 232 p.
- Eco Umberto. (1989). *Art and Beauty in the Middle Ages*. Yale University Press. 135 p.
- Falk Seb. (2020). *The Light Ages. The Surprising Story of Medieval Science*. W. W. Norton & Company. 408 p.
- Kemp, Martin. (1990). *The science of art : optical themes in western art from Brunelleschi to Seurat*. New Haven : Yale University Press. 375 p.
- Kuhn, Thomas S. (2012). *The structure of scientific revolutions*. Chicago ; London : The University of Chicago Press. 217 p.
- Losev A. F. (2013). *The History of Classical Aesthetics*. Translated by O.V. Bychkov, ed. D.L. Tate. Munich; Berlin; Washington : Verlag Otto Sagner. 600 p.
- McLuhan, Marshall. (1962). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press. 432 p.
- Popper Carl. (1989). *Conjectures and refutations : the growth of scientific knowledge*. London ; New York : Routledge. 452 p.
- Wickham Chris. (2016). *Medieval Europe*. New Haven : Yale University Press. 384 p.
- Wootton, David. (2015). *The Invention of Science. A New History of the Scientific Revolution*. New York, NY : Harper Collins Publishers. 656 p.

Шуба Наталія Ігорівна,

аспірант кафедри культурології та філософії культури

Навчально-наукового інституту гуманітарних наук

Національного університету «Одеська політехніка»

orcid.org/0009-0002-9257-4935

nata.igorevna@yahoo.com

СВІТОСПРИЙНЯТТЯ ЛЮДИНИ ПАЛЕОЛІТУ: СТАНОВЛЕННЯ МІФОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

В статті досліджено світосприйняття людини палеоліту та становлення її міфологічного світогляду в умовах зародження та розвитку первісного суспільства.

Зазначено, що зразки палеолітичного мистецтва після виходу *Homo sapiens* за межі Східної Африки, дозволяють визначити подібність наскальних зображень навіть у регіонах, позбавлених можливості соціальних контактів (наприклад, на території Європи та в Індонезії), про що свідчить вміння первісних художників дотримання пропорцій, передачі об'єму за допомогою різних кольорів та використання виступів та нерівності поверхні печер. Розглянуто зразки печерного живопису, які надали підстави вести мову про осмисленість пізнавальної діяльності митців, високий рівень майстерності, їхню здатність до образного мислення, а також до імітації зразків фігуративного мистецтва. Наголошено, що за висновками дослідників, тільки людина з високорозвиненою формою суспільної свідомості й духовного осягнення навколишнього світу могла створити такі шедеври.

Охарактеризовано роль митців в соціумі як володарів певної культури та духовної сили, зокрема охоронців знань предків, хранителів магічних соціальних кодів і секретів творчості. Акцентовано увагу щодо наявності мистецьких майстерень в часи пізнього палеоліту, на підставі чого зроблено висновок про існування традицій учнівства щодо передачі власного життєвого досвіду та секретів майстерності часів палеоліту.

Визначено, що характерною рисою духовної культури кроманьйонців був синкретизм: вона трансформувалася з розвитком людини, але залишалась синкретичною, тобто вірування первісної людини, господарчі зайняття, суспільне життя, форми свідомості та первісне мистецтво були нероздільними. Окремо наголошено, що яскравим втіленням синкретизму первісної епохи є міф. Названі також інші риси, притаманні міфологічному світогляду людини родового суспільства.

Зроблено висновок, що палеолітичне мистецтво є формою соціального спілкування, відтворенням світогляду кроманьйонців в художніх образах та є ознакою формування міфологічного світогляду людини сучасного типу, який пізніше в процесі соціалізації приведе до створення впорядкованих систем міфу, що завдяки появі писемності дійдуть до наших днів.

Особливу увагу приділено характеристиці міфологічного світогляду в дослідженнях Клода Леві-Стросом. В роботі використані також результати досліджень професора Йоахима Хана (Тюбінгенський університет, Німеччина), професорів Австралійського університету Максима Оберта і Адама Брамма, наукових співробітників Сімона Чізена (Йоркський університет, Велика Британія) та Крістофа Делажа (Національний музей природничої історії, Париж, Франція).

Ключові слова: Міфологічний світогляд, *Homo sapiens* – кроманьйонець («людина розумна»), духовна культура, світосприйняття людини палеоліту, печерний живопис, скульптура.

Shuba Nataliia,

Postgraduate Student at the Department of

Cultural Studies and Philosophy Culture

Educational and Scientific Institute of Humanities

of the Odessa Polytechnic State University

orcid.org/0009-0002-9257-4935

nata.igorevna@yahoo.com

PALAEOLITHIC MAN'S WORLD PERCEPTION: THE FORMATION OF A MYTHOLOGICAL WORLDVIEW

The article examines the worldview of Paleolithic man and the formation of his mythological worldview in the conditions of the emergence and development of primitive society.

It is noted that samples of Paleolithic art after *Homo sapiens* left East Africa allow us to determine the similarity of rock paintings even in regions deprived of the possibility of social contacts (for example, in Europe and Indonesia), as evidenced by the ability of primitive artists to observe proportions, convey volume using different colors, and use protrusions and unevenness of the cave surface. Samples of cave painting are considered, which gave grounds to talk about the meaningfulness of the artists' cognitive activity, a high level of skill, their ability to think imaginatively, as well as to imitate samples of figurative art. It is emphasized that, according to the researchers' conclusions, only a person with a highly developed form of social consciousness and spiritual comprehension of the surrounding world could create such masterpieces.

The role of artists in society as holders of a certain culture and spiritual power is characterized, in particular, guardians of ancestral knowledge, keepers of magical social codes and secrets of creativity. Attention is focused on the presence of art workshops in the late Paleolithic period, on the basis of which the conclusion is made about the existence of traditions of apprenticeship in the transfer of one's own life experience and secrets of Paleolithic craftsmanship.

It is determined that a characteristic feature of the spiritual culture of the Cro-Magnons was syncretism: it transformed with the development of man, but remained syncretic, that is, the beliefs of primitive man, economic activities, social life, forms of consciousness and primitive art were inseparable. It is separately emphasized that a vivid embodiment of the syncretism of the primitive era is myth. Other features inherent in the mythological worldview of man of tribal society are also named.

It is concluded that Paleolithic art is a form of social communication, a reproduction of the Cro-Magnon worldview in artistic images, and is a sign of the formation of a mythological worldview of a modern-type person, which later, in the process of socialization, will lead to the creation of orderly systems of myth, which, thanks to the emergence of writing, will reach our days.

Particular attention is paid to the characterization of the mythological worldview by Claude Lévi-Strauss. The work also uses the results of research by Professor Joachim Hahn (University of Tübingen, Germany), Professors Maxime Obert and Adam Bramm of the Australian University, and researchers Simon Chieson (University of York, Great Britain) and Christophe Delage (National Museum of Natural History, Paris, France).

Key words: Mythological worldview, *Homo sapiens* – Cro-Magnon ("reasonable man"), spiritual culture, worldview of Paleolithic man, cave painting, sculpture.

Актуальність дослідження. Для сучасного українського соціуму конче актуальною є проблематика світоглядних основ суспільства. Для того, щоб трактувати базові світоглядні настанови, необхідно дослідити історичні типи світогляду. Міфологічний тип світогляду був першим історичним типом світосприйняття, що виник за часів зародження первісного ладу, з чим погоджуються більшість дослідників. Не менш актуальним є й питання щодо хронологічних меж міфологічного світогляду, а також дискусійне питання появи людини сучасного біологічного типу, *Homo sapiens* на нашій планеті. Сучасні відкриття унікальних творів наскального живопису часів палеоліту надають нам як дослідникам можливість значною мірою проаналізувати перші кроки формування світогляду. Тому **метою наукової статті** є аналіз становлення міфологічного світогляду людини періоду палеоліту на прикладі зразків палеолітичного мистецтва. Зокрема, аналіз наскального живопису, визначення основних чинників,

що впливали на формування первісних уявлень про навколишній світ і встановлення їхнього значення для подальшого розвитку духовної культури людства.

Методологія дослідження. У статті використовуються такі методи наукового дослідження, як метод історизму, метод єдності аналізу та синтезу в осягненні археологічних та антропологічних матеріалів, завдяки яким можливо було визначити основні чинники світосприйняття людини палеоліту, становлення її міфологічного світогляду. Формування міфології як форми світогляду досліджується через контекст філософської антропології. Це дозволяє поглибити та розширити смислові значення символів через зразки палеолітичного мистецтва та надає можливість визначити духовно-практичне засвоєння людиною світу.

Аналіз останніх наукових досліджень. Сучасні дослідження у сфері первісної культури спираються на археологічні, антропологічні та когнітивні підходи. Такі дослідники,

як Мірча Еліаде, Клод Леві-Строс, Маргарет Мід, Володимир Шинкарук, Тамара Розова, розглядають формування міфологічного світогляду під впливом навколишнього середовища та соціальних факторів. Це свідчить про актуальність досліджуваної проблематики в сучасному науковому середовищі. Також в роботі використані результати археологічних та антропологічних досліджень професора Йоахима Хана (Тюбінгенський університет, Німеччина), професорів Австралійського університету Максима Оберта і Адама Брамма, наукових співробітників Сімона Чізена (Йоркський університет, Велика Британія) та Крістофа Делажа (Національний музей природничої історії, Париж, Франція), які через зразки палеолітичного мистецтва досліджували проблеми антропокультурної реальності первісної людини, соціальної ідентичності, цінностей, гендеру. Новітні когнітивні дослідження також підтверджують, що формування міфологічного світогляду було пов'язане з розвитком абстрактного мислення та символічної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Світогляд людини відтворюється в культурі, культура ж створюється людиною. Тому дослідження витоків світогляду людини треба починати та аналізувати з найдавніших часів. Сучасний стан наукових технологій дозволяють через проведений палеоантропологами генетичний аналіз виявлених скам'янілих решток давніх людей стверджувати, що кроманьйонець («людина розумна») сформувалася близько 300 тис. років тому на території Східної Африки та розселилася за її межі близько 50 тис. років тому. Частина дослідників більш стримана в своїх оцінках часу виникнення «людини розумної», наполягаючи, що «сучасні з анатомічної точки зору люди» з'явилися 150 тис. р. тому в Східній Африці. За будь-яких поглядів, доба кроманьйонця в Європі – це період пізнього (верхнього) палеоліту – приблизно 40–35 тис. р. тому – 13–12 тис. р. тому.

40 тис. р. тому назад кроманьйонці з'явилися і на території України. Деякий час вони співіснували з неандертальцями, які заселили наші землі близько 150–100 тис. років тому. Масивні, коренасті неандертальці виявилися нездатними протистояти кроманьйонцям і з часом були витіснені, або, можливо, зникли в процесі конкуренції з *Homo sapiens* за їжу та ареал проживання. Вчені не мають однозначної відповіді,

чому зникли неандертальці (палеоантропи). Відомо лише, що найбільш пізні рештки кісток неандертальців знайдені на півдні Іспанії і датуються 30 тис. р. тому. Крім того, в 2010 р. були опубліковані генетичні дослідження вчених, згідно з якими 4% сучасного населення Близького Сходу та Європи мають ген неандертальців. З точки зору теми нашого дослідження важливим є факт, що незважаючи на обмежені розумові здібності, неандертальці залишили після себе зразки образотворчого мистецтва та започаткували релігійні вірування.

Якими ж були кроманьйонці? Палеоантропологи називають фізичні ознаки *Homo sapiens*: округла черепна коробка, високий лоб, вертикальний профіль обличчя, і виступаюче підборіддя – ознака розвитку мовлення. За висновками вчених, саме в цей час давня людина стала здатною накопичувати знання, формувати поняття, робити висновки на підставі спостережень, використовувати та удосконалювати їх на практиці, тобто здатною до свідомої розумової діяльності та абстрактного мислення. Підтвердженням цього є знахідки, датовані пізнім (верхнім) палеолітом, що свідчать про наявність у кроманьйонців мистецтва: печерний живопис, малюнки та зображення тварин і людей на камені (петрогліфи), рельєфні зображення на кістках тварин, скульптури, вирізані з каменю та виліплені з глини тощо.

В розумінні первісної людини усе, що її оточувало, мало власну душу, тобто було одухотвореним: тварини, рослини, гори, ріки, дерева, земля, вода, повітря, вогонь тощо. В світогляді первісної людини формувалися уявлення про істот, які впливали на життя людини, роду та були спроможними змінювати світ, що оточував людину і від якого вона залежала. Сприймання світу найдавнішими людьми відтворено в наскальних малюнках, зображеннях на кістках впольованих тварин, в перших скульптурних творах – об'ємних ліпних та різьблених фігурках.

Крім того, знайдені артефакти надали підстави вченим зробити висновки, що життя первісної людини не було лише боротьбою за виживання та не обмежувалося лише матеріальними потребами. Більш того, виходячи з географії знахідок епохи палеоліту того часу, можна стверджувати, що *Homo sapiens* після їхнього виходу за межі Африки і засвоєння інших континентів, в екологічно несхожих умовах сформували несхожі

культури, мови, світоглядні, міфологічні уявлення, принципи суспільного устрою, але й водночас в цілому їхнім культурам притаманна певна схожість, єдність закономірностей, які прослідковуються в зразках об'єктів мистецтва. Згадаємо, наприклад, певну подібність експонатів в експозиціях провідних музеїв світу, присвячених первісному мистецтву, або печерний живопис епохи палеоліту, знайдений в різних частинах Європи: печера Лос Кабальос (Іспанія, верхній палеоліт), печера Фон де Гом (Франція, палеоліт), печера Шове-Пон-д'Арк на півдні Франції. Одним з найстаріших у світі зразків печерного живопису є зображення в печері Ласко (Франція, пізній палеоліт, 21 тис років тому). Ці витвори мистецтва часів пізнього палеоліту вражають! Але також вражає і той факт, що такі зразки палеонтологічного мистецтва не були притаманні лише прадавнім митцям європейського регіону. Схожими є знахідки витворів печерного живопису в Індонезії та Австралії, які стали справжньою сенсацією останніх десятиліть.

Об'єктами зображення прадавніх митців були тварини (в основному – зубри, коні, олені, мамонти), люди, а також уявні фантастичні істоти. Для них характерні досконалість зображення тварин, пропорції фігур, перспектива. Давні витвори мистецтва приводять до думки, що за цими зображеннями стоять певні обряди, міфи, вони свідчать про пошук гармонії первісними митцями, яких цікавили не лише базові фізіологічні потреби. Людина як біологічна істота перейшла на нову фазу існування – культурну. Нематеріальна культура стала характерною рисою життя *Homo sapiens* і створені ними мистецькі витвори були настільки досконалими, що спочатку викликали недовіру дослідників в їхній достовірності.

Так, на підставі враження від наскальних розписів в іспанській печері Альтаміра (Іспанія, пізній палеоліт, 35 тис. 600 років тому), що являють собою перший великомасштабний живописний ансамбль, перші глядачі вважали знайдені в 1876 р. тривимірні живописні зображення бізонів підробкою, не в спроможі повірити в талант митця кам'яного віку. Після підтвердження автентичності розпису дослідники назвали Альтаміру Сікстинською капелюю печерного мистецтва. Фахівці вважають, що для створення такого зображення потрібні були особливі вміння, які дозволили створити

розпис без чернетки, практично вони були нанесенні однією лінією, з дотриманням пропорцій та передачі об'єму за допомогою використання різних кольорів. Крім цього, для отримання об'ємності зображених тварин, первісні митці використовували також виступи та нерівності поверхні печер. За висновками вчених, тільки людина з високорозвинутою формою суспільної свідомості й духовного осягнення навколишнього світу могла створити такі шедеври.

Свої враження дослідники висловили так: «Якщо палеолітичний печерний живопис є прикладом великої художньої спроможності, то печера Альтаміра – його найвидатніший твір». А Пабло Пікассо, оглянувши печеру, вигукнув: «Після Альтаміри все здається декадентським» (Н. Горлиця, 2024).

Відомо, що після відвідування Альтаміри вражений Пабло Пікассо заявив, що з тих часів нічого нового митці не винайшли і в кінці свого життя і творчого періоду перейшов в своїх полотнах до простішого напису однією лінією.

Реакція людства на більш пізні знахідки не викликають такого заперечення, як це сталося в 1876 році, але продовжують змінювати загальноприйняті на початок 21 століття уявлення про світосприйняття людини палеоліту: якщо вище названі зразки наскального живопису в європейських печерах зображували реальних тварин, то знайдений у 2019 р. в Індонезії наскальний живопис ще раз доводить, що первісні митці були здатними до образного мислення. Знайдені малюнки відтворюють сцену полювання печерних людей на тварин а також зображують істот, які не існують в реальності: напівлюди-напівзвірі, людина – птах, наприклад. Знахідки у районі Сулавесі спочатку

Рис. 1. Зображення бізона

датовали 43 900 років тому, за допомогою нової методики досліджень вік зображень було змінено: за висновками вчених вони були створені 48 тис. років тому назад. Отже, вже часи середнього палеоліту надають зразки творчості давніх людей, які свідчать про наявність високого рівня духовної культури, уяви, мислення.

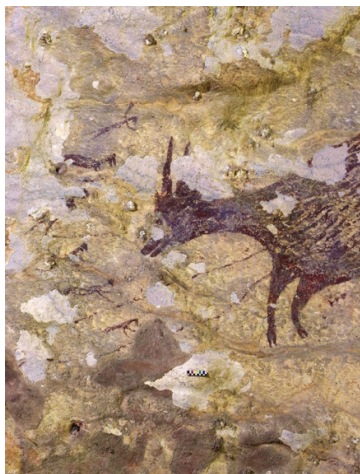

Рис. 2. Малюнок бика і теріантропія поруч з ним

За свідченням Ореста Горянського, «професори з Австралійського університету, Максим Оберт і Адам Брамм, та їх колеги визначили, що печерному живопису шириною 4,5 метра не менше 43 900 років. На монохромній картині зображено фігуру, схожу на людину, що полює на шість тварин... На малюнку зображені як мінімум вісім людиноподібних істот зі списками та мотузками». За словами вчених, «фігуративний живопис, наприклад, зображення людини-птаха, вимагає куди більшої майстерності і розвиненого образного мислення. Тим більше – зображення напівлюдей, напівзвірів, вплетене в складну міфологічну картину тодішнього світу» (О. Горянський, 2019).

Вчені вважають, що австралійський наскальний живопис, так, як і раніше знайдені «фігурки зі слонової кістки, одна з яких зображала чоловіка з головою лева...» свідчать про «прояв фантазії прадавніх творців, які не просто зображували навколишню дійсність, а й показали художнє її бачення» (О. Горянський, 2019).

Подібні зображення знаходять в різних кутках світу. Дослідження археологів, етнографів, антропологів надають підстави стверджувати, що духовна культура була невід'ємною частиною життя людини кам'яного віку.

Потрібно відмітити, що характерною рисою первісної духовної культури був синкретизм: вона трансформувалася з розвитком людини, але залишалась синкретичною, тобто вірування первісної людини, господарчі зайняття, суспільне життя, форми свідомості та первісне мистецтво були нероздільними.

Яскравим втіленням синкретизму первісної епохи є міф.

На підставі накопиченого в достатньо великій кількості матеріалу ведуться дискусії щодо характеристики знайдених артефактів: чи є печерний живопис та спроби відтворити красу світу первісними митцями проявом міфологічного світогляду? Чи це ще лише засіб зафіксувати враження після полювання, що є проявом буденного світогляду? У зв'язку з цим постає ще одно питання: чи можна сказати, що світогляд виник одночасно з виникненням людини?

Оскільки світогляд притаманний людській свідомості, зрозуміло, що виникнення світогляду історично пов'язане зі становленням свідомості, яке відбувалось в процесі антропо-соціогенезу людини, тобто логічним буде припустити, що світогляд починає формуватися разом з самосвідомістю людини. Свідомість, як і світогляд, має суспільний характер, що дає підстави характеризувати їх як феномен людської життєдіяльності, пов'язаний з пізнанням реального світу.

Відповідно, цілком логічним є припущення, що наявність у первісної людини фантазії, уяви, високого рівня образного мислення та здатності до абстрагування спонукало її створювати такі яскраві і вражаючі наскальні малюнки, які свідчать про наявність певних рис міфологічного світогляду.

Яскравим підтвердженням цієї точки зору є статуетка, відома під назвою Людина-лев, що має висоту 11 дюймів (29 см), вирізана кремнієвим різцем з бивня мамонта, частки якої були знайдені німецькими археологами неподалік німецького міста Ульм в печері Штадель в 1939 р. Фігурка датована пізнім палеолітом (вік скульптури – 40 тис. р. – 35 тис. тис. р.) Тривалий час сотні фрагментів не викликали зацікавленості вчених і лише в 1969 р. професор Йоахим Хан (Joachim Hahn) внаслідок реставраційних робіт отримав людиноподібну фігуру без повної добірки частин тіла, в тому числі голови. Внаслідок проведених досліджень

печери було знайдено значну кількість сколків бивня мамонта, що були частками статуетки, яка мала фігуру людини з головою лева. Людина-лев вважається найдавнішою в світі з відомих зооморфічних скульптур (тобто таких, що мають риси тварини). За висновками вчених, можливо, Людина-лев використовувалася як предмет релігійного поклоніння, тобто являла собою зображення божества. Частина дослідників вважає, що Людина-лев – це зображення шамана в масці, тобто свідчить про наявність магічних обрядів. (Б. Харріс, С. Цукер, 2022).

В 21 столітті в німецькому регіоні Швабська Альба були знайдені ще декілька знахідок, що датують часом приблизно 40-45 тис. років тому. Кістяні статуетки мають менші розміри, ніж людина-лев, але факт таких знахідок поставив перед вченими питання: які ж причини такого «вибуху пластичного мистецтва, причому не тільки в Швабському Альбі, але і в інших регіонах Європи – на території сучасних Франції, Іспанії та Італії? Чи пов'язана поява мистецтва з розвитком мови або з припливом нового населення?» (Gazeta.ua, 2013).

Формуючись разом з людською свідомістю та мовою на основі матеріальної практики, світогляд реалізував потреби практичного перетворення світу, зміцнював соціальні зв'язки, сприяв формуванню первісної общини.

Рис. 3. Людина-Лев, з печери Штадель, с. 40,000-35,000 до н.е. Шерстяний мамонт слонової кістки, 11 5/8» заввишки. Музей Ульмера, Ульм, Німеччина. (Зліва фото: Дагмар Гольмманн, CC BY-SA 4.0; праве фото: Тіло Парг, CC BY-SA 3.0)

Дослідниками, особливо етнографами та культурологами, доведено, що міфологія являла собою систематизоване світосприйняття, в якому поєдналися вірування, певні знання, елементи духовної культури та соціального життя, вона відтворювала світоглядні уявлення людини того часу на основі емоційно-образного бачення дійсності та наділення світу, що оточував людину, фантастичними властивостями.

Конкретний міфологічний світогляд був притаманний певній соціальній спільноті, з якою тісно пов'язані її члени (наприклад, рід, плем'я). Ймовірно, людина як індивід не усвідомлювала свою індивідуальність й не відділяла себе як від колективу, вважаючи себе його частиною. Рід, як носій певного міфу, забезпечував дотримання прийнятих норм поведінки через табу та взаємоконтроль членів роду: людина архаїчної епохи вважала, що всі негаразди в житті роду пояснюються порушенням встановлених в колективі норм.

Для первісного міфологічного світогляду було характерним також усвідомлення єдності людини з природою, частиною якої вона себе відчувала та ототожнювала природних сил з людськими, наділення їх душею (антропоморфізм).

Проте для кожного родового колективу були характерні власні уявлення про першопредка – покровителя. Тотемом могли бути тварини, рослини, птахи, які вважалися покровителями та захисниками в тому світі, що оточував людину палеоліту. Ймовірно, для конкретного колективу усвідомлення своєї єдності та належності до певного тотему мало означати й розуміння відмінності від інших подібних спільнот, що призводило до згуртування та формування моральних якостей: взаємної підтримки, турботи тощо. Саме такі відносини дозволили сформувати поділ на «свій» – «чужий».

Картині світу первісної людини, крім названих рис, були притаманні також анімізм (одухотворення сил і явищ природи) та фетишизм (наділення магічною силою неодухотворених предметів).

Отже, можна сказати, що притаманні міфологічному світогляду людини родового суспільства притаманні:

– усвідомлення роду (або племені) як колективної особи, для усіх її членів певний світогляд був єдиною формою самосвідомості;

– обов'язковість дотримання прийнятих норм поведінки, які включали категоричну заборону певних дій, стосунків тощо (табу) під загрозою покарання з боку надприродних сил, жерців та вождів;

– тотемізм (індійськ. *totem* – рід) як віра в таємничий зв'язок між родом, до якого належить людина, і першопредками її роду;

– культ предків, поклоніння їм як богам, віра в магічний вплив померлих родичів та предків на життя живих;

– антропоморфізм – ототожнення сил природи з людиною, коли людина розуміє дійсність такою, де природа «заселена» богами і духами, які впливають на природні явища та події в житті самої людини;

– анімізм (лат. *Anima* – душа) – одухотворення сил і явищ природи, віра в те, що причиною усіх явищ природи є діяльність духів;

– фетишизм – наділення магічною силою неодухотворених предметів, обожнювання речей тощо.

Неповнота інформації щодо архаїчної епохи, яку ми розглядали, пов'язана з тим, що міфи, які відтворювали світоглядні уявлення людей пізнього палеоліту, склались задовго до появи писемності. По суті усе, що сучасна наука знає про цей період, засновано на багаточисельних дослідженнях археологів, антропологів, етнографів а також представників інших наук. Фізика, хімія, біологія, математика надали сучасні методи, що дозволяють визначити вік артефактів (наприклад, радіовуглецеве датування, термolumінісцентний аналіз, спектральний аналіз тощо). Але навіть за допомогою надсучасних засобів характеристики речових джерел вчені можуть лише робити припущення щодо світогляду дописемних соціумів, який складався на протязі тисячоліть. Дослідники не мають узгодженості щодо характеристики рівня мислення та світосприйняття *Homo sapiens* часів палеоліту, тим не менш, наявність витворів печерного живопису та інших проявів мистецтва, свідчать про осмисленість пізнавальної діяльності людини, яка володіє високим рівнем майстерності, образністю мислення, розумінням естетики.

Палеолітичні зображення можна вважати формою соціального спілкування. Так, схожі предмети фігуративного мистецтва в значній кількості знайдені на територіях сучасної Франції та Іспанії, в інших регіонах Європи,

причому ці об'єкти знаходились на відстані 100-500, іноді більше 700 кілометрів. На підставі цього дослідники обґрунтовують декілька припущень, серед яких:

1) мистецтво палеоліту – це мистецтво традицій, тому «художник не міг виражати себе, ...оскільки працював у межах параметрів, заданих соціальною групою» (Carole Fritz, Gilles Tosello, Margaret W. Conkey, 2015), тобто митець був охоронцем знань предків, його соціальна роль була пов'язана із зберіганням певної культури, або навіть духовної влади, митець був хранителем знань графічних символів і кодів.

2) первісні митці були схильними до імітації та відтворювали модель, що сподобалась;

3) вирізані з кістки подібні фігурки підтверджують постійний обмін та інші соціальні контакти між різними соціальними групами.

4) митці палеоліту створювали так звані мистецькі майстерні, де не лише виробляли предмети мистецтва, але й вивчали та навчали його.

Висновок щодо мистецьких майстерень був опублікований в 2015 р. Керол Фріц, співробітницею Французького національного центру наукових досліджень, під керівництвом якої був проведений мікроскопічний аналіз знайдених ще в 1937 році наскальних малюнків (графюр), виконаних на вапнякових плитах в печері Ла Марш (Люссак-ле Шато, В'єнна) на півдні Франції, вік яких приблизно 15 тис. років. Палеолітичні малюнки печери Ла-Марш також досліджували науковці Сімон Чісена (кафедра археології Йоркського університету, Велика Британія) та Крістоф Делаж (Національний музей природничої історії, Париж, Франція). В результаті було запропоновано ідею наявності традиції учнівства, спираючись на факт стилістичної та технічної різниці між роботою майстра та його учня. Подальші сучасні технологічні методи дослідження виробів вигравірованих ліній і фігур привели до ідеї художньої школи, чим і пояснюють наявність в одній печері як майстерно виконаних робіт, так і примірників, які мали явні помилки в нанесенні ліній, про що свідчить невірний кут нахилу інструменту. (Simone Chisena, Christophe Delage., 2018, с. 251).

На підставі вище сказаного фахівці зазначають, що, ймовірно, отримати підтвердження щодо художньої майстерні та її ролі в палеолітичному мистецтві в повному обсязі неможливо, але, за версією Фріца, палеолітичні митці були тією

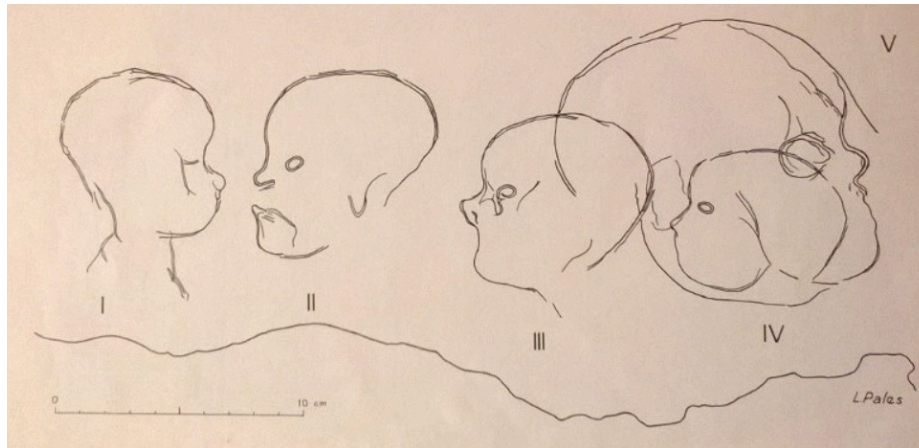

Рис. 4. Group a, examples of Hand a4: Obs. 27(I-V) (from Pales, 1976)

спеціалізованою соціальною групою, яка відповідала за контроль над виробництвом та навчанням мистецтву. Згідно його теорії, навчальний процес відбувався за трьома напрямками: показ, імітація і практика, при чому навчання включало як сам процес набуття технічних навичок, так і передачу магічних соціальних кодів. А, отже, первісні художники були володарями певної культурної чи духовної сили, яка була безпосередньо пов'язана з їхніми навичками.

За будь-якого пояснення йдеться про високий рівень самосвідомості митця, здатного до творчості та імітації (Simone Chisena, Christophe Delage., 2018, с. 251).

Таким чином, археологія та антропологія надають нам можливість реконструювати міфологію та культуру, тобто відтворити певною мірою модель світу дописемних соціумів

і появу міфу в первісному суспільстві. Не викликає сумніву, що першою формою світогляду людини була міфологія, як і те, що рівень самосвідомості людини верхнього палеоліту був далеким від примітивного.

До підтвердження вище сказаного хочу навести слова видатного французького антрополога, етнографа, соціолога і культуролога Клода Леві-Стросса:

«Люди, що не мають писемності, володіють напрочуд точними даними про довкілля та про свої можливості. Все це ми втратили, але втратили не задаремно, адже тепер ми можемо керувати машиною без загрози розбитися в будь-яку мить, або увечері можемо увімкнути телевізор чи радіо. Це свідчить про тренування таких розумових здібностей, яких "примітивні" люди не мали, бо вони їх не потребували. Мені видається, що, маючи такий потенціал, вони могли б при бажанні якісно змінити свою свідомість, однак це не було необхідним при їх способі життя та зв'язку з природою. Ви не можете володіти водночас усіма розумовими можливостями людства. Можливо використовувати лиш маленьку частку, але ця частка, залежно від того, в межі якої культури ви потрапили, має не однакову цінність. Ось і все.

Незважаючи на культурну розбіжність між декількома частинами людства, людський розум скрізь однаковий, і має однакові здібності, це – один з багатьох висновків антропологічних досліджень. Гадаю, це загальноновизнано.» (Клод Леві-Стросс, 1979, с. 107).

Висновки. Таким чином, можна вважати, що прагнення поділитися власними спостереженнями та роздумами, які виникали в процесі життєдіяльності людини, знаходили втілення

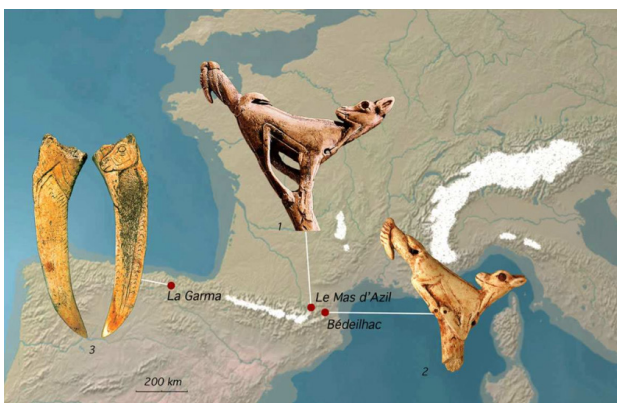

Рис. 5. Influence and imitation in the Magdalenian art (ca. 16,000 cal BP): The theme of the fawn turning its head backward shows a wide geographical distribution although with considerable differences (1: © photo P. Arias, 2: © photo SESTA, 3: © photo C. Fritz)

в малюнках, скульптурах і свідчили про формування буденної свідомості за часів зародження первісного суспільства. В свою чергу, спроби людини осмислити себе і своє місце в світі, а також необхідність передачі власного життєвого досвіду від покоління до покоління вимагало від старших пояснення причин багатьох природних явищ. У визначенні закономірностей цих явищ та пошуках причинно-наслідкових зв'язків людство звернулося по допомогу до фантастичних припущень, сформованих на основі образного сприйняття світу, відтвореного

в мистецьких зразках. Отже, необхідність вийти за межі буденного світогляду в період пізнього палеоліту привела до формування міфологічного світогляду людини, який пізніше приведе до створення впорядкованих систем міфу, що завдяки появі писемності дійдуть до наших днів. Відзвуки унікальних шедеврів давніх митців через тисячоліття знайдуть перевтілення на полотнах Пабло Пікассо, Анрі Руссо, Анні Мері Робертсон Мозес, Ніко Піросманашвілі, Марії Примаченко, Дмитра Молдованова, та багатьох інших митців.

Список використаних джерел:

- Археологи зробили легендарну статуетку палеоліту на 8 тисяч років давнішою. (21.02.2013). *Gazeta.ua*. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_arheologi-zrobili-legendarnu-statuetku-paleolitu-na-8-tisyach-rokiv-davnishoyu/483677
- Бет Харріс, Стівен Цукер. (27.10.2022). 5.1:Палеолітичне мистецтво. Вступ до історії мистецтва I (Myers). Бібліотека LibreTexts. URL: [https://ukrayinska.libretexts.org/Гуманітарні_науки/Мистецтво/Вступ_до_історії_мистецтва_I_\(Myers\)/05%3A_Мистецтво_кам'яного_віку/5.01%3A_Палеолітичне_мистецтво](https://ukrayinska.libretexts.org/Гуманітарні_науки/Мистецтво/Вступ_до_історії_мистецтва_I_(Myers)/05%3A_Мистецтво_кам'яного_віку/5.01%3A_Палеолітичне_мистецтво)
- Клод Леві-Стросс. (1979). Міф та значення. Переклад Марії Маєрчик. Перекладено за виданням: New York: Schockenbooks. 107 с. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/1995-2/10.pdf>
- Настя Горлиця. (15.06.2024). Альтаміра – Сікстинська капела печерного мистецтва. *Expres.online*. URL: <https://expres.online/istoriya-plyus/altamira-sikstinska-kapela-pechernogo-mistetstva>
- Орест Горянський. (12.12.2019). Печерні люди. Археологи виявили найстаріший у світі наскельний живопис. *Урядовий Кур'єр*. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/arheologi-viyavili-najstarishij-u-sviti-naskalnij-/>
- Carole Fritz, Gilles Tosello, Margaret W. Conkey. (2015). Reflections on the Identities and Roles of the Artists in European Paleolithic Societies. *ACADEMIA*. URL: https://www.academia.edu/25717129/Reflections_on_the_Identities_and_Roles_of_the_Artists_in_European_Paleolithic_Societies?nav_from=f35b61b2-9ad0-4b04-89d2-31f9c26f3802
- Simone Chisena, Christophe Delage. (12.5.2018). On the Attribution of Palaeolithic Artworks: The Case of La Marche (Lussac-les-Châteaux, Vienne). *Open Archaeology*. 251 с. <https://doi.org/10.1515/opar-2018-0015>

References:

- Arkheolohy zrobyly lehendarnu statuetku paleolitu na 8 tysyach rokiv davnishoiu [Archaeologists have dated a legendary Paleolithic statuette to 8,000 years older.]. (21.02.2013). *Gazeta.ua*. Retrieved from: https://gazeta.ua/articles/history/_arheologi-zrobili-legendarnu-statuetku-paleolitu-na-8-tisyach-rokiv-davnishoyu/483677 [in Ukrainian].
- Beth Harris, Steven Zucker (27.10.2022). 5.1:Paleolithychne mystetstvo. Vstup do istorii mystetstva I (Myers) [5.1:Paleolithic Art. Introduction to Art History I (Myers)]. Biblioteka LibreTexts [Library LibreTexts]. Retrieved from: [https://ukrayinska.libretexts.org/Гуманітарні_науки/Мистецтво/Вступ_до_історії_мистецтва_I_\(Myers\)/05%3A_Мистецтво_кам'яного_віку/5.01%3A_Палеолітичне_мистецтво](https://ukrayinska.libretexts.org/Гуманітарні_науки/Мистецтво/Вступ_до_історії_мистецтва_I_(Myers)/05%3A_Мистецтво_кам'яного_віку/5.01%3A_Палеолітичне_мистецтво) [in Ukrainian].
- Claude Levi-Strauss (1979). Mif ta znachennia [Myth and Meaning]. Pereklad Marii Maierchuk [Translated by Maria Majerczyk]. Perekladeno za vydanniam: New York: Schockenbooks [Translated by the edition: New York: Schockenbooks]. 107 p. Retrieved from: <https://nz.lviv.ua/archiv/1995-2/10.pdf> [in Ukrainian].
- Nastya Gorlytsia. (15.06.2024). Altamira – Sikstynska kapela pechernoho mystetstva [Altamira – the Sistine Chapel of cave art.]. *Expres.online*. Retrieved from: <https://expres.online/istoriya-plyus/altamira-sikstinska-kapela-pechernogo-mistetstva> [in Ukrainian].
- Orest Goryansky. (12.12.2019). Pecherni liudy. Arkheolohy vyiyavlyly naistarishyi u sviti naskelnyi zhyvopys [Cavemen. Archaeologists discover world's oldest cave painting]. *Uriadovyi Kurier – Government Courier*. Retrieved from: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/arheologi-viyavili-najstarishij-u-sviti-naskalnij-/> [in Ukrainian].
- Carole Fritz, Gilles Tosello, Margaret W. Conkey. (2015). Reflections on the Identities and Roles of the Artists in European Paleolithic Societies. *ACADEMIA*. Retrieved from: https://www.academia.edu/25717129/Reflections_on_the_Identities_and_Roles_of_the_Artists_in_European_Paleolithic_Societies?nav_from=f35b61b2-9ad0-4b04-89d2-31f9c26f3802 [in English]
- Simone Chisena, Christophe Delage. (12.5.2018). On the Attribution of Palaeolithic Artworks: The Case of La Marche (Lussac-les-Châteaux, Vienne). *Open Archaeology*. 251 с. <https://doi.org/10.1515/opar-2018-0015> [in English]

УДК 791.6:351.858

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.31>

Бондар Валерія Ігорівна,

аспірантка

Київського національного університету культури і мистецтв

orcid.org/0000-0003-0608-1836

lebondar@yahoo.com

СЮРРЕАЛІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ АУДІОВІЗУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ: КІНЕМАТОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджено проблематику впливу сюрреалізму на сучасну аудіовізуальну культуру на прикладі кінематографа. Уточнено основні принципи та ідеї (на основі аналізу маніфесту А. Бретона), а також особливості формування і розвитку сюрреалізму в кінематографі 1920–1930-х рр. («Андалунський пес» Л. Бунюеля і С. Далі, 1928 р. та ін.). Констатовано, що сюрреалізм справив глибокий вплив на кіно та кінематограф, створивши унікальний жанр, який кидає виклик традиційним структурам оповіді та охоплює дивне й абстрактне. Простежено еволюцію сюрреалістичного кіно протягом XX – першої чверті XXI ст. Проаналізовано фільми «Малхолланд Драйв» Д. Лінча (2001 р.), «Дивергент» Н. Бергера (2014 р.), «Початок» К. Нолана (2010 р.) та окреслено специфіку сюрреалістичних проявів і особливості режисерських інтерпретацій сюрреалістичних мотивів на сучасному етапі. Виявлено особливості побудови сюрреалістичного кінематографічного твору крізь призму особливостей побудови сюрреалістичних просторів. Як джерело натхнення для сучасного кінематографа, сюрреалізм бере ідею відірвану від реальності, що перебуває поза межами реальності та межами розуму, як керівну ідеологію свого створення. Символізм може позиціонуватися як образ мислення, що відкриває індивідууму постійну можливість прояву світу різноманітними способами, що не можуть і не повинні бути категорично поясненими в логічних термінах. Сучасні сюрреалістичні тенденції аудіовізуальної культури засвідчують прагнення побачити світ за межами соціальних умовностей. У цьому контексті кінематограф продовжує лишатися унікальним засобом, наділеним величезним потенціалом надихати й відновлювати втрачене (міфічне) бачення світу. Поняття сюрреалістичності засновується на прагненні нової свідомості засобами досвіду «розширеної душі» митця-філософа, що ефективно реалізується засобами кінематографа.

Ключові слова: сюрреалізм, аудіовізуальна культура, сучасний кінематограф, фільми, режисер, наратив, несвідоме, ірраціональні образи.

Bondar Valeria,

Postgraduate Student

Kyiv National University of Culture and Arts

orcid.org/0000-0003-0608-1836

lebondar@yahoo.com

SURREALISTIC TRENDS IN MODERN AUDIOVISUAL CULTURE: CINEMATOGRAPHIC ASPECT

The article examines the issue of the influence of surrealism on modern audiovisual culture using the example of cinema. The main principles and ideas are specified (based on the analysis of A. Breton's manifesto), as well as the features of the formation and development of surrealism in cinema of the 1920s and 1930s ("Un Chien Andalou" by L. Buñuel and S. Dali, 1928, etc.). It is stated that surrealism had a profound impact on cinema and cinema, creating a unique genre that challenges traditional narrative structures and embraces the strange and abstract. The evolution of surrealist cinema during the 20th and first quarter of the 21st centuries is traced. The films "Mulholland Drive" by D. Lynch (2001), N. Berger's "Divergent" (2014), and K. Nolan's "Inception" (2010) are outlined, and the specifics of surrealist manifestations and the features of directorial interpretations of surrealist motifs

at the present stage are outlined. The features of the construction of a surrealist cinematic work through the prism of the features of the construction of surrealist spaces are revealed. As a source of inspiration for modern cinema, surrealism takes an idea detached from reality, located beyond the boundaries of reality and the boundaries of reason, as the guiding ideology of its creation. Symbolism can be positioned as an image of thinking that opens up to the individual the constant possibility of manifesting the world in various ways that cannot and should not be categorically explained in logical terms. Modern surrealist trends in audiovisual culture testify to the desire to see the world beyond social conventions. In this context, cinema continues to remain a unique medium, endowed with enormous potential to inspire and restore a lost (mythical) vision of the world. The concept of surrealism is based on the desire for a new consciousness through the experience of the “expanded soul” of the artist-philosopher, which is effectively realized through the means of cinema.

Key words: surrealism, audiovisual culture, modern cinema, films, director, narrative, unconscious, irrational images.

Вступ. Сюрреалізм – це модерністський підхід, що створює шокуючі, дивовижні та схожі на мрії розповіді чи образи, найбільш відомий своїми візуальними творами мистецтва та творами. Сюрреалізм завжди розширював межі реальності, пропонуючи унікальну перспективу, що справила значний вплив на кінематограф, породивши нову хвилю, що кидає виклик традиційним структурам оповіді та приймає химерне, мрійливе й абстрактне. Сучасне кіно продовжує перебувати під впливом сюрреалізму, і багато режисерів використовують сюрреалістичні елементи у слаській творчості. Це актуалізує дослідження проблематики впливу сюрреалізму на сучасну аудіовізуальну культуру на прикладі кінематографа.

Аналіз попередніх досліджень. Сюрреалістичні тенденції різноманітних видів мистецтва (від літератури до образотворчого) на сучасному етапі викликають інтерес українських науковців. Серед останніх публікацій назвемо статті й наукові розвідки В. Нікітчук (2018), Р. Русіна (2014), де розглядаються філософські основи сюрреалізму. Дослідницями Н. Сваткової та Л. Кулініч (2024) проаналізовано рефлексії сюрреалізму сучасних українських митців та ін. Дослідженню раннього періоду розвитку сюрреалізму в кінематографі присвячено публікацію О. Мусієнко «Сюрреалізм у кінематографі: Біля витоків» (2015). Авторкою розглянуто теоретичне підґрунтя сюрреалістичних теорій, зокрема дослідження А. Бретона, а також проаналізовано стрічки Мана Рея («Повернення до розуму», «Емакбакія», «Морська зірка») і простежено взаємодії та взаємовпливу естетики дадїзму і сюрреалізму в них. Проте загальною питання сюрреалізму в сучасному кінематографі лишається практично невисвітленим

і потребує подальшого культурологічного дослідження.

Мета статі – виявити вплив і прояв сюрреалістичних тенденцій на аудіовізуальну культуру першої чверті ХХІ ст. на прикладі кінематографа.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Оксфордського словника (2015), сюрреалізм — це авангардний рух, який намагається «вивільнити творчий потенціал несвідомого, наприклад, шляхом ірраціонального зіставлення образів». Сюрреалізм виник із хаосу та розчарування після Першої світової війни, коли митці прагнули вирватися з рамок реальності та зануритися у світ мрій і підсвідомості. Очолюваний А. Бретоном рух – французький письменник офіційно заснував сюрреалізм у 1924 р. з *Le Manifeste du Surréalisme*, де визначив його як «психічний автоматизм у його чистому стані, за допомогою якого хтось пропонує виразити – вербально, за допомогою письмового слова чи будь-яким іншим способом, – фактичне функціонування думки» (Gille, 2013), – перебував під сильним впливом психоаналітичної роботи З. Фрейда та К. Юнга. За А. Бретоном, «сюрреалізм ґрунтується на вірі у вищу реальність певних форм раніше нехтуваних асоціацій, у всемогутність мрії, у безкорисливу гру думки» (Breton, 1924, с. 19).

Сюрреалісти прагнули розкрити творчий потенціал несвідомого, що часто призводило до створення дивовижних, химерних та ірраціональних образів. Виходячи з дадаїзму, де єдиним правилом було відсутність правил, сюрреалізм у будь-якій формі, зокрема у мистецтві, поезії, кіно та літературі, ґрунтується на якості мрії та відмові від раціональних і логічних ідеалів. Він швидко поширився на інші засоби масової інформації, включно з кіно (наприкінці

1920-х рр.), де почав кидати виклик традиційним наративним структурам і розширювати межі візуального оповідання.

Сюрреалістичні кінематографісти позбавили свою роботу розуму та логіки, щоб використувати підсвідомість як платформу для спілкування. Зважаючи на це, сьогодні у світі існують сотні сюрреалістичних фільмів, але цей нарис зосередиться лише на кількох, щоб деконструювати, як сюрреалісти використовували спеціальні кінематографічні прийоми, щоб вплинути на сприйняття сучасного світу (обставини та ідеї сучасної епохи), реальність якого діє через розум і логіку, що формують базове розуміння між людьми та їхній спосіб спілкування. Однак, оскільки розум і логіка створили тиху, темну атмосферу для перегляду фільмів у сучасних кінотеатрах, сюрреалісти вважали за краще відкинути норму, кажучи, що «Бретон... і його друзі сидять на обіді в кінотеатрі, відкриваючи банки, відкриваючи пробки та розмовляючи нормальним тоном» (Hammond, 2000, с. 10). Ця причина та логіка диктують упереджене сприйняття соціально прийнятної суспільної поведінки. М. Гулд стверджував, що «областю сюрреалізму є людський розум» (Gould, 1976, с. 12) і що коли «виявлене бачення є надто великим для розумного розуму, щоб поглинути його, але воно не може бути відкинуте, тоді воно залишає свідомість і починає існувати на піднесеному рівні як чистий сюрреалізм» (Gould, 1976, с. 13), з результатом переживання сучасного світу в підсвідомості.

Сюрреалісти використовують образи, звуки та візуальні коди, щоб змінити наш спосіб сприйняття (сюрреалістичного) фільму. Оскільки «сюрреалізм впливає на емоції через розум» (Gould, 1976, с. 13), досвід перегляду сюрреалістичного фільму «виникає через інтенсивну емоційну реакцію» (Gould, 1976, с. 38), яка може бути спровокована двома основними підходами до створення фільмів. Перший – ірраціональний підхід, а другий – перебільшений.

За А. Бретоном, сюрреалістична діалектика мрії та реальності є процесом безперервної напруги; жодна сила не розв'язана чи послаблена (Breton, 1972, с. 26). Стан неспанья не приноситься в жертву стану сну, оскільки несвідоме не є силою, яка перешкоджає раціональним здібностям. Вищий стан свідомості, який

описують сюрреалісти, є розвиненою формою інтуїтивного перцептивного пізнання, що складається з двох протилежних способів розуміння, що породжує живу, мислячу та творчу єдність. По-перше, є сон, несвідомий зв'язок з автентичною основою світу, і, по-друге, є реальність, яка має механізм когнітивного впорядкування, що працює для продуктивного включення метафізичного усвідомлення в реальність наяву. На думку А. Бретона, сюрреалістичність – це стан, у якому кожна сила (мрія та реальність) працює в унісон, щоб доповнити та збільшити потенціал іншої (Breton, 1972, с. 26). Хоча ці митці прагнуть проникнути в метафізичні глибини об'єктивного світу, це не робиться для того, щоб вивести їх за межі фізичного світу або за межі вроджених людських здібностей, за допомогою яких структурується світ. Сюрреалісти, безумовно, не відкидають раціональність прямо, ніби приймаючи цілком «ірраціональний» підхід до проблем мистецтва та життя. Радше вони надають науково-математичним істинам належне місце в епістемології, але наполягають на тому, що існує глибша форма «абсолютного» знання про світ, форма інтуїтивного розуміння, яка є важливою для формування повнішої картини світу, що передуює істині логічної і рефлексивної природи та ґрунтується на ній (Alquie, 1965, с. 84).

Таким чином, сюрреалісти розуміють потенціал кіно для напруги і відтворення всемогутніх «сновидних» таємниць життя. У фільмі, як і уві сні, переплітаються суперечливі аспекти всесвіту, оскільки життя – це одночасно смерть, ілюзія – це правда, ніч – це день, а протилежності існують в стані єдиної напруги, і все це без зіткнення з трибуналом «логіки».

Фільм Л. Бунюєля і С. Далі «Андалунський пес» (1928 р.) – це, мабуть, один із найвідоміших сюрреалістичних фільмів, що вирізняється шокуючими та химерними образами. Сюрреалістичний кінематограф характеризується нехтуванням безперервності та логіки оповіді, наголосом на дивовижному та подібному на сновидіння, а також дослідженням підсвідомого. Це можна побачити в таких фільмах, як «Кабінет доктора Калігарі», «Метрополіс» і «Золотий вік», що містять спотворену реальність, послідовність снів і нелогічні оповіді (Ballard, 2012).

Сюрреалізм виступав за прорив логічного і практичного погляду на реальність

та інтеграцію реалістичної концепції з інстинктом, підсвідомістю та досвідом сновидінь, щоб репрезентувати світ образів у психології людини. Як революційний напрям думки, сюрреалізм є важливим джерелом авангардного мистецтва, що здійснило великий вплив на західну літературу, естетику, живопис і кіно протягом ХХ ст. На думку дослідників, пряме наслідування естетики та поезики сюрреалізму спостерігається у фільмах М. Дерен «Полудневні сіті» (1943 р.) та «На землі» (1944 р.), митців американського андеграунду, а також у творчості І. Бергмана, Ф. Фелліні, Ю. Ілленка, П. Грунвея, Д. Д. Жермен, Д. Лінча та братів Коен (Мусієнко, 2015, с. 96–97). Сюрреалістичний кінематограф справив глибокий вплив на кіно та кінематограф, вплинувши на різноманітні жанри, від жахів до наукової фантастики. Наприклад, у сюрреалістичному фільмі жахів «Голова гумка» Д. Лінча використовуються образи, подібні до сновидінь, і роз'єднана розповідь, щоб викликати у глядача відчуття неспокою та збентеження. Подібним чином науково-фантастичні фільми, наприклад «2001: Космічна одісея», містять сюрреалістичні елементи, щоб зобразити неосяжність і таємницю космосу.

О. Мусієнко припускає, що «живучість сюрреалістичної поезики в кінематографі – мистецтві, що здатне з фотографічною точністю відображати реальність, – пояснюється тим, що кіно здатне її не менш вільно перетворювати. Реальні об'єкти в просторі сновидицьких найхімерніших поєднань і неймовірних фантазій – один з основних принципів сюрреалізму. Він залишається дієвим і в сучасному кінематографі» (Мусієнко, 2015, с. 97).

Отже, сюрреалізм продовжує впливати на сучасне кіно, і багато сучасних режисерів додають сюрреалістичні елементи у свої роботи. Такі режисери, як Д. Лінч, Т. Гілліам, А. Ходоровські та ін., перебували під впливом сюрреалізму, використовуючи у своїх фільмах фантастичні образи, абсурдність і несеквітури. «Малхолланд Драйв» Д. Лінча є сучасним прикладом сюрреалізму в кінематографі з його розрізненою оповіддю, послідовністю снів і дослідженням підсвідомого. «Бразилія» Т. Гілліама також використовує сюрреалістичні елементи, щоб створити антиутопічний світ, який одночасно є дивним і жахливим. Сучасні

сюрреалістичні фільми часто досліджують такі теми, як ідентичність, пам'ять і підсвідомість, використовуючи сюрреалістичні образи та техніку оповіді для передачі цих складних ідей.

К. Нолан у науково-фантастичному бойовику «Початок» (2010 р.) надає сюрреалістичний сенс, використовуючи сон як основну характеристику свого підходу до цього питання. Він досягає цього не тільки завдяки реалістичному сценарію; актори (Л. Ді Капріо, К. Ватанабе, Дж. Годон-Леввіт, М. Котійяр, Т. Харді та ін.) створюють сні у своїх снах, і все базується на ілюзії, а також на сюрреалістичних просторах, які режисер використовує, щоб дати глядачам реальний зв'язок сну та сюрреалістичних характеристик у ньому. Одним із найбільш характерних сюрреалістичних просторів у фільмі є сцена з нескінченними сходами Пенроуза. У цій сцені один із членів групи описує Аріадне, персонажа, який є архітектором мрій, що він може створити все, що забажає, навіть сходи Пенроуза. Ці сходи належать до парадоксів, логічних помилок, яких не може бути в реальності. Конструкція цих сходів заснована на трикутнику Пенроуза, формі безперервної петлі, утвореній сходами, які мають чотири повороти на 90 градусів під час підйому або спуску. Завдяки такому дизайну людина, яка піднімається цими сходами, буде робити це вічно і ніколи не підніметься вище. Використання нескінченних сходів робить сцену сюрреалістичною, оскільки все, що належить до парадокса, водночас характеризується як сюрреалістичне. Це сюжетна лінія, де мрія та інтерес до мрії є спадщиною сюрреалізму (Siagkri, 2016, с. 18). Цікавий прийом, що також з'являвся в інших фільмах до і після *Inception*, заснований на системі нескінченно повторюваних зображень, які можуть створити два дзеркала. Це відбувається, коли поверхні дзеркал точно паралельні одна одній. Отримане зображення репрезентує нескінченність космосу. Очевидно, що цього не може бути в реальності, а лише уві сні. Концепція non-ending-space нескінченного простору уві сні зустрічається не лише в фільмі «Початок», але й в ілюзії сну головного героя у фільмі «Дивергент» (2014 р.), а в перший раз вона була використана у фільмі «Пані з Шанхаю» (1947 р.). Щоб створити невагомість, К. Нолан будує простори, які не відповідають правилам типової архітектури. Зйомка

сцени базується на побудові фізичної моделі, яка може дати глядачам відчуття невагомості не лише з погляду людей на сцені, але й з погляду загального простору. Простір, у якому відбувається сцена – коридор готелю, – не було сконструйовано зі спеціальними ефектами, тому, якби його не було розміщено на фізичній моделі під час обертання, це був би просто коридор готелю, який міг би існувати в реальності. Без механізму, на якому був розміщений коридор, і способу його зйомки, а також простору на моделі й обертової камери неможливо було б досягти сюрреалістичної атмосфери мрійливого простору.

Отже, сюрреалістичний кінематографічний твір вибудовується також завдяки сенсам сюрреалістичних просторів, що змушують глядача приймати постмодерністські елементи, які є неприйнятними з логічного погляду.

Висновки. На початку ХХІ ст. в аудіовізуальній культурі відбуваються активні процеси трансформацій та еволюції концептуальної та художньої парадигми. Ці зміни пов'язані

з різноманітними глобальними факторами, як-от глобалізація та поява інноваційних технологій. Однією з характерних тенденцій сучасної аудіовізуальної культури є посилення інтересу до особливостей європейської художньої культури початку ХХ ст. Вплив сюрреалізму на різноманітні аспекти сучасної аудіовізуальної культури є беззаперечним, зокрема, це відображено в його ідеологічній конотації. Сюрреалізм справив глибокий вплив на кіно та кінематограф, створивши унікальний жанр, який кидає виклик традиційним структурам оповіді та охоплює дивне й абстрактне. Починаючи з 1920-х років і донині сюрреалізм сформував і змінив спосіб сприйняття та розуміння фільму. Він продовжує надихати кінематографістів і сьогодні, розширюючи межі кінематографічного нарративу, пропонуючи глядачам нові та несподівані способи побачити кіно. Як джерело натхнення для сучасного кінематографа, сюрреалізм бере ідею відірвану від реальності – перебування поза межами реальності і межами розуму, як керівну ідеологію свого створення.

Список використаних джерел:

- Мусієнко, О. (2015). Сюрреалізм у кінематографі: Біля витоків. *Мистецтвознавство України*, 15, 85–98.
- Нікітчук, В. (2018). Образи сновидінь у мистецтві сюрреалізму. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Харків, 108–109.
- Русін, Р. М. (2014). Деструктивність і креативність як чинники формування художньо-образної системи сюрреалізму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 2, 28–31.
- Сваткова, Н., Кулініч, Л. (2024). Сюрреалізм в сучасному образотворчому мистецтві. *Наукові тренди постіндустріального суспільства*, 26 квітня 2024 р., Івано-Франківськ, 280–286.
- Alquie, F. (1965). *The Philosophy of Surrealism*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.
- Ballard, A. (2012). Where in the World, the Modern World. URL: https://www.academia.edu/6842220/Surrealist_Cinema.
- Breton, A. (1924). First of Manifesto of Surrealism. URL: <http://poetsofmodernity.xyz/klineasmanifesto.htm>.
- Breton, A. (1972). *Manifestoes of Surrealism*, translated by Richard Seaver and Helen R. Lane. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.
- Gille, V. (2013). Surrealism Movement, Artists and Major Works. *The Art Story*. The Art Story: Modern Art Movements, Artists, Ideas and Topics. URL: <http://www.theartstory.org/movement-surrealism.htm>.
- Gould, M. (1976). The Surrealist Sensibility. In *Surrealism and the cinema: (open-eyed screening)*. Cranbury, N.J.: A. S. Barnes.
- Hammond, P. (2000). Off at a Tangent. In *The Shadow and its shadow: surrealist writings on cinema*. San Francisco: City Lights Bookstore.
- Siagkri, R. (2016). *The Surrealistic Spaces Through the Films*. Thesis. Nicosia, University of Nicosia, 41 p. URL: https://www.academia.edu/35361462/The_Surrealistic_Spaces_Through_the_Films_pdf.
- Surrealism Definition. Oxford Dictionaries. 2015. URL: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/surrealism>.

References:

- Musiienko, O. (2015). Siurrealizm u kinematohrafi: Bilia vytokiv [Surrealism in Cinema: Near the Origins]. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy*, 15, 85–98 [in Ukrainian].

Nikitchuk, V. (2018). Obrazy snovydin u mystetstvi siurrealizmu [Dream Images in the Art of Surrealism]. Kharkivskyi natsionalnyi universytet imeni V.N. Karazina: materialy mizhnarodnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii. Kharkiv, 108–109 [in Ukrainian].

Rusin, R.M. (2014). Destruktyvnist i kreatyvnyshchyna yak chynnnyky formuvannia khudozhno-obraznoi systemy siurrealizmu [Destructiveness and Creativity as Factors in the Formation of the Artistic and Visual System of Surrealism]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 2, 28–31 [in Ukrainian].

Svatkova, N., Kulinich, L. (2024). Siurrealizm v suchasnomu obrazotvorchomu mystetstvi [Surrealism in Contemporary Fine Arts]. *Naukovi trendy postindustrialnoho suspilstva*, 26 kvitnia 2024 r., Ivano-Frankivsk, 280–286 [in Ukrainian].

Alquie, F. (1965). The Philosophy of Surrealism. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press [in English].

Ballard, A. (2012). Where in the World, the Modern World. Retrieved from: https://www.academia.edu/6842220/Surrealist_Cinema [in English].

Breton, A. (1924). First of Manifesto of Surrealism. Retrieved from: <http://poetsofmodernity.xyz/klineasmanifesto.htm> [in English].

Breton, A. (1972). Manifestoes of Surrealism, translated by Richard Seaver and Helen R. Lane. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press [in English].

Gille, V. (2013). Surrealism Movement, Artists and Major Works. The Art Story. The Art Story: Modern Art Movements, Artists, Ideas and Topics. Retrieved from: <http://www.theartstory.org/movement-surrealism.htm> [in English].

Gould, M. (1976). The Surrealist Sensibility. In *Surrealism and the cinema: (open-eyed screening)*. Cranbury, N.J.: A. S. Barnes [in English].

Hammond, P. (2000). Off at a Tangent. In *The Shadow and its shadow: surrealist writings on cinema*. San Francisco: City Lights Bookstore [in English].

Siagkri, R. (2016). The Surrealistic Spaces Through the Films. Thesis. Nicosia, University of Nicosia, 41 p. Retrieved from: https://www.academia.edu/35361462/The_Surrealistic_Spaces_Through_the_Films_pdf [in English].

Surrealism Definition. Oxford Dictionaries. 2015. Retrieved from: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/surrealism> [in English].

Брюховецька Ольга В'ячеславівна,

кандидат філософських наук,

старший викладач кафедри культурології

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

orcid.org/0000-0002-9213-2662

Scopus-Author ID: 57222000083

olha.bryukhovetska@ukma.edu.ua

У ПОШУКАХ ВТРАЧЕНОГО РЕФЕРЕНТА: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІДХОДУ ДО ФОТОГРАФІЧНОГО ЗОБРАЖЕННЯ У РОЛАНА БАРТА

Стаття розглядає трансформацію підходу Ролана Барта до фотографічного зображення крізь призму проблеми референції, осмислення статусу якої як ніколи є нагальним у нашу епоху «постправди». Фотографія була наскрізним інтересом у широкому спектрі зацікавлень Барта, як у його ранній семіологічній, так і в пізній феноменологічній періоди. Водночас Бартова незмінність інтересу до фотографії позначена радикальною зміною його позиції стосовно статусу фотографічного референта. Пізній Барт здійснив радикальний поворот щодо своєї ранньої критики референційної ілюзії, останнім bastionом якої поставала саме фотографія з її претензією на те, щоб бути безпосереднім відбитком реальності. У цій статті ми пропонуємо назвати позицію пізнього Барта «референційною певністю», стверджуючи, що вона є важливим і досі не до кінця осмисленим концептуальним підґрунтям Бартової останньої прижиттєвої книжки *Camera Lucida*, присвяченої фотографії. Позиція пізнього Барта випередила інтелектуальну програму візуального й афективного поворотів, які відмовилися від радикального конструктивізму лінгвістичної моделі, розпочавши реміфологізацію реальності (показовим прикладом тут є прочитання повороту всередині Барта, який здійснює В. Дж. Т. Мітчелл, програму якого ми пропонуємо назвати «пикторіальним анімізмом»). Усупереч цим прочитанням пізнього Барта у статті стверджується, що питання референції було центральним як для раннього Барта-семіолога з його сосюрівським винесення референта за дужки, так і для пізнього Барта-феноменолога, який розмикає дужки довкола референта. Стаття пропонує спосіб примирити ці дві протилежні позиції через фігуру «пошуку», використовуючи для цього приклад розслідування, проведеного спільною Bellingcat. Це вводить процесуальний вимір у статичну бінарну опозицію «референційна ілюзія» – «референційна певність». В епоху «постправди» методологія недовіри (критика «референційної ілюзії»), яку практикував ранній Барт, продовжує давати важливий інструментарій, але ми сьогодні як ніколи потребуємо відкритих процедур верифікації, які дадуть нам змогу прийти до спільної «референційної певності».

Ключові слова: Ролан Барт, фотографія, референційна ілюзія, референційна певність, семіологія, критика ідеології, міф, феноменологія, візуальний поворот, афективний поворот, епоха «постправди», Bellingcat.

Briukhovetska Olga,

Candidate of Philosophical Sciences,

Senior lecturer at the Department of Cultural Studies

National University of Kyiv-Mohyla Academy

orcid.org/0000-0002-9213-2662

Scopus-Author ID: 57222000083

olha.bryukhovetska@ukma.edu.ua

IN SEARCH OF THE LOST REFERENT: THE TRANSFORMATION OF ROLAND BARTHES'S APPROACH TO THE PHOTOGRAPHIC IMAGE

The article examines the transformation of Roland Barthes's approach to the photographic image through the prism of the problem of reference, the understanding of the status of which is more urgent than ever in our era of "post-truth." Photography was a cross-cutting interest in Barth's wide range of endeavors, both in his early semiological and his late phenomenological periods. At the same time, Barth's continuing interest in photography is marked by a radical change in his position on the status of the photographic referent. The late Barth made a radical turn from

his early critique of the referential illusion, the last bastion of which was photography with its claim to be a direct imprint of reality. In this article, we propose to call the late Barth's position "referential certainty," arguing that it is an important and still not fully understood conceptual foundation for Barth's last book during his lifetime, *Camera Lucida*, dedicated to photography. The position of the late Barth was ahead of the intellectual program of visual and affective turns, which abandoned the radical constructivism of the linguistic model and began to remythologize reality (a notable example here is the reading of the turn within Barth undertaken by W.J.T. Mitchell, whose program we propose to call "pictorial animism"). Contrary to these readings of the late Barth, the article argues that the question of reference was central to both the early Barth the semiologist, with his Saussurean bracketing of the referent, and the late Barth the phenomenologist, who unbraces the brackets around the referent. The article suggests a way to reconcile these two opposing positions through the figure of "search," using the example of an investigation conducted by the Bellingcat community. This introduces a procedural dimension to the static binary opposition of "referential illusion" – "referential certainty." In the era of "post-truth", the methodology of suspicion (critique of the "referential illusion") practiced by the early Barth continues to provide important tools, but we need more than ever open verification procedures that will allow us to arrive at a shared "referential certainty."

Key words: Roland Barthes, photography, referential illusion, referential certainty, semiology, criticism of ideology, myth, phenomenology, visual turn, affective turn, post-truth era, Bellingcat.

Вступ. Аналіз фотографічного зображення посідав помітне місце в доробку видатного французького дослідника культури Ролана Барта (1915–1980), який можна поділити на два умовні періоди: ранній семіологічний і пізній феноменологічний. Більшість розвідок, які у той чи інший спосіб звертаються до Бартових роздумів довкола фотографічного зображення, зосереджуються на пізньому періоді, насамперед на останній прижиттєвій книжці Барта *Camera Lucida* (1980), вплив якої на сучасний спосіб говорити про фотографію важко переоцінити.

Пишучи у 2009 році Джеффрі Батчен назвав *Camera Lucida* найбільш цитованим дослідженням фотографії (Batchen, 2009, 3). Дійсно, практично неможливо знайти текст про фотографію, у якому не було б звернень до цієї книжки Барта. Практикований пізнім Бартом інтимний стиль письма визначив тон багатьох подальших текстів про фотографію, які часто теж виробляють особливий тип близькості з об'єктом свого дослідження, позначений персональною схвилюваністю й афектованим сприйняттям. Барт назвав таку емоційну близькість із фотографічним зображенням своїм знаменитим неологізмом *punctum*, який буквально означає «укол» чи «поріз», вибудувавши *Camera Lucida* як інтимний простір, у якому відбувається дотик (не обов'язково безболісний) між фотографією (конкретним сингулярним зображенням, а не медіумом загалом) і авторським поглядом. На противагу інтимності, яку передбачає Бартовий *punctum*, *studium* (ще один Бартовий неологізм, яким він позначив загальний набір культурного знання) – це те, що (його як автора) не зачіпає,

а отже, позбавлене інтересу. *Camera Lucida* здійснює своєрідне винесення за дужки цього загального культурного знання і всю увагу зосереджує на інтимному, персональному, тому, що торкає і нерідко ранить.

Автор *Camera Lucida* називає свій підхід до фотографічного зображення «пливкою, недбалою, навіть дещо цинічною» феноменологією (Барт, 2022, с. 36). Посвята Сартровому «Уявному», якою відкривається Бартова книжка, свідчить, що ця феноменологія також екзистенційна. Помістити біля витоків свого підходу висміяну Лаканом і ґрунтовно забуту роботу Сартра 1940 року, «настільки немодну книгу, наскільки можна було б побажати», як охарактеризував її Колін Маккейб (MacCabe, 1997, р. 75) – жест інтелектуальної сміливості, характерний для Барта, який завжди чинив опір загальновизнаному і стандартному. І, мабуть, лише відразу до ярликів завадила Барту використати слово «екзистенціалізм» для позначення свого власного підходу в *Camera Lucida*. Цікаво, однак, що в більш розкутій ситуації усної розмови Барт згадував екзистенціалізм у схожому контексті, коментуючи (ще в 1963 році) свою назріваючу втому через надмірний «антипсихологізм» (читай: «структуралізм») сучасної йому думки. Визнаючи, що він доклався до цієї «антипсихологічної» тенденції, Барт говорить про наближення повороту до «екзистенціального», який має відбутись згідно із «структуралістським законом ротації форм» (Barthes, 1986, р. 284). Досі не достатньо визнаний екзистенціалістський відблиск останньої прижиттєвої книжки Барта посилюється всюди-сутністю смерті, яка пронизує не лише її текст,

а й біографію автора: *Camera Lucida* написана у вузькій складці між двома смертями – матері Барта і його власної.

Опозиція *punctum* і *studium* саме в такому ваговому співвідношенні, як його встановив пізній Барт, стала загальним місцем сучасних досліджень фотографії попри те, що стандартний академічний текст за визначенням надає пріоритет саме тому, що Барт позначив як *studium* (подвійну парадоксальність цієї ситуації ми виносимо за дужки). Водночас, попри впливовість інтелектуального спадку пізнього Барта в сучасних дослідженнях фотографії, а може, навпаки, саме завдяки цій обставині окремі автори почали говорити про певне відчуття втоми від *Camera Lucida*. Про це, зокрема, зазначає Батчен, наводячи як приклад напівжартівливе попередження організаторів однієї наукової конференції, присвяченої фотографії, що за цитування *Camera Lucida* з доповідачів будуть стягувати штраф (Batchen, 2009, 3). Звісно, цей жарт свідчить не лише про втому, але й про притягальну силу книжки Барта, адже те, що цілковито втратило свою спокусливість, не забороняють.

Заборона, навіть напівжартівлива, свідчить швидше про амбівалентність: одночасну дію двох сил – притягання і відштовхування. І дійсно, більш свіжі прочитання *Camera Lucida* часто мають полемічний характер, який аж ніяк не свідчить про втрату інтересу. Показовим прикладом такої амбівалентності є книжка про фотографію Джеймса Елкінса, у якій дослідник візуальної культури встановлює близький діалог за думкою Барта, аж до умисної графічної стилізації фрагментарного письма *Camera Lucida*, таким чином не лише визнаючи, але й відверто демонструючи потужну силу тяжіння цієї роботи. Водночас Елкінс практикує фундаментальну незгоду з *Camera Lucida*, не менш відкрито заявлену: він критикує Бартовий антропоцентризм (фокус на людях) і те, що за аналогією можна було б назвати «світлоцентризмом» (фокус на світлі), роблячи наголос на нефігуративних, а також на «темних» (читай: «травматичних») аспектах фотографії (Elkins, 2011).

Усі звернення до пізнього Барта часів *Camera Lucida* (1980) змушені стикатися з парадоксальною ситуацією існування раннього Барта часів «Міфологій» (1957) та есеїв «Фотографічне повідомлення» (1961) і «Риторика зображення»

(1964), вплив яких протягом наступних кількох декад після їхньої публікації теж важко переоцінити. Зокрема, згадані есеї відкривають знамениту англomовну збірку «Зображення – музика – текст», упорядковану Стівеном Гізом (Barthes, 1977), вихід якої став одним із наріжних моментів для англо-американської рецепції французької теорії. Критичну настанову своїх ранніх текстів разом з її об'єктом – сучасними міфами (Бартова назва для ідеології) у пізнього Барта винесено за дужки. Ідеологія – це частина того, що автор *Camera Lucida* позначив як позбавлений (для нього) інтересу *studium*. Для коментаторів Бартового підходу до фотографічного зображення тут відкривається цілий спектр можливих відповідей: стаття на бік пізнього Барта на противагу ранньому (або навпаки); наголошувати на тягlostі інтелектуального проєкту Барта всупереч його очевидному (чи позірному) розриву; спробувати пояснити цей поворот всередині Бартового підходу до фотографії або оминати його (іноді значущим) мовчанням.

До прикладу, В. Дж. Т. Мітчелл, «батько» пікторіального повороту (більш відомого під назвою «візуальний поворот»), використав поворот всередині самого Барта як трамплін для свого химерного питання «Чого хочуть картинки?», яке він обґрунтовує на початку своєї однойменної книжки. В основі візуального повороту лежить програма емансипації зображень від нав'язаної їм вимоги поводитись як вербальні тексти. Мітчелл бере собі в союзники пізнього Барта, який теж відмовився від своєї ранньої семіологічної амбіції розкодувати значення зображення й демістифікувати розмиту концепцію «Життя» в основі сприйняття фотографії (Mitchell 2005, р. 9). Коментуючи цю амбіцію раннього Барта-семіолога, Мітчелл зачіпається за прикметник «розмита» для того, щоб сформулювати свою власну програму: «Найважливіше спостереження Барта полягає у тому, що опір значенню, характерний для зображення, його міфічний, віталістичний статус – це «розмита концепція». Мета цієї книжки – зробити цю розмиту концепцію якомога чіткішою, проаналізувати способи, якими зображення ніби оживають і чогось хочуть.» (Mitchell, 2005, р. 9). Таким чином, Мітчелл не лише стає на бік пізнього Барта, протиставляючи його ранньому, але й немов реміфологізує

його підхід, пропонуючи те, що можна було б назвати «пикторіальним анімізмом». Протилежну позицію зайняв Джонатан Каллер, звинувачуючи пізнього Барта в тому, що автор *Camera Lucida* «підтверджує потужний міф, якому він навчив нас протистояти» (Culler 2002, р. 106), і вбачаючи у відступі Барта у сферу приватно-інтимного інтелектуальну зраду критичного проєкту.

Ряд сучасних дослідників, навпаки, роблять наголос на (різних формах) вірності собі в дослідницькій траєкторії Барта. Так, Патрік Френч наголошує на незмінності методу прискіпливого, аж до повного «виснаження» смислу розглядання зображення (French 2019, pp. 74, 249), якому Барт залишався вірним на всіх етапах своєї інтелектуальної подорожі. Незалежно від того, чи він розглядає рекламу пасти «Панзані», чи дитячу фотографію своєї покійної матері в Зимовому саду, Барт зберігає вірність «глибокому, терплячому і часто колоподібному спуску у лабіринт смислів» (Barthes 1989, р. 17). Багато дослідників творчості Барта помічають такий колоподібний рух у самій його інтелектуальній траєкторії. Так, Батчен, упорядковуючи збірку статей, присвячених *Camera Lucida*, закріплював у її назві – «Фотографія нульового ступеню» – першу книжку Барта 1953 року («Письмо нульового ступеню») і останню його прижиттєву книжку, виводячи на передній план концепцію «нейтрального» як наскрізну для всієї творчості Барта (Batchen, Ed., 2009). Елеонор Оксман наполягає на незмінності критичної позиції у всій творчості Барта, вбачаючи її радикалізацію (а не втрату) у його пізній період і називаючи «міфом» сам поділ на раннього Барта, який демістифікував міфи, і пізнього некритичного Барта, який проміняв «політику на насолоду» (Oxman, 2010, р. 741). Водночас інше порівняно свіже дослідження, навпаки, проголошує Бартову семіологічну пригоду незначущим відхиленням від його загальної феноменологічної траєкторії (Yacavone, 2019).

Наше дослідження бере до уваги ці позиції, не займаючи жодної з них. Завдання цієї невеликої розвідки полягає в тому, щоб подивитися на трансформацію підходу Барта до фотографічного зображення через призму референції. Досі дослідники оминали Бартове трактування референта фотографічного зображення, ймовірно,

через позірну незначущість чи навіть наївність постановки такого питання. Або, що ще більш імовірно, через ніяковість, яка не може не виникати від зіставлення, здавалось би, діаметрально протилежних заяв самого Барта на цю тему: ранній Барт проголошував референт ілюзорним настільки ж пристрасно, наскільки пізній Барт наполягав на його реальності і матеріальній присутності. На нашу думку, цей момент вартий того, щоб на нього звернути увагу – не заради вказівки на цю очевидну (чи позірну) непослідовність у словах Барта, а через загальну спрагу за реальністю в епоху «постправди», яка як ніколи потребує поєднати критичну оптику Барта раннього з реалізмом Барта пізнього. Розглядаючи трансформацію Бартового підходу до фотографічного зображення в сучасній ситуації «вепонізації» постмодернізму (Kharaeva, 2024, р. 3), коли цинічні владні режимами апропріювали постмодерністську стратегію підозри до реальності й отримували політичну користь від перетворення її на кружляння порожніх означників, ми бачимо сенс поставити питання дещо по-прустівськи: «у пошуках втраченого референта».

Термін «референт» тісно пов'язаний із концептуальним словником структурної лінгвістики, яка спиралася на розуміння мови як замкненої знакової системи, запропоноване швейцарським лінгвістом Фердинандом де Соссюром (Saussure, 1916). Розглядаючи лінгвістичні знаки, Соссюр переводить увагу від їхнього зв'язку з реальністю на співвідношення між двома структурними елементами всередині знака: означником (фонетичним звучанням слова) і означуваним (ментальною концепцією, яку це слово передбачає). Таке переведення фокуса на структуру знака дало змогу запропонувати диференціальну концепцію значення: значення походить із відмінностей знаків усередині знакової системи, а не із зв'язку знаків із речами чи явищами, які вони позначають. Тобто слово «кінь» тому позначає коня, що воно відрізняється від слова «кіт» чи «тінь», а не тому, що воно відсилає до реальної тварини – коня. Інакше кажучи, для того, щоб зрозуміти, чим щось є, треба зрозуміти, чим воно не є (усередині знакової системи), а не шукати його засвідчення за її межами. Слово «референт» не належало до оригінального соссюрівського словника – як технічний термін на позначення

явищ чи об'єктів реальності його ввели у 1923 році Огден і Річардс (Ogden & Richards, 1923, р. 9). З легкої руки цих дослідників термін закріпився у структурній лінгвістиці, а концептуальний підхід її засновника почали характеризувати як винесення референта за дужки.

Ранній Барт-семіолог активно практикував винесення референта за дужки не лише у випадку вербальної мови, але й у випадку невербальних знакових систем, на які він поширював сосюрівську лінгвістичну модель. Загострюючи цю тезу, можна стверджувати, що підозра до референта є тією характеристикою, яка лежить в основі критичного проєкту раннього Барта. Демістифікація міфів викриває операцію підміни означуваного на референт, тобто порції знаку на порцію реальності, яка створює те, що Барт називав «референційною ілюзією». Замість реальності, яка є наскрізь сконструйованою, сучасний міф (читай: ідеологія) пропонує «ефект реальності», видаючи результат роботи кодування за просту присутність, за щось самоочевидне і безпосереднє. Або в інших термінах: ідеологічна операція видає культуру за природу (ранній Барт щедро користується бінарною опозицією «культура – природа» зі структурної антропології Клода Леві-Строса). Ця оптика мала надзвичайний вплив на критичну теорію кількох наступних декад. Вона постулювала «натуралізацію» як базову операцію ідеології, протиставивши їй те, що Фредрік Джеймсон зміг кристалізувати в короткий, але місткий заклик: «Завжди історизуй!», яким він відкрив свою альтюссеріанську книжку «Політичне несвідоме» (Jameson, 1981, р. IX).

У період критичної семіології Барт викриває «референційну ілюзію» не лише в масовій культурі, цьому привілейованому полі ідеологічних операцій, а й у всій тотальності проявів сучасної йому цивілізації. Барт навіть здійснив (умисне чи ні) характерний для Адорно зсув від тотальності до тоталітаризму, обмовившись фразою «тоталітарна ідеологія референта» в есеї «Писати: неперехідне дієслово?» (Barthes, 1989, р. 15), в основу якого лягла його доповідь на знаменитому колоквіумі, організованому в 1966 році університетом Джонса Гопкінса (саме із цього колоквіуму, більш відомого під назвою «структуралістська контровеза», прийнято вести відлік початку постструктуралізму в США).

Тотальність «тоталітарної ідеології референта», яка видає порцію знака за порцію реальності, згідно з раннім Бартом, пронизує усі сучасні способи суспільства говорити про себе. Серед іншого вона, на думку Барта, проявляється у способі викладу історії. Будучи висловлюванням, історичний дискурс намагається говорити так, наче через нього говорить сама реальність. Есей Барта «Дискурс історії» 1967 року прицільно критикує цю ідеологічну операцію (підміну означуваного референтом), заклавши підвалини дослідницької програми критики історичного дискурсу, яку більш детально розробив Гайден Вайт у своїй досі controверсійній (принаймні серед істориків) книжці «Метаісторія» (1973). Вайт неодноразово наголошував, що своєю концепцією історії як сконструйованого наративу він завдячує Бартові. Разом «Інтерпретацією культур» Кліфорда Гірца, яка теж вийшла друком у 1973 році, «Метаісторія» поклала початок того, що отримало назву «культурного повороту» чи навіть серії «культурних поворотів» (Bachmann-Medick, 2016), зробивши домінантною інтелектуальною настановою постмодерністський наголос на дискурсивності й підозру до «метафізики присутності».

Принагідно зазначимо, що есей Барта «Дискурс історії» починається коротким поясненням що, автор використовує термін «дискурс» у суто технічному сенсі: дискурс це всяке вербальне висловлювання, яке за обсягом є більшими за речення (Barthes, 1989, р. 127). Широке розуміння дискурсу, яке постало внаслідок перенесення лінгвістичної моделі на нелінгвістичні явища, самому Барту не було притаманне, хоча автор «Міфологій» зробив великий внесок у формування цієї інтелектуальної програми. Корисну історію слова «дискурс» у його широкому і вузькому сенсах запропонував Кіт Соєр (Sawyer 2002).

Есей «Дискурс історії» завершується панорамним описом сучасної ранньому Барту історичної епохи, яка продовжує перебувати під впливом ілюзії «ефекту реальності» (Барт використовує фразу «ефект реальності» як назву окремого есею, опублікованого наступного, 1968 року, продовживши розвивати вже на матеріалі художньої літератури реалістичного спрямування критику мовлення, яке видає себе за реальність). Показово, що в фіналі

есею «Дискурс історії» Барт не оминає згадкою і фотографію, виділяючи особливий смак ефекту реальності, який виникає завдяки її своєрідному алібі присутності:

Уся наша цивілізація відчуває смак до ефекту реальності, про що свідчить розвиток таких специфічних жанрів, як реалістичний роман, приватний щоденник, документальна література, новини, історичний музей, виставка старовинних предметів і насамперед масовий розвиток фотографії, єдиною корисною особливістю якої (стосовно малюнка) є саме позначення того, що зображувана подія *справді* відбулася (Barthes 1989, p. 139).

Якби не іронічний курсив, слова про фотографію як свідчення «того, що зображувана подія *справді* відбулася», легко сприйняти, наче їх взято в автора Camera Lucida. Пізній Барт у супереч тодішній повсюдній критиці есенціалізму, маховик якої значною мірою було запущено з легкої руки Барта раннього, вирушає у пошук сутності фотографії і формулює цю сутність практично в тих самих термінах: фотографія є свідченням того, що колись відбулось. Автор Camera Lucida стверджує, що «фото в буквальному розумінні постає від еманції референта» (Барт, 2022, с. 112), наголошуючи на хімічно-матеріальному характері фотографічного відбитка: «впевненість, що сфотографоване тіло мене торкнеться власними сяючими променями» (Барт, 2022, с. 114). На противагу критиці «референційної ілюзії», яку практикував ранній Барт, пізній Барт стверджує те, що ми пропонуємо назвати «референційною певністю».

Зауважимо, що, немов передбачаючи способи міфологізації цієї референційної певності, автор Camera Lucida (у цьому ж фрагменті 34) одним махом відкидає як майбутній пікторіальний анімізм Мітчелла, так і тотожно-обернену йому позицію Каллера, який лише замінює на знак «мінус» Мітчелловий знак «плюс». Автор Camera Lucida попереджає, що його не цікавить «“життя” фотографії (суто ідеологічне поняття)» (Barthes, 1980, p. 128). Слід відмітити, що український переклад Camera Lucida пропонує дещо іншу версію цього місця, вставляючи перед фотографією прийменник «на» («“життя” на фотографії») і таким чином применшуючи радикальність цього твердження (Барт, 2022, с. 113–114). Однак ми тут слідуємо

за усталеною версією розуміння цього місця, запропонованою англійським перекладачем і близьким другом Барта Річардом Говардом, який обходиться без прийменника «на» (Barthes, 1981, p. 81), також відсутнього у французькому оригіналі: la “vie” de la photo (Barthes, 1980, p. 128).

У супереч майбутнім спробам реміфологізувати пізнього Барта він недвозначно стверджує, що його цікавить не утвердження міфу (до якого він ставиться з не меншою підозрою, але вже без колишнього інтересу), а те, для позначення чого він використовує знамениту номіналізацію *passé composé*: Ça-a-été – that-has-been в англійському перекладі Річарда Говарда (Barthes, 1981), «це-вже-було» в українському перекладі Олени Червоник (Барт, 2022). Справжність того, існування чого засвідчує фотографія (те, що ми запропонували назвати «референційною певністю»), пізній Барт більше не ставить під сумнів, тоді як у раннього Барта слово «справді» завжди має іронічний відтінок.

Попри те що підозра до референта пронизує думку раннього Барта, можна виділити пунктир окремих моментів, у яких його певність щодо референційної ілюзії немов розчинялась, покривалась тінню сумніву, яка провіщала появу Барта пізнього. Можливо саме це дало змогу автору Camera Lucida провокативно заявити, що він завжди був реалістом (Барт, 2022, с. 121–122). Роблячи це зізнання, пізній Барт обертає з ніг на голову (чи навпаки) свою тезу про фотографію як «повідомлення без коду», яку він розвінчував у ранніх есеях «Фотографічне повідомлення» і «Риторика зображення», створюючи цим обертанням відчуття когнітивного запаморочення (принаймні в авторки цієї статті).

З іншого боку, в есеї «Фотографічне повідомлення» (1961) з'являється (дійсно безсумнівний) момент мерехтливої появи пізнього Барта. Говорячи про травматичну фотографію, щодо якої автор «Фотографічного повідомлення» навіть формулює, за його словами, «щось на зразок закону», згідно з яким, «“міфологічний” ефект фотографії обернено пропорційний її травматичному ефекту» (Barthes, 1977, p. 31), ранній Барт майже впритул наближається до своєї пізньої позиції, яку ми назвали референційною певністю. Кілька дослідників (Oxman, 2010, pp. 74–75; Prosser, 2004, pp. 214–215)

цитують і коментують це особливе місце з «Фотографічного повідомлення», у якому Барт запитує про можливість денотації у фотографії (на нашу думку, тут точніше було б говорити про референт), вагаючись між двома сферами, у яких денотація / референт дійсно може з'явитись: нейтральним і травматичним, і, зрештою, надаючи перевагу останньому як сфері колапсу значень як повному виходу за межі сітки кодів (Barthes, 1977, pp. 30–31).

Детальніший розбір цього надзвичайно плідного для подальшого дискурсу фотографії (у вузькому сенсі слова «дискурс») вибору раннього Барта на користь травматичного ми вимушені (через брак обсягу) винести за дужки. Зауважимо лише принагідно, що, на нашу думку, *punctum* пізнього Барта належить не стільки до категорії травматичного, попри те що етимологічно обидва слова пов'язані з раною, на що звернув увагу Джей Проссер (Prosser, 2004, p. 215), скільки до категорії нейтрального, у складці якого виникає цей особливий референційний контакт. Попри мерехтливую появу пізнього Барта у цьому особливому місці «Фотографічного повідомлення», ранній Барт з його критикою референційної ілюзії таки бере гору, зрештою ставлячи під сумнів (навіть щодо травматичного фото) «певність у тому, що сцена “насправді” відбулася: фотограф повинен був бути там (міфічне визначення денотації)» (Barthes, 1977, p. 30). Для раннього Барта будь-яка форма референційної певності позначена в кращому випадку недалекою наївністю, за якою, однак, часто приховується ідеологічна підступність.

Методологічна підозра до референційної ілюзії мала потужний вплив на критичну практику декодування фотографічних зображень (насамперед новинних і рекламних), найбільш систематичним застосуванням якої досі лишається книжка Джудіт Вільямсон «Декодуючи рекламні повідомлення: ідеологія і значення в рекламі» (1976). Вільямсон немов дописує есей Барта «Риторика зображення» (1964) з його знаменитим декодуванням реклами пасти «Панзані». Однак Вільямсон далеко не єдина, хто застосувала Бартову методологію декодування. Значний вплив цієї методології на програму Бірмінгемського центру досліджень сучасної культури, а отже, і дисципліни Cultural Studies у період її ствердження на

початку 1970-х, це широко відомий факт інтелектуальної історії. Ще до того, як «Риторика зображення» буде включено у згадану вище впливову збірку «Зображення – музика – текст» (1977), англійський переклад цього есею вже з'явився в першому, інавгураційному, випуску щорічника Бірмінгемського центру досліджень сучасної культури *Working Papers in Cultural Studies* (Barthes, 1971). А через два роки в цьому ж щорічнику виходить друком програмна розвідка Стюарта Голла «Детермінація новинних фотографій» (1973), яка згодом неодноразово передруковалась у різних виданнях (Hall, 1981). У цій розвідці Голл застосовує методологію раннього Барта для декодування новинних фотографій як ідеологічних повідомлень. Спираючись на Барта, Грамші й Альтюссера (саме у такій послідовності), Голл доходить висновку про тавтологічність новинних фотографій, які лише ганебно відсилають до реальності: «ідеологічні концепції, втілені у газетних фотографіях і заголовках, не продукують нових знань про світ. Вони продукують визнання світу таким, яким ми вже навчилися його привласнювати» (Hall, 1981, p. 240). У дусі раннього Барта Голл наполягає, що, попри «новизну» новинних фотографій, вони лише підтверджують незмінність домінантного бачення реальності.

Декодування фотографічних зображень стало узвичаєною практикою з різною мірою залучення критики ідеології, породивши субдисципліну візуальної риторики. Одна з найцікавіших дослідниць у цій сфері Кара Фіннеган, однак, зізналась у відчутті втоми від зведення зображень до «маленьких візуальних промов», яке вона виводить із методології раннього Барта (Finnegan, 2004, p. 212). За «структурним законом зміни форм», якщо скористатись формулюванням самого Барта, із цієї втоми виникає візуальний поворот, який намагається звільнити зображення від гніту лінгвістичної моделі. Маятник, пройшовши конструктивістську фазу заперечення реальності, гойднувся в протилежний бік. Але показово, що у випадку пікторіального анімізму Мітчелла ми маємо справу не з розмиканням дужок довкола референта, а з наділенням зображень агентністю.

Мітчелл немов умисне оминає питання референції (як не достатньо химерне?) у своїй спробі навести чіткість «розмитій концепції» життя зображень. Це особливо помітно

у специфічній концептуальній рамці, у яку він поміщає (дійсно ефективну) педагогічну вправу свого колеги, історика мистецтва Тома Каммінза: «...коли студенти насміхаються над ідеєю магічного зв'язку між фотографією і тим, що на ній зображено, попросить їх взяти фотографію своєї матері і вирізати очі» (Mitchell, 2005, р. 9). Для Мітчелла, схоже, переконливість цієї вправи засвідчує не стільки те, що ми запропонували називати референційною певністю (надто банально?), скільки наявність окремого від нашої волі життя і воління зображень (хто ж хоче, щоб йому вирізали очі?).

Елкінс пояснює притягальну силу Camera Lucida тим, що вона опинилася біля витоків афективного (і, додамо від себе, візуального) повороту, який продовжує визначати сучасний інтелектуальний ландшафт, підмічаючи: «До того, як світ мистецтва був захоплений афектами та ідентичністю, книга Барта була аномалією, яку потрібно було виправити, щоб нею можна було користуватися. Тепер вона здається набагато ближчою, а її теплота і химерність – цілком доречними» (Elkins, 2011, р. 9). І, дійсно, після того як питання Мітчелла «Чого хочуть картинки?» увійшло до університетських навчальних програм, пізній Барт може навіть здатися надто стриманим і недостатньо химерним (як це демонструє Елкінс у своїй відповіді на Camera Lucida, немов екстраполюючи темну химеру Бартової «світлої» книжки). Елкінс продовжує рухатись у напрямі загальної тенденції зміни концепції реального, яку ще в середині 1990-х влучно схарактеризував Гел Фостер: «... від реального, яке розуміють як ефект репрезентації, до реального, яке розуміють як подію травми» (Foster, 1996, р. 107). Питання референта (Елкінс говорить про «індексальність» фотографії), схоже, продовжує залишатися на теоретичних маргінесах, у сфері незначущого, нецікавого і наївно банального.

Джудіт Вільямсон розпочинає своє декодування реклами, натхненне раннім Бартом, розрізненням між означуванням і референтом (не менш ефективним за вправу Каммінза): означуване – це ментальний образ коня, тоді як референт – це те, що може ударити копитом (Williamson, 2002, р. 20). Однак у дусі раннього Барта цей багатообіцяючий початок залишається немов винесеним за дужки, губиться на маргінесах декодувального азарту, який веде

дослідницю лабіринтами «референційних систем» (так Вільямсон називає культурні коди, які реклама привласнює і спрямовує на обслуговування товарно-грошових відносин). Пізній Барт, який не може отямитись від втрати матері, здобуває сміливість і навіть зухвальство стверджувати те, що він раніше відкидав як наївну банальність, за якою криється підступна ідеологічна підміна. Але чи не є методологічна підозра раннього Барта, його невтомне викриття референційної ілюзії лише зворотним боком референційної певності Барта пізнього? Інакше кажучи, чи не можемо ми примирити раннього і пізнього Барта у їхньому спільному пошуку втраченого референта? Фігура пошуку з його процесуальним виміром обіцяє якщо не вирішити суперечність остаточно, то принаймні не уникати її.

Як післямову дозволимо собі – у дусі раннього Барта – накреслити попередню програму такого примирення, актуальну для епохи «постправди». Поява цифрової фотографії лише посилила епістемологічну непевність щодо референта, водночас підозра до реальності в наш час (за «структурним законом зміни форм»?) уже перестала бути критичною позицією і опинилася в руках цинічних владних режимів. Ми не можемо обмежитися критикою референційної ілюзії чи говорити про референт лише там, де відбувається колапс значення. Водночас ми також не можемо повернутися до непроблематизованої безпосередності зв'язку фотографії з реальністю. Між фотографією і реальністю дійсно перебуває багато кодів, і не лише культурних (про які говорив Барт), але й технічних. Однак це не означає, що ми приречені на те, що всяка вказівка на реальність обертається референційною ілюзією за визначенням.

Пізній Барт наблизився до того, щоб розімкнути дужки довкола референта, хоч і зробив це в радикально приватний спосіб, винісши за дужки все соціально значуще, охоплене безмежною категорією *studium*. Ризикуючи видатись надто банальними, ми маємо протиставити загальній концепції «референційної ілюзії» щось більше за безпосередню певність приватної афектованості. Ми маємо виробити не менш загальну концепцію референційної певності, навіть якщо вона буде процесуальною. Ми маємо запитати, чи не здатні ці дві явно

(чи позірно) протилежні теоретичні концепції («референційної ілюзії» і «референційної певності») працювати спільно на практиці?

Візьмемо показовий приклад – знаменитий аналіз фотографічного зображення, проведеного спільнотою Bellingcat щодо збиття російськими військами літака рейсу МН17 17 липня 2014 року. Базуючись на фотографічних зображеннях, доступних із відкритих джерел, цей аналіз підтвердив, що літак збили саме російські війська. Чи не можемо ми розглядати цей аналіз у термінах Барта: як поступ від первинної ситуації референційної ілюзії до фінальної ситуації референційної певності? Тоді референційна певність – це вже не проста даність, а результат роботи, яка потребує по-бартівському прискіпливого і щільного розглядання фотографічного зображення (до повного «виснаження» його значення). У випадку дослідження Bellingcat в основі цього прискіпливого розглядання лежить не персональна афектованість, а чітко вироблені й публічно доступні процедури верифікації: від гео- і хронології до відшукування у складках нейтрального ледве

помітних маргінальних деталей, які можна було б охарактеризувати як аперсональний *punctum*. У розслідуванні збиття літака рейсу МН17 спільнотою Bellingcat визначальна деталь, яка дала змогу встановити референційну певність, це вм'ятина на установці «Бук 332», зафіксована на серії фотографічних зображень. Саме цей аперсональний *punctum* допоміг остаточно ідентифікувати російський «Бук 332» як зброю, яка нанесла фатальний удар по пасажирському літаку (Плюк, 2019, р. 63).

В епоху «постправди» є питання, які варті того, щоб їх ставити, не відокремлюючи високу теорію від приземленої практики. Окреслена трансформація підходу до фотографічного зображення у Барта не повинна залишатися лише теоретичними питанням і має вийти у практичні сфери. Ми маємо зрозуміти, яким чином можна поєднати критику референційної ілюзії раннього Барта з віднайденням референційної певності пізнім Бартом і що ці протилежні теоретичні настанови відкривають у нашому практичному пошуку (втраченого) референта.

References:

- Bachmann-Medick, D. (2016). *Cultural turns: New orientations in the study of culture*. Walter de Gruyter.
- Barthes, R. (1957). *Mythologies*. Éditions du Seuil.
- Barthes, R. (1961). Le message photographique. *Communications*, 1, 127–138.
- Barthes, R. (1964). Rhétorique de l'image. *Communications*, 4, 40–51.
- Barthes, R. (1971). Rhetoric of the image (S. Heath, Trans.). *Working Papers in Cultural Studies*, 1, 37–51.
- Barthes, R. (1977). *Image-music-text* (S. Heath, Trans.). Hill and Wang.
- Barthes, R. (1980). *La chambre claire: Note sur la photographie*. Cahiers du cinéma/Gallimard/Seuil.
- Barthes, R. (1981). *Camera lucida: Reflections on photography* (R. Howard, Trans.). Hill and Wang.
- Barthes, R. (1986). Towards a semiotics of cinema. In J. Hillier (Ed.), *Cahiers du cinéma 1960–1968: New wave, new cinema: Reevaluating Hollywood* (A. Williams, Trans., pp. 276–285). Harvard University Press.
- Barthes, R. (1989). *The rustle of language* (R. Howard, Trans.). University of California Press.
- Барт, Р. (2022). *Camera lucida. Нотування фотографії*. (О. Червоник, пер.). MOKSOP. Barthes, R. (2022). *Camera lucida. Notuvannia fotografii*. (O. Chervonyk, Per.) MOKSOP [in Ukrainian].
- Batchen, G. (Ed.). (2009). *Photography degree zero: Reflections on Roland Barthes' Camera Lucida*. MIT Press.
- Culler, J. (2002). *Barthes: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Elkins, J. (2011). *What photography is*. Routledge.
- French, P. (2019). *Roland Barthes and film: Myth, eroticism and poetics*. Bloomsbury Academic.
- Finnegan, C.A. (2004). Doing rhetorical history of the visual: The photograph and the archive. In M. Helmers & C.A. Hill (Eds.), *Defining visual rhetorics* (pp. 195–214). Lawrence Erlbaum Associates.
- Foster, H. (1996). Obscene, abject, traumatic. *October*, 78, 107–124.
- Hall, S. (1981). The determination of news photographs. In S. Cohen & J. Young (Eds.), *The manufacture of news: Social problems, deviance and the mass media*. Constable & Robinson.
- Ilyuk, Y. (2019). Journalistic investigations in the digital age of post-truth politics: The analysis of bellingscat's research approaches used for the (re)construction of the mh17 case. *Perekrestki*, 1, 56–78.
- Jameson, F. (1981). *The political unconscious: Narrative as a socially symbolic act*. Cornell University Press.
- Khapaeva, D. (2024). *Putin's dark ages: Political neomedievalism and re-Stalinization in Russia*. Taylor & Francis.

- MacCabe, C. (1997). Barthes and Bazin: The ontology of the image. In J.-M. Rabaté (Ed.), *Writing the image after Roland Barthes* (pp. 71–76). University of Pennsylvania Press.
- Mitchell, W.J.T. (2005). *What do pictures want?: The lives and loves of images*. University of Chicago Press.
- Ogden, C.K., & Richards, I.A. (1923). *The meaning of meaning: A study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism*. Harcourt, Brace & World.
- Oxman, E. (2010). Sensing the image: Roland Barthes and the affect of the visual. *SubStance*, 39 (2), 71–90.
- Prosser, J. (2004). Buddha Barthes: What Barthes saw in photography (that he didn't in literature). *Literature and Theology*, 18 (2), 211–222.
- Saussure, F. de. (1916). *Cours de linguistique générale* (C. Bally & A. Sechehaye, Eds.). Payot.
- Sawyer, R. K. (2002). A discourse on discourse: An archeological history of an intellectual concept. *Cultural Studies*, 16 (3), 433–456.
- Williamson, J. (2002). *Decoding advertisements: Ideology and meaning in advertising*. Marion Boyars.
- Yacavone, K. (2019). Image, affect, and autobiography: Roland Barthes' photographic theory in light of his posthumous publications. In M. Durden & J. Tormey (Eds.), *The Routledge companion to photography theory* (pp. 309–322). Routledge.

Бубенок Олег Борисович,
доктор історичних наук, професор,
керівник відділу Євразійського степу
Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України
orcid.org/0000-0002-0104-6081
helgebub@gmail.com

Сошніков Андрій Олександрович,
доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри музейно-туристичної діяльності
Харківської державної академії культури
orcid.org/0009-0003-1240-6091
soshnikov.ao1972@gmail.com

Тортіка Марія Валеріївна,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри музейно-туристичної діяльності
Харківської державної академії культури
orcid.org/0000-0001-9674-5629
torteka@ukr.ne

ТЮРКСЬКІ ВПЛИВИ НА КИЛИМАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І БОЛГАРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ КОЛЕКЦІЙ МУЗЕЇВ ХАРКОВА І СОФІЇ)

У цьому дослідженні розглянуті загальні східні витоки українського та болгарського килимарства. Слово «килим» має тюркську етимологію, що вказує на його східне походження. У дослідженні розглядається технологія виготовлення килимів, у тому числі використання вертикальних ткацьких верстатів у Центральній Україні, аналогічних тим, які використовуються в Туркестані. Слобожанщина особливо цікава, оскільки вона була відома своїм коцарством – видом килимарства, у якому використовувалася довга шерсть. Проведене дослідження дає змогу припустити, що навички килимарства прийшли на Слобожанщину з переселенцями з правобережжя Дніпра і лягли в основу харківського коцарства. У Болгарії килимарство століттями розвивалося як домашня індустрія, де навички передавалися з покоління в покоління. З'явилися дві техніки: прасувальна і тканина. У техніці Котлен були використані вишиті фігури по контурах, тоді як у чупровських килимах використовувалися дрібні геометричні мотиви. Використовувалися натуральні барвники, у тому числі індиго, синій, червоний і зелений. На багатьох килимах були зображені стилізовані зірки, квіти і тварини. Болгарські килими мають схожість з килимами із Центральної Азії (казахськими, турецькими, монгольськими) своїми візерунками.

Ключові слова: коци, коцарство, килимарство, музеї, музеєфікація, культурна спадщина, культура та побут народів Болгарії й України.

Bubenok Oleg,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Eurasian Steppe Department
A. Yu. Krivsky Institute of Oriental Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
orcid.org/0000-0002-0104-6081
helgebub@gmail.com

Soshnikov Andriy,

*Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Museum and Tourism Activities
Kharkiv State Academy of Culture
orcid.org/0009-0003-1240-6091
soshnikov.ao1972@gmail.com*

Tortika Maria,

*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Museum and Tourism Activities
Kharkiv State Academy of Culture
orcid.org/0000-0001-9674-5629
torteka@ukr.net*

TURKIC INFLUENCES ON THE CARPET-WEAVING TRADITIONS OF LEFT-BANK UKRAINE AND BULGARIA (BASED ON COLLECTIONS FROM THE MUSEUMS OF KHARKIV AND SOFIA)

This study explores the Eastern origins of Ukrainian and Bulgarian carpet weaving. The word “carpet” has a Turkic etymology, indicating its Eastern roots. The research examines carpet-making techniques, including the use of vertical looms in Central Ukraine, similar to those in Turkestan. Slobozhanshchyna is particularly noteworthy for its “kotsarstvo”, a type of carpet-making that utilized long wool. The findings suggest that carpet-weaving skills were brought to Slobozhanshchyna by settlers from the right bank of the Dnipro River and formed the basis for Kharkiv’s kotsarstvo.

In Bulgaria, carpet weaving developed over centuries as a domestic craft, with skills passed down through generations. Two main techniques emerged: the “prasovalna” (pressing) and “tkana” (woven) methods. In the Kotlen technique, embroidered figures outlined designs, while Chuprene carpets featured small geometric motifs. Natural dyes such as indigo, blue, red, and green were used. Many carpets depicted stylized stars, flowers, and animals. Bulgarian carpets bear similarities to those from Central Asia (Kazakh, Turkish, and Mongolian) in their patterns.

Key words: kotsi, kotsarstvo, carpet weaving, museums, museification, cultural heritage, culture and traditions of Bulgaria and Ukraine.

Вступ. В українській і болгарській мовах є слова, дуже схожі за вимовою та семантичним значенням. Серед них виділяється спільне слово «килим», яке позначає повстяний виріб із візерунком для покриття підлоги або оздоблення стін. Є підстави вважати, що, незважаючи на широке розповсюдження таких виробів у Європі, вони походять зі Сходу. На це може вказувати тюркська етимологія слова «килим», хоча, можливо, це слово тюрки запозичили у персів (*kelim*, *gelim*, що означає «килим без ворсу»).

Орнаментальні мотиви болгарських килимів, представлених в експозиціях Інституту етнології та фольклористики Болгарської академії наук та Національного історичного музею Болгарії знаходять свої відповідники в етнографічних експозиціях Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова. Цей факт настановив на думку, що орнаментация українських

та болгарських килимів має спільне походження. Власне в цьому і полягає наукова новизна цього дослідження.

Витоки українського килимарства вивчали Д. К. Зеленін, Б. Крижанівський, А. Зарембський, С. О. Біляєва, Г. Когут, С. А. Таранушенко. Вони неодноразово звертали увагу на те, що виготовлення українських килимів формувалося під безпосереднім впливом східних традицій. У галузі дослідження болгарського килимарства особливо примітні праці Велева, С. Тачевої, С. Йорданова, Д. Курмушової. Болгарські дослідники, з одного боку, вважали, що місцеве килимарство є продовженням стародавніх фракійських традицій, але з іншого боку, технологія виробництва килимів показала вплив традицій країн Сходу, в тому числі населених тюркомовними народами. Однак ніхто не помітив спільні східні витoki українських і болгарських килимів.

Метою цього дослідження є визначення спільних східних рис килимарства українців і болгар.

Ступінь розробленості проблеми. Вихідним матеріалом для цього дослідження послужили колекції килимів, що містять музеї України та Болгарії: у Болгарії це етнографічний музей при Інституті етнології та фольклористики Болгарської академії наук, національний історичний музей у Софії, в Україні – Полтавський краєзнавчий музей імені В. Кричевського та Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова. Були також використані матеріали з експозиції Музею килима в Ашхабаді. Використано також репродукції килимів із публікацій українських і болгарських дослідників, інтернет-сайти, присвячені болгарському й українському килимарству.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль у виявленні витоків килимарства відіграє вивчення техніки виготовлення килимів. Так, звернено увагу на технологію виготовлення килимів Центральної України, де вони виготовлялись як на вертикальних, так і на горизонтальних ткацьких верстатах. Ще в першій половині ХХ ст. деякі центрально-українські килими з геометричним орнаментом виготовлялися на горизонтальних ткацьких верстатах, як у Туркестані.

У зв'язку із цим особливий інтерес становлять килими-коци із Слобожанщини. У Харкові є вулиця, яка пролягає від Благовіщенського собору до Привокзальної площі, що отримала назву Коцарська через майстрів, які оселилися за валами Харківського городища на території передміської Залопанської слободи наприкінці XVII–XVIII ст. і виготовляли так звані коци – ворсові килими з довгої вовни. Свого розквіту харківське коцарство досягло у ХІХ ст., адже в цей час набуло значного поширення вирощування овець на сировину. Так, М. Ф. Сумцов зазначає, що «в «Топографическом описании Харьков. Намѣстничества» 1788 р. коцарство рахується як корисне ремесло. Докладніш про коцарство сповіщає Топчієв в споминах своїх за 1809 р. Вказавши, що в Харківщині було багато овець у панів і селян, Топчієв далі каже, що вовна йшла здебільшого на місцеву одєжину та на коци. Коцями торгували на ярмарках, іноді в окремих крамницях або міняли їх на вал (просту вовну). Купували їх як багаті люди, котрі

вистилали ними долівки або вішали на стінах понад ліжками, так і вбогі люди, котрі устиляли ними лави. Любили їх також воєнні того часу, так що були навіть якісь-то офіцерські коци» (Сумцов, 1918, с. 64).

У 1841 р. Слобожанщина після Таврії посідала друге місце за кількістю овець в Україні. У Харкові вовну продавали на Троїцькому ярмарку, який називають ще й «Вовняним» (Сумцов, 1918, с. 55). Кількість коцарських виробів налічує десятки тисяч. Наприклад, у 1814 р. їх було виготовлено 26 000, а в 1850-х рр. – щорічно 25 000. На той час коцарський промисел становив 3% від сукупності харківського кустарного, ремісничого та фабричного виробництва. Однак протягом 1870-х рр., не витримавши конкуренції з фабричними килимами, він занепав, і до 1879 р. налічував лише 4000 виробів (Сумцов, 1918, с. 65).

У 1902 р. на прохання етнографа Василя Бабенко вже літня професійна коцарка дістала зі свого горища верстат, збрала необхідні інструменти і виготовила зразки коців, які експонувалися в етнографічному розділі виставки XII Археологічного з'їзду в Харкові (Сумцов, 1918, с. 65). Колекції цієї виставки стали основою для збірок Етнографічного музею Імператорського Харківського університету (1904–1918 рр.), етнографічного відділу імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка при новоствореному Музеї Слобідської України імені Г. С. Сковороди (з 21 січня 1920 р.) та Харківського історичного музею (початок 1930-х рр.) (Буличева, 2003, с. 72–76).

Предметом нашого дослідження стали три зразки, що зберігаються у фонді «Тканини» Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова (іл. 5–7). Один із них був внесений до інвентарної книги ХІМ у березні 1948 р. Він експонувався на етнографічній виставці XII Археологічного з'їзду, а потім увійшов до колекції Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди. Інший був зафіксований у книзі надходження ХІМ у 1946 р. Записів про те, що він попереднє зберігався в інших музеях нема, але шифр (№ 1256) дає змогу зробити висновок, що він перебував у колекції Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди. Останній коц був (без жодних відомостей про його походження) придбаний у громадян, які мешкали на вулиці Клочківській, де зараз розташований новий житловий комплекс.

Два з них – килими з густим довгим ворсом (інв. № 7462, 7079) і один коц-попона (інв. № 584), майже не схожий на перші, які теж дуже різняться між собою. Однак головна відмінність усіх трьох коців від інших ворсових килимів – це смуга гладкого ткання між кожними двома сусідніми ворсовими рядками. Ширина цієї смуги в усіх трьох коців коливається від 11 до 25 мм. Кількість рядків у смузі гладкого ткання відзначається товщиною нитки піткання.

«Строкатий» коц (інв. № 7079) виготовлений з овечої вовни на конопляній основі. Він має розміри 147 x 226 см і важить 5 кг 700 г. Ворс завдовжки 3–4 см нарізано з товстої нещільно крученої пряжі семи кольорів: зеленого, жовтого, морквяного, червоного, білого, фіолетового та чорного. Коц має три кола облямівки поза основною частиною. Перша «зовнішня» складається із чорних і жовтих елементів, розташованих у шаховому порядку. Друга «середня» – найширша, червоного кольору із зеленими ромбами. Третя облямівка – це просто біла смуга навколо середини коца. Центральна частина коцу складається з меланжевих зелених ромбів, поділених між собою червоно-фіолетовою діагональною сіткою. Деякі ромби мають жовту середину з фіолетовим центром, а інші – фіолетову середину з білим центром. Цікаво, що в першій горизонтальній смузі з 4 цілих ромбів і двох половинок з боків ромби більш складні за кольором, ніж у решті частини

коца, але в подальшому коцарка, очевидно, вирішила спростити собі роботу й не робити таких частих колірних переходів. Це, а також той факт, що вертикальні смуги середньої облямівки закінчуються неповними ромбами, підтверджує думку, що самі візерунки виводять не за готовими зразками й малюнками, а просто напам'ять. Щодо стану збереженості, то загалом коц цілий, але нижній край неабияк зношений: перший ворсовий ряд із можливих 45 елементів орнаменту має тільки 22 ліворуч і 7 праворуч, а в другому – 30 ліворуч і 6 праворуч. Порівняно із цим решта втрат ворсових вузлів є незначними. Верхня половина коца дуже вицвіла, особливо зовнішня облямівка й середня частина. Є чітка лінія розмежування, що можливо, якщо вовна для нього фарбувалася не вся одразу, а двома окремими партіями, і друга партія фарби була неякісною. Також здається, що вовна з другої партії спочатку була світло-сірою, що також вплинуло на стійкість пізнішого забарвлення.

Попону (інв. № 584) (іл. 5) виготовлено на конопляній основі з овечої вовни й пеньки. Ширина внизу виробу 164 см, вгорі – 155 см, довжина 196 см загальної частини та близько 60 см на «китиці», вага попони – 3 кг 700 г. Основа попони, схоже, була натягнута не однією суцільною ниткою (як в інших коцах), а окремими відрізами, що дають зі своєї довжини 2 вертикальні нитки. Про це свідчить наявність у попони ниток основи (з 36-ї по 39-ту

та з 46-ї по 51-шу), що являють собою скручування конопляної мотузки з ще й досі яскравою жовтою вовною. Це одна з ідентифікаційних рис цієї попони. Її також можна впізнати за доданими у двох місцях парами ниток основи й за різними «китицями», з яких ліва наприкінці в чотири рази товща, ніж права. Спочатку попона мала жовтий колір завдяки тому, що конопляну мотузку піткання змотано із жовтою вовною. Однак із часом вовна втратила яскравість і зрівнялася з кольором пеньки. Як уже згадувалось вище, тло попони гладко виткане, а барельєфний візерунок на ньому створюється нав'язуванням ворсових вузлів, щільність яких вища в середній частині коца. І хоча в попоні чергування гладких смуг із ворсовими рядками збережено від початку до кінця, вертикальне розташування вузлів на одній парі ниток в основній частині відсутнє, натомість застосовано їх шаховий порядок. Довжина ворсу попони коротша порівняно з іншими коцами і становить 2–2,5 см. Композиція попони класична, з декількох шарів облямівки та основної частини. Середня облямівка найширша, фіолетові вузли на ній викладені гострими хвилями.

У центральній частині зображено буряково-фіолетово-червону голову лева на зеленому фоні. Стан – дуже зношена, добре збереглася тільки гладко виткана частина. Багато ворсових вузлів втрачено через первісне розріджене розташування та тривале використання.

Червоно-синій «великий» коц з експозиції музею «Наш край у IX–XVIII ст.» (інв. № 7462) (іл. 6) виготовлений повністю з овечої вовни. Основа – тонка груба вовна подвійної скрутки білого кольору, піткання – майже така ж, але слабшої скрутки вовна червоного кольору, ворс – непряда вовна, посмикана товстими пасмами. Його довжина становить 285 см, ширина внизу 200 см, вгорі – 194 см. Вага цього велетня – 14 кг 400 г, а довжина ворсу – від 10 до 14 см. Імовірно, спочатку він був набагато важчим (на чверть, а то і на третину), оскільки сильно зношений і багато вузлів мають тільки половину ворсистості частини. Композиційна та кольорова гама велетня така: коц має одну широку облямівку у 20–22 см нині сірого кольору й основну частину із червоно-білих ромбів, поділених між собою синіми смугами. Сьогодні видно лише 4 кольори (білий, червоний, синій, сірий),

а в реєстраційній картці 1960 р. підкреслено, що червоні ромби «орнаментовані білою, блакитною, синьою, чорною і сірою вовною». Можна припустити, що ця вовна спочатку була сірого кольору і такою пішла на тіло облямівки, а потім пофарбована в чорний колір. Пізніше забарвлення чорного орнаменту вицвіло й залишився початковий природний сірий відтінок вовни, внаслідок чого облямівка стала одноколірною і без малюнка. Те саме могло статися і з основною частиною коца. Його також ткали напам'ять, бо всі ромби в ньому схематично неправильні та несхожі між собою. Утім, всі похибки згладилися внаслідок довгого ворсу. Довгий ворс зовні створює ілюзію доброго збереження цього коцу, але зворотна частина має багато штопаних і нештопаних отворів і потребує ґрунтовної реставрації.

За словами майстра декоративно-ужиткового мистецтва І. З.-М. Шегди, усі три коци були виткані на вертикальних верстатах. Це пов'язане з тим, що, по-перше, у двох з них є додавання у середині ткання ниток основи шляхом перекиду через попередній ряд піткання, що практично неможливо на горизонтальному ткацькому верстаті; по-друге, розмір хат тоді не дозволяв розміщення в них горизонтальних верстатів, які б ткали полотно ширше 55 см. А ширина наших коців знизу становить: 147, 164 та 200 см. Це було можливе тільки на вертикальному верстаті, що приставлявся до

вільної стіни, як описав В. О. Бабенко (Шегда, 2019, с. 138). На користь вертикального верстата також говорить повільне зменшення ширини в коцах знизу й догори на 5–10 см.

Ретельне вивчення цих трьох типів коців показало, що, незважаючи на всю свою унікальність, харківські коци мають багато спільного з килимами інших регіонів України. Наприклад, у навколишніх землях вертикальний верстат для ткання килимів називали «кросно», а харківські коцарі – «разбої». Крім того, тільки в коцах один ряд ворсових вузлів перемежається з декількома рядками піткання. Саме наявність смуги гладкого ткання між ворсовими рядами та довгий ворс виділяють коци в окремий вид махрових килимів. Тільки в Харкові використовували особливу техніку ткацтва на вертикальному верстаті.

Ці килими мають ромбоподібний орнамент, який також характерний для Центральної України. Ромбоподібний орнамент є дуже давнім і поширеним декоративним елементом в тюркському килимарстві. Цей ромбічний орнамент у різних кольорах і варіаціях можна зустріти там всюди. Що стосується харківських коців, то за декоративною семантикою вони подібні до тюркських джужльхірсів. Ці килими з лаконічними і виразними візерунками у червоно-чорно-синій гамі часто зустрічаються у Самарканді. За словами Е. Гюль, їх історія може бути простежена до I тис. до н. е.

(Gyul, 2011). Слобожанський коц схожу кольорову гаму. Основне поле килима – червоне; білі, сині, червоні ромби накладаються один на одного. У киргизькому орнаменті цей візерунок можна інтерпретувати як зображення рунічної графеми «дім». Подібні геометричні символи і кольори на казахських килимах означають достаток, багатство і щастя. Не випадково слобожанські килими з довгим ворсом були невід’ємною частиною весільних обрядів, що також опосередковано розшифровує символіку цього давнього орнаменту.

Цілком вірогідно, що навички килимарства прийшли на Слобожанщину разом із переселенцями з Правобережжя Дніпра та лягли в основу харківського коцарства. Гіпотезу про тюркський фактор у формуванні коцарства підтримує Е. Гюль, яка проводить аналогію із самаркандськими джувльхірсами (Gyul, 2011).

Що стосується території Болгарії, то традиція виготовлення килимів там протягом століть розвивалася для задоволення особистих і родинних потреб. Ткацькі навички передавалися з покоління в покоління в колі домашнього побуту. Так, наприклад, Фелікс Каниц – австро-угорський археолог, етнограф, історик і художник середини ХІХ ст., який неодноразово відвідував Болгарію, пише: «...У Болгарії добре розвинена вітчизняна промисловість. У багатьох болгарських селах і містах створюють пояси (ремін), ножі, різні металеві прикраси, гончарні вироби, дерев’яні вироби, вітрила – бавовняні і шовкові, килим, гайтани й багато інших. Найбільше мені подобаються болгарські килими. Різні фарби і квіти дуже добре складені і майстерно збудовані...» (Килимарството в България).

Як встановили етнологи, у Болгарії існували дві техніки орнаментування декоративної тканини – гладка та з переплетенням. У Болгарії вироблялися саме килими – двосторонні й виткані на вертикальному станку. Поширення отримали два способи формування фігур. Для котленської техніки є характерним хажурне вишивання фігури по контуру, а із застосуванням чіпровської техніки ажюри відсутні (Килимарството в България).

У Болгарії найстаріші котленські килими виробилися з козячої вовни й називалися «чол». Візерунки котлінських килимів здебільшого складалися з геометричних фігур, але пізніше,

з розвитком техніки, почали з’являтися стилізовані квіти, зображення тварин і людські фігури. На багатьох котелських килимах уже ставилося ім’я власника, рік виготовлення та ім’я майстра. Найбільш поширеними кольорами були індиговий, блакитний, червоний, вишневий, оливково-зелений, чорний, але завжди переважає тільки один. Характерно, що для фарбування вживалися суто натуральні барвники, взяті в природі. Скажімо, зелений колір отримували з горіхового листя. Дуже типовим візерунком на таких килимах були сильно стилізовані зірки з гачками на кінцях, так звані кучеряві зірки. Впліталися в килими і такі зображення предметів побуту, як дерев’яні прапорці й пастуші палиці.

Чіпровські килими виготовлялися із чистої вовни й бавовни. Для них характерні невеликі геометричні мотиви на основі трикутних форм. Робляться вони двосторонніми, з одним або більше бордюрами і центральним полем. У чіпровських килимах для колірної гами також використовуються цілком природні барвники. Характерні забарвлення – фіолетове, коричневе, зелене, кольору охри.

Однак хотілося б додати, що геометричний орнамент багатьох килимів Центральної України, Слобожанщині та Чіпровської області є дуже близьким до орнаменту туркменських килимів. Це стосується насамперед зображення хреста в ромбі, хреста у восьмиграннику, гачкуватого ромба, розетки тощо. Таку спорідненість можна побачити й у чіпровських килимах, для яких типовим візерунком є стилізовані зірки з гачками на кінцях, у народі звані «кучерявими зірками».

Потрібно зазначити, що М. Когут виявила в серії килимів, вироблених на Полтавщині у ХVІІІ ст., досить цікавий орнамент: «...головним елементом композиції служить рама-«картуш», яка була заповнена складним рослинним орнаментом. Ззовні «картуша» розміщений «бігунок», в якому повторюються рослинні мотиви» (Когут, 2008, с. 174). У підсумку дослідниця зробила висновок, що в декорі килимів полтавської губернії «сполучені різні за походженням мотиви: західноєвропейський «картуш» і східні арабські мотиви «герати» (Когут, 2008, с. 176). На жаль, М. Когут не вказала на джерело східних мотивів, але, здається, що це явище досить пізнє.

Зірчастий орнамент українських і болгарських килимів має цікаві аналогії з орнаментами килимів, що виробляються на території Середньої Азії. Зокрема, зірчастий орнамент зустрічається на казахських, турецьких, кримськотатарських в навіть монгольських килимах.

Висновки. Отже, у цьому дослідженні розглянуті загальні східні витoki українського та болгарського килимарства. Слово «килим» має тюркську етимологію, що вказує на східне походження. У дослідженні розглядається технологія виготовлення килимів, у тому числі використання вертикальних ткацьких верстатів у Центральній Україні, аналогічних тим, які використовуються в Туркестані. Слобожанщина особливо цікава, оскільки вона була відома своїм коцарством – видом килимарства, у якому використовувалася довга шерсть.

Проведене дослідження дає змогу припустити, що навички килимарства прийшли на Слобожанщину з переселенцями з правобережжя Дніпра і лягли в основу харківського коцарства.

У Болгарії килимарство століттями розвивалося як домашня індустрія, де навички передавалися з покоління в покоління. З'явилися дві техніки: прасувальна і ткана. У техніці Котлен були використані вишиті фігури по контурах, тоді як у чупровських килимах використовувалися дрібні геометричні мотиви. Використовувалися натуральні барвники, у тому числі індиго, синій, червоний і зелений. На багатьох килимах були зображені стилізовані зірки, квіти та тварини. Болгарські килими мають схожість з килимами із Центральної Азії (казахськими, турецькими, монгольськими) своїми візерунками.

Список використаних джерел:

- Бубенок, О. Б. (2015). Центральноазійський слід у килимарстві Центральної України. *Східний світ*. № 1. С. 5–12.
- Буличова, В. В. (2003). Скарби музею Слобідської України у колекції тканин Харківського історичного музею. Восьмі Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду, 12 квітня 2002 р. Харків: Майдан. С. 72–76.
- Запаско, Я. (1973). Українське народне килимарство. Київ: Мистецтво. 111 с.
- Килимарството в България URL: <https://bnr.bg/radiobulgaria/post/100230792/kilimarstvoto-v-byulgariya>.
- Когут, Г. (2003). Серія килимів невідомої полтавської майстерні XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство*. Вип. 3. С. 172–179.
- Когут, Г. (2008). Килим 1782 р. зі збірки Музею українського народного декоративного мистецтва у Києві. *Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство*. Вип. 8. С. 8–14.
- Курмушова, Д. (2022). Котленските килими – по-силни от времето. Софія. URL: <https://textile-museum.com/aktualno/kotlenskite-kilimi-po-silni-ot-vremeto.html>.
- Сумцов, М. Ф. (1918). Слобожане: історично-етнографічна розвідка. Харків: Союз. 239 с.
- Тачева, С. (1909). В люлката на времето. Софія. URL: <https://www.konkurent.bg/news/16991136006595/siyka-tacheva-predstavi-knigata-si-v-lyulkata-na-vremeto-v-montana>.
- Шегда, І. З.-М. (2019). Феномен харківського коцарства на основі досліджень коців з фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова музею. Двадцять п'яті Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції, до 165-річчя від дня народження М. Ф. Сумцова 18 квітня 2019 р. Харків: Майдан. С. 134–139.
- Gyul, E. Julkhyrs – minimalism aesthetics in steppe art JOZAN. Oriental rug news. URL: <https://www.jozan.net/julkhyrsminimalism-aesthetics-in-steppe-art/>

References:

- Bubenok, O.B. (2015). Tsentralnoaziyskiy slid u kylymarstvi Tsentralnoi Ukrainy [The Central Asian footprint in the carpet making of Central Ukraine]. *Skhidnyi svit*. № 1. P. 5–12 [in Ukrainian].
- Bulychova, V.V. (2003). Skarby muzeiu Slobidskoi Ukrainy u kolektsii tkanyn Kharkivskoho istorychnoho muzeiu [Treasures of the Museum of Slobidsk Ukraine in the fabric collection of the Kharkiv Historical Museum]. *Vosmi Sumtsovski chytannia: zbirnyk materialiv naukovoi konferentsii, prysviacheno 100-richchiu XII Arkheolohichnoho z'izdu, 12 kvitnia 2002 r.* Kharkiv: Maidan. P. 72–76 [in Ukrainian].
- Zapasko, Ya. (1973). Ukrainske narodne kylymarstvo [Ukrainian folk carpet making]. Kyiv: Mystetstvo. 111 p. [in Ukrainian].
- Kylymarstvoto v Bylhariya Retrieved from: <https://bnr.bg/radiobulgaria/post/100230792/kilimarstvoto-v-byulgariya> [in Bulgarian].
- Kohut, H. (2003). Serii kylymiv nevidomoi poltavskoi maisterni XVIII st [A series of carpets by an unknown Poltava workshop XVIII st]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Mystetstvoznnavstvo*. Issue 3. P. 172–179 [in Ukrainian].

Kohut, H. (2008). Kylym 1782 r. zi zbirky Muzeiu ukrainskoho narodnoho dekoratyvnoho mystetstva u Kyievi [Carpet of 1782 from the collection of the Museum of Ukrainian Folk Decorative Art in Kyiv]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Mystetstvoznavstvo*. Issue 8. P. 8–14 [in Ukrainian].

Kurmushova, D. (2022). Kotlenskyte kylymy – po-sylny ot vremeto. Sofya. Retrieved from: <https://textile-museum.com/aktualno/kotlenskite-kilimi-po-silni-ot-vremeto.html> [in Bulgaria].

Sumtsov, M.F. (1918) Slobozhane: istorychno-etnografichna rozvidka [Slobozhane: historical and ethnographic research]. Kharkiv: Soiuz. 239 p. [in Ukrainian].

Tacheva, S. (1909). V lyulkata na vremeto. Sofya. Retrieved from: <https://www.konkurent.bg/news/16991136006595/siyka-tacheva-predstavi-knigata-si-v-lyulkata-na-vremeto-v-montana> [in Bulgaria].

Shehda, I.Z.-M. (2019). Fenomen kharkivskoho kotsarstva na osnovi doslidzhen kotsiv z fondiv Kharkivskoho istorychnoho muzeiu imeni M.F. Sumtsova muzeiu [The phenomenon of the Kharkiv Kotsardom based on the research of Kots from the funds of the Kharkiv Historical Museum named after M.F. Sumtsov Museum]. *Dvadtsiat p'iaty Sumtsovski chytannia: zbirnyk materialiv naukovo konferentsii, do 165-richchia vid dnia narodzhennia M.F. Sumtsova 18 kvitnia 2019 r.* Kharkiv: Maidan. P. 134–139 [in Ukrainian].

Gyul, E. Julkhyrs – minimalism aesthetics in steppe art JOZAN. *Oriental rug news*. Retrieved from: <https://www.jozan.net/julkhyrsminimalism-aesthetics-in-steppe-art/> [in Uzbekistan].

УДК 327.477

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.34>

Воронова Надія Сергіївна,

*доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін ДВНЗ “Донбаський
державний педагогічний університет”
orcid.org/0000-0001-7957-1655
Voronova.ns@ukr.net*

Прокопенко Олексій Володимирович,

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри господарсько-правових та
суспільно-політичних відносин
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
orcid.org/0009-0001-4805-4986
o.prokopenko@snu.edu.ua*

Подніглазов Кирило Дмитрович,

*аспірант кафедри господарсько-правових
та суспільно-політичних відносин
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
orcid.org/0009-0009-1078-0622
kirillrespons@gmail.com*

УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ КОМУНІКАЦІЇ В ДОБУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Історія взаємин України та Польщі сповнена як складних, так і надихаючих періодів. Ця спільна історична спадщина, що охоплює тривалу співпрацю, культурний обмін і конфлікти, формує важливу основу для сучасного діалогу. Епоха цифровізації відкрила нові перспективи для історико-культурних комунікацій між країнами, даючи змогу інтегрувати ці зв'язки у глобальний цифровий простір і забезпечити доступ до культурних надбань обох країн. Державний кордон зазвичай сприймається як бар'єр для спілкування та розвитку. І справді, у багатьох відношеннях це створює значні труднощі для прикордонного населення й організацій у їхньому повсякденному житті. Ця проблема стає ще складнішою, коли цей кордон одночасно поділяє різні економічні зони, як це відбувається у випадку з Польщею, країною – членом Європейського союзу, та Україною, яка не входить до ЄС. На щастя, життя не терпить порожнечі і люди мають природне прагнення взаємодії та співробітництва незалежно від їх походження, вони прагнуть подолати будь-які перешкоди. Транскордонне співробітництво якраз є відображенням цих двох істин. Воно зближує спільноти з обох боків державних кордонів для загального вирішення питань, які є важливими для них. У статті розглядаються основні напрями співпраці України та Польщі, україно-польські історико-культурні комунікації в умовах цифровізації, включно з оцифруванням архівів, створенням цифрових платформ для культурного обміну та впровадженням інноваційних технологій у гуманітарні дослідження. Крім того, аналізуються виклики, які постають на шляху реалізації цих ініціатив.

Ключові слова: Україна, Польща, україно-польські, історико-культурні комунікації, епоха цифровізації.

Voronova Nadiia,
*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Philosophy, History,
Social and Humanitarian disciplines
SHEE "Donbas State Pedagogical University"*
orcid.org/0000-0001-7957-1655
Voronova.ns@ukr.net

Prokopenko Oleksii,
*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Economic,
Legal and Socio-Political Relations
Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*
orcid.org/0009-0001-4805-4986
o.prokopenko@snu.edu.ua

Podnihlazov Kyrylo,
*Postgraduate Student at the Department of Economic, Legal
and Socio-Political
Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*
orcid.org/0009-0009-1078-0622
kirillrespons@gmail.com

UKRAINIAN-POLISH HISTORICAL-CULTURAL COMMUNICATIONS IN THE AGE OF DIGITALIZATION

The history of Ukrainian-Polish relations is full of both difficult and inspiring periods. This shared historical heritage, which includes long-term cooperation, cultural exchange and conflicts, forms an important basis for modern dialogue. The age of digitalization has opened up new prospects for historical-cultural communications between countries, allowing these connections to be integrated into the global digital space and providing access to the cultural heritage of both countries. The state border is usually perceived as a barrier to communication and development. And indeed, in many respects it creates significant difficulties for border populations and organizations in their daily lives. This problem becomes even more complicated when this border simultaneously divides different economic zones, as is the case with Poland, a member state of the European Union, and Ukraine, which is not a member of the EU. Fortunately, life does not tolerate emptiness, and people have a natural desire for interaction and cooperation regardless of their origin, they strive to overcome any obstacles. Cross-border cooperation is precisely a reflection of these two truths. It brings communities together on both sides of state borders for a common solution to issues that are important to them. The article examines the main areas of cooperation between Ukraine and Poland in the context of digitalization, including the digitization of archives, the creation of digital platforms for cultural exchange and the introduction of innovative technologies in humanitarian research. In addition, the challenges that arise on the way to the implementation of these initiatives are analyzed.

Key words: Ukraine, Poland, Ukrainian-Polish, historical and cultural communications, the era of digitalization.

Постановка проблеми. Україно-польські відносини мають глибокі історичні корені, які формувалися століттями через взаємодію двох народів у різних соціально-економічних і культурних умовах. Сучасна епоха цифровізації відкрила нові можливості для розвитку комунікацій між Україною та Польщею, даючи змогу інтегрувати історичну спадщину в глобальний цифровий простір і забезпечити більш широкий доступ до інформації

про спільне минуле. Україно-польські культурні комунікації в умовах цифровізації мають великий потенціал для подальшого розвитку. Оцифрування історичної та культурної спадщини, спільні освітні ініціативи та віртуальні заходи сприяють не лише збереженню спільного культурного надбання, але й формуванню нових форм діалогу між двома країнами. Успішне подолання викликів цифровізації, як-от фінансові обмеження та правові питання,

дасть змогу зміцнити співпрацю та зробити її ще більш результативною.

Аналіз наукових досліджень і публікацій.

Міжкультурна комунікація – термін, уведений у науковий обіг Г. Трейгер та Е. Холл (Трейлер, Холл, 1954). Поняття міжкультурної комунікації було введено в 1950-х американським культурним антропологом Е. Холлом у рамках розробленої ним за завданням Державного департаменту США програми адаптації американських дипломатів та ділових людей за кордоном. Г. Трейгер та Е. Холл цим поняттям позначили «ідеальну мету, до якої повинна прагнути людина у своєму бажанні якнайкраще та ефективніше адаптуватися до навколишнього світу» (Hall, 1955). Значення досліджень міжкультурної комунікації посилюється у зв'язку з процесами глобалізації.

У світі великих даних, електронних бібліотек, цифрових архівів, систем потокового передавання в реальному часі наша культура кардинально змінюється. Витоки «цифрової гуманітаристики» або «цифрові гуманітарні науки» (Digital Humanities, DH) сягають середини ХХ ст. – з початку розвитку «гуманітарної інформатики» (humanity computing). Перейменування у 1990-х роках «гуманітарної інформатики» на «цифрову гуманітаристику» ознаменувало собою, за висловом К. Хейліс (Hayles, 2012), перехід діяльності у справжнє інтелектуальне починання із власною професійною практикою. Цифрова гуманітаристика має міждисциплінарний характер: ґрунтуючись на методології традиційних гуманітарних наук (філософії, культурології, історії, літератури, лінгвістики, археології, музики, мистецтва, соціальних наук), усе більше застосовує методологію та логіку досліджень інформатики, математики, статистики, комп'ютерного аналізу, машинного навчання тощо, в такий спосіб забезпечуючи створення і збереження культурного капіталу суспільства, вдосконалення методів аналізу даних та їх структурування й забезпечення доступу (Le Deuff, 2018).

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз особливостей україно-польських культурних комунікацій в умовах цифровізації, розгляд їхніх ключових аспектів, перспектив і викликів.

Виклад основного матеріалу. Сучасний розвиток цифрових технологій значно впливає

на культурні комунікації між Україною та Польщею, які мають багатовікову історію. В епоху цифровізації культурний обмін між країнами отримав нові форми через використання цифрових платформ, соціальних мереж і технологій. Це сприяє збереженню історичної спадщини, розвитку культурної дипломатії, а також формуванню спільного інформаційного простору. Особливості україно-польських культурних комунікацій:

1. Цифрова культурна дипломатія. Україна та Польща активно використовують цифрові платформи для популяризації своїх культур на міжнародній арені. Український інститут і Польський інститут у Києві проводять численні онлайн-заходи: виставки, концерти, лекції та конференції. Наприклад, Польський інститут у Києві створює віртуальні виставки, присвячені спільній історії та культурі двох народів, що дає змогу досягти ширшої аудиторії, особливо серед молоді (Cyfrowe Dziedzictwo).

2. Оцифрування культурної спадщини. Оцифрування музейних експонатів, архівів і бібліотечних матеріалів є важливим напрямом співпраці. Польський проєкт Polona.pl і українська ініціатива «Електронний архів України» сприяють збереженню і популяризації культурних об'єктів через відкритий доступ до них у цифровому форматі. Наприклад, у рамках проєкту «Віртуальний Львів» створено 3D-моделі архітектурних пам'яток, що демонструють польський і український вплив у культурному середовищі міста (Aggarwal, Singhal, 2019).

3. Міжнародні фестивалі та події. Багато культурних заходів перейшли в онлайн-формат, що розширило їхню аудиторію. Фестиваль української культури в Польщі транслювався онлайн у 2022 році, привернувши увагу глядачів з різних країн. Уже 17-й рік поспіль у Польщі проводять один із найбільших фестивалів, які популяризують українську культуру в Польщі – *Ukrainska wiosna* («Українська весна»). Польські музичні та театральні колективи беруть участь у заходах, організованих в Україні, використовуючи цифрові платформи для трансляцій (*Ukrainska wiosna*, 2024).

4. Освітні проєкти та цифрові гуманітарні науки. Цифрові технології активно впроваджуються в освітні ініціативи. Варшавський університет і Київський національний університет імені Тараса Шевченка організовують спільні

вебінари з культурної спадщини, підкреслюючи роль цифровізації у вивченні історії. Проєкт Comm.on Heritage («Comm.on Heritage. Community Manager for Inclusive Development of Vulnerable Areas based On Heritage») передбачає створення інтерактивних курсів, що охоплюють спільну історію, мистецтво та літературу України і Польщі (Comm.on Heritage).

Переваги цифровізації для україно-польських комунікацій такі:

1. Розширення аудиторії. Завдяки онлайн-доступу культурні заходи стали доступнішими для людей із різних регіонів та країн.

2. Збереження спадщини. Оцифрування забезпечує довготривале збереження культурних артефактів та їх доступність для досліджень.

3. Спільний культурний простір. Спільні цифрові проєкти формують позитивний образ обох країн у глобальному інформаційному просторі (Волинець, 2021). Оцифрування є одним із найважливіших елементів збереження історичної спадщини. Завдяки цифровим технологіям з'являється можливість не лише зберегти історичні документи, а й забезпечити до них доступ широкій аудиторії дослідників і громадськості.

1. Спільні проєкти з оцифрування. Польські та українські архіви мають значний обсяг матеріалів, що відображають спільне минуле обох народів. Наприклад, документи часів Речі Посполитої чи періоду Другої світової війни становлять інтерес для обох сторін. Польська ініціатива Cyfrowe Dziedzictwo оцифровує історичні джерела, пов'язані з історією Польщі та сусідніх народів, включно з Україною (Cyfrowe Dziedzictwo). Ця програма спрямована на інтеграцію оцифрованих матеріалів у загальнодоступні бази даних. В Україні діє проєкт «Електронний архів України», який оцифровує архівні документи Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (Національна бібліотека України імені В. Вернадського). Особливу цінність становлять матеріали, які відображають польсько-українські відносини.

2. Оцифрування чутливих історичних тем. Складні історичні питання, як-от Волинська трагедія, потребують комплексного аналізу та доступу до архівних джерел обох сторін. Спільне оцифрування матеріалів допомагає

уникнути однобічного трактування подій, сприяючи діалогу між науковцями. Подібні ініціативи створюють основу для порозуміння через історичні факти (Липак, 2020).

Цифрові платформи відіграють важливу роль у популяризації культурних надбань і забезпеченні доступу до них широкій аудиторії. Так, Polona.pl – польська національна цифрова бібліотека, містить велику кількість матеріалів, що стосуються української культури (Polona.pl). Наприклад, документи про участь українців у Речі Посполитій, праці Тараса Шевченка, які видавалися в Польщі, тощо. Українська національна цифрова бібліотека створює доступ до матеріалів про історію Польщі, зокрема, через колекції Національної бібліотеки України. Наступним шагом є європейські ініціативи: Europeana є спільною платформою, яка об'єднує оцифровані культурні ресурси з усього ЄС (Europeana). Україна активно долучається до цієї ініціативи, надаючи матеріали, що ілюструють історичний зв'язок із Польщею. Платформа також містить спільні україно-польські проєкти, присвячені архітектурній спадщині Львова, Варшави, Кракова. Використання мобільних технологій для популяризації історико-культурної спадщини стає все більш популярним. Наприклад, розробка інтерактивних екскурсій Львовом та Краковом, що демонструють вплив однієї культури на іншу, сприяє залученню молоді.

Цифрова гуманітаристика відкриває нові можливості для дослідження історії та культури, а саме:

1. Інтеграція історичних баз даних. Проєкт «Бібліотека Речі Посполитої» є прикладом успішної інтеграції цифрових архівів. Цей ресурс об'єднує документи періоду XVII–XVIII століть, створюючи можливості для порівняльного аналізу історії обох країн (Krajewski, 2022).

2. Цифрове картографування. Українські та польські дослідники активно співпрацюють у створенні цифрових карт історичних подій. Це, наприклад, карти, що ілюструють переміщення населення під час Другої світової війни. Такі ініціативи сприяють більш точному аналізу міграційних процесів (Caudell, 1992).

3. Академічні обміни. Українські та польські університети реалізують спільні програми з підготовки фахівців у сфері

цифрової гуманітаристики. Прикладом є програма співпраці Варшавського університету та Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Наведемо ключові спільні україно-польські культурно-історичні проєкти:

– Транскордонний культурний ландшафт, який колись був таким багатим і різноманітним, у другій половині ХХІ ст. сильно втратив свою самобутність. Сліди деяких культур згодом стираються. Багато римсько-католицьких церков в Україні, православні храми в Польщі та єврейські синагоги по обидва боки кордону залишаються беззахайними та занедбаними. Разом із тим вони є важливими елементами культурної самобутності наших країн, пам'яттю, яка має бути передана наступним поколінням. Власне, два такі табори під назвою «Наша спільна культурна спадщина» будуть організовані в рамках проєкту в Угнєві та Пшемислі. Волонтери з Польщі та України працюватимуть над реставрацією історичних і культурних пам'яток, як-от синагога та єврейський цвинтар, православний та римсько-католицький храми (Наше й не наше, 2020).

– Територія Підкарпатського воєводства в Польщі – це місце, де розпочався видобуток нафти, який використовувався для цілей, відомих нам сьогодні. Проєкт LUKASIEWICZ спрямований на поширення знань про нафтову спадщину (Нафтова спадщина діяльності Ігнатія Лукасевича). У рамках реалізованих заходів буде створено відеогід, який представлятиме індустриальну культуру, пов'язану з досягненнями Ігнатія Лукасевича, способами видобутку нафти, а також буде розроблено квест (інтерактивна гра). Новий мультимедіа путівник місцями, пов'язаними з його життям і професійною діяльністю (Жешув, Ясло, Кросно, Бубрка, Санок, Лісько, Устшики Дольне на польській стороні та Старий Самбір, Східниця, Борислав, Дрогобич, Львів на українській стороні) буде доступний в Інтернеті в електронному вигляді.

– Вимушене переселення, дві світові війни та широкомасштабна міграція у ХХ ст. безповоротно змінили територію проживання бойків (бойки – етнічна група на території Сколівських Бескид в Україні та Бещад у Польщі). Останнє десятиліття продемонструвало приплив туристів в ці регіони, а також зростання інтересу до місцевих традицій. Проєкт MountainTaste відкриє секрети, почастиє апетитними стравами,

приготованими карпатськими господарями, та надихне на кулінарні експерименти (MOUNTAINTASTE, 2022). Команда проєкту здійснить збір матеріалів про бойківську кухню, включно з етнографією, народними оповіданнями, старими рецептами зі Львівської області та Підкарпатського воєводства. Отримані результати будуть використані для публікації кулінарної книги та кулінарного блогу.

– Замки у Жовкві та Касичині – визначні пам'ятки українсько-польського прикордоння. Кожен замок охоплює сотні років унікальної та загадкової історії людей. На жаль, туристичний потенціал цих споруд використовується не належним чином через їхній незадовільний стан. Для вирішення нових викликів на сьогоднішньому туристичному ринку потрібні інноваційні підходи до управління та просування. Команда проєкту Promo2Castles вірить, що ефективно просування, розвиток компетентності персоналу та залучення місцевих громад обох міст стануть стимулом для відвідування цих історичних об'єктів (PL-UA, 2021). Для ефективного просування Жовкви також буде розроблено брендову та маркетингову політику. Покращена версія сайту Історико-архітектурного заповідника м. Жовкви допоможе відвідувачам у вивченні місцевих визначних пам'яток.

– У Люблінському воєводстві та Львівській області культурні середовища польського й українського народів уже протягом довгих років впливають один на одного. Деякі з них є загальними, деякі розрізняються, проте поінформованість місцевих спільнот про загальне культурне й етнічне походження низька. Гміна Ксенжпіль і Муніципальний центр культури у Ксенжполі спільно із Червоноградським народним будинком переконалися, що достатніх інструментів для налагодження транскордонного співробітництва в галузі культурного життя та захисту історичної спадщини немає. Ба більше, відсутність транскордонного культурного обміну унеможливило встановлення добросусідських відносин. Проєкт K&K:PolUA пропонує інструменти, які уможливлять культурний обмін між Ксенжполем і Червоноградом (Księżpol & Kristinopol, 2020). У цих містах буде організовано спільні майстер-класи з кулінарії, художні традиції, фотографічні семінари з документування культурної та історичної спадщини. Ці заходи дадуть змогу мешканцям

обох регіонів ознайомитися із спільною спадщиною. Також буде створено творчий колектив, репертуар якого буде заснований переважно на традиційній народній музиці. Група розвиватиме свій репертуар у рамках творчих майстерень. Крім того, завдяки будівництву амфітеатру в Червонограді та придбанню звукового обладнання для концертного залу у Ксенжполі стане можливою організація багатьох культурних заходів.

Хоча цифровізація відкриває широкі можливості, існують також значні виклики: 1. Юридичні питання. Регулювання авторських прав на оцифровані матеріали часто стає перешкодою для створення відкритих баз даних. Авторське право на оцифровані матеріали та питання зберігання даних ускладнюють розвиток співпраці. 2. Фінансування. Проекти з оцифрування потребують значних фінансових ресурсів, які не завжди доступні. Багато музеїв та архівів в Україні та Польщі стикаються з нестачею ресурсів для впровадження цифрових

технологій. 3. Технічні труднощі. Забезпечення високої якості оцифрованих матеріалів вимагає сучасного обладнання та програмного забезпечення, що також є проблемою для багатьох архівів. 4. Мовний бар'єр. Хоча більшість проєктів передбачають двомовний формат, потреба у якісних перекладах і адаптації залишається актуальною.

Висновки. Цифровізація відкрила нові перспективи для україно-польських історико-культурних комунікацій. Спільні проєкти у сфері оцифрування архівів, створення цифрових платформ і використання інноваційних технологій сприяють не лише збереженню спільної спадщини, але й розбудові сучасних зв'язків між народами. Вирішення викликів, пов'язаних із правовими, фінансовими та технічними аспектами, є ключем до успіху подальшої співпраці. Це створює нові можливості для поглиблення діалогу між Україною та Польщею, базованого на взаємній повазі та спільному історичному досвіді.

Список використаних джерел:

- «Алгоритм дій» на фестивалі української культури *Ukrainska wiosna* в Познані. URL: <https://algoritmytm.ngo/articles/alhorytm-diy-na-festyvali-ukrayinskoyi-kultury-ukrainska-wiosna-v-poznani>.
- Волинець, В. (2021). Віртуальна, доповнена та змішана реальність: сутність понять та специфіка відповідних комп'ютерних систем. *Культурно-мистецька освіта і практика*, 37, 231–241. DOI: 10.31866/2410-1311.37.2021.237322.
- Електронний архів України: Національна бібліотека України імені В. Вернадського. URL: <https://nbuv.gov.ua>.
- Липак, О. (2020). Застосування технологій VR та AR в музеях. *Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції*, 15.05.2020. Тернопіль: Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя.
- Наше й не наше. Що таке спільна спадщина і як її берегти. 2020. URL: <https://novapolshcha.pl/article/nashe-i-ne-nashe-sho-take-spilna-spadshina-i-yak-ii-beregti/>.
- Нафтова спадщина діяльності Ігнатія Лукасевича. URL: <https://ekarpaty.com/nashi-proekty/lukasiewicz/>.
- Трейгер, Г., Холл, Е. (1954). Культура та комунікація. Модель аналізу.
- Aggarwal, R. & Singhal, A. (2019). Augmented reality and its effect on our life. *International Conference on Cloud Computing, Uttar Pradesh, India*. 10–11 January 2019, pp. 510–515.
- Cyfrowe Dziedzictwo: Польський національний проєкт цифровізації. URL: <https://cyfrowedziedzictwo.pl>.
- Caudell, T. (1992). Augmented reality: An application of heads-up display technology to manual manufacturing processes. *Conference: System Science*, V. 2, pp. 659–669. DOI: 10.1109/HICSS/1992/183317.
- Comm.on Heritage. URL: <https://common-heritage.eu/the-project/>.
- Europeana – Європейська цифрова бібліотека. URL: <https://www.europeana.eu>.
- Hall, E.T. (1955). Hidden Differences: Studies in International Communication. P. 24.
- Hayles, N.K. (2012). How We Think: Transforming Power and Digital Technologies. In: Berry, J. ed. *Understanding digital humanities* Palgrave Macmillan. P. 42–66.
- Krajewski, M. (2022). Digital Heritage in Poland. *Digital Humanities Quarterly*.
- Książpol & Kristinopol: ethno+geo=perspective. URL: <https://pbu2020.eu/en/projects2020/412>.
- Le Deuff, O. (2018). *Digital Humanities: History and Development*. London: Wiley-ISTE. 159 p.
- MOUNTAINTASTE. The culinary traditions of the highlanders. URL: <https://tesim-enicbc.eu/wp-content/uploads/2022/10/MOUNTAINTASTE.pdf>.
- Polona.pl – Польська національна цифрова бібліотека. URL: <https://polona.pl>.
- PL-UA_Programme Manual. Regular projects – application. URL: https://pl-ua.eu/files/uploads/pages_en/pbu2021-2027/.

References:

- “Alhorytm diy” na festyvali ukrayinskoyi kultury “Ukrainska wiosna” v Poznani [“Algorithm of Action” at the Ukrainian Culture Festival “Ukrainska wiosna” in Poznan]. Retrieved from: <https://algoritmy.ngo/articles/alhorytm-diy-na-festyvali-ukrayinskoyi-kultury-ukrainska-wiosna-v-poznani> [in Ukrainian].
- Volynets, V. (2021). Virtualna, dopovnena ta zmishana realnist: sutnist ponyat ta spetsyfika vidpovidnykh komp'yuternykh system [Virtual, augmented and mixed reality: the essence of concepts and the specifics of relevant computer systems]. *Kulturno-mystetska osvita i praktyka*, 37, 231–241. DOI: 10.31866/2410-1311.37.2021.237322 [in Ukrainian].
- Elektronnyy arkhiv Ukrainy: Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. Vernadskoho [Electronic archive of Ukraine: V. Vernadsky National Library of Ukraine]. Retrieved from: <https://nbuv.gov.ua> [in Ukrainian].
- Lypak, O. (2020). Zastosuvannya tekhnolohiy VR ta AR v muzeyakh [Application of VR and AR technologies in museums]. *Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-tekhnichnoyi konferentsiyi*, 15 travnya 2020 roku. Ternopil: Ternopilskyy natsionalnyy tekhnichnyy universytet imeni Ivana Pulyuya. [in Ukrainian].
- Nashe y ne nashe. Shcho take spilna spadshchyna i yak yiyi berehty [Ours and not ours. What is a common heritage and how to protect]. 2020. Retrieved from: <https://novapolshcha.pl/article/nashe-i-ne-nashe-sho-take-spilna-spadshyna-i-yak-yiyi-berehti/> [in Ukrainian].
- Naftova spadshchyna diyalnosti Ihnatiya Lukasevycha [The oil legacy of Ignaty Lukasiewicz's activities]. Retrieved from: <https://ekarpaty.com/nashi-proekty/lukasiewicz/>.
- Treyher, H., Khol, E. (1954). Kultura ta komunikatsiya. Model analizu [Culture and Communication. A Model of Analysis]. [in Ukrainian].
- Aggarwal, R. & Singhal, A. (2019). Augmented reality and its effect on our life. *International Conference on Cloud Computing, Uttar Pradesh, India*. 10–11 January 2019, 510–515 [in English].
- Cyfrowe Dziedzictwo. Retrieved from: <https://cyfrowiedzictwo.pl> [in English].
- Caudell, T. (1992). Augmented reality: An application of heads-up display technology to manual manufacturing processes. *Conference: System Science*, V. 2, 659 – 669. DOI: 10.1109/HICSS/1992/183317 [in English].
- Comm.on Heritage. Retrieved from: <https://common-heritage.eu/the-project/>
- Europeana – European digital library. Retrieved from: <https://www.europeana.eu>.
- Hall, E.T. (1955). Hidden Differences: Studies in International Communication. P. 24. [in English].
- Hayles, N.K. (2012). How We Think: Transforming Power and Digital Technologies. In: Berry, J. ed. *Understanding digital humanities* Palgrave Macmillan. P. 42–66 [in English].
- Krajewski, M. (2022). Digital Heritage in Poland. *Digital Humanities Quarterly*.
- Książpol & Kristinopol: ethno+geo=perspective. Retrieved from: <https://pbu2020.eu/en/projects2020/412> [in English].
- Le Deuff, O. (2018). *Digital Humanities: History and Development*. London: Wiley-ISTE. 159 p.
- MOUNTAINTASTE. The culinary traditions of the highlanders. Retrieved from: <https://tesim-enicbc.eu/wp-content/uploads/2022/10/MOUNTAINTASTE.pdf>.
- Polona.pl Retrieved from: <https://polona.pl>.
- PL-UA_Programme Manual. Regular projects – application. Retrieved from: https://pl-ua.eu/files/uploads/pages_en/pbu2021-2027/ [in English].

Денисюк Жанна Захарівна,
доктор культурології, доцент,
доцент кафедри психології та гуманітарних дисциплін
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
orcid.org/0000-0003-0833-2993
ResearcherID: G-9549-2019
jdenesuk@dakkkim.edu.ua

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ ТА КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті аналізуються питання впливу української культурної ідентичності на національну стійкість (резильєнтність) і механізми культурної політики, які сприяють її зміцненню. Досліджено концепт культурної ідентичності як фундаментального елементу національного самовизначення та його вплив на соціальну згуртованість, державотворчі процеси й міжнародний імідж України. Визначено роль національної пам'яті у збереженні та трансформації культурної спадщини в умовах глобалізації та інформаційних викликів. Особливу увагу приділено впливу російської агресії на процеси самоідентифікації українців і посиленню національної свідомості в сучасних умовах. Розглянуто ключові напрями культурної політики України, спрямовані на підтримку та розвиток національної ідентичності, включно з популяризацією української мови, інтеграцією традицій у сучасний мистецький дискурс, а також заходами щодо збереження культурної спадщини. Наголошено на важливості стратегічного підходу до культури та культурної політики як інструменту забезпечення стійкості держави та її громадян перед зовнішніми та внутрішніми викликами, особливо в умовах російської військової агресії. Висвітлено взаємозв'язок між українською культурною ідентичністю та національною стійкістю, окреслюючи можливі шляхи зміцнення культурного потенціалу України в умовах сучасних викликів. За результатами проведеного дослідження з'ясовано, що вплив війни на процеси консолідації нації здійснюється через культуру, мову, традиції, символіку та ін. Доведено стратегічну важливість культурної політики для зміцнення суспільної єдності, протидії інформаційним загрозам та в процесах воєнного відновлення України. Національна стійкість або резильєнтність має не лише психологічний чи соціальний, а й вагомий культурологічний вимір, оскільки саме культура визначає, як суспільство адаптується до змін, реагує на виклики та ретранслює власну ідентичність наступним поколінням.

Ключові слова: українська культурна ідентичність, національна стійкість, резильєнтність, культурна політика, національна культура, війна, воєнний стан, національна єдність, цінності, архетип не ядро культури.

Denysiyuk Zhanna,
Doctor of Cultural Studies, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Psychology and Humanities
National Academy of Culture and Arts Management
orcid.org/0000-0003-0833-2993
ResearcherID: G-9549-2019
jdenesuk@dakkkim.edu.ua

UKRAINIAN CULTURAL IDENTITY AS THE BASIS OF NATIONAL STABILITY AND CULTURAL POLICY

The article analyzes the issue of the influence of Ukrainian cultural identity on national stability (resilience) and what mechanisms of cultural policy contribute to its strengthening. The concept of cultural identity as a fundamental element of national self-determination and its impact on social cohesion, state-building processes and the international image of Ukraine are studied. The role of national memory in the preservation and transformation of cultural heritage in the context of globalization and information challenges is determined. Special attention is paid to the impact of Russian aggression on the processes of self-identification of Ukrainians and the strengthening of national consciousness in modern conditions. The key directions of Ukraine's cultural policy aimed at supporting

and developing national identity are considered, including the popularization of the Ukrainian language, the integration of traditions into modern artistic discourse, as well as measures to preserve cultural heritage. The importance of a strategic approach to culture and cultural policy as a tool for ensuring the stability of the state and its citizens in the face of external and internal challenges, especially in the context of Russian military aggression, is emphasized. The relationship between Ukrainian cultural identity and national resilience is highlighted, outlining possible ways to strengthen Ukraine's cultural potential in the face of modern challenges. As a result of the research, it was found that the impact of war on the processes of national consolidation is carried out through culture, language, traditions, symbolism, etc. The strategic importance of cultural policy for strengthening social unity, countering information threats and in the processes of military reconstruction of Ukraine is proven. National resilience or resilience has not only a psychological or social, but also a significant culturological dimension, since it is culture that determines how society adapts to changes, responds to challenges and relays its own identity to subsequent generations.

Key words: Ukrainian cultural identity, national resilience, resilience, cultural policy, national culture, war, martial law, national unity, values, archetype is not the core of culture.

Актуальність теми дослідження. Проблема культурної ідентичності набуває підвищеної значимості в перебігу подій останніх років і відповідного переосмислення з огляду на складний період буття українського суспільства, викликаний повномасштабною війною, що триває, загальним воєнним станом країни, а до цього – постійними гібридними викликами та низкою інших деструктивних чинників.

Загалом варто відзначити, що українська культурна ідентичність є ключовим елементом суспільного життя України, що становить основу національної самосвідомості та культурної спадщини. У зв'язку із сучасними викликами та загрозами важливо розуміти роль культурної ідентичності у формуванні й підтримці національної стійкості та розвитку державної культурної політики в кризових умовах суспільства та його загальної турбулентності. На думку Р. Поліщука, «для української культури стрижнем духовного буття стало усвідомлення своєї культурної ідентичності. Усвідомлення самототожності, цілісності – це саме та основа, яка повинна забезпечити стабільність окремої культури при змінах у сучасному глобалізованому світі, їхніх впливах на формування чи трансформацію світогляду нашого народу» (Поліщук, 2027, с. 3).

Натомість культурна політика потребує комплексного підходу й урахування регіональних культурних особливостей. Процеси глобалізації та міграції також чинять впливи на укріплення культурної ідентичності, що потребує ретельного вивчення заходів з її підтримки. Культурна ідентичність України формувалася століттями, і значна частка історичних періодів відбувалася в умовах боротьби за власну незалежність та самобутність. Наразі можемо

виокремити ключовими маркерами українську ідентичності мову як головний елемент національної єдності, символіку, традиційну культуру та творчість, історичну пам'ять та ін. Відповідно в умовах війни ці складові є не лише елементами національної культури, але й механізмами спротиву гібридним загрозам, проросійським наративам тощо.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретичний дискурс ідентичності загалом і української культурної ідентичності зокрема має вагомий корпус наукових досліджень. Натомість у фокусі нашої уваги зосереджений аспект розгляду культурної ідентичності як основи національної стійкості (резильєнтності) та культурної політики, що обумовлюється сучасним станом війни українського суспільства та низкою інших актуальних чинників суспільно-історичного процесу. Отже, означена проблематика знайшла відображення у працях таких науковців, як В. Вінков (Вінков, 2022), Л. Галуха (Галуха, 2024), П. Горінов (Горінов, Драпушко, 2022), Н. Демиденко (Демиденко, 2024), Р. Драпушко (Горінов, Драпушко, 2022), О. Кирилюк (Кирилюк, 2020), М. Козловець (Козловець, 2009), О. Корольчук (Корольчук, 2020), Т. Кузьма (Опанасюк, Кузьма, 2024), Т. Опанасюк (Опанасюк, Кузьма, 2024), Р. Поліщук (Поліщук, 2017), О. Резнікова (Резнікова, 2022), Ю. Руденко (Руденко, 2020), О. Русул (Русул, 2013), О. Федотова (Федотова, Галуха, Вerezомська, 2024), С. Вerezомська (Федотова, Галуха, Вerezомська, 2024), І. Фещенко (Фещенко, 2024) та ін. На сьогодні переважна більшість вчених у своїх роботах акцентують увагу на виключній ролі культурної ідентичності й культури загалом у формуванні масової свідомості, національної стійкості до загроз

в інформаційному просторі, вказуючи при цьому на ядро культурної архетипної матриці, що здатне транслювати національні цінності та слугувати духовним опертям членам суспільства в часи кризи.

Мета статті – проаналізувати, як українська культурна ідентичність впливає на національну стійкість і які механізми культурної політики сприяють її зміцненню.

Виклад основного матеріалу. Війна, яка триває в Україні, стала безпрецедентним випробуванням для українського народу, проте вона також продемонструвала високий рівень національної стійкості або резильєнтності – здатності суспільства адаптуватися до кризових станів, протистояти їм – у цьому разі війні – і після їх завершення виходити із цих станів. Ця стійкість ґрунтується на історичному досвіді, культурній ідентичності, згуртованості суспільства, міжнародній підтримці та ін. Україна має багатовіковий досвід протистояння зовнішнім загрозам, що, власне, й сформувало її національний характер. Цей історичний досвід закріплений у національній пам'яті та має здатність мобілізувати суспільство під час сучасної війни.

Національна стійкість – це здатність держави та суспільства ефективно протистояти загрозам, адаптуватися до нових умов і зберігати функціональність у кризових ситуаціях. Після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році Україна продемонструвала високий рівень стійкості на всіх рівнях: військовому, економічному, соціальному, дипломатичному, культурному й інформаційному.

Інформаційна гібридна війна також є важливою складовою національної стійкості, що передбачає протидію російській пропаганді, активне висвітлення подій у світових медіа, використання цифрових платформ для об'єднання суспільства та ін. У термінологічному словнику Національного інституту стратегічних досліджень стійкість суспільства (або громадська стійкість – *societal resilience*) визначається як «здатність суспільства своєчасно й ефективно протистояти шокам, поглинати їх, пристосовуватися до наслідків небезпеки й невизначеності та відновлюватися після криз через збереження та відновлення основних базових структур і функцій» (Термінологічний словник-довідник, 2024).

За думкою О. Резнікової, у питаннях адаптації до змін безпекового середовища важливу роль відіграє також спроможність підтримувати стає функціонування, у тому числі під час криз, і швидко відновлюватися до оптимального за визначених умов рівня рівноваги (Резнікова, 2022, с. 38).

З позиції психології це трактується як позначення внутрішньої сили людини, що дає їй змогу справлятися зі стресом і труднощами, у культурології, соціології – це насамперед стійкість соціальних структур і культурних традицій (культурної матриці) перед зовнішніми викликами.

Культура відіграє вирішальну роль у формуванні механізмів резильєнтності як на рівні індивідів, соціальних груп, так і націй загалом. Одними з ключових чинників у цьому аспекті виступають найперше культурні цінності та традиції, що забезпечують сталість суспільних норм і звичаїв, що допомагає зберігати ідентичність навіть у кризові періоди. Не менш вагомим фактором культурної резильєнтності є мова та мовна ідентичність, що здатна навіть в умовах колонізації сприяти збереженню культури.

Практики художньої культури (література, музика, театр, кіно та ін.) у цьому контексті відіграють роль певних механізмів адаптації, допомагаючи суспільству осмислювати пережитий досвід і транслювати його майбутнім поколінням.

Так само культурні, історичні метанаративи, що присутні як у теоретичних дискурсах, так і в загальному інформаційному просторі, формують уявлення про історичну стійкість через соціальні інститути та колективну пам'ять суспільства, зміцнюючи та сприяючи утвердженню національної ідентичності суспільства в час екзистенційно кризових ситуацій.

В узагальненому розумінні в цілому сучасний світ стикається із численними кризами – війнами, пандеміями, економічними труднощами та ін. І ситуація війни та воєнного стану в Україні останніх років слугує тому живим підтвердженням. До цього слід додати також низку причинно-наслідкових зв'язків і викликів загальносвітового рівня, що періодично загострюються з огляду на воєнні дії в Україні. За твердженням учених, на початок військових дій на сході України існували відповідні ідентифікаційні кризи, проте після

військового нападу Росії на Україну та подальший процес організації спротиву ворогу сприяв об'єднанню українців і дав можливість усунути попередні суперечності та сформувати нові спільні для українців ідентичності з власною політикою та високим ступенем довіри до них. Війна є стимулюючою основою для формування нових ідентичностей, а пошук відповіді на безпекові виклики формує нові політики ідентичностей. Логічно випливає, що на фоні військових викликів виокремились нові ідентичності ветеранських організацій, як відповідь на безпекові кризи та військові виклики (Ковтун, Горінов, 2024, с. 32).

Також, за даними досліджень, російська агресія стала потужним каталізатором для підйому солідарності українців та формування єдиної національної ідентичності. Частка українців та українок, які ідентифікують себе передусім як громадяни України, становить 85 чи 72%, залежно від методології та конкретного терміну проведення опитування. Згідно зі спільним опитуванням фонду «Демократичні ініціативи» та соціологічної служби Центру Разумкова, у серпні 2022 р. понад 90% українців пишалися своїм громадянством. Це найвищий показник за весь час соціологічного моніторингу, який проводили за роки незалежності України (Опанасюк, Кузьма, 2024, с. 1441).

У цьому контексті у процесах збереження ідентичності та формування національної стійкості пріоритетом стає культура та культурна складова. В умовах кризових ситуацій, де для українського суспільства наразі найглибшою кризою ХХІ століття стала російсько-українська війна, культурологічний вимір резильєнтності набуває особливої значущості. Отже, в українському суспільстві культура стала інструментом опору та збереження національної ідентичності під час війни, витримуючи баланс між відкритістю світу та збереженням власної культури, ретранслюючи на світовий загальний цінності, сформовані практиками культурної стійкості. На думку вчених, саме архетипна матриця є основою «автентичного буття культури українського народу у взаємодії з різними соціально-культурними утвореннями в сучасних глобалізаційних процесах надає можливість вибудовувати майбутнє української спільноти. Вони забезпечують структурну цілісність

ідентичності людини та національної культури, що постає чинником формування світогляду українського народу в умовах глобалізації. Субстанційний чинник національно-культурної ідентичності українського народу отримує сутнісне вираження в основних рисах його ментальності, які реалізуються в мові, культурі, традиціях, звичаях, прагненні українського народу до свободи й державної самостійності. Розбудова культурної складової ідентичності в Україні потребує балансу між культурною спадщиною українського етносу й ефективним використанням надбань інших культур у глобалізованому світі (Поліщук, 2017, с. 16).

Не менш вагому, а подекуди й ключову роль у складних процесах сучасності в Україні відіграє громадянське суспільство, що значно активізувало свою діяльність за останні роки. Варто відзначити найперше волонтерський рух, у межах якого було здійснено масштабне залучення громадян до допомоги армії (Благодійні фонди «Повернись живим», «Сергія Притули» та низка ін.). Сюди також треба додати підтримку переселенців, постраждалих унаслідок російської агресії, партизанський рух опору на окупованих територіях тощо.

Сфера технологічних інновацій у проєкції на сферу культури також дає результативність у підвищенні національній стійкості, зокрема, через процеси діджиталізації та розвиток цифрових платформ стає можливим максимальне збереження й поширення інформації про культурну спадщину, проєктування її відновлення тощо.

Культурна політика як специфічна сфера державної управлінської діяльності також виступає механізмом зміцнення національної стійкості і на сьогодні переважно спрямована на захист і розвиток української мови (програми з популяризації мови, українізація медіа, видавничі ініціативи), збереження та відновлення зруйнованої культурної спадщини, декомунізацію та дерусифікацію, розвиток українського кінематографа, музики, літератури, інформаційну безпеку та протидію російській пропаганді, розвиток національного контенту. Метанаративом останнього часу є теза про культуру як основу безпекових стратегій країни, що фактично дорівнює збереженню культурної ідентичності, й утвердження національної стійкості, оскільки «в умовах кризових ситуацій ідентичність тісно

пов'язана із безпекою» (Корольчук, 2020, с. 52). Також сюди слід віднести заходи в рамках міжнародної культурної дипломатії, що передбачають як представлення української культури у світі, так і підтримку мистецьких проєктів за кордоном і багато іншого.

Українська культурна ідентичність є ключовим фактором національної стійкості, що забезпечує єдність суспільства, протидію зовнішнім загрозам і повоєнне відновлення країни. Важливу роль у цьому процесі відіграє культурна політика, яка сприяє захисту української мови, національної пам'яті, мистецтва й інформаційного простору.

Війна не лише стала викликом, але й стимулом для оновлення культурної ідентичності українського суспільства, формування нових традицій і символів. Подальший розвиток і підтримка культури є стратегічним завданням держави, що дасть змогу Україні зміцнити свою суб'єктність у світі.

Наукова новизна полягає в теоретичному узагальненні й актуалізації проблематики української культурної ідентичності як одного з основних стрижнів національної стійкості, що полягає у сформованості системи протидії зовнішнім викликам і загрозам на різних рівнях.

Висновки. Українська національна стійкість або резильєнтність базується на ґрунтовній історичній пам'яті, культурній самобутності, громадянській згуртованості та міжнародній підтримці. Україна демонструє унікальну здатність адаптуватися до викликів війни та відновлюватися навіть у найскладніших умовах. Стійкість українців стає фундаментом для майбутнього розвитку країни, вона має не лише психологічний чи соціальний, а й вагомий культурологічний вимір, оскільки саме культура визначає, як суспільство адаптується до змін, реагує на виклики та ретранслює власну ідентичність наступним поколінням.

Список використаних джерел:

- Вінков, В. Ю. (2022). Безпекові аспекти розвитку ідентичності в умовах війни. *Проблеми політичної психології*. Вип. 12. С. 138–150.
- Галуха, Л. Ю. (2024). Вплив історичних подій XX століття на формування національної ідентичності в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці*. № 12 (30). С. 1156–1172.
- Горінов, П., Драпушко, Р. (2022). Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження: монографія. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики. 240 с.
- Демиденко, Н. (2024). Вплив національної культури на формування національної ідентичності у глобалізованому світі. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 бер. 2024 р.)*; у 2 ч. Дніпро: ДДУВС. Ч. II. С. 699–701.
- Злишков, В., Лукомська, С. (2023). Нариси з історії становлення мілітарної ідентичності українців: монографія. Київ – Ніжин: Видавець «ПП Лисенко М. М.». 140 с.
- Кирилюк, О. (2020). Символічна креативність та соціальна естафета як чинники української національної резистентності. *Філософія та гуманізм*. Вип. 2 (12). 45. С. 45–55.
- Ковтун, М., Горінов, П. (2024). Політичні ідентичності ветеранських організацій в сучасній Україні: теоретичні та практичні аспекти. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. Випуск 3 (75). С. 29–35.
- Козловець, М. А. (2009). Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 558 с.
- Корольчук, О. Л. (2020). До питання національної ідентичності як фактору формування культури національної резильєнтності. *InterConf. Scientific research in XXI century*. С. 114–118.
- Опанасюк, Т. А., Кузьма, Т. М. (2024). Російсько-українська війна як каталізатор національної ідентичності: історичний та сучасний контекст. *Вісник науки і освіти*. № 7 (5). С. 1433–1445.
- Поліщук, Р. М. (2017). Культурна ідентичність як субстанційний чинник формування світогляду українського народу в епоху глобалізації: автореф. канд. філос. наук. Львів. 22 с.
- Резнікова, О. О. (2022). Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД. 532 с.
- Руденко, Ю. Ю. (2020). Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ: «Видавництво Людмила». 364 с.
- Русул, О. В. (2013). Поняття «етнічна», «культурна ідентичність», «національний менталітет» у соціально-філософському дискурсі. *Вісник Дніпропетровського університету*. Т. 21. Вип. 23 (4). С. 244–250.

Скотна, Н., Стець, В. (2012). Особливості етнічної і національної ідентичності. *Молодь і ринок*. № 8 (91). С. 6–9.

Термінологічний словник-довідник у сфері національної стійкості (2024). [Упорядники: О.О. Резнікова, К.Є. Войтовський]. Київ: НІСД. 80 с. <https://doi.org/10.53679/NISS-book.2024.01>.

Федотова, О. О., Галуха, Л. Ю., Вережомська, С. Ж. (2024). Щодо формування української національної ідентичності під впливом історичних подій ХХ століття. *Вісник гуманітарних наук*. № 1. URL: <https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/3/3>.

Фещенко, І. О. (2024). Історичні маніпуляції як інструмент нівелювання української ідентичності крізь призму російсько-української війни. *Вісник науки і освіти*. № 10 (28). С. 1575–1583.

References:

Vinkov, V.Yu. (2022). Bezpekovi aspekty rozvytku identychnosti v umovakh viiny [Security aspects of identity development in wartime]. *Problemy politychnoi psykholohii*. Issue 12. P. 138–150 [in Ukrainian].

Halukha, L.Yu. (2024). Vplyv istorychnykh podii XX stolittia na formuvannia natsionalnoi identychnosti v Ukraini [The influence of historical events of the 20th century on the formation of national identity in Ukraine]. *Aktualni pytannia u suchasni nautsi*. № 12 (30). P. 1156–1172 [in Ukrainian].

Horinov, P., Drapushko, R. (2022). Volonterska diialnist v Ukraini: sotsialno-pravove doslidzhennia [Volunteering in Ukraine: a socio-legal study]: monohrafiia. Kyiv: Derzhavnyi instytut simeinoi ta molodizhnoi polityky. 240 p. [in Ukrainian].

Demydenko, N. (2024). Vplyv natsionalnoi kultury na formuvannia natsionalnoi identychnosti u hlobalizovanomu sviti. Mizhnarodna ta natsionalna bezpeka: teoretychni i prykladni aspekty [The influence of national culture on the formation of national identity in a globalized world]: materialy VIII Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Dnipro, 15 ber. 2024 r.); u 2 ch. Dnipro: DDUVS. Part II. P. 699–701 [in Ukrainian].

Zlyvkov, V., Lukomska, S. (2023). Narysy z istorii stanovlennia militarnoi identychnosti ukraintsiv [Essays on the history of the formation of the military identity of Ukrainians]: monohrafiia. Kyiv–Nizhyn: Vydavets «PP Lysenko M.M.». 140 p. [in Ukrainian].

Kyryliuk, O. (2020). Symvolichna kreatyvnist ta sotsialna estafeta yak chynnyky ukrainskoi natsionalnoi rezystentsii [Symbolic creativity and social relay as factors of Ukrainian national resistance]. *Filosofia ta humanizm*. Issue 2 (12). 45. P. 45–55 [in Ukrainian].

Kovtun, M., Horinov, P. (2024). Politychni identychnosti veteranskykh orhanizatsii v suchasni Ukraini: teoretychni ta praktychni aspekty [Political identities of veteran organizations in modern Ukraine: theoretical and practical aspects]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom. Politychni nauky ta publichne upravlinnia*. Issue 3 (75). P. 29–35 [in Ukrainian].

Kozlovets, M.A. (2009). Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii [The phenomenon of national identity: causes of globalisation]: monohrafiia. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. 558 p. [in Ukrainian].

Korolchuk, O.L. (2020). Do Pytannia natsionalnoi identychnosti – yak faktoru formuvannia kultury natsionalnoi rezilientnosti [On the issue of national identity as a factor in the formation of a culture of national resilience]. *InterConf. Scientific research in XXI century*. P. 114–118 [in Ukrainian].

Opanasiuk, T.A., Kuzma, T.M. (2024). Rosiisko-ukrainska viina yak katalizator natsionalnoi identychnosti: istorychni ta suchasni kontekst [The Russian-Ukrainian War as a Catalyst for National Identity: Historical and Contemporary Context]. *Visnyk nauky i osvity*. № 7 (5). P. 1433–1445 [in Ukrainian].

Polishchuk, R.M. (2017). Kulturna identychnist yak substantsiinyi chynnyk formuvannia svitohliadu ukrainskoho narodu v epokhu hlobalizatsii [Cultural identity as a substantial factor in the formation of the worldview of the Ukrainian people in the era of globalization]: avtoref. kand. filos. nauk. Lviv. 22 p. [in Ukrainian].

Reznikova, O.O. (2022). Natsionalna stiikist v umovakh minlyvoho bezpekovoho seredovyscha [National Resilience in a Changing Security Environment]: monohrafiia. Kyiv: NISD. 532 p. [in Ukrainian].

Rudenko, Yu.Iu. (2020). Konsolidatsiina model natsionalnoi identychnosti: vid teorii suverenitetu do teorii politychnoi modernizatsii [Consolidation model of national identity: from sovereignty theory to political modernization theory]: monohrafiia. Kyiv: “Vydavnytstvo Liudmyla”. 364 p. [in Ukrainian].

Rusul, O.V. (2013). Poniattia “etnichna”, “kulturna identychnist”, “natsionalnyi mentalitet” u sotsialno-filosofskomu dyskursi [The concepts of “ethnic”, “cultural identity”, “national mentality” in socio-philosophical discourse]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu*. Volume 21. Issue 23 (4). P. 244–250 [in Ukrainian].

Skotna, N., Stets, V. (2012). Osoblyvosti etnichnoi i natsionalnoi identychnosti [Features of ethnic and national identity]. *Molod i rynek*. № 8 (91). P. 6–9 [in Ukrainian].

Terminolohichnyi slovnyk-dovidnyk u sferi natsionalnoi stiikosti [Terminological dictionary-reference in the field of national resilience] (2024). [Uporiadnyky: O.O. Reznikova, K.Ye. Voitovskiy]. Kyiv: NISD. 80 p. <https://doi.org/10.53679/NISS-book.2024.01> [in Ukrainian].

Fedotova, O.O., Halukha, L.Yu., Verezomska, S.Zh. (2024). Shchodo formuvannia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti pid vplyvom istorychnykh podii XX stolittia [Regarding the formation of Ukrainian national identity under the influence of historical events of the 20th century]. *Visnyk humanitarnykh nauk*. № 1. Retrieved from: <https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/3/3> [in Ukrainian].

Feshchenko, I.O. (2024). Istorychni manipuliatsii yak instrument niveliuvannia ukrainskoi identychnosti kriz pryzmu rosiisko-ukrainskoi viiny [Historical manipulation as a tool for leveling Ukrainian identity through the prism of the Russian-Ukrainian war]. *Visnyk nauky i osvity*. № 10 (28). P. 1575–1583 [in Ukrainian].

Каліщук Оксана Миколаївна,
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
orcid.org/0000-0003-1272-7920
Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua*

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ Й ТЕРМІНИ

Зафіксовано погляди вчених на визначення понять «культурна спадщина» та «культурні цінності». Охарактеризовано основні нормативно-правові акти та практику застосування цих термінів у сучасному законодавстві. Вказано на міжнародні правові акти – такі, як Конвенція ЮНЕСКО про охорону світової культурної та природної спадщини 1972 р. – як підставу для формування національного законодавства. Порівняно особливості термінології, застосованої у пам'яткоохоронному законодавстві України та РП. Вказано, що вагомою проблемою залишається відсутність єдиної юридичної термінології в галузі охорони пам'яток, оскільки неуніфікованість понять ускладнює їх використання. Проаналізовано взаємозв'язок між поняттями «культурна спадщина» та «культурні цінності», їх межі, практику застосування. Виокремлено спільні риси цих концептів – матеріалізована історія країни, констатація культурного багатства. Обґрунтовано, що у сучасному науковому дискурсі поняття «культурна спадщина», «культурні цінності», «культурне надбання» є неусталеними та застосовують паралельно. Окремо проаналізовано академічний дискурс щодо понятійного апарату не лише юристами, а й істориками, культурологами, філософами. Вказано, що різноманіття термінів може бути пояснене, передовсім, відмінними цілями й завданнями, які стоять перед теоретиками і практиками пам'яткоохоронної діяльності. Окрім цього, слід враховувати, що ідея культурної спадщини має тривалу історію, що зумовило змінність підходів та дефініцій. Одним із шляхів вирішення проблем, які існують щодо термінології у сфері охорони пам'яток, можна уважати широке залучення громадськості, передовсім представників академічного середовища, до пам'яткоохоронної діяльності і, зокрема, до формування понятійного апарату. Порівняння іноземних практик, зокрема РП, дозволить вдосконалити вітчизняну сферу охорони пам'яток використавши чужоземний досвід та врахувавши українські історичні та ментальні особливості.

Ключові слова: Україна, Республіка Польща, охорона культурної спадщини, міждержавна співпраця, місця національної пам'яті.

Kalishchuk Oksana,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of World History
Lesya Ukrainka Volyn Nation University
orcid.org/0000-0003-1272-7920
Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua*

PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE IN UKRAINE AND POLAND: BASIC CONCEPTS AND TERMS

The article records the views of scientists on the definition of the concepts of 'cultural heritage' and 'cultural values'. The main legal acts and practice of using these terms in modern legislation are described. The author points to international legal acts, such as the UNESCO Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage of 1972, as the basis for the formation of national legislation. The peculiarities of the terminology used in the monument protection legislation of Ukraine and Poland are compared. It is indicated that the lack of a unified legal terminology in the field of monument protection remains a significant problem, since the non-unification of concepts complicates their use. The author analyses the relationship between the concepts of 'cultural heritage' and 'cultural property', their boundaries, and the practice of application. The common features of these concepts are highlighted - the materialised history of the country, the statement of cultural wealth. It is substantiated that in

the modern scientific discourse the concepts of 'cultural heritage', 'cultural values', 'cultural property' are unstable and are used in parallel. The author analyses separately the academic discourse on the conceptual apparatus used not only by lawyers, but also by historians, cultural studies scholars, and philosophers. It is pointed out that the variety of terms can be explained, first of all, by the different goals and objectives faced by theorists and practitioners of monument protection. In addition, it should be borne in mind that the idea of cultural heritage has a long history, which has led to the variability of approaches and definitions. One of the ways to solve the problems that exist with regard to terminology in the field of monument protection is to involve the public, especially representatives of the academic environment, in monument protection activities and, in particular, in the formation of the conceptual apparatus. Comparison of foreign practices, in particular those of the Republic of Poland, will allow to improve the national sphere of monument protection using foreign experience and taking into account Ukrainian historical and mental peculiarities.

Key words: Ukraine, Republic of Poland, protection of cultural heritage, interstate cooperation, places of national memory.

Термінологія та понятійний апарат є над-важливими і для академічного дискурсу, і для практичного використання, адже усі учасники обговорення повинні вкладати один і той самий зміст у використовувані поняття. Не є винятком і сфера охорони культурної спадщини, яка є над-важливою для подальшого розвитку держави та суспільства, увага до якої лише загострилася з початком російсько-української війни.

На сьогодні у вітчизняній науці ми не маємо комплексного дослідження понятійно-термінологічного апарату у сфері культурної спадщини. З правничої точки зору цю проблему проаналізували Т. Каткова (Каткова, 2005, с. 148–152), Т. Мазур (Мазур, 2019, с. 36–44), Б. Одайник (Одайник, 2009, с. 125–129), Л. Теплюк та О. Худoley (Теплюк Худoley, 2018, с. 114–120); еволюцію поняття «культурна спадщина» простежили Т. Горбул (Горбул, 2023, с. 178–187) та В. Степанов (Степанков, 2015, с. 29–39). До терміну й поняття «культурні цінності» зверталися С. Кот (Кот, 2011, с. 10–27) та Д. Коваль (Коваль, 2013, с. 435–441), В. Парагайло (Парагайло, 2018, с. 64–67). Співвідношення «культурної спадщини» та «культурних цінностей» розкривали О. Малишев (Малишев, 2010, с. 169–179). Поняття «національна спадщина» у своїй розвідці розкривала А. Франкевіч-Бадінек (Frankiewicz-Bodynek, 2018, s. 199–210).

Метою статті слід уважати вивчення проблемних питань дефініцій у сфері охорони культурної спадщини, ґрунтуючись на аналізі вітчизняного та міжнародного права та використовуючи доробок вітчизняних та чужинських вчених, сформовані на сьогодні наукові підходи до проблем охорони культурної спадщини.

Нагадаємо, що за окресленням, термінологія – це сукупність термінів, себто слів чи словосполучень, котрі відображають / висловлюють специфічні поняття з певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо. Від звичайної лексики терміни вирізняє точність семантичних меж (Словник, 1977, с. 660; Словник, 2021). Відповідно, термін – слово чи словосполучення, що виражає певне конкретне поняття якоїсь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо (Проценко, 2010, с. 143–147; Словник, 2000, с. 570). У контексті нашої розвідки важливо розуміти, що терміни та поняття можуть мати обґрунтовані по-різному – і авторські, і законодавчі.

Як сама охорона культурної спадщини, так і термінологія, пов'язана з нею, є міждисциплінарною проблемою, до вирішення якої долучені представники історії, права, культурології, мистецтвознавства.

Передовсім варто звернутися до теоретичного аналізу нормативних документів, де зустрічаються дефініції культурної / історико-культурної спадщини. Міжнародні конвенції ЮНЕСКО щодо охорони та захисту культурної спадщини оперують термінами «світова культурна спадщина», «культурні цінності», «нематеріальна культурна спадщина» і засвідчують еволюцію в бік глибшого розуміння значення культурної спадщини для збереження ідентичності груп, які зазнають агресії та для постконфліктного відновлення цих груп. І саме конвенції ЮНЕСКО є підґрунтям національних систем правового регулювання пам'яткоохоронної діяльності (Уська, 2014, с. 101–106).

Відліком правового визначення поняття «культурна спадщина» вважають прийняття Генеральною конференцією ЮНЕСКО

16 листопада 1972 р. Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Відповідно до Конвенції під *культурною спадщиною* розуміють: пам'ятки (твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки), ансамблі (групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки), визначні місця (твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології) (Конвенція).

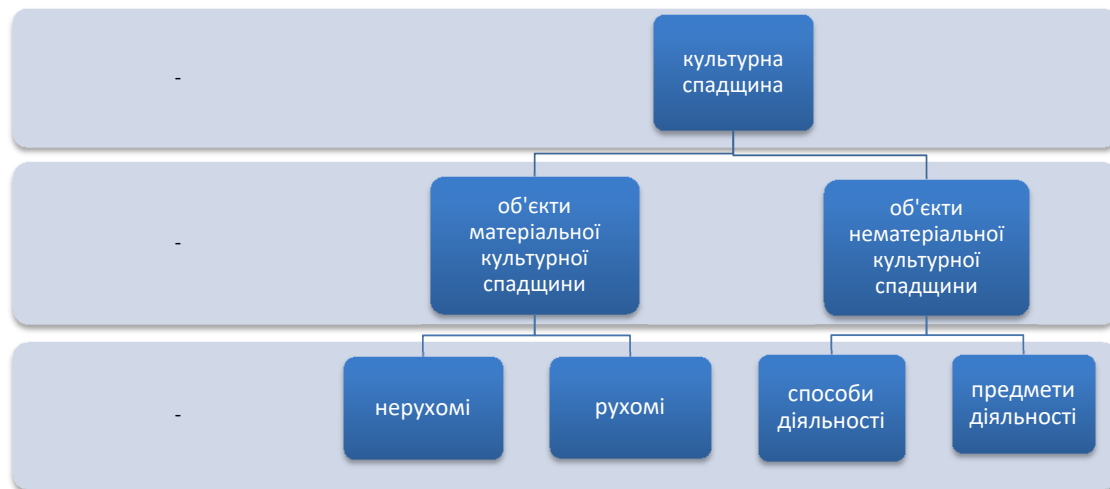
Ще одним міжнародним правовим актом, де сформульоване визначення «культурна спадщина» є Рамкова конвенція Ради Європи «Про значення культурної спадщини для суспільства» 2005 р. (т. зв. конвенція Фаре) (Рамкова конвенція). Автори цього документи під культурною спадщиною розуміють сукупність ресурсів, що дійшли у спадок від минулого, і які люди вважають незалежно від своєї приналежності, відображенням своїх постійно змінюваних цінностей, віросповідань, знань і традицій.

Дефініція терміна «культурна спадщина» присутня у спеціальному Законі України «Про охорону культурної спадщини» (Про охорону, 2000). Значна частина вітчизняних дослідників критично ставлять до визначення «культурної спадщини» у Законі, вважаючи його неконкретним та таким, що нерозкриває зміст поняття (Чорна, 2021, с. 69). Як констатувала Т. Мазур, наявність законодавчих основних термінів й понять у сфері охорони культурної спадщини в Україні не призвела до їх уніфікації в національній правовій доктрині (Мазур, 2021, с. 10). Відразу також зауважимо, що, як зауважив Р. Харковенко, на відміну від українського законодавства, серед норм польського чинного закону відсутнє поняття «культурна спадщина», а сам термін зустрічаємо лише у назвах відповідних інституцій – Міністерство культури і національної спадщини, Інститут національної спадщини (Харковенко, 2022, с. 209). У правовому полі РП послуговуються поняттям «пам'ятка» (zabytki). Окремо варто вказати, що

у польському праві виокремлено поняття «рухових» та «нерухомих» (Drela, s. 111–118), «археологічних» пам'яток (Armeniuk, s. 105–120).

Свого часу Л. Протт вказував на офіційне визначення культурної спадщини як один з найскладніших проблемних аспектів для вчених (Prot, p. 224–317). Не винятком є вітчизняний академічний дискурс. Так, О. Копієвська визначила культурну спадщину як «сукупність всіх матеріальних і духовних культурних досягнень суспільства, його історичний досвід, соціальний капітал, що зберігається в арсеналі національної пам'яті. Як важлива складова розвитку будь-якої цивілізації, культурна спадщина формує особливий національний менталітет затверджує спадкоємність духовних, моральних, етичних та гуманістичних цінностей» (Копієвська, 2006, с. 25–30). Як зауважив В. Притулюк, «культурна спадщина – це унаочнення й результат духовного та матеріального розвитку народу, ознака його ментальності та культурної окремішності» (Притулюк, 2022, с. 37–41). Термін «культурна спадщина вживають і польські дослідники. Так, Я. Прушинський у монографії «Спадщина культури Польщі» (Pruszyński, s. 50) визначає його як «сукупність рухомого та нерухомого майна разом з пов'язаними з ним духовними цінностями, історичними явищами та звичаями, визнаними як основа для правової охорони в інтересах певного суспільства та його розвитку, а також для передачі їх майбутнім поколінням через їх історичну, патріотичну, релігійну, наукову та мистецьку цінність, яку розуміють и визнають, і яка має важливе значення для самобутності та безперервності політичного, суспільного та культурного розвитку, доведення істини та вшанування історичних подій, виховання почуття прекрасного та цивілізаційної спільності»¹. У «Енциклопедії історії України» термін «культурна спадщина» описано, як сукупність успадкованих сучасниками від попередніх поколінь культурних цінностей (Культурна спадщина, 2008, с. 486).

¹ Мовою оригіналу: *dziedzictwo kulturalne – zasób rzeczy nie-ruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi uznawanymi za podstawę ochrony prawnej dla dobra konkretnego społeczeństwa i jego rozwoju oraz dla przekazania ich następnyim pokoleniom, z uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętnienia wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej.*

Таким чином, як слушно зауважив С. Кот, поняття «культурна спадщина» містить у собі виразний контекст процесу успадкування, себто передачі від попередніх поколінь до наступних створених ними цінностей / «спадщини» (Кот, 2011, с. 10–26).

Поняття «культурна спадщина» як охоронна державно-правова категорія містить укладений в ній історичний зв'язок нового і старого тимчасову спадкоємність. Тому окремі вчені пропонують поняття «культурна спадщина» для більшої точності визначати як «історико-культурна спадщина» (Болбас, 2020, с. 51). Так, до прикладу, І. Пивовар, історико-культурну спадщину визначає як «сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктивованих матеріальних і духовних цінностей, які мають значення для збереження і розвитку самобутності України, її внеску в світову цивілізацію та підлягають охороні» (Пивовар, 2010, с. 165–176).

У «Конвенції про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» 14 листопада 1970 р. «культурні цінності» визначені як релігійні або світські цінності, що їх визначає держава та що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки, а саме: а) рідкісні колекції, зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії і предмети, що становлять інтерес для палеонтології; б) цінності, що стосуються історії, враховуючи історію науки і техніки, історію воєн і суспільств, а також пов'язані з життям національних

діячів, мислителів, учених і артистів, і з національними подіями; в) археологічні знахідки й археологічні відкриття; в) складові розчленованих художніх та історичних пам'ятників і археологічних місць; г) старовинні предмети більш ніж 100-річної давності, такі як написи, чеканні монети і друк; д) етнологічні матеріали; е) художні цінності (Конвенція). До культурних цінностей належать рухомі та нерухомі об'єкти світського чи релігійного характеру, зокрема пам'ятки архітектури й живопису, скульптури, місця археологічних розкопок, наукові та книжкові колекції, музеї, бібліотеки та архіви, де зберігаються такі об'єкти, а також місця відправлення культів (Convention).

У відповідному законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» тлумачиться цей термін так: «культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства» (Закон, 1999). У Законі України «Про музеї та музейну справу» визначення цієї дефініції є дещо іншим і радше нав'язане до поняття «музейні цінності» з «Інструкції з обліку та зберігання музейних цінностей, що знаходяться у державних музеях СРСР», затвердженої наказом Міністерства культури СРСР від 17 липня 1985 р. № 290.

У РП ситуація з поняттями, які використовують у праві у сфері охорони культурної спадщини, рівно ж є до кінця невизначеною. Особливо це стосується ситуації, яка склалася після 2003 р., коли було усунуто поняття «культурні

цінності», а в законі «Про охорону пам'яток та опіку над пам'ятками» (Ustawa, 2003) впровадили термін «пам'ятка» як єдиний термін у цій сфері, і аж до 2017 р., коли в Законі «Про реституцію культурних цінностей» (Ustawa, 2017) уведено дефініції «культурні цінності» та «національні культурні цінності».

Узагальнення генези та змісту поняття культурних цінностей у контексті його охорони та права власності разом із існуванням поняття культурної спадщини належить В. Акуленку, який вважає, що галузь охорони культурних цінностей у міжнародному праві ще перебуває у процесі розвитку, зокрема й понятійного апарату (Акуленко, 2013). У його дослідженні подано історико-правовий нарис розвитку і становлення міжнародних норм охорони культурних цінностей, визначення поняття міжнародного права, охорони культурних цінностей і його місця в системі міжнародного права. Розглядаючи культурні цінності крізь призму філософії можна твердити, що культурні цінності є величиною, яка є похідною від співвідношення світу та професійності людини.

У науковому дискурсі на думку С. Кота єдиним універсальним критерієм для визначення культурних цінностей є критерій їх суспільної значимості з точки зору загальносвітового контексту та окремої спільноти чи країни. Тому на його переконання «культурні цінності» – предмети матеріальної і духовної культури, що мають історичне, художнє, наукове та інше культурне значення (Кот, 2020, с. 67). Опоередкованим продовженням цієї думки можна uważати заувагу польських вчених Е. Клекот та П. Косєвського: «Культурні цінності іноді потрактовують інструментально як елемент політичної гри. Іноді з їх допомогою реалізують політику, у цьому випадку політику жестів („„) Такого типу жести на загаль не є зауважені – що найважливіше – рідко призводять до розв'язання конкретних проблем» (Klekot, Kosiewski, 2016).

Донині триває суперечка яке з понять «культурні цінності» та «культурна спадщина» є ширшим, а яке є вужчим; ба більше – їх часто вживають як взаємозамінні. Однак, як вказують вітчизняні вчені В. Акуленко, І. Магазинщикова, М. Моздир, О. Тарасенко у згаданих Конвенціях вони все ж не тотожні. Не випадково М. Фріго характеризує це як «боротьбу понять»

у міжнародному праві (Frigo, p. 367–377). Можна припускати, що відмінність між «культурною спадщиною» та «культурною цінністю» *de jure* є доволі незначною і різниця лежить радше у прикладній площині – «цінність» етимологічно походить від ціни / вартості і функціонує у контексті митних політик вивезення й ввезення; тоді як «спадщина» більше корелює з історичним кейсом. Хоча звернемо увагу, що авторка довідки Міністерства культури України «Культурні цінності в умовах ведення бойових дій та на тимчасово окупованих територіях: міжнародний досвід й Україна» доходять однозначного висновку, що сучасні українські дослідники вважають, що саме термін «культурні цінності» є більш загальним порівняно з поняттям «культурна спадщина», оскільки охоплює і рухомі, й нерухомі пам'ятки, тоді як поняття «культурна спадщина» стосується переважно нерухомих об'єктів (Культурні цінності). Так, О. Рибачок у своїй розвідці твердить, що категорія «культурні цінності» безсумнівно є ширшою за змістом, аніж «культурна спадщина», оскільки перше охоплює минувшину та сучасність – як визнані часом культурні здобутки минулих поколінь, так і факти сучасної культури, але визнані як цінні для сучасної культури (Рибачок, 2017, с. 86). Своєю чергою О. Котис навпаки вважає, що поняття «культурна спадщина» порівняно з поняттям «культурні цінності», має значно ширші рамки, оскільки вона включає спадщину, яка повинна бути зережена й передана наступним поколінням; поняття культурних цінностей, навпаки, не відповідає поняттю культурної спадщини по охоплюючим предметам і у нього не входять нематеріальні елементи (фольклор, танці тощо), які останніми роками теж підлягають міжнародно-правовому захисту. Рівно ж, вважаючи можливим використання цих термінів як еквівалентних, усе ж О. Котис твердить, що перше поняття – культурні цінності – необхідно доповнювати другим поняттям – культурна спадщина – за допомогою встановлення його фактичних і правових зв'язків з ним (Котис, 2012, с. 195–197). Зрештою цій проблемі присвячені окремі розвідки (Зверховська, 2013, с. 137–142; Школьна, 2018).

Анна Франкевич-Бодинек однозначно твердить про вужче значення поняття «пам'ятки», аніж спадщини чи культурних цінностей, не

репрезентує усієї глибини, яка нерозривно пов'язана зі спадщиною (розуміння спадщини опирається на такому колективному відношенні до минулого, яку уможливорює розкодування у цій цінностей та збереження пам'яті); пам'ятка лишень засвідчує минувшину (Frankiewicz-Bodynek, s. 200–201).

Висновковуючи ствердимо: нині у міжнародних угодах, національному законодавстві

України та РП, юридичній літературі та культурології застосовують відповідні поняття і терміни: «культурна спадщина», «культурні цінності», «культурне надбання», «пам'ятка культури» тощо. Як правило, вони близькі за значенням, не чітко розмежовані, нерідко дослідники використовують їх як синоніми; охоплюють і рухомі, і нерухомі об'єкти наукової, історичної та художньої цінності.

Список використаних джерел:

- Акуленко, В. І. (2013). Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. Київ: ТОВ ВО «Юстиніан».
- Болбас, О. (2020). Культурна спадщина як охоронна державно-управлінська категорія: механізми формування страхового фонду. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*, 31 (70) № 2, 50–53.
- Вар'ян, О. (2023). Поняття «пам'ятка культурної спадщини» у законодавстві Польщі та України. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Напрямок: культурологія*, 47, 141–151.
- Горбул, Т. О. (2023). Еволюція поняття «культурна спадщина»: теоретико-методологічний аспект. *Культурологічна думка*, 23, 178–187.
- Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21. 09. 1999 р. № 1068-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>.
- Зверховська, В. (2013). Розмежування понять «культурна спадщина», «культурні цінності», «культурну надбання» та «об'єкт культурної спадщини». *Юридичний вісник*, 4, 137–142.
- Каткова, Т. Г. (2005). Поняття культурної спадщини за міжнародним та українським законодавством. *Право і безпека*, т. 4 № 5, 148–152.
- Коваль, Д. (2013). Міжнародно-правовий аналіз дефініції поняття «культурні цінності». *Право України*, 1–2, 435–441.
- Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному вивезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14. 11. 1970 р. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_186
- Копієвська, О. Р. (2006). Всесвітня культурна спадщина: регулювання міжнародним правом. *Держава і право*, 33: Юридичні і політичні науки, 25–30.
- Кот, С. (2011). «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури. *Праці центру пам'яткознавства: зб. наук. пр.*, 20, 10–27.
- Кот, С. (2020). Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Котис, О. (2012). Застосування понять «культурні цінності» та «культурна спадщина» у міжнародному праві та праві Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*, 31, 195–197.
- (2008). Культурна спадщина. *Енциклопедія історії України: У 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. (Т. 5: Кон-Кю)*. Київ: Наукова думка, 486.
- Культурні цінності в умовах ведення бойових дій та на тимчасово окупованих територіях: міжнародний досвід й Україна (оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та неопублікованими документами за 2025–2026 роки).: URL: https://nlu.org.ua/storage/files/infocentr/Tematch_ogliad/2017/cinnosti.pdf
- Мазур, Т. В. (2019). Розвиток понятійно-термінологічного апарату правової охорони культурної спадщини в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*, 3 (112), 36–44.
- Мазур, Т. М. (2021). Охорона культурної спадщини в Україні: історико й теоретико-правове дослідження. Автореф. дис. ... доктора юридичних наук: 12. 00. 01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ. Міністерство внутрішніх справ, Національна академія внутрішніх справ.
- Малишев, О. О. (2010). Культурна спадщина в юридичному світі речей. *Правова держава*, 31, 169–179.
- Одайник, Б. М. (2009). Основні визначення термінів, пов'язаних з правовим поняттям «культурна спадщина»: проблемні питання. *Вісник Одеського національного університету*, т. 14 Вип. 9: Правознавство, 125–129.
- Парагайло, В. О. (2018). Основні підходи до визначення поняття «культурні цінності» в нормативних актах та юридичній літературі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*, 36 Т. 2, 64–67.
- Пивовар, І. В. (2010). Культурна спадщина як об'єкт адміністративно-правової охорони. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*, 1, 165–176.

Притулюк, В. (2022). Державна політика у сфері охорони культурної спадщини (на прикладі пам'яткоохоронної діяльності на Волині). *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*, 26, 37–41.

Про охорону культурної спадщини. Закон України від 8 червня 2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.

Проценко, Т. (2010). Різні підходи до визначення терміну в термінознавстві. *Актуальні проблеми філології, мовознавства, літературознавства, методика викладання філологічних дисциплін*: зб. наук. ст. / за заг. ред. д. пед. н. Соколової І. В. Том I: Мовознавство. Маріуполь. с. 143–147.

Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_719

Рибачок, О. М. (2017). Документальна спадщина як складова культурних цінностей і культурної спадщини. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, 2, 81–91.

Словник іншомовних слів / уклад.: Л. В. Музичко, Л. М. Шкарапута, С. М. Морозов; Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Український мовно-інформ. фонд НАН України. Київ: Наукова думка, 2000. С. 570.

Словник іншомовних слів. Київ, Головна редакція УРЕ, 1977. С. 660; Словник іншомовних слів: понад 4 100 слів та висловів / уклад. Оксана Давидова. Тернопіль, Підручники і посібники, 2021.

Степанов, В. (2015). Визначення поняття «культурна спадщина» в культурному просторі України. *Культура України*, 48, 29 – 39.

Теплюк, Л. М., Худолей, О. С. (2018). Визначення поняття культурної спадщини у сучасному українському законодавстві. *Гуманітарний вісник ЧДТУ. Серія: Історичні науки*, 29 вип. 13, 114–120.

Уська, У. Р. (2014). Конвенції ЮНЕСКО як базова складова національної системи правового регулювання пам'яткоохоронної діяльності: понятійно-термінологічний аспект. *Historical and cultural studies*, Vol. 1 Nm 1, 101–106.

Харковенко, Р. (2022). Порівняльний аналіз пам'яткоохоронного законодавства Польщі та України. *Український історичний журнал*, 3, 205–218.

Чорна, Н. (2021). Культурна спадщина України: проблеми вивчення, збереження та використання. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 36, 67–74.

Школьна, О. В. (2018). Поняття «культурні цінності» та «культурна спадщина» у вітчизняному і міжнародному науковому обігу. *Актуальні проблеми музейної та пам'яткоохоронної діяльності*: тези доповідей наук. конф. студ., аспірантів та мол. Вених, Київ 12 квітня 2018 р. / М-во освіти і науки України; М-во культури України; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ: Видав. Центр КНУКіМ.

Armeniuk, J. (2015). Geneza pojęcia zabytku archeologicznego w prawie polskim. *Folia Juridica Universitatis Wratislaviensis*, 4 (2), 105–120.

Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. The General Conference of UNESCO adopted on 16 november 1972 the Recommendation concerning the Protection at National Level, of the Cultural and Natural Heritage. 1972.

Drela, D. (2008). Definicja zabytku nieruchomego w prawie polskim i francuskim. *Ochrona zabytków*, 1, 111–118.

Frankiewicz-Bodynek, A. (2018). O należytych pojmowaniu dziedzictwa narodowego i jego aksjologicznych podstawach. *Dookoła Wojtek... Księga pamiątkowa poświęcona Doktorowi Arturowi Wojciechowi Preisnerowi* / ed. Janusz Balicki i Mariusz Jabłoński. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 199–210.

Frigo, M. (2004). Cultural property v. cultural heritage: A “battle concepts” in international law? *International Review of the Red Cross*, 86. No 854, 367–377.

Klekot, E., Kosiewski, P. (2006). Dobra kultury. Współpraca i problemy roszczeń w relacjach polsko-ukraińskich. Rekomendacje. Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego. 27 s.

Prott, L. (1989). Problems of Private International Law for the Protection of the Cultural Heritage. *Recueil des Cours. Hague: Academic de Droit*, 5, 224–317.

Pruszyński, J. (2001). *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna*, t. 1. Kraków: Polskie Wydawnictwo Profesjonalne.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. *Dziennik Ustaw* z 2003 r. Nr 162. Poz. 1568 z późn. zm.

Ustawa z dnia 5 czerwca 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury. *Dziennik Ustaw* z 2017 r. Poz. 1068.

References:

Akulenko, V. I. (2013). Mizhnarodne pravo okhorony kulturnykh tsinnostei ta yoho implementatsiia u vnutrishnomu pravi Ukrainy [International Law of Cultural Property Protection and its Implementation in the Domestic Law of Ukraine.]. Kyiv: TOV VO “Iustynian”. [in Ukrainian].

Bolbas, O. (2020). Kulturna spadshchyna yak okhoronna derzhavno-upravlinska katehoriia: mekhanizsy formuvannia strakhovoho fondu [Cultural Heritage as a Protective Public Administration Category: Mechanisms for the Formation of an Insurance Fund]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho*. Serii: Derzhavne upravlinnia, 31 (70) № 2, 50–53. [in Ukrainian].

Varian, O. (2023). Poniattia “pamiatka kulturnoi spadshchyny” u zakonodavstvi Polshchi ta Ukrainy [The concept of ‘cultural heritage monument’ in the legislation of Poland and Ukraine The concept of ‘cultural heritage monument’ in the legislation of Poland and Ukraine]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku. Napriam: kulturolohiia*, 47, 141–151. [in Ukrainian].

Horbul, T. O. (2023). Evoliutsiia poniattia “kulturna spadshchyna”: teoretyko-metodolohichniy aspekt [Evolution of the concept of ‘cultural heritage’: theoretical and methodological aspect]. *Kulturolohichna dumka*, 23, 178–187. [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy “Pro vyvezennia, vvezennia ta povernennia kulturnykh tsinnosti vid 21. 09. 1999 r. № 1068-XIV [Law of Ukraine ‘On the Export, Import and Return of Cultural Property’ of 21.09.1999, No. 1068-XIV]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14> [in Ukrainian].

Zverkhovska, V. (2013). Rozmezhuvannia poniat “kulturna spadshchyna”, “kulturni tsinnosti”, “kulturnu nadbannia” ta “obiekt kulturnoi spadshchyny” [Differentiation of the concepts of ‘cultural heritage’, ‘cultural values’, ‘cultural property’ and ‘object of cultural heritage’]. *Yurydychnyi visnyk*, 4, 137–142. [in Ukrainian].

Katkova, T. H. (2005). Poniattia kulturnoi spadshchyny za mizhnarodnym ta ukrainskym zakonodavstvom [The concept of cultural heritage in international and Ukrainian legislation]. *Pravo i bezpeka*, t. 4 № 5, 148–152. [in Ukrainian].

Koval, D. (2013). Mizhnarodno-pravovyi analiz definitsii poniattia “kulturni tsinnosti” [International legal analysis of the definition of ‘cultural values’]. *Pravo Ukrainy*, 1–2, 435–441. [in Ukrainian].

Kopievska, O. R. (2006). Vssevitnia kulturna spadshchyna: rehuliuвання mizhnarodnym pravom [World cultural heritage: regulation by international law]. *Derzhava i pravo*, 33: Yurydychni i politychni nauky, 25–30. [in Ukrainian].

Kot, S. (2011). “Kulturni tsinnosti”: poniattia i termin u konteksti povernennia ta respytutsii predmetiv kultury [‘Cultural property’: a concept and a term in the context of the return and examination of cultural objects]. *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva: zb. nauk. pr.*, 20, 10–27. [in Ukrainian].

Kot, S. (2020). Povernennia i restytutsiia kulturnykh tsinnosti u politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (XX – poch. XXI st.) [Return and restitution of cultural property in the political and cultural life of Ukraine (XX – early XXI centuries)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Kotys, O. (2012). Zastosuvannia poniat “kulturni tsinnosti” ta “kulturna spadshchyna” u mizhnarodnomu pravi ta pravi Yevropeiskoho Soiuzu [Application of the concepts of ‘cultural values’ and ‘cultural heritage’ in international law and the law of the European Union]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Mizhnarodni vidnosyny*, 31, 195–197. [in Ukrainian].

Kulturna spadshchyna (2008). [Cultural heritage]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. (T. 5: Kon-Kiu)* [Encyclopaedia of the history of Ukraine: In 10 volumes / edited by V. A. Smolii (chairman) and others (Vol. 5: Konya-Kyu)]. Kyiv: Naukova dumka, 486. [in Ukrainian].

Kulturni tsinnosti v umovakh vedennia boiovykh dii ta na tymchasovo okupovanykh terytoriakh: mizhnarodnyi dosvid y Ukraina (ohliadova dovidka za materialamy presy, Internetu ta neopublikovanykh dokumentamy za 2025–2026 roky) [Cultural Property in the Context of Hostilities and in the Temporarily Occupied Territories: International Experience and Ukraine (a review based on press, Internet and unpublished documents for 2025-2026)]. Retrieved from: https://nlu.org.ua/storage/files/infocentr/Tematich_ogliad/2017/cinnosti.pdf [in Ukrainian].

Mazur, T. M. (2021). Okhorona kulturnoi spadshchyny v Ukraini: istoryko y teoretyko-pravove doslidzhennia [Protection of cultural heritage in Ukraine: historical, theoretical and legal research]. Avtoref. dys. ... doktora yurydychnykh nauk: 12. 00. 01 – teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen. Kyiv. Ministerstvo vnutrishnikh sprav, Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav. [in Ukrainian].

Mazur, T. V. (2019). Rozvytok poniattiino-terminolohichnoho aparatu pravovoi okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini [Development of the conceptual and terminological apparatus of legal protection of cultural heritage in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*, 3 (112), 36–44. [in Ukrainian].

Malyshev, O. O. (2010). Kulturna spadshchyna v yurydychnomu sviti rechei [Cultural heritage in the legal world of things]. *Pravova derzhava*, 31, 169–179. [in Ukrainian].

Odainyk, B. M. (2009). Osnovni vyznachennia terminiv, poviazanykh z pravovym poniattiam “kulturna spadshchyna”: problemni pytannia [Basic definitions of terms related to the legal concept of ‘cultural heritage’: problematic issues]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu*, t. 14 Vyp. 9: Pravoznavstvo, 125–129. [in Ukrainian].

Parahailo, V. O. (2018). Osnovni pidkhody do vyznachennia poniattia “kulturni tsinnosti” v normatyvnykh aktakh ta yurydychnii literaturi [The main approaches to the definition of ‘cultural values’ in regulations and legal literature]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Yurysprudentsiia*, 36 T. 2, 64–67. [in Ukrainian].

Pyvovar, I. V. (2010). Kulturna spadshchyna yak ob'ekt administratyvno-pravovoi okhorony [Cultural heritage as an object of administrative and legal protection]. *Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 1, 165–176. [in Ukrainian]

Prytuliuk, V. (2022). Derzhavna polityka u sferi okhorony kulturnoi spadshchyny (na prykladi pamiatkookhoronnoi diialnosti na Volyni) [State policy in the field of cultural heritage protection (on the example of monument protection activities in Volyn)]. *Litopys Volyni: Vseukrainskyi naukovyi chasopys*, 26, 37–41. [in Ukrainian].

Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny. Zakon Ukrainy vid 8 chervpnia 2000 r. [On the Protection of Cultural Heritage. Law of Ukraine of 8 June 2000]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2000. № 39. St. 333. [in Ukrainian].

Protsenko, T. (2010). Rizni pidkhody do vyznachennia terminu v terminoznavstvi [Different approaches to the definition of a term in terminology]. *Aktualni problemy filolohii: movoznavstvo, literaturoznavstvo, metodyka vykladannia filolohichnykh dysyplin: zb. nauk. st. / za zah. red. d. ped. n. Sokolovoi I. V. Tom I: Movoznavstvo*. Mariupol. s. 143–147. [in Ukrainian].

Ramkova konventsiiia Rady Yevropy pro znachennia kulturnoi spadshchyny dlia suspilstva [Council of Europe Framework Convention on the Importance of Cultural Heritage for Society]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_719 [in Ukrainian].

Rybachok, O. M. (2017). Dokumentalna spadshchyna yak skladova kulturnykh tsinnosti i kulturnoi spadshchyny [Documentary heritage as a component of cultural values and cultural heritage]. *Bibilotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*, 2, 81–91. [in Ukrainian].

Slovyk inshomovnykh sliv [Dictionary of foreign language words] / uklad.: L. V. Muzychko, L. M. Shkaraputa, S. M. Morozov; Nats. un-t im. Tarasa Shevchenka, Ukrainskyi movno-inform. fond NAN Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 2000. S. 570. [in Ukrainian].

Slovyk inshomovnykh sliv [Dictionary of foreign language words]. Kyiv, Holovna redaktsiia URE, 1977. [in Ukrainian].

Stepanov, V. (2015). Vyznachennia poniattia “kulturna spadshchyna” v kulturnomu prostori Ukrainy [Definition of the concept of ‘cultural heritage’ in the cultural space of Ukraine]. *Kultura Ukrainy*, 48, 29–39. [in Ukrainian].

Tepluk, L. M., Khudolei, O. S. (2018). Vyznachennia poniattia kulturnoi spadshchyny u suchasnomu ukrainskomu zakonodavstvi [Definition of the concept of cultural heritage in modern Ukrainian legislation]. *Humanitarnyi visnyk ChDTU. Serii: Istorychni nauky*, 29 vyp. 13, 114–120. [in Ukrainian].

Uska, U. R. (2014). Konventsii YuNESKO yak bazova skladova natsionalnoi systemy pravovoho rehuliuвання pamiatkookhoronnoi diialnosti: poniatiino-terminolohichni aspekt [UNESCO Conventions as a Basic Component of the National System of Legal Regulation of Monument Protection Activities: Conceptual and Terminological Aspect]. *Historical and cultural studies*, Vol 1 Nm 1, 101–106. [in Ukrainian].

Kharkovenko, R. (2022). Porivnialnyi analiz pamiatkookhoronnoho zakonodavstva Polshchi ta Ukrainy [Comparative analysis of the monument protection legislation of Poland and Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 205–218. [in Ukrainian].

Chorna, N. (2021). Kulturna spadshchyna Ukrainy: problemy vyvchennia, zberezheni ta vykorystannia [Cultural heritage of Ukraine: problems of study, preservation and use]. *Naukovi zapysky VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia*, 36, 67–74. [in Ukrainian]

Shkolna, O. V. (2018). Poniattia “kulturni tsinnosti” ta “kulturna spadshchyna” u vitchyznianomu i mizhnarodnomu naukovomu obihu [The concepts of ‘cultural values’ and ‘cultural heritage’ in national and international scientific circulation]. *Aktualni problemy muzeinoi ta pamiatkookhoronnoi diialnosti: tezy dopovidei nauk. konf. stud., aspirantiv ta mol. Venykh*, Kyiv 12 kvitnia 2018 r. / M-vo osvity i nauky Ukrainy; M-vo kultury Ukrainy; Kyiv. nats. un-t kultury i mystetstv. Kyiv: Vydav. Tsentr KNUKiM. [in Ukrainian].

Armeniuk, J. (2015). Geneza pojęcia zabytku archeologicznego w prawie polskim. *Folia Juridica Universitatis Wratislaviensis*, 4 (2), 105–120. [in Polish].

Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. The General Conference of UNESCO adopted on 16 november 1972 the Recommendation concerning the Protection at National Level, of the Cultural and Natural Heritage. 1972. [in English].

Drela, D. (2008). Definicja zabytku nieruchomego w prawie polskim i francuskim. *Ochrona zabytków*, 1, 111–118. [in Polish].

Frankiewicz-Bodynek, A. (2018). O należytych pojmowaniu dziedzictwa narodowego i jego aksjologicznych podstawach. *Dookoła Wojtek... Księga pamiątkowa poświęcona Doktorowi Arturowi Wojciechowi Preisnerowi* / ed. Janusz Balicki i Mariusz Jabłoński. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 199–210. [in Polish].

Frigo, M. (2004). Cultural property v. cultural heritage: A “battle concepts” in international law? *International Review of the Red Cross*, 86. No 854, 367–377. [in English].

Klekot, E., Kosiewski, P. (2006). *Dobra kultury. Współpraca i problemy roszczeń w relacjach polsko-ukraińskich. Rekomendacje*. Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego. 27 s. [in Polish].

Prott, L. (1989). Problems of Private International Law for the Protection of the Cultural Heritage. *Recueil des Cours. Hague: Academic de Droit*, 5, 224–317. [in English].

Pruszyński, J. (2001). *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna*, t. 1. Kraków: Polskie Wydawnictwo Profesjonalne. [in Polish].

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. *Dziennik Ustaw* z 2003 r. Nr 162. Poz. 1568 z późn. zm. [in Polish].

Ustawa z dnia 5 czerwca 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury. *Dziennik Ustaw* z 2017 r. Poz. 1068. [in Polish].

Комар Володимир Олександрович,
*старший викладач кафедри музичного продакшну та звукорежисури
Навчально-наукового інституту перформативних мистецтв
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
orcid.org/0000-0002-2491-3555
mr.saintspirit4@gmail.com*

МИСТЕЦЬКІ ПРОЄКТИ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ КУЛЬТУРНО-КРЕАТИВНИХ ІНДУСТРІЙ В УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XXI СТОЛІТТЯ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

У статті здійснено аналіз трансформаційних процесів мистецьких проєктів у контексті змін культурно-креативних індустрій України першої чверті XXI століття. Досліджено особливості взаємодії глобального та локального компонентів мистецької сфери, зокрема через міжнародні колаборації, участь українських митців у світових культурних заходах і розвиток локальних ініціатив, що інтегрують сучасні мистецькі тенденції. Визначено основні напрями співпраці українських митців з міжнародними культурними інституціями, участь у резиденціях, фестивалях та грантових програмах, що сприяють популяризації національного мистецтва на світовій арені. Проаналізовано вплив культурної політики України на розвиток мистецьких проєктів, зокрема роль державних програм, інституційної підтримки та законодавчих ініціатив у стимулюванні культурної діяльності. Окреслено механізми популяризації сучасного українського мистецтва, що включають цифровізацію, використання новітніх технологій, інтеграцію вітчизняного мистецького продукту у світовий культурний дискурс і формування міжнародних партнерств. Розглянуто можливості розширення фінансування мистецьких ініціатив шляхом залучення приватного капіталу, меценатства та розвитку колаборацій. Наголошено на важливості розвитку інфраструктури для підтримки митців, створення сприятливих умов для реалізації мистецьких проєктів, збереження культурної спадщини та формування національної ідентичності. Визначено значення мистецьких проєктів у зміцненні позицій України у глобальному мистецькому просторі. Акцентовано на необхідності міждисциплінарного підходу у дослідженні трансформацій мистецького процесу, що поєднує культурологічний, соціологічний, економічний та менеджерський аспекти аналізу.

Ключові слова: мистецькі проєкти, культурно-креативні індустрії, культурна політика, міжнародна співпраця, цифровізація.

Komar Volodymyr,
*Senior Lecturer at the Department of Music Production and
Sound Engineering,
Educational and Scientific Institute of Performative Arts of the
National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts
orcid.org/0000-0002-2491-3555
mr.saintspirit4@gmail.com*

ART PROJECTS IN THE CONTEXT OF THE TRANSFORMATION OF CULTURAL AND CREATIVE INDUSTRIES IN UKRAINE IN THE FIRST QUARTER OF THE 21ST CENTURY: CULTUROLOGICAL ASPECTS OF CONCEPTUALIZATION

The article analyzes the transformational processes of artistic projects in the context of changes in the cultural and creative industries of Ukraine in the first quarter of the 21st century. The study explores the interaction between global and local components of the artistic sphere, particularly through international collaborations, the participation of Ukrainian artists in global cultural events, and the development of local initiatives that integrate contemporary artistic trends. The main directions of cooperation between Ukrainian artists and international cultural institutions

are identified, including participation in residencies, festivals, and grant programs that contribute to the promotion of national art on the global stage. The impact of Ukraine's cultural policy on the development of artistic projects is analyzed, highlighting the role of state programs, institutional support, and legislative initiatives in fostering cultural activities. Mechanisms for the popularization of contemporary Ukrainian art are outlined, including digitalization, the application of new technologies, the integration of artistic products into the global cultural discourse, and the formation of international partnerships. The possibilities for expanding the financing of artistic initiatives through private capital investment, patronage, and the development of the creative economy are examined. The importance of developing infrastructure to support artists, creating favorable conditions for the implementation of artistic projects, preserving cultural heritage, and shaping national identity is emphasized. The significance of artistic projects in strengthening Ukraine's position in the global artistic space is determined. The necessity of an interdisciplinary approach in studying the transformations of artistic processes is accentuated, combining cultural, sociological, economic, and managerial aspects of analysis.

Key words: artistic projects, cultural and creative industries, cultural policy, international cooperation, digitalization.

Актуальність дослідження. Мистецький проєкт як форма організації творчої діяльності відіграє ключову роль у процесах трансформації культурно-креативних індустрій, що відбуваються в Україні протягом першої чверті XXI століття. Динамічні зміни у суспільно-культурному середовищі, що зумовлені як глобальними тенденціями розвитку мистецтва, так і внутрішніми соціально-економічними викликами, формують нові підходи до концептуалізації мистецьких ініціатив. В умовах цифровізації, глобалізації та активної взаємодії національних культур мистецькі проєкти виступають не лише засобом художньої репрезентації, але й інструментом соціокультурного моделювання.

Тенденції розвитку мистецького простору України в першій чверті XXI століття визначаються інтеграцією традиційних і новітніх форм художньої діяльності, що відображають запити сучасної аудиторії та відображають вимоги культурної політики. Важливими аспектами залишаються взаємозв'язок мистецьких проєктів із соціальними процесами, їхній вплив на формування суспільної свідомості та участь у конструюванні національної ідентичності. У сучасних умовах, коли культурний сектор стикається з викликами війни, економічної нестабільності та пошуку нових шляхів розвитку, мистецькі ініціативи набувають додаткової значущості як платформа для збереження та популяризації української культури на міжнародному рівні.

Формування нових підходів до управління мистецькими проєктами вимагає врахування багатофакторної взаємодії між мистецькими інституціями, державними структурами, громадянським суспільством та міжнародними

партнерами. Важливими питаннями залишаються механізми фінансування, стратегічне планування та нормативно-правове забезпечення функціонування культурних ініціатив.

Метою статті є дослідження мистецьких проєктів в контексті трансформації культурно-креативних індустрій України першої чверті XXI століття, визначивши їхній вплив на розвиток культурної сфери та взаємодію з глобальними тенденціями. Для досягнення поставленої мети необхідно розглянути основні чинники, що визначають зміну форматів мистецької діяльності, механізми управління та фінансування проєктів, а також їхню соціокультурну роль. Простежити динаміку впровадження цифрових технологій у мистецькі ініціативи, їхню адаптацію до сучасних викликів і вплив на глядацьку аудиторію.

Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах систематизації та узагальнення, що дали змогу визначити й науково обґрунтувати закономірності формування, реалізації та впливу мистецьких проєктів у культурно-креативних індустріях України першої чверті XXI століття. Використання системного підходу забезпечило аналіз мистецьких проєктів як багаторівневої динамічної системи, що взаємодіє з соціокультурними, технологічними та глобалізаційними процесами. Порівняльний метод дозволив дослідити міжнародний досвід реалізації мистецьких проєктів у сфері культурно-креативних індустрій та визначити особливості їхнього розвитку в Україні. Аналітичний метод сприяв виявленню концептуальних засад функціонування мистецьких проєктів, їхніх структурних характеристик та механізмів популяризації

сучасного українського мистецтва. Історичний підхід забезпечив розуміння еволюції мистецьких проєктів, їхньої адаптації до змін культурної політики, суспільних трансформацій та розвитку цифрових технологій. Deskriptivний метод дозволив здійснити аналіз сучасного стану мистецького простору України, визначити вплив мистецьких ініціатив на культурну дипломатію, формування національного бренду та інтеграцію у світовий мистецький дискурс.

Аналіз досліджень і публікацій. Українські дослідники активно вивчають питання трансформації культурно-мистецького простору та особливості реалізації мистецьких проєктів у контексті соціокультурних змін. І. Андрощук (2018) акцентує увагу на сутності проєктної культури, визначаючи її основні характеристики та механізми реалізації у сфері мистецтва. Д. Бас (2016) досліджує особливості арт-проєктів, виокремлюючи їхню структуру та етапи реалізації. І. Бермес (2015) зосереджується на організаційних аспектах музичного фестивального руху в Україні, аналізуючи його вплив на розвиток сучасного мистецького процесу.

К. Давидовський (2013) пропонує семантичний аналіз поняття «мистецький проєкт», розглядаючи його у контексті творчих ініціатив Київського інституту музики ім. Р. М. Глієра. Дослідник визначає структурні особливості таких проєктів, їхню роль у формуванні культурного середовища та взаємозв'язок із соціокультурними процесами. Т. Зінська (2016) у своїй роботі аналізує музичні конкурси та фестивалі як ключові елементи соціокультурного проєктування в Україні кінця ХХ – початку ХХІ століття, наголошуючи на їхній інтеграційній функції та потенціалі для розвитку культурної дипломатії.

Проблематика управління мистецькими проєктами детально розглядається у дослідженні В. Комара (2021), де автор аналізує специфіку функціонування культурно-креативних індустрій в Україні та особливості їхнього розвитку в умовах глобалізації. О. Клименко та О. Сокур (2021) вивчають бібліотечні проєкти, розглядаючи їх як інструмент збереження культурної спадщини та популяризації мистецтва. С. Зуєв (2007) досліджує семіотичні аспекти музичних фестивалів, акцентуючи увагу на їхній ролі у формуванні сучасного культурного ландшафту.

Різні підходи до трактування мистецьких проєктів у соціокультурному просторі розглядаються у роботі Н. Івановської, В. Шульгіної та О. Яковлева (2018), які пропонують методологічний аналіз соціокультурного проєктування в мистецтві. Л. Обух (2019) аналізує концептуалізацію музичних проєктів академічного мистецтва, окреслюючи їхні структурні компоненти та механізми взаємодії із суспільством.

Значний внесок у дослідження трансформацій мистецького середовища в умовах воєнного стану зробила А. Понеділок (2023), яка розглянула зміну ролі мистецтва в суспільстві та його взаємозв'язок із політичними та соціальними процесами. У контексті міжнародної співпраці важливим є дослідження Т. Рєви (2023), присвячене аналізу культурних колаборацій оперних театрів Києва, Львова та Одеси в умовах воєнного стану, що розкриває механізми культурної дипломатії та взаємодії локальних і глобальних ініціатив.

Культурологічний підхід до дослідження мистецьких проєктів дає змогу розглядати їх як складне соціокультурне явище, що взаємодіє з економічними, технологічними та політичними процесами. Історичний метод дозволяє простежити зміну організаційних моделей мистецької діяльності та їхню адаптацію до суспільних трансформацій. Використання соціологічного аналізу дає можливість визначити ефективність популяризації мистецьких проєктів та їхню роль у конструюванні культурної політики. Семіотичний та структурно-семантичний методи сприяють дослідженню концептуальної наповненості мистецьких ініціатив, що функціонують у межах сучасного глобалізованого простору. Звернення до теорії управління культурними проєктами дозволяє окреслити механізми стратегічного розвитку культурних індустрій та оцінити їхню ефективність у сучасних соціокультурних умовах.

Виклад основного матеріалу. Сфера соціокультурної діяльності, а також культурне та мистецьке середовище, є тими напрямками, у яких реалізація проєктів відбувається найчастіше. Проєкти у галузі культури не лише сприяють творчій активності фахівців, але й стають чинником розвитку соціокультурного простору, що, у свою чергу, впливає на залучення населення до культурного процесу, збереження культурної різноманітності, підтримку

соціально-економічного зростання та відновлення мистецького середовища. Різні підходи до тлумачення поняття «проект» зумовлюють широкий спектр його розуміння, що може варіюватися від побутового трактування як будь-якого плану чи ініціативи до сприйняття як комплексного бізнес-процесу. У сфері культури проект може розглядатися і як «будь-який рух у культурі» (Кулешник, 2012, с. 276), і як певна система дій, що реалізується для отримання конкретного результату.

Визначення сутності проекту відображає його багатогранність, оскільки його розглядають і як процес, і як механізм управління ресурсами, і як спосіб досягнення стратегічних цілей. Окремі підходи характеризують його як «комплекс зусиль, що здійснюються з метою досягнення унікального результату в межах певного бюджету та за використання відведених ресурсів» (Russell). Подібний підхід простежується й у визначенні, згідно з яким проект – це «сукупність дій, обмежених у часі та спрямованих на вирішення проблеми або реалізацію конкретної мети» (Що таке проект?). Інші джерела трактують його як «комплекс дій із визначеними строками, бюджетом і механізмом реалізації, що дозволяє досягти конкретної мети» (Клименко, 2021, с. 273). Деякі дослідники підкреслюють ресурсну складову, зазначаючи, що «проект – це завдання, кінцева мета якого полягає у досягненні унікального результату в межах визначеного часу та ресурсних обмежень» (Зотов, 2010).

Різні підходи до тлумачення сутності проекту не суперечать один одному, а лише доповнюють його характеристику як складного механізму, що поєднує декілька ключових компонентів. До таких компонентів належать задум (мета, ідея, проблема, потреба), механізми реалізації (шляхи досягнення цілей), кінцева мета (очікуваний результат, нова цінність), ресурси (фінансові, кадрові, матеріальні) та часові обмеження. Проект можна розглядати як «завдання із заданими вихідними параметрами та необхідними результатами, які визначають спосіб його вирішення» (A Guide to the Project Management Body of Knowledge). Деякі визначення фокусуються на управлінському аспекті, розглядаючи проект як «результат діяльності людини, що охоплює прийняття відповідних рішень, необхідних для реалізації задуманих цілей» (Андрощук).

У цьому контексті його також трактують як «механізм змін та розвитку системи, у межах якої відбувається його реалізація» (Івановська та ін., 2018, с. 13). Таким чином, мистецький проект у сфері культури постає як структурована ініціатива, що спрямована на досягнення конкретного результату через оптимальне використання наявних ресурсів та чітке планування етапів його втілення.

Мистецький проект як форма організації творчої діяльності та представлення культурної спадщини, а також актуальних художніх досягнень, став невід'ємною складовою сучасного мистецького простору. Його поява на початку ХХІ століття була зумовлена необхідністю перегляду традиційних підходів до художньої комунікації, що відбувається в умовах метамодерну, котрий відзначається динамічністю, зміною естетичних орієнтирів та споживачьких пріоритетів. Формування нових підходів до функціонування культурно-мистецьких ініціатив призвело до поступового відходу від «стаціонарних» форматів організації мистецьких заходів, які в академічному дискурсі розглядаються як «альтернатива концертному сезону та резонансний спосіб демонстрації культурної значущості певного просторового локусу» (Зуєв, 2007, с. 3). Такі ініціативи формують інтегровані майданчики, які поєднують творчу співпрацю, концертну практику та мистецький діалог, що в теоретичних дослідженнях визначається як «монолітний концертний подіум, територія творчої комунікації, своєрідний дискусійний клуб для музикантів» (Бермес, 2015, с. 154).

На відміну від традиційних фестивалів та конкурсів, культурно-мистецькі проекти набувають особливого статусу в нормативно-правовому полі, залишаючись водночас відкритими для дискусій у культурологічному та мистецтвознавчому дискурсі. У Законі України «Про культуру» визначено, що такий проект є формою культурної діяльності з чітко окресленими термінами реалізації, встановленою метою та фінансовою підтримкою, яка забезпечується відповідно до затвердженого бюджету (Про культуру. Закон України, 2010). У науковій площині визначення КМП продовжує формуватися, оскільки його впровадження в художній простір залишається відносно новим явищем. З огляду на специфіку сучасної мистецької

діяльності, що орієнтована на видовищність і адаптована до запитів суспільства, дослідники пропонують концепцію «crossover point», яка відображає синтез багатовекторних художніх практик. Основні маркери, що визначають специфіку таких проєктів, включають «культуротворчий потенціал», «соціокультурний запит», «естетико-художню та етико-виховну спрямованість», «комерційну складову» і «рекреаційно-розважальний аспект», які у взаємодії створюють нові моделі функціонування мистецтва (Поплавський, 2019, с. 249).

Формування нових організаційних механізмів у сфері культури є частиною широко-масштабного процесу трансформації культурно-креативних індустрій, що визначаються дослідниками як «перехід до нових форм реалізації діяльності підприємств та інституціональна організація функціонування цієї сфери» (Комар, 2021, с. 54). У сфері менеджменту культури поняття «арт-проєкт» нерідко використовується як аналог до КМП, що обумовлено їхньою спільною орієнтацією на креативний процес та обмеженість ресурсів. Згідно з концепцією, запропонованою Басом, мистецький проєкт характеризується як структурована система творчої діяльності, яка спрямована на створення художнього твору в рамках заданих часових і фінансових обмежень (Бас, 2016, с. 60). При цьому особливе значення мають такі чинники, як адаптивність проєкту, мобільність творчих завдань та суб'єктивне сприйняття кінцевого продукту, що вносить певну невизначеність у механізми його реалізації (там само).

Нові підходи до організації мистецької діяльності відображають стратегічний розвиток культурної політики, яка передбачає популяризацію та масштабування найбільш значущих ініціатив. Згідно з дослідженнями Зінської, культурно-мистецький проєкт виконує функцію соціокультурного моделювання, оскільки охоплює популяризацію мистецьких ідей, сприяє розвитку культурних комунікацій, підвищує доступність мистецтва для широкої аудиторії та слугує ефективним механізмом організації культурного життя країни (Зінська, 2016, с. 394). Вплив управлінських механізмів на мистецький простір визначає його роль у сфері подієвого менеджменту, де він розглядається як «унікальна цільова культурно-творча

подія, створена для досягнення конкретних результатів, що мають культурне, економічне чи суспільне значення» (Оборська, 2018, с. 392). У міждисциплінарному дискурсі, що інтегрує досвід Event-менеджменту, мистецький проєкт набуває статусу комунікативної програми, яка виконує не лише художню, але й соціальну функцію. Л. Обух визначає його як «етапний процес організації резонансних заходів академічного музичного мистецтва на загальнонаціональному або локальному рівні, що використовується як механізм стратегічного менеджменту для досягнення соціально значущих результатів» (Обух, 2019, с. 97). Ключовими характеристиками таких ініціатив виступають актуальність, мотивація учасників та рівень їхньої майстерності, що безпосередньо впливає на конкурентоспроможність мистецького проєкту та його ефективність.

Семантичний зміст поняття «мистецький проєкт», за визначенням К. Давидовського, окреслюється низкою параметрів і характеристик, які можуть бути застосовані й до інших проєктів, що реалізуються у сфері культури. Основним критерієм такого проєкту є створення нового мистецького задуму, який, з одного боку, спрямований на реалізацію актуальних творчих ініціатив, а з іншого — кореспондується з національною ідеєю українського народу. Наступною важливою передумовою стає формування сприятливих умов, необхідних для розвитку нових мистецьких ініціатив та їхньої подальшої інтеграції в культурний простір. Окреме значення має наявність фактора історичної значущості, тобто прецеденту, що створює умови для відкриття нового мистецького явища, або ж висвітлення раніше невідомого, але вагомого культурного факту, який викликає інтерес серед професійної аудиторії та суспільства загалом. У деяких випадках основною рушійною силою стає не лише відкриття нового явища, а й розробка принципово нової концепції культурного заходу, що відповідає викликам сучасного мистецького дискурсу.

Ключовим чинником успішної реалізації будь-якого мистецького проєкту виступає наявність лідера, здатного не лише сформулювати концепцію ідейного змісту, а й створити команду однодумців, які будуть реалізовувати проєкт на різних рівнях. Значну роль відіграє комунікація керівника з громадськістю, що

передбачає залучення зацікавленої аудиторії, взаємодію із засобами масової інформації, співпрацю з владними структурами та пошук фінансування для реалізації задуманих творчих ініціатив. Успішний проєкт характеризується чітким визначенням мистецької мети, яка має конкретне спрямування і відповідає загальному задуму, спрямованому на розвиток культурного середовища. Не менш важливим є визначення оптимального часу проведення, що враховує соціальні та культурні обставини, а також створює умови для періодичної реалізації проєкту. У перспективі тривалість функціонування мистецького заходу залежить від формування постійної аудиторії, яка зберігає інтерес до його змісту та не сприймає його виключно як одnorазову подію чи розважальне шоу.

Успішна реалізація проєкту в культурній сфері вимагає не лише активної взаємодії з мистецькою спільнотою, а й підтримки з боку державних або муніципальних структур, що сприяє його довготривалому розвитку та масштабуванню. Важливим компонентом організаційного процесу є диверсифікація джерел фінансування, що передбачає використання державних грантів, приватного меценатства, підтримки міжнародних організацій, краудфандингових платформ і комерційного партнерства. Розглянута система критеріїв дозволяє простежити структурованість культурних ініціатив та створити їхню загальну класифікацію. Попри значну варіативність форм реалізації (музейні, музичні, театральні, бібліотечні та інші мистецькі проєкти), вони можуть бути згруповані у більш загальні категорії, такі як соціокультурні, культурні, культурно-мистецькі або мистецькі проєкти вищого рівня (Давидовський, 161–162). Всі ці проєкти, незалежно від їхньої конкретної спрямованості, відіграють важливу роль у формуванні культурного ландшафту, розвитку сучасних мистецьких процесів та інтеграції національної культури у міжнародний простір.

Технологічні інновації, такі як комп'ютерні системи, відео- та аудіовиробництво, сучасне технічне оснащення концертних майданчиків, а також звукові й світлові технології, визначають динаміку культурного ринку, формуючи нові моделі попиту та пропозиції. Водночас ці процеси посилюють диспропорцію між витратами на створення мистецького продукту

та отриманими прибутками, що є наслідком масштабної комерціалізації мистецтва. Темпи технологічного прогресу суттєво підвищили ефективність виробництва культурних продуктів, однак традиційні форми мистецтва, зокрема живе виконання класичної музики, залишаються незмінними у своїх вимогах до людської майстерності та виконавської техніки (Throsby, С. 59).

Інформаційна культура є новим етапом у розвитку культурного простору людської цивілізації. Її сутність полягає в тому, що інформаційно-комунікаційні технології не лише сприяють появі нових форм культури, але й впливають на трансформацію традиційних культурних практик. Формуються електронні бібліотеки, віртуальні музеї, цифрові архіви та мережеві культурні спільноти, що забезпечують збереження й доступність культурної спадщини. Завдяки інтерактивним мультимедійним платформам розширюються можливості комунікації та участі в культурних процесах, що сприяє взаємопроникненню локальних культур та створенню єдиного глобального культурного простору.

Значну роль у цьому процесі відіграє розвиток віртуальної культури, яка базується на використанні цифрових технологій для створення і збереження культурних артефактів. Віртуальне середовище, побудоване засобами комп'ютерних технологій, створює нові форми взаємодії з культурними цінностями, забезпечує доступ до інформації та формує комфортні умови для творчості. Віртуальна культура включає як автономну реальність, що генерується в процесі взаємодії з комп'ютерними системами, так і мережеву електронну реальність, яка формується завдяки активності користувачів. У цьому контексті цифрові інсталяції, онлайн-музеї, медіа-галереї та інші культурні форми змінюють не лише сам процес творчості, а й способи її сприйняття, сприяючи інтеграції елітарної, популярної та масової культури.

Цифрові технології значно впливають на мистецькі проєкти, змінюючи їхні формати реалізації та аудиторне сприйняття. Нові цифрові інструменти дозволяють створювати інтерактивні художні об'єкти, мультимедійні композиції та адаптивні мистецькі простори, що реагують на дії глядача. Така трансформація мистецького простору сприяє виникненню

нових моделей комунікації між митцем і аудиторією, де процес сприйняття мистецтва стає взаємодією. У результаті формується новий рівень культурної взаємодії, де глядач не лише пасивно сприймає мистецький твір, а й безпосередньо впливає на його зміст і форму.

Використання цифрових технологій у мистецтві спричинило значну трансформацію способів створення, поширення та сприйняття культурного продукту. Комп'ютерні технології, відео- та аудіовиробництво, сучасне звукове й світлове обладнання змінили парадигму культурного виробництва, посиливши розрив між витратами на створення мистецьких творів та доходами, що формуються завдяки масовій популяризації цього процесу. Відбувається зміна механізмів культурної взаємодії, оскільки цифрове мистецтво, що включає віртуальну реальність, тривимірну анімацію та інтерактивні системи, формує нові можливості як для митців, так і для аудиторії. Традиційні форми образотворчого мистецтва, зокрема графіка, скульптура та живопис, адаптуються до нових умов завдяки появі голографічних зображень та цифрових інсталяцій, що імітують фізичні об'єкти та дозволяють глядачам взаємодіяти з мистецтвом у новий спосіб.

Сучасні технології впливають не лише на створення мистецьких творів, а й на механізми їх презентації та популяризації. Інтерактивні музейні простори, цифрові архіви, системи доповненої реальності змінюють концепцію сприйняття культурної спадщини. Музеї отримують можливість оцифровувати колекції, забезпечуючи дистанційний доступ до експонатів, що дозволяє ширшій аудиторії долучитися до культурного надбання. Новітні технології також підвищують рівень персоналізації взаємодії з мистецтвом: цифрові інструменти, такі як інтерактивні пера, дозволяють відвідувачам зберігати власний досвід перегляду експозицій та навіть використовувати його для подальшої творчості. Використання доповненої реальності у музеях відкриває нові можливості для візуалізації втрачених або пошкоджених артефактів, розширюючи межі традиційного музейного досвіду.

На перетині мистецтва та технологій формуються нові культурні формати, що поєднують традиційні види творчості із сучасними медіа. Виставки сучасного мистецтва

трансформуються у технологічні хепенінги, театральні постановки інтегрують механіки відеоігор, а фестивалі цифрової культури, такі як Transmediale чи South By Southwest, стають майданчиками для дослідження взаємодії мистецтва, науки та інтерактивних технологій. Завдяки цим процесам змінюється роль глядача, який стає не лише споживачем культурного продукту, а й його безпосереднім учасником. Таким чином, цифрові технології не лише змінюють засоби створення мистецтва, а й формують нові моделі культурного сприйняття, що характеризуються інтерактивністю, гнучкістю та розширенням меж мистецької взаємодії.

А. Понеділок визначила особливості культурної трансформації як середовища формування мистецьких проєктів. Аналіз інтерв'ю засвідчив зміну ролі мистецтва у суспільстві, зокрема його інтеграцію у суспільно-політичні процеси. Якщо раніше мистецький простір розглядався як автономний, то після 2022 року він набув стратегічного значення у формуванні культурної дипломатії, рефлексії на воєнні події та збереженні історичної пам'яті. Митці підкреслюють допоміжну функцію мистецтва у війні, акцентуючи на тому, що першочергову роль відіграють бойові дії, проте культура слугує засобом комунікації, підтримки та мобілізації суспільства.

Опитані скульптори виокремлюють кілька ключових функцій мистецтва у період війни. Культурна дипломатія забезпечує міжнародне представлення України та протидіє російській інформаційній експансії. Рефлексія на події сприяє осмисленню воєнної реальності, підтримує емоційну стійкість суспільства. Презентація України за кордоном дозволяє формувати уявлення про національну ідентичність через мистецькі твори. Донесення інформації через художні форми підвищує обізнаність світової спільноти про війну, а мистецькі ініціативи допомагають мобілізувати фінансові ресурси на підтримку військових. Окремо відзначено функцію архівації пам'яті, адже мистецтво документує воєнні події, фіксуючи їх для майбутніх поколінь.

Сучасний мистецький простір перестав бути ізольованим, натомість став активним учасником суспільного дискурсу, формуючи нові культурні смисли та зміцнюючи міжнародний імідж України. Митці усвідомлюють зростання

відповідальності за власні твори, оскільки кожен мистецький продукт є складовою інформаційного простору та культурного спротиву. Таким чином, мистецтво в умовах війни виконує не лише естетичну чи комунікативну функцію, а й слугує потужним інструментом самоідентифікації, консолідації суспільства та протидії інформаційним загрозам (Понеділок, 2023, с. 35).

Розвиток мистецького простору України формується через взаємодію локальних і глобальних ініціатив, які поступово інтегрують національну культуру у міжнародний контекст, зберігаючи при цьому її унікальність та самобутність. Процеси міжнародної співпраці відкривають широкі можливості для українських митців, сприяючи обміну досвідом, формуванню міжкультурних діалогів та адаптації до світових художніх тенденцій. Завдяки програмам, орієнтованим на міжнародне партнерство, відбувається зміцнення позицій України у глобальному мистецькому середовищі, що особливо актуально в умовах посиленої уваги до культурної дипломатії. До ініціатив, що сприяють розширенню міжнародної співпраці, належить програма UK/UA Creative Partnerships, яка реалізується за підтримки Британської Ради та Українського інституту і об'єднує митців у сферах кіно, музики, анімації, театру та літератури.

Водночас значний вплив на розвиток міжнародних колаборацій мають культурні проекти, започатковані в межах Українського культурного фонду, які сприяють налагодженню партнерств між українськими та зарубіжними мистецькими інституціями. Спільні ініціативи, що реалізуються в межах таких програм, забезпечують не лише розширення культурного обміну, але й формують нові напрями співпраці, що відповідають глобальним викликам і потребам сучасного мистецтва (UK/UA Creative Partnerships).

Державна культурна політика, спрямована на підтримку мистецького сектору, забезпечує умови для розвитку як міжнародних, так і локальних проектів, що сприяють поширенню української культури у світовому просторі. Інституційні механізми, які регулюють функціонування культурного сектору, формуються з урахуванням необхідності підтримки незалежних ініціатив, а також розширення

можливостей для митців, які прагнуть інтегруватися у міжнародний контекст. Значна увага приділяється фінансовій підтримці культурних ініціатив, зокрема через механізми грантового фінансування, яке здійснюється завдяки державним і міжнародним програмам. Організація міжнародних фестивалів, проведення мистецьких резиденцій та підтримка участі українських митців у міжнародних конкурсах сприяють підвищенню впізнаваності українського мистецтва, що розглядається як один із ключових напрямів культурної політики.

Відповідно до стратегічних орієнтирів Міністерства культури та інформаційної політики України, важливим аспектом розвитку мистецького сектору залишається розширення можливостей для цифрової трансформації культурного продукту, що забезпечує ширшу доступність українського мистецтва для міжнародної аудиторії (Рева, 2023).

Популяризація українських мистецьких ініціатив передбачає використання комплексних механізмів, які сприяють залученню нових аудиторій, підвищенню рівня міжнародної співпраці та формуванню культурної дипломатії як стратегічного напрямку розвитку. Організація таких подій, як Київська бієнале сучасного мистецтва, міжнародні фестивалі аудіовізуального мистецтва, театральні форуми та кінематографічні проекти, дозволяє не лише привертати увагу до українських митців, але й налагоджувати партнерські відносини з провідними світовими культурними інституціями. Додатковим чинником, що сприяє розширенню аудиторії, залишається цифрова адаптація культурного контенту, яка передбачає використання мультимедійних платформ, створення онлайн-архівів та віртуальних галерей.

В умовах зростаючого значення цифрових технологій, інтеграція мистецького контенту у цифровий простір стає необхідним етапом розвитку культурної індустрії, що дозволяє не лише зберігати та поширювати мистецьку спадщину, але й відкривати нові можливості для залучення глядачів. Подальший розвиток стратегічних ініціатив у мистецтві передбачає зміцнення культурної дипломатії, розширення міжнародних партнерств та активне використання інноваційних технологій, що дозволяє створювати нові формати взаємодії з аудиторією та розширювати кордони сучасного мистецтва.

Таким чином, культурологічна концептуалізація мистецьких проєктів дозволяє розглянути їх не лише як комерційні або розважальні явища, а як важливі культурні практики, що впливають на суспільство, формують культурний ландшафт і взаємодіють із традиціями та інноваціями. Трансформація мистецьких проєктів у контексті розвитку культурно-креативних індустрій України першої чверті ХХІ століття визначає їхню роль у формуванні сучасного культурного простору, підтримці національної ідентичності та інтеграції у світовий мистецький дискурс. Поєднання локальних ініціатив із глобальними тенденціями сприяє розвитку міжкультурного діалогу, створенню нових форматів мистецької діяльності та вдосконаленню механізмів фінансування культури.

Роль мистецьких проєктів зростає в умовах суспільно-політичних викликів, оскільки вони слугують не лише засобом художньої репрезентації, а й інструментом культурної дипломатії. Взаємодія з державними ініціативами забезпечує розвиток креативної економіки, підтримку митців та збереження культурної спадщини.

Популяризація мистецьких ініціатив вимагає комплексного підходу, що включає цифровізацію, міжнародну співпрацю та стратегічне управління культурними процесами. У сучасних умовах мистецький простір виступає важливим елементом культурної політики, що визначає напрями його подальшого розвитку та інтеграції у глобальний контекст.

Список використаних джерел:

- Андрощук, І. (2018). Проєктна культура: сутність та особливості. *Мистецька освіта: зміст, технології, менеджмент: збірник наук. пр.*, (Вип. 13, с. 208–221). Київ: Вид-во ТОВ «ТОНАР».
- Бас, Д. (2016). Арт-проєкти, їх особливості та визначення. *Вісник Черкаського державного технологічного університету*, № 3, С. 57–62.
- Бермес, І. (2015). Організаційні засади музичного фестивального руху в Україні. *Культурологічна думка*, № 8, С. 150–155.
- Давидовський, К. (2013). Семантика мистецького проєкту (на прикладі творчих ініціатив Київського інституту музики ім. Р. М. Глієра 1990–2000-х років). *Культурологічна думка*, № 6, С. 160–164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kultdum_2013_6_22.
- Зінська, Т. В. (2016). Музичні конкурси та фестивалі в контексті соціокультурного проєктування в Україні кінця ХХ – початку ХХІ століття. *Професійна мистецька освіта і художня культура: виклики ХХІ століття: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф., 14–15 квітня 2016 р.*, С. 384–395.
- Зотов, О. В. (2010). Проєкт, управління проєктом: основні поняття, суб'єкти державного управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, № 8. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=171>.
- Зуєв, С. (2007). Сучасний культурний простір та семіотика музичного фестивалю (на матеріалі Харкова). Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.01. Харків: Харківська державна академія культури. 20 с.
- Івановська, Н. В., Шульгіна, В. Д., Яковлев, О. В. (2018). *Соціокультурне проєктування в мистецтві: теорія та практика*. Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. 196 с.
- Клименко, О., Сокур, О. (2021). Бібліотечні проєкти національного наукового бібліотечно-інформаційного комплексу. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, Вип. 61, С. 272–287.
- Комар, В. (2021). Особливості управління мистецькими проєктами в системі культурно-креативних індустрій України. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, № 3, С. 53–60.
- Кулешник, О. (2012). Соціокультурні проєкти в медіапросторі Львова. *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*, Вип. 36, С. 276–282.
- Обух, Л. (2019). Концептуалізація поняття «музичний проєкт академічного мистецтва». *Науковий вісник Національної музичної академії ім. П. І. Чайковського*, Вип. 125, С. 89–103.
- Понеділок, А. С. (2023). *Трансформація мистецького простору протягом 2022–2023: українські скульптори і війна* (кваліфікаційна робота, освітній ступінь бакалавра). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія». 64 с.
- Поплавський, М. (2019). Мистецький проєкт: дискурс художньої культури початку нового тисячоліття (у точці перетину – crossover point). *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, № 1, С. 248–254.
- Про культуру. Закон України від 14 грудня 2010 року № 2778–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>.

Рева, Т. (2023). Сучасні культурні колаборації оперних театрів Києва, Львова та Одеси в умовах воєнного стану: міжнародний вимір. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, № 3. URL: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.3.2023.289779>.

Що таке проєкт? URL: <https://www.culturepartnership.eu/ua/publishing/project-management/lecture-17-2>.

PMI Standards Committee. (1996). *A Guide to the Project Management Body of Knowledge*. URL: https://www.academia.edu/22312505/A_GUIDE_TO_THE_PROJECT_MANAGEMENT_BODY_OF_KNOWLEDGE_PMI_Standards_Committee.

Russell, D. A. (2003). Improving project management capabilities. URL: <https://pmworldlibrary.net/wp-content/uploads/2020/10/2003-Archibald-Improving-PM-Capabilities-IPMA-Moscow-June.pdf>.

Throsby, D. (2001). *Economics and Culture*. Cambridge University Press. 208 p.

UK/UA Creative Partnerships. URL: https://www.britishcouncil.org.ua/ukua-creative-partnerships?utm_source.

References:

Androshchuk, I. (2018). Proiektna kultura: sutnist ta osoblyvosti. [Project culture: essence and features]. *Mystecka osvita: zmist, tekhnolohii, menedzhment: zbirnyk nauk. pr.*, (Vyp. 13, s. 208–221). Kyiv: Vyd-vo TOV «TONAR» [in Ukrainian].

Bas, D. (2016). Art-proekty, yikh osoblyvosti ta vyznachennia. [Art projects, their features and definitions]. *Visnyk Cherkaskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu*, No 3, S. 57–62 [in Ukrainian].

Bermes, I. (2015). Orhanizatsiini zasady muzychnoho festivalnoho rukhu v Ukraini. [Organizational principles of the musical festival movement in Ukraine]. *Kulturologichna dumka*, No 8, S. 150–155 [in Ukrainian].

Davydivskyi, K. (2013). Semantyka mystetskoho proiektu (na prykladi tvorchykh initsiatyv Kyivskoho instytutu muzyky im. R. M. Hliiera 1990-2000-kh rokiv). [The semantics of an art project (on the example of creative initiatives of the Kyiv Institute of Music named after R. M. Glière in the 1990s-2000s)]. *Kulturologichna dumka*, No 6, S. 160–164. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kultdum_2013_6_22 [in Ukrainian].

Zinska, T. V. (2016). Muzychni konkursy ta festyvali v konteksti sotsiokulturnoho proektuvannia v Ukraini kintsia XX – pochatku XXI stolittia. [Music competitions and festivals in the context of socio-cultural design in Ukraine at the end of the 20th – beginning of the 21st century]. *Profesina mystetska osvita i khudozhnia kultura: vyklyky XXI stolittia: mater. II Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 14–15 kvitnia 2016 r.*, S. 384–395 [in Ukrainian].

Zotov, O. V. (2010). Proiekt, upravlinnia proiekтом: osnovni poniattia, subiekty derzhavnoho upravlinnia. [Project, project management: key concepts, public administration subjects]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, No 8. Retrieved from: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=171> [in Ukrainian].

Zuiiev, S. (2007). Suchasnyi kulturnyi prostir ta semiotyka muzychnoho festivaliu (na materialy Kharkova). [Modern cultural space and the semiotics of a music festival (on the material of Kharkiv)]. PhD diss., Kharkiv State Academy of Culture. 20 p. [in Ukrainian].

Ivanovska, N. V., Shulhina, V. D., Yakovlev, O. V. (2018). *Sotsiokulturne proektuvannia v mystetstvi: teoriia ta praktyka*. [Socio-cultural design in art: theory and practice]. Kyiv: National Academy of Cultural and Arts Management. 196 p. [in Ukrainian].

Klymenko, O., Sokur, O. (2021). Bibliotechni proekty natsionalnoho naukovoho bibliotechno-informatsiinoho kompleksu. [Library projects of the national scientific library and information complex]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, Vyp. 61, S. 272–287 [in Ukrainian].

Komar, V. (2021). Osoblyvosti upravlinnia mystetskymy proektamy v systemi kulturno-kreatyvnykh industrii Ukrainy. [Features of art project management in the system of cultural and creative industries of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv*, No 3, S. 53–60 [in Ukrainian].

Kuleshnyk, O. (2012). Sotsiokulturni proekty v mediaprostori Lvova. [Socio-cultural projects in the media space of Lviv]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya zhurnalistyka*, Vyp. 36, S. 276–282 [in Ukrainian].

Obukh, L. (2019). Kontseptualizatsiia poniattia «muzychnyi proiekt akademichnoho mystetstva». [Conceptualization of the concept of “academic music project”]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi muzychnoi akademii im. P. I. Chaikovskoho*, Vyp. 125, S. 89–103 [in Ukrainian].

Ponedilok, A. S. (2023). *Transformatsiia mystetskoho prostoru protiahom 2022–2023: ukrainski skul'ptory i viina* [Transformation of the art space during 2022–2023: Ukrainian sculptors and war]. Bachelor's thesis, National University of Kyiv-Mohyla Academy. 64 p. [in Ukrainian].

Poplavskyi, M. (2019). Mystetskyi proiekt: dyskurs khudozhnoi kultury pochatku novoho tysiacholittia (u tochty peretynu – crossover point). [Art project: discourse of artistic culture at the beginning of the new millennium (at the intersection – crossover point)]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv*, No 1, S. 248–254 [in Ukrainian].

Pro kulturu. Zakon Ukrainy vid 14 hrudnia 2010 roku No 2778–VI. [On Culture. Law of Ukraine No. 2778-VI from December 14, 2010]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> [in Ukrainian].

Reva, T. (2023). Suchasni kulturni kolaboratsii opernykh teatriv Kyieva, Lvova ta Odesy v umovakh voiennoho stanu: mizhnarodnyi vymir. [Modern cultural collaborations of opera theaters of Kyiv, Lviv, and Odesa in martial law conditions: an international dimension]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, No 3. Retrieved from: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.3.2023.289779> [in Ukrainian].

Throsby, D. (2001). *Economics and Culture*. Cambridge University Press. 208 p. [in English].

UK/UA Creative Partnerships. Retrieved from: https://www.britishcouncil.org.ua/ukua-creative-partnerships?utm_source.

Кравченко Анастасія Ігорівна,
*доктор мистецтвознавства, доцент,
заступник завідувача відділу теорії та історії культури
Інституту проблем сучасного мистецтва
Національної академії мистецтв України,
доцент кафедри музичного мистецтва
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
orcid.org/0000-0001-6706-7937
Scopus-Author ID 59244004800
kravchenko@mari.kyiv.ua; akravchenko@dakkkim.edu.ua*

ТЕАТР І КІНО В ЕПОХУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ІНТЕРАКТИВНІ МОДЕЛІ ГЕЙМІФІКАЦІЇ

У статті представлено дослідження процесів гейміфікації сценічних та екранних мистецтв з окресленням ролі штучного інтелекту у формуванні нових інтерактивних моделей віртуальної комунікації на прикладах кінофільмів та театральних вистав. Спостережено розширення культурних і креативних практик, що спрямовуються творчо-інтелектуальною активністю митців до віртуальних форм комунікативної взаємодії, що характеризуються високим рівнем технологічної залежності від цифрових інструментів, у т.ч. штучного інтелекту. Дослідження театральних вистав та кінофільмів виявляє вагому роль технологій штучного інтелекту та віртуальної реальності, що активно застосовуються для формування нових інтерактивних моделей комунікації з елементами гейміфікації. Проаналізовано прийоми гейміфікації, що ґрунтуються на використанні ігрових елементів у неігрових та ігрових соціокультурних практиках і контекстах, висвітлено їх проникнення у різноманітні сфери елітарної та масової культури, що підвищує рівень комунікативності, партисипативності, мотивації аудиторії, має перформативні та гедоністичні функції та носить розважальний характер. Розглянуто експериментальні театральні вистави та інтерактивне кіно, де творення альтернативної реальності за принципом «людина в процесі» та «обирай сам», відбувається за активної участі глядачів через вибудовування нелінійних наративів, які нагадують відеогру. Гейміфікація театральних та кінопросторів культури сприяє залученню аудиторії через конструювання механізмів віртуальної комунікації з можливістю креативного самовираження індивіда, його соціалізації та ідентифікації, що інтерпретується глядачем як самопроявлення у ілюзорній, альтернативній реальності, яку він обирає і творить сам.

Ключові слова: гейміфікація, інтерактивність, штучний інтелект, віртуальна комунікація, перформативність, театр, сценічний простір, кіно, інтерактивне кіно, відеогра.

Kravchenko Anastasiia,
*Doctor of Study of Arts, Associate Professor,
Deputy Head of the Department of Theory and History of Culture Modern Art Research Institute
of the National Academy of Arts of Ukraine,
Associate Professor at the Department of Musical Art
National Academy of Culture and Arts Management
orcid.org/0000-0001-6706-7937
Scopus-Author ID 59244004800
kravchenko@mari.kyiv.ua; akravchenko@dakkkim.edu.ua*

THEATRE AND CINEMA IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: INTERACTIVE MODELS OF GAMIFICATION

The article presents a study of the processes of gamification of the stage and screen arts, outlining the role of artificial intelligence in the formation of new interactive models of virtual communication on the examples of films and theatrical performances. The author observes the expansion of cultural and creative practices, which are directed

by the creative and intellectual activity of artists towards virtual forms of communicative interaction, characterised by a high level of technological dependence on digital tools, including artificial intelligence. The study of theatrical performances and films reveals the significant role of artificial intelligence and virtual reality technologies, which are actively used to create new interactive models of communication with elements of gamification. The article analyses the methods of gamification based on the use of game elements in non-game and game socio-cultural practices and contexts, highlights their penetration into various spheres of elite and mass culture, which increases the level of communicativeness, participativeness, audience motivation, has performative and hedonistic functions and is entertainment. Experimental theatrical performances and interactive cinema are considered, where the creation of an alternative reality based on the principle of 'person in the process' and 'choose for yourself' takes place with the active participation of the audience through the construction of non-linear narratives, that resemble a video game. The gamification of theatrical and cinematic cultural spaces promotes audience engagement through the construction of virtual communication mechanisms with the possibility of creative self-expression, socialisation and identification, which is interpreted by the viewer as self-manifestation in an illusory, alternative reality that he or she chooses and creates.

Key words: gamification, interactivity, artificial intelligence, virtual communication, performativity, theatre, stage space, cinema, interactive cinema, video game.

Постановка проблеми. В сучасному просторі дигітальної культури «із збільшенням технологічних можливостей, виникненням нових технологічних проєктів облаштування у світі створюється новий образ можливого існування людини. Таким чином, навіть за відсутності вмотивування вплинути на людське життя, технічний світ підлаштовується під людину і створює можливості для самопроявлення (аналогічно проявленій пливці), дозволяє використати власну креативність і побудувати світ, залежний від себе, який відповідатиме на запити особистості як креативної персони» (Чміль, Корабльова, 2019, с. 236). З огляду на окреслені вище тенденції дослідницький інтерес викликають механізми моделювання альтернативної реальності у творах сценічних та екранних видів мистецтв, які включають елементи інтерактивності та гейміфікації, що передбачає активне залучення аудиторії та зворотній зв'язок у процесах віртуальної комунікації.

Аналіз досліджень. Розглядаючи нові горизонти гейміфікації творчості у сценічному та екранному видах мистецтв, що пов'язані з дигітальними процесами культуротворення, варто звернутися до аналізу низки робіт українських та зарубіжних вчених. Безпосередньо дотичними до розкриття питань віртуальної культури і відповідного типу комунікації виявляються праці, що спираються на філософські категорії вивчення сутності та структури віртуального простору як специфічної реальності. Серед таких праць – монографія І. Зубавіної, що в екранознавчому контексті простежує онтологію віртуального середовища культури через осмислення специфіки взаємодії користувачів

з екранними медіумами різних типів, що призводить до «експансії ігрової моделі буття» (Зубавіна, 2021, с. 318). Відтак сьогодні, коли у віртуальних просторах продукуються нові способи соціально-комунікативних взаємодій, дедалі більше актуалізуються дослідження їх впливу на формування ідентичності людини, її мислення, поведінки та культури повсякдення, в цілому (згадаємо, приміром, праці Корабльової Н., Міщенко М., Чміль Г., Чорного О. та ін.).

Зазначена проблематика також доволі широко представлена роботами зарубіжних вчених, що акцентують увагу на рецептивних особливостях мультимодальних медіа (Ellestrom, 2020), зокрема, й у контексті трансформаційного переходу від аналогової до дигітальної культури у їх традиційних та новітніх інтермедіальних проєкціях (Paech, Schröter, 2008). Досліджуються особливості цифрової комунікації, у т.ч. опосередкованої мобільними технологіями (Helles, 2013), що нині використовуються для створення додатків, ігор, інтерактивних мистецьких платформ, які включають AR та VR з метою ігрової взаємодії користувачів з віртуальними об'єктами або середовищами через мобільні пристрої та Інтернет-мережу (Mules, 2000).

Безсумнівно, що осмислення еволюції культурно-мистецьких практик у зв'язку з появою нових цифрових інструментів та медіальних каналів стрийняття дигітальних або дигіталізованих творів у віртуальному середовищі стимулює появу досліджень, де фокусується увага на аналізі видозмін у мовно-знаковій специфіці мистецтва, а також його перформативних функцій та інтерактивних взаємодій.

Особливості означених семіотичних трансформацій у контексті можливості існування на різних онтологічних рівнях фізичної (RR), змішаної (MR), доповненої (AR), віртуальної (VR) реальності на сьогодні також стають предметом досліджень українських та іноземних науковців. Розглядається еволюція артистичних практик у контексті розвитку технологій від Web 1.0 до Web 3.0 (Chibalashvili, Bezuhla, etc., 2024), зокрема проблем екранної та сценічної інтермедіальності, трансмедійності та конвергентності в епоху глобальних медіа-мереж (Mueller, 2015) з акцентом на ролі XR-технологій (Чепелик, 2018) та штучного інтелекту в креативних індустріях та сучасних мистецьких практиках. У т.ч. йдеться про студіювання театральних (Jensen, 2025) та кінематографічних практик (Murphy, 2022) у контексті вищезгаданих питань.

На цій підоснові змінюються теоретичні уявлення про «Homo Ludens» як «людину граючу», здатну до творчого самовираження через культурно-мистецькі й дозвілєві практики (Й. Хейзінга), та висуваються нові гіпотези і концепти, зокрема, «Homo Digital». Останнє описує людину, яка адаптує своє існування до нових технологічних реальностей цифрового світу, що зі свого боку, пропонує відповідні форми споживання культурного продукту, формуючи нові навички комунікації людини з витворами мистецтва (Клековкін, 2019).

Вказане, відбувається у т.ч. завдяки розробці та інтеграції інтерактивних платформ та III-технологій в культурно-мистецькі практики, що актуалізує дослідження проблем гейміфікації в культурі, які нині представлені роботами E. Bonacini, Y.-L. Chao, S. Deterding, E. Bonacini, C. G. Marques, J. P. Pedro, S. Walz, C.-H. Wu та ін.

Мета статті полягає у дослідженні процесів гейміфікації у творчих практиках сценічних та екранних мистецтв з окресленням ролі штучного інтелекту у формуванні нових інтерактивних моделей віртуальної комунікації на прикладах кінофільмів та театральних вистав.

Виклад основного матеріалу. В сучасних процесах соціалізації та комунікації в культурному середовищі вагоме місце займають дигітальні форми креативного вираження, що ґрунтуються на інтерактивних технологіях. Впровадження останніх спостерігаємо в культурно-мистецьких практиках і креативних

індустріях. Інтерактивні вистави та медіа-перформанси, інтерактивне кіно, музейні експозиції з елементами інтерактивності, освітні інтерактивні програми, ігри альтернативної реальності (ARG) стають невід'ємною складовою життя пересічної людини.

Практичні прояви інтерактивності окреслюють, з одного боку, здатність аудиторії (або окремого глядача, користувача) впливати на розвиток подій у їх варіативності та мультимодальності (наприклад, визначати виконавські дії, сюжет, сценарій), а з іншого – здатність системи або середовища реагувати на дії глядачів, створюючи динамічну взаємодію, що підвищує рівень партисипативності учасників тієї чи іншої культурної події. Таким чином, «поступове зближення веб-технологій зі сферою мистецтва відбувається паралельно з посиленням інтерактивної складової в обох сферах» (Chibalashvili, Bezuhla, etc., 2024, p. 110). При цьому концептуальне упредметнення інтерактивності як технічного та мистецького явища у теоретичному аспекті осмислення його впливу в соціокультурному й комунікативному полі життєдіяльності людини вказує на домінування ігрового мислення у його цілеспрямованих або спонтанних проявах.

Зазначене безпосередньо апелює до концепцій ігрової природи культури, в цілому, та гейміфікації її окремих складових, у т.ч. застосування ігрових елементів як у перформативних культурно-мистецьких практиках (приміром, театр, кіно), так і в неігрових за своєю природою контекстах і соціальних сферах (охорона здоров'я, освіта, дизайн тощо).

В сучасних дослідженнях гейміфікація визначається як «процес покращення послуги за допомогою можливостей ігрового досвіду для підтримки створення загальної цінності для користувачів» (Wu, Chao, etc., 2023, p. 5). Однак, з точки зору культурології гейміфікація пропонує унікальну стратегію з «перетворення культурного контенту у форму матеріального продукту з гедоністичною цінністю, тобто гри, що може бути цінним для збереження культури» (там само). Відтак, у широкому розумінні гейміфікація розглядається як «інструмент більшого залучення до культурної спадщини <...> і може допомогти подолати часто критикований штучний поділ між громадськістю як спостерігачем за спадщиною та об'єктами спадщини як

священними об'єктами спостереження та рефлексії» (Marques, Pedro, etc., 2023, p. 6).

Розглядаючи процеси гейміфікації у сценічному й екранному видах мистецтва варто зазначити, що нині в театральних та кінопросторах культури стає дедалі розповсюдженішим застосування ігрових платформ задля розширення аудиторії, підвищення емоційної залученості та комунікативної взаємодії з глядачем, що реально або віртуально упередметнюється в різних інтермедіальних форматах. Гейміфікація тут, найчастіше, передбачає наявність певного ступеня інтерактивності через взаємодію учасників з контентом або один з одним, нерідко за допомоги тих чи інших гаджетів (наприклад, мобільних пристроїв). Однак треба відмітити, що попри зв'язок між явищами інтерактивності та гейміфікації, специфіка останньої передбачає використання нелінійних наративів, що нагадують відеогру і часто супроводжуються введенням певних правил (рівнів, балів, винагород тощо) у ході інтерактивної взаємодії.

Так, прикладами гейміфікації театральних постановок слугують такі їх новітні інтерактивні версії, що додатково включають використання ігрових механізмів задля підвищення рівня мотивації та партисипативності глядацької аудиторії у процесах інтерпретації та реценсії. Йдеться, зокрема, про театральні вистави з елементами імерсивності та квесту, коли глядачі мають змогу взаємодіяти з акторами, розгадувати загадки, виконувати певні «ролі» або «місії», досліджувати сценічний простір (фізично або віртуально переміщатися між сценами), впливаючи таким чином на розвиток сюжету і варіативність заключних актів.

З огляду на використання елементів гейміфікації, найчастіше, подібні інтерактивні моделі театральних вистав з нелінійним сюжетом демонструють наближення до формату відеоігор, що також обумовлено виразною залежністю таких інноваційних постановок від цифрових інструментів, у т.ч. штучного інтелекту. Щодо останнього зазначимо, що багатоаспектність технічних, етичних, креативних, соціокультурних складових упередметнення ШІ-технологій в театральному мистецтві, зокрема, у їх зв'язку з явищами інтерактивності та гейміфікації потребує апеляцій до останніх теоретичних розробок та експериментальних сценічних практик.

Так, посилаючись на дослідження науковців Інституту людиноорієнтованого штучного інтелекту Стенфордського університету (Stanford's Institute for Human-Centered Artificial Intelligence / HAI) зазначимо, що досвід поєднання поєднання ШІ та людської креативності (як соціально-психологічної здатності творити культурно-мистецький продукт) окреслює перспективи розвитку сторітейлінгу та сценічної майстерності (Jensen, 2025). Зазначене, на нашу думку, надає нового виміру для сценарних експлікацій та сценічно-ігрових рішень, а відповідно торкається й проблем наукового досягнення явищ перформативності та інтерактивності з елементами гейміфікації у віртуальній комунікації людини і машини.

Так, приміром, згадаємо експерименти доцента Майкла Рау (Michael Rau) з інтеграції ШІ у живий виступ, коли ШІ синхронно акторам, що на сцені зображають бій на мечях, імітує та транслює їхні рухи на екран. Йдеться, про використання ШІ, який отримує відео акторської гри, а також промпти (підказки або запити), на основі яких відбувається генерація зображення, яке одразу проєктується на екран. При цьому, реальна сценічна дія хоча і дублюється на відео-проєкції, однак інтерпретується ШІ у зовсім іншій стилістиці (наприклад, анімаційного фільму). Такий прийом «транспонує» театральну виставу в інший семіотичний вимір – екранний, та моделює альтернативну історію для глядачів. Відтак, можна спостерігати творення ефекту двох сцен – реальної та віртуальної з новим шаром перформативності та візуального оформлення сценічної дії, що нагадує відеогру.

Крім того, застосування ШІ у театральній постановці моделює ефект інтерактивності та гейміфікації за допомоги розробки алгоритмів, що враховують пропозиції розвитку сюжету від аудиторії, яка он-лайн долучається до створення т.зв. «live-сценарію» (за допомоги мобільних гаджетів та Інтернет-мережі). ШІ інтелект отримує пропозиції глядачів, включає їх до тексту сценарію, а потім озвучує цей текст, відокремлюючи кожну роль. Надалі, ці аудіоряди транслюються персонально у навушники акторам, які використовують ці репліки під час гри, гнучко реагуючи на несподівані повороти сюжету, що на нашу думку є своєрідним виявом імпровізаційності та відсилає до ідеї плейбек-театру.

У цій ігровій концепції, хоча і відсутній рівень отримання балів чи винагород за участь глядачів у моделюванні live-сценарію вистави, однак введення елементів гри, у даному випадку, викликає не лише інтерактивні переживання з підвищенням рівня емоційної залученості. Глядачі за допомоги гаджетів в режимі он-лайн створюють і керують сценарієм вистави, що відбувається на класичній сцені та, паралельно, у її віртуальній проекції в екранному середовищі, що за рівнем впливу глядачів на акторів вистави та розгортання дії нагадує участь у відеогрі.

До того ж, Майкл Рау в своїй роботі на стику творчості й технологій використовує інструменти аналітичного осмислення вже реалізованої та записаної вистави, що здійснюється також за допомоги ІІІ. Спеціальний алгоритм ІІІ (створений групою розробників з Центру міждисциплінарних цифрових досліджень Стенфордської бібліотеки) кадр за кадром фіксує зміну положення тіла акторів з передбачуваною метою – допомогти культурологам, театрознавцям, кінознавцям, семіотикам мистецтва та іншим вченим дослідити особливості невербальної комунікації, що притаманна спонтанним «live-сценаріям», які нагадують відкриті системи.

На нашу думку, такі дослідження допомогли б вивченню інтермедіальних проекцій сценічного та екранного дискурсів, зокрема, процесів медіатизації та гейміфікації театральних вистав. Оскільки такі творчі рішення знаходять дедалі ширшу реалізацію у мистецтві цифрової доби, що як зауважує О. Клековкін «своїми провокаціями підштовхує до примноження точок зору і запитань, а не прямих відповідей і закликів» (Клековкін, 2019, с. 78), а отже потребують комплексного осмислення.

Звертаючись до міркувань самого Майкла Рау щодо його експериментального театального проєкту, дозволимо собі кілька доволі розлогіх цитат, які ілюструють авторські мотивації щодо зацікавлення перетином сценічних, екранних практик та ІІІ, а також у деякому розумінні нівелюють побоювання скептиків щодо використання ІІІ-технологій в театральному мистецтві. «Я переконаний, що хороший театр відображає життя, яким ми живемо зараз. Наш досвід сьогодні значною мірою опосередкований технологіями, але ви рідко бачите цю

реальність на сцені, тому що спостерігати за тим, як хтось використовує технології, нецікаво. Я хотів створювати вистави по-іншому – з'ясувати, як люди використовують технології і як це можна ефективно зобразити на сцені. Я хочу знайти той перетин, де людина все ще творить мистецтво, а штучний інтелект або вдосконалює його, або додає новий цікавий аспект до вистави. <...> В усіх випадках в центрі уваги залишається людина <...>. Мені комфортно працювати зі штучним інтелектом, тому що я завжди включаю елемент “людини в процесі”» (Jensen, 2025).

Відтак, ми бачимо на цьому прикладі, як інноваційні творчі рішення з використанням ІІІ, що спираються на принципи «людина в процесі» та «вибирай сам», впливають на зближення театральних вистав та відеоігор завдяки введенню прийомів інтерактивності та гейміфікації, що окреслює також і перетин елітарної та масової культури у подібних практиках користування т.зв. «маскою віртуальної реальності» (Чепелик, 2018, с. 68).

Застосування зазначених стратегій простежуємо і в зразках сучасного кіномистецтва, оскільки поява інтерактивного кіно також моделює ефект своєрідного «кінематографічного геймінгу», що значно підвищує рівень партисипативності аудиторії завдяки яскраво вираженій гедоністичній функції такої розважальної діяльності.

Так, серед прикладів інтерактивного кіно загадаємо наукову фантастику «Комплекс» («The Complex», Wales Interactive, 2020). Сюжет цього трилеру розкриває історію двох вчених, які опиняються у закритій лабораторії після хімічної атаки і мають обмежений час щоби врятуватися. Інтерактивність цього фільму полягає у тому, що саме глядачі обирають як герої будуть діяти в критичних ситуаціях і як їхні стосунки вплинуть на фінал історії.

Розробники пропонують вісім варіантів кінцівки фільму, а також опції відстеження статусу стосунків та особистісних рис героїв (життєрадісність, відкритість, сумлінність, невротичність та ін.), що трансформуються на основі вибору аудиторії. Обчислення впливу рішень глядача на розвиток подій, стосунки героїв та їх характер здійснюється у режимі реального часу, а наприкінці фільму надається звіт з оцінкою

впливу вибору аудиторії на заключні сцени, що за бажанням дозволяє глядачу переграти сценарій фільму, обравши іншу стратегію.

Саме така концепція, що не тільки передбачає варіативність сценарію, але й включає опції відстеження статусу й прогресу з можливістю перегравання сценарію на основі звіту, дозволяє констатувати залучення ігрових механізмів, коли кінофільм трансформується на відеогру. Відтак, спостерігаємо процеси гібридизації в екранних видах мистецтва завдяки гейміфікації, що впливає на розширення техніко-конструктивних та семантичних меж жанру кіно, насичуючи його новими функціями відеоігор.

Треба відмітити, що популярність інтерактивних фільмів, що нагадують захоплену гру, обумовила появу й серіалів та мультфільмів на основі цієї технології. Як приклад, наведемо інтерактивний серіал «Ти проти дикого» («You vs. Wild», Netflix, 2019) з ведучим Беаром Гріллсом у головній ролі. Активний вибір глядачів тут розповсюджується на те, які дії буде виконувати ведучий у складних ситуаціях на виживання в дикій природі. І хоча, як зазначає директор з інноваційних продуктів Netflix Карла Енгельбрехт, «Гріллс насправді не помре під час ваших пригод з ним, існують небезпечні ситуації, пов'язані з гірськими левами та отруйними зміями» (Griffin, 2019), адже цей інтерактивний серіал вийшов за межі закритих знімальних майданчиків у природне середовище. Тут рівень ризику у напружених знімальних епізодах значно підвищується і не може бути вповні контрольованим.

За тим самим принципом «вибирай сам» створюються й анімаційні фільми для дітей. Прикладом слугує інтерактивний мультфільм «Кіт у книзі: у пастці епічної історії» («Puss in Book: Trapped in an Epic Tale», Netflix, 2017), де Кіт у чоботях потрапляє у чарівну книгу, якою керує підступний Оповідач. За задумом, тільки глядачі можуть допомогти Коту у чоботях обрати між різними варіантами розвитку подій та знайти свій шлях у цій інтерактивній історії з елементами гри.

Відтак, на згаданих вище зразках очевидно як інтерактивні технології поступово розширюють можливості кіноіндустрії, впливаючи на розвиток усіх жанрів шляхом їх поступової гейміфікації, де глядачі стають безпосередніми співучасниками творення сюжету від імені певного героя, беручи активну участь у віртуальній комунікації зі зворотнім зв'язком.

Висновки. У підсумку, зазначене дозволяє констатувати, що на сучасному етапі спостерігаємо розширення культурних і креативних практик, які спрямовуються творчо-інтелектуальною активністю митців до віртуальних форм комунікативної взаємодії, що характеризуються високим рівнем технологічної залежності від цифрових інструментів, у т.ч. штучного інтелекту. Дослідження творчих практик сценічних та екранних видів мистецтв на прикладах театральних вистав та кінофільмів виявляє вагому роль технологій штучного інтелекту та віртуальної реальності, що активно застосовуються для формування нових інтерактивних моделей комунікації з елементами гейміфікації. Спостерігаємо проникнення прийомів гейміфікації, що ґрунтуються на використанні ігрових елементів у неігрових та ігрових соціокультурних практиках і контекстах, у різноманітні сфери елітарної та масової культури, що підвищує рівень комунікативності, партисипативності, мотивації аудиторії, має перформативні та гедоністичні функції та носить розважальний характер.

Вказане вище безпосередньо стосується експериментальних театральних вистав та інтерактивного кіно, де творення альтернативної реальності за принципом «людина в процесі» та «обирай сам», відбувається за активної участі глядачів через вибудовування нелінійних наративів, які нагадують відеогру. Гейміфікація театральних та кінопросторів культури сприяє залученню аудиторії через конструювання механізмів віртуальної комунікації з можливістю креативного самовираження індивіда, його соціалізації та ідентифікації, що інтерпретується глядачем як самопроявлення у ілюзорній, альтернативній реальності, яку він обирає і творить сам.

Список використаних джерел:

- Зубавіна, І. (2021). Онтологія віртуального простору: Екранознавчі зшитки / Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 376 с.
- Клековкін, О. (2019). Homo Digital: Формула споживання (Малий органон). *Науковий журнал Художня культура*. Актуальні проблеми, 15(1), 69–77. [https://doi.org/10.31500/1992-5514.15\(1\).2019.169007](https://doi.org/10.31500/1992-5514.15(1).2019.169007)

- Чепелик, О. (2018). XR-технології в мистецтві України. Науковий журнал *Художня культура*. Актуальні проблеми, (14), 60–71. <https://doi.org/10.31500/1992-5514.14.2018.151063>
- Чміль, Г., Корабльова, Н. (2019). Онтологічна залежність від себе: технології симуляції особистості. Нарація «зображуване-глядач» у сучасному культурному просторі: монографія / Г. П. Чміль, І. Б. Зубавіна та ін. К.: Інститут культурології НАМ України, С. 227–238.
- Chibalashvili, A. ., Bezuhla, R. ., Kharchenko, P. ., SEVERYNOVA, M. ., & KORENYUK, Y. (2024). Artistic Practices in the Context of the Evolution from Web 1.0 to Web 3.0. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Musica*, 69 (Special Issue 2), 103–112. <https://doi.org/10.24193/subbmusica.2024.spiss2.08>
- Ellestrom, Lars (2020). *Beyond media borders.: (Intermedial relations among multimodal media)*. Palgrave Macmillan, 267 p. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-49679-1>
- Griffin, David (2019). How Netflix's You vs. Wild Is Different from Black Mirror: Bandersnatch. A choose your own adventure story featuring Bear Grylls... 04.05.2019. Retrieved from: <https://www.ign.com/articles/2019/04/04/how-netflixs-you-vs-wild-is-different-from-black-mirror-bandersnatch>
- Helles, R. (2013). Mobile communication and intermediality. *Mobile Media & Communication*, 1(1), 14–19. <https://doi.org/10.1177/2050157912459496>
- Jensen Beth (2025). AI Brings New Potential to the Art of Theater. Arts and Humanities. Stanford University, Institute for Human-Centered Artificial Intelligence (HAI). URL: <https://hai.stanford.edu/news/ai-brings-new-potential-art-theater>
- Marques, C. G., Pedro, J. P., & Araújo, I. (2023). A Systematic Literature Review of Gamification in/for Cultural Heritage: Leveling up, Going Beyond. *Heritage*, 6(8), 5935–5951. <https://doi.org/10.3390/heritage6080312>
- Mules, W. (2000). Virtual Culture, Time and Images: Beyond Representation. *M/C Journal*, 3(2). <https://doi.org/10.5204/mcj.1839>
- Mueller, J. E. (2015). Intermediality in the age of global media networks – including eleven theses on its provocative power for the concepts of “Convergence,” “Transmedia storytelling” and “Actor network theory”. *Substance*, 44(3), 19–52. Retrieved from: <https://www.proquest.com/scholarly-journals/intermediality-age-global-media-networks/docview/2085803015/se-2>
- Murphy, Jill (2022). *Cinema and Intermediality: The Passion for the In-Between (Second, Enlarged Edition)*, by Ágnes Pethő. Alphaville, (22), University College Cork, p. 127–132 DOI: <https://doi.org/10.33178/alpha.22.14>
- Paech J., Schröter J. (2008). *Intermedialität Analog/Digital: Theorien – Methoden – Analysen*. Paderborn: Wilhelm Fink. 618 p. <https://doi.org/10.30965/9783846743744>
- Wu, C.-H., Chao, Y.-L., Xiong, J.-T., & Luh, D.-B. (2023). Gamification of Culture: A Strategy for Cultural Preservation and Local Sustainable Development. *Sustainability*, 15(1), 650. <https://doi.org/10.3390/su15010650>

References:

- Zubavina, I. (2021). Ontolohiia virtualnoho prostoru: Ekranoznavchi zshytky [Ontology of virtual space: Screen Studies]. Modern Art Research Institute of the National Academy of Arts of Ukraine. Odesa: Helvetica Publishing House. 376 p. [in Ukrainian].
- Klekovkin, O. (2019). Homo Digital: Formula spozhyvannia (Malyi orhanon). [Homo Digital: Formula of consumption (Small organon)]. *Scientific journal Artistic Culture*. Actual Problems, 15(1), 69–77. [https://doi.org/10.31500/1992-5514.15\(1\).2019.169007](https://doi.org/10.31500/1992-5514.15(1).2019.169007) [in Ukrainian].
- Chepeylyk, O. (2018). XR-tekhnologii v mystetstvi Ukrainy [XR-technologies in the art of Ukraine]. *Scientific journal Artistic Culture*. Actual problems, (14), 60–71. <https://doi.org/10.31500/1992-5514.14.2018.151063> [in Ukrainian].
- Chmil, G., Korablyova, N. (2019). Ontolohichna zalezhnist vid sebe: tekhnologii symuliatsii osobystosti [Ontological dependence on oneself: technologies of personality simulation]. Naratsiia «zobrazhuvane-hliadach» u suchasnomu kulturnomu prostori [Narrative ‘depicted-viewer’ in the modern cultural space]: a monograph / H. Chmil, I. Zubavina, et al. Kyiv: Institute of Cultural Studies of the National Academy of Arts of Ukraine. pp. 227–238. [in Ukrainian].
- Chibalashvili, A. ., Bezuhla, R. ., Kharchenko, P. ., SEVERYNOVA, M. ., & KORENYUK, Y. (2024). Artistic Practices in the Context of the Evolution from Web 1.0 to Web 3.0. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Musica*, 69 (Special Issue 2), 103–112. <https://doi.org/10.24193/subbmusica.2024.spiss2.08>
- Ellestrom, Lars (2020). *Beyond media borders.: (Intermedial relations among multimodal media)*. Palgrave Macmillan, 267 p. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-49679-1>
- Griffin, David (2019). How Netflix's You vs. Wild Is Different from Black Mirror: Bandersnatch. A choose your own adventure story featuring Bear Grylls... 04.05.2019. Retrieved from: <https://www.ign.com/articles/2019/04/04/how-netflixs-you-vs-wild-is-different-from-black-mirror-bandersnatch>
- Helles, R. (2013). Mobile communication and intermediality. *Mobile Media & Communication*, 1(1), 14–19. <https://doi.org/10.1177/2050157912459496>

Jensen Beth (2025). AI Brings New Potential to the Art of Theater. Arts and Humanities. Stanford University, Institute for Human-Centered Artificial Intelligence (HAI). Retrieved from: <https://hai.stanford.edu/news/ai-brings-new-potential-art-theater>

Marques, C. G., Pedro, J. P., & Araújo, I. (2023). A Systematic Literature Review of Gamification in/for Cultural Heritage: Leveling up, Going Beyond. *Heritage*, 6(8), 5935–5951. <https://doi.org/10.3390/heritage6080312>

Mules, W. (2000). Virtual Culture, Time and Images: Beyond Representation. *M/C Journal*, 3(2). <https://doi.org/10.5204/mcj.1839>

Mueller, J. E. (2015). Intermediality in the age of global media networks – including eleven theses on its provocative power for the concepts of “Convergence,” “Transmedia storytelling” and “Actor network theory”. *Substance*, 44(3), 19–52. Retrieved from: <https://www.proquest.com/scholarly-journals/intermediality-age-global-media-networks/docview/2085803015/se-2>

Murphy, Jill (2022). Cinema and Intermediality: The Passion for the In-Between (Second, Enlarged Edition), by Ágnes Pethő. Alphaville, 2022 (22), University College Cork, p. 127–132 DOI: <https://doi.org/10.33178/alpha.22.14>

Paech J., Schröter J. (2008). Intermedialität Analog/Digital: Theorien – Methoden – Analysen. Paderborn: Wilhelm Fink. 618 p. <https://doi.org/10.30965/9783846743744>

Wu, C.-H., Chao, Y.-L., Xiong, J.-T., & Luh, D.-B. (2023). Gamification of Culture: A Strategy for Cultural Preservation and Local Sustainable Development. *Sustainability*, 15(1), 650. <https://doi.org/10.3390/su15010650>

Лазарович Надія Василівна,
*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії культури філософського факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
orcid.org/0000-0001-9664-3040
nadiya.lazarovych@gmail.com*

Король Наталя Мирославівна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії культури філософського факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
orcid.org/0009-0008-4989-0821
natalya.korol@lnu.edu.ua*

ДИСКУРС ПОСТКОЛОНІАЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

У статті здійснено спробу розглянути феномен постколоніалізму в контексті сучасного українського соціокультурного простору та окреслити основні напрями його дискурсивних практик в українській культурі. Окреслено аксіологічну амбівалентність, маргіналізацію, невизначеність світоглядних орієнтирів сучасного українського соціокультурного простору, що є наслідком постколоніальних процесів, які тривалий час визначали особливості буття національної культури в умовах колоніального поневолення та бездержавного статусу. Постколоніальна ситуація в українській культурі, відтак, стосується «подвійних стандартів» та випадків відвертих спотворень української історичної спадщини й культурних патернів. Колоніальні засади імперської тоталітарної політики стосовно української культури та народу стосувалися викривлення української історії, викрадення артефактів української культури, винищення української інтелігенції та селян, загалом – викоренення історичної пам'яті, розмивання національної ідентичності, пригнічення національної свідомості та ін. Наслідком колоніальної спадщини постають процеси маргіналізації, що часто окреслюють соціокультурний вимір українського суспільства, як ситуації «межовості», перехідного стану, невизначеності тощо. У сучасному постколоніальному дискурсі рефлексуються поняття «малоросійського «іміджу» та «шизофренічності» українського суспільства (одночасне скерування на протилежні світоглядно-ціннісні пріоритети); часто симптоматую соціокультурного простору України постають «постколоніальний синдром» (М. Рябчук) та «посттоталітарний генераційний симптом» (Т. Гундорова). Визначено ключові аспекти дискурсу постколоніалізму, які актуалізуються в сучасній українській культурі: відновлення історичної пам'яті, деконструкція імперських наративів, відтворення «карт наших втрат» (за визначенням О. Пахльовської) тощо. Аналізується, як постколоніальні тенденції в сучасному соціокультурному просторі впливають на формування української національної ідентичності, особливо в умовах російсько-української війни.

Ключові слова: постколоніалізм, українська культура, соціокультурний простір, історична пам'ять, маргінальність.

Lazarovych Nadiya,
*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Theory and History of Culture
Ivan Franko National University of Lviv
orcid.org/0000-0001-9664-3040
nadiya.lazarovych@gmail.com*

Korol Natalya,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Theory and History of Culture
Ivan Franko National University of Lviv
orcid.org/0009-0008-4989-0821
natalya.korol@lnu.edu.ua*

DISCOURSE OF POSTCOLONIALISM IN THE CONTEXT OF MODERN UKRAINIAN SOCIO-CULTURAL SPACE

The article attempts to consider the phenomenon of postcolonialism in the context of the modern Ukrainian socio-cultural space and outline the main directions of its discursive practices in Ukrainian culture. The axiological ambivalence, marginalization, and uncertainty of the worldview orientations of the modern Ukrainian socio-cultural space are outlined, which are a consequence of postcolonial processes that for a long time determined the features of the existence of national culture in conditions of colonial enslavement and stateless status. The postcolonial situation in Ukrainian culture, therefore, concerns «double standards» and cases of outright distortions of Ukrainian historical heritage and cultural patterns. The colonial principles of imperial totalitarian policy towards Ukrainian culture and the people concerned the distortion of Ukrainian history, the theft of artifacts of Ukrainian culture, the extermination of Ukrainian intelligentsia and peasants, in general, the eradication of historical memory, the erosion of national identity, the suppression of national consciousness, etc. The colonial legacy results in processes of marginalization, which often outline the socio-cultural dimension of Ukrainian society as situations of borderlineity, transitional state, uncertainty, etc. In modern postcolonial discourse, the concepts of the «little-russian image» and «schizophrenic» of Ukrainian society (simultaneous orientation to opposite worldview and value priorities) are reflected; often the symptoms of the socio-cultural space of Ukraine are the «postcolonial syndrome» (M. Ryabchuk) and the «post-totalitarian generational symptom» (T. Gundorova). Key aspects of the discourse of postcolonialism that are actualized in modern Ukrainian culture are identified: the restoration of historical memory, the deconstruction of imperial narratives, the renaissance of «maps of our losses» (according to the definition of O. Pakhlyovska), etc. It analyzes how postcolonial trends in the modern socio-cultural space influence the formation of Ukrainian national identity, especially in the context of the russian-Ukrainian war.

Key words: postcolonialism, Ukrainian culture, sociocultural space, historical memory, marginality.

У світлі російсько-української війни, коли боротьба за українську національну культуру та цінності стає гострою і злободенною, актуалізується питання культурологічного аналізу її колоніальної спадщини. Прикметно, що попри понад тридцятилітню традицію незалежності України, сучасний вітчизняний соціокультурний простір часто окреслюється такими епітетами як «пострадянський», «посттоталітарний», «постколоніальний» тощо. Як слушно підкреслює Оксана Пахльовська, «закономірним результатом постремимної політичної динаміки українського суспільства є, відповідно, постколоніальний стан його культури», відтак, ми маємо справу з культурою та суспільством, котре «впродовж принаймні трьох століть проіснувало фактично в режимі постійного геноциду, етноциду і лінгвоциду, – суспільством, у якому відтак були порушені етичні основи внутрішньої та зовнішньої комунікації» (Пахльовська, 2003).

Варто підкреслити, що сучасний соціокультурний простір України характеризується

аксіологічною амбівалентністю, маргіналізацією, розмитістю світоглядних критеріїв, які постають прямими наслідками процесів постколоніальних тенденцій, що довгий час були невід'ємними рисами української культури. Передусім це стосується «подвійних стандартів», а подекуди – відвертих фальшувань української історичної спадщини та національної культури. Як влучно висловлюється О. Пахльовська, «експропріація імені («Русь» – *авт.*) – це глобальна експропріація національної історії. Експропріація історії – це експропріація пам'яті. Експропріація пам'яті – це експропріація культури. Ось така елементарна і самоочевидна схема, за якою був побудований сценарій імперської політики стосовно України. В основних своїх параметрах він не змінився і досі» (Пахльовська, 2008, с. 64). Особливо у часи російсько-української війни одним із титульних завдань постколоніального дискурсу сучасного українського соціокультурного простору постає ідея гідної та об'єктивної

репрезентації української культури на рівні світової спільноти, що декларується вагомим світоглядним орієнтиром для українського суспільства, яке в умовах жорстокої війни відстоює своє право на самобутність та ідентичність. Як влучно висловилася О. Пахльовська: «Віки й десятиліття деструкції та заборон цілковито стерли Україну з культурної мапи світу. Українська історія не відома, українська культура не репрезентована, українська література не перекладена. Те, що відоме, репрезентоване й перекладене, – здебільшого в той чи інший спосіб фальсифіковане» (Пахльовська, 2008, с. 10). Як слушно підкреслює український історик Ярослав Грицак, «сучасна Україна не є творінням винятково національно свідомої інтелігенції; не менш важливим був внесок «окупаційних» політичних режимів, а також численної та політично часто неозначеної армії чиновників, офіцерів та інших службовців, до котрої традиційна історіографія ставилася як до «колоніальної» (Грицак, 2011, с. 30). Враховуючи складні історичні віхи буття українського народу, навіть у сьогоденні постколоніальна спадщина в українській культурі пов'язана зі спробами викорінення національних цінностей та ідей, викривлення етичних засад й етнопсихологічних і культурно-історичних основ українства, пригнічення національної свідомості та нищення історичної пам'яті й національних здобутків українського народу, внаслідок чого впродовж тривалого періоду в українському соціокультурному просторі формувався, за влучним визначенням Оксани Забужко, «свідомість колоніального, отже таки підбитого, впокореного й безроздільно опанованого чужинцями народу» (Забужко, 2009, с. 153). Тому навіть у часи російсько-української війни ми стикаємося з тотальними процесами маргіналізації, що охопили українське суспільство, в якому сформувалися чільні соціальні прошарки «манкуртів», що не мають чітких національно-культурних орієнтацій, не можуть заявити про свою причетність до цінностей української культури. Маргінальність, як правило, асоціюється з поліваріативністю, плюралізмом етнічної та національної ідентичності. У більш вузькому контексті поняття «маргінальність» часто окреслюється у значенні пограниччя, межовості, перехідного стану, невизначеності тощо. Зокрема, часто можемо

зустріти інформацію про етнічних чи культурних маргіналів – осіб, які не мають чітких етнокультурних орієнтирів і не можуть однозначно визначити свою належність до певної етнічної групи чи національної культури.

Якщо звертатися до питання термінологічної диференціації понять «колоніалізм» – «неоколоніалізм» – «постколоніалізм», то чимало запитань виникає щодо їхнього контексту. Зокрема, «колоніалізм» передбачає пряме підкорення певної території (культурне, економічне, політичне та ін.) з боку метрополії, це відносини центру та периферії. Як слушно підкреслює Ева Томпсон, «колонія – це територія, заселена певною нацією, у якої вже є усвідомлення власної культури, мови й тотожності і яка вважає себе центром (у своїх власних очах вона є метрополією), втрачає свій статус центру внаслідок насильства іншої нації (підкорення за допомогою війни, дипломатичного чи економічного тиску). Стан «периферійності» – це неминучий результат колоніалізму...» (Томпсон, 2008). Своєю чергою, про «неоколоніалізм» ми можемо вести мову у випадку колишніх метрополій, які нав'язують своїм колишнім колоніям, які здобули незалежність, суверенність, власні «правила гри», не бажаючи втрачати свої імперіалістичні позиції щодо них. Відтак, «постколоніалізм» передбачає ідейно-світоглядний опір через культурний, літературний дискурси, які скеровані проти колоніальної влади. Крім того, як підкреслює Марко Павлишин, зазвичай поняття «постколоніальний» у теоретичному дискурсі вживається у значенні: «такий, що стосується періоду після здобуття незалежності» (Павлишин, 2009).

Так, світоглядні засади постколоніального дискурсу в західній теоретично-світоглядній традиції започаткували у 60-х роках ХХ ст. такі її адепти як: Франц Оман Фанон («Чорна шкіра, білі маски», «Гнані й голодні»), Едвард Саїд («Орієнталізм»), Гомі Бгабга («Нація і нарація», «Локації культури»), Гаятрі Чакраворті Співак («Чи може підпорядковане розмовляти?», «В інших світах. Есеї з питань культурної політики»), Еме-Фернан-Давид Сезер («Дискурс колоніалізму»), Ева Томпсон («Трубадури імперії») та ін.

З-поміж прихильників першої хвилі теорії постколоніалізму в контексті українського соціокультурного простору передусім варто

відзначити вихідців вітчизняної діаспори: Григорія Грабовича («Шевченко як міфотворець», який цією працею започатковує аналіз колоніального дискурсу в українській культурній традиції), Оксану Грабович («Колоніалізм і його спадщина в сучасній Україні»), Марка Павлишина («Козаки в Ямаїці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі», «Українська культура з погляду постмодернізму»), Олю (Олександр) Гнатюк («Прощання з імперією»), Мирослава Шкандрія («В обіймах імперії. Російська й українська літератури новітньої доби») та ін. Прикметно, що одним із найпотужніших напрямків постколоніальних досліджень в українській культурі стає гендерна критика (Соломія Павличко, Оксана Забужко, Ніла Зборовська, Віра Агеєва, Оксана Кісь, Тамара Марценюк та ін.), українське постколоніальне літературознавство (Тамара Гундорова, Олена Юрчук, Олександр Кирильчук та ін.), соціокультурний аспект аналізу феномену постколоніалізму (Оксана Пахльовська, Микола Рябчук та ін.), а також – історіософський (зокрема, Ярослав Грицак).

Своєю чергою, в українській світоглядній культурологічній традиції зацікавлення постколоніальними студіями з'явилося після здобуття Україною незалежності. Як стверджує Т. Гундорова, актуальні проблеми колоніального дискурсу із здобуттям незалежності України пов'язані із окресленням світоглядних напрямків, що стосуються колоніального минулого низки країн так званого «другого світу», зокрема постсоціалістичних країн Східної Європи. Підґрунтям для цього є усвідомлення вихідної тези про те, що «колишній радянський блок структурно був системою, де працювали механізми колонізації, поневолення і домінування» (Гундорова, 2013, с. 9). Відтак, в сучасному соціокультурному просторі України до основних напрямків аналізу в контексті постколоніального дискурсу постає «дослідження антиімперських стратегій та ідеологій, питання глобалізації та аналіз різних форм підпорядкування (національного, расового, гендерного, класового)» (Гундорова, 2014, с. 7).

Надзвичайно актуально у наш час звучить думка М. Рябчука, який у своєму знаковому есеї «Українська література і малоросійський «імідж» (опублікованому російською мовою у журналі «Дружба народів» та польською

мовою у виданні «Зустрічі» у 1988 році) веде мову про тоталітарну радянську систему, у якій домінантою була єдина – російська – культура, а всі інші національні культури вважалися культурами країн з колоніальним статусом. Відтак, «малоросійський імідж» української культури, з переконанням про відсталість, провінціалізм і ізольоване, в жодному разі не елітарне, коло реципієнтів, – є продуктом тієї системи» (Гнатюк, 2005, с. 157).

Звертаючись до думки Катерини Кларк, що зі здобуттям незалежності України у світоглядному переосмисленні відбулася «переорієнтація часових парадигм, оскільки минуле, колись цюване й знищуване, повертається шляхом реабілітації людей та текстів і вносить пертурбацію в лінійну модель часу в культурі» (Цит. за: Павлишин, 1997, с. 237). Крім того, за словами О. Пахльовської, в українській історико-культурній традиції «пролягали небезпечні цезури, що перешкоджали і об'єктивно і суб'єктивно витворенню цілісного організму культури, а надто його адекватного образу в іншопольтурній рецепції» (Пахльовська, 2003). Українське суспільство після численних десятиліть замовчувань справжньої історії, нав'язувань оманливої ідеології та жорстоких репресій зіштовхнулося з очевидними наслідками колоніального минулого: проблеми вивчення величезного масиву історичних матеріалів, раніше заборонених та вилучених зі світоглядно-теоретичного дискурсу, прочитання літературних творів та ознайомлення з надбаннями культурної спадщини, численними прізвищами авторів текстів та мистецьких творів, яких намагалися повністю викоренити з суспільної пам'яті українського народу. Відтак, як слушно підкреслює М. Павлишин, «постколоніальна хвилина (яка своїм темпоральним відліком має факт відновлення Незалежності України 24 серпня 1991 р. – *авт.*) спричинює травму. Вона вимагає ні менше, ні більше, ніж стрибка з романтики в постмодернізм, стрибка, для якого мало хто підготовлений...» (Павлишин, 1997, с. 225).

Питання колоніального поневолення, а, відтак, сучасного постколоніального дискурсу, яскраво ілюструється метафорою «Саду Меттерніха», яку надзвичайно вдало ілюструє М. Рябчук, використовуючи відому тезу німецького й австрійського політичного діяча та канцлера XIX ст. Клемент фон Меттерніха

про те, що Азія територіально починається за огорожею його саду, який розташований на східній околиці Відня. Цю думку розвинув канцлер Західної Німеччини Конрад Аденауер, який у 1949-му році висловив думку, що Азія розпочинається за огорожею «Саду Меттерніха». До слова, простір азійської культури на території Східної Європи уособлював для представників європейської цивілізації Заходу як щось варварське та вороже, щось таке, що здатне поруйнувати підвалини їхньої культури. Представники західноєвропейської цивілізації, без сумніву, визнавали, що «на сході від Ельби та Меттерніхового саду» – це теж територія Європи (хоч і значно економічно відстала), однак, над нею тяжіє колоніальна спадщина азійського поневолювача. Водночас європейці, яким вдалося оминати колоніального гніту «Східної орди», усвідомлювали, що насильно захоплена територія східноєвропейських країн не прийняла свого «азійського» статусу добровільно, а, навпаки, постійно намагалася позбутися цього колоніального ярма всілякими можливими способами. Водночас, як продовжував думку М. Рябчук, «Захід завжди відчував, що щось із цією частиною Європи не гаразд, раз вона дозволила себе проковтнути советам, і не лише советам – упродовж усієї своєї невольничої історії. Скоріш за все, вона була сама в тому винна: вона була, правдоподібно, сама схильна до поневолення...» (Рябчук, 1998). Відтак, за словами Тамари Гундорової, найбільш актуальними зрізами досліджень постколоніалізму в сучасному соціокультурному просторі України є подолання почуття «ресентименту» (образи і незадоволення) та «посттоталітарного генераційного симптому» (Див.: Гундорова, 2013). Відтак, травматичний досвід історичного минулого нашого народу зумовив «утворення української «оборонної свідомості» внаслідок історичних травм» (Рябчук, 2008, с. 61), що відіграє чільну роль у формуванні постколоніального дискурсу сьогодення.

Відтак, у контексті сучасного українського соціокультурного простору, аналізуючи постколоніальну спадщину, ми можемо вести мову, радше, про «пострадянське», «посттоталітарне», а відтак – «постколоніальне». Адже, на переконання М. Рябчука, колоніальна спадщина в українському суспільстві та культурі є глибше закоріненою в суспільній свідомості,

ніж комуністично-тоталітарна. У соціокультурній сфері ця колоніальна спадщина передусім зумовлює «амбівалентність» українського постколоніального суспільства, його світоглядну поліваріативність, так звану «шизофренічність», одночасну орієнтацію на протилежні аксіологічні пріоритети чи цінності: «Ця «амбівалентність» не є лише «спадком» – закономірним наслідком різкого переходу суспільства від однієї системи цінностей до іншої, а й свого роду набутком – результатом цілеспрямованої діяльності посткомуністичних еліт, спрямованої на атомізацію та дезорієнтацію суспільства» (Рябчук, 2011, с. 45).

Як слушно зауважує М. Павлишин, постколоніалізм зазвичай трактують «наслідком деконструкції колоніалізму», що полягає у процесах його «розмаскування» й «розмонтування», а згодом – перекомбінування світоглядних засад та структур культурного колоніалізму. Відштовхуючись від досвіду колоніалізму, як підкреслює М. Павлишин, постколоніалізм відтворює його структури, відтак, як би це не було парадоксально, тим самим зберігаючи ці структури колоніалізму, надаючи їм нових контекстів. Інструментарій постколоніалізму, як правило, – це постструктуралістський та деконструктивістський скептицизм. Для прикладу, у царині політиці постколоніалізм зазвичай опирається на прагматизм, а в мистецькій чи літературній традиції постколоніалізм відкриває можливості для переосмислення старих колоніальних міфів, «не так заперечуючи чи стверджуючи їх, як використовуючи їх для власних, нових естетичних задумів. У цьому процесі нерідко відіграють роль прийоми іронії, пародії та карнавалу» (Павлишин, 1998, с. 227). До слова, в сучасному українському соціокультурному просторі можемо констатувати тісний зв'язок постколоніалізму та постмодернізму – це тема окремого ґрунтового дослідження. За словами Юрія Андруховича, український варіант постмодернізму «характеризують як «постколоніальний» і «посттоталітарний» (Андрухович, 1998). Варто підкреслити, що в контексті постколоніального дискурсу часто використовують постмодерністський інструментарій, головне – як спосіб рецепції травматичного досвіду у соціокультурній царині. Основними постмодерністськими методами у цьому світоглядному зрізі постають принцип

іронії та деконструкції (зміщення акцентів від центру до периферії, використовуючи ігрове начало; пародія на колоніальні міфи тощо). У постколоніальному дискурсі часто зустрічаються постмодерністські принципи кітч та карнавалізації (зокрема, надмірна патетика із використанням елементів театралізації; кітче-зація трагічних подій колоніального минулого, їхня репрезентація у редукованих, візуальних формах тощо).

Повертаючись до основних засад постколоніального дискурсу в сучасній соціокультурній ситуації в Україні, виходячи із реалій російсько-української війни, то перед представниками української нації постає нелегке завдання: відновити «карти наших втрат» (за влучним визначенням О. Пахльовської) – впорядкувати мартирологи втрачених імен та літературних й художньо-мистецьких пам'яток української культури, глибоко та об'єктивно дослідити тексти тих літераторів, творчість яких була суворо забороненою тоталітарною системою, а також ознайомити з цими культурними здобутками українське суспільство. Насамперед це стосується популяризації літературних надбань плеяди талановитих письменників та поетів доби «Розстріляного Відродження», належне дослідження та популяризація творчості діячів української культури в еміграції. На особливу увагу заслуговує дослідження культурних діячів, чия творчість була опозиційною до тоталітарного радянського режиму, зокрема, представників руху дисидентів-шістдесятників, «тиха література» 70-80-х років ХХ ст. тощо. Варто

детальніше проаналізувати феномен «самвидаву» як чільний вияв Руху опору в Україні, що передусім полягає у ознайомленні з так званими «захальваними» текстами, заборонених свого часу цензурою. Тому, за словами О. Пахльовської, потрібно «інтегрувати в масив української культури той знищений її творчий потенціал, який так сором'язливо називається нині «забутими іменами», «білими плямами», хоч «плями» ті швидше криваві» (Пахльовська, 2008, с. 43). Також варто відзначити, що сьогоднішні болючі втрати російсько-української війни свідчать про те, що український народ, в тому числі й завдяки українській культурній самобутності, бореться за власну національну ідентичність, намагаючись переосмислити наслідки постколоніальної спадщини та творячи нові сторінки української героїчної історії народу.

Невід'ємним прагненням української нації до подолання колоніального статусу в контексті репрезентацій власної культури постає, за словами Ліни Костенко, завдання налагодження «своєї оптики», «своєї системи дзеркал». Для цього необхідно «розробити свою гуманітарну політику, її стратегію та пріоритети. Зафіксувати себе у свідомості людства парадоксом молодой держави з тисячолітньою культурою, що була досі заблокована в силу історичних причин. Бути відкриттям для світу, а не морально ущербним народом в аберациях чужих віддзеркалень» (Костенко, 1999, с. 5). Без сумніву, ці завдання є надзвичайно актуальними у світлі сучасного постколоніального дискурсу в українській культурі.

Список використаних джерел:

- Андрухович, Ю. (1998). Повернення літератури?. «Плерома»: часопис з проблем культурології, теорії мистецтва, філософії. Випуск 3. URL: <https://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/andr-pl.htm> (дата відвідування сайту 30.01.2025 р.).
- Гнатюк, О. (2005). Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика. 528 с.
- Грицак, Я. (2011). Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. Київ: Критика. 352 с.
- Гундорова, Т. (2013). Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми. Київ: Грані-Т. 548 с.
- Забужко, О. (2009). Жінка-автор у колоніальній культурі, або знадоба до української гендерної міфології. Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика. Київ: Факт. с. 152–193. URL: <https://exlibris.org.ua/zabuzko/r05.html> (дата відвідування сайту 30.01.2025 р.).
- Костенко, Л. (1999). Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала: лекція, прочитана в Національному Університеті «Києво-Могилянська академія» 1. IX. 1999р. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 17. Філологія. С. 3–10.
- Павлишин, М. (1997). Козаки в Ямаїці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. Київ. С. 223–237. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Marko_Pavlyshyn/Kozaky_v_Yamaitsi_postkolonialni_risy_v_suchasni_ukrainskii_kulturi/ (дата відвідування сайту 30.01.2025 р.).
- Павлишин, М. (2009). Постколоніальна критика і теорія. Вперед. 8 жовтня 2009. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/10/08/pavlyshyn-postcolonial-criticism-and-theory/> (дата відвідування сайту 31.01.2025 р.).
- Пахльовська, О. (2008). Відкритий лист до всіх, хто любить Україну. Ave, Europa!: статті, доповіді, публіцистика. Київ. С. 10–23.

Пахльовська, О. (2008). Проблема спадщини в українській культурі та форми її імперської експропріації. *Ave, Europa!*: статті, доповіді, публіцистика. Київ. С. 61–82.

Пахльовська, О. (2003). Українська культура у вимірі «пост»: посткомунізм, постмодернізм, поствандалізм. *Сучасність*. Ч.10. URL: <https://studfile.net/preview/7106543/page:21/> (дата відвідування сайту 30.01.2025 р.)

Постколоніалізм. Генерації. Культура. / за ред. Т. Гундорової, А. Матусяк. Вип. 4. Київ: Лаурис, 2014. 336 с.

Рябчук, М. (1998). За огорожею Меттерніхового саду. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. № 13. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n13texts/riabchuk.htm> (дата відвідування сайту 30.01.2025 р.)

Рябчук, М. (2011). Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ. 240 с.

Рябчук, М. (2008). Сад Меттерніха. Львів: ВНТЛ-Класика, 302 с.

Томпсон, Е. (2008). Після колонії. Український тиждень. 25 липня 2008 року. URL: <https://tyzhden.ua/pislia-kolonii/> (дата відвідування сайту 30.01.2025 р.)

References:

Andruxhovich, Yu. (1998). Povnennia literatury? [The return of literature?]. «Pleroma»: chasopys z problem kul'turolohi, teorii mystetstva, filosofii. Vypusk 3. Retrieved from: <https://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/andr-pl.htm> (data vidviduvannia сайту 30.01.2025 r.) [in Ukrainian].

Hnatiuk, O. (2005). Proshchannia z imperiieiu [Farewell to the empire]. *Ukrainski dyskusii pro identychnist*. Kyiv: Krytyka. 528 s. [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. (2011). Strasti za natsionalizmom [Passion for nationalism]. *Stara istoriia na novyi lad*. Kyiv: Krytyka. 352 s. [in Ukrainian].

Hundorova, T. (2013). Tranzytна kultura [Transit culture]. *Symptomy postkolonialnoi travmy*. Kyiv: Hrani-T. 548 s. [in Ukrainian].

Zabuzhko, O. (2009). Zhinka-avtor u kolonialnii kulturi, abo znadoby do ukrainskoi hendernoї mifolohii [A female author in colonial culture, or the needs of Ukrainian gender mythology]. *Khroniky vid Fortinbrasa: Vybrana eseistyka*. Kyiv: Fakt. s. 152–193. Retrieved from: <https://exlibris.org.ua/zabuzko/r05.html> (data vidviduvannia сайту 30.01.2025 r.) [in Ukrainian].

Kostenko, L. (1999). Humanitarna aura natsii, abo defekt holovnoho dzerkala: leksiia, prochytana v Natsionalnomu Universyteti «Kyievo-Mohylianska akademii» 1. IKh. 1999r. [The humanitarian aura of the nation, or the defect of the main mirror: a lecture delivered at the National University "Kyiv-Mohyla Academy" 1. IH. 1999]. *Naukovi zapysky NaUKMA*. T. 17. Filolohiia. S. 3–10. [in Ukrainian].

Pavlyshyn, M. (1997). Kozaky v Yamaitsi: postkolonialni rysy v suchasni ukrainskii kulturi [Cossacks in Jamaica: postcolonial features in modern Ukrainian culture]. *Kanon ta ikonostas: Literaturno-krytychni statii*. Kyiv. S. 223–237. Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Marko_Pavlyshyn/Kozaky_v_Yamaitsi_postkolonialni_rysy_v_suchasni_ukrainskii_kulturi/ (data vidviduvannia сайту 30.01.2025 r.) [in Ukrainian].

Pavlyshyn, M. (2009). Postkolonialna krytyka i teoriia [Postcolonial criticism and theory]. *Vpered*. 8 zhovtnia 2009. Retrieved from: <https://vpered.wordpress.com/2009/10/08/pavlyshyn-postcolonial-criticism-and-theory/> (data vidviduvannia сайту 31.01.2025 r.) [in Ukrainian].

Pakhlovsk, O. (2008). Vidkryty lyst do vsikh, khto liubyt Ukrainu [An open letter to all who love Ukraine]. *Ave, Europa!*: statii, dopovidi, publitsystyka. Kyiv. S. 10–23. [in Ukrainian].

Pakhlovsk, O. (2008). Problema spadshchyny v ukrainskii kulturi ta formy yii imperskoi ekspropriatsii [The problem of heritage in Ukrainian culture and forms of its imperial expropriation]. *Ave, Europa!*: statii, dopovidi, publitsystyka. Kyiv. S. 61–82. [in Ukrainian].

Pakhlovsk, O. (2003). Ukrainska kultura u vymiri «post»: postkomunizm, postmodernizm, postvandalizm [Ukrainian culture in the "post" dimension: post-communism, post-modernism, post-vandalism]. *Suchasnist*. Ch.10. Retrieved from: <https://studfile.net/preview/7106543/page:21/> (data vidviduvannia сайту 30.01.2025 r.) [in Ukrainian].

Postkolonializm [Postcolonialism]. *Heneratsii. Kultura*. / za red. T. Hundorovoi, A. Matusiak. Vyp. 4. Kyiv: Laurus, 2014. 336 s. [in Ukrainian].

Riabchuk, M. (1998). Za ohorozheiu Metternikhovoho sadu [Behind the fence of the Metternich garden]. *Nezalezhnyi kul'turolohichni chasopys «Yi»*. №13. Retrieved from: <https://www.ji.lviv.ua/n13texts/riabchuk.htm> (data vidviduvannia сайту 30.01.2025 r.) [in Ukrainian].

Riabchuk, M. (2011). Postkolonialnyi syndrome [Postcolonial syndrome]. *Sposterezhennia*. Kyiv. 240 s. [in Ukrainian].

Riabchuk, M. (2008). Sad Metternikha [Metternich garden]. Lviv: VNTL-Klasyka, 302 s. [in Ukrainian].

Tompson, E. (2008). Pislia kolonii [After the colony]. *Ukrainskyi tyzhden*. 25 lypnia 2008 roku. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/pislia-kolonii/> (data vidviduvannia сайту 30.01.2025 r.) [in Ukrainian].

Лись Дар'я Анатоліївна,
доктор філософії, старший викладач
кафедри культурології та філософії культури
Національного університету «Одеська політехніка»
orcid.org/0000-0001-8353-7679
Scopus Author ID: 57970622500
lys.daria@op.edu.ua

ЕВОЛЮЦІЯ КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ: СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЛЮДИНИ В ЦИФРОВОГО КОРИСТУВАЧА

У роботі досліджено розвиток комунікаційних технологій від вербального спілкування до його кінцевої точки – цифрового спілкування. У роботі розглядається вплив комунікаційних технологій на культуру суспільства, а саме розвиток комунікаційних технологій з урахуванням їх соціокультурних наслідків, як-от: примітивний період комунікаційних технологій (від слова до письма), період механізації комунікаційних технологій (від письма до друку, від друку до електроніки), період цифровізації комунікаційних технологій (від електронного до цифрового). Трансформація, що почалася в період примітивної комунікації, продовжується й нині з цифровізацією комунікації. Використання цифрових технологій у сфері зв'язку вплинуло та почало трансформувати багато соціокультурних процесів. Продукти цифрових комунікаційних технологій, зокрема мобільні телефони, комп'ютери та планшети, якими користується майже кожен, створюють не тільки мобільну людину, але й цифрове суспільство. Однак слід визнати, що зміни, які пережило людство в галузі комунікаційних технологій, за останні десятиліття зробили величезний стрибок уперед і сьогодні досягли великих висот. Радіо, телебачення, супутникові технології, комп'ютери, інтернет-технології, мобільні телефони та наступні смартфони й планшети призвели до різних змін як у комунікаційних технологіях, так і в соціокультурних перетвореннях. Головний акцент у статті зроблено не на історичний процес розвитку комунікаційних технологій, а швидше на те, чому і як вони впливають на суспільство. Була зроблена спроба показати, що виник новий комунікаційний процес під назвою «цифрова комунікація». У статті розглядається процес синхронного взаємного спілкування, який стосується процесу культурної комунікації, в якому люди можуть одночасно здійснювати як комунікацію, опосередковану технологіями, так і таку, що вільна від технологій.

Ключові слова: цифрова комунікація, комунікаційні технології, цифровий користувач, культура суспільства, соціокультурна трансформація, цифрова культура.

Lys Daria,
Doctor of Philosophy, Senior Lecturer at the
Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture
Odesa Polytechnic National University
orcid.org/0000-0001-8353-7679
Scopus Author ID: 57970622500
lys.daria@op.edu.ua

EVOLUTION OF COMMUNICATION TECHNOLOGIES: SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATION OF HUMANS INTO DIGITAL USERS

This article explores the development of communication technologies from verbal communication to its ultimate point – digital communication. The study examines the impact of communication technologies on societal culture, specifically considering the evolution of communication technologies in light of their socio-cultural consequences. These include the primitive period of communication technologies (from speech to writing), the mechanisation

period (from writing to printing, from printing to electronics), and the digitalisation period (from electronic to digital). The transformation that began during the primitive communication period continues today with the digitalisation of communication. The use of digital technologies in the field of communication has influenced and started to transform many socio-cultural processes. Products of digital communication technologies, such as mobile phones, computers, and tablets, which are used by almost everyone, create not only a mobile person but also a digital society. However, it should be acknowledged that the changes humanity has undergone in the field of communication technologies in recent decades have made a tremendous leap forward and reached great heights today. Radio, television, satellite technologies, computers, internet technologies, mobile phones, and subsequent smartphones and tablets have led to various changes in both communication technologies and socio-cultural transformations. The main focus of this article is not the historical process of communication technology development but rather why and how they affect society. An attempt has been made to demonstrate that a new communication process called digital communication has emerged. This article examines the process of synchronous mutual communication, which relates to the cultural communication process where people can simultaneously engage in both technology-mediated and technology-free communication.

Key words: digital communication, communication technologies, digital user, societal culture, socio-cultural transformation, digital culture.

Нині цифрові комунікативні технології займають у нашому житті більше місця, ніж будь-які інші технологічні розробки, вони практично стали частиною нашого життя. У процесі, що розпочався з винаходу писемності, розвиток комунікаційних технологій по-різному відобразився на культурі суспільства. З відкриттям алфавіту відбувся перехід від усної культури до періоду, відомого як писемна культура, і до відмінностей, які вони виявляють як на індивідуальному, так і на соціокультурному рівні. З розвитком поліграфічної технології знову відбувається соціокультурна трансформація. Коли оцінюється зв'язок комунікативної науки, що перебуває в тісному контакті з іншими галузями, крім культурології, філософії, історії, психології, антропології та лінгвістики, стає зрозуміло, що її не можна розглядати окремо від інших дисциплін гуманітарних наук. Спілкування – це причина існування суспільства. Неможливо говорити про суспільство, яке не спілкується. Можна сказати, що між технологією і суспільством існує зв'язок, подібний до нерозривної близькості спілкування і суспільства. Отже, з розвитком технологій технологічні продукти стали займати все більше місця в житті суспільства і викликали різні зміни в суспільстві.

Технологічні розробки мають перетворювальну силу в соціокультурному житті (Розова, 2023, с. 1–18). Згідно з Кастельсом, з точки зору відносин між технологіями і суспільством слід підкреслити, що роль держави, яка ініціює, забороняє або очолює технологічні інновації, виражає та організовує соціальні й культурні сили, які домінують у певному місці й часі, має

вирішальне значення для всього процесу (Кастельс, 2018, с. 512). Інший погляд на технологію належить Вільяму Халалу, який стверджує, що «невпинний розвиток технологій є рушійною силою соціокультурних змін» (Halal, 2020, р. 250). Інший погляд на цю тему походить від Вальтера Беньяміна, який стверджує, що це не контроль над природою, а контроль над відносинами між природою і людьми (Benjamin, 2008, р. 35–47). Ерік Фромм стверджує, що сучасна людина перебуває в складній ситуації щодо створених нею соціокультурних та економічних сил. Фромм стверджує, що, хоча Бог наказав знищити всіх ідолів, люди почали поклонятися машинам, що створені їхніми власними руками, вони стали приклонятися перед новими ідолами і при цьому клялися іменем Бога (Fromm, 2013, р. 67–85). З огляду на наведені погляди можна сказати, що технологія не тільки створює нові винаходи, але ці винаходи також створюють зміни і результати в суспільстві.

Відзначимо, що й Фуко встановлює зв'язки між суспільством, технологіями та відносинами влади і говорить про технології влади. Технологія, про яку згадав Фуко, являє собою структуру, що тримає розум і тіло під контролем, і її сутність заснована на знаннях. Фуко підкреслює, що розглянуте знання – це не просто наукове знання. Це знання в широкому сенсі, що включає всі конкретні знання, як-от знання технологій і технократії. Гайдеггер, який стверджує, що науковий світ перетворився на кібернетичний світ, із самого початку визнає, що кібернетичний устрій світу є сутністю всіх обчислюваних світових процесів в управлінні

та виконанні. Здатність процесу управлятися іншим процесом виникає через інформацію (Heidegger, 2013, p. 224).

Натепер світ перебуває під контролем кібернетики – «автоматизація», тобто виконання роботи за допомогою технічних засобів без необхідності ручної праці, визначає логіку роботи в сучасних виробничих просторах, де «все частіше» люди потрібні тільки тому, що вони є виконавцями деяких функцій. Іншими словами, зникає різниця між автоматами і живими істотами. Хоча технологія так сама стара, як цивілізація, і її визначають як «людську діяльність та інструмент», сучасна технологія, сутність якої полягає в організації всього для досягнення більшої ефективності, повністю вийшла за межі цього визначення.

Кожна нова технологія призводить до змін у суспільстві. Згідно з Маклюеном, якщо технологія впроваджується зсередини чи ззовні культури і надає новий акцент або перевагу тому чи іншому з наших відчуттів, співвідношення між усіма нашими відчуттями змінюється. Ми більше не відчуваємо те ж саме, що й раніше, й наші очі, вуха та інші почуття не залишаються тими ж самими (Маклюен, 2007, с. 464). Реймонд Вільямс, один із видатних фахівців у галузі британських культурних досліджень уперше звертає увагу на різницю між технікою і технологією і вважає, що технічна інновація сама по собі не може бути такою важливою в соціальному відношенні. Інновація набуває загального значення тільки тоді, коли перестає бути технічною інновацією і починає ставати корисною технологією (William, 2003, p. 208). Історик комунікації Бенігер вважає, що технології – це результат соціальних змін, а не їх причина. На думку Бенігера, якщо соціальні зміни і прискорилися останніми роками, то багато в чому завдяки новій тенденції в галузі технологій оброблення інформації, зв'язку та управління (Beniger, 2009, p. 512).

Однак такі технології, швидше за все, стануть наслідком соціокультурних змін, а не причиною. Звісно, технології є важливим чинником історії, але це – не головний чинник, який сам по собі може пояснити соціальні зміни. Іншими словами, технології разом з іншими факторами спрямовують розвиток суспільства. Тобто комунікаційні технології можна визначити як медіа в найзагальнішому сенсі. Оскільки засоби

масової інформації є інструментами, що передають соціально усталені форми комунікації, а також інформацію, їх основна функція – це супроводжувати зміни, що відбуваються в суспільстві загалом, які визначаються засобами масової інформації.

Хоча комунікація прискорилося з розвитком технологій, вона фактично змінилася з точки зору передачі повідомлень і створення цифрового контенту. Якщо ми розглянемо комунікацію з її потенціалом і впливом, ми побачимо з історії комунікації такі досягнення, як газети, фотографії, телефони, радіо, телебачення, супутникове мовлення, кабельні системи, оптоволоконні кабелі, персональний комп'ютер, мережу інтернет. Коли ми перераховуємо даний інструментарій, ми бачимо, що технології доповнюють одна одну в трьох різних аспектах: відправник/отримувач, апаратне забезпечення та контент.

У ході історичних змін або процесу трансформації, коли домінували вербальне спілкування й усна культура, коли більше домінували особистісні характеристики та ідентичності, спілкування відбувалося в безпосередніх відносинах віч-на-віч. У період домінування письмового спілкування/письмової культури потік інформації здійснювався в лінійній організації. Відповідно, письмова культура передбачає логічний і дисциплінований метод міркування та форму соціальної організації.

Був період, коли спілкування здійснювалося вербально – людство протягом сотень років передавало свої знання та досвід в усній формі. Із цієї причини однією з найважливіших особливостей усної культури є розвинута пам'ять. Оскільки іншого способу зберігання інформації та досвіду не існувало, ця інформація переноситься з пам'яті в пам'ять. Інформація передається за допомогою мови, чутної вухами, і зберігається в пам'яті. Встановлення зв'язку та зберігання інформації – це процес, який повністю відбувається через тіло людини. Тому констатується, що найбільш розвиненим органом цього періоду є слух, а також дуже розвинута пам'ять. Через міфи, казки та історії, що розповідаються дітям, знання створюють загальну свідомість, яка сплітається навколо індивіду окремо. Кожне слово важливо, оскільки виголошення слова означає початок процесу спілкування та передачі інформації.

Оскільки в усний період, коли не було писемності, вести облік було неможливо, то сказане кожним вважалося своєрідним записом і достовірним елементом.

Надалі люди, які протягом сотень років намагалися спілкуватися за допомогою слів, познайомилися з письмом. Крім того, письмо і матеріали, які використовувалися для його написання, можна вважати першими комунікативними технологіями. Суспільства та окремі люди вступили в період спілкування із залежністю і потребою в інструменті, відмінному від власного тіла. Крім того, слова ставилися на загальну основу разом із письмом. Письмо принесло в історію людства набагато більше, ніж просто слова. Воно забезпечує закріплення слова, також є прагненням до постійності і вічності.

Відкриття і вивчення письма почали поступово перетворювати суспільство. На думку Маклюєна, фонетичний алфавіт абстрагує сенс від звуку і перетворює звук у візуальний код, із цього випливає, що люди перебувають під контролем досвіду, який їх трансформує. Жодна форма писемності – зображувальна, ідеографічна або ієрогліфічна – не володіє силою фонетичного алфавіту, що здатна роз'єднати людину. Жоден інший тип письма, крім фонетичного, не вивів людей за межі притяжного світу тотальної взаємозалежності та відносин, тобто слухової мережі. З фонетичним алфавітом почалася подорож зі слухового світу у світ зоровий та візуальний. Використання алфавіту (письмо справа наліво і зліва направо) також формує погляди і перспективи суспільства (Маклюєн, 2007, с. 464). Дерріда підкреслює, що люди, чії букви були змінені, тепер представляють собою іншу спільноту людей.

Письмовий період не є періодом, що охоплює все суспільство. Ті, хто вміє писати, – це лише група, а оскільки друкарський верстат ще не розвинений, існують тільки рукописні вироби. Рукописна культура, порівняно з друкованою культурою, є вищою мірою аудіотактильною. Світ рукописів замінює холодну візуальну дистанцію, задіявши всі відчуття і співпереживання (Маклюєн, 2007, с. 464). Письмовий період можна вважати перехідним періодом між усним періодом і друкованим. Тренування ока та дисциплінування погляду починається з письмового періоду і повністю інституціонується в друкований.

Під періодом механізації комунікаційних технологій пояснюється історичний процес, який починається з використання типографії і включає телебачення. За механізації багато дослідників сьогодні говорять про виникнення інформаційного суспільства, але в більш широкому сенсі інформаційне суспільство існує вже кілька століть завдяки друкарському верстату і першим електронним засобам зв'язку, винайденим пізніше. Ці винаходи не тільки змінили спосіб спілкування людей, але й змінили спосіб організації цілих суспільств. Ця думка, яка вказує на те, що інформаційне суспільство насправді не є новою концепцією, в певному відношенні виправдана.

Найбільші зміни в комунікаційних технологіях відбулися в період, що переходить від електроніки до «цифри». Це період, який створив такі соціальні впливи, як телеграф, радіо і телебачення, і зробив дискусійними важливість і вплив інструментів комунікації для суспільства. У цей період засоби комунікації досягли широкої соціальної бази, і тому їх вплив став більш суперечливим. Хоча це і не так важливо, як винахід друкарського верстату, однією з віх розвитку комунікаційних технологій є відкриття телеграфу. Також головним чинником розвитку та прогресу засобів зв'язку до сучасного рівня є наявність електроенергії. У певному сенсі електрика – це головна героїня, яка відіграє роль у розвитку комунікаційних технологій.

Ще одним важливим досягненням у галузі комунікаційних технологій після телеграфу є радіо. Радіо, яке з'явилося в 1920-х роках, було, мабуть, першим засобом масової комунікації, що отримав широке поширення серед населення. Око, яке «вийшло» на перший план у період друкованої культури, готувалося поступитися місцем вуху, яке домінувало в період усної культури. Ще одна річ, яку можна сказати про радіо, – це повернення звуку. На думку Маклюєна, радіо скоротило світ до розмірів села, з притаманною селу ненаситною схильністю до пліток, чуток. Радіо допомогло повернути інтонацію в мову. Крім того, щоб слухати радіо й отримувати інформацію з радіо, не потрібно нічого, крім уміння чути. Таким чином, необхідність бути грамотним, щоб отримувати інформацію, яку приносить друкована культура, було усунено з появою радіо (Маклюєн, 2007, с. 464).

Найважливішим інструментом періоду електронізації комунікаційних технологій, безумовно, є телебачення. Телебачення – це засіб розваги, а також засіб отримання інформації. Щойно людина потрапляє в електронне навчання, яке починається з перегляду телевізору, вона несвідомо вибирає певний пізнавальний шлях зі своїми цінностями, цілями та переконаннями. Тому те, що показують по телебаченню, – це не реальність, а уявлення. Однак тепер ці уявлення є уявленнями, що замінили реальність. Реальність для людини, яка виросла на телебаченні, або навіть для суспільства, якщо його розвивати, – це те, що воно бачить по телевізору. Телебачення створило новий спосіб сприйняття. У цьому випадку свідомість глядача повністю зайнята повнотою візуального образу. Зображення не дають користувачу часу на відпочинок. Людина може напівслухати новини або розмову, одночасно займаючись чимось іншим. Образ монополізує нас: ми або дивимось телевізор, або ні, але ми не можемо дивитися телевізор, коли, наприклад, пишемо листа. Зображення, яке транслюється, захоплює всю нашу увагу, зачаровуючи нас і наповнюючи галюцинаціями. Отже, епоха електронних комунікаційних технологій – це такий період симуляції та гіперреальності, де уявлення замінює реальність (Бодріяр, 2004, с. 230).

Одним із нових елементів, які цифрові комунікаційні технології виявили в процесі спілкування сьогодні, є те, що люди можуть підтримувати більше одного «взаємного» спілкування одночасно. Люди можуть здійснювати особисте спілкування одночасно з машинним спілкуванням. Хоча людина може спілкуватися з іншою людиною, яка знаходиться поруч із нею, з іншого боку, вона може спілкуватися з іншою людиною за допомогою цифрових комунікаційних технологій, тобто переходити до кіберпростору (Лись, Григоренко, 2024, с. 198–205). «В епоху соціальних мереж відстані стають усе ближчими, а близькість – усе більшою» (Маклюен, 2007, с. 464).

Цифрові комунікаційні технології викликали відмінності в процесі міжособистісного спілкування, включаючи особисте спілкування і машинне спілкування. Міжособистісне спілкування також включає вербальні, невербальні, письмові та візуальні види спілкування.

З іншого боку, машинна комунікація позбавлена більшості з них. «Тілесні рухи, які є природною і невід’ємною частиною особистого спілкування і, як іноді вважають, говорять більше, ніж слова, і краще виражають емоції, знайшли нові способи вираження у віртуальному просторі, де немає тіла» (Бодріяр, 2004, с. 230).

Більша частина інформації, яку ми передаємо під час спілкування, залежить від невербального спілкування і відображає наш емоційний стан або намір. Це може викликати у нас проблеми в разі використання таких засобів зв’язку, як обмін текстовими або онлайн-повідомленнями. У таких ситуаціях люди почали використовувати «смайлики» (символи емоцій) для передачі значень тону голосу, усмішки та міміки у взаємних розмовах (Kottak, 2004, р. 142–156). Однак емодзі є лише імітацією тіл і ніколи не зможуть замінити тіла. Люди, які залишають своє тіло перед екраном у процесі цифрової комунікації, шукають тілесні форми спілкування в різних елементах візуальної комунікації. Індивіди кодують повідомлення як джерело і відправляють його в цифрові мережі зв’язку.

Теперішні цифрові системи зв’язку, на відміну від будь-якої іншої технології, не механічні, а життєві, тобто фактично є живим організмом. Відповідно, він може виробляти себе і самоорганізовуватися і на основі цього може нав’язувати суспільству свої правила і реорганізовувати його. Насправді процес, який цифрові комунікаційні технології представляють суспільству, має складну і важко зрозумілу структуру. Суспільство володіє ним, але він також проникає в суспільства. Однак із цифровізацією комунікаційних технологій людина вже не є просто глядачем, а починає брати участь в інтерактивному віртуальному світі. Можна сказати, що інтерактивність є однією з найважливіших особливостей цифрових комунікаційних технологій. Дослідники підкреслюють, що це перебільшення, в кращому випадку можна говорити про односторонній інтерактивний інструмент. З іншого боку, є ті, хто підкреслює, що ці мережі «можуть перетворити просунуту людину на «користувача»». Інша точка зору розглядає соціальні мережі як відчужений простір, світ об’єктів, що належить не соціальному полю, а позасоціальному. Незалежно від того, з якої точки зору розглядати, яку б точку зору не підтримувати, причина появи цих поглядів – це

те, що цифрові комунікаційні технології пропонують людям щось нове.

Насамперед цифровізація комунікаційних технологій і, як наслідок, розвиток мобільності створили «цифрових людей». Той факт, що в людей майже всюди є смартфони, планшети і доступ в мережу Інтернет, зробило їх «доступними». Доступність, що має позитивні семантичні еквіваленти, тепер почала поширюватися на гіпердоступність, що також шкодить сприйняттю приватного простору і конфіденційності. Бути мобільним – це означає завжди бути поруч, завжди доступним. Однак фізичному тілу не обов'язково досягати, достатньо досягти «тіл, загублених» у мережах. Ні час, ні простір більше не мають значення. Все є всюди і в усі часи; люди принаймні так думають і, таким чином, набули майже божественної сили. Бодрійяр говорить, що пріоритет належить не окремим людям, а мережі Інтернет. Віртуальний простір, де неможливий ручний огляд, дає можливість зникнути і сховатися. Таким чином, можна стати кимось, до кого ніхто не зможе дістатися, а отже, вибір залишається за користувачем. «Зростання віртуальної близькості робить людські зв'язки одночасно більш частими і поверхневими, більш інтенсивними і короткими» (Бодріяр, 2004, с. 230).

У період цифровізації комунікаційних технологій люди, які спілкуються між собою, встановлюють зв'язки один з одним у формі спілкування, концептуалізованого як машинно-опосередковане спілкування (Лись, Григоренко, 2024, с. 198–205). Форма зв'язку, яку опосередковано машиною, починається залежно від того, чи доступний одержувач, чи ні. Людина, яка бачить повідомлення або дзвінок, може вільно ініціювати або не ініціювати спілкування чи почати його пізніше. Змінився спосіб спілкування між людьми, вони можуть не взяти слухавку, в певному сенсі це фактично повісити слухавку перед обличчям того, хто дзвонить. З'явилась тенденція бути швидким, наприклад, коли вперше з'явилися мобільні телефони, SMS було обмежено певною кількістю символів, але пізніше ця кількість символів збільшилася за рахунок комбінованих SMS. Той факт, що текст у таких середовищах, як Twitter, обмежений ста сорока символами, можна розглядати як один із результатів важливості швидкого самовираження в суспільстві, де домінує швидкість.

Повільний процес написання особистого листа для відправки поштою майже повністю замінений швидкістю і лаконічністю повідомлень електронною поштою. Складні оповіді про наш життєвий досвід, прагнення і бажання поступилися місцем типовим питанням у соціальних мережах. Зараз відносини між людьми починають слабшати. Надсилання електронного листа, написання повідомлення або «переписка» одним-двома реченнями в соціальних мережах починають означати зустріч. Тому люди, які думають, що їхні потреби в спілкуванні задоволені, можуть подумати, що більше немає необхідності зустрічатися віч-на-віч. Індивіди тепер пов'язані, але не прив'язані один до одного; узи, що утримують їх разом, тепер далекі.

Соціальні мережі тепер пропонують стільки можливостей, що люди можуть зустрітися віч-на-віч, можуть не відчувати потреби у спілкуванні. Замість того, щоб йти в дім як гість, вони можуть вести відеочат перед екраном, замість чаю або кави можна надіслати візуальний індикатор, немає необхідності переглядати сімейні альбоми. Особливо завдяки Facebook чи Instagram люди зазвичай продовжують своє повсякденне життя в соціальних мережах. Ці мережі замінили особисте спілкування. Іншими словами, повсякденне життя тепер почало переміщуватися в цифрові мережі. Принцип близькості/дистанції, який забезпечує індивідууму віртуального світу безпосередню участь у процесі спілкування з іншими та колективного переживання соціального світу, був серйозно порушений технологічною еволюцією (Лись, Головачук, 2024, с. 491–500).

Беньямін попереджав багато років тому: «Свобода слова втрачається. Якщо раніше вважалося само собою зрозумілим, що людині буде цікавою інша людина, з якою вона розмовляє, то сьогодні це змінилося на цікавість щодо ціни її взуття або парасольки» (Benjamin, 2008, р. 35–47). Хоча свободу слова не було втрачено, коли писав Беньямін, нині вона повільно вислизає, її потрібно утримувати. Незважаючи на те, що «чат» у цифрових мережах називається чатом, це не так. Ураховуючи вплив простору на спілкування, пара екранів утримує нас від спільного використання простору. Простір, який не можна розділити, змушує розділяти одні й ті ж почуття, так само як міжособистісне

спілкування втрачає свою «ауру», бесіда втрачає свою ідентичність.

Історичні зміни, свідками яких ми є, щонайменше такі ж масштабні, як і перехід від усної мови до грамотності, що відбувся в середні віки. Люди, які протягом століть володіли алфавітною грамотністю, засвоїли модель тексту і вписали в нього історії свого життя. Тепер комп'ютер намагається видалити цей засвоєний текст і замінити його моделлю екрана. Цей перехід створив психологічне середовище, яке породжує байдужих, безтурботних молодих людей, які розглядають людське життя як дешевий товар.

«Цифрова» людина замість «друкарської» людини, запропонованої Маклюеном, здатна використовувати найпростіший спосіб перетворення мисленнєвого процесу: людина, яка говорить і здатна писати, використовує клавіатуру обома руками замість того, щоб рухати однією рукою, ніби тримає ручку. Ще одна зміна – це ментальний простір, характерний для європейців і мешканців Сходу, який формувався алфавітом протягом майже двох тисяч років, замінюється новим простором сприйняття, сформованим комп'ютером. Іншими словами, алфавітний текст, домінуюча метафора, стає ще однією метафорою, яка врізається в екран комп'ютеру.

Таким чином, історія, яка раніше передавалася усно, стала записуватися з винаходом писемності. Однак коли ми дивимося на використання цифрових комунікаційних технологій сьогодні, історія швидко змінюється. Записати щось можна так само швидко, як і стерти. Якщо ми інтерпретуємо написання новин як швидкий запис історії, автор може видаляти деякі новини з вебсайтів без будь-яких пояснень. Єдине повідомлення, яке з'являється користувачеві, – «сторінку не знайдено». Фактично,

така ситуація ставить під сумнів достовірність інформації, доступної в мережі Інтернет, порівняно з історіографією, що зберігається в стінах бібліотеки.

Звичайно, є і позитивна сторона цього нововведення. Історія зберігається не тільки за допомогою цифрових комунікаційних технологій, вона необхідна, тому що це важлива сфера, до якої суспільство може отримати доступ. Історія не тільки піддається спотворенню, вона повністю стирається. У Джорджа Орвелла є відома цитата: «Той, хто контролює сучасне, контролює минуле, а той, хто контролює минуле, контролює майбутнє». Дискусії про пам'ять дотепер займали важливе місце в історії комунікації. Ствердження про те, що пам'ять була найважливішим інструментом у періоди відсутності писемності, змінилися з винаходом писемності, й стали говорити, що пам'ять втратила своє значення. Однак те, що відбувається сьогодні, – це набагато більше, ніж просто період, коли пам'ять втрачає своє значення. Ситуація, що склалася нині, полягає не в тому, що пам'ять втратила своє значення, а в тому, що пам'ять майже зникла. Мобільні телефони та комп'ютери запам'ятовують усе замість окремих осіб. Тепер обов'язком технологічних пристроїв є нагадування людям про такі завдання, як номери телефонів, адреси та зустрічі. Люди більше не турбуються про це, оскільки доступ до інформації тепер став простим, і користувачеві більше не потрібно запам'ятовувати отриману інформацію. Таким чином, у роботі порушено багато питань про зміни, які цифрові комунікаційні технології здійснили в соціокультурному суспільстві. Очевидно, що існує дуже тісний зв'язок між цифровими комунікаційними технологіями та соціокультурними змінами.

Список використаних джерел:

- Бодріяр, Жан (2004). Симулякри і симуляція. Переклад Володимира Ховхуна. Київ : *Видавництво Соломії Павличко «Основи»*, 230 с. ISBN 966-500-189-2
- Кастельс, М. (2018). Інтернет і суспільство : монографія. Київ : *Основи*, 512 с.
- Лись, Д.А., Головачук, М.В. (2024). Вплив цифровізації на суспільство та культуру у процесі інтернет-комунікації. III International scientific and practical conference «Scientific achievements of contemporary society» (October 10-12, 2024) Cognum Publishing House, London, United Kingdom, С. 491–500. ISBN 978-92-9472-192-1 URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/10/SCIENTIFIC-ACHIEVEMENTS-OF-CONTEMPORARY-SOCIETY-10-12.10.24.pdf>
- Лись, Д.А., Григоренко, С.М. (2024). Взаємозв'язок природи людини та штучних нейронних мереж у кіберпросторі. *Культурологічний альманах*. Випуск № 1, С. 198–205. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.24>
- Маклюен, М. (2007). Розуміння медіа: розширення людини. Львів : *Лімонус*, 464 с.

Розова, Т.В. (2023). Digital anthropology : шлях від етнографічних досліджень до осягнення проблеми людини кіберантропологією. *Digital transformations in culture* : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», С. 1–18 <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-319-4-1> ISBN 978-9934-26-319-4

Beniger James R. (2009). The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society. *Harvard University Press*, 512 p. ISBN: 978-0674026766.

Benjamin Walter. (2008). The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. London : *Penguin Books*, P. 35–47.

Fromm Erich (2013). To Have or To Be? London : *Bloomsbury Academic*, P. 67–85.

Halal William E. (2020). Beyond Knowledge: How Technology is Driving an Age of Consciousness. *Washington, D.C. : TechCast Project*, 250 p.

Heidegger Martin (2013). The Question Concerning Technology, and Other Essays. Harper Perennial Modern Thought, 224 p. ISBN: 978-0062290700.

Kottak Conrad Phillip. (2004). Anthropology: The Exploration of Human Diversity. New York : *McGraw-Hill*, P. 142–156.

William Raymond. (2003). Television: Technology and Cultural Form. New York : *Routledge*, 208 p. ISBN: 978-0415314565.

References:

Baudrillard, Jean. (2004). Symuliakry i symuliatsiia [Simulacra and Simulation]. Pereklad Volodymyra Khovkhuna. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko “Osnovy”, 230 s. ISBN 966-500-189-2. [in Ukrainian].

Castells, M. (2018). Internet i suspilstvo [Internet and society] : monografiia. Kyiv: *Osnovy*, 512 s. [in Ukrainian].

Lys, D.A., Holovachuk, M.V. (2024). Vplyv tsyfrovizatsii na suspilstvo ta kulturu u protsesi internet-komunikatsii [The impact of digitalization on society and culture in the process of Internet communication]. III International scientific and practical conference “Scientific achievements of contemporary society” (October 10–12, 2024). Cognum Publishing House, London, United Kingdom, S. 491–500. 978-92-9472-192-1 URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/10/SCIENTIFIC-ACHIEVEMENTS-OF-CONTEMPORARY-SOCIETY-10-12.10.24.pdf> [in Ukrainian].

Lys D.A., Hryhorenko, S.M. (2024). Vzaiemozviazok pryrody liudyny ta shtuchnykh neuronnykh merezh u kiber-sprostri [The relationship between human nature and artificial neural networks in cyberspace]. Kyiv. *Kulturolohichniy almanakh*. Vypusk No1, S. 198–205. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.24> [in Ukrainian].

McLuhan, M. (2007). Rozuminnia media: rozshyrennia liudyny [Understanding Media: An Extension of the Human Being]. Lviv: Litopys, 464 s. [in Ukrainian].

Rozova, T.V. (2023). Digital anthropology: shlyakh vid etnografichnykh doslidzhen do osyahnennya problemy lyudyny kiberantropohiyeyu [Digital anthropology: the path from ethnographic research to understanding the human problem through cyberanthropology]. *Digital transformations in culture* : Scientific monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, S. 1–18 <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-319-4-1> [in Ukrainian].

Beniger James R. (2009). The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society. *Harvard University Press*, 512 p. ISBN: 978-0674026766.

Benjamin Walter. (2008). The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. London : *Penguin Books*, P. 35–47.

Fromm Erich (2013). To Have or To Be? London : *Bloomsbury Academic*, P. 67–85.

Halal William E. (2020). Beyond Knowledge: How Technology is Driving an Age of Consciousness. *Washington, D.C. : TechCast Project*, 250 p.

Heidegger Martin (2013). The Question Concerning Technology, and Other Essays. Harper Perennial Modern Thought, 224 p. ISBN: 978-0062290700.

Kottak Conrad Phillip. (2004). Anthropology: The Exploration of Human Diversity. New York : *McGraw-Hill*, P. 142–156.

William Raymond. (2003). Television: Technology and Cultural Form. New York : *Routledge*, 208 p. ISBN: 978-0415314565.

Мамедова Валентина Миколаївна,

директор наукової бібліотеки

Київського національного університету культури і мистецтв

orcid.org/0000-0001-7137-0146

valentain1701@gmail.com

МІЖНАРОДНА КУЛЬТУРНА РЕЛОКАЦІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК

У статті досліджено проблематику міжнародної культурної релокації як чинника формування інноваційних культурних практик на прикладі діяльності представників української культури і мистецтв після початку відкритої фази російсько-української війни (з 24 лютого 2022 р.). З'ясовано, що міжнародна культурна релокація посприяла виникненню нових форм і форматів культурних практик; активізації творчої інтеркультурної колаборації з митцями країн проживання та заснування українцями нових творчих об'єднань. Виявлено, що інноваційні культурні практики, спричинені міжнародною культурною релокацією, що зумовлена початком активної фази російсько-української війни, безпосередньо пов'язані з цифровізацією галузі культури і мистецтва. У випадку діяльності творчих колективів мова йде про посилення комунікації засобами соціальних мереж та розширення послуг, що пропонуються на офіційних сайтах (зокрема надання доступу до онлайн-перегляду вистав та ін.). Зірки шоу-бізнесу та представники творчої інтелігенції в умовах міжнародної релокації окрім традиційних, пропонують і нові формати культурного продукту, опосередковані соціальними медіа. Основним наративом культурних практик є російсько-українська війна, героїчна відсіч ворогу з боку українського народу, єднання українців заради збереження соборності України, важливість зупинити агресора за сприянням і підтримки світового співтовариства та ін. Констатовано, що діяльність українців в умовах міжнародної культурної релокації є важливим засобом привернення уваги світової спільноти до війни в Україні, свідченням єдності українського народу та чинником посилення національної ідентичності. Акцентовано, що кожен культурний продукт, практика та послуга тією чи іншою мірою є рецепцією на події, що відбуваються на території українських земель внаслідок дій країни-агресора.

Ключові слова: міжнародна культурна релокація, культурні практики, російсько-українська війна, творча колаборація, інноваційні форми, соціальні медіа.

Mamedova Valentyna,

Director of the Scientific Library

Kyiv National University of Culture and Arts

orcid.org/0000-0001-7137-0146

valentain1701@gmail.com

INTERNATIONAL CULTURAL RELOCATION AS A FACTOR IN FORMING INNOVATIVE CULTURAL PRACTICES

The article examines the issue of international cultural relocation as a factor in the formation of innovative cultural practices using the example of the activities of representatives of Ukrainian culture and arts after the beginning of the open phase of the Russian-Ukrainian war (from February 24, 2022). It was found that international cultural relocation contributed to the emergence of new forms and formats of cultural practices; the intensification of creative intercultural collaboration with artists from countries of residence and the establishment of new creative associations by Ukrainians. It was found that innovative cultural practices caused by international cultural relocation, which is due to the beginning of the active phase of the Russian-Ukrainian war, are directly related to the digitalization of the culture and art industry. In the case of the activities of creative collectives, this involves strengthening communication through social networks and expanding the services offered on official websites (including providing access to online viewing of performances, etc.). Show business stars and representatives of the creative intelligentsia in conditions of international relocation, in addition to traditional ones, also offer new formats of cultural products mediated by social media. The main narrative of cultural practices is the Russian-Ukrainian war, the heroic rebuff

of the enemy by the Ukrainian people, the unity of Ukrainians for the sake of preserving the unity of Ukraine, the importance of stopping the aggressor with the assistance and support of the world community, etc. It is stated that the activities of Ukrainians in the context of international cultural relocation are an important means of drawing the attention of the world community to the war in Ukraine, evidence of the unity of the Ukrainian people and a factor in strengthening national identity. It is emphasized that every cultural product, practice and service is, to one degree or another, a reception of events taking place on the territory of Ukrainian lands as a result of the actions of the aggressor country.

Key words: international cultural relocation, cultural practices, Russian-Ukrainian war, creative collaboration, innovative forms, social media.

Вступ. В умовах російсько-української війни вітчизняна галузь культури і мистецтв опинилася в безпрецедентних умовах діяльності, оскільки багато її представників, у багатьох випадках цілими колективами, змушені були переміститися в інші регіони України, подалі від лінії фронту, або ж взагалі продовжити діяльність в інших країнах. У свою чергу це зумовило необхідність налагодження комунікації зі споживачами культурної продукції та послуг, розробку нових форматів та шляхів репрезентацій, а головне – оновлення змісту і тематики. Актуальність дослідження зумовлена важливістю теоретизації запропонованих українськими митцями і діячами культури креативних практик в умовах міжнародної релокації.

Аналіз попередніх досліджень. Українськими культурологами присвячено значний масив досліджень та публікацій, в яких так чи інакше розглядаються окремі аспекти проблематики діяльності закладів культури і мистецтва України та окремих представників творчих професій в умовах воєнного стану. Серед інших наведемо статті Р. Безуглої (2022), С. Манько (2022), М. Жигайло та М. Александрової (2024), В. Меліхова (2024) та ін. Проєкту діяльність в українській культурі як формі транслявання цінностей сталого розвитку досліджує О. Комарніцька в дисертаційній роботі (2024). Спробу розглянути особливості мистецьких практик та визначити їх потенціал в умовах війни в контексті сучасного українського культурного простору здійснює А. Тормахова в публікації «Мистецькі практики під час війни: український вимір» (2022). Процес формування діяльності шоу-бізнесу в умовах російсько-української війни в контексті професійної трансформації діячів шоу-бізнесу, обумовлені факторами військового сьогодення, а також визначенню нових форматів та стилістичних рішень мистецьких проєктів присвячено статтю О. Пахарчука «Вектори розвитку

вітчизняного шоу-бізнесу в умовах воєнного стану» (2023) та ін. Проте питання міжкультурної культурної релокації, зокрема в контексті особливостей культурних практик у них не піднімається.

Мета статі – виявити особливості культурних практик крізь призму проблематики міжнародної культурної релокації в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Формування сучасного розуміння явища релокації (від англ. «relocation» – в буквальному перекладі «переміщення», або процес розміщення на новому місці) розуміється як «переміщення людини, громади, працівника та підприємства» (Запужляк, Красняк, 2022, с. 261), що так чи інакше проявлялося протягом всього історичного розвитку людства припадає на минуле століття. Протягом останніх десятиліть релокація активно практикується в західній культурі, внаслідок розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та глобалізаційних тенденцій, набуваючи нових форм і поширюючись на різноманітні галузі життєдіяльності, зокрема в культурі. Дослідники розглядають культурну релокацію як «переміщення підприємств, установ, організацій, творчих колективів, окремих митців та культурних діячів з метою розширення культурно-мистецької діяльності, збереження та відтворення культурних цінностей (матеріальних та духовних)» (Задворний, 2022, с. 154).

Розрізняють внутрішню та міжнародну культурну релокацію, відповідно до типу стратегії переміщення операцій, співробітників та матеріально-технічних ресурсів закладів культури і мистецтва, творчих колективів, окремих митців та діячів культури. У свою чергу кожна з них класифікується на види з урахуванням мотивації, зокрема дослідники розрізняють стратегічну, оперативну та фінансову релокацію (Булкот, Петрієв, 2024). Екстраполюючи

теоретичні розробки з питань релокації на міжнародну культурну релокацію, можна охарактеризувати їх таким чином:

- переміщення творчих колективів або окремих творчих/культурних діячів з метою реалізації довгострокових цілей (наприклад, доступ до нових ринків реалізації культурного продукту) – стратегічна релокація;

- швидке переміщення творчих колективів або окремих творчих/культурних діячів у зв'язку з форс-мажорними обставинами, зумовленими впливом зовнішніх факторів (оперативна релокація);

- переміщення творчих колективів або окремих творчих/культурних діячів з метою отримання прибутку від реалізації культурного продукту.

У рамках статті міжнародна культурна релокація розглядається як вимушене переміщення/переселення колективів і окремих представників культурних та креативних індустрій за межі території України, з міркувань безпеки та з метою забезпечення можливості збереження і відтворення матеріальних та духовних культурних цінностей, створення, поширення та популяризації сучасного українського культурного продукту/послуги і належить до типу оперативної релокації.

Дослідники акцентую увагу на тому, що у прикладній культурології культура все частіше розглядається як практики – форми людської взаємодії, які встановлюються та дозволяють зберігати виробництво та передавати культурні характеристики суспільства. Культурні практики відображають основну систему цінностей, структурують фундаментальні сфери повсякденного життя, які визнаються всіма членами даного суспільства, і є вирішальними для формування індивідуальної та групової ідентичності. Культурні практики охоплюють процеси, пов'язані зі створенням і реалізацією різноманітних культурних феноменів, форм і текстів – від творів мистецтва та об'єктів культурної спадщини до фестивалів і креативних кластерів (Nastoiashcha, Marutian, Sobolevska, 2024, p. 490).

Міжнародна (закордонна) культурна релокація творчих колективів та окремих творчих/культурних діячів передбачає врахування суттєвих потреб у вивченні культурних звичаїв, що можуть вплинути на особливості творчої діяльності та культурних практик.

Варто зазначити, що у лютому 2022 р. на території європейських країн відбулися мистецькі акції проти нападу на Україну за участю вітчизняних музикантів, співаків, акторів, художників, письменників та громадських діячів. Зокрема 13 лютого 2022 р у Кельні (Німеччина) українською співачкою М. Садовською було організовано акцію «Make Art not War», що відбулася в гібридному форматі: локацією проведення акції стало приміщення одного з міських театрів, на сцені якого було встановлено величезний монітор – онлайн та у форматі відеозвернення до події приєдналися Ю. Андрухович, С. Жадан, Л. Якимчук, Б. Херсонський, а також українські та європейські актори, художники, журналісти (Журавльова, Вінкельман, 2022).

Перші місяці з моменту повномасштабного воєнного вторгнення росіян позначилися активізацією мистецьких акцій на підтримку України в багатьох країнах світу. Так, наприклад, у червні 2022 р. у Нью-Йорку за сприяння волонтерської організації Revived Soldiers Ukraine та фонду Heart&Valor відбувся благодійний концерт, в якому взяли участь провідні співаки і музиканти Метрополітен опери, солісти балету Моріса Бежара, а також балетних труп Атланти, Нью-Йорка і Філадельфії, популярні українські співачки Міка Ньютон та Alyosha. Між виступами артистів на цифрових екранах демонструвалися відеозаписи зірок світового шоу-бізнесу зі словами на підтримку українців (На Таймс-Сквер у Нью-Йорку відбувся концерт на підтримку України, 2022). Онлайн-трансляція концерт на YouTube каналі надала можливість проведення збору коштів для побудови реабілітаційного центру для постраждалих під час війни у Львові в масштабах всієї інтернет-спільноти.

Масштабний проєкт «Українська Весна», що проходив у Франції з вересня 2022 р. до лютого 2023 р. за підтримки Українського інституту, Посольства України у Франції, Благодійного фонду Dofa Fund та Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) на базі Українського культурно-інформаційного центру Посольства України та майданчиків партнерів проєкту Центру Помпідю (Centre Pompidou), Університету Сорбонни (Sorbonne Université), Паризької академії (Académie de Paris), Паризького Міжнародного університету (Internationale Universitaire

de Paris) та ін. було широко представлено у соціальних медіа, зокрема на офіційній сторінці в Facebook та Instagram, а також на каналі YouTube Dofa fund (Українська Весна в Парижі, б.д.). У рамках проєкту було репрезентовано перформанс А. Кахідзян та О. Аканова «The Method of Constructing Political Truth», вистави (А. Кахідзе «Покоління жінок і рослин», «In Progress» від Щербенко Арт Центру, «Листівки з України»), вистави («Під землею і на землі» в постановці харківської студії «AzaNiziMaza»), покази фільмів («Хранительки», режисерка О. Грозовська), концерти та виступи музичних гуртів (GrozovSka Band, концерт О. Морозової), а також лекторії, круглі столи та воркшопи (Українська Весна в Парижі, б.д.).

Одним із цікавих інноваційних аспектів, що розвинулися внаслідок міжнародній культурній релокації представників української культури і мистецтва після 24 лютого 2022 р. є творча інтеркультурна колаборація, що реалізується як у форматі культурної інтеграції, з митцями країни проживання, так і в форматі збереження культурної ідентичності, з митцями з України.

На початку 2023 р. у лондонському театрі Kiln у межах UK/Ukraine Season of Culture за підтримки Dash Arts та Kiln Theatre відбувся показ документального перформансу «Crimea 5AM» – проєкту, присвяченого представницям жіночої спільноти, що виникла внаслідок порушення прав людини відносно кримських татар з 2024 р. Постановку створено за мотивами п'єси Н. Ворожбит і А. Косодій, написаної на основі інтерв'ю та свідчень жінок громадянських активістів корінного народу Кримського півострову, які стали політичними в'язнями навесні 2014 р. унаслідок незаконних дій російських окупаційних сил. Основним наративом є розповіді про життя, дружбу та любовні стосунки, збереження своїх родин в складних умовах за підтримки жіночої спільноти, їх особистісні зміни внаслідок цього досвіду (Документальний перформанс Крим, п'ята ранку, 2023). У постановці взяли участь представники різних країн: українська журналістка та письменниця М. Романенко, письменник, драматург і сценарист, генеральний директор Byline Media, співзасновник Byline Festival і Byline Times П. Джукс, колишня Посол Великобританії у Грузії О. Холл, професійні європейські

актриси (Ч. Айх, К. Каталина, Я. А. Граві, Л. Біба, Л. Алдж, Дж. Барнетт) та актори (К. Бло, В. Елгادی, Х. Єрохам) та ін. («Крим, 5 ранку», б.д.).

У столичному театрі Нідерландів Toneelmakerij (Амстердам) творча колаборація з представниками українського театру розпочалася в квітні 2022 р. у межах форуму Європейська культура. Так, наприклад, вистава «WitnessingU» (в основі сценарію документальні тексти, свідчення жителів Маріуполя і солдатів ЗСУ щодо перебування у місті під час бомбардування та злочинів проти українців, скоєних російськими військовими, адаптовані драматургією Н. Захоженко) створена в співпраці частини колективу запорізького муніципального театру-лабораторії VIE (режисерка Я. Гудзенко та Б. Орлеанова, актриса О. Андрушевська) (Уточкіна, б.д.). Влітку 2023 р. режисерка Я. Гудзенко здійснила постановку вистави-перформансу «Manifest of survivors» (інсценізація Я. Гудзенко та Н. Захоженко за мотивами роману В. Голдінга «Володар мух»), поєднавши в акторському складі професійних виконавців театру «Toneelmakerij», студійців театральної школи AJTS та українських акторів-аматорів (В Амстердамському театрі відбулася вистава про війну за участі українських підлітків, 2023).

Показовим прикладом творчої колаборації українських акторів в умовах міжнародної культурної релокації є діяльність аматорського театру «Theater van Vrienden» («Театр друзів»), заснованого у Амстердамі на базі лабораторії акторської майстерності «Borbat Studio» професійною українською акторкою О. Борбат (художній керівник та головний режисер) (Theater van Vrienden, 2024). У репертуарі комедія «Мина Мазайло» за однойменною п'єсою М. Куліша, казка-мюзикл «Святкові пригоди Чудариків», перформанс «Kunstgalerie» (13-ть різножанрових етюдів, побудованих на основі шедеврів голландських живописців), що йдуть трьома мовами (українська, англійська та голландська). Популяризація української культури реалізується колективом у культурних практиках, зокрема і в межах діяльності театральної студії (навчання відбувається за авторською програмою, розробленою на основі методу Леся Курбаса та Лі Страсберга) та під час проведення українських ярмарків з майстер-класами

та національною їжею, організованих колективом безпосередньо перед виступами. Офіційний сайт колективу розроблено з урахуванням специфіки країни перебування та з розрахунку на українських реципієнтів і сприяє налагодженню комунікацій між акторами і глядачем (Theater van Vrienden, 2024).

Також у Амстердамі базується Об'єднаний український театр *UU Theatre*, однією з помітних культурних подій якого стала постановка «*Take The Rubbish Out, Sasha*» за п'єсою Н. Ворожбит.

Діяльність українських митців в умовах міжнародної культурної релокації є важливим засобом привернення уваги світової спільноти до війни в Україні, свідченням єдності українського народу та чинником посилення національної ідентичності. Кожен культурний продукт, практика та послуга тією чи іншою мірою є рецепцією на події, що відбуваються на території українських земель внаслідок дій країни-агресора.

Висновки. Дослідження виявило, що внаслідок міжнародної культурної релокації діяльність представників української культури і мистецтв після початку відкритої фази

російсько-української війни (з 24 лютого 2022 р.) характеризується: виникненням нових форм і форматів культурних практик; активізацією творчої інтеркультурної колаборації з митцями країни проживання та об'єднання українців у нові творчі об'єднання. Виявлено, що інноваційні культурні практики, спричинені міжнародною культурною релокацією, що зумовлена початком активної фази російсько-української війни, безпосередньо пов'язані з цифровізацією галузі культури і мистецтва. У випадку діяльності творчих колективів мова йде про посилення комунікації засобами соціальних мереж та розширення послуг, що пропонуються на офіційних сайтах (зокрема надання доступу до онлайн-перегляду вистав та ін.). Зірки шоу-бізнесу та представники творчої інтелігенції в умовах міжнародної релокації окрім традиційних, пропонують і нові формати культурного продукту, опосередковані соціальними медіа. Основним наративом культурних практик є російсько-українська війна, героїчна відсіч ворогу з боку українського народу, єднання українців заради збереження соборності України, важливість зупинити агресора за сприянням і підтримки світової спільноти та ін.

Список використаних джерел:

- Безугла, Р. (2022). Конкурсно-фестивальний рух в Україні в часи російсько-української війни. *Сучасне мистецтво*. № 18. С. 9–18. DOI: <https://doi.org/10.31500/2309-8813.18.2022.269657>
- Булкот, О., Петрієв, Д. (2024). Комплексний алгоритм стратегії міжнародної релокації бізнесу. *Економіка та суспільство*. Вип. 65. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-55>
- В Амстердамському театрі відбулася вистава про війну за участі українських підлітків. (2023). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3739695-v-amsterdamskomu-teatri-vidbulasa-vistava-pro-vijnu-zaucasti-ukrainskih-pidlitkiv.html> (дата звернення: 13.08.2024).
- Документальний перформанс Крим, п'ята ранку. (2023). URL: <https://ukuaseason.org/ua/event/documentary-performance-crimea-5am/> (дата звернення: 13.08.2023).
- Жигайло, М., Александрова, М. (2024). Стріт-арт Харкова в умовах збройної агресії Російської федерації щодо України. *Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку* : матеріали міжнародної наукової конференції, 21–22 листопада 2024 р. (Ч. 1, с. 9–11.). Харків : Харківська державна академія культури.
- Журавльова, О., Вінкельман, А. (2022, 13 лютого). Митці закликали світових лідерів запобігти нападу на Україну. *DW*. URL: <https://surl.li/voriot> (дата звернення: 12.01.2025).
- Задворний, С. (2022). Культурна релокація: український досвід. *Професор Юрій Полянський: від плакорів Поділля до засніжених Анд* : матеріали Всеукраїнського онлайн-семінару, 27-28 травня 2022 р. Тернопіль : Вектор, С. 151–156. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/26327/1/Zadvornyi.pdf> (дата звернення: 12.01.2025).
- Запхляк, І., Красняк, О. (2022). Релокація: суть, типи та проблеми. *Вісник Хмельницького національного університету*. № 6, т. 2. С. 257–263. DOI: [https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6\(2\)-43](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6(2)-43)
- Комарніцька, О. (2024). Проектна діяльність у сфері української культури: транслявання цінностей сталого розвитку : дис. ... канд. культурології. Київ : Київський національний університет культури і мистецтв, 2024. 255 с.
- «Крим, 5 ранку». (б.д.). *Ukrainian institute*. URL: <https://ui.org.ua/sectors/projects/crimea-5am-documentary-performance/> (дата звернення: 13.08.2023).

Манько, С. (2022). Тенденції розвитку естради у військовий час. *Культура України*. Вип 78. С. 94–99. DOI: <https://doi.org/10.31516/2410-5325.078.12>

Меліхов, В. (2024). Репрезентація культурної пам'яті в сучасній хореографії в Україні під час війни. *Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку* : матеріали міжнародної наукової конференції, 21–22 листопада 2024 р. (Ч. 1, с. 19–20.). Харків : Харківська державна академія культури.

На Таймс-Сквер у Нью-Йорку відбувся концерт на підтримку України. (2022, 06 червня). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3500648-na-tajmsskver-u-nujorku-vidbuvsja-koncert-na-pidtrimku-ukraini.html> (дата звернення: 15.01.2025).

Пахарчук, О. (2023). Вектори розвитку вітчизняного шоу-бізнесу в умовах воєнного стану. *Мистецтвознавчі записки*. № 43. С. 225–223. DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-2180.43.2023.286865>

Тормахова, А. (2022). Мистецькі практики під час війни: український вимір. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. Вип. 41. С. 70–74. DOI: <https://doi.org/10.35619/ucpmk.vi40.547>

Українська Весна в Парижі. (б.д.). *Український інститут*. URL: <https://ui.org.ua/sectors/ukrainian-spring/> (дата звернення: 12.01.2025).

Уточкіна, О. (б.д.). Українські мисткині-біженки. Документальна вистава «Witnessing U» у Амстердамі. *Театраріум*. URL: https://teatrarium.com/mystkini_bidzhenci_vystava_witnessingu/ (дата звернення: 12.01.2025).

Nastoiashcha, K., Marutian, R., Sobolevska, M. (2024). Sustainability of Cultural Practices in Ukraine During the War: Challenges and Threats. *European Journal of Sustainable Development*. Vol. 13 No. 3. P. 489–503. DOI: <https://doi.org/10.14207/ejsd.2024.v13n3p489>

Theater van Vrienden. URL: https://theater-van-vrienden.nl/?page_id=529 (date of access: 12.01.2025).

References:

Bezuhla, R. (2022). Konkursno-festyvalnyi ruh v Ukraini v chasy rosiisko-ukrainskoi viiny [Competition and festival movement in Ukraine during the Russian-Ukrainian war]. *Contemporary art*, 18, 9–18. DOI: <https://doi.org/10.31500/2309-8813.18.2022.269657> [in Ukrainian].

Bulkot, O., Petriiev, D. (2024). Kompleksnyi alhorytm stratehii mizhnarodnoi relokatcii biznesu [Comprehensive algorithm for forming and implementation of the strategy of international business relocation]. *Economy and Society*, 65. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-55> [in Ukrainian].

V Amsterdamskomu teatri vidbulasia vystava pro viinu za uchasti ukrainskykh pidlitkiv [A performance about the war with the participation of Ukrainian teenagers took place in the Amsterdam Theater]. (2023). *Ukrinform*. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3739695-v-amsterdamskomu-teatri-vidbulasa-vistava-pro-vijnu-za-uchasti-ukrainskih-pidlitkiv.html> [in Ukrainian].

Dokumentalniyi perfomans Krym, piata ranku [Documentary performance Crimea, five in the morning]. (2023). Retrieved from: <https://ukuaseason.org/ua/event/documentary-performance-crimea-5am/> [in Ukrainian].

Zhyhailo, M., Aleksandrova, M. (2022, February 13). Strit-art Kharkova v umovakh zbroinoi ahresii Rosiiskoi fkeratsii shchodo Ukrainy [Street art of kharkiv in the conditionsof armed aggression of the russian federation against Ukraine]. In *Kulturolohiia ta sotsialni komunikatsii: innovatsiini stratehii rozvytku: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, 21–22 lystopada 2024 r. [Cultural studies and social communications: innovation strategies of development: Proceedings of the international scientific conference (November 21–22, 2024)] (Vol. 1, pp. 9–11.). Kharkiv: Kharkiv State Academy of Culture [in Ukrainian].

Zhuravlova, O., Vinkelman, A. (2022). Myttsi zaklykaly svitovykh lideriv zapobihty napadu na Ukrainu [Artists called on world leaders to prevent an attack on Ukraine]. *DW*. Retrieved from: <https://surl.li/vorion> [in Ukrainian].

Zadvornyi, S. (2022). Kulturna relokatciia: ukrainskyi dosvid [Cultural relocation: Ukrainian experience]. In *Profesor Yurii Polianskyi: vid plakoriv Podillia do zasnizhenykh And: materialy Vseukrainskoho onlain-seminaru*, 27-28 travnia 2022 r. [Professor Yuriy Polyanskyi: from the plakors of Podillia to the snowy Andes: Materials of the All-Ukrainian online seminar, May 27-28, 2022] (pp. 151–156). Ternopil: Vektor. Retrieved from: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/26327/1/Zadvornyi.pdf> [in Ukrainian].

Zapukhliak, I., Krasniak, O. (2022). Relokatciia: sut, typy ta problemy [Relocation: essence, types and problems]. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic sciences*, 6(2), 257–263. DOI: [https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6\(2\)-43](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6(2)-43) [in Ukrainian].

Komarnitska, O. (2024). Proiektna diialnist u sferi ukrainskoi kultury: transliuvannia tsinnostei staloho rozvytku [Project activity in the field of Ukrainian culture: transmitting the values of sustainable development] PhD in Cultural Studies. Kyiv: Kyiv National University of Culture and Arts. [in Ukrainian].

"Krym, 5 ranku" ["Crimea 5 am"]. (n.d.). Ukrainian institute. Retrieved from: <https://ui.org.ua/sectors/projects/crimea-5am-documentary-performance/> [in Ukrainian].

Manko, S. (2022). Tendentsii rozvytku estrady u viiskovy chas [Development trends of variety art during the war-time]. *Culture of Ukraine*, 78, 94–99. DOI: <https://doi.org/10.31516/2410-5325.078.12> [in Ukrainian].

Melikhov, V. (2024). Reprezentatsiia kulturnoi pamiaty v suchasni khoreohrafi v Ukraini pid chas viiny [Representation of cultural memory in contemporary choreography in ukraine during wartime]. In *Kulturolohiia ta sotsialni komunikatsii: innovatsiini stratehii rozvytku: materialy mizhnarodnoi naukovo konferentsii*, 21–22 lystopada 2024 r. [Cultural studies and social communications: innovation strategies of development: proceedings of the international scientific conference (November 21–22, 2024)] (Vol. 1, pp. 19–20.). Kharkiv: Kharkiv State Academy of Culture [in Ukrainian].

Na Taimsskver u Niu-Yorku vidbuvsia kontsert na pidtrymku Ukrainy [A concert in support of Ukraine was held in Times Square in New York]. (2022, June 06). Ukrinform. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3500648-na-tajmsskver-u-nujorku-vidbuvsia-koncert-na-pidtrimku-ukraini.html> [in Ukrainian].

Pakharchuk, O. (2023). Vektory rozvytku vitchyznianoho shou-biznesu v umovakh voiennoho stanu [Vectors of Development of National Show Business Under Marital Law]. *Notes on art criticism*, 43, 225–223. DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-2180.43.2023.286865> [in Ukrainian].

Tormakhova, A. (2022). Mystetski praktyky pid chas viiny: ukrainskyi vymir [Artistic practices during the war: the ukrainian dimension]. *Ukrainian Culture :The Past, Modern, Ways of Development*, 41, 70–74. DOI: <https://doi.org/10.35619/ucpmk.vi40.547> [in Ukrainian].

Ukrainska Vesna v Paryzhi [Ukrainian Spring in Paris]. (n.d.). Ukrainskyi instytut. Retrieved from: <https://ui.org.ua/sectors/ukrainian-spring/> [in Ukrainian].

Utochkina, O. (n.d.). Ukrainski mystkyni-bizhenky. Dokumentalna vystava "Witnessing U" u Amsterdami [Ukrainian refugee artists. Documentary performance "Witnessing U" in Amsterdam]. *Teatrarium*. Retrieved from: https://teatrarium.com/mystkyni_bidzhenci_vystava_witnessingu/ [in Ukrainian].

Nastoiashcha, K., Marutian, R., Sobolevska, M. (2024). Sustainability of Cultural Practices in Ukraine During the War: Challenges and Threats. *European Journal of Sustainable Development*, 13(3), 489–503. DOI: <https://doi.org/10.14207/ejsd.2024.v13n3p489> [in English].

Theater van Vrienden. Retrieved from: https://theater-van-vrienden.nl/?page_id=529 [in English].

Пашинська Агнесса Валеріївна,
*кандидат філософських наук,
викладач кафедри філософської антропології,
філософії культури та культурології
Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0001-5181-3704
agnessa.pashynska@gmail.com*

КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНИ У ВЗАЄМОДІЇ З ТЮРКСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ

У статті досліджено розвиток культурної дипломатії України у відносинах з тюркськими державами в сучасному геополітичному контексті. Розглянуто історичні передумови й актуальні аспекти співпраці України з країнами тюркського світу, зокрема в культурній, економічній та політичній сферах. Автор аналізує історичну взаємодію України з тюркськими народами, яка охоплює тисячолітню історію культурного та військового контакту. Приділено увагу діяльності Організації тюркських держав як платформи для багатосторонньої співпраці, зокрема культурного обміну. Обґрунтовано стратегічну важливість розвитку культурної дипломатії з тюркськими державами для України як частини глобального процесу зміцнення міжнародної безпеки та культурної єдності. Описано сучасний вплив культурної дипломатії на відносини між країнами, що входять до Організації тюркських держав, та перспективи інтеграції української культури в цей простір. У висновках автор наголошує на ролі культурної дипломатії у підтриманні міжнародного іміджу України, поглибленні співпраці з державами Центральної Азії, Азербайджаном та Туреччиною, а також на важливості спільних культурних проєктів, що сприяють економічному, освітньому та політичному діалогу. Розглянуто питання надання Україні статусу спостерігача в Організації тюркських держав і перспективи інтеграції до культурного простору, який забезпечує взаємодію, обмін досвідом та миротворчий потенціал.

Ключові слова: культурна дипломатія, тюркські держави, Україна, Організація тюркських держав, міжнародні відносини, геополітика, пантюркізм, Крим, культура.

Pashynska Ahnessa,
*Candidate of Philosophical Sciences,
Teacher at the Department of Philosophical Anthropology,
Philosophy of Culture and Cultural Studies
Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0001-5181-3704
agnessa.pashynska@gmail.com*

UKRAINE'S CULTURAL DIPLOMACY IN INTERACTION WITH TURKIC STATES

The article examines the development of Ukraine's cultural diplomacy in relations with Turkic states within the contemporary geopolitical context. It explores the historical prerequisites and current aspects of Ukraine's cooperation with Turkic countries, particularly in cultural, economic, and political spheres. The author analyzes Ukraine's historical interactions with Turkic peoples, encompassing a millennia-long history of cultural and military contact. Emphasis is placed on the activities of the Organization of Turkic States as a platform for multilateral cooperation, including cultural exchange. The strategic importance of developing cultural diplomacy with Turkic states for Ukraine is substantiated as part of a global process of strengthening international security and cultural unity. The article describes the current influence of cultural diplomacy on relations among the countries within the Organization of Turkic States and the prospects of integrating Ukrainian culture into this space. In conclusion,

the author highlights the role of cultural diplomacy in maintaining Ukraine's international image, deepening cooperation with the states of Central Asia, Azerbaijan, and Turkey, and the significance of joint cultural projects that foster economic, educational, and political dialogue. The issue of granting Ukraine observer status in the Organization of Turkic States is addressed, alongside the prospects for integration into a cultural space that facilitates interaction, experience sharing, and peacemaking potential.

Key words: cultural diplomacy, Turkic states, Ukraine, Organization of Turkic States, international relations, geopolitics, Pan-Turkism, Crimea, culture.

Для України, особливо в сучасних умовах, надзвичайно важливо підтримувати, зміцнювати та розширювати партнерські відносини з сусідніми країнами, щоб досягти кращого взаєморозуміння та співпраці у сферах національної безпеки, економічного розвитку та культурно-наукової діяльності. У зв'язку зі зростанням геополітичного впливу країн, що входять до Організації тюркських держав, відновлення та налагодження нових зв'язків, зокрема в культурній сфері, стає перспективним і виправданим напрямом.

Ідея об'єднання тюркських держав, відома як «Великий Туран», зародилася на початку 90-х років XX століття в Центральній Азії, Азербайджані та Туреччині на основі спільної історії, релігії та культури цих народів. У сучасному контексті зв'язки з країнами цієї організації мають стратегічне значення для України, яка продовжує боротьбу за свою незалежність. Олександр Мережко зазначає: «Об'єдналим фактором для центральноазійських країн та України є, зокрема, те, що їхні народи за своєю суттю не імперські... ці держави зацікавлені в перемозі України, оскільки це посилить і їхню незалежність перед лицем російського імперіалізму» (Мережко, 2023).

Питання взаємовідносин України з тюркськими державами, як у межах об'єднання, так і з кожною окремо, досліджувалося українськими науковцями, які приділяли особливу увагу економічним та культурним аспектам співробітництва. Зокрема, цією тематикою займалися Петро Кралюк з колегами з Острозької академії («Українська тюркологія у XX – на початку XXI ст.: розвиток і основні здобутки»), Микола Васьків («Дослідження українсько-тюркських зв'язків як інструмент культурної дипломатії»), «Азербайджанська література в українських книжкових виданнях»), Олександр Дуднік («Азербайджансько-турецькі взаємовідносини у контексті тюркської єдності та геополітичної ситуації на Південному Кавказі») та Ігор Семиволос («Еволюція доктрини

пантюркізму та її політичне значення для геостратегії Туреччини»). Політики також неодноразово порушували питання про необхідність розвитку співпраці з тюркськими країнами. Так, Андрій Єрмак у статті для турецької газети "Daily Sabah" закликав країни Центральної Азії долучитися до реформування системи міжнародних відносин, що включає відмову від російського впливу та підтримку Києва в його прагненні до миру (Єрмак, 2023). Проведений аналіз наукових праць, дослідження публікацій та громадських обговорень свідчить про важливість цієї теми, яка потребує глибшого вивчення та докладного розгляду.

Основною метою цього дослідження є аналіз розвитку культурної взаємодії України з тюркськими державами, вивчення сучасних союзів та міжнародних організацій тюркських народів, а також можливостей співпраці з ними, особливо у сфері розвитку та збереження культурної спадщини. Дослідження також передбачає визначення потенціалу популяризації української культури в тюркських країнах.

Україні важливо усвідомити й посісти своє місце в сучасному геополітичному просторі, зокрема через активне використання інструментів культурної дипломатії. Актуальність дослідження зростає, беручи до уваги зацікавленість тюркських народів у створенні союзу з потужною, багатогранною культурою. Україна може стати вагомим партнером для народів, з якими тісно взаємодіяла протягом століть, має спільну історію та тюркські народності у своєму складі.

Взаємовідносини з тюркськими народами значною мірою вплинули на українську культуру. Петро Кралюк зазначає: «Українцям та їх предкам доводилося постійно стикатися зі степовими народами – тюрками. По суті, це була зустріч різних цивілізацій, яка супроводжувалася не тільки постійними військовими конфліктами, а й культурними запозиченнями» (Кралюк, 2018). Більше тисячі років наші народи тісно взаємодіяли через військові конфлікти та тимчасові союзи, шлюбні угоди,

запозичували один в одного здобутки у військовій, економічній та культурній сферах. Про це свідчить і тюркська топоніміка на території України: назви тюркського походження збереглися до нашого часу – Кагарлик, Інгул, Аджамка, Ташлик, Кілія, їх налічують близько двох тисяч (Лучик, 2015).

Сучасні взаємовідносини з тюркськими державами потребують розвитку на політичному, економічному та культурному рівнях. Підвищується геополітичний вплив Туреччини як регіонального лідера, тому поглиблення зв'язків між нашими країнами, інтеграція в усіх сферах є важливим завданням для дипломатів, політиків, культурних діячів. За визначенням Миколи Васьківа: «Важливим чинником інформаційної діяльності, належного впливу на міжнародних партнерів і супротивників є культурна співпраця» (Васьків, 2018).

Історично «Туран» – це давня назва території Середньої Азії, яка була населена іраномовними народами. «Концепція про Туранський період в історії стародавнього світу належить великим європейським історикам, археологам, антропологам та лінгвістам XVIII–XIX століть, які присвятили свої численні роботи вивченню стародавнього Сходу та ранньої історії та культури стародавнього світу», – стверджує Алескер Сіябли (Сіябли, 2022).

Ідея створення союзу, або відродження Турану, не нова. На початку XX століття виникла та набула поширення ідея об'єднання тюркських народів – пантюркізм. Її ідейним натхненником вважають кримськотатарського просвітника Ісмаїла Гаспринського (1851–1914). «Будучи правовірним мусульманином, Гаспринський висуває на перший план проблему створення реформованої спільноти народів, які сповідували іслам», – зазначає Гульнара Бекірова (Бекірова, 2015).

З 90-х років XX століття доктрина пантюркізму стає фактором, який істотно визначає геополітику. Сучасна ідея створення об'єднання тюркських держав почала реалізовуватися на підґрунті історичних фактів спільного розвитку, належності до однієї мовної групи, релігії, культури. Крім культурних складників, це і співпраця у сфері економіки, військова та політична підтримка.

Після розпаду СРСР незалежність здобули тюркомовні держави: Азербайджан, Казахстан,

Киргизстан, Туркменістан, Узбекистан, що стало поштовхом для відродження в Туреччині та цих країнах ідеї створення «Великого Турану». Так, турецький президент Тургут Озал (1927–1993) у 1991 році став активно налагоджувати стосунки з цими країнами та прагнув лідерства для Туреччини.

Україна також у 1992 році встановила дипломатичні відносини з пострадянськими республіками з метою довгострокового взаємовигідного співробітництва.

У жовтні 1992 року пройшов перший саміт тюркомовних держав, на якому обговорили питання налагодження політичної та економічної єдності Туреччини та незалежних тюркомовних держав.

У 2009 році в азербайджанському місті Нахічевань було підписано угоду про створення міжнародної політичної організації – Тюркської ради, президентами Азербайджану, Казахстану, Киргизстану та Туреччини. А у 2018 році до неї приєднався Узбекистан. У Києві у 2014 році відкрито регіональне представництво Тюркської ради, також Україна у 2020 році оголосила про намір отримати статус спостерігача поруч з Угорщиною та Туркменістаном (Джапарова, 2020).

У 2021 році президент Туреччини Реджеп Таїп Ердоган оголосив про перейменування Тюркської ради в Організацію тюркських держав, мета якої – зміцнення миру та стабільності, розвиток співробітництва та потенціалу для спільного розвитку країн-членів. У листопаді 2022 року в Самарканді відбувся перший саміт, девіз якого – «Нова ера тюркської цивілізації: на шляху до спільного прогресу і процвітання». Основні питання саміту: підвищення рівня життя, розширення торгівельно-економічної співпраці, розвиток сучасної транспортної інфраструктури між країнами, взаємодія у галузі туризму, сільського господарства, енергетики, науки та освіти, забезпечення безпеки в регіоні, проведення фестивалів тюркської культури. «Нашим країнам дуже важливо визначити спільні підходи та скоординувати зусилля у вирішенні найактуальніших проблем. Ми зможемо подолати будь-які труднощі завдяки дружбі, співпраці та взаємній підтримці», – зазначив президент Узбекистану Шавкат Мірзієєв (Мірзієєв, 2022).

Діяльність організації базується на чотирьох основних засадах: спільних історії, мові,

ідентичності та культури, але не обмежується ними. Однією з головних цілей є пропаганда тюркської культури. Також важливою є співпраця з сусідніми державами з метою забезпечення миру та стабільності в регіоні. Еміне Джапарова так визначила роль України: «Ми країни-сусіди. Україна – спадкоємиця тюркської культури. Кримські татари – місток між Україною та Туреччиною» (Джапарова, 2020).

Під час виступу на саміті Кримської платформи 23 серпня 2023 року президент Туреччини Реджеп Таїп Ердоган наголосив, що Крим є частиною України. «Забезпечення безпеки та добробуту кримськотатарських турків, одного з корінних народів Криму, також є одним із пріоритетів нашої зовнішньої політики», – сказав Ердоган (Ердоган, 2023).

Культурно-мистецький проєкт "Шлях/Yol", започаткований в Україні, має на меті відродити знання про кримськотатарську культуру, традиції, історію, мистецтво, освіту та релігію. Українці й татари, маючи спільну історію, спільного ворога, спільні риси, такі як працьовитість та прагнення до свободи, мало інтегровані в культуру один одного. Айдер Рустемов говорить про те, що будь-яка війна, окупація починається з культурної окупації. А Алім Алієв стверджує: «Культура є однією з основ будь-яких взаємовідносин між людьми, середовищами чи країнами. І проєкт про культуру Криму дає глибшу відповідь про те, хто такі кримські татари, чим півострів є для країни, яке майбутнє бачать кримські татари й українці разом» (Алієв, 2021). Наші народи зблизилися, і самоідентифікація кримських татар тісно пов'язана з Україною.

Тож бажання України, яка має у своєму складі тюркські народи, стати спостерігачем в Організації тюркських держав та активніше розвивати співробітництво з ними, є закономірним.

Ігор Семиволос наголошує, що «Тюркська політика не є безпідставною. Дійсно, країни мають подібну культуру, лінгвістичні подібності та спільні риси розвитку, а Туреччина вдало підкріплює ідеї єдності та історичних зв'язків» (Семиволос, 2023).

Розширюються можливості тюркомовної освіти. На міждержавному рівні було відкрито Киргизько-Турецький університет Манас, Міжнародний Турецько-Тюркський державний

університет, Міжнародний Турецько-Казахський університет імені Ходжи Ахмеда Ясаві, у Баку – Фонд досліджень Турецького світу.

Щодо спільного розвитку культури тюркських країн, засновано: у 1992 році – Об'єднана адміністрація тюркських мистецтв і мов, у 1993 році, в результаті угоди міністрів культури країн Організації тюркських держав, була заснована Міжнародна організація тюркської культури TÜRKSÖY, яку називають ЮНЕСКО тюркського світу. Її метою проголошено збереження, розвиток та передачу майбутнім поколінням спільних матеріальних та культурних цінностей. «Уряди і народи завжди зацікавлені в популяризації своїх культурних здобутків на світовому рівні. Вагомість культурної взаємодії полягає ще й у тому, що вона майже завжди об'єднує спільноти, навіть якщо вони ворогують політично, економічно, збройно», – наголошує Микола Васьків (Васьків, 2018).

У нинішніх умовах для України важливі партнерство та підтримка міжнародної спільноти та окремих країн. Так, на круглому столі 20 серпня 2024 року Олексій Фещенко наголосив, що «Україні потрібно сформувати медійну стратегію в країнах Центральної Азії, активізувати роботу посольств шляхом розширення інформаційних відділів, а також збільшити кількість проєктів у сфері культурної дипломатії» (Фещенко, 2024). Стосовно ЗМІ варто зауважити, що в центральноазійських країнах відкрито висвітлюють нинішні події в Україні тільки незалежні, невідконтрольні владі медіа. У питанні війни лідери цих країн декларують нейтралітет. Казахстан, Туркменістан і Узбекистан відправляли в Україну гуманітарну допомогу. 24 травня 2024 року президент України Володимир Зеленський дав інтерв'ю журналістам із країн Центральної Азії. «Для мене дуже важливо, щоб у ваших країнах люди бачили реальні наслідки війни, те, що приносить “руський мир” і що він однозначно намагатиметься принести на територію ваших країн», – сказав Володимир Зеленський (Зеленський, 2024). Громадянський журналіст із Киргизстану, співзасновник проєкту Shaman TV Аділь Турдукулов на зустрічі висловив думку: «Ви насправді захищаєте нас. Тому що в планах Москви домінування насамперед не в Європі, а в пострадянських країнах. І вони цього не приховують» (Турдукулов, 2024).

Україна має період спільної історії з країнами Середньої Азії та Азербайджаном, який характеризується міцними зв'язками, спільними проектами, науково-культурним обміном. Щодо цього Микола Васьків висловлює думку: «Особливо прикро, що рвуться зв'язки з пострадянськими тюркськими державами, які колись були дуже різноманітні й потужні» (Васьків, 2015). У сфері літератури – переклади відомих авторів українською, мистецтва – національні фестивалі, виставки, музичні конкурси. Переклади українською всесвітньо відомих класиків: туркменського Магтимгули Пираги (Махтумкулі Фрагі), узбецького Алішера Навої, азербайджанського Нізамі Гянджеві, також переклади українських класиків Тараса Шевченка, Лесі Українки, Григорія Сковороди, Івана Франка тюркськими мовами. «Прикро, але з історично неминучим і виправданим розпадом радянської імперії були суттєво порушені культурні зв'язки між державами, які постали на її руїнах», – зазначає Микола Васьків (Васьків, 2015).

Національна культура кожної країни є частиною культури світової, якій властиві процеси інтеграції, взаємне культурне збагачення. Розглядаючи питання культурної взаємодії наших народів, слід звернути увагу на українську діаспору. «У Середній Азії – Узбекистані, Киргизстані, Таджикистані і Туркменістані – налічувалося 338,5 тис. українців та осіб українського походження, тобто всіх тих, хто під час перепису 1989 р. назвав себе чи своїх дітей українцями» (Україна – це ми!, 2023). Українці за кордоном об'єднуються, створюють спілки, щоб мати можливість спілкування та збереження своєї ідентичності. Наприклад, в Узбекистані діє шість культурних українських центрів, головними напрямками їх роботи є здійснення культурно-просвітницької діяльності, збереження і розвиток української культури, мови, традиційних ремесел, обрядів. Існувала практика навчання студентів інших республік в Україні, що сприяло поглибленню культурних зв'язків, залученню до вивчення української культури та наданню можливості для українців ознайомитися з культурними надбаннями інших народів.

Турецько-українські взаємовідносини мають дещо інший характер. Хоча країна територіально та історично близька, тісної взаємної

інтеграції у сфері культури не відбувалося. Тож, зважаючи на давню історію взаємин, згадаємо, що перша угода підписана в 1649 році між Козацькою Україною та Османською імперією, спільних культурних надбань не багато. Отже, поглиблення взаємодії у сфері культури, науки та освіти необхідне. У 1996 році було підписано угоду між нашими країнами про співробітництво в галузі культури. Україна проводить в Туреччині заходи для популяризації української культури: концерти, виставки, наукові лекції. Українські мистецькі колективи, виконавці беруть участь в міжнародних конкурсах, що проводяться в Туреччині. Українка з гагаузьким корінням Наталія Папазоглу виграла міжнародний музичний конкурс серед представників тюркських національностей Turkvision-2020. В Анкарі створена Українська спілка, метою якої є «збереження та плекання української мови та культури, національної ідентичності, виховання патріотичної свідомості» – двомовний інформаційно-аналітичний ресурс www.ukr-ayna.com (Українська спілка в Анкарі, 2023). Цей ресурс надзвичайно важливий, нещодавно він поділився інформацією Посла України в Туреччині Василя Боднара про вихід нової книги «Ukrayna» (Україна) авторства Ісмаїла Айдингюна та Валерія Моркви (Айдингюн та Морква, 2023). «Змістовна академічна монографія турецькою мовою про історію України стане надійним джерелом для турецького суспільства» (Боднар, 2023). Останніми роками збільшилася кількість перекладів на турецьку мову творів Тараса Шевченка («Кобзар» та «Художник»), Лесі Українки («Лісова пісня»), Павла Загребельного («Роксолана»), є переклади віршів Ліни Костенко. В Стамбулі проходили дні українського кіно, з показами документальних стрічок, фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», історичної драми Ахтема Сеїтаблаєва «Чужа молитва» та інших. Знайомство з українським кінематографом дає можливість турецьким глядачам ближче пізнати українську культуру.

Микола Васьків зауважує, що існує «диспаритет у міжкультурних взаєминах, який склався історично: у тюркському світі значно менше перекладають, цікавляться Україною, її мистецтвом, ніж українські митці й науковці подають інформацію про буття і культуру, мистецтво тюркських етносів» (Васьків, 2019). Тому мета

культурної дипломатії, науково-освітніх програм – поглибити культурні та історичні зв'язки з тюркськими народами.

Сергій Коваленко наголошує: «Нам конче необхідно писати свою історію, де наші взаємини з тюркським світом мають посісти належне місце. Без цього нам буде не просто вести діалог з країнами тюркського світу, розуміти його й вибудовувати конструктивні платформи для співпраці з ним, надто тоді, коли ідеї пантюркізму набувають дедалі більшого поширення на євразійському просторі» (Коваленко, 2024).

Для України важливо, що ідея «тюркського світу» успішно конкурує в пострадянських державах з ідеєю «руського миру». Отримавши незалежність, вони почали пошук ідентифікації себе в сучасному світі. На тлі вторгнення Росії в Україну, жодна з цих країн не висловилася на підтримку Росії. У листопаді 2022 року створено з тюркомовних вихідців Середньої Азії та Кавказу добровольче військове формування в складі ЗС України – батальйон «Туран» (близько 350 осіб). Його очолив громадянин Киргизстану Алмаз Кудабек, а до складу входять бійці казахського, киргизького,

уйгурського походження, азербайджанці. Це приклад підтримки України дружніми народами, що свідчить про наявність спільних цінностей та прагнення до миру та незалежності (Західний Фронт, 2022).

Отже, на сучасному етапі головними напрямками взаємодії між Україною та країнами Центральної Азії, Азербайджаном та Туреччиною є культурний обмін; сприяння українській діаспорі в задоволенні їхніх культурологічних потреб; налагодження взаємодії у сфері науки через залучення іноземних студентів, відкриття в Україні нових факультетів та розвитку наявних з метою вивчення тюркської культури, розширення інформаційного простору. Адже культурна дипломатія сприяє економічно-політичній співпраці, а об'єднання можливостей та зусиль сусідніх країн робить їх сильнішими, багатшими економічно та духовно.

«Незважаючи на складний порядок денний, ми повинні зберігати співпрацю у різних секторах, продовжувати культурний, освітній діалог, співпрацю між журналістами, експертами», – слухна думка співзасновниці Українсько-Тюркського Центру Марини Гончарук (Гончарук, 2023).

Список використаних джерел:

- Алієв, А. (2021). *Шлях/Yol*. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2021/10/3/246101/>
- Бекірова, Г. (2015). *Ісмаїл Гаспринський: ідеї пантюркізму*. URL: <https://ua.krymr.com/a/26913122.html>
- Васьків, М. С. (2015). Азербайджанська література в українських книжкових виданнях. *Східний світ*, (4), 66–75.
- Васьків, М. С. (2018). Дослідження українсько-тюркських зв'язків як інструмент культурної дипломатії. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, (1), 7–15.
- Васьків, М. С. (2019). Не відкритий Україною простір: тюркський світ. URL: <http://dontsov-nic.com.ua/ne-vidkrytyy-ukrainoiu-prostir-tiurks-kyu-svit/>
- Гончарук, М. (2023). Як Україні і Азербайджану підвищити рівень економічного співробітництва. URL: <https://uacrisis.org/uk/yak-ukrayini-i-azerbajdzhanu-pidvyshhyty-riven-ekonomichnogo-spivrobitnytstva>
- Джапарова, Е. (2020). Україна прагне отримати статус спостерігача у Тюркській раді. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3077474-ukraina-pragne-otrimati-status-sposterigacha-u-turkskij-radi-dzaparova.html>
- Ердоган, Р. Т. (2023). Повернення Криму Україні є вимогою міжнародного права. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tymchasovo-okupovani/3904484-povernenna-krimu-ukraini-e-vimogou-miznarodnogo-prava-erdogan.html>
- Коваленко, С. (2024). Пантюркізм і Україна: камо грядеши. URL: <https://i-ua.tv/programs/istorychni-portrety/83682-pantiurkizm-i-ukraina-kamo-hriadeshy>
- Кралюк, П. М. (2018). *Півтори тисячі років разом: Спільна історія українців і тюркських народів*. Харків: Видавництво «Прапор».
- Лучик, В. В. (2015). Тюркізми козацької доби в топонімії України. В *Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler*, 53–64.
- Мережко, О. (2023). Пошуки стратегії: Україна і регіони Центральної Азії. URL: https://lb.ua/world/2023/05/16/555369_poshukah_strategii_ukraini_regoni.html
- Мірзійоев, Ш. (2022). Самаркандський саміт Організації тюркських держав: ключові послання. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/v-uzbekistani-vidbuvsya-pershiy-samit-organizacii-tyurkskih-derzhav-ostanni-novini-50283306.html>

Семиволос, І. М. (2023). Еволюція доктрини пантюркізму та її політичне значення для геостратегії Туреччини. *Політичне життя*, (4).

Сіябли, А. (2022). *Туран: Древній період світової історії*. Баку: Бакинське видавництво.

Турдукулов, А. (2024). Інтерв'ю з Володимиром Зеленським. URL: <https://detector.media/community/article/228263/2024-06-14-ya-skazav-zelenskomu-ukraina-zakhyschaie-ne-lyshe-ievropu-a-y-krainy-tsentralnoi-azii-zhurnalists-iz-kyrgyzstanu-adil-turdukulov/>

Україна – це ми! (2023). Українська діаспора в Середній Азії. URL: <https://we.org.ua/demografiya/ukrayinska-diaspora-v-serenij-aziyi/>

Українська спілка в Анкарі. (2023). URL: <https://www.ukr-ayna.com/uk/ukrainska-spilka-v-ankari/>

Фещенко, О. (2024). Україна та Центральна Азія: чи є точки взаємодії. URL: <https://civildiplomat.com/ukraina-ta-centralna-aziya-chi-ye-tochki-vzayemodii>

Шевченко, Т. Г. (2023). Турецькі книжки про Україну. URL: <https://www.ukr-ayna.com/uk/turecki-knizhki-pro-ukrainu/>

Західний Фронт. (2022). Тюркський батальйон «Туран». URL: <https://zahidfront.com.ua/news/Tyurskij-bataljon-Turan-gotovij-voyuvati-z-Putinim-i-Kadrovim.html>

References:

Aliyev, A. (2021). Shlyakh/Yol. Retrieved from: <https://life.pravda.com.ua/culture/2021/10/3/246101/>

Bekirova, G. (2015). Ismail Gasprinsky: Ideas of Pan-Turkism. Retrieved from <https://ua.krymr.com/a/26913122.html>

Vaskiv, M. S. (2015). Azerbaidzhanska literatura v ukrainskykh knyzhkovykh vydanniakh [Azerbaijani Literature in Ukrainian Book Editions]. *Shhidnyi Svit*, (4), 66–75. [in Ukrainian]

Vaskiv, M. S. (2018). Doslidzhennia ukrainsko-tiurskikh zviazkiv yak instrument kulturnoi dyplomatii [Research of Ukrainian-Turkic Relations as a Tool of Cultural Diplomacy]. *Mizhnarodni Vidnosyny: Teoretyko-Praktychni Aspekty*, (1), 7–15. [in Ukrainian]

Vaskiv, M. S. (2019). Ne Vidkrytyy Ukrainoiu Prostir: Tiurs'kyy Svit [Unexplored by Ukraine: Turkic World]. Retrieved from: <http://dontsov-nic.com.ua/ne-vidkrytyy-ukrainoiu-prostir-tiurskyy-svit/> [in Ukrainian].

Honcharuk, M. (2023). Yak Ukraini i Azerbaidzhanu pidvyshchyty riven ekonomichnoho spivrobitnytstva [How Ukraine and Azerbaijan Can Increase the Level of Economic Cooperation]. Retrieved from: <https://uacrisis.org/uk/yak-ukrayini-i-azerbaidzhanu-pidvyshchyty-riven-ekonomichnogo-spivrobitnytstva> [in Ukrainian].

Dzaparova, E. (2020). Ukraina prahne otrymaty status sposterihacha u Tiurskii radi [Ukraine Seeks Observer Status in the Turkic Council]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3077474-ukraina-prahne-otrimati-status-sposterigaca-u-tiurskii-radi-dzaparova.html> [in Ukrainian].

Erdogan, R. T. (2023). Ukraina prahne otrymaty status sposterihacha u Tiurskii radi [The Return of Crimea to Ukraine is a Requirement of International Law]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tymchasovo-okupovani/3904484-povernenna-krimu-ukraini-e-vimogou-miznarnodnogo-prava-erdogan.html> [in Ukrainian].

Kovalenko, S. (2024). Pantyurkizm i Ukrayina: kamo hriadeshy [Pan-Turkism and Ukraine: Where Are We Headed?]. Retrieved from: <https://i-ua.tv/programs/istorychni-portrety/83682-pantiurkizm-i-ukraina-kamo-hriadeshy> [in Ukrainian].

Kraliuk, P. M. (2018). Pivtory Tysiachi Rokiv Razom: Spil'na Istorii Ukraintsiv i Tiurs'kykh Narodiv [One and a Half Thousand Years Together: The Shared History of Ukrainians and Turkic Peoples]. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].

Luchyk, V. V. (2015). Tiurkizmy Kozats'koi Doby v Toponimii Ukrainy [Turkisms of the Cossack Era in Ukrainian Toponymy]. In *Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu Kazak Donemi (1500-1800) Bildiriler*, 53–64. [in Ukrainian].

Merezhko, O. (2023). Posuky Stratehii: Ukraini i Rehiony Tsentral'noi Azii [Search for Strategy: Ukraine and the Regions of Central Asia]. Retrieved from: https://lb.ua/world/2023/05/16/555369_poshukah_strategii_ukraini_regioni.html [in Ukrainian].

Mirziyoyev, Sh. (2022). Samarkand Summit of the Organization of Turkic States: Key Messages. Retrieved from: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/v-uzbekistani-vidbuvsya-pershiy-samit-organizacii-tyurkskih-derzhav-ostanninovini-50283306.html> [in Ukrainian].

Semivolos, I. M. (2023). Evoliutsiia doktryny pantyurkizmu ta yii politychne znachennia dlia heostrategii Turechchyn [Evolution of Pan-Turkism Doctrine and Its Political Significance for Turkey's Geostrategy]. *Politychne Zhyttia*, (4), 21–28. [in Ukrainian].

Siyabli, A. (2022). *Turan: Drevnii Period Mirovoi Istorii* [Turan: The Ancient Period of World History]. Baku: Baku Publishing House.

Turdukulov, A. (2024). Interview with Volodymyr Zelenskyi. Retrieved from: <https://detector.media/community/article/228263/2024-06-14-ya-skazav-zelenskomu-ukraina-zakhyschaie-ne-lyshe-ievropu-a-y-krainy-tsentralnoi-azii-zhurnalist-iz-kyrgyzstanu-adil-turdukulov/> [in Ukrainian].

Ukraine – Tse My! (2023). Ukrayinska Diaspora v Serednii Azii [Ukrainian Diaspora in Central Asia]. Retrieved from: <https://we.org.ua/demografiya/ukrayinska-diaspora-v-serenij-aziyi/> [in Ukrainian].

Ukrayinska Spilka v Ankari. (2023). [Ukrainian Association in Ankara]. Retrieved from: <https://www.ukr-ayna.com/uk/ukrainska-spilka-v-ankari/> [in Ukrainian].

Feschenko, O. (2024). Ukraina ta Tsentral'na Aziya: chy ye tochky vzayemodii [Ukraine and Central Asia: Are There Points of Interaction]. Retrieved from: <https://civildiplomat.com/ukraina-ta-centralna-aziya-chi-ye-tochki-vzayemodii> [in Ukrainian].

Shevchenko, T. H. (2023). Turets'ki Knyzhky pro Ukrainu [Turkish Books about Ukraine]. Retrieved from: <https://www.ukr-ayna.com/uk/turecki-knizhki-pro-ukrainu/> [in Ukrainian].

Zakhidnyi Front. (2022). Turkic Battalion "Turan." Retrieved from: <https://zahidfront.com.ua/news/Tyurkskij-bataljon-Turan-gotovij-voyuvati-z-Putinim-i-Kadirovim.html> [in Ukrainian].

Підгорбунський Микола Анатолійович,*доктор мистецтвознавства, доцент**Київського національного університету культури і мистецтв**orcid.org/0000-0002-2678-5147**nikolauspig@gmail.com*

РОЗВИТОК ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ В ЕПОХУ РЕНЕСАНСУ

Стаття присвячена складовим духовної культури в епоху Ренесансу, простеженню південнослов'янських та західноєвропейських впливів на українську культуру в окреслений період. Методологія дослідження включає системний аналіз, що сприяв осмисленню архівних матеріалів та рукописів; для окреслення часових характеристик досліджуваного матеріалу використано хронологічний метод, порівняльний аналіз дав змогу прослідкувати поступове удосконалення музичної теорії та майстерності багатоголосої музики. Актуальність публікації пов'язана із зростаючим інтересом до з'ясування південнослов'янського та західноєвропейського впливу на українську духовну культуру. Наукова новизна дослідження полягає у розкритті головних складових духовної культури в епоху Ренесансу, їх аналізі та виявленні південнослов'янських і західноєвропейських впливів в окреслений період. Підсумовано, що південнослов'янська духовна культура XIV–XVII ст. суттєво вплинула на українську культуру, що виявилось у певних орфографічних і стилістичних змінах в українських богослужбових збірниках та активізації розвитку українського музично-гімнографічного мистецтва. Запровадженню багатоголосої музики в Україні сприяло не тільки польське музичне мистецтво, а й різноманітні реформаційні течії, які поширювалися на українських етнічних землях. Музична культура «чеських братів», лютеран, кальвіністів, соціан та інших європейських реформаційних течій сприяла ознайомленню православних із багатоголосим співом та лінійною нотацією. Заможна українська шляхта стала першими популяризаторами багатоголосої музики серед українців. Вони організовували музичні капели, керівниками яких у більшості випадків були іноземні майстри, які чудово знали лінійну нотацію і володіли знаннями та навичками в написанні поліфонічних композицій. На початку XVI ст. поступово формується новий центр розвитку музичного мистецтва – світське середовище, в якому відбувається підготовка професійних кадрів поза церковними стінами. Це світські музичні капели в маєтках магнатів та музичні цехи в містах. Наступними осередками музичної освіти стали католицькі і протестантські школи та колеґіуми, де українська молодь ознайомлювалася і засвоювала григоріанський хорал разом із чотириголосними протестантськими піснями. Не достатньо з'ясованими залишається ряд питань, пов'язаних з діяльністю світських музичних капел та музичних цехів у популяризації багатоголосої музики на українських теренах.

Ключові слова: світські капели, музичні цехи, кафедральні хори, багатоголоса музика, католицькі та протестантські школи.

Pidhorbunskyi Mykola,*Doctor of Art History, Associate Professor**Kyiv National University of Culture and Arts**orcid.org/0000-0002-2678-5147**nikolauspig@gmail.com*

DEVELOPMENT OF SPIRITUAL CULTURE IN UKRAINIAN TERRITORIES IN THE RENAISSANCE ERA

The article is devoted to the components of spiritual culture in the Renaissance era, tracing the South Slavic and Western European influences on Ukrainian culture in the outlined period. The research methodology includes a systematic analysis that contributed to the understanding of archival materials and manuscripts; a chronological method was used to outline the time characteristics of the studied material, and comparative analysis made it possible to trace the gradual improvement of musical theory and the mastery of polyphonic music. The relevance of the publication is associated with the growing interest in clarifying the South Slavic and Western European influence

on Ukrainian spiritual culture. The scientific novelty of the study lies in revealing the main components of spiritual culture in the Renaissance era, their analysis and the identification of South Slavic and Western European influences in the specified period. It is summarized that the South Slavic spiritual culture of the 14th–17th centuries had a significant impact on Ukrainian culture, which was manifested in certain orthographic and stylistic changes in Ukrainian liturgical collections and the intensification of the development of Ukrainian musical and anthem graphic art. The introduction of polyphonic music in Ukraine was facilitated not only by Polish musical art, but also by various reform movements that spread in the Ukrainian ethnic lands. The musical culture of the “Czech Brethren”, Lutherans, Calvinists, Socinians and other European reform movements contributed to the introduction of polyphonic singing and linear notation to the Orthodox. The wealthy Ukrainian nobility became the first popularizers of polyphonic music among Ukrainians. They organized musical chapels, the leaders of which were in most cases foreign masters who knew linear notation perfectly and had knowledge and skills in writing polyphonic compositions. At the beginning of the 16th century. A new center for the development of musical art is gradually being formed – a secular environment in which professional personnel are trained outside the church walls. These are secular music chapels in the estates of magnates and music workshops in cities. The next centers of musical education were Catholic and Protestant schools and colleges, where Ukrainian youth were introduced to and learned Gregorian chant along with four-part Protestant songs. A number of issues related to the activities of secular music chapels and music workshops in the popularization of polyphonic music in Ukrainian territories remain insufficiently clarified.

Key words: secular chapels, music workshops, cathedral choirs, polyphonic music, Catholic and Protestant schools.

Вступ. Насамперед варто прояснити зміст терміна «духовна культура». Для кожного історичного періоду були характерні свої складові духовної культури. Давньогрецькими вченими була сформульована класична тріада духовної культури людства: істина, добро, краса. Відповідно, були виокремлені три найважливіших ціннісних абсолюти людської духовності: теоретизм, етизм, естетизм. З розвитком суспільства сфера духовної культури поступово розширюється. Філософський енциклопедичний словник НАН України трактує духовну культуру як частину культури, «до складу якої входять мистецтво, релігія, філософія. Подеколи до духовної культури відносять також фундаментальну науку» (Філософський енциклопедичний словник..., 2002). У соціологічній науці визначення духовної культури охоплює більш широку сферу людської діяльності – воно включає пізнання, моральність, виховання, освіту, право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, міфологію, релігію.

Аналіз попередніх досліджень. Духовну культуру, у тому числі у духовну музику, дослідники студіювали доволі тривалий час – починаючи від XIX століття і дотепер цією темою цікавляться не лише музикознавці, а й історики церкви та етнографи. Серед них: Л. Гнатенко (2010), Я Ісаєвич (1971), М. Сумцов (1885), К. Харлампович (1898), Б. Фільц (1982) та багато інших. З-поміж закордонних (литовських, польських, німецьких) на увагу заслуговують праці таких вчених, як:

М. Baužiene (2012), V. Drema (2013), Z. Ivinskis (1953) та багатьох інших, чий науковий здобуток є вагомим внеском у вивчення історії духовної культури на українських теренах в епоху Ренесансу, а також південнослов'янських та західноєвропейських впливів на українську культуру в окреслений період. Утім, незважаючи на наявність цих праць, все ж залишається потреба узагальнити уявлення про становлення церковної музики на українських теренах як складової духовної культури в епоху Ренесансу.

Мета статті – з'ясувати головні складові духовної культури в епоху Ренесансу, провести їх аналіз та простежити південнослов'янські та західноєвропейські впливи на українську культуру в означений період.

Виклад основного матеріалу. Різні визначення терміна «духовна культура» дають підстави стверджувати, що духовна культура як поняття визначається науковцями за різними ознаками: це сфера духовної діяльності, що включає систему освіти, виховання, духовної творчості, це заняття наукою, політикою, етикою, мистецтвом, філософією, релігією, правом тощо. В епоху Ренесансу духовна культура включала: релігію, освіту, науку, мистецтво, літературу. Розглядаючи цей період, у першу чергу варто сконцентрувати увагу на релігії, освіті, літературі та музичному мистецтві.

Південнослов'янська культура суттєво вплинула на освіту, музичне мистецтво та богослужіння Православної церкви на етнічних землях українців. Цей вплив розпочався наприкінці

XIV ст. і був пов'язаний з реформаторським культурно-освітнім рухом, з розквітом літератури у південних слов'ян. Особливо це проявилось в Болгарії та Сербії, що визволилися з-під гніту Візантії. Вплив південнослов'янської духовної культури мав два періоди: перший: XIV–XV ст. і другий: XVI–XVII ст. Перший період був пов'язаний з незалежним розквітом Болгарії та Сербії, другий – це період окупації цих держав Османською імперією та еміграції православного духовенства.

Після того, як Сербія і Болгарія втратили свою незалежність, з Балканського півострова наприкінці XV ст. емігрує велика кількість православних церковнослужителів. На українських теренах вони займали досить помітне становище в церковній ієрархії і були відомі як політичні та культурні діячі. Так, вихованець Євфимія Тирнавського Кипріан 2 грудня 1375 р. патріархом Філофеем був зведений у сан Митрополита Київського й Литовського з правом на всю Русь після смерті Митрополита Олексія. За часів правління митрополита Кипріана була проведена реформа щодо деякої уніфікації церковного співу та музичної нотації. Митрополити Кипріан і Цамблак увели в церковну проповідь Київської Православної церкви риторичний стиль, властивий південнослов'янській літературі тих часів. Потрібно зазначити, що риторичний стиль проявився переважно в церковній літературі: житіях, проповідях, похвалах і похвальних словах.

Політичні і культурні взаємозв'язки з південнослов'янськими країнами знайшли своє відображення в пам'ятках письменності XV–XVII ст., зокрема, в книгах церковного змісту, в перекладних світських творах, в офіційних урядових документах – грамотах, листуванні державної канцелярії тощо. Від південних слов'ян українці отримали першу граматичну працю, що у сербському списку має заголовок «Осьмь честий слова, елико глаголемь и пишемь», а у східнослов'янському списку XIV ст. – «Книга святого Ивана Дамаскина» (Гнатенко, 2010).

Одночасно церковне співоче мистецтво помітно демократизується, на що впливали реформаційні рухи, толерантність до західної культури. Музичне мистецтво набуває нових рис і прагне вдовольнити не тільки релігійну, а й естетичну потребу нового часу. Стриманий

і навіть суворий тонус попередньої епохи наповнюється святковою радістю, що стрімким потоком ринула на українські землі під час другого південнослов'янського впливу. Саме мажорною образністю вирізняються балканослов'янські наспіви, якими так щедро наповнені пізніші українські нотолінійні збірники Ірмологіони.

На початку XV ст. в Європі поширюється Реформація (від латинського слова *reformatio* – перетворення, виправлення) – це широкий суспільний рух проти догм і устрою Католицької церкви. Основними засадами Реформації було звільнення з-під влади Риму, наближення церкви до народу, переклад Біблії на народну мову. Всі ці новації були викликані непомірним зростанням статків церковних владик, відірваністю значної частини духовенства від народу і просякнення цього ж духовенства марнотратством та гонитвою за статками. Апогеєм цих зловживань стала заміна виборності духовенства спотвореним патронатством, коли на духовні посади призначалися за хабарі.

Ознайомлення українців з європейською культурою, проникнутою ідеями Реформації, почалося саме з чеських пісень під час гуситських війн, в яких вони епізодично брали участь. «Чеські брати» пропагували реформаторські ідеї і на Закарпатті, розповсюджуючи чеську духовну літературу в школах. Перші переклади Святого Письма з'являються в цьому регіоні за посередництва «чеських братів», які привозили сюди копії «Шекейського Псалтиря» (1550 р.), «Євангеліє» (1574 р.), «Діяння апостолів» та «Крालицьку Біблію» (Петровь, 1906).

Після чеського реформаційного руху у Великому князівстві Литовському поширюється протестантська течія – лютеранство. На початку XVI ст. з Герцогства Пруссії ця нова течія почала поширюватися в північних землях Великого князівства Литовського – в Жемаїті та Аукштаїті. Першими прихильниками лютеранства в князівстві були представники середньої шляхти, магнати, німецькі купці та колоністи. Більша частина сімейних архівів та архівів лютеранських громад XVI ст. були втрачені. Таким чином, інформацію про поширення цієї протестантської течії в основному можна знайти в працях перших реформаторів, а також в архівних документах Католицької церкви.

У XVI ст. Вільно стало поліграфічним центром Великого князівства Литовського, де друкарі змагалися один з одним, видаючи книги на різних мовах з протилежними релігійними позиціями. Свобода вираження поглядів була характерна для цього періоду – католики, лютерани, а потім кальвіністи і соціани вільно проповідували свої вчення. Литовський вчений Сауліус Жукас у своєму дослідженні «Перша литовська книга та її історичне середовище» відзначав, що православні ченці також видавали трактати проти католицизму у власній друкарні. Франциск Скорина, що дотримувався поглядів протестантів, опублікував тут свої перші книги в 1522 р. (Žukas, 1996).

У 60–70-х роках. XVI ст. лютеранство у Закарпатті, як в інших західних українських землях, витісняє кальвінізм, позиції якого особливо посилилися після того, коли його прибічниками стали магнати Радзивілли. Одним із перших серед впливових магнатів, хто прийняв кальвінізм, був Микола Радзивілл на прізвисько Рудий (пол. Mikołaj Radziwiłł Rudy). Він був двоюрідним братом великого канцлера литовського Миколи Радзивілла «Чорного». У 1564 р. Микола Радзивілл Рудий прийняв кальвінізм і став лідером опозиційного руху у Великому князівстві Литовському. Він заснував церкви та вищу школу для кальвіністської молоді в Біржі, до якої запрошував закордонних вчених-протестантів (Lulewicz, 1987, s. 321–335).

Вплив протестантизму на вітчизняну музичну культуру найбільш виразно проявився у видавничій діяльності. Микола Радзивілл Чорний також активно займався видавничою справою, за його кошти в 1553 р. у Бересті (Бресті-Литовську) була заснована друкарня. Першим керівником цієї друкарні був кальвініст, відомий друкар і перекладач Бернард Воєводка. Він видав Великий і Малий лютеранський катехізиси, переклади теологічних творів протестантів Криштофа Імлера і Урбана Регіуса. Після трагічної смерті Бернарда Воєводки князь запросив з Кракова протестанта Станіслава Мурмеліуса, який очолив Берестейську друкарню, яка не діяла після смерті Бернарда Воєводки. Упродовж 1558–1561 рр. Станіслав Мурмеліус видав шістнадцять творів польською мовою, – крім книг релігійного характеру, друкувалися юридичні та історичні твори, поезії. Першою книгою, надрукованою Мурмеліусом, була збірка релігійних

пісень Яна Заремби «Пісні Божої слави» (Pieśni chwał Boskich), відома як «Берестейський канціонал» (Zaremba, 1989). Зміст нотної збірки досить різноманітний: до неї були включені одноголосні пісні релігійного і світського змісту польською, латинською мовами та багатоголосні хорові композиції. Авторство пісень належить Симону Заціусу, Андрію Тшетескому-молодшому, Станіславу Семідаліусу. Безпосередню участь у створенні музичної частини нотної збірки брали музиканти Вацлав з Шамотул і Кипріян Базилік. На жаль, з «Берестейського канціонала» до сьогодні збереглося лише десять одноголосних пісень з текстами, одна пісня без нот і невелика частина пісень з нотами (Дадіонова, 2015).

Тривалий час основним типом навчальних закладів в Україні були початкові, парафіяльні (приходські) школи при православних монастирях і церквах. Вчителями в цих навчальних закладах, як правило, були священнослужителі – пономарі, дяки, уставники, яких часто густо називали бакалярами. Значна частина української шляхти та міщан вважали, що початкової освіти, яка мала духовне спрямування, недостатньо для того, щоб досягти високого положення в суспільстві. Наприкінці XV ст. вихідці з України значно частіше, ніж у попередній період, починають виїздити на вищі студії до Краківського та інших європейських університетів. Переважно це були діти заможних і середньозаможних міщан і шляхтичів, однак нерідко освіту в закордонних університетах здобували і вихідці з незаможних станів. Найчастіше студенти з України виїздили на навчання до Краківського університету, де функціонувала «руська» бурса. Важливим культурно-освітнім чинником на українських теренах були православні, католицькі та протестантські навчальні заклади. В католицьких, протестантських школах більшість предметів викладалися латиною. Конкурування шкіл, які належали до різних конфесій, фактично вдосконалювало систему освіти. Вивчення латини відкривало шлях до європейських джерел освіти. Латинська освіченість підвищувала культурний рівень українців, створювала передумови для успішної конкуренції української культури на міжнародній арені.

Відомості про пам'ятки багатоголосної музики в XV–XVI ст. на українських теренах

поки що обмежуються окремими фрагментами або згадками деяких творів. Однак, усі вони дуже важливі, оскільки свідчать про наявність у тодішньому вітчизняному музичному мистецтві багатоголосих творів. У більшості збережених музичних пам'яток присутні тільки вокальні партії, однак, згідно з практикою католицької та протестантських служб, хоролий спів зазвичай супроводжувався звучанням органу або інструментальної капели. Вже в XVI ст. органи були в Гродно, Бресті, Несвіжі, Вільно, Львові, Луцьку та інших містах.

Після створення Вільнюської єпархії в 1388 р. її першим єпископом був призначений францисканець Андрій Ястжембекас. У Соборі Святого Станіслава та Святого Владислава у Вільно була організована школа, можливо перша у Великому князівстві Литовському, про яку згадується в 1452 р. А вже в 1465 р. при цьому соборі діяла школа літургійного співу. В подальшому, а саме в 1522 р., при кафедрі була трикласна школа, в якій викладали риторику, музику, діалектику і латину (Baužienė, 2012; Drema, 2013).

На початку XVI ст. у релігійній музиці майстри почали відходити від жорстких правил григоріанського співу на користь більш вільних форм, часто заснованих на світських мелодіях. Спочатку чеські реформатори, а потім протестанти інших європейських країн починають писати пісні національною мовою, що в свою чергу полегшило вірянам участь у спільних літургійних відправах. Тривалий час розвиток музичного мистецтва був пов'язаний з церквою, відповідно, церковні сановники намагаються відновити контроль за станом літургійної музики, видаючи певні постанови. Ці намагання виявилися безуспішними, оскільки монополія церкви в музичній культурі була втрачена. Поступово формується новий центр розвитку музичного мистецтва – світське середовище, в якому відбувається підготовка професійних кадрів поза церковними стінами. Відповідно, нові поліфонічні форми поступово стають частиною літургійного богослужіння, незважаючи на постанови Тридентського собору.

Нові світські колективи стали центрами культивування музичного мистецтва. Культуротворчі центри епохи Ренесансу продовжували свою діяльність і майже кожен із них прагнув досягти певної репертуарної самобутності.

За зразком Королівської придворної капели та Вавельської капели, реорганізованої у Варшаві, були створені аристократичні, соборні, колегіальні, монастирські капели, шкільні оркестри єзуїтів та інші колективи цього типу. Музичні капели магнатів популяризували інструментальну музику: розважальну і танцювальну. Найпопулярнішими були інструментальні сонати, фантазії, танці та світські пісні. В більшості випадків релігійні твори виконувалися тільки під час Різдвяного та Великого постів – ораторії та твори меншої форми: мотети та кантати.

Заможні українські шляхтичі запрошували до своїх резиденцій видатних протестантських письменників, поетів, теологів, музикантів та композиторів. За кошти заможної шляхти будувалися протестантські церкви, в яких виконувалися багатоголосі композиції, засновували друкарні, де видавалася різноманітна духовна та світська література. Пріоритет надавався полемічним творам і богослужбовим збірникам різноманітних протестантських церков, які включали і багатоголосі приклади церковних піснеспівів. У друкарні Миколи Радзивілла Чорного у 1558 р. був виданий один із перших нотних збірників – Канціонал.

При дворах магнатів і великих князів литовських у XVI ст. працювало багато відомих майстрів музичного мистецтва. Збереглися відомості про таких слов'янських композиторів та виконавців: Кипріяна Базилика (Cyprian Bazylik), Вацлава з Шамотул (Wacława z Szamotuł), Миколу Гомулка (Mikołaj Gomółka), богослова і композитора Яна Бранта (Jan Brant), лютниста і композитора Войцеха Дługорая (Wojciech Długoraj), співака, лютниста і композитора Кшиштофа Клабона (Krzysztof Klabon).

У головній резиденції магнатів Радзивіллів Несвіжі з 1558 р. придворним музикантом князя був польський композитор та поет Кипріан Базилик. Князь Микола Радзивілл Чорний був опікуном польського композитора Вацлава з Шамотул і призначив його керівником хору у своїй резиденції. Крім Несвіжа, великим центром музичного мистецтва було місто Гродно, де знаходився палац Великого князя Литовського, польського короля Стефана Баторія. В Гродно працювали відомі виконавці і композитори: Войцех Дługорай, Кшиштоф Клабон, Френсіс Мафон та ін. Королівський оркестр складався

з 40 музикантів і, згідно зі складеним у 1586 р. інвентарем, у місті після смерті короля С. Баторія серед музичних інструментів були скрипки, клавесин, шалмеї, піщалки, кларнети, пузони тощо. Відповідно, в королівському оркестрі були музиканти, які грали на цих інструментах. Керівником капели (старшим музикантом) на той час був відомий композитор Кшиштоф Клабон (Дадзіємава, 2015, s. 105–110).

При дворі козацького гетьмана калвініста Самуїла Зборовського майже з дитинства на службі був лютнист Войцех Длугорай (1557 – після 1619 р.), якого також називали Вецеславом Длугораєм, Адальбертом Длугораєм та *Gostinensis*.

Магнати Великого князівства Литовського та Речі Посполитої також сприяли залученню своїх підданих до ознайомлення із західноєвропейським музичним мистецтвом. Православні віряни масово приходили в католицькі та протестантські церкви, щоб послухати вокальні та інструментальні композиції відомих польських, німецьких та італійських композиторів. Костели заманювали людей новозбудованими органами. На цих переносних органах майстри Себастьян і Микола Мазович з Менську-Мазовецького демонстрували своє віртуозне мистецтво (Ivinskis, 1953).

Зв'язок української музики з італійською був доволі тісним, адже у всій Європі домінував вплив італійського музичного мистецтва. Італійських музикантів набирали до магнатських музичних капел, турбуючись про високий рівень оркестру. Заможна шляхта відправляла до Італії спеціальних агентів для пошуку співаків, лютнистів та скрипалів, яких запрошували до своїх колективів. Серед запрошених італійських музикантів були Лука Маренціо та Діамед Като, композитор Джованні Батіста Качола та органіст Антоній Мафон (Morawska, 1998, s. 66–72; Przybyszewska-Jarminska, 1969, s. 84]. Польська дослідниця Кароліна Таргош також згадує італійських музикантів, які працювали в музичних капелах заможної шляхти: диригента Аскрілі Пателло та лютниста Галетта. Особливий інтерес представляють відомості про перебування при дворах магнатів Радзивіллів, Тишкевича і Поцея лютниста Мікеланджело Галілея – сина флорентійського музиканта-теоретика Вінченцо Галілея і брата відомого астронома Галілео Галілея (Targosz,

2003, s. 119–128). Ці матеріали свідчать, що у Великому князівстві Литовському було поширене не тільки вокальне, а й інструментальне виконавство.

Крім великокнязівських і магнатських капел, у містах при магістратах засновувалися музичні цехи. Вони були осередками вокальної та інструментальної музики в містах і зробили вагомий внесок у розвиток української музичної культури. Перші відомості про ремісничі цехи у Великому князівстві Литовському датуються XV ст., а про існування музичних цехів повідомляють дані з середини XVI ст. Їхню появу Б. Фільц пов'язує із запровадженням магдебурзького права в українських містах (Фільц, 1982).

Документальні дані про музичні цехи на українських теренах з'являються наприкінці XVI ст. Спочатку ці цехи, як відзначає Б. Фільц, виникли на Правобережжі: в 1578 р. – у Кам'янці-Подільському, в 1580 р. – у Львові, в 1614 р. – у містечку Степані на Волині, потім на Лівобережжі – Полтаві (1662 р.), Прилуках (1686 р.) та інших містах (Фільц, 1982).

Світський характер київського музичного цеху пояснюється його місцезнаходженням, підтримкою магістратом, що, в свою чергу, вплинуло і на репертуар музикантів, який складався з різноманітних інструментальних п'єс, маршів, весільних і танцювальних мелодій. Серед музичних інструментів київського цеху переважають цимбали, скрипки, сурми, труби. Різноманітність музичних інструментів сприяла розвитку ансамблевої гри серед музикантів київського цеху. «Цехові музиканти були учасниками всіх важливих подій, що відбувалися в Києві та його околицях. Їх запрошували на відзначення свят заможні й бідніші міщани, вони були зобов'язані грати під час урочистих міських церемоній, зустрічей і проводів почесних гостей міста та ін.» (Фільц, 1982, с. 11).

В основу статутів усіх музичних цехів були покладені принципи рівноправності, взаємної поваги та пошани до старших. Порівнюючи статuti різних музичних цехів, можна зробити висновок, що різниця між ними була незначна. Так, у статуті львівського цеху, як і у статуті київського, вказано, що грати на весіллях, хрестинах та інших святах мали право тільки члени місцевих цехів, чужинці не допускалися, а в разі самовільної гри каралися штрафом.

Кожен музичний цех мав свої регулярні й нерегулярні «сходки» (збори), де обговорювалися виробничі справи членів братства. У великих містах музичні цехи мали точно визначені тарифи за свою гру. Музиканти мусили виконувати церковну музику під час релігійних свят. Кожен новий член цеху мав сплатити вступний внесок та почастивати товариство тощо.

За релігійною ознакою музичні цехи поділялися на православні й католицькі. На Галичині і Поділлі переважали католицькі цехи, в яких релігійний вплив був доволі значним, порівняно з цехами в інших регіонах. Це пояснюється намаганням польської влади в першу чергу підтримати католиків, а також спонукати православних переходити в католицьку віру. Так, у Львові значну роль відігравала католицька віра, і тому українці, які бажали вступити в цех, змушені були окатоличуватись. Іван Вишенський писав про українських ремісників: «...в цехах ремісничих русину быти не достоить, доколе ся не попапешить», тобто поки не прийме католицьку віру (Сумцов, 1885, с. 663).

Під час церковної служби музиканти залежно від віросповідання виконували різні функції. Так, у православній церкві співали релігійних пісень, партесні концерти, коляди тощо без інструментального супроводу. В католицьких костьолах під час релігійних відправ, крім вокалістів, залучалися ще й музиканти-інструменталісти, в основному органісти.

Наступними осередками музичної освіти були духовні освітні заклади, в яких навчали церковному співу в залежності від конфесійної приналежності. Латиномовні школи в українських землях діяли при католицьких кафедрах і окремих парафіях, за своїм призначенням вони були духовними, а за програмами – навчальними закладами. Головне їхнє завдання було готувати майбутніх священнослужителів та церковнослужителів. У другій половині XV ст. на українських теренах працювало діяло небагато латиномовних шкіл, у більшості вони були поширені на Галичині, де вплив польських католиків проявився ще наприкінці XIV ст. Перші католицькі школи були у Львові, Любліні, Перемишлі, Сяноку та інших містах Галицької землі. Парафіяльні католицькі школи, як і православні, мали переважно досить обмежену програму, що складалася з читання, письма, елементарної латинської граматики, вивчення

деяких латиномовних псалмів, арифметики, католицького співу (Харлампович, 1898).

У цих католицьких і протестантських школах та колегіумах українська молодь ознайомлювалася і засвоювала католицький григоріанський хорал разом із чотириголосними протестантськими піснями. В другій половині XVI ст. друкуються теоретичні трактати і нотні збірники, які поширювалися на території Галичини та Волині. Навчальними матеріалом були музичні трактати, написані латиною, за якими вивчали багатоголосий спів. Популярними були праці Себастьяна з Фельштина – католицького музиканта родом з-під Самбора в Галичині (він іменував себе «Кохоіанус»), а також німецького протестантського педагога Йоганна Шпангенберга. Твори цих авторів були написані латиною і багаторазово перевидавалися у Кракові, що свідчило про їхню поширеність у шкільній практиці (Ісаєвич, 1971, с. 50).

У парафіяльних католицьких школах значна увага приділялася вивченню латиномовних псалмів та католицького співу. К. Харлампович відзначав, що приходські школи засновувались для того, щоб при церквах був хор «півчих». Головним обов'язком ректора було вчити дітей церковному співу, грі на органах та бути присутнім на богослужінні в храмах. За відмову від участі в богослужінні краківський дієцезіальний собор у 1621 р. прийняв постанову позбавляти платні ректорів і відлучати від керівництва школою, поки вони не дадуть обіцянку (клятву) підкорятися вказівкам плебану (Харлампович, 1898, с. 33).

На відміну від парафіяльних, кафедральні школи були організовані за зразком західноєвропейських закладів середнього рівня. Навчання відбувалося за системою семи вільних наук, запровадженою ще давньоримським письменником і музичним теоретиком Марціаном Капеллою (Martianus Capella). Ці вільні науки в свою чергу поділялися на дві частини: «trivium» і «quadrivium». До першої частини входили граматики, риторика і діалектика; до другої – арифметика, геометрія, музика і астрономія (Харлампович, 1898, с. 29). У перших трьох початкових класах спів був обов'язковим, зазвичай йому присвячували півгодини після структурованих шкільних занять (Kochanowicz, 2006).

Розквіт музичного мистецтва в епоху Ренесансу стимулював духовні навчальні заклади

створювати власні музичні капели. Ці соборні, колегіальні та монастирські оркестри культивували переважно релігійну музику, але чим ближче до кінця Бароко, тим більше елементів світських форм з'являлося в їх репертуарі. Про це свідчить зростаюча популярність творів із релігійними текстами, однак із використанням нових композиційних прийомів. Ідеться переважно про вокально-інструментальні концерти, концертні псалми та концертні меси за участю інструменталістів. Окрім релігійних творів з латинськими текстами, створювалися також твори з польськими, давньоукраїнськими текстами, поширювалася світська музика, а саме вокальні (серед них пісні релігійні, історичні, любовні) та інструментальні твори. Світські твори часто ґрунтувалися на народних мотивах і в художньому плані не поступалися церковній музиці. Католицькі та протестантські шкільні колективи регулярно виступали у церквах і відігравали важливу роль у розповсюдженні музичної культури. Вони також забезпечували музичний супровід під час різноманітних шкільних свят, на які запрошувалися місцеві жителі та представники знаті.

Наприкінці XVI ст. у католицьких соборних і кафедральних церквах хорові колективи відчували брак вокалістів та інструменталістів. Учні єзуїтських шкіл були завантажені навчальними дисциплінами і не мали часу відвідувати церковні служби та співати під час літургії. Місцева влада намагалася змусити учнів єзуїтських шкіл відвідувати церковні церемонії та співати, але це виявилось серйозною перешкодою для навчання. Було прийнято рішення створити при єзуїтських навчальних закладах школи-інтернати для бідних (*bursa pauperum*) для навчання співу. Більшість шкіл-інтернатів було створено на початку XVII ст. Протягом другого десятиліття ці початкові заклади для бідних учнів стрімко розвивалися і поширюються у всіх єзуїтських колегіях. В подальшому виникла проблема – багато талановитих музикантів після закінчення шкіл-інтернатів не бажали співати та грати в католицьких храмах. Відповідно, було прийняте рішення зобов'язати кожного випускника служити в єзуїтській церкві протягом трьох років, поки він не підготує свого наступника інструменталіста або вокаліста (Kochanowicz, 2006).

Висновки. Південнослов'янська духовна культура XIV–XVII ст. суттєво вплинула на

українську культуру, що виявилось в певних орфографічних і стилістичних змінах в українських богослужбових збірниках та активізації розвитку українського музично-гімнографічного мистецтва. При Кипріянові була проведена реформа щодо уніфікації церковного співу та музичної нотації.

Запровадженню багатоголосії музики в Україні сприяло не тільки польське музичне мистецтво, а й різноманітні реформаційні течії, які поширювалися на українських етнічних землях. Музична культура «чеських братів», лютеран, кальвіністів, соціан та інших європейських реформаційних течій сприяли ознайомленню православних із багатоголосим співом та лінійною нотацією.

Значна частина магнатів Великого князівства Литовського активно підтримувала протестантські течії на українських теренах. Вони надавали притулок протестантам європейських країн, які були змушені тікати від переслідувань інквізиції. За їхньої фінансової підтримки у князівстві будувалися протестантські церкви, відкривалися школи, засновувалися друкарні, в яких друкувалася духовна полемічна література та богослужбові книги. Заможна шляхта стала першими популяризаторами багатоголосії музики серед українців. Вони організовували музичні капели, керівниками яких у більшості випадків були іноземні майстри, які чудово знали лінійну нотацію і володіли знаннями та навичками написання поліфонічних композицій. На початку XVI ст. поступово формується новий центр розвитку музичного мистецтва – світське середовище, в якому відбувається підготовка професійних кадрів поза церковними стінами. Дуже швидко формуються осередки музичної освіти, які поступово віддаляються від впливу церкви. Це світські музичні капели в маєтках магнатів. У містах з повним Магдебурзьким правом, згідно з різними грамотами, універсалами та привілеями литовських князів та магнатів, засновуються музичні цехи. Світський характер музичних цехів пояснюється їхнім місцезнаходженням, підтримкою магістратом, що, в свою чергу, вплинуло і на репертуар музикантів, який складався з різноманітних інструментальних п'єс, маршів, весільних і танцювальних мелодій. За релігійною ознакою музичні цехи поділялися на православні і католицькі.

Наступними осередками музичної освіти були духовні освітні заклади, в яких навчали церковному співу в залежності від конфесійної приналежності. В католицьких і протестантських школах та колегіумах українська молодь ознайомлювалася і засвоювала католицький григоріанський хорал разом із чотириголосними протестантськими піснями.

Розквіт музичного мистецтва в епоху Ренесансу стимулював духовні навчальні заклади створювати власні музичні капели. Ці соборні, колегіальні та монастирські оркестри культивували переважно релігійну музику, але чим ближче до кінця Бароко, тим більше елементів світських форм з'являлося в їх репертуарі.

Список використаних джерел:

- Гнатенко, Л. А. (2010). Графіко-орфографічні особливості передачі звука «Йот» у староукраїнських пам'ятках другої половини XIV – початку XVII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. Київ, Вип. 14. С. 179–197.
- Дадзіємава, В. У. (2015). З гісторії музичного виконавства в Білорусі: стародавні часи. *Вісник Білоруської Дзяржаўнай Акадэміі Музыкі*. № 26. С. 105–110.
- Дадзіємова, О. В. (2015). Музыкальная культура Беларуси X–XIX вв. Минск : Ковчег, 246 с.
- Ісаєвич, Я. Д. (1971). Братства і українська музична культура XVI–XVIII століть. *Українське музикознавство*. Вип. 6. Київ: Музична Україна, С. 48–57.
- Петров, А. Л. (1906). Статьи об Угорской Руси. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 71 с.
- Сумцов, Н. Ф. (1885). Іоанн Вишенський. *Киевская старина*. Кн. 4. С. 649–677.
- Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
- Фільц, Б. М. (1982). Музичні цехи на Україні. *Українське музикознавство*. Київ, Вип. 17. С. 33–45.
- Харлампович, К. В. (1898). Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII века отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 524 с.
- Baužiene, M. (2012). Pasižvalgymas po senojo Vilniaus mūrus. Vilnius: Savastis, 415 p.
- Drema, V. (2013). Dingęs Vilnius. Vilnius : Versus Aureus, 446 p.
- Ivinskis, Z. (1953). Kirchengesang in Litauen im XVI–XVIII Jahrhundert. *Commentationes Baltticae*. Bonn, S. 68–106.
- Kochanowicz, J. (2006). Jesuit Music Seminaries in Poland and Lithuania during the 17th and 18th Centuries. *Studia Comeniana et Historica*. Vol. 36. P. 172–178.
- Lulewicz, H. (1987). Radziwiłł Mikołaj zwany Rudym h. Trąby (1512–1584). *Polski Słownik Biograficzny*: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Tom XXX/2. S. 321–335.
- Morawska, K. (1998). Renesans. Warszawa : Sutkowski ed, 413 s.
- Przybyszewska-Jarminska, B. (1969). The History of Music in Poland. Warszawa : PWM, 263 s.
- Targosz, K. (2003). Michelangelo i Vincenzo ml. Galilei jako muzycy działający w Rzeczypospolitej. *Muzyka*. № 4. S. 119–128.
- Zaremba, J. (1989). Pieśni chwał boskich. *Monumenta Musicae in Polonia* / red. J. Morawski. Kraków, S. 443–456.
- Žukas, S. (1996). Das erste litauische Buch und sein historisches Umfeld. URL: <https://annaberger-annalen.de/jahrbuch/1996/Annaberg%20Nr.4%20Kap3.pdf> (дата звернення: 08.03.2020).

References:

- Hnatenko, L. A. (2010). Hrafiiko-orfohrafichni osoblyvosti peredachi zvuka «Yot» u staroukrayins'kykh pam'yatkakh druhoi polovyny XIV – pochatku XVII st. [Graphic and orthographic features of the transmission of the sound "Iot" in Old Ukrainian monuments of the second half of the XIV – early XVII centuries]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*: Arkheohrafichni doslidzhennya unikal'nykh arkhivnykh ta biblioteknykh fondiv. Kyiv, Vyp. 14. S. 179–197.
- Dadziemava, V. U. (2015). Z historyi muzychnaha vykanal'nitstva ŭ Belarusi: starazhytnyya chasy [From the history of musical performance in Belarus: ancient times]. *Vesti Belaruskay Dzyarzhainay Akademiі Muzyki*. № 26. S. 105–110.
- Dadyomova, O. V. (2015). Muzykal'naya kul'tura Belarusy X–XIX vv. [Musical culture of Belarus in the X–XIX centuries]. Minsk : Kovcheg, 246 s.
- Isayevych, YA. D. (1971). Brat'stva i ukrayins'ka muzychna kul'tura XVI–XVIII stolit' [Brotherhoods and Ukrainian musical culture of the XVI–XVIII centuries]. *Ukrayins'ke muzykoznavstvo*. Vyp. 6. Kyiv: Muzychna Ukrainy, S. 48–57.
- Petrov, A. L. (1906). Stat'y ob Uhorskoy Rusy [Articles about Hungarian Rus]. Sankt-Peterburh: Senat'skaya tipohrafiya, 71 s.
- Sumtsov, N. F. (1885). Ioann Vyshens'kiy [John Vyshensky]. *Kyevskaya staryna*. Kn. 4. S. 649–677.

Filosofs'kyy entsyklopedychnyy slovnyk [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. (2002). NAN Ukrainy, In-t filosofiyi imeni H. S. Skovorody; [redkol.: V. I. Shynkaruk (holova) ta in.]. Kyiv : Abrys, 742 s.

Fil'ts, B. M. (1982). Muzychni tsekhy na Ukraini [Music shops in Ukraine]. *Ukrayins'ke muzykoznavstvo*. Kyiv, Vyp. 17. S. 33–45.

Kharlampovych, K. V. (1898). Zapadnorusskiya pravoslavnye shkoly XVI y nachala XVII veka otnoshenie ykh k ynoslavnym, relyhioznoe obuchenie v nykh y zasluhy ykh v dele zashchyty pravoslavnoy very y tserkvy [Western Russian Orthodox schools of the XVI and early XVII centuries, their relationship to pagans, religious education in them, and their merits in the defense of the Orthodox faith and the church]. Kazan', 524 s.

Baužiene, M. (2012). Pasižvalgymas po senojo Vilniaus mūrus. Vilnius: Savastis, 415 p.

Drema, V. (2013). Dingęs Vilnius. Vilnius : Versus Aureus, 446 p.

Ivinskis, Z. (1953). Kirchengesang in Litauen im XVI–XVIII Jahrhundert. *Commentationes Baltticae*. Bonn, S. 68–106.

Kochanowicz, J. (2006). Jesuit Music Seminaries in Poland and Lithuania during the 17th and 18th Centuries. *Studia Comeniana et Historica*. Vol. 36. P. 172–178.

Lulewicz, H. (1987). Radziwiłł Mikołaj zwany Rudym h. Trąby (1512–1584). *Polski Słownik Biograficzny*: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Tom XXX/2. S. 321–335.

Morawska, K. (1998). Renesans. Warszawa : Sutkowski ed, 413 s.

Przybyszewska-Jarminska, B. (1969). The History of Music in Poland. Warszawa : PWM, 263 s.

Targosz, K. (2003). Michelangelo i Vincenzo ml. Galilei jako muzycy działający w Rzeczpospolitej. *Muzyka*. № 4. S. 119–128.

Zaremba, J. (1989). Pieśni chwał boskich. *Monumenta Musicae in Polonia* / red. J. Morawski. Kraków, S. 443–456.

Žukas, S. (1996). Das erste litauische Buch und sein historisches Umfeld. Retrieved from: <https://annaberger-annalen.de/jahrbuch/1996/Annaberg%20Nr.4%20Kap3.pdf> (data zvernennya: 08.03.2020).

Родінова Наталія Леонідівна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри артменеджменту та івент-технологій,

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

orcid.org/0000-0002-2259-5573

rodinova2010@gmail.com

СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ДІЯЧІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО ТУРИЗМУ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Мета дослідження полягає в аналізі ролі культурної, літературної, педагогічної спадщини видатних особистостей другої половини XIX століття, розвитку регіонального культурного туризму, а також у вивченні діяльності, значення й місії регіональних меморіальних музеїв в означеному контексті. Методологічну основу становить комплексний підхід, що включає аналіз наукових публікацій з питань культурного туризму, матеріали конференцій, аналітичні звіти та праці, що визначають поняття «культурного туризму». Також використано методи: історичний, системний, порівняння, аналіз і синтез, біографічний, культурологічний та аналітичний. Новизна дослідження полягає в розширенні уявлень про потенціал регіональних музеїв, пам'ятних місць як важливого фактора розвитку культурного туризму в умовах сучасних викликів. Особлива увага приділяється ролі культурної, літературної та педагогічної спадщини у формуванні туристичної привабливості Наддніпрянщини та самоусвідомленні українського етносу. Досліджено потенціал спадщини видатних українських діячів другої половини XIX століття як фактор розвитку туристичних топосів України, зокрема в контексті розвитку Наддніпрянщини; підкреслено важливу роль музеїв як центрів збереження історичної пам'яті, формування культурної ідентичності та розвитку туризму; особливий акцент поставлено на регіональні музеї, присвячені видатним культурним і громадським діячам, що є важливим елементом соціокультурного ландшафту держави та сталого розвитку територій.

Ключові слова: культурологія туризму, соціокультурні процеси, туристичні топоси, національна ідентичність, XIX століття, культурна спадщина.

Rodinova Nataliia,

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of Art Management and

Event Technologies,

National Academy of Culture and Arts Management

orcid.org/0000-0002-2259-5573

rodinova2010@gmail.com

THE HERITAGE OF UKRAINIAN CULTURAL FIGURES OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF REGIONAL TOURISM IN THE NADDNIPRIANSHCHYNA

The research examines the contribution and the role of the cultural, literary, and pedagogical heritage of prominent personalities of the second half of the nineteenth century in the development and to the growth of regional cultural tourism. It also analyzes the activities of memorial museums in this context.

The research methodology is based on a comprehensive approach that includes the analysis of academic publications on cultural tourism, conference materials, analytical reports, and studies defining the concept of “cultural tourism”. The study’s novelty lies in its exploration of the potential of regional memorial museums as a significant factor in the development of cultural tourism amid contemporary challenges. Special attention is given to the role of cultural, literary, and pedagogical heritage in enhancing the Naddniprianshchyna region attractiveness for tourism and fostering the cultural self-awareness of the Ukrainian people, particularly in the context of ongoing armed aggression against the country.

Conclusions. This article investigates the potential of the heritage of prominent Ukrainian figures of the second half of the nineteenth century as a factor in the development of tourist topos of Ukraine, with a particular focus on the Naddniprianshchyna region. The article highlights the vital role of museums as centers for preserving historical memory, shaping cultural identity, and advancing tourism. Regional museums dedicated to notable cultural and literary figures serve which are an important element of the socio-cultural landscape of the state and contribute to the sustainable development of territories.

Key words: cultural tourism studies, sociocultural processes, tourist topos, national identity, 19th century, cultural heritage.

Культурний туризм як явище зазнав значної еволюції з моменту початків його наукового осмислення і дослідження, що відбувалось наприкінці 1970 – початку 1980 рр. Спочатку вчені та фахівці галузі його розглядали як окремий продукт, орієнтований на освічених та заможних туристів, які прагнули глибокого занурення в культуру та спадщину певного регіону, на противагу традиційному відпочинку на морських або гірських курортах (Jadir, 2022; Дичковський, 2019). Поступово культурний туризм розширив свої межі, охоплюючи різноманітні форми діяльності, від відвідування музеїв та історичних пам'яток до участі у фестивалях, майстер-класах, гастрономічних турах та інших подіях, що зосереджені на презентації місцевої культури. У цьому контексті особливого значення набувають невеликі регіональні музеї, присвячені пам'яті видатних особистостей. Вони дозволяють створити більш особистісний та емоційний зв'язок з історією, адже зберігають пам'ять про людей, які зробили внесок у розвиток краю, крім того, вони стають центрами культурного життя громади, організовуючи різноманітні заходи, виставки та освітні програми.

Натепер, окрім традиційного культурно-пізнавального туризму, виокремлюють культурно-історичний – відвідування історичних місць та пам'яток, культурно-подієвий – участь у фестивалях та різноманітних культурних заходах, культурно-археологічний – ознайомлення з археологічними розкопками, культурно-етнографічний – зі звичаями й традиціями місцевих мешканців, культурно-релігійний – паломництво до святих місць та інші види (Дичковський, 2019, с. 11).

Аналіз наукових публікацій свідчить про значний інтерес до проблематики культурного туризму. Серед дослідників, які піднімали питання туризму як економічного явища, варто відзначити праці М. Мальської, В. Худо, В. Цибуха; питання інноваційних

технологій та розвитку нових напрямів культурного туризму як наслідку глобалізації знаходимо в Л. Божко, А. Глебової, С. Дичковського, В. Ковешнікова, О. Ліфіренко та Н. Стукальської; туризм крізь призму соціально-економічного та соціокультурного розвитку регіонів досліджували П. Берест, Л. Божко, Н. Кіндратчук, Б. Кост та Г. Пікорська. Теоретичні аспекти використання нерухомих пам'яток культури в туризмі розглядали Л. Гріффен та О. Титова, Ж. Мина та Л. Кокор. Дослідниця Н. Шевченко надає характеристики чинникам впливу культурної спадщини на розвиток туристичних дестинацій окремих регіонів (Шевченко, 2019). Важливою з точки зору окреслення визначення поняття «культурного туризму» є оглядова довідка за матеріалами преси та матеріалів із мережі інтернет за 2019–2020 рр. від Національної бібліотеки імені Я. Мудрого (Лелик, 2021), а також збірник доповідей «Історико-культурний туризм: український та світовий досвід», де автори піднімають питання теоретичних основ історико-культурного туризму, розвитку туризму та екскурсійної діяльності, аналізу успішних практик та стратегій розвитку історико-культурного туризму, ролі краєзнавства в популяризації історико-культурної спадщини регіонів – Наддніпрянщини і Києва, зокрема (Історико, 2022).

Постановка завдання. Мета статті – дослідити потенціал спадщини культурних діячів другої половини XIX століття як фактора розвитку культурного туризму в Україні, зокрема в контексті Наддніпрянщини, з урахуванням сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «культурний туризм» увійшов до активного наукового й практичного обігу у 1980 рр., хоча його генеза простежується до більш раннього періоду, зокрема до феномену «туризму спадщини», який почав формуватися в середині минулого століття, а набув значної популярності, починаючи з 1970 років. Цей період

характеризувався зростанням інтересу до збереження і популяризації історичної та культурної спадщини, що, безумовно, вплинуло на формування концепції культурного туризму. Варто зазначити, що інтерес до таких пізнавальних подорожей не був чимось новим, проте саме в другій половині XX ст. це явище набуло масового характеру та почало розумітись як окремий вид туристичної діяльності.

Згодом розуміння культурного туризму еволюціонувало, відображаючи зміни в суспільстві, економіці та технологіях. Якщо ще на початку 1980 років акцент робився переважно на відвідування історичних пам'яток та музеїв, то нині культурний туризм охоплює значно ширше коло явищ. Дослідники Асоціації індустрії гостинності України, наприклад, пропонують визначення, за яким культурний туризм – це подорожі з метою отримання позитивних вражень від споживання або творення культурного продукту територій (Культурний, 2021). Це визначення підкреслює активну роль туриста в процесі пізнання культури, його взаємодію з культурним середовищем та можливість не лише споживати, але і створювати культурний продукт. Визначення культурного туризму, запропоноване Г. Річардсом, акцентує увагу на мотивації туриста, його свідомому прагненні до пізнання культури, а саме: культурний туризм передбачає відвідування культурних пам'яток і подій культурно мотивованими людьми (Richards, 2011).

Одним із найважливіших складників культурної спадщини, безсумнівно, є культурна, літературна та педагогічна спадщина народу. Культура, в різноманітному спектрі її проявів, і література, що, як відомо, є дзеркалом суспільства, відображають історію, цінності й ідеали, прагнення нації і країни. До того ж вони є потужним засобом формування національної ідентичності та культурної пам'яті. Натомість педагогічна спадщина ретранслює освітній та виховний контекст розвитку суспільства. Отже, культурна спадщина є не лише проявом творчості, але й яскравим виразником віри народу в себе, його здатності до самовираження та самоствердження.

У контексті культурного туризму літературна, педагогічна, культурна, спадщина набуває особливого значення. Фахівці туристичної галузі відзначають, що особливого розвитку

і популярності набуває літературний туризм як один із різновидів культурного туризму, адже визначають його як ефективний спосіб пізнання культурної спадщини. Літературний туризм дозволяє туристам не лише відвідувати місця, пов'язані з життям та творчістю письменників, але й глибше зрозуміти їхні твори, контекст їх виникнення та вплив на суспільство як періоду написання й публікації творів, так і на сучасний нам соціокультурний простір.

Так, дослідниця Ю. Полікарпова влучно відзначає, що читач і турист приходять до подорожі у світ художнього твору або до певної території з певним досвідом, який значно збагачується після завершення подорожі або прочитання книги. Таким чином, дослідниця підкреслює взаємозв'язок між літературою і туризмом, їх здатність до взаємного збагачення. Тобто читання книги може стати своєрідною підготовкою до подорожі, а подорож може надати нового змісту та глибини прочитаному. Ю. Полікарпова робить висновок, що літературний туризм сприяє не лише пізнанню культури, але й розвитку особистості, розширенню кругозору та формуванню міжкультурної компетентності (Полікарпова, 2009).

Друга половина XIX століття стала періодом значного піднесення національної свідомості та розвитку культури в Україні загалом і в Наддніпрянщині зокрема. У той час багато видатних громадських і культурних діячів жили та працювали не лише у великих містах, але й у сільській місцевості, де вони черпали натхнення з народного життя, досліджували традиції та звичаї. Сьогодні місця, пов'язані з іменами цих видатних дослідників, культурних і громадських діячів, набувають особливого значення. Вони перетворюються у своєрідні «портали» в минуле, стаючи музеями-заповідниками, меморіально-літературними музеями, музеями-квартирами тощо. Ці заклади відіграють важливу роль у збереженні історичної пам'яті та популяризації культурної спадщини.

Останніми роками відвідування подібних місць подорожуючими все частіше визначається як цінний пізнавальний досвід. Туристи прагнуть не просто побачити експонати, а й відчувати атмосферу епохи, доторкнутися до історії, зрозуміти контекст, в якому жили та створювали свої роботи видатні особистості. Ці заклади стають місцями не просто зберігання

артефактів, але й привабливими осередками для проведення різноманітних культурних заходів, як-от: зустрічей з письменниками, істориками, краєзнавцями, фестивалів, тематичних виставок, освітніх програм і дослідницьких проєктів. Адже таємниці, що приховані в невеликих населених пунктах, можуть багато розповісти не лише про історико-культурну спадщину краю, але й про етапи формування свідомості діяча, про вплив на нього місцевого оточення, соціальних і культурних чинників. Туристи відвідують подібні місця, маючи різну мотивацію: одні прагнуть отримати краще уявлення про видатну особу, її життєвий шлях і творчу спадщину, другі хочуть доторкнутися до її життя на чуттєвому рівні, відчути зв'язок із минулим, а для третіх – це можливість поглибити знання з історії та культури.

Саме в цьому контексті особливого значення набувають постаті В. Антоновича, Б. Грінченка, О. Кониського, Л. Українки, П. Чубинського, Т. Шевченка та інших видатних українських письменників, етнографів, мовознавців, педагогів та громадських діячів другої половини XIX століття. Адже їхнє життя та діяльність є яскравим прикладом того, як тісний зв'язок із народом, його культурою, традиціями та духовною спадщиною може стати не лише джерелом творчого натхнення та наукової діяльності, але й подальшого розвитку туристичних топосів, що пов'язані з їхнім ім'ям і спадщиною.

Культурна, наукова, літературна, просвітня, педагогічна діяльність В. Антоновича, Б. Грінченка, О. Кониського, Л. Українки, П. Чубинського, Т. Шевченка та інших розпочалась або тісно пов'язана з Наддніпрянщиною, з діяльністю українських громадських, просвітницьких товариств і організацій в Києві або інших містах. Саме їх титанічна подвижницька праця призвела до відродження та підняття на новий рівень питання національної ідентичності українського народу. Їх діяльність стала для не просто засобом заробітку, а й справжнім покликанням, можливістю реалізувати свої ідеали служіння народу та розвитку української культури. Саме завдяки своїй творчості вони мали змогу безпосередньо спілкуватися з народом, переймати досвід та ставати справжніми популяризаторами всього українського. Так, наприклад зі споминів Б. Грінченка чітко простежується його глибокий та нерозривний

зв'язок із народом, який він не хотів утрачати. Він прагнув мати змогу «словом своїм рідним перемовитись <...> рідну пісню почути», вчитися мові безпосередньо від носіїв, записуючи фольклорні матеріали, придивлятися до народного життя, фіксуючи його особливості та колорит (Козар, 1996, с. 4).

Крім цього, видатні культурні діячі другої половини XIX століття активно долучалися до процесу розвитку та популяризації української науки, відсилаючи свої статті й записи до авторитетного на той час журналу «Київська старовина» та інших видань. Родини Грінченків, Косачів, Тобілевичів та інші, незважаючи на переслідування з боку російської імперської влади, не припиняли збір етнографічних матеріалів, залучаючи до цієї справи не лише друзів та знайомих, але й місцевих жителів, формуючи таким чином широке коло інформаторів. Проте найбільші зусилля тоді спрямовувались на укладання й видання збірників для масового читача та народно-просвітницьких книжок, що свідчило про їх прагнення до поширення освіти та культури серед широких верств населення рідною українською мовою.

Варто зазначити, що широкі верстви населення спочатку ставились із певною пересторогою до такої просвітницької діяльності, що було звичним явищем для того часу, коли освічені люди прибували до сільської місцевості. Можемо згадати, як у дослідженні «Етнографічна діяльність Бориса Грінченка» про цю діяльність відзивались з певною іронією та недовірою: «чудний вчитель приїхав і мабуть навряд чи буде з нього пуття, мабуть він і сам нічого не знає, бо говорить по мужицькому» (Родінова, 2007, с. 49). Проте згодом, завдяки своїй наполегливій праці, щирому ставленню до людей та беззаперечному таланту Б. Грінченка, О. Кониського, П. Чубинського та інших діячі завоювали повагу й довіру місцевих громад Наддніпрянщини.

Особливо актуальною у світлі царських заборон усього українського була праця з видання книг рідною мовою. Борис Грінченко вбачав у цьому вагомий чинник відродження національної свідомості. Він так писав у листі до М. Комарова: «...на село йдуть тисячі й десятки тисяч книжок, але московських і до того на 99/100 мерзенних. Українець-мужик, стриваючи українську книжку, страшенно дивується <...>

З цього погляду я усяку українську книжку вважаю за досягнення чимале» (Родінова, 2007, с. 54). Ці слова яскраво демонструють не лише позицію автора, але й думки та прагнення до розвитку української культури всього покоління діячів другої половини XIX століття.

Діяльність, спрямована на збереження та популяризацію української мови та культури, нині набуває нового значення в контексті розвитку туризму, територій, туристичних топосів та самоусвідомлення українського етносу під час новітніх воєнних дій. Не в останню чергу завдяки відвідуванню місць, пов'язаних із життям і діяльністю видатних діячів, розробленню тематичних прогулянок, пішохідних маршрутів означений вид туризму перетворюється на самостійний економічний фактор, що позитивно вплине на розвиток регіонів.

Музеї Б. Грінченка, М. Лисенка, Л. Українки, Т. Шевченка, столичний музей видатних діячів української культури та інші музеї Наддніпрянщини є важливим осередком збереження пам'яті про видатних культурних митців, подвижників відродження української національної ідентичності. У подібних музеях можна було побачити рідкісні фотографії та матеріали, перші видані книги їхнього авторства, рукописи, листи та інші цінні документи, що розповідають про їхнє життя, творчий шлях та громадську діяльність. Експозиція музеїв дозволяла відвідувачам глибше зрозуміти епоху, відчувати атмосферу того часу та оцінити значення спадщини цих корифеїв для сучасності й майбутнього українського народу і країни.

Навіть під тимчасовою окупацією, що, між іншим, створила серйозні загрози для збереження, дослідження та популяризації української культурної спадщини, суспільство намагається зберегти свої корені (Музей, 2016). Цей факт свідчить про глибокий зв'язок місцевої громади з історією свого краю та важливість збереження пам'яті про видатну особистість. З'ясувати подальшу долю музею та стан його фондів наразі неможливо. Ця ситуація підкреслює важливість збереження культурної

спадщини в умовах збройних конфліктів та окупації, а також необхідність розроблення ефективних механізмів захисту культурних цінностей.

Так само й українські культурні діячі другої половини XIX століття В. Антонович, О. Кониський, П. Чубинський та інші через збирання, дослідження, збереження та поширення інформації про українську історію, минувшину, культурну спадщину обґрунтовували право на власну ідентичність, науково доводячи якомога довшу, тисячолітню тяглість існування українського національного державотворчого процесу (Галушка, Гирич та ін., 2016). Це своєю чергою ставало базою для зацікавлення подорожами рідною землею і формування відповідних туристичних топосів.

Таким чином, бачимо, що саме невтомна боротьба з імперськими історичними міфами задля панування в знаннях місцевого населення української історичної і культурної правди (Галушка, Гирич та інші, 2016) таких діячів, як В. Антонович, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Лисенко, Л. Українка, П. Чубинський, Т. Шевченко та ін., дозволила нам не лише зберегти власну національну ідентичність, але й через створення меморіальних музеїв багатьох велетів української культури формувати туристичні осередки, що сприяють подальшому збереженню і розвитку української свідомості, державності, культури.

Висновки. Створення меморіальних музеїв, присвячених видатним українським діячам, зокрема другої половини XIX століття, є цінним не лише з погляду збереження пам'яті, але й з точки зору розвитку туристичних топосів, місцевих громад та регіонів. Наукові й літературні твори, дослідження, пам'ятні місця та місцеві музеї є важливим цінним ресурсом, який потрібно використовувати в туристичній справі, адже вони можуть дати поштовх до майбутнього післявоєнного об'єднання навколо спільної спадщини та виступатимуть як особливий образ території, підкреслюючи її унікальність та ідентичність.

Список використаних джерел:

- Галушка, А., Гирич, І., Глизь, І., Масненко, В., Монолатій, І., Присяжнюк, Ю., Шамара, С., Шандра, В. (2016). *У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів*. Харків. 352 с.
- Дичковський, С. І. (2019). Культурний туризм як сфера реалізації дозвілєвих технологій та віртуального досвіду. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Вип. 3. С. 89–95.

Історико-культурний туризм: український та зарубіжний досвід. (2022). *Друга міжнародна науково-практична конференція: Збірник матеріалів*. Київ: КНУТШ, 11.02.2022. 233 с. URL: <https://goo.su/SZgbs7Z>

Козар, Л. (1996). Фольклористична діяльність Бориса Грінченка. *Народна творчість та етнографія*. № 2-3. С. 3–10.

Культурний туризм Приазов'я: стан, виклики та стратегії. (2021). Уп. А. Романова, О. Лієв. *Аналітичний звіт Асоціації індустрії гостинності України*. Київ. 120 с.

Лелик, М. Б. (2021). *Сучасні інноваційні проекти: як працюють мистецькі практики популяризації та переосмислення культурної та історичної спадщини України (оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету за 2019–2020 рр.)*. 20 с. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematich_ogliadi/2020/Innova.pdf

Музей імені Бориса Грінченка пустує в окупації (2016). *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27790727.html>

Полікарпова, Ю. (2009). Художня література і туризм як спосіб пізнання культурної спадщини. *Туристична індустрія: сучасний стан та пріоритети розвитку: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Луганськ, 6–7 травня 2009 р.)*. Вип. 4. URL: <https://goo.su/ataF3U>

Родінова, Н. Л. (2007). Етнографічна діяльність Бориса Грінченка: дис. ... канд. іст. наук. КНУ ім. Т.Шевченка. Київ. 231 с.

Шевченко, Н. О. (2019). Актуалізація культурної спадщини як ресурс модернізації та розвитку сучасних туристичних дестинацій. *Мистецтвознавчі записки*. Вип. 35. С. 49–53.

Jadir, A. (2022). *Literary tourism*. 13 p. URL: <https://goo.su/CdY8N>

Richards, G. (2011). Cultural tourism trends In Europe: a context for the development of cultural routes. In Khovanovo-Rubicondo, K. (ed.) *Impact of European Cultural Routes on SMEs' Innovation and Competitiveness*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. pp. 21–39.

References:

Halushka, A., Hyrych, I., Hlyz, I., Masnenko, V., Monolatiy, I., Prysiachniuk, Yu., Shamara, S., Shandra, V. (2016). *U kihtiakh dvohlavykh orliv. Tvorennya modernoi natsii [In the claws of two-headed eagles. The creation of a modern nation]*. Kharkiv. 352 p. [in Ukrainian].

Dychkovsnykyy, S. (2019). Kulturny turyzm yak sfera realizatsiyi dozvil'yevykh technolohiy ta virtualno dosvidu [Cultural tourism as a sphere of implementation of leisure technologies and virtual experience]. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*. Vol. 3. P. 89–95. [in Ukrainian].

Istoryko-kul'turnyy turyzm: ukrayins'kyi ta zarubizhnyy dosvid [Historical and cultural tourism: Ukrainian and foreign experience]: *Druha mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya: Zbirnyk materialiv*. Kyiv: KNUTSH, 11.02.2022. 233 p. Retrieved from: <https://goo.su/SZgbs7Z> [in Ukrainian].

Kozar, L. (1996). Fol'klorystychna diyal'nist' Borysa Hrinchenka [Folklore activity of Borys Grinchenko]. *Narodna tvorchist' ta etnografii*. № 2-3, P. 3–10. [in Ukrainian].

Kul'turnyy turyzm Pryazov'ya: stan, vyklyky ta stratehiyi [Cultural Tourism of the Azov Region: Status, Challenges and Strategies]. (2021). up. A. Romanova, O. Liyev. *Analitichnyy zvit Asotsiatsiyi industriyi hostynnosti Ukrayiny*. Kyiv. 120 p. [in Ukrainian].

Lelyk, M. B. (2021). Suchasni innovaziynni proekty [Modern innovative projects]: yak pratsyuyut' mystets'ki praktyky populyaryzatsiy ta pereosmysleniya kul'turnoyi ta istorychnoyi spadshchyny Ukrayiny (ohlyadova dovidka za 2019–2020). 20 p. Retrieved from: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematich_ogliadi/2020/Innova.pdf [in Ukrainian].

Muzey imeni Borysa Hrinchenka pustuye v okupatsiyi [The Borys Grinchenko Museum is empty under occupation]. *Radio Liberty*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/27790727.html> [in Ukrainian].

Polikarpova, Y. U. (2009). Khudozhnya literatura i turyzm yak sposib piznannya kul'turnoyi spadshchyny [Literature and tourism as a way of learning about cultural heritage]. *Materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, Luhansk*. № 4. Retrieved from: <https://goo.su/ataF3U> [in Ukrainian].

Rodinova, N. L. (2007). Etnohrafichna diyal'nist' Borysa Hrinchenka [Ethnographic activity of Borys Grinchenko]: dys ... kand. ist. nauk. KNU im. T. Shevchenka. K., 231 p. [in Ukrainian].

Shevchenko, N. O. (2019). Aktualizatsiya kul'turnoyi spadshchyny yak resurs modernizatsiyi ta rozvytku suchasnykh turystychnykh destynatsiy [Actualization of the cultural heritage as a resource for the modernization and development tourist destinations]. *Mystetstvoznachy zapysky*. Vol. 35. P. 49–53. [in Ukrainian].

Jadir, A. (2022). *Literary tourism*. 13 c. Retrieved from: <https://goo.su/CdY8N> [in English].

Richards, G. (2011). Cultural tourism trends In Europe: a context for the development of cultural routes. In Khovanovo-Rubicondo, K. (ed.) *Impact of European Cultural Routes on SMEs' Innovation and Competitiveness*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. pp. 21–39. Retrieved from: <https://goo.su/RBwk> [in English].

Слонеvська Ірина Борисівна,
*кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри культурології та зарубіжної літератури
гуманітарного факультету
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
orcid.org/0000-0001-6960-0539
iri-s@ukr.net*

Пірошенко Світлана Юріївна,
*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри культурології та зарубіжної літератури
гуманітарного факультету
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
orcid.org/0000-0002-5818-1735
lane715@gmail.com*

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ЦИФРОВОЇ КУЛЬТУРИ В СУЧАСНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ

У статті акцентовано увагу на соціокультурному феномені, яким є цифрова культура – сучасна реальність, котра трансформує спосіб мислення та взаємодії зі світом, створюючи нові культурні коди та норми.

Запропоновано погляд на цифрову культуру як явище з яскраво вираженим інтертекстуальним характером. Із цією метою в статті розглянуто сучасні дослідження, в яких акцентовано інтертекстуальний характер цифрової культури (Г. Дженкінс, Л. Маневич, Ф. Штальдер). Підкреслено, що зазначені новітні концепції базуються на ідеях Ю. Кристєвої, Р. Барта, М. Фуко, зокрема спираються на теорію інтертекстуальності як одну з ключових в аналізі цифрової культури.

У статті як один з аспектів інтертекстуальності в цифровій культурі розглянуто комп'ютерні ігри; запропоновано погляд на відеоігри як на артефакти, що інтегруються в загальнокультурний контекст, створюючи новий вид наративу, в якому віддзеркалено сучасні культурні тренди.

Виокремлено комп'ютерні відеоігри, створені за допомогою адаптованих сюжетів відомих літературних творів, авторами яких є Г. Ф. Лавкрафт, А. Сапковський, А. Конан Дойл, Дж. Толкін, Дж. Мартін. У такому контексті здійснено висновок, що відеоігри, створені на основі літературних творів, мають яскраво виражений інтертекстуальний характер, позаяк не просто адаптують оригінальний текст, а передусім трансформують його, взаємодіючи при цьому з іншими стилями, жанрами та культурними кодами.

Таким чином, інтертекстуальна природа цифрової культури, частиною якої є комп'ютерні ігри, сприяє полівекторному активному інтелектуальному інтересу до цієї теми, а отже, активно розглядається в західному науковому дискурсі в парадигмах соціології, мистецтвознавства, медіазнавства, журналістики тощо і, що особливо актуально, має перспективи досліджень зазначеної проблематики в предметному полі вітчизняної культурології.

Ключові слова: цифрова культура, інтертекстуальність, цифрова інтертекстуальність, комп'ютерні ігри, взаємозв'язки відеоігри та літератури.

Slonevska Iryna,
*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Cultural Studies and Foreign Literature
Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy
orcid.org/0000-0001-6960-0539
iri-s@ukr.net*

Piroshenko Svitlana,

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of
Cultural Studies and Foreign Literature
Khmelnitskyi Humanitarian-Pedagogical Academy
orcid.org/0000-0002-5818-1735
lana715@gmail.com*

INTERTEXTUAL NATURE OF DIGITAL CULTURE IN MODERN HUMANITARIAN DISCOURSE

The article focuses on the current socio-cultural phenomenon, which is digital culture as a modern reality that transforms the way of thinking and interacting with the world, creating new cultural codes and norms.

The authors propose a view of digital culture as a phenomenon with a pronounced intertextual character. To this end, the article reviews modern studies that emphasize intertextual character of digital culture (H. Jenkins, L. Manevych, F. Stalder). It is emphasized that these new concepts are based on the ideas of Yu. Krystieva, R. Barthes, M. Foucault, in particular, they rely on the theory of intertextuality, which has become key in the analysis of digital culture. In this context, intertextuality is considered as an integral part of digital culture, which is reflected in numerous specific aspects of digital intertextuality.

The article examines computer games as one of the aspects of intertextuality in digital culture; proposes a point of view on video games as artefacts that include different layers of the development of world culture (art, mythology, religion, literature) and are integrated into the general cultural context, creating a new type of narrative that reflects modern social and cultural trends.

Computer video games created using adapted plots of famous literary works, the authors of which are world-famous Howard Phillips Lovecraft, Andrzej Sapkowski, Arthur Conan Doyle, John Tolkien, George Martin have been single out. In this context, the authors conclude that video games created based on literary works have a pronounced intertextual character, since they do not simply adapt the original text, but above all transform it, interacting with other styles, genres and cultural codes.

Thus, the authors conclude that the intertextual nature of digital culture, of which computer games are a part, contributes to a multi-vector active intellectual interest in this topic, and therefore is actively considered in Western scientific discourse in the paradigms of sociology, art history, media studies, journalism, etc. and, which is especially relevant, has prospects for research on this issue in the subject field of domestic cultural studies.

Key words: digital culture, intertextuality, digital intertextuality, computer games, relationships between video games and literature.

Постановка проблеми. Цифрова культура, сформована під впливом інтернету, нових медіа, цифрових технологій та інтерактивних платформ, повністю змінила наш культурний простір, адже розглядається як універсум, що включає сукупність соціальних практик, комунікативних форм, сучасної творчості та способів осмислення реальності, які виникають у цифровому середовищі. Дедалі виразнішим стає той факт, що цифрова культура не просто докорінно змінила форми комунікації, а передусім вплинула на сам спосіб мислення людини та її діалогу з реальністю, внаслідок чого виникають нові культурні коди та норми, які потребують осмислення, а отже, постають у центрі численних сучасних досліджень. Цифрова культура має низку особливостей, серед яких чи не найприкметнішою є її інтертекстуальний характер, адже цифрова реальність стає

феноменом ремікс-культури, яка пронизана численними алюзіями, ремінісценціями, переосмисленнями тощо.

Фундаментом цифрової культури є цитування, синтез та інтерпретація текстів, символів, міфологем, образів, мемів; тексти вступають у діалог, взаємодіють, змінюються і поєднуються. Найвиразнішим феноменом у цьому вимірі став інтернет як колосальна мережа взаємопов'язаних текстів, зображень, відео та інших даних. Кожен новий мережевий контент не створюється «з нуля», а є результатом багатогранного діалогу з уже наявними текстами.

Аналіз досліджень. Закономірно, що дослідження цифрової культури в контексті її інтертекстуальної сутності постають у центрі праць із культурології, медіазнавства, лінгвістики, філософії, соціології тощо. Сучасні дослідники

активно вивчають інтертекстуальний характер цифрової культури, аналізуючи проблему впливу інтертекстуальності на створення сенсу та розуміння; соціальних та культурних наслідків інтертекстуальності, зокрема пов'язаних з питаннями авторського права та інтелектуальної власності тощо.

Проте витоки сучасних досліджень зазначеної проблематики сягають ключових концепцій структуралізму та постструктуралізму, зокрема спираються на теорію інтертекстуальності, яка стала ключовою в аналізі цифрової культури. Теоретики постмодернізму: Юлія Кристева, Ролан Барт, Мішель Фуко та інші заклали теоретичні основи для розуміння інтертекстуальності (Біловус, 2013). Їхні ідеї про те, що кожен текст є мозаїкою цитат, вплинули на подальші дослідження всієї сучасної культури.

Коли Юлія Кристева вперше використала поняття «інтертекстуальність», звісно, воно не могло бути пов'язаним із цифровою культурою, проте саме ця теорія інтертекстуальності стала основою для всіх подальших досліджень цифрової культури, як і концепція «тексту як тканини цитат» Ролана Барта. У контексті цифрової культури особливої актуальності набуває і Бартівська ідея «смерті автора» (Біловус, 2013, с. 37). У сучасному культурному просторі кожен може бути блогером чи журналістом, письменником чи митцем, адже користувачі не тільки споживають контент, а й самі активно його створюють; традиційна одноосібна монополія на творення контенту остаточно втрачена, що дедалі гостріше висуває кризу авторства як одну з найактуальніших етичних проблем нової реальності.

Звернемося до найпомітніших, на наш погляд, досліджень, в яких розглядається інтертекстуальний характер цифрової культури і котрі здійснені уже в парадигмі цифрової культури, в координатах ХХІ століття.

У цьому контексті увагу привертають праці одного з найвпливовіших дослідників цифрової культури Льва Мановича. Як відомо, Лев Манович нині позиціонується як медіатеоретик, професор комп'ютерних наук у Нью-Йоркському університеті (CUNY), чия праця «Мова нових медіа» (*The Language of New Media*, 2001) вважається однією з найвпливовіших праць у сфері цифрової культури. У контексті нашої статті підкреслимо, що Манович аналізував

нові медіа, зокрема цифровий монтаж, ремікси та програмування як своєрідну форму інтертекстуальності, а його проект Cultural Analytics став сьогодні однією з найвпливовіших розвідок з визначення культурних тенденцій сучасності (Манович, 2001).

Одним із перших, хто почав серйозно вивчати проблему цифрової інтертекстуальності, є також американський медіадослідник, професор комунікацій в Університеті Південної Каліфорнії Генрі Дженкінс, відомий у нас передусім своєю працею *Convergence Culture*, де в широкий науковий обіг учений вводить поняття «культура участі» (*participatory culture*), «трансмедійний сторітелінг» (*transmedia storytelling*), «медійна конвергенція», конвергентна культура (*convergence culture*), що прямо пов'язані з цифровою інтертекстуальністю (Дженкінс, 2006).

Фелікс Штальдер, швейцарський теоретик медіа, професор Цюрихського університету мистецтв, у відомій праці *Culture of Digitality*, написаній у 2016 році, однією з ключових особливостей цифрової культури визначає референційність (яку можна розглядати як інтертекстуальність: автор підкреслює, що цифрова культура побудована на цитуванні, реміксах, постійному відсиланні до інших текстів (наприклад, меми, фан-контент, колажі) (Штальдер, 2016).

Отже, на основі уже класичних праць Ю. Кристевої, Р. Барта в новітніх дослідженнях ХХІ століття (Л. Маневич, Г. Дженкінс, Ф. Штальдер, М. Деррі, Н. Постман, Л. Лессіг та інші) інтертекстуальність розглядається як невід'ємна частина цифрової культури, що знаходить своє відображення в численних конкретних аспектах цифрової інтертекстуальності. До таких прикладів можна віднести меми, які переважно є інтертекстуальними, позаяк вони посиляються на відомі фільми, телешоу, музичні кліпи або історичні події; фанфіки, якщо розглядати їх як твори, згенеровані фанатами на основі наявних сюжетів (книг, фільмів, ігор) з численними посиланнями на оригінальний текст; феномен Mashup-культури як способу створення нових творів шляхом комбінування елементів різних наявних творів (наприклад, музичні mashup, відеоколажі). Яскравим прикладом цифрової інтертекстуальності можна вважати соціальні мережі: коментарі, репости, лайки – усе це форми інтертекстуальності, адже

вони створюють новий контекст для оригінального тексту.

Мета статті – розглянути проблему інтертекстуального характеру цифрової культури в новітньому західному науковому дискурсі та розкрити цю ключову ознаку цифрової культури на прикладі найпопулярніших відеоігор за літературними мотивами.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, переконливим аспектом цифрової інтертекстуальності є комп'ютерні ігри, без котрих важко уявити сьогодні світ масової культури і культурних індустрій та й загалом культурний ландшафт ХХ–ХХІ сторіччя.

Як зазначалося вище, однією з найхарактерніших особливостей цифрової культури є тотальний симбіоз текстів, синтез ідей та сюжетів, стилів та жанрів, на перетині яких виникають нові культурні феномени: таким феноменом є натеper комп'ютерні ігри.

Дослідження комп'ютерних ігор у контексті (чи прекоптексті) цифрової культури проводили численні вчені, зокрема представники культурології, медіазнавства, філософії та соціології: Йоган Гейзінга (Johan Huizinga), праця *Homo Ludens* (Гейзінга, 1994), в якій автор заклав основи для розуміння ігор як культурного феномену, акцентуючи їх роль у формуванні культури; Варк Маккензі в книзі *Gamer Theory* (Маккензі, 2007) досліджував ігрові аспекти цифрової культури та їх вплив на сучасне сприйняття реальності; вже згадуваний нами Генрі Дженкінс у праці *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide* (Дженкінс, 2006) підкреслював, що комп'ютерні ігри інтегруються в ширший контекст цифрової культури, включаючи фанатські спільноти та трансмедійну оповідь. Серед українських дослідників варто згадати Олексія Кісельова та Марію Чікаркову (колективна монографія «Комп'ютерні ігри: сутність, генеза, еволюція») (Чікаркова, 2024).

Ці науковці представляють різні підходи до вивчення відеоігор як частини цифрової культури, зокрема зазначають, що ігри формують нові типи комунікації, естетики та суспільних норм, виступають проявом цифрової інтертекстуальності як однієї з характеристик цифрової культури.

Ігри дійсно часто включають серйозний змістовний контекст: культурно-історичні дані, літературні та кінообрази, зразки художньої

культури, психологічні та етичні аспекти і навіть соціальні проблеми, що дозволяє визначати ігровий досвід багатогранно пізнавальним.

Сюжети та історії, на яких засновано значну кількість електронних ігор, запозичені з популярної культури (у лідерах – детективи, фентезі, пригод) або знаходяться в тісному діалозі з популярними кіносюжетами (як відомий персонаж серії комп'ютерних ігор Tomb Raider компанії Square Enix Лара Крофт, котра стала головною героїнею кінострічки «Лара Крофт: розкрадачка гробниць»).

Комп'ютерна відеогра – це складний твір, основні елементи якого такі ж, як і для літературного твору: сюжет і персонаж. Було б недоречно розуміти відеоігру просто як комп'ютерну програму – об'єкт, захищений авторським правом. Адже комп'ютерна відеогра містить певні елементи літературного твору, що дозволяє адаптувати сценарій комп'ютерної гри з метою створення сценарію фільму чи роману або, навпаки, адаптувати сценарій фільму чи твору для створення комп'ютерної відеоігри.

У такому контексті можна розглядати комп'ютерні відеоігри, які постають сьогодні інтертекстом, що, зокрема, може включати певні елементи літературного твору.

У цьому вимірі пропонуємо точку зору на відеоігри як на артефакти, що включають різні пласти розвитку світової культури: мистецтва, міфології, релігії, літератури та інтегруються в загальнокультурний контекст нарівні з мистецтвом, літературою, кіно, мультиплікацією тощо.

Відеоігри як культурний феномен із цієї позиції можна розглядати з різних боків, беручи до уваги історичний, геймдизайнерський, наратологічний та навіть правовий аспекти. З точки зору захисту авторських прав кожен елемент відеоігри має бути ідентифікований з метою аналізу його відповідності критеріям прийнятності для захисту. Так, більшість комп'ютерних відеоігор засновані на певному літературному творі – сценарії. Персонаж комп'ютерної гри є водночас і частиною літературного твору. Створення похідних творів, переважно фільмів і мультфільмів, на основі комп'ютерних ігор виглядає звичайною ситуацією, і це передбачає передачу прав власності на використання сценаріїв і персонажів комп'ютерних відеоігор (Венедиктова, 2018).

Взаємозв'язки відеоігри та літератури можуть розгортатися у двох вимірах: як можливості адаптації сценарію відеоігри для написання літературного твору або, що частіше, навпаки: як адаптація популярних літературних творів та кіноекранізацій для створення комп'ютерних відеоігор. Класичними прикладами в цьому контексті є комп'ютерні відеоігри, створені за допомогою адаптованих сюжетів відомих літературних творів, авторами яких є всесвітньо відомі Говард Філіпс Лавкрафт чи Анджей Сапковський, Артур Конан Дойл чи Джоан Роулінг, Льюїс Керрол чи Джон Толкін, Агата Крісті, Джозеф Конрад, ба навіть Данте Аліг'єрі.

Проаналізуємо, якими є культурні джерела багатьох відомих ігор і чому комп'ютерні ігри, створені за літературними мотивами, стають усе більш популярними. Для цього, на думку фахівців, є кілька причин. По-перше, кажуть оглядачі з сайту Gamescows, глядачі вже знайомі з історією та героями. Це означає, що розробникам не потрібно створювати передісторію чи розвивати складні стосунки між персонажами. По-друге, шанувальники книг часто прагнуть побачити, як їхні улюблені історії оживають у новому носії. Вони хочуть досліджувати світ книги та спілкуватися з героями, які їм подобаються. Крім того, романи про відеоігри пропонують новий спосіб відчувати історію. Вони можуть бути більш захопливими та по-справжньому інтерактивними, ніж традиційні книги, що забезпечує гравцеві багатший і приємніший досвід (Сайт Gamescows).

Усі ці фактори сприяють зростанню популярності відеоігор, заснованих на книгах. Зазначена тенденція продовжується роками, від старих класичних до зовсім нових відеоігор, пов'язаних із популярними літературними сюжетами.

Чільне місце у всіх останніх рейтингах займає серіал «Відьмак» – одна з найпопулярніших серій фантастичних екшн-рольових ігор за мотивами романів Анджея Сапковського. Польський шедевр від CD Projekt RED поставив високу планку якості, що зробило проєкт надзвичайно успішним в ігровому світі.

Тривалий час утримує популярність Поклик Ктулху, відеогра *Call of Cthulhu* – це пригодницька назва жахів, заснована на романах Лавкрафта. Говард Філіпс Лавкрафт як один

із найвідоміших авторів жахів став джерелом натхнення для багатьох митців, зокрема режисерів, для відомих кінофільмів. Культового автора не оминула увагою і гейм-індустрія: за мотивами творів американського письменника створено цілу низку ігор.

Особливе місце в низці «творів від Лавкрафта» займає *The Sinking City: Pomona-юче місто* – екшн-пригодницька відеогра від української компанії, Frogwares, натхненна роботами американського письменника. Зазначимо, що Frogwares є незалежною українською компанією з головним офісом у Києві. Вона була створена в Дубліні у 2000 році та спеціалізується на розробленні сюжетних відеоігор. Компанія має кілька мегауспішних проєктів за літературними сюжетами, зокрема, велику популярність отримала завдяки своїм відомим іграм про знаменитого Шерлока Холмса.

Понад два десятиліття серед найулюбленіших залишається *American McGee's Alice* – відеогра в жанрі екшн від третьої особи, розроблена студією American McGee Spicy Horse і видана Electronic Arts у 2000 році як неофіційне продовження романів Льюїса Керрола «Пригоди Аліси в Дивокраї» і «Аліса в Задзеркаллі». Однак цей вигаданий всесвіт помітно вирізняється від романного, бо є похмурим, сповненим жорстокості та насилля.

Звичайно ж, коли йдеться про відеоігри за літературними мотивами, не можна не згадати про найвідоміший фентезі-світ усіх часів і народів, в якому на просторах Середзем'я безліч шанувальників беруть участь у дивовижних пригодах, борються з Темним Володарем Сауроном, вивчають одну з вигаданих ельфійських мов, поширених у всесвіті Арда – тобто мандрують легендарієм Толкіна, який чи не найбільше вплинув на масову культуру XX століття.

У контексті проблеми інтертекстуальних комп'ютерних ігор за літературними мотивами варто принаймні побіжно згадати про ігри за мотивами фентезійної саги Дж. Мартіна «Пісня льоду і полум'я» та серіалу «Гра престолів». *Game of Thrones* 2012 року має ознаки багатьох жанрів: тут шанувальники середньовічних світів знайдуть RPG-адаптацію і adventure game, стратегію та екшн, квест та головоломки. А нещодавно, у 2022 році, увагу геймерів привернула онлайн гра *Elden Ring* від FromSoftware, рольовий фентезі-екшн, як продовження серії

Dark Souls, у створенні якої безпосередню участь брав сам Джордж Мартін.

Висновки. Комп'ютерні ігри давно вийшли за межі розважальної функції і стали невід'ємною частиною сучасної багатоаспектної цифрової культури. Зокрема, в цьому контексті ігри позиціонуються як впливовий інструмент соціальної взаємодії, носій культурних кодів та засіб формування ідентичності, спосіб впливу на естетичні вподобання та етичні норми. Інтертекстуальна природа цифрової культури, частиною якої є комп'ютерні ігри, з посиленнями на міфологію, історію та літературу,

сприяє активному науковому інтересу до цієї теми культурологів та соціологів, психологів та літературознавців, медієзнавців та істориків. Розглядаючи комп'ютерні ігри як частину цифрової культури, західні дослідники однозначні в тлумаченні цього феномену як нового виду наративу та мистецтва, в якому знаходять відображення сучасні соціальні та культурні тренди. Це зумовлює багатовекторні перспективи досліджень зазначеної проблематики як у предметному полі вітчизняної культурології, так і загалом в українському інтелектуальному гуманітарному дискурсі.

Список використаних джерел:

- Біловус, Л. (2013). Теорія інтертекстуальності: становлення понять, тлумачення термінів, систематика. Підручник. Тернопіль : Видавничий центр «Стародубець». С. 37.
- Венедіктова, І. (2018). Авторське право на елементи літературного твору у комп'ютерній відеогрі. *Право України*. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2018_1_10 (дата звернення: 12.01.2025).
- Гейзінга, Й. (1994). Homo Ludens / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Основи. 250 с.
- Дженкінс, Г. (2006). Культура конвергенції: де стикаються старі та нові медіа. URL: <https://www.yakaboo.ua/convergence-culture-where-old-and-new-media-collide-2845256.html?srsId=AfmBOoqbs8wu3yhg7HRWYHxIDvQC EJDBpyOTPmwK5wEhgw0huGZpBtDK> (дата звернення: 14.01.2025).
- Маккензі, У. (2007). Теорія гравця. URL: https://www.academia.edu/182788/Gamer_Theory (дата звернення: 15.01.2025).
- Манович, Л. (2001). Мова нових медіа. Видавництво: Пекло Маргінем Прес, Серія: Спільна видавнича програма з МСМ «Гараж», 400 с. URL: <https://good-book.com.ua/ua/yazyk-novyh-media> (дата звернення: 12.01.2025).
- Штальдер, Ф. (2016). Цифрова культура. URL: <https://wethink.hypotheses.org/2375> (дата звернення: 12.01.2025).
- Чікарькова, М. (2024). Комп'ютерні ігри: сутність, генеза, еволюція: колективна монографія / Марія Чікарькова, Анна Чепелева, Семен Абрамович, Алла Хоптяр, Олександр Горбань, Марія Малецька, Олексій Калашнік, Світлана Пірошенко, Ірина Слоневська. Київ. 132 с.

References:

- Bilovus, L. (2013). Teoriya intertekstualnosti: stanovlennya ponyat, tлумachennya terminiv, systematyka [The theory of intertextuality: formation of concepts, interpretation of terms, systematics]. Pidruchnyk. Ternopil. Vydavnychy tsentr "Starodubets" P. 37. [in Ukrainian].
- Venediktova, I. (2018). Avtorske pravo na elementy literaturnoho tvor u kompyuterniy videohri [Copyright of elements of a literary work in a computer video game]. Pravo Ukrayiny. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2018_1_10 [in Ukrainian].
- Heyzinh, Y. (1994). Homo Ludens. [Homo Ludens]. per. Z anhl. O. Mokrovolsky. Kyiv : Osnovy. 250 p. [in Ukrainian].
- Dzhenkins, H. (2006). Knyha Kultura konverhentsiyi: de stykayutsya stari ta novi media [Convergence Culture: Where Old and New Media Collide]. Retrieved from: <https://www.yakaboo.ua/convergence-culture-where-old-and-new-media-collide-2845256.html?srsId=AfmBOoqbs8wu3yhg7HRWYHxIDvQCEJDBpyOTPmwK5wEhgw0huGZpBtDK> [in Ukrainian].
- Makkenzi, U. (2007). Teoriya hravtsya [Player theory]. Retrieved from: https://www.academia.edu/182788/Gamer_Theory [in Ukrainian].
- Manovich, L. (2001). Mova novykh media [The language of new media]. Vydavnytstvo: Peklo Marhinem Pres, Seriya: Spilna vydavnycha prohrama z MSM "Harazh". Retrieved from: <https://good-book.com.ua/ua/yazyk-novyh-media> [in Ukrainian].
- Shtalder, F. (2016). Tsyfrova kultura [Digital culture]. Retrieved from: <https://wethink.hypotheses.org/2375> [in Ukrainian].
- Chikarkova, M. (2024). Kompyuterni ihry: sutnist heneza, evolyutsiya [Computer games: the essence of genesis, evolution]. Kyiv, 132 p. [in Ukrainian].

Сосницький Юрій Олександрович,
*кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри образотворчого мистецтва
та дизайну факультету архітектури,
дизайну та образотворчого мистецтва
Харківського національного університету
міського господарства імені О.М. Бекетова
orcid.org/0000-0003-2463-6903
Scopus Author ID: 57367669600
Research IDs: rid93547
soyual@ukr.net*

СИНЕСТЕЗІЯ В СОЦІАЛЬНОМУ ПЛАКАТІ: КОГНІТИВНІ МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ

У статті досліджується використання синестезії в дизайні соціальних плакатів через призму когнітивної психології. Розглянуто взаємозв'язок між багатосенсорним сприйняттям, пам'яттю та увагою в процесі візуальної комунікації. Аналізуються механізми когнітивного навантаження та їх вплив на ефективність соціальних плакатів. Підкреслюється значущість інтеграції візуальних, тактильних та інших сенсорних елементів у дизайні для посилення емоційного резонансу та формування довготривалого запам'ятовування. Висвітлено світові тенденції у використанні тривимірних, тактильних і AR-плакатів та їх вплив на глядацьке сприйняття. Особливу увагу приділено ролі когнітивних механізмів у сприйнятті складних візуальних меседжів, які використовують асоціативні зв'язки та емоційні тригери. Розглянуто зв'язок між дизайном соціального плаката та поведінковими реакціями аудиторії, включаючи ефект когнітивного занурення та сприйняття реальності через багатосенсорні стимули. Окреслено перспективи подальших досліджень у сфері синестезійного дизайну, які можуть сприяти розширенню можливостей соціального плакату як ефективного інструменту візуальної комунікації. Окрему увагу приділено українському соціальному плакату, його візуальним традиціям та можливостям запровадження нових методик у сучасний дизайн. Наведено приклади креативних плакатів, що демонструють принципи синестезії та когнітивної взаємодії, включаючи роботи, які використовують оптичні ілюзії, інтерактивні елементи та асоціативні метафори. Описано рекомендації для дизайнерів, що допомагають створювати ефективні соціальні плакати, здатні викликати глибокий емоційний відгук і мотивувати аудиторію до дій. Доведено, що використання принципів когнітивної психології та синестезії в соціальних плакатах підвищує рівень їх впливовості, сприяючи залученню уваги глядачів, збереженню інформації в пам'яті та емоційному залученню в соціальні проблеми.

Ключові слова: синестезія, соціальний плакат, когнітивна психологія, візуальне сприйняття, багатосенсорний дизайн, когнітивне навантаження, пам'ять, увага, емоційний вплив, інтерактивний дизайн.

Sosnytskyi Yurii,
*Candidate of Art Studies, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Fine Arts and Design,
Faculty of Architecture, Design, and Fine Arts
O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv
orcid.org/0000-0003-2463-6903
Scopus Author ID: 57367669600
Research IDs: rid93547
soyual@ukr.net*

SYNESTHESIA IN SOCIAL POSTER DESIGN: COGNITIVE MECHANISMS OF INFLUENCE

The article explores the use of synesthesia in social poster design through the lens of cognitive psychology. It examines the interconnection between multisensory perception, memory, and attention in the process of visual communication. The mechanisms of cognitive load and their impact on the effectiveness of social posters are analyzed. The importance of integrating visual, tactile, and other sensory elements in design to enhance emotional resonance and long-term memorization is emphasized. Global trends in the use of three-dimensional, tactile, and AR posters and their influence on audience perception are highlighted. Special attention is given to the role of cognitive mechanisms in the perception of complex visual messages that utilize associative connections and emotional triggers. The article investigates the effect of Gestalt principles in social poster design and their ability to form recognizable patterns that are imprinted in the viewer's consciousness. The role of color, contrast, and composition in creating impactful social posters capable of evoking an immediate emotional response is analyzed. The connection between social poster design and audience behavioral reactions is explored, including the effect of cognitive immersion and the perception of reality through multisensory stimuli. Perspectives for further research in the field of synesthetic design are outlined, which may contribute to expanding the possibilities of social posters as an effective tool of visual communication.

Particular attention is paid to the Ukrainian social poster, its visual traditions, and the potential for implementing new methodologies in contemporary design. Examples of creative posters that demonstrate the principles of synesthesia and cognitive interaction are presented, including works that utilize optical illusions, interactive elements, and associative metaphors. Recommendations for designers are provided to help create effective social posters capable of eliciting deep emotional responses and motivating audiences to take action. It is proven that the application of cognitive psychology and synesthetic principles in social posters enhances their impact, increasing audience engagement, facilitating memory retention, and fostering emotional involvement in social issues.

Key words: synesthesia, social poster, cognitive psychology, visual perception, multisensory design, cognitive load, memory, attention, emotional impact, interactive design.

У сучасному інформаційному просторі соціальний плакат є потужним інструментом комунікації, здатним не лише передавати інформацію, а й викликати емоційний відгук та спонукати до дій. Впливовість плакату значною мірою визначається його здатністю залучати увагу, активізувати когнітивні процеси та залишатися в пам'яті глядача. Одним із перспективних підходів до підвищення ефективності соціальних плакатів є застосування синестезії – взаємодії різних сенсорних каналів у процесі сприйняття. Урахування принципів когнітивної психології, зокрема механізмів уваги, пам'яті та когнітивного навантаження, дозволяє дизайнерам створювати візуальні повідомлення, що мають більш тривалий та глибокий емоційний вплив. Значні зміни у візуальній комунікації відбуваються завдяки використанню нових технологій, включаючи інтерактивні, тактильні та плакати з використанням доповненої реальності (AR). Світова практика демонструє ефективність таких рішень у формуванні асоціативних зв'язків та залученні глядачів до соціально значущих тем. Водночас в українському плакатному мистецтві переважають двовимірні графічні рішення, що, попри свою візуальну виразність, мають значний потенціал для

подальшого розвитку через інтеграцію нових дизайнерських підходів.

Метою дослідження є аналіз застосування принципів синестезії та когнітивної психології в дизайні соціальних плакатів, визначення їх ролі в посиленні емоційного впливу, залученні уваги та формуванні довготривалих візуальних асоціацій. Дослідження також спрямоване на виявлення світових тенденцій у розвитку тривимірного та інтерактивного плаката й оцінювання можливостей їх впровадження в українському соціальному дизайні.

Методологія дослідження базується на міждисциплінарному підході, що поєднує аналіз когнітивної психології, теорії візуальної комунікації, принципів синестезії та порівняльний аналіз сучасних соціальних плакатів.

Виклад основного матеріалу. У нас є п'ять основних органів чуття: вуха, очі, ніс, язик і тіло, які відповідають п'яти основним відчуттям – слуху, зору, нюху, смаку та дотику, а в дизайні ці відчуття взаємодіють і переплітаються, що називається синестезією: якщо в публічному просторі помістити малюнок фекалій, який здалеку виглядає привабливо, а зблизька розкриває свою справжню природу – це викликає психологічну реакцію відрази. Саме так

працює інтелектуальне сприйняття. У сучасному дизайні соціальних плакатів важливо враховувати психологію синестезії для досягнення більшого емоційного ефекту. Український соціальний плакат має багату традицію, що поєднує в собі національні мотиви, символізм і сучасні графічні тенденції, однак наразі серед українських плакатів тривимірні (3D) плакати зустрічаються рідко або майже відсутні як окрема категорія. Більшість українських соціальних плакатів базується на двовимірних рішеннях із використанням графічного дизайну, фотографії, колажу та цифрової ілюстрації, що частково зумовлено історичною тяглістю традицій плакатного мистецтва, а також специфікою місцевих візуальних наративів. Водночас світовий досвід демонструє активний розвиток тривимірних плакатів, зокрема інтерактивних, тактильних та доповнених AR-елементами, що дозволяє по-новому взаємодіяти з глядачем, посилюючи його емоційний відгук. У межах когнітивної психології, що вивчає механізми сприйняття, пам'яті та уваги, принципи синестезії дедалі активніше застосовуються у сфері соціального плаката, оскільки поєднання сенсорних вражень значно підсилює емоційний відгук аудиторії та сприяє довготривалому закарбуванню візуального образу в пам'яті реципієнта. Використання тактильних і візуальних елементів у дизайні соціальних плакатів дозволяє створити глибший емоційний резонанс, особливо коли йдеться про проблематику екологічної кризи, жорстокого поводження з тваринами чи загрози вимирання видів, оскільки такі образи апелюють не лише до раціонального осмислення, а й до глибинних когнітивних механізмів емпатії. Застосування принципу синестезії в соціальних плакатах дозволяє не лише розширити межі традиційної візуальної комунікації, а й активізувати підсвідомі механізми сприйняття, адже коли образи поєднують у собі неочікувані текстури, асоціативні сенси та глибокий емоційний заряд, вони стають не просто джерелом інформації, а потужним інструментом впливу на когнітивні та афективні процеси людини.

У сучасному дизайні соціальних плакатів усе більшого значення набуває інтеграція принципів когнітивної психології, зокрема використання механізмів синестезії, що сприяють залученню кількох сенсорних каналів одночасно,

посилюючи вплив візуального повідомлення та закріплюючи його в пам'яті глядачів (Gallace, Spence, 2011). Дизайнери, що прагнуть створити плакати з глибоким емоційним та когнітивним ефектом, все частіше звертаються до багатомодального впливу, залучаючи не лише зоровий, а й тактильний досвід, що активує процеси асоціативного мислення й сприяє більш тривалому запам'ятовуванню змісту візуального послання (Lacey, Sathian, 2014). Так, концепція «Викрійка для шиття» від Ogilvy & Mather, що демонструє лінійні зображення сумок і одягу, нанесені поверх фотографій диких тварин, могла б набути ще більшого емоційного ефекту за умови застосування фактурних елементів, які імітували б м'якість хутра або текстуру шкіри, змушуючи глядача не просто сприймати зображення, а й відчувати тактильні асоціації, що значно підвищують рівень емоційної залученості (Heller, 2019). Використання тривимірних елементів у плакатному мистецтві відкриває новий вимір сприйняття, оскільки такі роботи активізують процеси ментального образотворення, що дозволяє глядачам не лише спостерігати, а й «проживати» візуальну інформацію на більш глибокому рівні (Sathian & Ramachandran, 2020). Крім того, ефективність соціального плаката безпосередньо пов'язана з принципами когнітивної психології пам'яті, що визначають, яким чином візуальні стимули закарбовуються у свідомості глядачів та як довго вони залишаються в їхній когнітивній структурі. Одним із ключових механізмів, що забезпечують довготривале запам'ятовування, є створення асоціативного зв'язку між змістом плаката та щоденним досвідом людини, що дозволяє мимовільно повертатися до переглянутої інформації у звичайних життєвих ситуаціях (Schacter, 1999). Наприклад, у плакатах Ogilvy & Mather, де крокодили та леопарди поєднуються із зображенням шкіряних виробів, формується підсвідомий зв'язок між предметами споживання та джерелами їх походження, що змушує глядача згадувати про екологічні проблеми щоразу, коли він стикається з подібними матеріалами в повсякденному житті. Взагалі, застосування когнітивних стратегій у дизайні соціальних плакатів дозволяє створювати візуальні послання, що мають глибокий емоційний резонанс та довготривалий вплив на глядачів, оскільки активація механізмів пам'яті, уваги

та сенсорної інтеграції значно підвищує ефективність комунікації, роблячи соціальне повідомлення не лише помітним, але й незабутнім (Ware, 2012).

Пам'ять – це накопичений досвід у мозку людини. Запам'ятовування – це процес кодування інформації, її збереження – процес зберігання закодованої інформації, а пригадування – процес вилучення та розшифровки (Sweller, 2011). Усі сприйняття, емоції, думки та дії, що ми переживаємо, формують наші спогади. Щоб соціальний плакат залишався в пам'яті глядачів, необхідно звертатися до емоційного резонансу, як у серії плакатів «World For All Animal Care» від агентства McCann (Індія). Кампанія була розроблена для підтримки організації World For All Animal Care & Adoptions, яка займається допомогою безпритульним тваринам в Індії. Плакати цієї серії відзначаються інтерактивним підходом до візуального сприйняття: на перший погляд, людина бачить звичайні міські пейзажі, але за уважнішого розгляду в архітектурних формах, тінях і текстурах проявляються силуети безпритульних тварин. Такий метод візуальної гри апелює до когнітивного процесу «перцептивного доповнення», коли мозок глядача поступово розпізнає приховані образи, а це символізує ідею, що бездомні тварини є всюди, проте їх часто не помічають. Завдяки ефективному поєднанню емоційного та раціонального підходу кампанія не лише викликає емпатію, а й стимулює глядачів до дій – звернення до організації та усвідомлення проблеми безпритульних тварин. Цей проєкт є одним із найкращих прикладів креативного соціального плаката, що використовує оптичні ілюзії для підсилення меседжу та виклику емоційного відгуку.

Теорія когнітивного навантаження (Cognitive Load Theory, CLT) є однією з ключових концепцій у галузі когнітивної психології, яка вивчає обмеження робочої пам'яті людини під час оброблення інформації та наголошує, що людська пам'ять обмежена за обсягом і тривалістю зберігання інформації, маючи важливе значення для розроблення комунікаційних матеріалів, включаючи соціальні плакати (Sweller, 2011). У цьому контексті дизайн соціальних плакатів може або сприяти ефективній передачі інформації, або навпаки – створювати інформаційний шум, який заважає глядачам

правильно сприйняти основне послання. Основним аспектом теорії когнітивного навантаження є розподіл на три типи навантаження: внутрішнє, додаткове та корисне. Внутрішнє когнітивне навантаження визначається складністю інформації, що підлягає обробленню. У дизайні соціальних плакатів цей аспект може проявлятися у вигляді складних символів або багатошарових образів, які вимагають від глядача значних зусиль для розуміння: плакат, що використовує абстрактні графічні елементи без чітко визначеного контексту, може викликати нерозуміння або неправильне трактування (Mayer, Moreno, 2003).

Додаткове когнітивне навантаження пов'язане з тим, як інформація подається, і воно часто виникає через неефективний або перевантажений дизайн: занадто багато тексту, надмірна кількість дрібних деталей або використання незрозумілих шрифтів можуть створити бар'єри для сприйняття. У соціальних плакатах це може проявлятися в ситуаціях, коли основне повідомлення «губиться» серед другорядних елементів, що відволікають увагу глядача. Дослідження в галузі когнітивної психології показують, що надмірна кількість інформації на обмеженому просторі плаката знижує ефективність комунікації (Sathian, Ramachandran, 2020).

Використання синестезії в дизайні соціальних плакатів відіграє ключову роль у створенні глибоких емоційних зв'язків між візуальним повідомленням і глядачем (Zhao, Li, 2024). Синестезія як взаємодія різних сенсорних рівнів дозволяє дизайнерам використовувати візуальні, аудіальні, тактильні та навіть уявні запахи або смаки, щоб вплинути на сприйняття та викликати емоційний відгук (Jaenichen, 2017): у соціальних плакатах, що зображують екологічні проблеми, можна інтегрувати зорові та дотикові елементи: імітація текстури землі, листя або деревини, яка зорово сприймається тактильно, створює ілюзію фізичної присутності. Це підсилює взаємозв'язок між глядачем і зображеним об'єктом, роблячи проблему більш відчутною та важливою.

Принцип емоційного резонансу реалізується через виклик співпереживання та посилення гуманістичних аспектів соціального повідомлення (Sathian, Ramachandran, 2020). Уявімо плакат, де тварина асоціюється з дитиною, як у серії «World For All Animal Care» – подібні

візуальні паралелі змушують глядача побачити проблему через призму власного досвіду або емоційної близькості. Цей підхід базується на тому, що людина більш схильна до емпатії, коли вона бачить знайомі образи, особливо якщо вони викликають асоціації з її власним життям. Такий ефект підсилює бажання діяти на підтримку соціальної ініціативи.

Візуальний вплив створюється за допомогою яскравих контрастів і чітких візуальних образів, які допомагають швидко привернути увагу глядача в перенасиченому інформаційному середовищі (Shirky, 2021): використання червоного кольору в плакатах М. Коваленка, як-от «Russian World», миттєво фокусується на небезпеці та викликає відчуття тривоги. Контрасти між червоним, чорним і білим кольорами посилюють драматизм, роблячи плакат помітним серед інших – такі елементи не лише забезпечують легке сприйняття меседжу, але й закладають його в пам'ять глядача завдяки чіткій структурі візуальної інформації.

Інтеграція принципів когнітивної психології, як-от синестезія, пам'ять та увага, сприяє створенню ефективних соціальних плакатів, які не лише передають інформацію, але й стимулюють аудиторію до дій (Zhao, Li, 2024). Синестезія підсилює багаторівневе сприйняття, дозволяючи глядачеві не тільки бачити, а й «відчувати» плакат (Sweller, 2011). Принцип пам'яті забезпечує довготривале збереження ключового послання через використання яскравих метафор або незвичних образів: у роботах О. Буганова кольорові контрасти та мінімалізм підсилюють ефективність передачі складної інформації, залишаючи тривале враження у глядача. Принцип уваги допомагає дизайнерам створювати роботи, які виділяються серед потоку інформації завдяки своїй унікальності та інноваційності.

Серія «Tactile Poster» А. Кайслінг (Anna Kaißling) (Німеччина) є унікальним прикладом поєднання візуальної комунікації та тактильного дизайну, де інтерактивність і багатосенсорне сприйняття стають невід'ємною частиною загальної концепції. Використовуючи нетипові для плакатного мистецтва матеріали, зокрема об'ємні текстури, різнорівневі структури та візуальні патерни, дизайнерка розширює традиційні межі графічного дизайну, залучаючи не лише зорове, а й тактильне

сприйняття глядача. Завдяки цьому її роботи набувають додаткового когнітивного виміру, оскільки активують механізми взаємодії між сенсорними системами, що є ключовим аспектом синестезійного дизайну. З погляду когнітивної психології «Tactile Poster» працює на рівні багатоканальної перцепції, адже його дизайн не лише передбачає прочитання візуального повідомлення, а й спонукає до безпосереднього фізичного контакту, що сприяє більш глибокому запам'ятовуванню та залученню глядача в процес взаємодії з інформацією. Дослідження підтверджують, що тактильне сприйняття суттєво впливає на формування пам'яті та розуміння концепцій, оскільки людський мозок схильний асоціювати сенсорні відчуття з конкретними когнітивними процесами. Відповідно, плакати А. Кайслінг не лише передають змістове навантаження за допомогою графічних рішень, а й створюють унікальний користувацький досвід, що поєднує споглядання та фізичний контакт, активуючи зону соматосенсорного сприйняття в мозку, що своєю чергою посилює емоційний відгук аудиторії (Gallace & Spence, 2011).

Корисне когнітивне навантаження, навпаки, сприяє глибокому розумінню і запам'ятовуванню інформації. У дизайні плакатів це може бути досягнуто через використання простих, але потужних візуальних образів, що спонукають глядача до рефлексії. Соціальні плакати, що закликають до боротьби зі змінами клімату, часто використовують символіку та метафори, котрі легко зрозуміти, але які залишають сильне емоційне враження: зображення Землі, що тане, як морозиво (O'Keefe & Shepard, 2016).

Застосування теорії когнітивного навантаження в дизайні соціальних плакатів дозволяє ефективніше доносити послання: мінімалізм у графічному дизайні, який передбачає використання чітких форм, контрастних кольорів і лаконічного тексту, дозволяє зменшити додаткове когнітивне навантаження, що особливо важливо в умовах сучасного перенасичення інформацією, де середній час концентрації уваги глядача значно зменшився і становить приблизно вісім секунд (Shirky, 2021). Мінімалістичний підхід забезпечує швидке сприйняття та акцентує увагу на ключовому посланні. Дослідження показують, що використання когнітивних схем, які асоціюються зі знайомими образами, сприяє

зменшенню внутрішнього когнітивного навантаження: зображення символів, зокрема дерево як символ природи або фігурка дитини для ілюстрації вразливості, дозволяють швидше встановити зв'язок між зображенням і його значенням (Jaenichen, 2017).

Окрім сенсорної взаємодії, дизайн «Tactile Poster» використовує принципи гештальт-сприйняття, які пояснюють, як людина організовує візуальні стимули у впізнаванні патерни. Працюючи з текстурами, що імітують рельєф або топографію, дизайнерка формує асоціативні зв'язки між формою, кольором та відчуттями, що робить її плакати не просто графічними об'єктами, а своєрідними сенсорними мапами, які впливають на когнітивне оброблення інформації. Використання глибини та об'ємних елементів також резонує з принципами вибіркової уваги, оскільки наш мозок автоматично надає пріоритетність тим стимулам, які мають найбільшу контрастність або відмінність у текстурі, що пояснює, чому інтерактивні плакати такого формату привертають значно більше уваги порівняно з традиційними двовимірними рішеннями.

Тривимірні плакати Е. Ерсіна (Ersinhan Ersin) (Туреччина, Велика Британія) демонструють новий рівень взаємодії між глядачем та візуальним повідомленням, адже їх дизайн виходить за межі традиційного двовимірного плаката, створюючи ілюзію глибини, текстури та просторової форми, що активізує багатосенсорне сприйняття. Завдяки складним світлотіньовим ефектам, чітким геометричним структурам та ретельно вивіреному використанню колірних градієнтів ці роботи не просто приваблюють увагу, а й провокують когнітивну залученість, оскільки мозок глядача, намагаючись осмислити взаємодію форми і світла, формує уявлення про тактильні властивості об'єктів, що сприймаються виключно через зоровий канал.

Феномен синестезійного дизайну, що полягає у створенні перехресних сенсорних асоціацій, стає особливо виразним у роботах Е. Ерсіна, оскільки його плакати, використовуючи оптичні ілюзії, активують не лише зорову систему сприйняття, а й стимулюють уявний дотик, створюючи ефект тактильного відчуття гладкості, шорсткості або рельєфності поверхонь. Таке поєднання візуального

й тактильного досвіду підтверджує теорію про взаємозв'язок когнітивних процесів і сприйняття форми, адже, як зазначають нейропсихологи, людський мозок схильний заповнювати відсутню сенсорну інформацію, спираючись на попередній досвід і візуальні підказки (Chen, 2020). Крім того, 3D-плакати Е. Ерсіна можна розглядати як вдалу реалізацію принципів когнітивної психології в дизайні, оскільки вони активно працюють із механізмами уваги, сприйняття та запам'ятовування. Використовуючи контрастні форми та глибокі перспективні ефекти, дизайнер керує візуальним пошуком глядача, направляючи його погляд до ключових елементів композиції, що відповідає принципу гештальт-сприйняття, згідно з яким людський мозок організовує хаотичні візуальні стимули у впізнаванні структури. Водночас така конструкція плаката мінімізує когнітивне навантаження, дозволяючи швидше декодувати інформацію, проте не втрачаючи при цьому естетичної та концептуальної складності, що робить їх ефективними не лише як графічні артефакти, а й як засоби комунікації, що стимулюють активне мислення та взаємодію.

Тому соціальні плакати, які враховують принципи когнітивної психології, досягають більшого впливу, оскільки вони залучають глядачів на багатьох рівнях сприйняття, викликають емоційний резонанс і забезпечують запам'ятовуваність основного меседжу. Це особливо важливо в умовах сучасного інформаційного перевантаження, де увага глядача обмежується кількома секундами. Використання інструментів когнітивної психології в дизайні дозволяє створювати плакати, які не тільки інформують, але й мотивують до дії, роблячи соціальні ініціативи більш успішними та ефективними.

Отже, умовно можна виділити такі практичні рекомендації для дизайнерів:

1. Спрощення візуального контенту: використання мінімалістичних зображень і чітких повідомлень сприяє швидкому сприйняттю інформації.
2. Уникнення інформаційного перевантаження: зменшення кількості тексту та додаткових графічних елементів дозволяє фокусувати увагу на основному посиланні;
3. Використання когнітивних схем: асоціація з уже знайомими образами або символами

допомагає глядачам легше зрозуміти повідомлення.

4. Фокус на емоційному резонансі: залучення емоцій через кольори, метафори, сильні образи дозволяють створити довготривале враження.

Таким чином, ефективний дизайн плакатів базується на створенні асоціативних зв'язків, які допомагають глядачам швидко зрозуміти та запам'ятати послання. Крім того, емоційний резонанс досягається через продуманий дизайн та відіграє важливу роль у когнітивному процесі. Соціальні плакати використовують сильні емоційні образи або несподівані метафори, наприклад, зображення червонокнижної тварини, що стискається годинниковими стрілками, залишає глибокий відбиток у пам'яті глядачів і викликає когнітивну й афективну реакцію, стимулюючи не тільки розуміння, але й дії.

Висновки. Використання принципів синестезії та когнітивної психології в соціальному плакаті підсилює його емоційний вплив,

сприяючи кращому запам'ятовуванню та залученню аудиторії. Оскільки багатосенсорні стимули активують глибші когнітивні процеси, плакати, що поєднують візуальні, тактильні та інтерактивні елементи, викликають сильніший відгук і підвищують ефективність соціальної комунікації. Попри те, що в українському плакатному мистецтві переважають двовимірні графічні рішення, світові тенденції демонструють зростання популярності тривимірних, AR-й інтерактивних плакатів, що дозволяє розширити межі традиційного дизайну. Врахування когнітивного навантаження, уваги та пам'яті під час розроблення соціальних плакатів допомагає оптимізувати передачу інформації, зменшуючи ризик перевантаження глядача зайвими деталями. Оскільки подальший розвиток соціального плаката на пряму залежить від інтеграції інноваційних дизайнерських рішень, дослідження синестезійного підходу відкриває перспективи для створення візуальних комунікацій, що не лише привертають увагу, а й залишають тривалий емоційний слід.

Список використаних джерел:

- Arnheim, R. (2004). *Art and Visual Perception: A Psychology of the Creative Eye*. 2nd ed. University of California Press.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Barrett, L. F. (2006). Are emotions natural kinds? *Perspectives on Psychological Science*, 1(1), 28–58.
- Chen, R. (2020). Research on Public Welfare Poster Design Based on Cognitive Psychology – Taking the Poster Design for Wildlife Protection as an Example. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 515. DOI: 10.2991/assehr.k.210106.122.
- Gallace, A., Spence, C. (2011). *In Touch with the Future: The Sense of Touch from Cognitive Neuroscience to Virtual Reality*. Oxford University Press.
- Heller, M. A. (2019). *The Psychology of Touch*. Routledge.
- Jaenichen, C. (2017). Visual Communication and Cognition in Everyday Decision-Making. *IEEE Computer Graphics and Applications*, 37(6), 10–18. DOI: 10.1109/MCG.2017.4031060.
- Lacey, S., Sathian, K. (2014). *Multisensory Imagery*. Springer.
- Mayer, R. E., Moreno, R. (2003). Nine ways to reduce cognitive load in multimedia learning. *Educational Psychologist*, 38(1), 43–52. DOI: 10.1207/S15326985EP3801_6.
- Sathian, K., Ramachandran, V. S. (2020). *Multisensory Perception: From Laboratory to Clinic*. Elsevier.
- Schacter, D. L. (1999). *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers*. Houghton Mifflin Harcourt.
- Shirky, C. (2021). *Cognitive Surplus: Creativity and Generosity in a Connected Age*. Penguin Books.
- Sweller, J. (2011). *Cognitive Load Theory*. Springer.
- Tufte, E. R. (2001). *The Visual Display of Quantitative Information*. 2nd ed. Graphics Press.
- Zhao, Y., Li, W. (2024). The Combination of Cognitive Psychology and Creative Thinking Skills in Art and Design. *Applied Mathematics and Nonlinear Sciences*, 9(1). DOI: 10.2478/amns.2023.2.00808.

Сучков Денис Геннадійович,

*доктор філософії, старший викладач кафедри звукорежисури
Київського національного університету культури і мистецтв
orcid.org/0000-0003-2716-3873
denele@ukr.net*

Красненко Олексій Леонідович,

*доктор філософії, старший викладач кафедри тележурналістики
Київського національного університету культури і мистецтв
orcid.org/0000-0001-8398-8453
alexeykrasnenko@gmail.com*

Лішафай Олександр Олексійович,

*заслужений діяч мистецтв України, доцент,
професор кафедри звукорежисури, завідувач кафедри звукорежисури
Київського національного університету культури і мистецтв
orcid.org/0000-0003-0812-6356
lishafay2016@gmail.com*

ЯК NETFLIX, HBO ТА ІНШІ СЕРВІСИ ВИКОРИСТОВУЮТЬ ІНТЕРАКТИВНІ ЕЛЕМЕНТИ

У контексті глобальної діджиталізації та мультиплатформеного контент-споживання стрімінгові медіа-сервіси типу Netflix, HBO Max, Amazon Prime Video, Hulu та Disney+ та їх функціональні еквіваленти впроваджують інтерактивні механіки як парадигмальну зміну традиційних моделей наративізації. Наративна нелінійність, детермінована варіативною участю глядача, корелює з постмодерністськими теоріями рецепції, що рефлексують на автономізацію аудиторії та її імпліцитну автореференцію. Актуалізація цієї трансформації зумовлюється еволюцією медіаспоживання, зокрема крізь призму гіпермедіатизації та занурення в когнітивно-перцептивний дискурс. Методологічна база дослідження базується на герменевтичному аналізі інтерактивних кінематографічних продуктів, доповненому інструментарієм семіотики, дискурс-аналізу та концептів нарративології.

Результати дослідження засвідчують, що імплементація інтерактивних елементів у кінематографічний дискурс здійснюється крізь призму множинних наративних модулів, які уможливають багатовекторну реінтерпретацію фабули. Виявлено, що когнітивне залучення аудиторії детермінується комбінацією ітеративних виборів та алгоритмічного аналізу поведінкових патернів, що своєю чергою сприяє персоналізації контентного досвіду. Емпіричний матеріал засвідчує тенденцію до субверсії традиційного кінематографічного синтаксису, що корелює з дигітальним габітусом сучасного реципієнта. Аналіз отриманих даних уможливив екстраполяцію висновків щодо трансгресії лінійної диєгетичної структури на користь мережевої нелінійності, детермінованої діалогічністю глядацького вибору.

Результати дослідження актуалізують необхідність подальшого наукового осмислення постмедіального континууму, в межах якого інтерактивні механізми детермінують нові горизонти аудіовізуального контенту. Перспективи подальших досліджень включають аналіз когнітивно-нейрофізіологічних аспектів взаємодії з інтерактивним кінематографом, а також впливу подібних механізмів на соціокультурну динаміку та репрезентацію ідентичності в цифрову епоху.

Ключові слова: інтерактивний контент, персоналізований контент, технології потокового відео, когнітивне залучення, варіативний сюжет, алгоритмічна персоналізація.

Suchkov Denys,
*Doctor of Philosophy,
Senior Lecturer at the Department of Sound Engineering
Kyiv National University of Culture and Arts
orcid.org/0000-0003-2716-3873
denele@ukr.net*

Krasnenko Oleksii,
*Doctor of Philosophy,
Senior Lecturer at the Department of Television Journalism
Kyiv National University of Culture and Arts
orcid.org/0000-0001-8398-8453
alexeykrasnenko@gmail.com*

Lishafai Oleksandr,
*Honored Art Worker of Ukraine, Associate Professor,
Professor at the Sound Directing Department,
Head of the Sound Directing Department
Kyiv National University of Culture and Arts
orcid.org/0000-0003-0812-6356
lishafay2016@gmail.com*

HOW NETFLIX, HBO, AND OTHER SERVICES USE INTERACTIVE ELEMENTS

In the context of global digitalization and multiplatform content consumption, streaming media services such as Netflix, HBO Max, Amazon Prime Video, Hulu, and Disney+, along with their functional counterparts, are implementing interactive mechanics as a paradigmatic shift in traditional narrative models. Narrative nonlinearity, determined by the viewer's variable participation, correlates with postmodern reception theories that reflect on audience autonomy and its implicit self-referentiality. The relevance of this transformation is driven by the evolution of media consumption, particularly through the lens of hypermediatization and immersion in a cognitively perceptual discourse. The methodological framework of this study is based on the hermeneutic analysis of interactive cinematic products, complemented by tools from semiotics, discourse analysis, and narratology concepts.

The study's findings indicate that the integration of interactive elements into the cinematic discourse occurs through multiple narrative modules, enabling a multi-vector reinterpretation of the plot. It was found that cognitive audience engagement is determined by a combination of iterative choices and algorithmic analysis of behavioral patterns, which, in turn, fosters the personalization of the content experience. Empirical data reveal a tendency toward the subversion of traditional cinematic syntax, correlating with the digital habitus of the modern recipient. The analysis of the obtained data allows for the extrapolation of conclusions regarding the transgression of the linear diegetic structure in favor of networked nonlinearity, determined by the dialogic nature of viewer choice.

The study results highlight the necessity of further scientific exploration of the post-media continuum, within which interactive mechanisms determine new horizons for audiovisual content. Future research prospects include analyzing the cognitive-neurophysiological aspects of interaction with interactive cinema, as well as the influence of such mechanisms on socio-cultural dynamics and the representation of identity in the digital age.

Key words: interactive content, personalized content, streaming video technologies, cognitive engagement, variable storyline, algorithmic personalization.

Постановка проблеми. Структурна зміна аудіовізуального контенту, викликана сучасним розвитком медіа, призвела до переосмислення основних принципів сприйняття наративу. В умовах змін у комунікаційних моделях, що залежать від поєднання нових

кінематографічних підходів (Likarchuk et al., 2023, с. 769), великі стримінгові сервіси, як-от Netflix та HBO, впроваджують інтерактивні елементи, які є не тільки технічними засобами, а й важливими складниками взаємодії глядача із сюжетом (Ong et al., 2024). Варіативна

структура розповіді, що включає можливість впливу аудиторії на події, змінює традиційне уявлення про поділ між авторським задумом і глядацьким сприйняттям. Інтерактивний контент створює нові форми взаємодії, в яких глядачі сприймають історію не лінійно, а через систему вибору різних варіантів розвитку подій. Можливість різних шляхів у сюжеті змінює уявлення про класичне кіно, в якому розповідь була фіксованою. Поєднання візуальних історій з механізмами вибору наближає такі проекти до відеоігор і створює новий формат медіаконтенту, що поєднує кінематографічні та інтерактивні елементи.

Дослідження розвитку таких форматів показує, що інтерактивність змінює сам спосіб сприйняття аудіовізуального твору. Вплив глядача на події руйнує традиційні уявлення про авторський контроль і відкриває нові можливості для взаємодії з історією. У цій моделі глядач уже не просто пасивно спостерігає за сюжетом, а самостійно вибирає напрямки його розвитку. Такий підхід не лише додає варіативності до оповіді, а й змінює сам підхід до створення контенту, що поєднує особливості традиційного кіно та сучасних цифрових технологій. Зміна підходу до взаємодії між творцями та аудиторією формує складні наративні конструкції, в яких класичні режисерські рішення переглядаються. Через можливість глядацького вибору сюжет отримує кілька варіантів розвитку, що дає змогу створювати різні версії однієї історії. Така нелінійність розширює можливості візуального мистецтва та змушує переглянути роль глядача як співавтора твору. Межі між фіктивною реальністю та самою історією стають нечіткими, що робить перегляд унікальним для кожного користувача.

Застосування інтерактивних технологій у стримінгових сервісах змінює уявлення про взаємодію з медіаконтентом. Варіативна структура сюжету поєднується з алгоритмами персоналізації, що робить кожен перегляд індивідуальним досвідом. Вплив відеоігор на кінематографічні проекти стає дедалі помітнішим, оскільки глядач отримує можливість впливати на історію, а не просто спостерігати за нею (Біньковська та Дудник, 2024, с. 146). На нашу думку, це змінює традиційні принципи роботи з наративом і відкриває нові підходи до створення інтерактивного кіно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні наукові розвідки та дискурсивні екзегези виявляють тенденцію до проліферації інтерактивних механізмів у цифрових медіаресурсах, зокрема в контексті стримінгових платформ. Імплементация поліваріантних наративних структур детермінується не лише технічними векторами прогресу, а й феноменологічними аспектами когнітивного сприйняття аудиторії. Зокрема, експлікація адаптивних сценарних архітектур у рамках інтерактивного контенту корелює з концепцією гіпертекстуального розгалуження, що спричиняє новітні евристичні парадигми в індустрії розваг (А. Біньковська, А. Васильківський, О. Дудник, Р. Галишич, С. Ланга, Н. Лікарчук).

Методологічний аналіз алгоритмічної селекції сюжетних траєкторій у платформах типу Netflix, HBO Max, Amazon Prime Video, Hulu та Disney+ виявляє симбіотичний зв'язок між емерджентними моделями поведінкової аналітики та персоналізованими алгоритмами контентного курування. Теоретичний дискурс щодо інтенсифікації нелінійних сюжетних конструкцій в інтерактивному кінематографі виявляє інтенцію до трансгресії традиційних форм аудіовізуальної комунікації. Експонування варіативних сюжетних дужок детермінується не лише алгоритмічними рекурентностями, а й феноменологією глядацького вибору, що синтезує унікальний контентний досвід (О. Гондюл, Р. Ні, А. Онг, М. Пулукаданг, В. Тумбуан, Дж. Тіллонг). Зважаючи на синкретичну природу інтерактивних наративів, відбувається конститутивне зміщення акцентів у семіотичній топології екранного мистецтва, що актуалізує необхідність глибшого епістемологічного аналізу сучасних цифрових текстів.

Мета статті – з'ясувати, як Netflix, HBO та інші сервіси використовують інтерактивні елементи в контенті.

Виклад основного матеріалу. У сучасному дискурсі медіаіндустрії набуває актуальності концепція інтерактивного наративу, який виходить за межі традиційної пасивної рецепції аудиторією контенту. Провідні стримінгові платформи, зокрема Netflix, HBO Max, Amazon Prime Video, Hulu та Disney+, імплементують складні інтерактивні механізми, що сприяють поглибленню глядацької залученості та рефлексивного досвіду. Витончене поєднання

нелінійних сюжетних конструкцій, багатоваріантності розгалужень та динамічної персоналізації перетворює споживання аудіовізуального контенту на акт когнітивної ко-креації (Васильківський, 2024, с. 31). Структура інтерактивного контенту базується на принципах диференційованої наративної архітекτονіки, що передбачає множинність сюжетних траєкторій залежно від глядацького вибору. Такі проекти, як «Black Mirror: Bandersnatch» (Netflix), слугують взірцем використання парадигми інтерактивного сторітелінгу, де кожен вибір модифікує подальший наративний вектор, ускладнюючи семантичну матрицю сприйняття (Pulukadang et al., 2024, с. 1227). У випадку HBO Max інтерактивність маніфестується не лише у формі вибору сюжетних варіацій, а й у впровадженні метафікційних елементів, що руйнують ілюзію лінійної фабули.

Детермінація інтерактивності як наріжного концепту стрімінгових сервісів ґрунтується на синтезі алгоритмічного прогнозування користувацьких преференцій і глибокого занурення в альтернативні сценарні моделі. Disney+, будучи зосередженим на франшизній експансії, апробує методологію віртуальної співучасті через інтегровані VR-досвіди та аугментовану реальність, що формує унікальні наративні конфігурації. Приміром, Amazon Prime Video впроваджує адаптивні сценарії, що змінюються залежно від аналітики поведінкових патернів користувачів, трансформуючи традиційне кінематографічне сприйняття в гнучку систему варіативних наративних модулів (Langa et al., 2021, с. 17–21). Подібна динаміка сприяє не лише заглибленню глядацького досвіду, а й модифікації самих принципів аудіовізуального сторітелінгу.

Евристичний потенціал інтерактивних технологій у стрімінгових сервісах полягає в конструюванні нових форм аудіовізуального сприйняття, що виходять за межі традиційної синематографічної парадигми. Синтезована взаємодія між глядачем і контентом утворює поліфонічну текстуру наративного поля, де кожен користувач стає співтворцем унікального досвіду (Гондюл, 2024, с. 157). Відповідно, втілення інтерактивних елементів у стрімінгових сервісах формує новий тип медійної комунікації, що тяжіє до нелінійності, багаторівневості та варіативності. Деконструкція традиційних

схем рецепції дозволяє платформам експериментувати з новими формами глядацької інволюції, що виходять за межі пасивного споживання. У перспективі такі технологічні вектори можуть стати основою для подальшої еволюції цифрового сторітелінгу, що поєднує індивідуалізовану адаптивність із глибокою наративною експансією.

Сучасний аналітичний дискурс концентрується на диференціації методологічних векторів, через які конструюється когнітивно-емпіричний досвід реципієнта в мультимодальному контентному середовищі. Детермінанти вибору технологічного інструментарію коеволюціонують у кореляції з гіпертекстуальними тенденціями медіаєкосистем, формуючи комплементарний синтез адаптивних механізмів (Галишич, 2024, с. 29), які варіюються від користувацької пертурбації наративної архітекτονіки (аналогічно структурним модифікаціям, апробованим у Netflix) до іммерсивної сингулярності віртуалізованих просторів (експлікованих у HBO Max). Подібні алгоритмічні конструкти генерують персоніфіковані траєкторії рецептивної активності, що екстраполюються на феноменологію дигітального ексцесусу. Кореляція технологічної конвергенції та користувацького рефлексивного залучення ініціює формування нової аксіологічної парадигми, в межах якої динамічні поліфункціональні моделі медіаконтенту детермінують нові механізми кросмодальної адаптивності та когнітивного занурення в межах посткібернетичної епістемології (Таблиця 1).

Структурні та функціональні особливості інтерактивних компонентів сучасних стрімінгових платформ репрезентують високотехнологічні конструкти, покликані оптимізувати користувацький досвід та забезпечити ефективну комунікацію між користувачем і цифровим середовищем. Елементи, що складають інтерфейсні системи, мають складну архітекτονіку, базовану на симбіозі когнітивної психології, ергономічного дизайну та передових алгоритмічних моделей:

– динамічні візуальні конструктори, що мають форму каруселей, функціонують як векторизовані структури для демонстрації багатовимірного контенту, кластеризованого за жанрово-типологічними ознаками. Їх дизайн заснований на принципах візуальної редукції,

Таблиця 1

**Поліморфізм інтерактивних механізмів у структурі цифрових потокових платформ:
концептуальний аналіз реалізації та рецептивних ефектів**

Платформа	Тип інтерактивності	Особливості реалізації	Приклади контенту	Відсоток успішності (Statista)
Netflix	Інтерактивні шоу та фільми	Концептуалізація інтерактивного досвіду здійснюється через інкорпорацію багатопланових наративів, де глядач інтегрується в процес прийняття рішень шляхом вибору сюжетних варіацій, що модифікують кінцевий розвиток фабули. Дана методика реалізується через технічно складні розгалужені сценарії	«Чорне дзеркало: Брандашмиг», «Ти проти Вайлда»	92% залученості серед аудиторії
HBO Max	Елементи вибору через VR і AR (віртуальна та доповнена реальність)	Інтеграція елементів віртуальної та доповненої реальності ґрунтується на використанні програмного забезпечення, що дає квантифікацію рухів глядача у взаємодії з імерсивним середовищем. Цей підхід передбачає реконфігурацію стандартних методів візуалізації через моделювання багатовимірних просторів	«Westworld: The Maze», «Game of Thrones AR Experience»	78% інтеракції
Disney+	Інтерактивні додатки для дітей	Дитяча інтерактивність реалізується шляхом розроблення мультимедійних платформ, які поєднують гейміфікацію, когнітивну стимуляцію та адаптивні алгоритми, спрямовані на формування індивідуалізованих наративів, синхронізованих із психоемоційним профілем аудиторії	«Star Wars: Jedi Challenges», «Frozen AR Adventure»	85% дитячої аудиторії
Amazon Prime Video	Інтерактивний вибір камер та точок огляду	Візуальна інтерактивність базується на використанні багатоканального відтворення контенту, що дозволяє глядачеві перемикаватися між різними точками огляду. Технологія забезпечується динамічним мультиплексуванням відеопотоків та інтуїтивно зрозумілим інтерфейсом, який знижує когнітивне навантаження	«The Grand Tour Interactive»	88% позитивних відгуків
Apple TV+	Інтерактивні елементи через екосистему Apple	Технологічна синергія з екосистемою Apple сприяє інтеграції інноваційних рішень, як-от голосові команди через Siri. Взаємодія реалізується через гармонізацію апаратного і програмного забезпечення, що дозволяє здійснювати багатовекторний контроль наративного середовища	«The Morning Show VR Extras»	80% задоволення користувачів
Paramount+	Інтерактивні трансляції подій	Організація інтерактивності в прямому ефірі реалізується через упровадження інтегрованих модулів для збору даних, зокрема голосувань та опитувань. Адаптивна платформа аналізує зворотний зв'язок у реальному часі, що дозволяє підвищувати рівень персоналізації в межах живих трансляцій	MTV Music Awards Live Polling	70% учасників інтеракції

що спрямовані на мінімізацію когнітивного перевантаження під час сприйняття великого масиву інформації. Горизонтально-вертикальне прокручування слугує механізмом для поступового розгортання структурованих даних, посилюючи ефект інтуїтивної інтеракції. У поєднанні з машинним навчанням каруселі адаптуються до унікальних потреб кожного користувача, використовуючи алгоритмічну сегментацію даних;

– інтерактивні модальні компоненти, знані як поп-апи, характеризуються високим ступенем інвазивності, проте їх функціональна спрямованість виправдана необхідністю акцентуації користувацької уваги на ключових аспектах. Синхронізація їх появи з поведінковими тригерами підсилює ефективність їх застосування. Модальні вікна, конструйовані за допомогою гештальт-принципів, забезпечують домінування необхідної інформації

в зоровому полі користувача. Комплекс додаткових анімаційних ефектів, як-от фазова розгортка або згасання, підвищує рівень естетичного сприйняття;

– дизайнні конструкти, що стимулюють користувацькі дії, виконують роль інтерактивних тригерів, які спрямовують увагу до виконання конкретних завдань. Їх архітектоніка базується на засадах кольорової психології та семіотичного моделювання, що забезпечує візуальну домінанту у структурі інтерфейсу. Колористична контрастність і текстуальний лаконізм, поєднані з високою швидкістю реакції системи, стимулюють процес прийняття рішень. Також застосовуються сенсорні зворотні сигнали, як-от вібрація або підсвічування, що посилюють інтерактивний ефект;

– тимчасові індикатори, що мають вигляд прогресивних шкал, інкорпорує дані про тривалість і статус відтворення, створюючи семантичний контекст для користувача. Конструкти цього типу забезпечують візуалізацію темпоральних параметрів, формуючи відчуття контролю над процесом перегляду. Їх дизайн, часто заснований на принципах мінімалізму, одночасно передбачає високу точність і функціональність. Система інтеграції з глобальними хмарними сховищами дозволяє синхронізувати прогрес між різними платформами.

– модулі сегментації даних забезпечують швидкий доступ до контенту через ієрархічну класифікацію, використовуючи методи фасетного фільтрування. Такі алгоритмічні механізми дозволяють урахувати численні змінні, серед яких жанрові атрибути, хронологічні показники та демографічні вподобання. Висока адаптивність таких систем базується на інтеграції методів машинного навчання, які дозволяють динамічно підлаштовувати результати під потреби користувача;

– алгоритми передбачення пошукових запитів функціонують у симбіозі з обробленням природної мови, що дозволяє не лише зменшити час введення, а й підвищити точність результатів. Технології автодоповнення враховують семантичні патерни, релевантність запитів та контекстуальну кореляцію між ключовими словами. Системи цього типу використовують багатовимірні моделі векторизації тексту, щоб інтерпретувати й адаптувати результати до поведінкових особливостей користувача;

– технологічні модулі, що генерують рекомендації, базуються на комплексному аналізі поведінкових патернів, включаючи історію переглядів, оцінки та час взаємодії з платформою. Нейронні мережі, побудовані на принципах collaborative filtering, забезпечують багатовекторну сегментацію користувачів. Додатково використовується content-based filtering, що дозволяє аналізувати схожість між характеристиками контенту;

– механізм сегментації доступу через мультипрофільність забезпечує індивідуалізацію досвіду взаємодії для різних користувачів одного облікового запису. Кожен профіль акумулює дані про вподобання, перегляди та особисті налаштування, створюючи ізольоване середовище. Крім того, реалізуються функції батьківського контролю, які обмежують доступ до певних типів контенту залежно від вікових критеріїв;

– механізми управління налаштуваннями функціонують як центральний вузол для модифікації параметрів відтворення, включаючи вибір якості відео, субтитрів чи аудіодоріжок. Інтерфейс таких панелей орієнтований на швидкодію і мінімізацію кількості кроків для виконання завдання. Додатково впроваджуються спеціалізовані функції для людей з обмеженими можливостями, такі як аудіоописи чи висококонтрастний режим. Система організована відповідно до принципів адаптивного дизайну, що забезпечує її ефективність на різних пристроях;

– анімаційні конструкції, засновані на математичних моделях інерції, сприяють створенню візуального ефекту природності в разі зміни інтерфейсних станів. Їх використання орієнтоване на підвищення привабливості взаємодії, мінімізуючи при цьому відчуття механічності. Анімації переходів підвищують інтегративність елементів, формуючи відчуття безперервного середовища (Nee, 2021; Ong, et al., 2024).

Висновки. Дігитальна трансформація аудіовізуального дискурсу детермінує ренесанс інноваційних наративних модальностей, серед яких інтерактивні механізми постають інтегральним вектором еволюції кінематографічного та серіального сторітелінгу. Емпірична апробація таких технологій у медіаекосистемах Netflix, HBO Max, Amazon Prime Video, Hulu та Disney+ та споріднених платформ корелює

з тенденціями посткласичного медіаспоживання, що передбачає детронізацію монолітного авторського контролю на користь поліцентричного рецептивного конструкту. Ітеративна змінюваність сюжетної будови визначає зворотність оповідних структур, дозволяючи створювати багато варіантів розвитку подій. Гіпертекстуальність і нелінійність таких втручань у сюжетний простір породжують нові знакові механізми взаємодії між глядачем і медіатекстом, поєднуючи гейміфікаційні підходи та кінематографічну виразність.

Розуміння інтерактивності як способу оповіді зменшує пасивне споживання контенту, натомість створюючи різні варіанти занурення, де глядач стає активним учасником, здатним змінювати сюжет відповідно до своїх розумових особливостей. Зміна відносин між автором і глядачем в інтерактивних медіапродуктах демонструє перехід до відкритого тексту, що розглядається через ідеї постструктуралізму. Багатовекторна сюжетна структура в таких продуктах містить механізми зміни моделі, які перебудовують звичні художні й знакові коди та формують нові цінності аудіовізуального мистецтва. Трансмедійні можливості інтерактивного контенту поєднують традиційні жанри, вводячи різні способи сприйняття та сполучення інформації.

Інтерактивізація кінематографічного дискурсу детермінує реверсію усталених наративних констант, ініціюючи деструкцію монофабульної лінеарності та формуючи поліваріантні структури семіозису, що екстраполюють принципи гіпертекстуальності та гейміфікації на екранне висловлювання. У цій парадигмальній трансформації режисерська стратегія зазнає комплексної реорганізації, адже актуалізується необхідність симбіозу кінематографічної мисленнєвої оптики з алгоритмічними моделями адаптивного наративу. Сценарний дискурс постає у вигляді багатовимірних фабулярних констеляцій, які апіорі ускладнюють структурну когерентність тексту. Цифрові платформи мусять репрограмувати механізми контентної дистрибуції, зважаючи на динаміку користувацької рецепції та параметри варіативного рендерінгу, що дестабілізують традиційні моделі кінематографічної дії.

Розширення інтерактивних механізмів у кінематографічному контенті спричиняє

фундаментальну зміну в глядацькому досвіді, трансформуючи його з пасивного сприйняття в модель активної участі. Майбутнє кіно дедалі більше набуватиме рис відеоігор та інтерактивної драматургії, де сюжет розгалужується відповідно до вибору користувача. Такі зміни ведуть до зростання персоналізованих історій, в яких наратив підлаштовується під індивідуальні переваги та рішення глядача, що своєю чергою формує новий тип залучення та емоційного занурення.

Для творців контенту інтерактивний формат вимагає розроблення складніших сценаріїв із численними варіативними лініями, змушуючи адаптувати традиційні кінематографічні методи до алгоритмічних моделей оповіді. Відкриваються перспективи нових професій, як-от інтерактивні сценаристи та розробники адаптивного контенту. Водночас глядачам доведеться освоювати нові форми сприйняття, в яких відповідальність за розвиток сюжету частково лягає на них самих, що може змінити саму природу взаємодії з екранною реальністю.

Знаковим прикладом є серіал «Kaleidoscope» від Netflix, структура якого дозволяє переглядати епізоди в довільному порядку, створюючи унікальний наративний досвід для кожного глядача. Відмова від фіксованої лінійної послідовності змінює механіку сприйняття, оскільки кожен порядок епізодів формує відмінний акцент на мотиваціях персонажів, причинно-наслідкових зв'язках і загальній інтриговій конструкції. Така модель дезавує традиційні драматургічні канони та сприяє індивідуалізації перегляду, що є передвісником майбутнього кіно як адаптивного та нелінійного мистецького явища.

Інтерактивність у кінематографі знаменує перехід до нової парадигми, що перетворює традиційну модель оповіді на нелінійну, варіативну систему, де глядач стає співучасником творення сюжету. Така трансформація породжує низку викликів для ключових учасників індустрії. Режисери змушені переглядати роль візуальної мови та монтажної структури, адже класична режисерська логіка, побудована на послідовному розвитку кадрів, стикається з необхідністю створення багаторівневої, адаптивної постановки. Виникає потреба у виробленні нових принципів ритму та темпоритму, здатних зберігати цілісність враження в разі зміни сюжетних ліній.

Сценаристи опиняються перед завданням розроблення поліфонічних сценарних структур, де кожен вибір глядача повинен мати драматичну значущість і не порушувати загальну когерентність наративу. Такий підхід вимагає глибшого опрацювання логіки персонажів, передбачення можливих сюжетних відгалужень та інтеграції механізмів, що підтримують рівновагу між варіативністю та авторською інтенцією.

Стрімінгові платформи стикаються з необхідністю технічної оптимізації системи інтерактивного контенту, розширення обчислювальних потужностей та створення нових інтерфейсів для безшовної взаємодії з користувачем. Також зростає значущість алгоритмічних моделей

персоналізації, що впливають на запропоновані варіанти розвитку подій залежно від уподобань конкретного глядача. Усе це вказує на зміну не лише виробничих процесів, а й самого способу існування кіно як мистецтва, що поступово виходить за межі лінійного наративу і наближається до гібридних форм медійного досвіду.

Спільна взаємодія аудиторії з оповідним простором не дозволяє зводити інтерактивний сторітелінг до простої лінійної схеми, натомість створюючи діалог між творцем, технологією та глядачем. Виникнення таких форм комунікації потребує постійного оновлення медіа відповідно до змін у суспільстві, що призводить до втрати абсолютного авторського контролю та демократизації аудіовізуального простору.

Список використаних джерел:

- Бінковська, А., & Дудник, О. (2024). Аналіз мультимедійних технологій в сучасному житті. *Матеріали конференцій МЦНД*, 27.09.2024; Суми, Україна, 146–152.
- Васильківський, А. О. (2024). Концертне виконавство як феномен культури: комунікативний аспект. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2, 28–32.
- Галишич, Р. Я. (2024). Впровадження інтерактивних елементів у рекламній інфографіці. *Український мистецтвознавчий дискурс*, 3, 28–33.
- Гондюл, О. (2024). Ігрові технології у світових медіа як інструмент дизайну вражень. *Інтегровані комунікації*, 1(17), 152–160.
- Interactive Elements in Streaming Services: A Statistical Analysis. (2025). Statista. URL: <https://www.statista.com/search/?q=Netflix%2C+HBO+Max%2C+Amazon+Prime+Video%2C+Hulu+ta+Disney%2B+&p=1>
- Langa, S. F., et al. (2021). Toward hyper-realistic and interactive social VR experiences in live TV scenarios. *IEEE Transactions on Broadcasting*, 68(1), 13–32.
- Likarchuk, N., Velychko, Z., Andrieieva, O., Lenda, R., & Vusyk, H. (2023). Manipulation as an element of the political process in social networks. *Cuestiones Políticas*, 41(76), 769–779.
- Nee, R. C. (2021). Wild, stressful, or stupid: Que es Bandersnatch? Exploring user outcomes of Netflix's interactive Black Mirror episode. *Convergence*, 27(5), 1488–1506.
- Ong, A. K. S., et al. (2024). Evaluation of consumer usage behavior for interactive entertainment: A Netflix case study. *Entertainment Computing*, 49. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1875952123000824>
- Pulukadang, M. T. S., Tumbuan, W. J. F. A., & Tielung, M. V. J. (2024). Distraction or enhancement? Analyzing Netflix user engagement in Black Mirror: Bandersnatch interactive narrative movie. *Jurnal EMBA: Jurnal Riset Ekonomi, Manajemen, Bisnis dan Akuntansi*, 12(3), 1226–1237.

References:

- Binkovska, A., & Dudnyk, O. (2024). Analiz multymediinykh tekhnolohii v suchasnomu zhytti [Analysis of multimedia technologies in modern life]. *Materialy konferentsii MTSND*, 27.09.2024; Sumy, Ukraina, 146–152. [in Ukrainian].
- Vasylkivskiy, A. O. (2024). Kontsertne vykonavstvo yak fenomen kultury: komunikatyvnyi aspekt [Concert performance as a cultural phenomenon: A communicative aspect]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, 2, 28–32. [in Ukrainian].
- Halyshych, R. Ya. (2024). Vprovadzhennia interaktyvnykh elementiv u reklamniy infografitsi [Implementation of interactive elements in advertising infographics]. *Ukrainskyi mystetstvovnavchyi dyskurs*, 3, 28–33. [in Ukrainian].
- Hondiul, O. (2024). Ihrovi tekhnolohii u svitovykh media yak instrument dyzainu vrazhen [Game technologies in global media as a tool for experience design]. *Intehrovani komunikatsii*, 1(17), 152–160. [in Ukrainian].
- Interactive Elements in Streaming Services: A Statistical Analysis. (2025). Statista. Retrieved from: <https://www.statista.com/search/?q=Netflix%2C+HBO+Max%2C+Amazon+Prime+Video%2C+Hulu+ta+Disney%2B+&p=1>
- Langa, S. F., et al. (2021). Toward hyper-realistic and interactive social VR experiences in live TV scenarios. *IEEE Transactions on Broadcasting*, 68(1), 13–32.

Likarchuk, N., Velychko, Z., Andrieieva, O., Lenda, R., & Vusyk, H. (2023). Manipulation as an element of the political process in social networks. *Cuestiones Políticas*, 41(76), 769–779.

Nee, R. C. (2021). Wild, stressful, or stupid: Que es Bandersnatch? Exploring user outcomes of Netflix's interactive Black Mirror episode. *Convergence*, 27(5), 1488–1506.

Ong, A. K. S., et al. (2024). Evaluation of consumer usage behavior for interactive entertainment: A Netflix case study. *Entertainment Computing*, 49. Retrieved from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1875952123000824>

Pulukadang, M. T. S., Tumbuan, W. J. F. A., & Tielung, M. V. J. (2024). Distraction or enhancement? Analyzing Netflix user engagement in Black Mirror: Bandersnatch interactive narrative movie. *Jurnal EMBA: Jurnal Riset Ekonomi, Manajemen, Bisnis dan Akuntansi*, 12(3), 1226–1237.

Тимофєєва Катерина Олександрівна,
*доктор філософії зі спеціальності 029 – «Інформаційна,
бібліотечна та архівна справа»
Київського національного університету культури і мистецтв
orcid.org/0000-0002-6996-0566
voix@ukr.net*

ПИСЬМЕННИЦЬКИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ В ГУМАНІТАРИСТИЦІ

Стаття присвячена висвітленню значення епістолярного доробку письменників у світлі сучасної гуманітаристики. Насамперед варто наголосити на винятковому значенні епістолярного масиву документів для вивчення життєпису і творчості непересічних особистостей, якими є художники слова. Лист повністю вивільняється від риторичних умовностей, орієнтує автора на вільне самовираження, відображаючи особливості його світогляду. Це дає змогу по-новому, з урахуванням психологічних і соціологічних аспектів розкрити духовний світ митця.

У статті проаналізовано низку авторитетних джерел, що окреслюють актуальність зазначеної проблематики і розглядають письменницьку епістолу з позиції жанрового феномену.

Оскільки головна роль листа полягає у передачі інформації, яка спрямована від адресанта до адресата. То головна увага прикута саме до учасників комунікаційного процесу, а саме: адресанта – автора листа, учасника акту комунікації, який відправляє чи скеровує кореспонденцію (інформацію) і адресата – отримувача кореспонденції, учасник акту комунікації, до якого спрямована кореспонденція (інформація).

У підсумку констатовано, що епістолі притаманна поліфонічність і лист є не лише історичним, архівним джерелом, а й цінним унікальним надбанням культурної спадщини, особливо, коли це стосується саме письменницької кореспонденції. Вивчення письменницького епістолярію базується на фактографічному аспекті, оскільки сучасні дослідники використовують листи здебільшого як додатковий біографічний матеріал на рівні з документами, статтями, щоденниками, спогадами, що висвітлюють певний культурно-історичний пласт.

Ключові слова: лист, епістола, адресант, адресат, комунікаційний процес, епістолярний жанр, письменницький епістолярій, гуманітаристика, епістолярна спадщина, інформаційний ресурс.

Timofieieva Kateryna,
*Doctor of Philosophy in Specialty 029 – “Information,
Library and Archives”
Kyiv National University of Culture and Arts
orcid.org/0000-0002-6996-0566
voix@ukr.net*

WRITERS' EPISTOLARY AS AN OBJECT OF RESEARCH IN THE HUMANITIES

The article is devoted to highlighting the significance of the epistolary works of writers in the light of modern humanities. First of all, it is worth emphasizing the exceptional significance of the epistolary mass of documents for studying the biographies and works of extraordinary personalities, such as artists of the word. The letter is completely freed from rhetorical conventions, orienting the author towards free self-expression, reflecting the peculiarities of his worldview. This allows us to reveal the spiritual world of the artist in a new way, taking into account psychological and sociological aspects.

The article analyzes a number of authoritative sources that outline the relevance of the mentioned issues and consider the writer's epistle from the perspective of a genre phenomenon.

Since the main role of a letter is to transmit information that is sent from the addressee to the addressee, the main attention is focused on the participants in the communication process, namely: the addressee - the author of the letter, a participant in the act of communication who sends or directs correspondence (information),

and the addressee – the recipient of correspondence, a participant in the act of communication to whom the correspondence (information) is sent.

As a result, it was stated that the epistle is inherently polyphonic and the letter is not only a historical, archival source, but also a valuable unique asset of cultural heritage, especially when it concerns writer's correspondence.

The study of a writer's epistolary work is based on the factual aspect, since modern researchers use letters mostly as additional biographical material on a par with documents, articles, diaries, and memoirs that illuminate a certain cultural and historical layer.

Key words: letter, epistola, addressee, addressee, communication process, epistolary genre, writer's epistolary, humanities, epistolary heritage, information resource.

Вступ. Лист насправді є своєрідним діалогом, із якого проглядаються людські взаємини. Ще античні автори та епістолографи Середньовіччя усвідомлювали зв'язок між кореспондентськими парами, як бесіду, діалог і взаємозгодженість послань. Епістолярій залишається формою спілкування і до сьогодні. При цьому ускладнюється його структура, дещо змінюється характер діалогізму. У наш час маємо електронну пошту, смс-повідомлення тощо. Варто зауважити, що здавна люди звернули увагу на листи як засіб спілкування й навіть виробили відповідно до кожного історичного періоду, країни, національних традицій чітко відпрацьовані формули, прийнятні для зрозумілого висловлювання думок, передачі вражень.

З глибини віків дійшла концепція епістолярного стилю філософської школи Арістотеля. Просторова відчуженість кореспондентів не заважала спілкуванню єгиптян, грецьких цивілізацій та й узагалі людям у всіх країнах на всіх континентах.

Попри певні позитивні зрушення в галузі епістолографії, мусимо визнати, що протягом останніх десятиріч наукові концепції стосовно вивчення епістолярію лишилися незмінними. Переважна більшість дослідників у цій галузі, серед них В. Дудко, В. Кузьменко, Г. Мазоха, В. Пустовіт, відзначають, що лист поліфункціональний. І незважаючи на те, що останнім часом в українській гуманітаристиці значно посилюється увага до письменницького листування (передусім, це праці Ю. Шереха, В. Святотця, Ж. Ляхової, М. Назарука, Л. Вашків, М. Коцюбинської), залишається гостра необхідність введення епістолярних діалогів українських митців у науковий обіг для ґрунтовного прочитання та коментування в соціокультурному просторі суспільства.

Виклад основного матеріалу. Головна роль листа полягає у передачі інформації, яка спрямована від адресанта до адресата. А основне

призначення листа – проінформувати про якусь певну подію, або висловити свої почуття адресату, або поєднати те й інше. Коло питань, подій, про які йдеться в кореспонденції, може бути широким і вузьким, дуже важливим і менш значним. Усе це залежить від багатьох факторів: літературного таланту адресанта, його суспільного становища, а також від адресата (Мазоха, 2006, с. 90).

Вивчення епістолярного жанру розпочинається майже водночас із його зародженням. Перші спогади про листи зустрічаються в епосі («Іліада») та в істориків (Геродота). За цей тривалий період з'являються дослідження, в яких аналізується епістолярій античної епохи, стародавніх єгиптян, римлян. Предмет зацікавлення – комерційні кореспонденції, фіктивні епістоли, публіцистичні листи. Науковому аналізу піддаються кореспонденції Середньовіччя та епохи Відродження, в центрі уваги дослідників – листування романтиків, зокрема їхнє ставлення до традиційної епістолярної культури.

Українська епістолярна традиція формувалася не без впливу кращих надбань європейського листування. У Київській Русі, зокрема, на означення листа вживався термін «грамота». Першими пам'ятками листування в Україні вважають берестяні грамоти, які було знайдено наприкінці XX ст. на Львівщині, а їх авторами були представники різних соціальних груп. Хронологічно українські берестяні грамоти належать до XIV–XV ст., хоча, на превеликий жаль, їх збереглося дуже мало. А таке явище як відкритий лист сягає своїм корінням у сиву давнину – до «Повчання Володимира Мономаха» та «Слова до князів» невідомого автора. Зразки приватного спілкування українців «на відстані», що збереглися до нашого часу, датуються XVIII ст., зокрема, маємо листи Мазепи до Мотрі Кочубей, хоча, зрозуміло, що цей вид спілкування виник значно раніше.

Лист, з одного боку, є явищем життя, спонтанним виявом думки, людських почуттів і реакцій, звернений до конкретного адресата. З другого боку, з плином часу лист набуває іншого звучання, багатозначності, чинник суб'єктивності відходить на другий план, і лист починає самостійне життя, виступаючи свідком минулих подій, даючи можливість читачеві доторкнутися до історичної реальності, глибше усвідомити її, відчувати себе ніби співучасником тих подій. Поза часом, поза певним суспільством неможливо зрозуміти і осмислити лист (Мазоха, 2006, с. 92). Для того, щоб з'ясувати характер епістоли, її структуру, необхідно знати передовсім ті вимоги, які висуваються перед нею в той чи інший суспільний період.

Епістолярні джерела часто інформують про враження, яке справили на автора події, передані в його інтерпретації, про вплив на авторів та адресатів літературних творів (оцінка їх), матеріалів публіцистики, філософії, наукових відкриттів, виставок живопису тощо. Тож фактичні матеріали з листів дають змогу зробити висновки про інтереси суспільних груп, різних верств населення, окремих видатних осіб.

Сьогодні найбільшої ваги набуває просографічна інформація (дані про світогляд, характер, душевний та фізичний стан у певні часові проміжки, біографічні дані, творчі плани та їх реалізація і таке інше), якої в такому обсязі не містять інші види джерел, окрім епістол. Просопографія розширює, поглиблює біографічний матеріал шляхом урахування людського й особистого в історії. Нова наука додала колективним біографічним дослідженням груп осіб, об'єднаних за певною ознакою – родиною, професійною, соціальною, політичною, етнічною, так би мовити, людяності, показала їх живими образами історії. Листи у цьому випадку виконують важливу місію, бо дають феноменальну інформацію: особа розкриває своє «я» так багатогранно, як цього не зробить інше джерело.

Потребує роз'яснення термін епістолографія. Епістолографія (епістологія) як наука перебуває на стадії наукового визначення своїх функцій, типів та видів листів. І. Войцехівська та В. Ляхоцький розмежовують ці терміни таким чином: «епістолографію» доцільно використовувати «для визначення листування, епістолярної спадщини, епістолярної літератури, листів,

послань тощо, «епістологію» – «для визначення дисциплін, що вивчає окремий вид джерела – листи, відповідає дефініціям інших спеціальних дисциплін – вексилологія, філігранологія, берестологія, геортологія тощо (Войцехівська & Ляхоцький, 1998). Проте І. Забіяка (2002) зауважує, що з цих міркувань важко зрозуміти значення термінів таких спеціальних історичних дисциплін, як археографія, історіографія. Тому дослідник надає однакового значення цим обома термінам. В. Кузьменко розглядає епістолографію як «галузь сучасного літературознавства та історіографії, яка вивчає найважливіші особливості змісту і форми кореспонденцій письменників, історичних осіб, видатних діячів різних епох, специфіку листування приватного характеру, що в кращих своїх зразках має історико-культурне значення» (Кузьменко, 2009).

В одних випадках листування зараховують до «типу джерел особистого походження», а службове, дипломатичне, комерційне – до діловодства (Балабушевич & Березовский, Боряк, 1992, с. 30), в інших – як джерело для створення наукової біографії особи, де листам відводиться роль документа історичного, біографічного і творчого характеру, цим самим ставлячи їх в один ряд із документами, щоденниками, спогадами, не беручи до уваги їхньої специфічності (Шерех, 1993), яка полягає в тому, що певній категорії листів властива поетика (діалогічність, поліфонізм, композиційна розкутість, стильові особливості тощо).

Стислу і влучну оцінку епістолярію дав П. Попов: «Листи – частина життя людини, а листи, писані в літературних, мистецьких, наукових справах, це – частина літератури, мистецтва, науки. За своїм джерельно-документальним значенням листи близькі до мемуарів, записок, але цінніші за них, бо хоча писані часто похапцем, та завжди в найтіснішому зв'язку з своїм часом, з живою дійсністю. Листи по суті – це саме життя, схоплене в момент його творення або по його гарячих слідах» (Попов, 1960, с. 5).

Оскільки лист письменника в переважній більшості є унікальним, неповторним документом, у якому спонтанно й невимушено зафіксовано риси характеристики людини і митця, відтак він має неперехідну суспільну й художню вартість. Такий пріоритетний підхід до листа письменника вперше в едиційній практиці

України і Росії реалізував видатний український письменник і культуролог, архівознавець П. Куліш, досліджуючи і публікуючи епістолярій М. Гоголя (Ляхова, 2008, с. 35).

Непересічне місце в історії української епістолографії належить І. Франкові. Як слушно зауважила А. Ільків, «вчений надавав письменницькій кореспонденції пріоритетного значення» (Ільків, 2016, с. 20). Саме тому письменник і вчений прагнув відшукати й опублікувати на шпальтах тогочасної галицької періодики максимально можливу кількість приватних листів українських митців і коментарів до них. І. Франко своїми науковими розробками по суті окреслив той напрямок, яким рухалась українська епістолографія у наступну добу. Йдеться, зокрема, про вивчення письменницького епістолярію у безпосередніх паралелях з художньою творчістю митців, про прагнення осмислити епістолярний образ адресанта, а надто про прискіпливу увагу до приватних кореспонденцій літературів.

Епістолярій письменників і творчих особистостей як унікальне, цінне інформаційне джерело можна розглядати у фокусі літературознавства, лінгвістики, історії, психології, етики й естетики, які взаємопов'язані між собою і мають міждисциплінарні зв'язки. Зазвичай, у науковій літературі виділяють п'ять функцій епістолярного тексту : комунікативну, інформативну, прагматичну, експресивну, фатичну. Листи письменників є прикладом реалізації одночасно кількох функцій. Переважно письменницька кореспонденція розпорошена по різних архівних установах чи зосереджена в приватних колекціях і тому це дуже перешкоджає науковій роботі з епістолярними джерелами, потребує систематизації, узагальнення та класифікації архівних рукописних матеріалів.

Окрему сторінку в історії української епістолографії дослідники пов'язують із ім'ям Ю. Шереха. Його передмова «Кулішеві листи і Куліш у листах» до «Вибраних листів Пантелеймона Куліша, українською мовою писаних» (Нью-Йорк-Торонто, 1984) досі не втратила своєї актуальності. У студії розлого осмислена тематична палітра епістолярію П. Куліша, визначена провідна проблематика. Науковець обґрунтовує той погляд на лист, який панує в сучасній науці про художнє письмо. На думку Ю. Шереха, лист – це літературний жанр,

особливо коли йдеться про лист письменника, з тією лише відмінністю, що адресований він до конкретної і знаної особи, образ якої «малює-адресант» завжди портретує у своїй кореспонденції (Шерех, 1984, с. 63).

Значним здобутком у вивченні приватних письменницьких кореспонденцій стала наукова праця В. Кузьменка, в якій уперше концептуально здійснено цілісний історико-літературний аналіз приватного листування українського письменства 20–50-х рр. ХХ ст. як специфічного явища. Започаткувавши новий підхід до розуміння жанрової концепції епістоли, автор монографії «Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х рр. ХХ ст.» розглядає епістолу як поліфонічне жанрове утворення, в якому поєднані ознаки історіографічного й літературного твору одночасно. Дослідником також розкрита роль листування в умовах політичної цензури, що негативно вплинуло на повноцінний розвиток української літературної критики та публіцистики. Серед жанрових різновидів листа автор монографії вирізняє епістолярні статті, епістолярні памфлети, відкриті листи. Науковець вважає, що відкритий лист належить до жанру публіцистики, «в якому, через звернення однієї людини до іншої порушуються у гострій, відверто-особистій високоемоційній формі важливі соціальні проблеми, що мають широке суспільне значення» (Кузьменко, 2016, с. 12).

Цікаву жанрову типологію епістолярію запропонувала Л. Курило : дружній лист, інтимний, офіційний, діловий, побутовий, відкритий лист, лист-заява, лист-звернення, лист-привітання (Курило, 2006).

Дослідниця Ю. Бондар звернула увагу на колосальне тематичне багатство Кулішевих епістол та жанрову модифікацію його листів (листи-спогади, листи-інструкції, листи-звіти, листи-списки, листи-прохання, листи-протекції, листи-розрахунки).

Автор монографії «Епістолярна спадщина Василя Горленка» І. Забіяка зауважив, що листи значною мірою наближаються до щоденникових записів, вони дуже близькі до мемуарів, але є й відмінність між ними : мемуари пишуться поступово, з часом можуть змінюватися й зазвичай призначаються нащадкам. Листи ж мають сучасний інтерес і тому пишуться під хвилиним враженням (Забіяка, 2002).

Український літературознавець О. Галич вважає, що «найпростішою жанровою формою сучасної мемуаристики є лист» і разом з дослідниками-однодумцями В. Назарцем та Є. Васильєвим зараховує лист до проміжних родожанрових утворень (Галич & Назарець, Васильєв, 2001).

Сучасна науковиця В. Пустовіт наголошує, що лист – дуже цікавий жанр, який «репрезентує сторінки життя як адресата, так і андресанта», «дає змогу краще пізнати епоху, умови життя людини, є важливим культурологічним документом нації» (Пустовіт, 2019, с. 89). Отже, лист, на думку дослідниці, не можна розглядати окремо від творчості письменника, бо він є водночас і літературою, і творчістю. Лист письменника – це документ часу і ключ до простеження становлення його творчої концепції.

У поєднанні з літературознавчим, лист розглядають також із лінгвістичного аспекту М. Чемерисов, С. Антоненко, С. Ганжа, В. Ткачівський.

У низці наукових студій висвітлюється мовна специфіка епістолярію. Насамперед варто відзначити праці С. Богдан «Лист як особливий вид комунікативної діяльності» (1977, с. 39), Л. Лушпинської «Проблеми нормалізації української літературної мови в епістолярії другої половини XIX ст. – початку XX ст.» (2000), О. Пазинич «Функціонально-структурні особливості текстів дипломатичного листування» (2001), О. Ветрова «Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників XX ст.» (2004), Н. Павлин «Типологія дискурсивних одиниць в українському епістолярному мовленні» (2005), Л. Поповича «Епістолярний дискурс української та сербської мови» (2000) тощо.

Індивідуальний стиль епістолярної спадщини письменників досліджував М. Чемерисов (1960), порівнюючи лексику листів Т. Шевченка з лексикою його художніх творів.

Здійснивши стилістичний аналіз німецькомовних епістолярних текстів І. Франка, В. Ткачівський прийшов до висновку, що поет бездоганно володів німецькою мовою (1993).

Уперше в українській гуманітаристиці С. Ганжою було досліджено фразеологізми мови письменницької кореспонденції – Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін. (2017).

Естетично-психологічний аспект у вивченні епістолярного масиву творчих особистостей застосовується на рівні з іншими попередніми науковими методами. На особливу увагу заслуговує твердження М. Коцюбинської про лист як автопортрет, оскільки саме епістоли «виявляють у чистому вигляді справжню суть людини, зокрема людини творчої – письменника, митця. Виявляють його уподобання, його святощі, не приховуючи відтінків, внутрішніх суперечностей, набагато повніше й автентичніше, ніж інші вияви літературно-публіцистичного висловлювання» (2001).

Психо-філософський аспект розгляду листа полягає в тому, що створюється ілюзія безпосереднього спілкування, доторку до живої людини, участі в реальних подіях (документальність, автентичність). Лист повністю вивільняється від риторичних умовностей, орієнтує автора на вільне самовираження, відображаючи особливості його світогляду.

Листування письменника становить науковий інтерес не лише як матеріал для вивчення біографії, а й як оригінальний чинник, у якому відображена вся багатогранність духовного життя письменника, індивідуальні особливості його мислення, стиль творчої особистості, ті чи інші художні, культурні та суспільні тенденції, до яких митець причетний. Листи майже усіх українських письменників XIX ст. містять відгомін усього, що хвилювало майстрів української писемності у їх творчому, приватному та громадському житті (Кузьменко, 2016, с. 109–110).

У науковій літературі існують два протилежні кути зору на потракування листа: М. Назарук основною ознакою листа вважає наявність у ньому передовсім почуття. «Коли воно в епістолі присутнє, тоді бачимо добре (свідомо чи несвідомо) скомпоновану художню річ, що збуджує у читача естетичну насолоду. У таких листах підкоряє теплість та щирість стосунків між кореспондентами» (1994, с. 5). Науковець розглядає лист не просто як вияв культури в широкому розумінні, а як предмет, що вимагає відповідного філологічного обрамлення, яке має естетичну цінність і виступає жанром літератури.

Для того, щоб дослідити характер і структуру листа, необхідно мати уявлення про ті вимоги, які висувала до листів теорія епістолярного стилю того чи іншого часу.

Свою пропозицію розглядати письменницьке листування не лише за змістом, тобто як інформаційний ресурс, а й систематизувати та класифікувати кореспонденцію вносять І. Войцехівська та В. Ляхоцький (1998). На думку дослідників, основою для класифікації може бути : а) соціальна приналежність автора і адресата (листи суспільної еліти, козацької старшини, дворянства, буржуазії, військових, інтелігенції, видатних осіб епохи – письменників, поетів, учених та ін.); б) взаємостосунки автора і адресата (листи колег, компаньйонів, родичів, знайомих, духовно близьких осіб); функціональна приналежність (ділові, традиційно-протокольні, співчутливі, вітальні, інтелектуально-емоційні); г) ступінь прив'язки листа до епістолярного етикету даної епохи або існуючого суспільного (державного ладу) (1998, с. 21). Однак наведена класифікація не вичерпує всього розмаїття типу листів.

Відомий текстолог В. Дудко започаткував новий підхід у вивченні письменницького епістолярію. Науковець розглядав лист не як творчу лабораторію письменника, а передусім як джерело історико-літературної інформації. Приватна кореспонденція, на думку вченого, не завжди має художній потенціал, у багатьох адресантів-письменників його заступає інформативна складова (1989).

Як стверджує Ж. Ляхова, публікацію епістолярної спадщини вважають сьогодні загальноновизнаним правилом, видання епістолярних текстів – настійною потребою науки. Лист в історії світової культури має своє незамінне і специфічне місце. Пояснити це можна передусім процесами формування національних культур, зокрема національних мов та культур. У пізніші часи лист набуває значення соціокультурологічного феномена, що в його відсвіті проступає проблема індивідуальності в історії культури. Отже, лист можна вважати водночас і своєрідним чинником еволюції національної свідомості (2006, с. 70).

Тривалий час епістолярні джерела вважалися лише допоміжними до основних (художніх текстів, біографічних відомостей, відгуків сучасників тощо). Проте за останні два десятиліття науковці дійшли висновку, що письменницький епістолярій може виступати як повновартісне мистецьке явище і самостійне

джерело інформації, причому інформації унікальної та неповторної.

Епістолярний масив документів як вагомий носій інформаційних ресурсів, що перебуває в архівосховищах, бібліотеках, музеях, приватних колекціях, потребує комплексного розгляду проблеми збирання, зберігання, наукової обробки, публікації та створення баз даних. Ті архівні джерела, що були заборонені через ідеологічні обставини та життєві лихоліття (війни, революції), сьогодні в переважній більшості стали доступними для широкого кола користувачів. І нині, за умов переходу до інформаційного суспільства, створюється нове розуміння архіву як суб'єкта інформаційних процесів. Основне завдання діяльності архівів таким чином полягає не лише в обліку та зберіганні архівних документів, але й в розповсюдженні ретроспективної, поточної інформації в просторі й часі. Архіви, постійно здійснюючи інформаційну діяльність з метою забезпечення суспільства ретроспективною інформацією, створюють і забезпечують умови для всебічного використання відомостей, що містяться в документах Національного архівного фонду (Боряк, 2013). Головною функцією архівної справи «як складової документно-інформаційної сфери життя суспільства є посередництво між утворювачами і споживачами ретроспективної документної інформації» (Боряк, 2002). А відтак, – основними процесами в архівній справі є фізичне збереження архівних документів, облік та забезпечення доступу (безпосереднього та інтелектуального) до них.

Приватна епістолярна спадщина українських письменників є духовним здобутком української культури та історії і належить до національної рукописної спадщини України. Перед архівною галуззю України постає питання належного збереження й реконструкції архівних і рукописних документів та її інформаційного представлення. Введення ретроспективних документів до соціального обігу є важливою проблемою, її вирішення залежить від багатьох чинників, а саме: створення уніфікованих класифікаційних систем документальної інформації, єдиних стандартів опису складу та змісту архівних і рукописних документів. Важливим чинником у дослідженні епістолярних надбань є джерелознавчий аспект, основа якого ґрунтується на створенні каталогів, картотек,

описів, реєстрів, списків, фондових, міжфондових, міжархівних та інших показників. Як зауважує Г. Боряк, немає жодного сумніву в тому, що інформаційна ємність документа історично необмежена, і кожний дослідник, виходячи зі своєї мети, буде вивчати джерела знову й знову. Але процес пошуку необхідних джерел можна суттєво прискорити, якщо спрямувати зусилля на пріоритетний розвиток науково-інформаційної галузі національних документальних ресурсів, на створення сучасних довідково-інформаційних систем, що відображали б документальний фонд України (Боряк, 1995). І таким чином це полегшило б пошук рукописних матеріалів у різних архівних фондах та сприяло б створенню загальної класифікації при опрацюванні епістолярних джерел видатних особистостей.

Основне завдання, що стоїть перед дослідниками епістолярних джерел, – це виявлення рівня інформаційного потенціалу та оцінка закладеної в ньому інформації. Тільки проведення комплексного конкретно-джерелознавчого аналізу, з урахуванням об'єктивної еволюції та суб'єктивної основи створення епістолярних текстів, можуть наблизити дослідника до наукового розуміння та оцінки потенціалу можливостей джерела.

Висновки. Отже, не можна однозначно стверджувати, що лист є лише історичним, архівним джерелом, лист – це ще й результат інтелектуальної та творчої праці адресанта, який живе і творить за законами краси, і за певних історичних умов. Письменницька епістола увібрала в себе всі складові стосовно визначення самого поняття «лист» (це стосується літературознавчого, лінгвістичного, історичного, культурологічного, естетико-психологічного, соціокомунікативного аспектів розгляду листа). Вивчення письменницького епістолярію базується на фактографічному аспекті (сучасні дослідники використовують листи здебільшого як додатковий біографічний матеріал на рівні з документами, статтями, щоденниками, спогадами, що висвітлюють певний культурно-історичний пласт). Це стосується й психологічних та естетичних особливостей, які притаманні епістолі, головне призначення якої полягає в інформаційно-комунікативному забезпеченні реципієнта. Залучаючи листи до наукового обігу, дослідники збагачують джерельну основу для вивчення біографії письменників та культурно-історичного проміжку часу і простору. Епістолярна спадщина українських митців – це неповторна й своєрідна інформація, яку неможливо отримати з інших архівних джерел.

Список використаних джерел:

- Антоненко, С. (2000). Структура писем А. С. Пушкина (лингвостилистика текста). Київ: Знання України. 154 с.
- Балабушевич, Т. & Березовский, И. Боряк, Е. (1992). Специальные исторические дисциплины: научное пособие. Киев. 324 с.
- Богдан, С. (1977). Лист як особливий вид комунікативної діяльності. *Проблемні питання синтаксису*. Чернівці: ЧДУ. С. 157–163.
- Бондар, Ю. (2014). Листування Пантелеймона Куліша: тематичні аспекти та жанрово-стильові особливості. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. No IV. С. 258–272.
- Боряк, Г. (2013). До питання про стан і перспективи розвитку мережевих інформаційних ресурсів соціогуманітарних наук. *Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Електронні інформаційні ресурси. Збірка наукових праць*. No 21. С. 9–25.
- Боряк, Г. (2002). Електронні архівні публікації в Інтернеті : проблеми репрезентації інформаційних ресурсів. *Архіви України*. No 4–6. С. 141–169.
- Боряк, Г. (1995). Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археоргафічна україніка». Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. Київ. 347 с.
- Вашків, Л. (1998). Епістолярна літературна критика: становлення, функції, в літературному процесі. Тернопіль: Поліграфіст. 135 с.
- Ветров, О. (2004). Семантика і її функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників XIX ст. (Дис. канд. філол. наук). Донецький національний університет. Донецьк. 176 с.
- Войцехівська, І. & Ляхощкий, В. (1998). Короткий історичний нарис. Київ. 54 с.
- Галич, О. & Назарець, В. Васильєв, Є. (2001). Теорія літератури: підручник. Київ: Либідь, 488 с.
- Ганжа, С. (2017). Функційно-стилістичне спрямування у вивченні фразеологізмів сучасної української мови. *Український смисл*. No 2017. С. 190–199.

- Ільків, А. (2016). Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX – початку XX ст. Дис. ... на здобуття наук. ступеня д. філол. наук: 10.01.01. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ. 410 с.
- Дудко, В. (2009). Куліш і Тургенєв. *Пантелеймон Куліш: Письменник, філософ, громадянин. Хроніка-2000*. No 78. С. 431–458.
- Дудко, В. (1997). Стаття Пантелеймона Купіша «Полякам об українцях» у контексті полемік «Основи» з національної проблематики. *Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи: (Матеріали «круглого столу». Київ, 20–22 грудня 1996 р.). Київ: Дослідницький цент історії української преси, Фонд «Відродження». С. 64–68.*
- Дудко, В. (1989). Епістолярное наследие украинских писателей-реалистов конца XIX – начала XX века в контексте украинско-русских взаимосвязей: автореф. дисс. на соискание науч. степ. канд. філол. наук: 10.01.01. Институт зарубежной литературы им. А. М. Горького, Москва, 18 с.
- Забіяка, І. (2002). Епістолярна спадщина Василя Горленка. Київ: ВПЦ «Київський університет». 247 с.
- Коцюбинська, М. (2001). Зафіксоване і нетлінне: Роздуми про епістолярну творчість. Київ: Дух і Літера; Харків, 293 с.
- Коцюбинська, М. (2009). Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. Київ: Дух і література, 582 с.
- Кузьменко, В. (2009). Епістолярна література, Епістолярій. *Енциклопедія Сучасної України*. НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-17943> (дата звернення: 15.12. 2024).
- Кузьменко, В. (1999). Захист перед захистом. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х рр. XX ст. *Слово і час*. No 2. С. 57–59.
- Кузьменко, В. (2016). Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х рр. XX ст. Київ: Альфа-М, 352 с.
- Кузьменко, В. (2018). У всесвіті слова: літературно-критичні студії. Київ: Друге дихання. 684 с.
- Курило, Л. (2006). Епістолярій Олеса Гончарука і творча індивідуальність письменника: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01. Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Луганськ. 20 с.
- Лушпинська, Л. (2000). Проблеми нормалізації української літературної мови в епістолярії другої половини XIX – початку XX століття: Дис.. канд. філол. наук: 10.02.01. Тернопільський педагогічний інститут. Тернопіль, 180 с.
- Ляхова, Ж. (2008). Епістолярій Миколи Гоголя як художнє саморозкриття особистості в дослідженнях П. Куліша. *Література та культура Полісся*. No 35. С. 35–64.
479. Ляхова, Ж. (1984). За рядками листів Тараса Шевченка. Київ: Дніпро, 134 с.
- Ляхова, Ж. (2006). Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини. *Слово і час*. No 6, С. 70–82.
483. Ляхова, Ж. (2001). Український лист Миколи Гоголя. *Слово і час*. No 12. С. 237–251.
- Мазоха, Г. (2005). Епістолярна спадщина і парадигми наукового дослідження. *ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка*. No 24. С. 88–92.
- Мазоха, Г. (2006). Український письменницький епістолярій другої половини XX століття: жанрово-стильові модифікації. Київ: Міленіум, 344 с.
- Назарук, М. (1994). Українська епістолярна проза кінця XVI – початку XVII ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01. НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 192 с.
- Павлин, Н. (2005). Типологія дискурсивних одиниць в українському епістолярному умовленні: Дис...канд. філол. наук: 10.02.01. Бердянський державний педагогічний університет. Бердянськ, 229 с.
- Пазинич, О. (2001). Функціонально-структурні особливості текстів дипломатичного листування: Дис.. канд. філол. наук: 10.02.15. НАНУ Інституту української мови. Київ, 191 с.
- Попов, П. (1960). Невідомі листи Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Київ, 1960. 52 с.
- Поповић, Л. (2000). Епістолярни дискурс украјинског српскојезика. Белград: Филолошка факултет у Белграду. 305 с.
- Пустовіт, В. (2008). Проблеми націєтворення в мемуарному дискурсі вітчизняних письменників XIX століття. Луганськ : Знання. 284 с.
- Пустовіт, В. (2019). Український письменницький епістолярій XIX ст. : відображення перебігу літературного процесу. Харків: Видавництво Іванченка І. С. 329 с.
- Святовець, В. (1981). Епістолярна спадщина Лесі Українки. Київ: Вища школа. 184 с.
- Ткачівський, В. (1993). Німецькомовна спадщина І. Франка та її домінантні риси. *Матеріали Другого Міжнародного конгресу україністів*. Львів, 1993. 22–28 серпня. С. 313–314.

Чемерисов, М. (1960). Термінологічна лексика в поезіях Т.Г. Шевченка. *Доповіді та повідомлення на конференції, присвяченій підсумкам наук.-досл. роботи за 1959 р.* Запоріжжя. С. 44–47.

Шерех, Ю. (1984). Кулішеві листи і Куліш у листах. *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані*. Нью-Йорк-Торонто. С. 48–96.

Шерех, Ю. (1993). Третя сторожа: література, мистецтво, ідеологія. Київ, “Дніпро”. 590 с.

References:

Antonenko, S. (2000). Struktura pysem A. S. Pushkina (lynhvostylstyka teksta) [The structure of A. S. Pushkin's letters (linguostylistics of the text)]. Kyiv: Znannia Ukrainy. Pp. 154 [in Ukrainian].

Balabushevich, T. & Berezovskij, I. Boryak, E. (1992). Specialnye istoricheskie discipliny: nauchnoe posobie [Special historical disciplines: scientific manual]. Kyiv. Pp. 324 [in Ukrainian].

Bohdan, S. (1977). Lyst yak osoblyvyi vyd komunikatyvnoi diialnosti [Letter as a special type of communicative activity]. *Problematic syntax issues*. Chernivtsi: ChDU, pp. 157–163 [in Ukrainian].

Bondar, Yu. (2014). Lystuvannia Panteleimona Kulisha: tematychni aspekty ta zhanrovo-stylovi osoblyvosti [The correspondence of Panteleimon Kulish: thematic aspects and genre and stylistic features]. Scientific notes of Berdyansk State Pedagogical University, Vol. IV, pp. 258–272 [in Ukrainian].

Boriak, H. (2013). Do pytannia pro stan i perspektyvy rozvytku merezhevykh informatsiinykh resursiv sotsiohumanitarnykh nauk [On the question of the state and prospects for the development of network information resources of socio-humanitarian sciences.]. *Special historical disciplines: issues of theory and methodology. Electronic information resources. Collection of scientific works*, Vol, 21, pp. 9–25 [in Ukrainian].

Boriak, H. (2002). Elektronni arkhivni publikatsii v Interneti : problemy reprezentatsii informatsiinykh resursiv [Electronic archival publications on the Internet: problems of representing information resources]. *Archives of Ukraine*, Vol. 4–6, pp. 141–169 [in Ukrainian].

Boriak, H. (1995). Natsionalna arkhivna spadshchyna Ukrainy ta derzhavnyi reistr «Arkheorhafichna ukrainika». Arkhivni dokumentalni resursy ta naukoivo-informatsiini systemy [National Archival Heritage of Ukraine and the State Register "Archaeographic Ukrainians". Archival Documentary Resources and Scientific Information Systems]. Kyiv, Pp. 347 [in Ukrainian].

Vashkiv, L. (1998). Epistoliarna literaturna krytyka: stanovlennia, funktsii, v literaturnomu protsesi [Epistolary literary criticism: formation, functions, in the literary process]. Ternopil: Polihrafist, Pp. 135 [in Ukrainian].

Vietrov, O. (2004). Semantyka i yii funktsionalno-komunikatyvnyi aspekt etyketnykh odynts v epistoliarnii spadshchyni ukrainskykh pysmennykh XIX st. (Dys. kand. filol. Nauk) [Semantics and its functional-communicative aspect of etiquette units in the epistolary heritage of Ukrainian writers of the 19th century]. Donetskyyi natsionalnyi universytet. Donetsk. [in Ukrainian].

Voitsekhivska, I. & Liakhotskyi, V. (1998). Korotkyi istorychnyi narys [Brief historical sketch]. Kyiv, Pp. 54 [in Ukrainian].

Halych, O. & Nazarets, V. Vasyliiev, Ye. (2001). Teoriia literatury: pidruchnyk [Literary Theory: Textbook]. Kyiv: Lybid, Pp. 488 [in Ukrainian].

Hanzha, S. (2017). Funktsiino-stylistychnye spriamuvannia u vyvchenni frazeolohizmiv suchasnoi ukrainskoi movy [Functional-stylistic direction in the study of phraseological units of the modern Ukrainian language]. *Ukrainian meaning*, Vol. 2017, Pp. 190–199 [in Ukrainian].

Ilkiv, A. (2016). Intymnyi dyskurs pysmennytskoho epistoliariiu druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. (Dys. na zdobuttia nauk. stupenia d. filol. Nauk.) [Intimate discourse of the writer's epistolary of the second half of the 19th – early 20th centuries]. Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Dudko, V. (2009). Kulish i Turhenyev [Kulish and Turgenev]. *Panteleimon Kulish: Writer, Philosopher, Citizen. Khronika-2000*, Vol. 78, Pp. 431–458 [in Ukrainian].

Dudko, V. (1997). Stattiya Panteleymona Kupisha «Polyakam ob ukraintsakh» u konteksti polemik «Osnovy» z natsionalnoyi problematyky [Panteleimon Kupish's article "To the Poles about Ukrainians" in the context of the "Osnova" polemics on national issues]. *National Idea and National Identity in the Mass Media: Assimilation or Integration into Multinational Societies of Central and Eastern Europe*. Kyiv: Doslidnytskyi tsent istoriyi ukraïnskoyi presy, Fond «Vidrodzhennya», Pp. 64–68 [in Ukrainian].

Dudko, V. (1989). Epistoliarnoe nasledie ukrainskykh pisateley-realistov kontsa XIX – nachala XX veka v kontekste ukrainsko-russkikh vzaimosvyazey [Epistolary heritage of Ukrainian realist writers of the late 19th – early 20th centuries in the context of Ukrainian-Russian relatio]. Avtoref. diss. na soiskanie nauch. step. kand. filol. nauk: Institut zarubejnoj literatury im. A. M. Gorkogo, Moskva [in Ukrainian].

- Zabiyaka, I. (2002). Epistolyarna spadshchyna Vasylya Horlenka [The epistolary legacy of Vasyl Horlenko]. Kyiv: VPTs «Kyivskyy universytet», pp. 247 [in Ukrainian].
- Kotsyubynska, M. (2001). Zafiksovane i netlinne: Rozdumy pro epistolyarnu tvorchist [Fixed and imperishable: Reflections on epistolary creativity]. Kyiv: Dukh i Litera; Kharkiv, pp. 293 [in Ukrainian].
- Kotsyubynska, M. (2009). Lysty i lyudy. Rozdumy pro epistolyarnu tvorchist [Letters and People. Reflections on Epistolary Creativity]. Kyiv: Dukh i literatura, pp. 582 [in Ukrainian].
- Kuzmenko, V. (2009). Epistolyarna literatura, Epistolyariy [Epistolary literature, Epistolary]. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny. NAN Ukrayiny, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrayiny. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-17943>
- Kuzmenko, V. (1999). Zakhyst pered zakhystom. Pysmennytskyy epistolyariy v ukrayinskomu literaturnomu protsesi 20–50-kh rr. XX st. [Defense before defense. Writers' epistolary in the Ukrainian literary process of the 1920s–1950s.]. *Slovo i chas*, Vol. 2., Pp. 57–59 [in Ukrainian].
- Kuzmenko, V. (2016). Pysmennytskyy epistolyariy v ukrayinskomu literaturnomu protsesi 20–50-kh rr. XX st. [Writer's epistolary in the Ukrainian literary process of the 1920s–1950s.]. Kyiv: Alfa-M, pp. 352 [in Ukrainian].
- Kuzmenko, V. (2018). U vsesviti slova: literaturno-krytychni studiyi [In the universe of words: literary and critical studies]. Kyiv: Druhe dykhan'ya, pp. 684 [in Ukrainian].
- Kurylo, L. (2006). Epistolyariy Olesya Honcharuka i tvorcha individualnist pysmennyka [Oles Honcharuk's Epistolary and the Writer's Creative Individuality]. Avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk: spets. Luhanskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Luhansk [in Ukrainian].
- Lushpynska, L. (2000). Problemy normalizatsiyi ukrayinskoyi literaturnoyi movy v epistolyariyi druhoyi polovyny XIX – pochatku XX stolittya [Problems of normalization of the Ukrainian literary language in epistolary literature of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Dys.. kand. filol. nauk : 10.02.01. Ternopil'skyy pedahohichnyy instytut. Ternopil [in Ukrainian].
- Lyakhova, Zh. (2008). Epistolyariy Mykoly Hoholya yak khudozhnye samorozkryttya osobystosti v doslidzhennyakh P. Kulisha [Nikolai Gogol's Epistolary as Artistic Self-Disclosure of Personality in the Research of P. Kulish]. *Literatura ta kultura Polissya*, Vol. 35, Pp. 35–64 [in Ukrainian].
- Lyakhova, Zh. (1984). Za ryadkamy lystiv Tarasa Shevchenka [Through the lines of Taras Shevchenko's letters]. Kyiv: Dnipro, pp. 134 [in Ukrainian].
- Lyakhova, Zh. (2006). Istoriya ukrayinskoyi epistolohiyi: doslidzhennya ta vydannya epistolyarnoyi spadshchyny [History of Ukrainian Epistology: Research and Publication of Epistolary Heritage]. *Slovo i chas*, Vol. 6, Pp. 70–82 [in Ukrainian].
- Lyakhova, Zh. (2001). Ukrayinskyy lyst Mykoly Hoholya [Ukrainian letter by Nikolai Gogol]. *Slovo i chas*, Vol. 12., Pp. 237–251 [in Ukrainian].
- Mazokha, H. (2005). Epistolyarna spadshchyna i paradyhmy naukovocho doslidzhennya [Epistolary heritage and paradigms of scientific research]. *VISNYK Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*, Vol. 24, Pp. 88–92 [in Ukrainian].
- Mazokha, H. (2006). Ukrayinskyy pysmennytskyy epistolyariy druhoyi polovyny XX stolittya: zhanrovo-stylovi modyfikatsiyi [Ukrainian Writers' Epistolary of the Second Half of the 20th Century: Genre-Style Modifications]. Kyiv: Milenium, pp. 344 [in Ukrainian].
- Nazaruk, M. (1994). Ukrayinska epistolyarna proza kintsya XVI – pochatku XVII st. [Ukrainian epistolary prose of the late 16th – early 17th centuries] Dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk: spets. NAN Ukrayiny, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka. Kyiv [in Ukrainian].
- Pavlyn, N. (2005). Typolohiya dyskursyvnnykh odynyts v ukrayinskomu epistolyarnom umovlenni [Typology of discursive units in Ukrainian epistolary speech]. Dys. kand. filol. nauk: Berdyanskyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet. Berdyansk [in Ukrainian].
- Pazynych, O. (2001). Funktsionalno-strukturni osoblyvosti tekstiv diplomatychnoho lystuvannya [Functional and structural features of diplomatic correspondence texts]. Dys.. kand. filol. Nauk. NANU Instytutu ukrayinskoyi movy. Kyiv [in Ukrainian].
- Popov, P. (1960). Nevidomi lysty H. F. Kvitky-Osnovyanenka [Unknown letters of G. F. Kvitka-Osnovyanenko]. Kyiv, 1960, pp. 52 [in Ukrainian].
- Popovyh, L. (2000). Epistolary discourse of the Ukrainian and Serbian languages. Belgrade: Faculty of Philology in Belgrade, pp. 305.
- Pustovit, V. (2008). Problemy natsiyetvorennya v memuarному dyskursi vitchyznyanykh pysmennykiv XIX stolittya [Problems of nation-building in the memoir discourse of Ukrainian writers of the 19th century]. Luhansk : Znannya, pp. 284 [in Ukrainian].

Pustovit, V. (2019). Ukrayinskyy pysmennytskyy epistolyariy XIX st. : vidobrazhennya perebihu literaturnoho protsesu [Ukrainian Writers' Epistolary of the 19th Century: A Reflection of the Literary Process]. Kharkiv: Vydavnytstvo Ivanchenka I. S., pp. 329 [in Ukrainian].

Svyatovets, V. (1981). Epistolyarna spadshchyna Lesi Ukrayinky [Lesia Ukrainka's Epistolary Legacy]. Kyiv: Vyshcha shkola, pp. 184 [in Ukrainian].

Tkachivskyy, V. (1993). Nimetskomovna spadshchyna I. Franka ta yiyi dominantni rysy [The German-language legacy of I. Franko and its dominant features]. *Materialy Druhoho Mizhnarodnogo konhresu ukrayinistiv*. Lviv, Pp. 313–314 [in Ukrainian].

Chemerysov, M. (1960). Terminolohichna leksyka v poeziyakh T.H. Shevchenka [Terminological vocabulary in the poems of Taras Shevchenko]. *Dopovidi ta povidomlennya na konferentsiyi, prysvyacheniy pidsumkam nauk.-dosl. roboty za 1959 r. Zaporizhzhya*, Pp. 44–47 [in Ukrainian].

Sherekh, Yu. (1984). Kulishevi lysty i Kulish u lystakh [Kulish letters and Kulish in letters]. *Vybrani lysty Panteleymona Kulisha ukrayinskoyu movoyu pysani*. Nyu-York-Toronto, Pp. 48–96 [in Ukrainian].

Sherekh, Yu. (1993). Tretya storozha: literatura, mystetstvo, ideolohiya [The third guard: literature, art, ideology]. Kyiv, “Dnipro”, pp. 590 [in Ukrainian].

Швець Ірина Григорівна,
доктор філософії (культурологія),
асистент кафедри івент-менеджменту та індустрії дозвілля
Київського національного університету культури і мистецтв
orcid.org/0000-0002-3761-3332
irynashvets82@gmail.com

ЦИФРОВИЙ КОНТЕНТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ЦИФРОВОЇ ІНКЛЮЗІЇ

Статтю присвячено з'ясуванню основних культурних тенденцій, що формують цифровий маркетинг, а також виявленню характеристик рекламних відеороликів як виразників ідеї інклюзивності в креативних індустріях. Акцентовано, що, зважаючи на масштаб поширення цифрових технологій, йдеться не просто про інклюзію, а про цифрову інклюзію, яка набуває специфічних ознак у кожній із культурних і креативних індустрій, зокрема і в рекламній, реалізуючись у цифровому маркетингу. Відзначено, що реалізація концепції різноманітності, справедливості та інклюзії рекламної індустрії передбачає підвищення обізнаності, розуміння своєї аудиторії, коригування повідомлення, збирання ідей та конкретні зміни. Наведено показові приклади застосування принципів цифрової інклюзії під час рекламних кампаній, проведенні різних заходів тощо закордонними організаціями, які є найбільш успішними в галузі інклюзивного цифрового маркетингу. Наголошено, що культурні тенденції суттєво впливають на цифровий маркетинг, формуючи його стратегії, оскільки від кампаній у соціальних мережах до дизайну вебсайтів культурні аспекти можуть створити або зруйнувати повідомлення бренду, що резонує з його аудиторією. У висновках наведено основні культурні тенденції, що формують цифровий маркетинг (зростання акценту на різноманітність та інклюзивність; перехід до емпіричного і захопливого контенту), а також відзначено характеристики інклюзивних рекламних відеороликів.

Ключові слова: цифровий контент, цифрова інклюзія, цифровий маркетинг, культурні та креативні індустрії, культурний продукт.

Shvets Iryna,
Doctor of Philosophy (Cultural Studies),
Assistant Professor at the Department of Event Management
and Leisure Industry
Kyiv National University of Culture and Arts
orcid.org/0000-0002-3761-3332
irynashvets82@gmail.com

DIGITAL CONTENT AS A TOOL FOR PROMOTING THE PRINCIPLES OF DIGITAL INCLUSION

The article is devoted to clarifying the main cultural trends that shape digital marketing, as well as identifying the characteristics of advertising videos as expressions of the idea of inclusion in creative industries. It is emphasized that, given the scale of the spread of digital technologies, we are not just talking about inclusion, but about digital inclusion, which acquires specific features in each of the cultural and creative industries, including advertising, being implemented in digital marketing. It is noted that implementing the concept of diversity, equity and inclusion in the advertising industry involves raising awareness, understanding your audience, adjusting the message, collecting ideas and making specific changes. Demonstrative examples of the application of digital inclusion principles during advertising campaigns, holding various events, etc. are given by foreign organizations that are most successful in the field of inclusive digital marketing. It is emphasized that cultural trends significantly influence digital marketing, shaping its strategies, since from social media campaigns to website design, cultural aspects can make or break a brand's message that resonates with its audience. The conclusions list the main cultural trends shaping digital

marketing (increasing emphasis on diversity and inclusion; transition to experiential and engaging content), and also note the characteristics of inclusive advertising videos.

Key words: digital content, digital inclusion, digital marketing, cultural and creative industries, cultural product.

Вступ. Інклюзія, як і різноманітність, і справедливість, є актуальними темами для обговорення в публічному та академічному дискурсі, незважаючи на тривалі суперечки щодо визначень і відсутність чіткого консенсусу щодо їх значущості (і взаємозв'язку та ієрархії). Різноманітність означає реальні чи уявні фізичні чи соціально-культурні відмінності, які приписуються людям, і представлення цих відмінностей у продуктах чи послугах культурних індустрій загалом або під час їх репрезентації і популяризації. Своєю чергою справедливість означає справедливе ставлення до людей з точки зору можливостей та результатів, а інклюзія передбачає культуру, що сприяє приналежності та об'єднанню різноманітних груп і діє як опозиція виключенню чи маргіналізації. Інакше кажучи, цифрова інклюзія – це загальний термін, який означає забезпечення рівноправного доступу до інтернету й технологій для кожного, а також навичок їх ефективного використання. Термін «цифрова інклюзія» часто неправомірно ототожнюють із доступністю, утім, доступність є частиною цифрового залучення і стосується вона лише розроблення цифрового інтерфейсу таким чином, щоб він був доступним для всіх користувачів. На відміну від доступності, цифрове залучення означає всі способи, за допомогою яких може бути забезпечений доступ до вмісту/контенту, наприклад, доступність завдяки мові або наявність доступу до інтернету.

Цифрове включення в цифровому світі – це сукупність різноманітності, справедливості та інклюзивності, що передбачає створення більш доступних для інтернет-користувачів, незалежно від їхніх здібностей, цифрових об'єктів (наприклад, вебсайт, аудіовізуальний контент, різні документи тощо). Це означає, що кожен, включно з тими, хто використовує допоміжні технології, може отримати доступ до інтернет-контенту без будь-яких цифрових бар'єрів. До таких цифрових бар'єрів загалом можна віднести: а) недоступність вебсайту, що є найпершим бар'єром, який необхідно усунути в цифровому світі (наприклад, сумісність програм читування з екрана тощо); б) відсутність підключення, зрозуміло, стосується можливості

підключення до інтернету, в тому числі, наприклад, його висока вартість; в) відсутність цифрових навичок для належного використання інтернету, що створює перешкоди для цифрової інклюзивності.

За даними Світового банку, станом на початок 2023 року, «один мільярд людей, або 15% населення світу, мають певну форму інвалідності, й поширеність інвалідності вища в країнах, що розвиваються» (Disability Inclusion, 2023). Однією з перешкод для повної соціальної та економічної інтеграції людей з інвалідністю визнано «неадаптовані засоби комунікації», що переконливо свідчить на користь потреби створення цифрового контенту, який би відповідав принципам цифрового включення та доступності. Значна частина сучасного життя відбувається в інтернеті, й кожен, незалежно від своїх особливих потреб, заслуговує на можливість брати участь у цьому світі.

У контексті культурних і креативних індустрій йдеться насамперед про залучення до цифрових культурних практик та продуктів усіх охочих без відмінностей та обмежень (Acemoglu, 2012), що передбачає використання цифрових технологій (комп'ютера, смартфона, соціальних медіа – стримінгових платформ, соціальних мереж та ін.) з метою надання доступу до культурного продукту, послуги або практики потенційному споживачеві незалежно від часопросторових обмежень (доступ 24/7 з будь-якої країни). З погляду маркетингу цифрове включення може означати забезпечення того, що всі вебсайти відповідають стандартам щодо осіб з обмеженими можливостями, наприклад, що контент доступний кількома мовами та на мобільних пристроях. Зважаючи на масштаб поширення цифрових технологій, йдеться не просто про інклюзію, а про цифрову інклюзію, яка набуває специфічних ознак у кожній із культурних і креативних індустрій, зокрема і в рекламній, реалізуючись у цифровому маркетингу. Реклама – гібридний жанр, який слугує одночасно інструментом переконання, спрямованим на стимулювання продажів, з одного боку, і соціальним барометром та простором для культурної критики

та творчих експерименті – з іншого. У прагненні бути менш схожою на рекламу рекламна індустрія взаємодіє з різними творчими секторами, намагаючись «злитися» з численними формами культури і розваг, щоб приховати свій переконливий намір. Оскільки реклама розвиває нові форми, вона прагне надихатися з інших творчих практик. Ця тенденція глибоко вплинула не лише на динаміку творчих процесів, форми співпраці та бізнес-моделі, а й на творчі продукти, оскільки реклама наразі зустрічається у сферах, традиційно призначених для культурних продуктів, як-от кінотеатри, музеї чи навіть театр. Виклики, які сучасне медіасередовище ставить перед рекламним сектором, створюють нові парадигми та динаміку, що потребують більш детального вивчення, оскільки мають широкі наслідки для самого сектора, а також для розуміння реклами як креативної індустрії. Одним із нагальних питань є те, як впливають принципи різноманітності, справедливості та інклюзії на рекламну індустрію та які трансформації відбуваються в галузі у зв'язку з розвитком цифрової інклюзії.

Аналіз попередніх досліджень. Різні аспекти явища цифрової інклюзії доволі ґрунтовно висвітлено в працях закордонних дослідників, серед яких варто виокремити: Л. Беттс, Р. Гілл та С. Гарднер – «Знань недостатньо: вивчення сприйняття літніми людьми використання цифрових технологій і уроків цифрової інклюзії» (Betts, Hill, Gardner, 2019), К. Борґ, М. Буле, Л. Сміт та П. Брагге – «Цифрова інклюзія та комунікація щодо здоров'я: побіжний огляд літератури» (Borg, Boulet, Smith, 2019), К. Борґ та Л. Сміт – «Цифрова інтеграція та онлайн-поведінка: п'ять типологій австралійських користувачів інтернету» (Borg, Smith, 2018), К. Буре – «Цифрова інклюзія без соціальної інклюзії: споживання інформаційно-комунікаційних технологій (ICTS) субкультурою бездомних у центральній Шотландії» (Buré, 2006), А. Віґа – «Порожня риторика розумного міста: від цифрової інклюзії до економічного просування у Філадельфії» (Wiig, 2016), П. Волтона, Т. Копа, Д. Спріґґса та Б. Фіцджеральд – «Цифрове включення: розширення можливостей для всіх австралійців» (Walton, Kop, Spriggs, 2013), С. Чена, Б. Остлунд, С. Френнерт – «Цифрова інтеграція чи цифровий розрив для літніх іммігрантів?» (Chen, Östlund, Frennert, 2020),

К. Мервін, Е. Саймон та Д. Аллена – «Цифрова інклюзія та соціальна інклюзія: історія двох міст» (Mervyn, Simon, Allen, 2014), Ш. Парсонс та С. Гіка – «Перехід від цифрового розриву до цифрової інклюзії» (Parsons, Hick, 2008) та ін. Концептуальні засади для ключових аспектів цифрової інклюзії пропонує Е. Нгуєн у роботі «Цифрова інклюзія: соціальна інклюзія і цифрова епоха» (Nguyen, 2022). Він також розглядає взаємозв'язок між цифровими технологіями та соціальною інклюзивністю. Запропонована автором структура діє як інструмент для оцінювання інклюзивних цифрових потреб і відображення соціальної інтеграції в епоху цифрових технологій.

Інклюзивним та гендерно-чутливим практикам у сучасній рекламній комунікації присвячено статтю Ю. Белікової та Г. Сорокіної «Інклюзивні та гендерно-чутливі практики в рекламній комунікації» (Белікова, Сорокіна, 2021). Кращі практики інклюзії в музеях схарактеризовано в праці М. Ясеновської та О. Зіненко (Ясеновська, Зіненко, 2020). У статті Г. Лещук (2021) обґрунтовано кореляцію між інклюзивною комунікацією та інклюзивною культурою. Роль інклюзивної культури в освітньому середовищі досліджували О. Мельничук та Н. Ярошук (2022).

Утім, незважаючи на актуальність проблеми і накопичений теоретичний та емпіричний матеріал, усе ж потребує вивчення питання використання для поширення ідей і дотримання принципів цифрової інклюзії у креативних індустріях цифрового контенту.

Мета статті – з'ясувати основні культурні тенденції, що формують цифровий маркетинг, а також виявити характеристики рекламних відеороликів як виразників ідеї інклюзивності в креативних індустріях.

Виклад основного матеріалу. Цифрова інклюзія, що має вирішальне значення для соціальної стабільності та стійкого розвитку, є складним багатоаспектним явищем, трактування якого відрізняється залежно від галузевої специфіки, проте в широкому розумінні визначається як можливість отримання доступу до інтернету, комп'ютерів та інших цифрових інструментів. Таке твердження ґрунтується на тому простому факті, що саме заохочення до активнішого використання цифрових технологій є ефективним способом забезпечення

цифрової інклюзії. Інклюзія і різноманітність, як було відзначено вище, є різними, хоча й пов'язаними конструктами: різноманітність стосується демографічних відмінностей між соціальними групами, включаючи видимі й невидимі атрибути, інклюзія – сприйняття індивідами того, що їхній унікальний внесок цінується та їхня повна участь заохочується. Тоді як різноманітність стосується опису індивідуальних і соціальних відмінностей людей з різними атрибутами (раса, стать, вік, соціально-економічний статус, фізичні здібності тощо), інклюзія описує взаємодію з різноманітністю та підкреслює включення та оцінювання присутності й перспективи різних груп людей у навколишньому середовищі (Bernstein, Bulger, Salipante, Weisinger, 2020). І різноманітність, і інклюзивність стосуються основного права людини не бути в невідповідному становищі, права на визнання і розуміння, незалежно від будь-якої різноманітності. У сукупності концепція різноманітності, справедливості та інклюзії зазвичай супроводжується аксіологічною орієнтацією на процедурну та розподільну справедливість в організаціях та установах. У контексті цифрової інклюзії в рекламній індустрії концепція різноманітності, справедливості та інклюзії може розглядатися як аксіологічна орієнтація цифрового менеджменту.

Ідея різноманітності та інклюзії припускає, що кожна людина є унікальною, її ідентичність відрізняється від інших людей за певними ознаками. Атрибути ідентичності, що стосуються статі, раси, етнічної приналежності, класу або фізичних здібностей, можуть перетинатися один із одним. Інтерсекторальність стосується взаємопов'язаних соціальних категорій людини, які можуть призвести до дискримінації або невідповідного становища (наприклад, молода людина з особливими фізичними потребами). Водночас стереотипні образи (наприклад, молоді жінки) можуть вважатися більш привабливими і, отже, більш успішними, тоді як нестереотипні зображення можуть не відповідати очікуванням більшості суспільства. Таким чином, рекламодавці часто стикаються з дилемою: різноманітне та інклюзивне зображення може спричинити негативний рекламний ефект, але мати позитивний соціальний ефект, зменшуючи стереотипи та упередження. Стереотипні образи відповідають очікуванням

у суспільстві й, таким чином, призводять до більш позитивного рекламного ефекту, але сприяють поширенню стереотипів. Можна припустити, що подальший розвиток цифрової інклюзії в рекламній індустрії буде спрямований на розв'язання цього питання.

Тож пріоритет цифрової інклюзії та доступності є обов'язковим для того, щоб маргіналізовані спільноти були залучені до участі в житті суспільства. Це не тільки позитивно впливає на залучення, але й сприяє задоволенню клієнтів і зростанню бізнесу: адже чим більше людей отримають доступ до контенту, тим більше інтернет-користувачів – потенційних споживачів – зможуть скористатися запропонованими послугами або купити продукти. Фактично йдеться про соціально відповідальний бізнес, але такі свідомі кроки компаній можуть бути пов'язані і з необхідністю уникнути судових позовів чи штрафів за неналежне забезпечення доступу до свого контенту. Разом із тим у суспільстві поширеною є думка, що цифрова інклюзія – це лише про користувачів з обмеженими можливостями. Утім, це не так, адже від доступності виграє кожен, коли за певних життєвих обставин можна бути впевненим у цифровому включенні. Інтеграція інклюзивних практик не така дорога і трудомістка, якщо взяти до уваги довгострокову перспективу. Загалом, цифрова інклюзивність для будь-яких організацій, у тому числі сфери культурних і креативних індустрій, необхідна з кількох причин, зокрема через Європейський акт про доступність, який набирає чинності з 28 червня 2025 року (European Accessibility Act, 2025). Згідно з Актом, метою якого є створення інклюзивного цифрового простору, де кожен може безперешкодно брати участь, цифрові послуги та продукти повинні відповідати певним стандартам доступності. Завдяки Європейському акту про доступність як єдиному стандарту в державах-членах ЄС міжнародні компанії зможуть скоротити свої витрати на 45–50%, залишаючись при цьому попереду та уникаючи покарань за цифрове виключення.

Цифрова інклюзивність передбачає також потребу компаній, які оцифрували свої операції та послуги, стати більш зручними для користувачів. Це означає, що у світі, де технології розвиваються настільки швидко, що багатьом важко орієнтуватися в цифровому

просторі, компанії, розробляючи продукти та послуги, які задовольняють індивідуальні потреби, можуть гарантувати, що кожен залишатиметься на зв'язку й матиме повноваження в цифровому суспільстві, яке постійно розвивається, оскільки кожен має право на цифровий доступ, незалежно від своїх здібностей. Більша інклюзивність означає, що більше людей мають доступ до пропозицій компаній, охоплюючи людей, яких раніше могли виключати. Крім того, адаптуючи свої продукти чи послуги до доступності, ці компанії можуть створювати міцніші зв'язки зі своєю цільовою аудиторією, одночасно отримуючи конкурентну перевагу над організаціями, які не надають пріоритету доступності. Варто згадати хоча б про обмін текстовими повідомленнями – технологію, початково призначену для людей з вадами слуху, утім згодом вони стали не лише життєво важливими для цієї категорії інтернет-користувачів, а й незамінними для людей, які переглядають відео в шумних місцях або вивчають нові мови. Тож оновлення доступності часто покращує життя для всіх.

Винайдення нових способів створення повідомлень, які б резонували з цільовою аудиторією, водночас не виключаючи та не відштовхуючи інших людей, – це справа цифрового маркетингу. Таке завдання зумовлене й прагненням виходити за межі основної аудиторії та охоплювати нових потенційних клієнтів. Реалізація концепції різноманітності, справедливості та інклюзії рекламної індустрії передбачає підвищення обізнаності, розуміння своєї аудиторії, коригування повідомлення, збирання ідей та конкретні зміни. Цифрові маркетологи відіграють вирішальну роль у підвищенні обізнаності про різноманітність та інклюзивність. Це може проявлятися у включенні більш різноманітних груп людей в їхні маркетингові повідомлення. Показовим прикладом є рекламна кампанія Microsoft «We All Win», в якій особливий акцент зроблено на потреби геймерів з обмеженими можливостями, що кидає виклик стереотипним уявленням громадськості про шанувальників комп'ютерних ігор.

Інклюзивність у рекламі стосується залучення до реклами осіб з різною соціальною ідентичністю та етнічним походженням. Люди, як правило, частіше користуються продуктами та підтримують бренди, які, на їхню

думку, представляють групу, до якої вони належать (Park, Voss, Voss, 2022). Споживачі також більш імовірно відчують зв'язок із суспільством, якщо в рекламі присутні схожі на них люди (Licsandru, Cui, 2019, с. 262). Якщо бренди використовують інклюзивну рекламу, яку найбільше цінують міленіали, вони непомітно натякають, що кожен належить до суспільства, підвищуючи соціальну ідентифікацію. Таким чином, більш інклюзивна реклама може сприяти ідентифікації себе із суспільством, оскільки «вони побачать себе включеними в те, як мейнстримні ЗМІ зображують суспільство, в якому вони живуть, і що така підвищена інклюзивність підвищує ймовірність того, що люди захочуть купувати відповідний бренд» (Mazodier, 2023). Культурні тенденції суттєво впливають на цифровий маркетинг, формуючи його стратегії, оскільки від кампаній у соціальних мережах до дизайну вебсайтів культурні аспекти можуть створити або зруйнувати повідомлення бренду, що резонує з його аудиторією. Таким чином, завдяки покращенню доступності своїх продуктів компанії охоплюють набагато ширшу аудиторію.

Таким чином, інклюзивні рекламні відеоролики – це відео, вміст яких не виключає та не дискримінує певні групи людей на основі раси, статі, сексуальної орієнтації, здібностей або будь-яких інших унікальних для них особистих характеристик. Характерними ознаками інклюзивних рекламних відеороликів є:

- інклюзивна мова: передбачає уникнення виразів, які можуть бути витлумачені як ексклюзивні чи дискримінаційні, зокрема образливих або принизливих виразів, спрямованих на певні групи людей;

- урахування культурного різноманіття: різні культури можуть мати різні конвенції та норми, які варто враховувати під час створення відеоконтенту (наприклад, у деяких культурах певні жести та мова тіла можуть вважатися образливими);

- репрезентація різних груп: якщо у відео представлені люди різної раси, гендерної приналежності, сексуальної орієнтації, здібностей та ін., це робить контент більш інклюзивним і доступним для ширшої аудиторії (одним із варіантів уникнення деяких проблем з інклюзивністю є використання неживих об'єктів як персонажів);

– наявність субтитрів і прихованих титрів: для того щоб зробити відео доступним для всіх категорій громадян, необхідне використання закритих субтитрів і субтитрів, що надають транскрибований текст для людей з вадами слуху;

– позитивне послання й шанобливість: інтонація та емоційне наповнення контенту безпосередньо впливають на його інклюзивність, що передбачає створення позитивних, інклюзивних повідомлень, в яких чітко простежується повага до всіх, незалежно від раси, статі, сексуальної орієнтації, здібностей та ін.

Отже, цифрова інклюзія в сучасній рекламній індустрії проявляється передусім у створенні та розповсюдженні рекламного цифрового контенту, який є потенційно сприятливим для сприйняття всіма категоріями громадян.

Висновки. Основними культурними тенденціями, що формують цифровий маркетинг, є: зростання акценту на різноманітності та інклюзивності; перехід до емпіричного та захопливого контенту. Цифрова інклюзія в сучасній рекламній індустрії проявляється передусім у створенні та розповсюдженні рекламного цифрового контенту, який є потенційно сприятливим для сприйняття всіма, без виключення категоріями громадян (які різняться за віковими,

гендерними, расовими, соціальними, культурними, етнічними ознаками). У контексті цифрової інклюзії в рекламній індустрії принцип різноманітності, справедливості та інклюзії може розглядатися як аксіологічна орієнтація цифрового менеджменту, а його реалізація передбачає винайдення нових способів створення повідомлень, які б резонували з цільовою аудиторією, водночас не виключаючи та не відчужуючи потенційну, зокрема підвищення обізнаності, розуміння запитів та поглядів аудиторії, коригування повідомлення, збір ідей та ін.

Інклюзивні рекламні відеоролики, сенсово-змістовне наповнення яких не виключає та не дискримінує певні групи людей на основі раси, статі, сексуальної орієнтації, здібностей або будь-яких інших унікальних для них особливостей, характеризуються: інклюзивною мовою (уникнення виразів, які можуть бути витлумачені як дискримінаційні), урахуванням культурного різноманіття; репрезентацією у відеоряді людей різної раси, гендерної приналежності, сексуальної орієнтації, здібностей та ін. (робить контент більш інклюзивним і доступним для ширшої аудиторії), наявністю субтитрів і прихованих титрів, позитивним інтонаційним та емоційним наповненням контенту.

Список використаних джерел:

Белікова, Ю.В., Сорокіна, Г.В. (2021). Інклюзивні та гендерно-суттєві практики у рекламній комунікації. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія : Філологія. Журналістика*. Т. 32 (71). № 1. Ч. 3. С. 240–246.

Лешук, Г. (2021). Інклюзивна комунікація як інструмент формування інклюзивної культури: термінологічний аналіз. *Social Work and Education*. № 8. С. 364–372.

Мельничук, О., Ярошук, Н. (2022). Місце інклюзивної культури в освітньому середовищі. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результати* : матеріали II Всеукр. міждисцип. наук.-практ. конф. з міжнар. участю на базі інклюзивно-ресурсного центру Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, м. Тернопіль, 20 жовт. 2022 р. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 125–127.

Ясеновська, М., Зіненко, О. Кращі практики інклюзії. (2020). URL: http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/inclusion_booklet_zor-1_21.10.2020.pdf (дата звернення: 15.06.2023).

Acemoglu, D., Robinson, J. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Daron Acemoglu. New York : Crown Publishing Group, 544 p.

Bernstein, R., Bulger, M., Salipante, P., Weisinger, J. (2020). From Diversity to Inclusion to Equity: A Theory of Generative Interactions. URL: https://www.researchgate.net/publication/333331543_From_Diversity_to_Inclusion_to_Equity_A_Theory_of_Generative_Interactions (дата звернення: 20.03.2024)

Betts, L. R., Hill, R., Gardner, S.E. (2019). There's Not Enough Knowledge Out There : Examining Older Adults' Perceptions of Digital Technology Use and Digital Inclusion Classes. *Journal of Applied Gerontology*. Is. 38 (8). P. 1147–1166.

Borg, K., Boulet, M., Smith, L., Bragge, P. (2019). Digital Inclusion & Health Communication: A Rapid Review of Literature. *Health Communication*. Is. 34. P. 1320–1328.

Borg, K., Smith, L. (2018). Digital inclusion and online behaviour: five typologies of Australian internet users. *Behaviour and Information Technology*. Is. 37. P. 367–380.

- Bump, P. (2021). 7 Brands That Got Inclusive Marketing Right. Download Now: The State of Inbound Marketing in 2024. URL: <https://blog.hubspot.com/marketing/inclusive-marketing-campaigns> (дата звернення 02.07.2024).
- Buré, C.E. (2006). Digital inclusion without social inclusion: the consumption of information and communication technologies (ICTS) in homeless subculture in central Scotland. *The Journal of Community Informatics*. Is. 2. <http://cijournal.net/index.php/ciej/article/view/251> (дата звернення: 24.11.2023).
- Chen, X., Östlund, B., Frennert, S. (2020). Digital Inclusion or Digital Divide for Older Immigrants? A Scoping Review. Springer, Cham, P. 176–190.
- Disability Inclusion. (2023). URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/disability> (дата звернення: 30.07.2024)
- European Accessibility Act. Improving the Accessibility of Products and Services in the Single Market. (2025). URL: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=14869&langId=en> (дата звернення: 30.07.2024)
- Licsandru, T.C., Cui, C.C. (2019). Ethnic marketing to the global millennial consumers: Challenges and opportunities. *Journal of Business Research*. Is. 103. P. 261–274.
- Mazodier, M. (2023). Diversity in advertising: a win-win situation. URL: <https://knowledge.essec.edu/en/society/diversity-advertising-win-win-situation.html> (дата звернення: 13.04.2024).
- Mervyn, K., Simon, A., Allen, D.K. (2014). Digital inclusion and social inclusion: atale of two cities. *Information Communication and Society*. Vol. 17. P. 1086–1104.
- Microsoft. We All Win. *World Federation of Advertisers*. (2020). URL: <https://wfanet.org/knowledge/diversity-and-inclusion/item/2020/04/21/Microsoft-We-all-win> (дата звернення: 11.02.2024).
- Nguyen, A. (2022). Digital Inclusion: Social Inclusion in the Digital Age. *Handbook of Social Inclusion, Research & Practices in health and social care Publisher*. Springer Nature Switzerland, URL: https://www.researchgate.net/publication/365428026_Digital_Inclusion_Social_Inclusion_in_the_Digital_Age (дата звернення: 07.09.2023).
- Park, Y.W., Voss, G. B., Voss, G.V. (2022). Advancing customer diversity, equity, inclusion: Measurement, stakeholder influence, and the role of marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*. P. 775–790. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11747-022-00883-6> (дата звернення: 30.07.2024).
- Parsons, C., Hick, S. F. (2008). Moving from the digital divide to digital inclusion. *Currents: Scholarship in the Human Services*. Vol. 7. P. 1–16.
- Walton, P., Kop, T., Spriggs, D., Fitzgerald, B. (2013). A digital inclusion: Empowering all Australians. *Journal of Telecommunications and the Digital Economy*. Vol. 1. P. 265–279.
- Wiig, A. (2016). The empty rhetoric of the smart city: from digital inclusion to economic promotion in Philadelphia. *Urban Geography*. Vol. 37. P. 535–553.

References:

- Byelikova, YU.V., Sorokina, H.V. (2021). Inklyuzyvni ta henderno-sutlyvi praktyky u reklamniy komunikatsiyi [Inclusive and gender-sensitive practices in advertising communication]. *Vcheni zapysky Tavriys'koho natsional'noho universytetu im. V. I. Vernads'koho. Seriya : Filolohiya. Zhurnalistyka*. T. 32 (71). № 1. CH. 3. S. 240–246 [in Ukrainian].
- Leshchuk, H. (2021). Inklyuzyvna komunikatsiya yak instrument formuvannya inklyuzyvnoyi kul'tury: terminolohichnyy analiz [Inclusive communication as a tool for forming inclusive culture: terminological analysis]. *Social Work and Education*. № 8. S. 364–372 [in Ukrainian].
- Mel'nychuk, O., Yaroshchuk, N. (2022). Mistse inklyuzyvnoyi kul'tury v osvith'omu seredovyshchi [The place of inclusive culture in the educational environment]. *Inklyuzyvna osvita: ideya, stratehiya, rezul'taty : materialy II Vseukr. mizhdystsyp. nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastyu na bazi inklyuzyvno-resursnoho tsentru Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatyuka, m. Ternopil', 20 zhovt. 2022 r. Ternopil' : TNPU im. V. Hnatyuka, 2022*. S. 125–127 [in Ukrainian].
- Yasenovs'ka, M., Zinenko, O. Krashchi praktyky inklyuziyi [Best practices of inclusion]. (2020). Retrieved from: http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/inclusion_booklet_zor-1_21.10.2020.pdf (data zvernennya: 15.06.2023) [in Ukrainian].
- Acemoglu, D., Robinson, J. (2012). Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. Daron Acemoglu. New York : Crown Publishing Group, 544 p. [in English].
- Bernstein, R., Bulger, M., Salipante, P., Weisinger, J. (2020). From Diversity to Inclusion to Equity: A Theory of Generative Interactions. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/333331543_From_Diversity_to_Inclusion_to_Equity_A_Theory_of_Generative_Interactions [in English].
- Betts, L. R., Hill, R., Gardner, S.E. (2019). There's Not Enough Knowledge OutThere : Examining Older Adults' Perceptions of Digital Technology Use and Digital Inclusion Classes. *Journal of Applied Gerontology*. Is. 38 (8). P. 1147–1166 [in English].
- Borg, K., Boulet, M., Smith, L., Bragge, P. (2019). Digital Inclusion & Health Communication: A Rapid Review of Literature. *Health Communication*. Is. 34. P. 1320–1328 [in English].

-
- Borg, K., Smith, L. (2018). Digital inclusion and online behaviour: five typologies of Australian internet users. *Behaviour and Information Technology*. Is. 37. P. 367–380 [in English].
- Bump, P. (2021). 7 Brands That Got Inclusive Marketing Right. Download Now: The State of Inbound Marketing in 2024. Retrieved from: <https://blog.hubspot.com/marketing/inclusive-marketing-campaigns> [in English].
- Buré, C.E. (2006). Digital inclusion without social inclusion: the consumption of information and communication technologies (ICTS) in homeless subculture in central Scotland. *The Journal of Community Informatics*. Is. 2. Retrieved from: <http://cijournal.net/index.php/ciej/article/view/251> [in English].
- Chen, X., Östlund, B., Frennert, S. (2020). Digital Inclusion or Digital Divide for Older Immigrants? A Scoping Review. Springer, Cham, P. 176–190 [in English].
- Disability Inclusion. (2023). Retrieved from: <https://www.worldbank.org/en/topic/disability> [in English].
- European Accessibility Act. Improving the Accessibility of Products and Services in the Single Market. (2025). Retrieved from: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=14869&langId=en> [in English].
- Licsandru, T.C., Cui, C.C. (2019). Ethnic marketing to the global millennial consumers: Challenges and opportunities. *Journal of Business Research*. Is. 103. P. 261–274 [in English].
- Mazodier, M. (2023). Diversity in advertising: a win-win situation. Retrieved from: <https://knowledge.essec.edu/en/society/diversity-advertising-win-win-situation.html> [in English].
- Mervyn, K., Simon, A., Allen, D.K. (2014). Digital inclusion and social inclusion: atale of two cities. *Information Communication and Society*. Vol. 17. P. 1086–1104 [in English].
- Microsoft. We All Win. *World Federation of Advertisers*. (2020). Retrieved from: <https://wfanet.org/knowledge/diversity-and-inclusion/item/2020/04/21/Microsoft-We-all-win> [in English].
- Nguyen, A. (2022). Digital Inclusion: Social Inclusion in the Digital Age. *Handbook of Social Inclusion, Research & Practices in health and social care Publisher*. Springer Nature Switzerland, Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/365428026_Digital_Inclusion_Social_Inclusion_in_the_Digital_Age [in English].
- Park, Y.W., Voss, G. B., Voss, G.V. (2022). Advancing customer diversity, equity, inclusion: Measurement, stakeholder influence, and the role of marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*. P. 775–790. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11747-022-00883-6> [in English].
- Parsons, C., Hick, S.F. (2008). Moving from the digital divide to digital inclusion. *Currents: Scholarship in the Human Services*. Vol. 7. P. 1–16 [in English]
- Walton, P., Kop, T., Spriggs, D., Fitzgerald, B. (2013). A digital inclusion: Empowering all Australians. *Journal of Telecommunications and the Digital Economy*. Vol. 1. P. 265–279 [in English].
- Wiig, A. (2016). The empty rhetoric of the smart city: from digital inclusion to economic promotion in Philadelphia. *Urban Geography*. Vol. 37. P. 535–553 [in English].

Швець Михайло Анатолійович,
викладач кафедри операторської майстерності та фотомистецтва
Київського національного університету культури і мистецтв
orcid.org/0000-0002-3562-1777
mykhailoshvets@knukim.edu.ua

ЕВОЛЮЦІЯ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИХ ПРАКТИК УКРАЇНИ

У роботі проаналізовано вплив соціально-політичних трансформацій та технологічних інновацій на культурно-мистецькі практики в Україні після здобуття незалежності. У роботі акцентовано на тому, що значні політичні події, як-от Помаранчева Революція та Революція Гідності, стали каталізаторами для активізації мистецької діяльності. Мистецькі твори, створені в ці періоди, стали потужними засобами висловлення протесту і соціальної критики, відображаючи виклики, з якими стикалася країна. Художники, письменники та інші митці використовували свої роботи для трансформації національної ідентичності та підвищення соціальної свідомості, адаптуючи традиційні жанри до нових контекстів і проблем. Дослідження було також зосереджено на технологічних інноваціях, що виникають у культурному просторі. Дослідження свідчить про те, що в процесі глобалізації митці інтегрують новітні технології, зокрема цифрові платформи, соціальні мережі та мультимедійні формати, у свої творчі процеси. Це не лише розширило можливості для художнього вираження, але й сформувало нові моделі взаємодії з аудиторією. Інтерактивні інсталяції, онлайн-кампанії та відеоарт стали новими формами соціального активізму, за допомогою яких митці звертають увагу на нагальні соціальні проблеми, як-от війна, бідність, екологічні питання та права людини. Дослідження підкреслило, що культурна продукція в Україні не лише відображає, але й активно формує соціальні зміни, демонструючи цінність мистецтва як механізму для розуміння та реагування на виклики сучасності. Робота запропонувала всебічний огляд синергії мистецтва, суспільства і технологій, акцентуючи на спільному вкладі в процеси демократизації та культурного розвитку, які вони вносять. Завдяки такому підходу, дослідження надало можливість краще осягнути сучасну культуру української держави та її еволюції в умовах глобальних тенденцій.

Ключові слова: глобалізація, соціально-політичний контекст, технологічні інновації, національна ідентичність, трансформації.

Shvets Mykhailo,
Lecturer at the Department of Camera Skill and Photography
Kyiv National University of Culture and Arts
orcid.org/0000-0002-3562-1777
mykhailoshvets@knukim.edu.ua

EVOLUTION OF CULTURAL AND ARTISTIC PRACTICES OF UKRAINE

The paper analyzes the impact of socio-political transformations and technological innovations on cultural and artistic practices in Ukraine after independence. The work focused on how major political events, such as the Orange Revolution and the Revolution of Dignity, became catalysts for increased artistic activity. Artistic works created during these periods became powerful means of expressing protest and social criticism, reflecting the challenges faced by the country. Artists, writers and other artists have used their work to transform national identities and raise social consciousness, adapting traditional genres to new contexts and problems. The study also focused on technological innovations arising in the cultural space. The study shows that in the process of globalization, artists integrate the latest technologies, such as digital platforms, social networks and multimedia formats, into their creative processes. This not only expanded the possibilities for artistic expression, but also formed new models of interaction with the audience. Interactive installations, online campaigns and video art have become new forms of social activism through which artists draw attention to pressing social issues such as war, poverty, environmental issues and human rights. The study emphasized that cultural products in Ukraine not only reflect, but also actively shape social changes, demonstrating the value of art as a mechanism for understanding and responding to the challenges of our time. The work offered a comprehensive overview of the synergy of art, society and technology, emphasizing

the joint contribution to the processes of democratization and cultural development that they make. Thanks to this approach, the study provided an opportunity to better understand the modern culture of the Ukrainian state and its evolution in the context of global trends.

Key words: globalization, socio-political context, technological innovations, national identity, transformations.

Вступ. Культурно-мистецькі практики мають істотне значення в процесі створення культурної ідентичності нації, оскільки вони відображають її глибокі цінності, традиції та історичний досвід (Бабій, 2020). Через ці практики суспільство не лише зберігає своє культурне надбання, але й створює нові культурні форми, що відповідають сучасним соціальним викликам. Мистецтво може об'єднувати людей, зміцнюючи соціальні зв'язки через спільний культурний досвід. Воно також стимулює формування логічного мислення, заохочуючи людей до глибокого аналізу та інтерпретації різних форм культурного вираження. За допомогою мистецтва суспільство може навчитися емпатії та глибшого розуміння інших людей, співпереживати їм через візуальні, аудіальні або перформативні форми мистецтва.

Культурно-мистецькі практики також є важливим двигуном інновацій. Заохочуючи креативний і нестандартний підхід, вони допомагають виявляти нові ідеї та рішення для соціальних і культурних проблем. Мистецтво часто впливає на громадську думку, привертаючи увагу до важливих соціальних викликів, як-от людські права і свободи, гендерна рівність, захист довкілля тощо. Саме через культурно-мистецькі практики суспільство може вести діалог з різними соціальними групами та впливати на їх ставлення до актуальних проблем.

Після отримання незалежності державою на початку 1990-х Україна спрямувала свою політику на європейську інтеграцію. Цей процес охоплював не лише питання державного управління і фінансів, він також мав відношення до культурної сфери. На початку 2000-х років президент України визначив євроінтеграцію як пріоритетний курс держави, підкреслюючи її важливість для соціально-економічної стратегії на майбутнє (Головко, 2022). Акції протесту під час Революції Гідності стали вирішальним моментом у затвердженні прозахідного курсу української держави, що відобразилося на всіх аспектах суспільного життя, включаючи політику, законодавство та культуру.

Євроінтеграційні процеси суттєво впливають на культурно-мистецькі практики України. Дослідження цього впливу допомагає глибше зрозуміти, як європейські цінності та стандарти трансформують українське культурне середовище. Разом із тим культура України охоплює великі можливості для збагачення культурного простору Європейського Союзу. Культурний діалог між Україною та Європою може сприяти кращому міжкультурному розумінню та співпраці, й стимулювати підтримки креативного підходу в українському мистецтві (Nosyriev, Bukina, 2021). Розвиток мистецького діалогу відбувається через реалізацію таких спільних проєктів, як The Cultural Bridges і House of Europe, які мали на меті встановити зв'язки між українськими та європейськими митцями та сприяти інституційній інтеграції української культури (Seginkas, Lahdesmaki, 2023).

Наукові дослідження культурно-мистецьких практик України зосереджені на аналізі їх еволюції, значення та впливу в контексті соціальних змін. Серед провідних мислителів, які досліджували культурні практики, важливий внесок зробив британський культуролог і дослідник Реймонд Вільямс. У своїх працях він підкреслював, що культура є не статичною сутністю, а явищем, яке постійно формується через дії людей та їх взаємодію з навколишнім середовищем. Вільямс визначав культурні практики як «живий процес», що включає всі сфери активності індивідуумів, які впливають на формування смислів і соціальних відносин (Williams, 2014). Значним є внесок професорки Ольги Копієвської, яка ввела термін «культурні практики» в межах наукового дискурсу прикладної вітчизняної культурології. Її концепція визначає культурні практики як процес, пов'язаний зі створенням і поширенням культурних продуктів, що має глибокі корені в суспільно-культурному бутті, а також індивідуальному способі життя людини. На переконання Копієвської, культурні практики завжди взаємодіють з персоналізованими ціннісними смислами, що формують поведінкові моделі

та виявляються через соціальні та культурні процеси (Копієвська, 2019).

Іншою значущою складовою частиною дослідження культурно-мистецьких практик є роль, яку вони відіграють у трансформаціях сучасної культурної сфери. Цьому питанню присвячено роботи професора Галини Меднікової, яка аналізує етапи та підходи до розуміння культурних практик, зокрема їхній культуротворчий потенціал. Сучасні культурні практики, особливо під впливом глобалізації, мають віртуалістичний вимір і можуть трактуватися крізь призму культурної поведінки та соціалізації людини. Вона також звертає увагу на нові форми культурного життя, які виникають на стику класичних та новаторських концепцій (Afyare, 2021).

Поняття мистецьких практик також зазнали значних змін, особливо в епоху авангардизму першої половини 1900-х років. Ключовим аспектом того періоду було бажання мистецтва бути не просто естетичною, воно повинно бути ще і соціально дієвою силою. Авангардисти прагнули до соціальної комунікації, залучаючи громадськість до взаємодії з мистецтвом. Вони відкидали традиційні академічні інституції, як-от театри чи музеї, надаючи перевагу експериментальним просторам для презентації своїх творів. Лілія Немченко підкреслює, що сучасні мистецькі практики, незважаючи на витoki в авангарді, все ж таки пов'язані з посткласичними тенденціями, які відмовляються від чітких меж між елітарним і масовим, високим і низьким мистецтвом. Посткласичне мистецтво більше акцентує увагу на дії замість кінцевого результату, підкреслюючи перформативність як основний елемент сучасної мистецької діяльності (Бабій, 2020). У формування змісту мистецьких практик вагомий внесок зробив Гарольд Розенберг. Він вважав, що мистецтво є не просто продуктом творчої діяльності: воно є й способом самовираження, який відображає культурний і суспільний зміст свого часу. Розенберг акцентував увагу на концепції «дії», стверджуючи, що цикл створення мистецтва є важливішим, ніж сам кінцевий продукт (Розенберг, 1994).

Дослідження підтверджують, що культурні та мистецькі практики в Україні не лише відображають, але й активно формують соціальні зміни, демонструючи їх роль у процесах

демократизації та культурного розвитку в умовах сучасності.

Це дослідження мало на меті дослідити еволюційні зміни і динаміку культурно-мистецьких практик в Україні через призму сучасних суспільно-культурних течій.

Матеріали та методи. Дослідження впливу соціально-політичних і технологічних трансформацій на культурно-мистецькі практики в Україні здійснювалося з використанням комплексного якісного підходу, що дозволяє охопити широке коло факторів, які впливають на еволюцію мистецького процесу в умовах глобальних і національних викликів. Основними методами дослідження були аналіз літературних джерел, контент-аналіз мистецьких творів, глибинний аналіз інтерв'ю з митцями та історичний аналіз соціальних і культурних змін в Україні.

Аналіз дозволив виявити ключові тенденції розвитку української культури з моменту здобуття незалежності до сучасності, особливо під час таких важливих подій, як Помаранчева революція, Революція Гідності та війна з Росією. Додатково було вивчено, як ці зміни відображаються у свідомості населення та творчих спільнот, а також їхній вплив на трансформацію суспільних цінностей і наративів.

Другим етапом дослідження було вивчення безпосередніх мистецьких практик. Це включало огляд творів українських митців (Роман Мінін, Максим і Олена Афанасьєви, Стас Волязовський тощо), які працювали в різних жанрах і медіа, як-от живопис, перформанс, цифрове мистецтво та інсталяції. Особливий акцент зроблено на творах, котрі відображають соціальні зміни та протестні рухи, що стали відповіддю на політичні події в країні, зокрема «Казки на ніч» Сергія Братка та «План втечі з Донецької області» Романа Мініна. Контент-аналіз таких робіт дозволив глибше зрозуміти, як митці використовують своє мистецтво для трансформації національної ідентичності та підвищення соціальної свідомості, сприяючи формуванню нових наративів і підходів у культурі.

Історичний підхід у дослідженні допоміг простежити еволюцію культурно-мистецьких практик від пострадянської доби до сучасності, враховуючи вплив глобалізації та євроінтеграційних процесів. Були проаналізовані етапи розвитку української культури в контексті технологічних інновацій, зокрема впровадження

цифрових платформ, соціальних медіа і мультимедійних форматів у творчий процес. Цифрові технології дозволили митцям не лише розширити можливості художнього вираження, але й створити нові моделі взаємодії з аудиторією, включаючи інтерактивні виставки та онлайн-кампанії.

Також було здійснено порівняння між традиційними та новітніми культурними практиками, щоб виявити зміни в підходах до художньої діяльності та соціального активізму в умовах соціальних потрясінь. Важливу роль у дослідженні відігравав аналіз впливу війни та політичних конфліктів на зміни в тематичній формі сучасного мистецтва в Україні, а також те, як сучасні митці адаптуються до нових реалій і глобальних викликів. Було також досліджено, як війна вплинула на самосприйняття українських митців та їх здатність реагувати на міжнародні виклики, створюючи нові форми культурної співпраці.

Результати та обговорення

Динаміка українських культурно-мистецьких практик під впливом суспільних трансформацій

Після проголошення незалежності Україна отримала можливість вільно розвивати свою культурну ідентичність, що була раніше обмежена ідеологічними рамками радянської держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Відновлення національної самосвідомості, відродження традицій та виявлення новітніх методів мистецької інтерпретації стали ключовими аспектами трансформації української культури на початку 1990-х років (Plungian, 2020; Snayder, 2023). У цей період українські митці почали активно звертатися до тем національної історії та культурної спадщини, шукаючи нові способи вираження своєї ідентичності. Художники та митці активно експериментували з новими медіа, зокрема театральною фотографією, відеоартом, перформансами та інсталяціями, що дозволило створювати оригінальні твори, які відображали пострадянську реальність, суспільні настрої та культурні виклики того часу. Такі експерименти символізували не лише розрив із радянським минулим, а й пошуки власної, незалежної культурної траєкторії.

Важливим прикладом цих пошуків є роботи Сергія Браткова, відомого своїми

експериментальними проектами, що звертають увагу на соціальні й культурні проблеми пострадянської України. Його проект «Казки на ніч» (1998) став зразком мистецької критики радянської спадщини через використання алегорій, гротескних образів та символічних сюжетів. С. Братков створював у своїх творах контраст між ностальгією за радянським минулим і відчуженням від нього, підкреслюючи амбівалентність суспільства, яке одночасно відчувало потребу відкинути минуле, але ще не до кінця визначило нові культурні орієнтири (Barshynova, Martynyuk, 2021). Його роботи стали символом мистецького осмислення радянської спадщини та її наслідків для нової української реальності.

Разом із тим становлення сучасних художніх напрямів мистецтва не означало остаточного відходу від традиційних практик. Українські митці не лише експериментували з новими формами, але й зверталися до переосмислення класичних жанрів, адаптуючи їх до нових соціокультурних умов. Як зазначає Бурлака (2019), у першій половині 2000-х років живопис повернувся на передній план українського мистецтва, проте цей «постмедійний живопис» уже був глибоко змінений впливом нових технологій і масової культури. Зокрема, митці стали використовувати цифрові засоби для створення живописних робіт, поєднуючи традиційні техніки з новими технологічними підходами. Це дозволило інтегрувати в живопис сучасні візуальні тенденції та медіа, створюючи нові художні форми.

Цей процес еволюції триває донині, оскільки українські митці продовжують пошук балансу між класичними та інноваційними засобами вираження. З одного боку, зберігається інтерес до національних традицій, з іншого боку – постійний вплив глобалізації та технологічних змін вносить нові виклики для мистецтва, змушуючи митців знаходити нові форми вираження та взаємодії з аудиторією.

Серед головних характеристик української культури після здобуття незалежності суттєву роль відіграє її поступове залучення до глобальних процесів. Відкриття України до світової спільноти та її прагнення до інтеграції в міжнародний простір дозволило не лише адаптувати західні тенденції в культурі, але й збагатити їх власним національним контекстом. Наприкінці

XX століття культура України почала активно інтегруватися в європейський та світовий контексти, що стало результатом як політичних прагнень, так і культурних зрушень. Цей процес був зумовлений як прагненням країни до приєднання до західного світу, так і необхідністю переосмислення свого місця в глобалізованому світі. Глобалізація сприяла тому, що українське мистецтво стало важливим інструментом для взаємодії з іншими культурами, де сучасні митці використовують новітні медіа та експериментують із форматами, адаптуючи їх до локального контексту. Глобалізація вплинула на всі аспекти української культурної практики – від візуального мистецтва до музики, театру та літератури. Наприклад, у мистецтві 1990-х і 2000-х років художники почали активно використовувати нові медіа та форми вираження, зокрема відеоарт, інсталяції та перформанси, що були новими для пострадянського мистецького простору. Важливим складником цього процесу стала поява нових мистецьких груп та колективів, які зосереджувалися на вивченні сучасної реальності за допомогою технологічних інновацій. Одним із прикладів є група «Тотем», заснована Максимом і Оленою Афанасьєвими у 1996 році в Херсоні. Вони досліджували взаємодію технічних засобів і місцевої авангардної спадщини, створюючи відео, що відображали нав'язливість і абсурдність пострадянської реальності. Їхні роботи, зокрема ідея «рідкого телебачення», відображали безпорадне споживання безглузлого потоку образів, яке стало характерним для пострадянського суспільства (Бурлака, 2019; Hubernator, 2023). «Тотем» став одним із перших колективів, що інкорпорував технічні інновації як інструмент для візуалізації соціальної критики, демонструючи відчуженість сучасного суспільства через використання медіа.

Євроінтеграційні прагнення України також відобразилися на культурно-мистецьких практиках. Прагнення до інтеграції в європейське культурне поле посилило міжнародну співпрацю та сприяло розширенню культурного діалогу. Українські митці та куратори почали активно брати участь у міжнародних виставках та бієнале, що не лише підвищило рівень комунікації між українськими та європейськими мистецькими колами, але й стимулювало розвиток нових мистецьких форматів в Україні.

Важливим кроком у цьому напрямку стала виставка «Інтервали» (2000), організована Олександром Раєвським. Ця виставка стала знаковою подією в українському культурному середовищі, адже вона діяла одночасно в Національному художньому музеї України та в Центрі мистецтв Хені Онстада в Осло. Виставковий проєкт об'єднав роботи сучасних українських митців із творами історичних авангардистів, створюючи багатовимірний культурний діалог. Вона висвітлювала виклики утопічних прагнень авангарду, вплив фольклору й бароко на українське мистецтво XX століття, а також сучасні процеси формування ідентичності через мистецтво (Barshynova & Martynyuk, 2021). Євроінтеграція стимулювала розвиток нових культурних практик в Україні, сприяючи підвищенню ролі сучасного мистецтва як інструменту соціальних змін та діалогу між культурами.

Проте, попри процеси глобалізації, українська культура зберігає свою самобутність та унікальність, особливо через акцент на національній ідентичності. Це актуалізується в умовах постійної загрози зовнішньої агресії, що посилюється після насильницького приєднання Кримського півострову до російської федерації (рф) та з початком воєнних дій у Донецькій і Луганській областях у 2014 році.

Культурно-мистецькі практики України завжди були тісно пов'язані з політичними подіями та соціальними трансформаціями. Особливо виразно це стало помітним під час двох значущих моментів в українській новітній історії – Помаранчевої Революції та Революції Гідності (Barshynova, Martynyuk, 2021).

Помаранчева революція активізувала дискусії щодо української ідентичності та сприяла формуванню новітніх методів творчого вираження. У цей період українські митці часто зверталися до проблеми пострадянської ідентичності та її впливу на суспільну свідомість. Прикладом може бути проєкт «Шансон Арт» Стаса Волязловського, який почався у 2006 році. Художник створював малюнки на старих простирадлах та наволочках, зображуючи російських шансон'є, політиків та інші образи, що відображали проблеми злочинності, насильства та політичних маніпуляцій у пострадянському суспільстві (Barshynova, Martynyuk, 2021). У цей період мистецтво стало важливим інструментом

соціальної критики, яка використовувала образи з попкультури для розкриття соціальних і політичних проблем, що стали особливо актуальними після розпаду СРСР.

Революція Гідності та російська агресія відіграли важливу роль у потужному культурному ренесансі в Україні (Murray, 2020; Jonsson, 2021; Anghel, Zbucnea, 2023). Цей етап відзначився розквітом традиційних форм мистецтва і виникненням нових форматів культурного активізму. Ключовою тенденцією стала поява тимчасових виставок, книжок-картинок, платформ для обговорення нагальних соціальних проблем, ініціатив із відновлення міського простору та захисту національних пам'яток (Swietlicki, 2019). Відзначені виставки і проекти часто ставали не лише місцем творчого вираження, але й платформами для обміну ідеями, обговоренням сучасних викликів, як-от корупція, війна та збереження національної спадщини. У відповідь на російську агресію українська культура стала важливим інструментом захисту національної ідентичності та мобілізації суспільства (Pesenti, 2020; Hersen, 2021).

Такі митці, як Роман Мінін, почали звертатися до теми війни та її впливу на національну свідомість. Р. Мінін, уродженець Донбасу, у своїх роботах активно досліджує символ шахтаря як символу регіону та України загалом. Його проект «План втечі з Донецької області» (2012) поєднував модернізм та іконопис, створюючи унікальні візуальні образи, які відображали фольклор та міфи Донбасу. Після початку війни цей проект набув нового значення, ставши метафорою втечі від війни та пошуків нових шляхів до свободи (Barshynova, Martynyuk, 2021).

Після анексії Росією Криму та початку масштабної агресії проти України, яке започаткувало російсько-українську війну, все змінилося – національна ідентифікація стала надзвичайно важливою. Наразі у витворах мистецтва молодих українських художників можливо виявити такі тенденції: вектор «великих ідей та змістів», пов'язаних з академічною школою; вектор особливої чуттєвості та інтроспекції, що тяжіє до візуальної мови українських нонконформістів; вектор художніх форм та інструментів абстракціонізму, домінування ритму та живописної пластичності, що приписується рефлексіям авангарду; концептуальний,

просторово-інсталяційний та перформативний вектор (останній майже не характерний для українського мистецтва) (Kashay, 2024; European Union, 2024). Слід акцентувати увагу на тому, що на тлі розвитку сучасних візуальних практик українське мистецтво досі залишається близьким до напрямів західного модернізму початку 1990-х років. Наприклад, постімпресіонізм та абстракціонізм досі є актуальними методами роботи. Абстрактне мистецтво займає визначне місце в новітньому українському художньому контексті, хоча загалом усе ще зберігається тенденція до об'єктивності. Українські художники більше концентруються на матеріальності та чуттєвості, ніж на безпредметності та нематеріальності. Зокрема, для них характерні мальовничість, мелодійність, особлива увага приділяється кольору. Художники звертаються до пластичності як засобу художнього вираження, працюють із фактурами. Радикальна експресія не є притаманною; натомість домінують м'якші форми образності (Kashshay, 2024).

Після Революції Гідності в Україні активізувалося обговорення нових тенденцій у мистецтві, зокрема метамодернізму. Цей евристичний термін, запропонований Vermeulen, van den Akker (2015), описує синтез постмодерністських та модерністських підходів, що відображають сучасну реальність, де одночасно співіснують протилежні тенденції та ідеї (Stoev 2022). Метамодернізм характеризується коливаннями між наївним оптимізмом і цинізмом, що набуває особливого значення в межах української культури, яка постійно стикається з викликами та випробуваннями (Vermeulen, van den Akker, 2015; Pipere, Martisone, 2022). Метамодернізм можна розглядати як специфічну мову, що виражає сучасну культуру за допомогою почуттів, де основну роль відведено етиці, яка пов'язана з пошуком аутентичності та визначенням основ існування шляхами, котрі допомагають фрагментованому «я» інтегруватися в нові сенсові конфігурації. Одночасно метамодернізм символізує зміну віх, що відповідає культурно-історичному розвитку (Hubernator, 2023).

Українські митці активно використовують метамодерністські підходи у своїх творах, прагнучи відобразити складність сучасного суспільства та його протиріччя. Як зазначає В. Пахаренко (2021), цей процес є органічним

для української культури, оскільки він відображає прагнення нації до гармонізації протилежностей та самовизначення на тлі постійної боротьби за незалежність.

Інші дослідники, зокрема Hubernator (2023), вважають, що метамодернізм в Україні є наслідком подій Революції Гідності та воєнного конфлікту проти росії. Вони стверджують, що ця нова культурна парадигма допомагає українським митцям сприймати по-новому свій досвід і знаходити інші способи для осмислення сучасної реальності.

Сучасні мистецькі простори в Україні активно популяризують імерсивні культурні практики. Одним із таких є багаторівневий мистецький простір Artarea, розташований у Києві, який поєднує класичні галереї для експозицій живопису, графіки та скульптури з цифровими галереями, що відводяться під імерсивний відеоарт і мультимедійні шоу. Протягом 2019–2022 років у цифрових галереях Artarea регулярно проходили перегляди імерсивних релакс-шоу, таких як «Artarea часу. Перезавантаження», а також відеоарт-проекти власного виробництва, серед яких етапи творчої геніальності Пабло Пікассо, химери, що оживають, Босха та проект, присвячений імпресіоністичному мистецтву (Hubernator, 2023).

Сучасний етап в Україні також характеризується активною діяльністю імерсивних театрів. Серед них – одеський театр «Неповноцінні», який реалізує проєкт імерсивних вистав «Місто Мрій», а також Центр Сучасного Мистецтва «Дах», «Чорний квадрат», «Мізантроп», «УЗАХВАТИ», «Пік пік» та інші. Імерсивні вистави поступово займають місце в репертуарі драматичних театрів. Зокрема, Львівський академічний драматичний театр імені Лесі Українки в сезоні 2022–2023 представив імерсивну виставу-гру «Уявні маршрути у Львові», автором якої є драматург В. Миронюк. У виставі, де головні ролі виконують А. Лісовська та І. Меркулова, глядачам пропонують досліджувати вигадані маршрути крізь призму міських історій. Постановка підкреслює активну участь публіки, дозволяючи спостерігати за подіями і ставати їх частиною, створюючи новий формат театрального мистецтва (Hubernator, 2023).

Українські митці використовують інші культурно-мистецькі практики, співпрацюючи з митцями з інших країн. Наприклад,

художники з України та Польщі спільно працюють над творчими проєктами, виставками, виставами та іншими формами мистецького вираження (Dobroier, 2023). Це сприяє обміну ідеями та культурними впливами, що розширює горизонти для країн. Зокрема, «Distant Tolerable Murders» – це проєкт, реалізований за підтримки польських установ, що працюють у сучасному мистецькому напрямі. Суть проєкту полягає в тому, що роботи були створені польсько-українськими художніми парами. Ця серія художніх творів призначена для білбордів. Кожна робота розповідає про війну і підтримує Україну (Szpociński, 2021; Lazar & Nakonechna, 2022). Проєкт став символом єдності в умовах війни, демонструючи не лише культурну співпрацю між двома країнами, а й підкреслюючи важливість мистецтва як засобу вираження солідарності та громадянської позиції.

Таким чином, співпраця художників стає важливим інструментом культурного обміну та розуміння між українською та польською державами, а також способом вираження солідарності та підтримки в складні історичні моменти. Вона дозволяє не лише спільно боротися з глобальними викликами, а й сприяє збереженню і розвитку культурної ідентичності обох народів.

Українська культура, адаптуючись до постійних соціальних і політичних змін, переживає динамічні трансформації. Відновлення національної ідентичності, пошук нових форм вираження та активне залучення до глобальних процесів – усе це є ключовими характеристиками сучасних культурно-мистецьких практик України. Незважаючи на зовнішні загрози та внутрішні виклики, українська культура продовжує розвиватися, стаючи важливим інструментом захисту національної ідентичності та об'єднання суспільства. Тенденції метамодернізму, що набули популярності після Революції Гідності, відображають прагнення до осмислення складної сучасності та пошуку нових сенсів у світі, який постійно змінюється.

Інноваційно-технологічні культурно-мистецькі практики України

Інноваційно-технологічні культурно-мистецькі практики в державі мають ключове значення у становленні суспільства, відкриваючи нові горизонти для самовираження та культурного обміну. У добу глобалізму та цифровізації

мистецтво переживає суттєві зміни, оскільки сучасні технології пропонують нові можливості для творчої діяльності, комунікації та взаємодії з аудиторією. Українські митці активно використовують цифрові технології, мультимедійні формати та інтерактивні платформи для створення інноваційних проєктів, які мають велике значення в культурному становленні та трансформації ідентичності нації.

Однією з найбільш помітних тенденцій є активне використання новітніх технологій для створення не лише візуальних творів мистецтва, але й для перформативних та інтерактивних проєктів, що дозволяють глядачам бути безпосередніми учасниками мистецького процесу. Наприклад, цифрові інсталяції, відеоарт та 3D-візуалізації стали невід'ємною частиною сучасних виставок та арт-проєктів, що дозволяють митцям інтерактивно спілкуватися з аудиторією в онлайн- і офлайн-просторах. Такий підхід не лише розширює можливості самовираження, але й сприяє залученню нових поколінь до мистецтва, зокрема молоді, що активно взаємодіє із сучасними технологіями.

У межах цього аспекту Україна виконує важливу функцію, оскільки її історичний і політичний контекст глибоко впливає на мистецькі практики. Війна на сході України та анексія Криму змушують українських митців шукати нові шляхи для осмислення складної реальності (Szerszeń, 2023). Культурний вплив російсько-української війни змушує митців переглядати свої підходи до творчості, переосмислювати наративи та адаптувати свої роботи до сучасних умов, коли технології стали основним засобом вираження. Такі цифрові платформи, як соціальні мережі та мультимедійні онлайн-проєкти, стають інструментами для донесення меседжів і протесту, фіксації історичних подій і мобілізації міжнародної підтримки. Завдяки цифровим технологіям українські митці не лише знаходять нові формати для своїх робіт, але й формують нові канали для донесення цих робіт до широкої аудиторії за кордоном.

Цифрові технології надають митцям нові можливості й разом із тим ставлять нові виклики в умовах глобального мистецького процесу. Українські митці активно адаптуються до сучасних умов, використовуючи можливості цифрових платформ для висвітлення ключових соціальних, політичних і культурних проблем.

Наприклад, такі художні формати, як віртуальні виставки, онлайн-інсталяції та мультимедійні проєкти, дозволяють організовувати виставки у віртуальних просторах, що розширює географію їх впливу та доступність для міжнародної аудиторії.

Останні десятиліття цифрові технології спричинили суттєві зміни в сучасному світі, глибоко змінюючи життя людей і соціуму, методи взаємодії, спілкування, володарювання, споживання та участі у війнах. Сучасні технології та засоби масової інформації трансформують методи ведення конфліктів і впливають на участь у спілкуванні та сприйняття військових ситуацій. Мультимедійний простір став платформою для різноманітних форм співпраці та проявів, поєднуючи звичне життя громадян із воєнними доктринами держав (Boichak і Hoskins 2022), що робить війну буденністю.

Зокрема, під час російсько-української війни цифрові платформи стали основним засобом висвітлення подій у реальному часі, мобілізації громадської думки, а також поширення документальних свідчень про війну. Ці платформи стали важливим інструментом у процесі залучення міжнародної підтримки та фіксації реальних фактів конфлікту. Завдяки цифровим технологіям українські митці можуть розповісти свої історії через медіа, впливаючи на культурне і політичне тло глобального інформаційного простору (Asmolov 2022).

Цифрові платформи також стали місцем для нових форм культурної дипломатії, коли митці через свої роботи не тільки комунікують зі світом, але й формують імідж України як сучасної, культурно активної держави, здатної відповісти на глобальні виклики.

Після того, як розпочалась повномасштабна війна росії проти української держави у 2022 році, класичні та новітні медіа отримали багато різних інформаційних матеріалів – від професійних репортажів до мемів і цифрових колажів, карикатур, колажів та відео в TikTok (Barata & Alves, 2023; Jerie, 2023 Mick, 2023). Ці різноманітні культурні форми контенту не лише інформують аудиторію про події військової операції рф, але й стають складовою частиною колективного процесу осмислення реальності, який допомагає людям адаптуватися до нових умов і зберігати свою національну ідентичність у часи кризи (Leahy, 2023; Zaezjev, 2024).

Ключовим елементом у цьому аспекті є той факт, що культура виконує функцію фіксації війни: вона слугує інструментом осмислення травматичних подій, допомагаючи людям упоратися з емоційними наслідками конфлікту. Культура стає важливим інструментом для відображення не лише фізичних, а й психологічних наслідків війни, дозволяючи суспільству не лише пам'ятати, але й трансформувати власні переживання в нові культурні форми. Через інноваційні технології, зокрема віртуальну та доповнену реальність і крос-медійні проекти, митці можуть створювати потужні символічні образи війни, що глибоко впливають на аудиторію (Ober et al., 2023). Використання новітніх цифрових платформ дозволяє художникам не лише виразити свої переживання, але й залучити глядачів до процесу співпереживання та осмислення війни через інтерактивні та мультимедійні форми.

Новітні практики створення контенту беруть участь у спільному конструюванні війни, маючи на меті детально документувати та хронікувати конфлікт, демонструючи його руйнівні наслідки та формуючи досвід життя під час війни. Крім того, вони застосовують художні перевтілення реалій війни, тим самим стираючи лінії між воєнними протистояннями та культурою. Мистецтво не лише відображає події, але й дозволяє по-новому інтерпретувати досвід, пропонуючи глибше розуміння культурних, соціальних і політичних аспектів війни. Ці різноманітні формати, націлені на різні групи людей, сприяють осмисленню війни, допомагають упоратися з емоціями і психологічними травмами, боротися з російською дезінформацією, пропонувати алегоричне та ідеологічне переосмислення війни і поєднувати їх із більш широким глобальним контекстом з точки зору історії й культури. Дійсно, ця війна стала першою в соціальній мережі TikTok (Friedman, 2022) або першою війною в соціальних мережах (Ciurak, 2022), яка має безліч новостворених форм розповіді про воєнний досвід, які митці адаптують до цифрових форматів для ширшого глобального охоплення.

Головною характеристикою впливу інформаційно-комунікаційних технологій на українське мистецтво є еволюція формату творів і способів їх презентації. Раніше митці здебільшого працювали в традиційних формах, як-от

живопис, скульптура або графіка, але з поширенням комп'ютерних технологій з'явилися нові можливості для творчості. Тепер художники можуть створювати мультимедійні інсталяції, цифрові скульптури, інтерактивні відео-арт-проекти та використовувати віртуальний світ і доповнену реальність у своїх роботах, що дозволяє по-новому осмислювати реальність через нові технологічні медіа. Наприклад, після того, як розпочалась повномасштабна російська війна проти українців, багато українських митців почали використовувати соціальні мережі для публікації своїх робіт, висвітлення подій та залучення міжнародної аудиторії до проблем, з якими зіштовхнулася країна. Дослідження Kot et al. (2023) показало, що Instagram став однією з авторитетних платформ для українських митців під час війни. Ця соціальна мережа дозволяє швидко ділитися своїми роботами й отримувати відгуки від міжнародної аудиторії, що своєю чергою підвищує обізнаність про ситуацію в українській державі. Сучасні цифрові платформи стають важливим інструментом культурної дипломатії, дозволяючи митцям виходити на міжнародну арену, формуючи новий глобальний наратив про українську реальність.

Особливо важливим є використання новітніх технологій у створенні плакатів, малюнків та інших візуальних творів, що символізують опір і героїзм українського народу. Ці роботи, часто створені в цифровому форматі, миттєво розповсюджуються через соціальні мережі, допомагаючи міжнародній аудиторії побачити емоційну та духовну силу українців, які борються за свою свободу.

Цифрові платформи також стають простором для експериментів і новаторства. Наприклад, проєкт «Мистецький фронт» об'єднує митців із різних регіонів України, дозволяючи їм взаємодіяти, обмінюватися ідеями та створювати спільні роботи. Такі ініціативи допомагають у формуванні нових методів вираження колективного мистецтва, яке відповідає на сучасні виклики.

В українському культурному просторі реалізуються проєкти, які відображають багатий і різноманітний характер українського мистецтва, що включає виставки сучасного мистецтва, музичні фестивалі, літературні читання, театральні постановки та кінофестивалі. Вони

не лише підтримують місцевих митців, але й залучають міжнародні таланти, сприяючи культурному обміну та діалогу.

Одним із прикладів є PinchukArtCentre – провідна українська платформа сучасного мистецтва, яка активно працює з молодими українськими митцями, організовує виставки та проекти, що досліджують найактуальніші теми сучасного суспільства. Інклюзивність, соціальна справедливість, війна, технології та ідентичність стають центральними темами проектів PinchukArtCentre, що надає митцям платформу для самовираження та експериментів (Мамонова, 2021).

Проект інклюзивної освітньої програми в державному закладі, який займається мистецькою освітою, спрямований на трансформацію інклюзивних мистецьких практик в українській державі, відповідаючи цінностям та стандартам європейських країн щодо доступності та рівності в освіті (Державний науково-методичний центр змісту культурно-мистецької освіти, 2024). Програма надає можливість педагогам підвищити свою професійну компетентність у межах інклюзивної мистецької освіти, сприяючи реалізації принципів інклюзії в освіті. Таким чином, цей проект відображає, як євроінтеграційні процеси можуть допомогти формуванню культурно-мистецьких практик в Україні, зокрема шляхом підтримки інклюзивності та доступності в мистецькій освіті (Державний науково-методичний центр змісту культурно-мистецької освіти, 2024).

Український культурний фонд також сприяє розвитку культурних продуктів, які мають на меті об'єднання людей та створення ставлення та усвідомлення подій війни проти рф (Pesenti, 2021). Окрім просування «інноваційних культурних продуктів», використання сучасних технологій і підтримки культурного різноманіття, установою визначено такі пріоритетні напрями діяльності: підтримка охорони, збереження і підвищення обізнаності про культурну історію, духовне багатство та колективну пам'ять українців для підкріплення сучасної автентичності та встановлення принципів соціуму, які будуть використовувати всі громадяни; сприяння ініціативам, спрямованим на протидію інформаційним загрозам у контексті воєнних дій рф, підвищення усвідомлення важливості військовослужбовців у гарантуванні безпеки

України та європейського континенту в період збройного протистояння з росією, а також формування позитивного іміджу українських обронців (Elzbieta, 2024).

Наприкінці 2010-х років Український культурний фонд здійснив кілька крупних проектів, орієнтованих на формування і популяризацію культурних продуктів на тему російсько-української війни. Серед цих ініціатив – кінострічки, документальні роботи, театральні вистави, перформативні дії, музейні виставки та літературні видання. Крім того, організація реалізує програму «Культура і ветерани», яка підтримує творчі й мистецькі ініціативи, що сприяють соціальній реінтеграції учасників бойових дій, а також їхніх родин (Baily, 2021; Olzacka, 2024).

Український інститут, заснований для підвищення усвідомлення та сприйняття України та її народу на світовій сцені, а також для створення позитивного іміджу держави за межами країни, здійснив ряд ініціатив у цьому напрямку на початкових стадіях своєї діяльності. Було впроваджено низку спеціальних ініціатив, які спрямовані на просування українських культурних творів. Однією з таких ініціатив є програма, що стимулює розвиток вітчизняного кінематографа, надаючи підтримку для нових стрічок та їх демонстрації на міжнародному рівні. Інша програма, «Visualise», сприяє організації реалізації міжнародних проектів українських діячів мистецтва, посилюючи їх визнання й інтеграцію в глобальний арт-простір (Pesenti, 2020; Olzacka, 2024).

Українські митці також використовують традиційні культурно-мистецькі практики задля поширення подій української історії. Зокрема, українська поетеса Галина Крук нещодавно написала вірш, перекладений Уільямом Блекером, професором української та східноєвропейської культури Університетського коледжу Лондона, про війну росії проти України. Він починається з роздумів про сцени нещодавнього жаху та смерті. Авторка підкреслює, що коли спостерігаєш з відстані, завжди є можливість зупинитися вчасно, не наближатися надто близько, де око може вловити занадто багато: неестетично зламаний ніготь на акуратній руці чи дитячий черевик, змішаний з усіма іншими речами в домі (Higgins, 2024). Окрім цього, українськими митцями після 2014 року використовується такий вид культурно-мистецької

практики, як протести (Wuysang et al., 2023). Також з 2014 року українські митці випускають документальні фільми, присвячені Революції Гідності та анексії Кримського півострову (Luke, 2022), та мурали, на яких відображують погляд на соціально-політичні події (наприклад, російське вторгнення на українську територію) (Leahy, 2023; Lobbezoo, 2023).

Історик танго Роберт Фарріс Томпсон зазначив, що культура має постійний характер, тоді як політичні явища та індивідуальні амбіції є минулими (Ruble, 2022). Прагнення до осмислення людської природи, спільної ідентичності та цінностей, а також творчого самовираження є очевидним у багатьох аспектах сучасної України, яка протистоїть російській агресії. Українське суспільство сформувало унікальну культуру, що об'єднує національну спільноту (Povoroznyuk, 2024). Мистецтво значною мірою вплинуло на розвиток історичних процесів в Україні та відіграватиме важливу роль в її майбутньому.

Інноваційно-технологічні культурно-мистецькі практики в Україні не лише позначають поточні соціально-політичні зміни, але також стають потужним інструментом для створення нової культурної ідентичності. В умовах війни українські митці, використовуючи новітні технології, змогли забезпечити автентичну культурну історію й адаптувати її до нових викликів. Завдяки цифровим платформам та соціальним мережам українське мистецтво набуває нових форм, розширюючи свої межі й виходячи на міжнародний рівень. Цифрові платформи стали майданчиком для реалізації сучасних мистецьких проєктів, де митці можуть миттєво взаємодіяти з аудиторією по всьому світу, долаючи географічні обмеження і створюючи глобальні культурні впливи.

Ці нові формати дозволяють митцям не лише відображати реалії війни, але й переосмислювати національні традиції через призму сучасних технологій. Наприклад, відеоарт, інтерактивні інсталяції та цифрові скульптури стали важливими інструментами для фіксації воєнних подій, створення меморіальних проєктів і підтримки національної пам'яті. Інноваційні технології допомагають адаптувати історію і культуру до нових умов, зберігаючи її автентичність і трансформуючи її в нові, сучасні форми.

Можливості просування інноваційно-технологічних практик свідчать про те, що українське мистецтво буде й надалі еволюціонувати, відкриваючи нові можливості для творчого вираження та культурного діалогу. В умовах глобалізму та постійних трансформацій у технологічній сфері українські митці матимуть шанс створити унікальні культурні продукти, які відображатимуть їхні власні емоції та досвід, колективну пам'ять й історію народу. Використовуючи цифрові медіа, митці можуть заново осмислити традиційні культурні образи та символи, трансформуючи їх у відповідності до вимог сучасного світу. Вони активно долучаються до глобального культурного простору, впливаючи на міжнародні тенденції та формують нові культурні наративи. Таким чином, технології стають не лише засобом вираження, але й платформою для подальшого розвитку культурної ідентичності, що стикається з глобальними викликами та внутрішніми трансформаціями.

Висновки. У дослідженні проаналізовано вплив соціально-політичних трансформацій та технологічних інновацій на культурно-мистецькі практики в Україні, зокрема в період після здобуття незалежності. Цей етап став знаковим для трансформації новітньої національної ідентичності, активізації мистецької активності та інтеграції технологічних інновацій у творчість, що суттєво вплинуло на мистецький ландшафт держави.

Ключова увага була приділена тому, як політичні події, зокрема Помаранчева Революція та Революція Гідності, стимулювали розвиток мистецького дискурсу в Україні. Митці активно використовують свої роботи, щоб висловити соціальну критику, зафіксувати емоції соціуму та внести вклад у створення нових цінностей суспільства. Мистецтво стало важливим елементом комунікації, що поєднує різні соціальні групи та формує єдине бачення майбутнього країни. Протягом цих революційних часів митці здобули нове місце в суспільстві, стаючи голосом змін. Художники, письменники, музиканти та інші митці були активними учасниками протестів, виражаючи своє невдоволення через творчість.

Також було досліджено, як технологічні інновації змінюють культурний ландшафт України, впливаючи на методи творчості та взаємодію з аудиторією. В умовах глобалізації

та виникнення інформаційно-комунікаційних технологічних інновацій митці почали використовувати новітні інструменти, як-от соціальні мережі, онлайн-платформи та мультимедійні формати, що суттєво розширило їхні можливості. Це сприяло створенню нових методів мистецької діяльності, що підвищили доступність мистецтва й дали митцям можливість безпосередньої взаємодії з глядачами.

Цифрові технології, зокрема, відкрили нові горизонти для експериментів у мистецтві, надаючи можливість створювати інтерактивні інсталяції та проекти, які активно залучають глядачів. Митці можуть використовувати соціальні мережі для організації онлайн-виставок, що дозволяє залучати людей з різних країн. У таких форматах соціальний активізм набуває нових обрисів, адже митці можуть піднімати важливі соціальні питання, як-от права людини, екологічні проблеми та війна, за допомогою відеоарту, онлайн-кампаній та інших форм цифрового мистецтва. Це підтверджує, що сучасне українське мистецтво стало не просто методом самореалізації – воно сприяє соціальним змінам.

Додатково в дослідженні акцентовано на тому, що нові медіа відкрили можливості для

співпраці між митцями та різними соціальними групами, включаючи активістів, науковців і представників громади. Такі колаборації дозволяють створювати інклюзивні проекти, зважаючи на різні думки та досвід. Це сприяє тому, що формуються нові форми колективної творчості, які допомагають зміцнювати соціальну тканину суспільства.

Цінність українських культурно-мистецьких практик в умовах соціально-політичних трансформацій не викликає сумнівів. Мистецтво стало важливим чинником процесів демократизації, маючи значуще місце у створенні нових норм і переконань. Художня діяльність слугує засобом фіксації та відображення історичних подій, хоча, з іншого боку, відкриває нові горизонти для розуміння сучасності та сприяє розвитку критичного мислення серед громадян, дозволяючи осмислювати свій досвід і соціальні зміни.

Однак варто зазначити, що дослідження не охопило всі регіони України, що може обмежити узагальнення висновків. Подальші дослідження можуть бути присвячені вивченню впливу культурних практик на локальному рівні та їх ролі у формуванні соціальної згуртованості в різних громадах.

Список використаних джерел:

- Afyare, A. A. (2021). Globalization's impact on cultural diversity and identity. URL: https://www.researchgate.net/publication/382641593_Globalization's_Impact_on_Cultural_Diversity_and_Identity
- Anghel, S., Zbucnea, A. (2023). Artists at War. *Europolity: Continuity & Change Eur. Governance*, 17, 5. URL: https://www.researchgate.net/profile/Alexandra-Zbucnea/publication/376740768_ARTISTS_AT_WAR/links/65ad52b0ee1e1951fbd79db4/ARTISTS-AT-WAR.pdf
- Asmolov, G. (2022). The transformation of participatory warfare: The role of narratives in connective mobilization in the Russia–Ukraine war. *Digital War*, 3(1), 25–37. URL: <https://link.springer.com/article/10.1057/s42984-022-00054-5>
- Бабій, Н. (2020). Актуальні культурно-мистецькі практики та процеси: проблематика наукового дискурсу. *Питання культурології*, 36, с. 69–78. DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221047>.
- Baily, A. (2021). Embracing change: how culture is helping drive Ukraine's transition. URL: <https://www.britishcouncil.org/research-insight/culture-ukraine-transition>.
- Barata, H., Alves, J. (2023). 24 February 2022-for a Geocinematic Use of Found Images. *International Journal of Film and Media Arts*, 8(2), 108–132. URL: https://www.researchgate.net/publication/375429818_24_February_2022_-_for_a_Geocinematic_Use_of_Found_Images
- Barshynova, O., Martynyuk, O. (2021). Ukrainian Art of the Independence Era: Transitions and Aspirations. *From "the Ukraine" to Ukraine*, 207. URL: https://www.researchgate.net/profile/Maxim_Yenin/publication/356415544_From_the_Ukraine_to_Ukraine_A_Contemporary_History_1991-2021/links/6199686e61f0987720bdde0b/From-the-Ukraine-to-Ukraine-A-Contemporary-History-1991-2021.pdf#page=219
- Boichak, O., & Hoskins, A. (2022). My war: participation in warfare. *Digital War*, 3(1), 1–8. <https://doi.org/10.1057/s42984-022-00060-7>
- Čeginskas, V. L., & Lähdesmäki, T. (2023). Dialogic approach in the EU's international cultural relations: joint EUNIC-EU delegation projects as heritage diplomacy. *International Journal of Cultural Policy*, 29(1), 34–50. <https://doi.org/10.1080/10286632.2022.2141719>

- Ciuriak, Dan. (2022). Social Media Warfare Is Being Invented in Ukraine. Centre for International Governance Innovation: June 15. Available online: URL: <https://www.cigionline.org/articles/social-media-warfare-is-being-invented-inukraine/>
- Державний науково-методичний центр змісту культурно-мистецької освіти. 2024. URL: <https://www.dnmczkmo.org.ua/2024/05/inklyuzyvnasereda-05-06-2024/>
- Dobroier, N. (2023). Cultural exchange and interaction between Ukrainians and Poles during the war in Ukraine. *Pomiedzy. Polsko-Ukraińskie Studia Interdyscyplinarne*, (10 (3), 33–37.
- European Union. (2024). Culture as a creative weapon against the destructiveness of war. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/culture-creative-weapon-against-destructiveness-war_en
- Friedman, T. L. (2022). We Have Never Been Here Before. *New York Times*. February 25. URL: <https://www.nytimes.com/2022/02/25/opinion/putin-russia-ukraine.html>
- Hersén, L. (2021). “We are more a part of Europe than... Than... Than what?”: Making sense of Ukraine’s place in Europe after the Revolution of Dignity: Master’s thesis. Uppsala: Institute for Russian and Eurasian Studies. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1593266/FULLTEXT01.pdf>
- Higgins, C. (2024). *Art shows the surreal reality of wartime Ukraine in a way the news never could*. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2024/feb/25/art-reality-wartime-ukraine-poem-war>
- Hubernator, O. (2023). Development of Immersive Cultural Practices in Ukraine in the Context of Metamodernism. URL: https://www.intellectualarchive.com/Journal_Files/IAJ_2023_03_13.pdf
- Jerie, C. (2023). *The meaning of cultural activities in re-inventing a war-affected society. Examining the impact of Ukrainian artists and cultural professionals on Ukraine’s identity transformation since Russia’s full-scale invasion in 2022*: Master thesis. Krakow: Jagiellonian University. URL: <https://ruj.uj.edu.pl/entities/publication/43f73a0d-6f35-42b3-92c9-281ba499c56c>
- Jonsson, S. (2024). What Art knows about democracy. *Baltic Worlds*, 58. URL: https://balticworlds.com/wp-content/uploads/2024/04/BW-2024.1%E2%80%93932_pages_136.pdf#page=58
- Kashay, O. (2024). The Ukrainian art of the 20th – early 21st centuries: An attempt to identify the national context. *Ukrainian Academy of Art*, 35, pp.76–84. <https://doi.org/10.32782/2411-3034-2024-35-8>
- Копієвська, О. Р. (2019). Культурні практики в дискурсі Cultural Studies. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2, с. 49–53. <https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2019.175374>
- Kot, S., Mozolevska, A., Polishchuk, O., & Stodolinska, Y. (2024, February). The Discursive Power of Digital Popular Art during the Russo-Ukrainian War: Re/Shaping Visual Narratives. *Arts*, 13, 1, p. 38. <https://doi.org/10.3390/arts13010038>
- Leahy, E. L. (2023). State Murals, Protest Murals, Conflict Murals: Evolving Politics of Public Art in Ukraine. *Arts* 13(1), 1–41. <https://doi.org/10.3390/arts13010001>
- Lobbezzo, M. (2023). War-damaged buildings as a canvas: Banksy’s art in Ukraine. URL: <https://www.diggitmagazine.com/papers/war-banksy-ukraine>
- Luke, B. (2022). ‘Our artists are responding to the war – they have been since 2014’: the rise of documentaries in recent Ukrainian art. URL: <https://www.theartnewspaper.com/2022/04/11/ukrainian-artists-are-responding-to-the-warthey-have-been-since-2014>
- Mick, C. (2023). The Fight for the Past: Contested Heritage and the Russian Invasion of Ukraine. *The Historic Environment: Policy & Practice*, 14(2), 135–153. <https://doi.org/10.1080/17567505.2023.2205703>
- Murray, E. (2022). Heavenly fighters for Ukrainian civil society: the cultivation of democratic culture through the memorialization of the Revolution of Dignity: Doctoral dissertation. Victoria: University of Victoria. <https://dspace.library.uvic.ca/items/c2fd41bb-a5e1-4374-abe5-c3e9a7fef6db>
- Nosyriev, O., & Bukina, T. (2021). Socio-cultural transformation of Ukraine in the context of European values. *Three Seas Economic Journal*, 2(1), 110–115. <http://baltijapublishing.lv/index.php/threeseas/article/download/1155/1195>
- Ober, J., Rusakov, S., & Matushevych, T. (2024). The effects of the war in Ukraine on the environment of Ukrainian artists: An evaluation by a diagnostic survey. *Media, War & Conflict*, 17506352241269604. <https://doi.org/10.1177/17506352241269604>
- Olzacka, E. (2024). The development of Ukrainian cultural policy in the context of Russian hybrid aggression against Ukraine. *International Journal of Cultural Policy*, 30(2), 141–157. <https://doi.org/10.1080/10286632.2023.2187053>
- Пахаренко, В. (2021). Метамоде́рнізм як мистецький напрям : роздуми про новий тип світосприйняття . *Українська Мова та Література*, № 7–8, с. 56–68. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/728820>
- Pesenti, M. (2020). Cultural revival and social transformation in Ukraine. *The Role of Culture and the Arts in Supporting Post-Euromaidan Resilience*. London: Chatham House. URL: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-11/2020-11-16-cultural-revival-and-social-transformation-in-ukraine-pesenti_0.pdf

- Pesenti, M. (2021). Ukraine's cultural revival is a matter of national security. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraines-cultural-revival-is-a-matter-of-national-security/>
- Pipere, A., & Mārtinsons, K. (2022). Metamodernism and social sciences: Scoping the future. *Social Sciences*, 11(10), 457. <https://doi.org/10.3390/socsci11100457>
- Plungian, N. (2020). Beyond contemporary art institutions. In *Curating Under Pressure: International Perspectives on Negotiating Conflict and Upholding Integrity*, (pp. 176–182). London: Routledge.
- Povoroznyk, O. (2024). *Ukrainian artists struggle with war's impact*. URL: <https://foreignpolicy.com/2024/02/24/ukraine-art-russia-war-loss-authenticity/>
- Roenberg, H. (1994). *The tradition of a new*. Boston: Da Capo Press. <https://www.amazon.com/Tradition-New-Harold-Rosenberg/dp/0306805960>
- Ruble, B. A. (2022). *Heroic arts: The remarkable story of Ukrainian artists confronting Russia*. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/heroic-arts-remarkable-story-ukrainian-artists-confronting-russia>
- Ruble, B. A. (2023). *The arts of war: Ukrainian artists confront Russia, year one*. Hannover: Ibidem Press. URL: <https://www.ibidem.eu/en/Topics/Liberal-Arts/Arts/THE-ARTS-OF-WAR-Ukrainian-Artists-Confront-Russia-Paperback.html>
- Snayder, T. (2023). Ukrainian culture in the twenty-first century (lecture). URL: <https://snyder.substack.com/p/ukrainian-culture-in-the-twenty-first>
- Stoev, D. (2022). Metamodernism or metamodernity. *Arts*, 11(5), pp.1–26. <https://doi.org/10.3390/arts11050091>
- Świetlicki, M. (2019). Mój tato został gwiazdą. Tanatos w ukraińskiej książce obrazkowej. *Slavica Wratislaviensia*, 168, 197–206. URL: <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-0922e80e-e51f-4303-a4a8-df1e2b2f9189>
- Szerszeń, T. (2023). Painful Images: Ukraine 1993, 2014, and 2022 *Arts* 13(1), 8. URL: <https://www.mdpi.com/2076-0752/13/1/8/pdf>
- Szpociński, A. (2021). Culture of peace in development and regression: Ukrainian culture in Polish culture in the twentieth century and today. In *The Politics of Memory in Poland and Ukraine* (pp. 136–149). Oxfordshire: Routledge. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003017349-11/culture-peace-development-regression-andrzej-szpoci%C5%84ski>
- Vermeulen, T., van den Akker, R. (2015). Metamodernism. *Supplanting the Postmodern: An Anthology of Writings on the Arts and Culture of the Early 21st Century*, (pp. 309–329). New York: Bloomsbury Academic. URL: <https://dokumen.pub/supplanting-the-postmodern-an-anthology-of-writings-on-the-arts-and-culture-of-the-early-21st-century-9781501306877-9781501306860-9781501306907-9781501306891.html>
- Williams, R. (2014). *Raymond Williams on culture & society: Essential writings*. Washington: SAGE Publications. URL: <https://sk.sagepub.com/books/raymond-williams-on-culture-and-society>
- Wuysang, J. M., Patriani, I., & Herawati, N. (2023). Misrepresentation of Russian Interests in the Russo-Ukrainian War: The Closure of News Offices in Russia. *Technium Social Sciences Journal*, 49, 305. <https://doi.org/10.47577/tssj.v49i1.9820>

References:

- Afyare, A. A. (2021). Globalization's impact on cultural diversity and identity. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/382641593_Globalization's_Impact_on_Cultural_Diversity_and_Identity [in English].
- Anghel, S. & Zbucnea, A. (2023). Artists at War. *Europolity: Continuity & Change Eur. Governance*, Vol. 17, pp. 5. Retrieved from: https://www.researchgate.net/profile/Alexandra-Zbucnea/publication/376740768_ARTISTS_AT_WAR/links/65ad52b0ee1e1951fbd79db4/ARTISTS-AT-WAR.pdf [in English].
- Asmolov, G. (2022). The transformation of participatory warfare: The role of narratives in connective mobilization in the Russia–Ukraine war. *Digital War*, Vol. 3(1), pp. 25–37. Retrieved from: <https://link.springer.com/article/10.1057/s42984-022-00054-5> [in English].
- Babii, N. (2020). Aktualni kulturno-mystetski praktyky ta protsesy: problematyka naukovoho dyskursu [Current cultural and artistic practices and processes: issues of scientific discourse]. *Pytannia kulturolohii – Issues of cultural studies*, Vol. 36, pp. 69–78. Retrieved from: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221047> [in Ukrainian].
- Baily, A. (2021). Embracing change: how culture is helping drive Ukraine's transition. *British Council*. Retrieved from: <https://www.britishcouncil.org/research-insight/culture-ukraine-transition> [in English].
- Barata, H. & Alves, J. (2023). 24 February 2022-for a Geocinematic Use of Found Images. *International Journal of Film and Media Arts*, Vol. 8(2), pp. 108–132. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/375429818_24_February_2022_-_for_a_Geocinematic_Use_of_Found_Images [in English].
- Barshynova, O. & Martynyuk, O. (2021). Ukrainian Art of the Independence Era: Transitions and Aspirations. *From "the Ukraine" to Ukraine*, Vol. 207. Retrieved from: https://www.researchgate.net/profile/Maxim_Yenin/publication/356415544_

From_the_Ukraine_to_Ukraine_A_Contemporary_History_1991-2021/links/6199686e61f0987720bdde0b/From-the-Ukraine-to-Ukraine-A-Contemporary-History-1991-2021.pdf#page=219 [in English].

Boichak, O. & Hoskins, A. (2022). My war: participation in warfare. *Digital War*, Vol. 3(1), pp. 1–8. Retrieved from: <https://doi.org/10.1057/s42984-022-00060-7> [in English].

Čeginskas, V. L. & Lähdesmäki, T. (2023). Dialogic approach in the EU's international cultural relations: joint EUNIC-EU delegation projects as heritage diplomacy. *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 29(1), pp. 34–50. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/10286632.2022.2141719> [in English].

Ciuriak, D. (2022). Social Media Warfare Is Being Invented in Ukraine. *Centre for International Governance Innovation*. Retrieved from: <https://www.cigionline.org/articles/social-media-warfare-is-being-invented-inukraine/> [in English].

Derzhavnyi naukovo-metodychnyi tsentr zmistu kulturno-mystetskoï osvity [State Scientific and Methodological Center for Cultural and Artistic Education]. Retrieved from: <https://www.dnmczkmo.org.ua/2024/05/inklyuzyvnasereda-05-06-2024/> [in Ukrainian].

Dobroier, N. (2023). Cultural exchange and interaction between Ukrainians and Poles during the war in Ukraine. *Pomędzy. Polsko-Ukraińskie Studia Interdyscyplinarne*, Vol. 10 (3), pp. 33–37. Retrieved from: <https://orcid.org/0000-0002-9712-9219> [in English].

Culture as a creative weapon against the destructiveness of war (2024). *European Union*. Retrieved from: https://www.eeas.europa.eu/eeas/culture-creative-weapon-against-destructiveness-war_en [in English].

Friedman, T. L. (2022). We Have Never Been Here Before. *New York Times*. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2022/02/25/opinion/putin-russia-ukraine.html> [in English].

Hersén, L. (2021). “We are more a part of Europe than... Than... Than what?”: Making sense of Ukraine's place in Europe after the Revolution of Dignity: Master's thesis. *Uppsala: Institute for Russian and Eurasian Studies*. Retrieved from: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1593266/FULLTEXT01.pdf> [in English].

Higgins, C. (2024). Art shows the surreal reality of wartime Ukraine in a way the news never could. *The Guardian*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2024/feb/25/art-reality-wartime-ukraine-poem-war> [in English].

Hubernator, O. (2023). Development of Immersive Cultural Practices in Ukraine in the Context of Metamodernism. *Internet Archive*. Retrieved from: https://www.intellectualarchive.com/Journal_Files/IAJ_2023_03_13.pdf [in Ukrainian].

Jerie, C. (2023). The meaning of cultural activities in re-inventing a war-affected society. Examining the impact of Ukrainian artists and cultural professionals on Ukraine's identity transformation since Russia's full-scale invasion in 2022. *Master thesis*. Krakow: Jagiellonian University. Retrieved from: <https://ruj.uj.edu.pl/entities/publication/43f73a0d-6f35-42b3-92c9-281ba499c56c> [in English].

Jonsson, S. (2024). What Art knows about democracy. *Baltic Worlds*, Vol. 58. Retrieved from: https://balticworlds.com/wp-content/uploads/2024/04/BW-2024.1%E2%80%93932_pages_136.pdf#page=58 [in English].

Kashay, O. (2024). The Ukrainian art of the 20th – early 21st centuries: An attempt to identify the national context. *Ukrainian Academy of Art*, Vol. 35, pp. 76–84. Retrieved from: <https://doi.org/10.32782/2411-3034-2024-35-8> [in English].

Kopievska, O. R. (2019). Kulturni praktyky v dyskursi Cultural Studies [Cultural Practices in the Discourse of Cultural Studies]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv – Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts*, Vol. 2, pp. 49–53. Retrieved from: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2019.175374> [in Ukrainian].

Kot, S., Mozolevska, A., Polishchuk, O. & Stodolinska, Y. (2024). The Discursive Power of Digital Popular Art during the Russo-Ukrainian War: Re/Shaping Visual Narratives. *Arts*, Vol. 13(1), p. 38. Retrieved from: <https://doi.org/10.3390/arts13010038> [in English].

Leahy, E. L. (2023). State Murals, Protest Murals, Conflict Murals: Evolving Politics of Public Art in Ukraine. *Arts*, Vol. 13(1), pp. 1–41. Retrieved from: <https://doi.org/10.3390/arts13010001> [in English].

Lobbezzo, M. (2023). War-damaged buildings as a canvas: Banksy's art in Ukraine. *Diggit Magazine*. Retrieved from: <https://www.diggitmagazine.com/papers/war-banksy-ukraine> [in English].

Luke, B. (2022). ‘Our artists are responding to the war – they have been since 2014’: the rise of documentaries in recent Ukrainian art. *The Art Newspaper*. Retrieved from: <https://www.theartnewspaper.com/2022/04/11/ukrainian-artists-are-responding-to-the-warthey-have-been-since-2014> [in English].

Mick, C. (2023). The Fight for the Past: Contested Heritage and the Russian Invasion of Ukraine. *The Historic Environment: Policy & Practice*, Vol. 14(2), pp. 135–153. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/17567505.2023.2205703> [in English].

Murray, E. (2022). Heavenly fighters for Ukrainian civil society: the cultivation of democratic culture through the memorialization of the Revolution of Dignity. *Doctor's thesis*. Victoria: University of Victoria. Retrieved from: <https://dspace.library.uvic.ca/items/c2fd41bb-a5e1-4374-abe5-c3e9a7fef6db> [in English].

Nosyriev, O. & Bukina, T. (2021). Socio-cultural transformation of Ukraine in the context of European values. *Three Seas Economic Journal*, Vol. 2(1), pp. 110–115. Retrieved from: <http://baltijapublishing.lv/index.php/threeseas/article/download/1155/1195> [in English].

Ober, J., Rusakov, S. & Matusevych, T. (2024). The effects of the war in Ukraine on the environment of Ukrainian artists: An evaluation by a diagnostic survey. *Media, War & Conflict*. Retrieved from: <https://doi.org/10.1177/17506352241269604> [in English].

Olzacka, E. (2024). The development of Ukrainian cultural policy in the context of Russian hybrid aggression against Ukraine. *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 30(2), pp. 141–157. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/10286632.2023.2187053> [in English].

Pakharenko, V. (2021). Metamodernizm yak mystetskyi napriam : rozdumy pro novyi typ svitospryniatia [Metamodernism as an artistic movement: reflections on a new type of worldview]. *Ukrainska Mova ta Literatura – Ukrainian Language and Literature*, Vol. 7–8, pp. 56–68. Retrieved from: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/728820> [in Ukrainian].

Pesenti, M. (2020). Cultural revival and social transformation in Ukraine. *The Role of Culture and the Arts in Supporting Post-Euromaidan Resilience*. London: Chatham House. Retrieved from: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-11/2020-11-16-cultural-revival-and-social-transformation-in-ukraine-pesenti_0.pdf [in English].

Pesenti, M. (2021). Ukraine's cultural revival is a matter of national security. *Atlantic Council*. Retrieved from: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraines-cultural-revival-is-a-matter-of-national-security/> [in English].

Pipere, A. & Mārtinsons, K. (2022). Metamodernism and social sciences: Scoping the future. *Social Sciences*, Vol. 11(10), pp. 457. Retrieved from: <https://doi.org/10.3390/socsci11100457> [in English].

Plungian, N. (2020). Beyond contemporary art institutions. *Curating Under Pressure: International Perspectives on Negotiating Conflict and Upholding Integrity*, (pp. 176–182). London: Routledge [in English].

Povoroznyk, O. (2024). Ukrainian artists struggle with war's impact. *FP*. Retrieved from: <https://foreignpolicy.com/2024/02/24/ukraine-art-russia-war-loss-authenticity/> [in English].

Roenberg, H. (1994). *The tradition of a new*. Boston: Da Capo Press. Retrieved from: <https://www.amazon.com/Tradition-New-Harold-Rosenberg/dp/0306805960> [in English].

Ruble, B. A. (2022). Heroic arts: The remarkable story of Ukrainian artists confronting Russia. *Wilson Center*. Retrieved from: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/heroic-arts-remarkable-story-ukrainian-artists-confronting-russia> [in English].

Ruble, B. A. (2023). *The arts of war: Ukrainian artists confront Russia, year one*. Hannover: Ibidem Press. Retrieved from: <https://www.ibidem.eu/en/Topics/Liberal-Arts/Arts/THE-ARTS-OF-WAR-Ukrainian-Artists-Confront-Russia-Paperback.html> [in English].

Snyder, T. (2023). Ukrainian culture in the twenty-first century (lecture). Retrieved from: <https://snyder.substack.com/p/ukrainian-culture-in-the-twenty-first> [in English].

Stoev, D. (2022). Metamodernism or metamodernity. *Arts*, Vol. 11(5), pp. 1–26. Retrieved from: <https://doi.org/10.3390/arts11050091> [in English].

Świetlicki, M. (2019). Mój tato został gwiazdą. Tanatos w ukraińskiej książce obrazkowej. *Slavica Wratislaviensia*, Vol. 168, pp. 197–206. Retrieved from: <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-0922e80e-e51f-4303-a4a8-df1e2b2f9189> [in Polish].

Szerszeń, T. (2023). Painful Images: Ukraine 1993, 2014, and 2022. *Arts*, Vol. 13(1), pp. 8. Retrieved from: <https://www.mdpi.com/2076-0752/13/1/8/pdf> [in English].

Szpociński, A. (2021). Culture of peace in development and regression: Ukrainian culture in Polish culture in the twentieth century and today. *The Politics of Memory in Poland and Ukraine* (pp. 136–149). Oxfordshire: Routledge. Retrieved from: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003017349-11/culture-peace-development-regression-andrzej-szpoci%C5%84ski> [in English].

Vermeulen, T. & van den Akker, R. (2015). Metamodernism. *Supplanting the Postmodern: An Anthology of Writings on the Arts and Culture of the Early 21st Century*, (pp. 309–329). New York: Bloomsbury Academic. Retrieved from: <https://dokumen.pub/supplanting-the-postmodern-an-anthology-of-writings-on-the-arts-and-culture-of-the-early-21st-century-9781501306877-9781501306860-9781501306907-9781501306891.html> [in English].

Williams, R. (2014). *Raymond Williams on culture & society: Essential writings*. Washington: SAGE Publications. Retrieved from: <https://sk.sagepub.com/books/raymond-williams-on-culture-and-society> [in English].

Wuysang, J. M., Patriani, I. & Herawati, N. (2023). Misrepresentation of Russian Interests in the Russo-Ukrainian War: The Closure of News Offices in Russia. *Technium Social Sciences Journal*, Vol. 49(1), pp. 305–324. Retrieved from: <https://doi.org/10.47577/tssj.v49i1.9820> [in English].

Чорна Лідія Валеріївна,

*доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри інформаційної діяльності та медіа-комунікацій
Національного університету «Одеська політехніка»
orcid.org/0000-0001-8527-2416 chorlidiya@gmail.com*

Розова Тамара Вікторівна,

*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософської антропології,
філософії культури та культурології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0002-5168-425X
ResearcherID: AAE-8871-2019
rozta21@gmail.com*

ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТИРІВ НОВОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

У статті підкреслюється роль практичної філософії у формуванні світоглядних орієнтирів людини у повсякденному бутті на фоні стрімкого розвитку штучного інтелекту. Наголошується на доцільності розуміння практичної філософії одночасно і як прикладної етики, і як ціннісно-нормативного фундаменту інституційних форм соціального буття людини. Крізь призму культурно-антропологічного та психологічного аспектів досліджуються наслідки втрати людиною довіри до самої себе, відмовляючись від використання здібностей власного розуму на користь засобів штучного інтелекту. У статті експлікується, що основними ціннісними орієнтаціями сучасного соціуму є утилітарність та прагматизм.

Проведене дослідження підсумовується поглядом на філософію як на практичну цінність для людини. Адже практична філософія включає застосування основних філософських положень, концепцій, принципів під час здійснення пізнання, дослідження найрізноманітніших сфер життя крізь призму філософського аналізу та за допомогою наведеного інструментарію розв'язання конкретних реальних життєвих ситуацій, що має слугувати розвитку людини.

Ключові слова: практична філософія, прикладна філософія, цінності, світоглядні орієнтири, штучний інтелект, філософія розуму, філософія серця.

Chorna Lidiya,

*Doctor of Philosophical Science, Associate Professor,
Professor at the Department of Information Activity
and Media Communications
Odessa Polytechnic National University
chorlidiya@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8527-2416*

Rozova Tamara,

*Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophical Anthropology,
Philosophy of Culture and Cultural Studies
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0002-5168-425X
ResearcherID: AAE-8871-2019
t.v.rozova@udu.edu.ua*

PRACTICAL PHILOSOPHY IN FORMING THE WORLDVIEW GUIDELINES OF THE NEW ANTHROPOLOGY

The article emphasizes the role of practical philosophy in shaping the worldview of a person in everyday life against the background of the rapid development of artificial intelligence. It emphasizes the expediency of understanding practical philosophy both as applied ethics and as a value-normative foundation of institutional forms of human social existence. Through the prism of cultural-anthropological and psychological aspects, the consequences of a person's loss of confidence in himself, refusing to use the abilities of his own mind in favor of artificial intelligence tools, are investigated. The article explains that the main value orientations of modern society are utilitarianism and pragmatism.

The conducted research is summarized by the view on philosophy as a practical value for a person. After all, practical philosophy includes the application of basic philosophical provisions, concepts, principles during the realization of knowledge, the study of various spheres of life through the prism of philosophical analysis and, using the given tools, the solution of specific real life situations, which should serve human development.

Key words: practical philosophy, applied philosophy, values, worldview guidelines, artificial intelligence, philosophy of reason, philosophy of heart.

Актуальність проблеми. Однією з особливостей людської природи є прагнення людини пізнати саму себе. Цілком очевидно, що під час культурного розвитку для цього використовувалися різноманітні засоби та методи. Але мета пізнання завжди перебуває на межі різних галузей знань, у міждисциплінарній площині. Визначну роль у процесі самопізнання відіграють філософія та психологія. І якщо психологію останнім часом почали називати наукою ХХІ століття, то філософія нібито перебуває за кулісами, існуючи лише на рівні «теоретичного розуму». Разом з тим, для досягнення усіх тонкощів еволюції людини і суспільства, необачною помилкою було б вважати, що філософія своєю «юрисдикцією» має лише сферу побудови уможливлених конструкцій.

Так, у науковому дискурсі часто можна зустріти твердження, що будучи абстрактною теоретичною наукою, філософія не може претендувати на роль радника людини у повсякденному бутті. Проте в даному висловлюванні можна помітити одразу дві логічні неточності. По-перше, філософія не є наукою у зв'язку зі специфікою її методології. А по-друге, не слід оцінювати філософські надбання, створені протягом тисячолітнього цивілізаційного розвитку, абстрактно. Цінність будь-яких дослідницьких результатів, зокрема, залежить від того, як їх прикладати до реального життя чи використовувати на практиці заради всезагального блага та розвитку людини й суспільства.

Так, класифікація наук за критерієм їх розподілу на теоретичні та прикладні знецінює місію, якою апріорі має бути наділена кожна наука – прикладання теоретичних здобутків

у практичну площину, використання наукового доробку заради розвитку людини та суспільства. Отже, будь-яка наука має бути націленою на розвиток свого прикладного аспекту – застосування вироблених в її межах концепцій на практиці. Інакше втрачається сенс існування цієї науки взагалі – за її недоцільністю, відсутністю користі для людини та/або суспільства. Адже саме людина – є мірою доцільності існування науки, метою її розвитку. Якщо будь-яка наукова або технологічна розробка проводиться не заради людини, то виникає питання: заради чого?

Мета статті – дослідити значення аксіології як ціннісного фундаменту інституційних форм буття людини у сучасному соціумі, коли відбувається становлення штучного інтелекту. У зв'язку з поставленою метою, не менш важливим є й визначення ролі практичної філософії у формуванні світоглядних орієнтирів людини у повсякденному бутті.

Методи дослідження. Основними методами дослідження цієї невеликої за обсягом світоглядної розвідки є синтез методів герменевтики та компаративного аналізу текстів.

Аналіз досліджень і публікацій з проблематики, присвяченій практичній філософії показує, що значна кількість вітчизняних та іноземних дослідників наголошують на істотній ролі саме практичній мудрості, яка народжується в межах філософії. Такі видатні мислителі, як І. Кант, Г. Сковорода, М. Рідель, О. Гьофе розкривають у своїх працях істинну цінність практичної філософії, навіть проголошуючи її примат над теоретичною.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом у філософській думці з'явилась істотна

кількість праць вітчизняних та іноземних дослідників, присвячена питанню «реабілітації практичної філософії». Такий підхід було введено у науковий обіг Манфредом Ріделем як відтворення у певній мірі кантівського бачення практичної філософії. При цьому у філософському дискурсі іноді ототожнюються поняття практичної та прикладної філософії. Відтак, у самій назві «прикладна філософія» вбачається спрямування на прикладання до життя або застосування у практичній діяльності людиною основних принципів філософії, й, насамперед, створення світоглядних орієнтирів та ціннісних опор задля усвідомленого буття та еволюційного розвитку. Таким чином, прикладна філософія нібито покликана на втілення у практику загальнотеоретичних положень філософії у різних сферах життя та самого процесу пізнання.

Разом з тим, задля повноцінного розуміння ролі практичної філософії як сфери знань, що має бути направлена й використана задля розвитку цивілізації взагалі та окремої людини зокрема, слід коректно підходити до самого поняття «практична філософія». Якщо звернутися до тлумачних словників, то в Енциклопедії сучасної України вказано: «Практична філософія згідно із започаткованою Аристотелем типологією, досліджує діяльність, пов'язану з вільним вибором, із практичним (етичним та політичним) життям, універсальними правилами людської поведінки (praxis), відрізняючись як від теоретичної філософії, предметом якої є споглядальна, умосяжна діяльність (theoria), так і від поетичної філософії, що досліджує діяльність, спрямовану на створення творів мистецтва та предметів технічного виробництва (poiesis). І. Кант розрізняв технічно-практичне і морально-практичне. Він поділяв практичну філософію на дві частини: перша вивчає проблеми обґрунтування (метафізика моральності), друга — емпірична (практична антропологія), присвячена прикладним аспектам етики. І. Кант, а також Й.-Г. Фіхте стверджували примат практичної філософії над теоретичною. У філософії Г. Гегеля проблематика практичної, або реальної, філософії охоплює об'єктивні (інституційні) формоутворення духу. У філософії марксизму сфера практичного була редукована до перетворювальної доцільної діяльності людини, враховуючи й революційне перетворення суспільства. Змістове поле сучасної

практичної філософії пов'язане із розв'язанням проблем обґрунтування моральних цінностей, а також із їх застосуванням до конкретних форм соціального буття людини — економіки, політики, науки, техніки, медицини, довкілля тощо. Тому проблематика практичної філософії, увага до якої особливо зросла останнім часом (після виходу програмної «Реабілітації практичної філософії» за редакцією М. Ріделя), розвивається на межі багатьох дисциплін — теорії дії та теорії рішень, лінгвістики і філософії мовлення, економічної теорії та філософії права, політології й соціології, культурології та екології. Проте практична філософія не підміняє собою предметне поле цих дисциплін, а розглядає відповідні проблеми під кутом зору етики, тобто спирається на концепт praxis як вільного самовизначення людини, діяльність якої спонукається не зовнішнім примусом, а «здійснюється свідомо та з власної волі, отже, може бути поставлена їй в обов'язок» (О. Гьофе). Відтак практична філософія постає і як прикладна етика, і як ціннісно-нормативний фундамент інституційних форм соціального буття людини, утворюючи метаінстанцію їх морально-етичної легітимації». (Практична філософія. Єрмоленко, 2023).

Отже, можна стверджувати, що філософія є джерелом мудрості, істинних знань про цінності, що має спрямовувати та надихати людину до якісних перетворень на її життєвому шляху. Крім того, філософія як систематизована світоглядна парадигма представляє цінність сама по собі. Адже самопізнання та віра у здатності власного розуму є запорукою та основною передумовою для розвитку людини, що робить суспільство життєспроможним.

Проте, сьогодні комунікаційні процеси у цифровому суспільстві побудовані на таких принципах, що людина дедалі більше починає керуватися у своїй життєдіяльності штучно виробленим й обмеженим набором трендів, що пропонуються їй увазі щохвилини під час занурення у віртуальний простір соціальних мереж та інтернету загалом. Відбувається швидкісний процес викривлення або обмеження до вузького сприйняття основних загальнолюдських цінностей, підміна фундаментальних засад людського існування. При роботі з інформацією людина починає більше покладатися на результати взаємодії зі штучним інтелектом, аніж із

власним розумом та моральними цінностями. Особливо цікавим для культурно-антропологічного та психологічного аспектів суспільного розвитку є той факт, що людина поряд з цим втрачає довіру до себе, пропорційно здобуваючи більшу довіру до засобів ШІ. Коли людина не вірить у сили власного розуму – кому вона буде вірити? Адже, хто є творцем того ж самого штучного інтелекту та в яких цілях буде використано усі новітні технології? Будь-який інструмент або технологію, можна використати як на користь людини, так і задля повного її знищення. Отже, будь-які знання чи результати наукових досліджень в теорії можуть представляти собою найцінніший здобуток, тоді як невдале або негуманне використання на практиці може призвести до незворотних наслідків. Як, наприклад, використання енергії атому та ядерної зброї.

Повертаючись до питання практичної філософії як основи для виживання цивілізації, хотілося б розглянути це крізь призму поглядів І.Канта. Видатний мислитель глибинно досліджував особливості людського розуму, зокрема й в контексті розподілу його на практичний і теоретичний. «Розв'язуючи ці питання, Кант надавав перевагу практичному розуму над розумом теоретичним. Відрізняючи технічно-практичне від морально-практичного, Кант спирався на примат морально-практичного, основою якого є моральна філософія. Ця традиція була закладена ще античною філософією, в якій сфера практичного поєднувала такі її складники, як етос, поліс і ойкос. Ця традиція набула нового поштовху наприкінці ХХ сторіччя в процесі, що його було названо «реабілітацією практичної філософії». І ця традиція розвивається й сьогодні» (Єрмоленко, Філософська думка, 2024).

«У філософії Канта провідну роль відіграє «факт розуму» (*Faktum der Vernunft*), у філософії Сковороди – це «факт серця». І хоча у Сковороди «факт серця» й має перевагу над «фактом розуму», однак не існує якоїсь радикальної суперечності між цими двома «фактами». Радше Сковорода, як і його сучасник Кант, постає критиком розуму в сенсі з'ясування його меж. Проте Сковорода є критиком розуму не з позиції філософії свідомості, а з позиції філософії діалогу як рефлексійного прояснення розуму, застосовуючи еленктичний спосіб

мислення в діалозі. Пріоритет серця – це не пріоритет почуття над рацією, пріоритет «серця» – це пріоритет мудрості над рацією, який свідчить і про те, що у філософії Сковороди йдеться про примат морально-практичного розуму над теоретично- і технічно-практичним, і це, зрештою, також споріднює його практичну філософію з Кантовою» (Єрмоленко, Філософська думка, 2022, 4).

Чому витрачаються такі великі зусилля, щоб розвивати штучний інтелект і такі порівняно малі зусилля, щоб розвивати ціннісно-нормативний фундамент морального буття людини? Невже людина визнає себе неспроможною ланкою в еволюційному розвитку та бажає делегувати частину своїх функцій іншій субстанції? Що є дійсним мотивом в цьому – невпинне бажання технологічного прогресу чи розпис у власній некомпетентності. Що є мотивом технологічного розвитку – бажання удосконалити соціальні, економічні, політичні процеси на землі чи жага до влади та наживи. Чому людина відмовляється від здатностей власного розуму, оспівуючи дифірамби штучному інтелекту? Так, звісно це говорить про пришвидшення багатьох процесів. Проте куди ми так поспішаємо? Померти?

Філософія як *praxis* надає свободу людині. Але свобода вимагає великої міри відповідальності й насамперед повної відповідальності за своє життя. Отже, на користь чого чи кого ми бажаємо відмовитися від власної свободи? Що нами керує – любов до життя чи страх? Можна повністю погодитися з неймовірно влучними висновками А. Єрмоленка, яких він дійшов, аналізуючи працю І. Канта «Суперечка факультетів», де зокрема висвітлено місце і роль філософії у сучасному гуманітарному знанні: «Наука розуму – це насамперед філософія». Ідучи далі у своїх міркуваннях, А. Єрмоленко наголошує: «Яким має бути цей розум? Це має бути свободний розум...».

В розрізі даного дослідження викликає інтерес питання розмежування теоретичної та практичної філософії у деяких вищих навчальних закладах Європи. Так, наприклад, в одному з найстаріших та найвідоміших університетів Скандинавії – Лундському університеті (*Lund University*) в Швеції кафедра філософії, пропонуючи окреме вивчення теоретичної та практичної філософії під

«теоретичною філософією» розуміє «вивчення принципів людського пізнання, розвитку наук і основ наукового знання, принципів мислення, аргументації та комунікації, метафізики та історії самого предмета». Серед центральних питань, що розглядаються, наведено зокрема наступні: «Що таке знання і яка різниця між знаннями та інформацією? Що означає логічне мислення та раціональні аргументи? Що означає мислити критично? Що, зрештою, існує? Що означає, що одна подія викликає іншу? Що характеризує наукове пояснення? Як нам змінити наші погляди та теорії у світлі нових фактів? Що включає словесне значення і як відбувається спілкування? Наскільки здатність людини до мислення та спілкування унікальна?» При цьому «практична філософія» визначається як «вивчення основ філософії (метафізика, теорія знання, логіка) для «практичного мислення», з наголосом на цінностях, ставленні до життя та нормах поведінки. Теорія цінностей і аналіз нормативних позицій складають ядро практичної філософії. Сфери «практичного мислення», які особливо вивчаються, це мораль (моральна філософія та прикладна етика), право (філософія права), політика (політична філософія), практична раціональність (теорія прийняття рішень), релігія (філософія релігії) та мистецтво (естетика). Практична філософія також включає філософську антропологію (вивчення природи людини), наукову теорію гуманітарних і соціальних наук і аналіз аргументації» (<https://www.fil.lu.se/en/department/subjects-at-the-department/practical-philosophy/>)

З приводу розмежування практичної та теоретичної філософії існують різні погляди в науковому співтоваристві. Так, наприклад, Пол Б. Томпсон, почесний професор Мічиганського університету, вважає актуальним в даному контексті такі питання: «наскільки є пов'язаними із сучасними проблемами ті дисципліни й курси, що наголошують на актуальності філософії; чи слід викладати дисципліни, що підкреслюють актуальність застосування філософії при вирішенні сучасних проблем або у конкретних професіях; чи наукові дослідження, що потребують розвитку філософського осягнення соціально затребуваних питань або професій є істинно філософськими; чи інтелектуальні заслуги таких вимірів дослідження відповідають стандартам досліджень у традиційних

сферах, таких як метафізика та епістемологія». Дослідник ставить питання щодо ролі практичної та прикладної філософії у формуванні картини світу. При цьому він досить неординарно розмежовує «традиційні» та «нетрадиційні» розділи філософії. Проте хотілося б відзначити, що не зовсім коректним було б порівнювати між собою істинність, наприклад, праксеології та епістемології в даному контексті. Пол Б. Томпсон зокрема зазначає, що «дослідження, які підпадають під заголовок практичної філософії, зазнають певної міри опозиційного ставлення просто через відсутність традиційної назви». Як вважає вчений, «практична філософія – це назва з історичною основою, але для багатьох вона передає ідею, що предмет розбавлений або спрощений для неспеціаліста. При цьому більш розповсюдженим професор вважає поняття «прикладна філософія», яке, на його думку, звучить занадто схожим на «бізнес-математику» або «технічне письмо», що, в свою чергу, передає ідею про повне скорочення інтелектуального розвитку предмета із одночасним запровадженням ярликів для «нетерплячих». «Сучасний інтелектуал, який навіть поверхово знайомий із філософією та її історією, засвоїв і не піддає сумніву ту істину, що філософія не підлягає вжитку, так би мовити, апріорно позбавлена перспективи утилітарного зиску від її розуміння. Отже, мотивація повороту до практичної філософії не має нічого спільного з тим, щоб поставити крапку на спекулятивній, метафізичній філософії і мати справу з практичною, вона позбавлена сенсу» (Thompson, 1983).

Настрої, які зараз превалюють у суспільстві, зосереджуються здебільшого на оцінці чогось за критерієм його практичної цінності – ступеню прикладання у реальному житті. Утилітарність та прагматизм превалюють серед мотивацій людини. Філософія регулярно піддається критиці як серед вчених, так і серед інших оцінювачів щодо її надмірної теоретизованості, віддаленості від повсякденних життєвих потреб людини та спекулятивного характеру. В таких випадках наголошується на суспільній потребі у більш практичних філософських знаннях, що допомагали б людині задовільнити свої утилітарні наміри реалізації у соціумі. Разом з тим, у різні часи саме філософію використовували задля надання певним формам суспільної свідомості більшої ваги. Так, у Середньовіччі

філософія мала відігравати роль служниці теології та богослов'я, в Новий час філософія отожднювалася з наукою. Навіть таке «видатне» звання як «алгебра революції» примірялося свого часу для певного напрямку розвитку філософської думки найбільш радикально налаштованими прихильниками ідеї побудови ідеального суспільства за допомогою неідеальних людей. При цьому останні для таких «благих» намірів використовувалися здебільшого як засіб, а не як мета.

Дійсно, філософія, певною мірою, є нібито віддаленою від структур повсякденного буття. І можна вести нескінченні дискусії з приводу її цінності, критеріїв практичності та необхідної міри прикладання у людській діяльності. Проте саме філософія є вмістилищем, систематизованим поєднанням усіх скарбів людської мудрості із тисячолітньою історією. Біда не в тому, що усі ці знання є нібито спекулятивними або надмірно теоретизованими, а в тому, що сучасна людина втрачає здатність ці знання досягнути засобами власного розуму та, пропустивши їх крізь себе, перетворити з теоретичної інформації на власний найцінніший досвід. Тенденції сьогодення відчужують людину від саморозвитку та свободи як власного розуму, так й різноманітних творчих здібностей. Необхідно підкреслити, що практична філософія передбачає дві частини. І якщо одна з них – це метафізика моральності, то друга, емпірична – це практична антропологія, яка присвячена прикладним аспектам етики. Сьогодні ж нова антропологія, що формується у сучасному бутті, про яку зараз точиться багато дискусій, часто базується на користуванні здобутками штучно вироблених алгоритмів, позбавлених душі – почуттів, емоцій, голосу серця. Тим самим людина перетворюється з творця власної реальності, до речі, створеного за вищим образом та подобою, на обмеженого роботизованого користувача-споживача, що керується у житті не власними цілями, намірами, а штучно виробленою соціальною мотивацією – трендами та рейтингами. Таким чином, людина не просто втрачає власну ідентичність, ціннісні орієнтації, світоглядні орієнтири, моральні настанови, вона відмовляється від найголовнішого у своєму житті – незалежної та індивідуальної творчості, перетворюючись з суб'єкта на об'єкт – біомасу. Поступово у сучасному соціумі «трохи» зміщуються

акценти в усіх сферах буття. Економіка (маркетинг) орієнтує на те, як вмотивувати людей придбати ті товари чи послуги, які їм не потрібні, переконавши в тому, що вони їх вкрай потребують. Розвиток найзатребуваніших професій відбувається не у відповідності із розвитком творчих здібностей людини та дійсних соціальних потреб, але внаслідок розвитку бізнес-проектів. Цілком нормальним вважається той факт, що ці проекти мають на меті власне збагачення та прибуток. На цьому власне і будується уся ринкова економіка. Проте виникає запитання щодо мотиву таких проектів. Чи направлені вони на задоволення потреб людини чи вони самі створюють та переконують людину в тому, що вона повинна мати такі потреби. Адже маніпуляція людською свідомістю якраз і націлена на те, щоб людина робила те, що слід робити, але при цьому щиро вірила в те, що вона робить свій вибір суто самостійно згідно з виключно власними бажаннями. Така дуже тонка підміна понять та мотивів свідчить про філігранну гру соціальних, політичних, економічних систем маніпуляторів.

Однак водночас перевіркою дійсної незалежності волевиявлення людини є питання суб'єктності її вибору. Адже питання свободи і криється у площині взяття повної відповідальності за своє життя. В кожному моменті життя відбувається певний вибір – куди приділяти увагу, що і як думати, як реагувати, що говорити, що робити. Цей простий перелік нібито таких буденних виборів веде людину або до взяття на себе повної відповідальності за своє життя, або до відмови від власної свободи на чийсь користь.

Що стає у центрі нової антропології – людина чи технологія? Куди ми віддаємо свої зусилля – увагу та енергію? На розвиток людини чи штучно створеної субстанції, якій ми делегуємо разом із виконанням нібито вже непотрібних нам завдань і наше життя. Нажаль, однією з властивостей людської поведінки є відчайдушна готовність відмовитись від власної свободи на користь гарно «упакованих» маркетингових гасел. Проте знову виникає питання, а кому людина навіть не продає, а віддає, дарує свою душу в обмін на обіцянки полегшення й покращення її земного життя. І більш того, чи не стане таке «полегшення» з відмовою від здатності творити самостійно кроком у прірву

деградації людства? Мабуть, очевидним є той факт, що найлегшим є шлях не тоді, коли прямуєш догори, долаючи труднощі, а саме коли легко спускаєшся чи котишся донизу.

Філософські ідеї нібито перебувають у сфері ідеального, у вищому світі Гіперуранії, говорячи мовою Платона. Проте чи не є доцільним хоча б іноді, як вказував Кант, дивитись на те зоряне небо, що є одразу понад нами, саме задля того, щоб не забувати своє походження та призначення того моральнісного закону, «категоричного імперативу», що живе всередині нашої душі та очікує свого використання кожним з нас вже тут – у найповсякденнішому земному житті.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи розгляд питання про практичну цінність філософії можна зауважити наступне. Цінність будь-яких знань полягає саме в їх практичності, простими словами – в тому, щоб вони слугували на дійсну користь людини зокрема та людства взагалі у збалансованій формулі. Інакше навіть взагалі потрібна філософія? Тому незважаючи на усі дискусії щодо концептуального розриву між теоретичною та практичною філософією, мабуть слід зосередити увагу на її цінності саме як умовно «прикладної» сфери знань. Однак, щоб формувати практичну філософію, доцільно іноді говорити просто про складне. Як відзначав видатний український філософ Григорій Сковорода, «слава блаженному Богу за те, що потрібне зробив неважким, а важке – непотрібним» (Сковорода, 1995).

Водночас це в жодному разі не має стати примітивізацією філософських текстів чи спрощенням виробленої століттями термінології. Проте саме це дозволить іноді виходити з глибин надмірної теоретизованості на поверхню та ділитися у формі універсальних правил людської поведінки (praxis) знаннями з тими, хто їх дійсно потребує.

Отже, практична філософія включає застосування основних філософських положень,

концепцій, принципів під час здійснення пізнання, дослідження найрізноманітніших сфер життя крізь призму філософського аналізу та за допомогою наведеного інструментарію розв'язання конкретних реальних життєвих ситуацій. Як абсолютна ідея неодмінно трансформується, коли лише торкається людської свідомості, набуваючи певної форми, так і філософська термінологія має бути адаптована до світоглядних потреб, для того, щоб не припадати пилом на полицях наукових бібліотек, а слугувати розвитку людини. Покликання філософії якраз і полягає у сприянні розвитку, а не деградації людини, яку успішно виправдовують відсутністю практичної цінності філософських знань у житті або нездатністю людини сприймати складні філософські тексти. Той факт, що філософія іноді позбавляється свого практичного призначення, місії світоглядного орієнтира, маяка для людини, є провиною саме тих, хто «все знає, але нічого не може зробити». Людство завжди потребувало провідників до світу знань та істинних цінностей. Тому нарікання на неосвіченість має та їх неспроможність – це є лише виправдальною психологією для тих, хто не здатен поєднати теорію із практикою в межах філософської методології. Адже задля чого взагалі здобуваються знання в різноманітних областях – щоб ділитися ними та допомагати іншим або для того, щоб хизуватися теоретичними надбаннями, жонглюючи бездоганною філософською термінологією один перед одним на наукових конференціях? Звісно, можна посилатися на важкі кризові часи (які до речі є важкими, мабуть, протягом тисячоліть історії людства) та оспівувати неготовність «пересічної» людини до такого тягара як знання, що лише породжуватиме «печалі». Однак при цьому не слід забувати, що скептицизм та цинізм залишатиметься дуже гарною виправдувальною психологією для власної бездіяльності. Тому залишається лише два запитання: Хто як не ми? Коли як не зараз?

Список використаних джерел:

- Бюлер, Д. (2022). Єдність розуму та його диференціація за Карлом-Отто Апелем (Переклад з німецької А. Єрмоленка). *Філософська думка*, 2, 7–22 URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/594>
- Гюсле, В. (2003). Практична філософія в сучасному світі. Пер. з нім., примітки та післямова А. Єрмоленка. К., 248 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hosle_Vittorio/Praktychna_filosofia_v_suchasnomu_sviti.pdf
- Єрмоленко, А. (2021). Дискурс. Комунікація. Моральність. К., 437 с.
- Єрмоленко, А. (1999). Комунікативна практична філософія: Підруч. К. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yermolenko_Anatolii/

Єрмоленко, А. (2022). Практична філософія Григорія Сковороди у світлі нашого досвіду. *Філософська думка*, 4, 7–26. <https://doi.org/10.15407/fd2022.04.07>

Єрмоленко, А. (2024). Практична філософія Імануеля Канта і сучасна етика відповідальності. *Філософська думка*, 2, 7–29. <https://doi.org/10.15407/fd2024.02.007>

Кант, І. (2004). Критика чистого розуму / Пер. з нім. К. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kant_Immanuel/Krytyka_chystoho_rozumu.pdf

Мінаков, М. (2001). Кантівська практична філософія: проблеми інтелектуального довкілля. НАУКМА, *Практична філософія* № 1, 2001 (№ 2), 57–68. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/be14ff9d-da21-44ab-99c9-f619f6a29fca/content>

Практична філософія А.М. Єрмоленко (2023). Енциклопедія Сучасної України. Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-880681>

Riedel, M. (1974). *Rehabilitierung der praktischen Philosophie*. Bd. 1–2. Freiburg. URL: <https://philpapers.org/rec/RIERDP>

Сковорода Григорій (1995). Пізнай в собі людину. Львів: Світ, 528 с.

Соціокультурні та теоретичні засади філософії постмодерну (2017) В.В. Лях, О.М. Йосипенко, Я.В. Любимий, В.С. Пазенок, К.Ю. Райда, Л.А. Ситніченко. Київ, 312 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1WrWbb4_e-5AwL7YPP96Wx6A9cSnj3BF9/view

Paul B. Thompson (1983). Two Types of Practical Philosophy URL: https://www.academia.edu/43258786/Two_Types_of_Practical_Philosophy

References:

Bohler, D. (2022). Yednist rozumu ta yoho dyferentsiatsiia za Karlom-Otto Apelem [Unity of mind and its differentiation according to Karl-Otto Apel] (Pereklad z nimetskoi A. Yermolenka), *Philosophical Thought*, 2, 7–22 [in Ukrainian].

Hösle Vittorio (1995). *Praktische Philosophie in der modernen Welt*. München: C.H. Beck. 216 p.

Yermolenko, A. (2021). Dyskurs. Komunikaitsiia. Moralist [Discourse. Communication. Morality]. К., 437 p. [in Ukrainian].

Yermolenko, A. (1999). *Komunikativna praktychna filosofiiia* [The communicative practical philosophy]. Pidruch. Kyiv, Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Yermolenko_Anatolii/ [in Ukrainian].

Yermolenko, A. (2022). Praktychna filosofiiia Hryhoriiia Skovorody u svitli nashoho dosvidu [The practical philosophy of Hryhorii Skovoroda in the light of our experience]. *Philosophical Thought*, 4, 7–26 <https://doi.org/10.15407/fd2022.04.07> [in Ukrainian].

Yermolenko, A. (2024). Praktychna filosofiiia Imanuelia Kanta i suchasna etyka vidpovidalnosti [The practical philosophy of Immanuel Kant and the modern ethics of responsibility]. *Philosophical Thought*, 2, 7–29 <https://doi.org/10.15407/fd2024.02.007> [in Ukrainian].

Kant, I. (2004). Krytyka chystoho rozumu [The critique of pure reason]. Per. z nim. Kyiv. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kant_Immanuel/Krytyka_chystoho_rozumu.pdf [in Ukrainian].

Minakov, M. (2001). Kantivska praktychna filosofiiia: problemy intelektualnoho dovkillia [The practical philosophy of Kant: problems of intellectual environment]. NAUKMA. *Practical philosophy* № 1, 2001 (№ 2), 57–68 Retrieved from: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/be14ff9d-da21-44ab-99c9-f619f6a29fca/content> [in Ukrainian].

Praktychna filosofiiia (2023). [Practical philosophy] A.M. Yermolenko. Encyclopedia of Modern Ukraine [Online] / Eds. : I. M. Dziuba, A. I. Zhukovsky, M. H. Zhelezniak [et al.]; National Academy of Sciences of Ukraine, Shevchenko Scientific Society. Kyiv: The NASU institute of Encyclopedic Research. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-880681> [in Ukrainian].

Riedel, M. (1974). *Rehabilitierung der praktischen Philosophie*. Bd. 1–2. Freiburg. Retrieved from: <https://philpapers.org/rec/RIERDP> [in German].

Skovoroda Hryhorii (1995). Piznai v sobi liudynu [Learn human in you]. Lviv : Svit. 528 p.[in Ukrainian].

Sotsiokulturni ta teoretychni zasady filosofii postmodernu (2017). [Sociocultural and theoretical principles of Postmodern philosophy] V.V. Liakh, O.M. Yosypenko, Ya. V. Liubyvyi, V.S. Pazenok, K.Iu. Raida, L.A. Sytnichenko. Kyiv, 312 p. [in Ukrainian]. Retrieved from: https://drive.google.com/file/d/1WrWbb4_e-5AwL7YPP96Wx6A9cSnj3BF9/view

Paul B. Thompson (1983). Two Types of Practical Philosophy. Retrieved from: https://www.academia.edu/43258786/Two_Types_of_Practical_Philosophy [in English].

Niewiadomska-Kocik Joanna,
*Doktor nauk społecznych,
Nauczyciel Państwowej Szkoły Muzycznej
I i II stopnia w Sochaczewie
orcid.org/0009-0004-4866-1884
jnkocik@tlen.pl*

ZARZĄDZANIE ZMIANĄ EDUKACYJNĄ W SZKOLNICTWIE MUZYCZNYM W POLSCE W LATACH 2012–2016

Kolejne reformy dotyczące organizacji szkolnictwa artystycznego, podstaw programowych, ramowych planów nauczania stanowią duże wyzwanie nie tylko ze względu na opór przed nieznaną sytuacją wpisaną w naturę zmiany, ale przede wszystkim ze względu na sposób zarządzania zmianą. Biorąc pod uwagę, że odbiorcami zmian edukacyjnych są dzieci i młodzież, powinny być one przygotowane w sposób przemyślany, z określeniem konsekwencji związanych z ich wprowadzeniem. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie innowacyjnego zarządzania zmianą w obszarze szkolnictwa artystycznego, które polegało na poprzedzeniu wprowadzenia zmian programem pilotażowym realizowanym w latach 2012–2016 przez wybrane szkoły muzyczne w Polsce.

Kadra zarządzająca i nauczyciele szkół pilotażowych otrzymali wsparcie szkoleniowe ze strony Centrum Edukacji Nauczycieli Szkół Artystycznych, a działania szkół związane z wdrażaniem nowych ramowych planów nauczania i podstaw programowych zostały zweryfikowane podczas wizyt studyjnych. Unikatowy okazał się sposób tworzenia nowych podstaw programowych. Wyjątkową rolę w procesie konsultacji wprowadzanych zmian odegrali doradcy metodyczni, powołani po raz pierwszy przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2013 roku. Podczas licznych spotkań środowisko zgłaszało swoje uwagi. Propozycja zmian w szkolnictwie artystycznym była również konsultowana z Radą Szkolnictwa Artystycznego, Konferencją Rektorów Uczelni Artystycznych, Związkiem Kompozytorów Polskich, Instytutem Muzyki i Tańca oraz Polską Radą Muzyczną. Strategia, w której za wartość zmiany uznano autonomię, zaowocowała dużą różnorodnością programową mimo tej samej podstawy prawnej dotyczącej ramowych planów nauczania w szkołach muzycznych I i II stopnia.

Kadra zarządzająca i nauczyciele szkół pilotażowych otrzymali wsparcie szkoleniowe ze strony Centrum Edukacji Nauczycieli Szkół Artystycznych, a działania szkół związane z wdrażaniem nowych ramowych planów nauczania i podstaw programowych zostały zweryfikowane podczas wizyt studyjnych. Unikatowy okazał się sposób tworzenia nowych podstaw programowych. Wyjątkową rolę w procesie konsultacji wprowadzanych zmian odegrali doradcy metodyczni, powołani po raz pierwszy przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2013 roku. Podczas licznych spotkań środowisko zgłaszało swoje uwagi. Propozycja zmian w szkolnictwie artystycznym była również konsultowana z Radą Szkolnictwa Artystycznego, Konferencją Rektorów Uczelni Artystycznych, Związkiem Kompozytorów Polskich, Instytutem Muzyki i Tańca oraz Polską Radą Muzyczną. Strategia, w której za wartość zmiany uznano autonomię, zaowocowała dużą różnorodnością programową mimo tej samej podstawy prawnej dotyczącej ramowych planów nauczania w szkołach muzycznych I i II stopnia.

Słowa kluczowe: edukacja artystyczna, edukacja muzyczna, zarządzanie zmianą, pilotaż, strategie wdrażania zmian.

Невядомська-Коцик Йоанна,
*доктор суспільних наук, викладач державної музичної школи
I та II ступеня в Сохачеві, Польща
orcid.org/0009-0004-4866-1884
jnkocik@tlen.pl*

УПРАВЛІННЯ ОСВІТНИМИ ЗМІНАМИ У СФЕРІ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ У ПОЛЬЩІ 2012–2016 РР.

Подальші реформи щодо організації художньої освіти, основних навчальних програм і рамкових навчальних планів є великим викликом не лише через притаманний опір невідомій ситуації, але, перш за все, через

спосіб управління змінами. З огляду на те, що реципієнтами освітніх змін є діти та молодь, до них слід готуватися зважено, визначаючи наслідки їх впровадження. Метою цієї статті є представити інноваційний менеджмент змін у сфері мистецької освіти, який полягав у передуманні впровадженню змін за допомогою пілотної програми, реалізованої в 2012–2016 роках вибраними музичними школами Польщі.

Керівництво та вчителі пілотних шкіл отримали підтримку в навчанні від Центру освіти вчителів художніх шкіл, а діяльність шкіл, пов'язану з впровадженням нових рамкових навчальних планів і основних навчальних програм, була перевірена під час навчальних візитів. Спосіб написання нової базової навчальної програми виявився унікальним. Виняткову роль у процесі консультування запроваджених змін відіграли методичні радники, вперше призначені Міністром культури та національної спадщини у 2013 році. Громада висловлювала свої зауваження під час численних зустрічей. Пропозицію щодо змін у мистецькій освіті також було обговорено з Радою мистецької освіти, Конференцією ректорів мистецьких університетів, Спілкою польських композиторів, Інститутом музики і танцю та Польською музичною радою. Стратегія, яка визнавала автономію як цінність змін, призвела до великої різноманітності програм, незважаючи на однакову правову основу щодо рамкового плану навчання в початкових і середніх музичних школах.

Унікальне управління змінами в мистецькій освіті принесло багаторівневі ефекти в мистецьку та соціальну сферу, використовуючи соціальну функцію музики – естетичну, виразну, освітню, ідентифікаційну, комунікаційну, інтеграційну, корисну та розважальну – у більшій мірі, ніж раніше. Освітня свобода давала можливість більшій індивідуалізації навчання, що є основою мистецького виховання.

Ключові слова: мистецька освіта, музична освіта, управління змінами, пілот, стратегії впровадження змін.

Niewiadomska-Kocik Joanna,
Doctor of Social Sciences,
Teacher at the State Music School
I and II degree in Sochaczew, Poland
orcid.org/0009-0004-4866-1884
jnkocik@tlen.pl

MANAGING EDUCATIONAL CHANGE IN MUSIC ART EDUCATION IN POLAND IN 2012–2016

Further reforms concerning the organization of artistic education, core curricula, framework teaching plans are a major challenge not only due to the resistance to an unknown situation inherent in the nature of change, but above all due to the method of change management. Considering that the recipients of educational changes are children and youth, they should be prepared in a well-thought-out manner, specifying the consequences related to their introduction. The aim of this article is to present innovative change management in the field of artistic education, which consisted of preceding the introduction of changes with a pilot program implemented in the years 2012–2016 by selected music schools in Poland.

The management staff and teachers of the pilot schools received training support from the Centre for the Education of Art School Teachers, and the schools' activities related to the implementation of the new framework curriculum and core curricula were verified during study visits. The method of writing the new core curricula turned out to be unique. A unique role in the consultation process of the introduced changes was played by methodological advisors, appointed for the first time by the Minister of Culture and National Heritage in 2013. During numerous meetings, the community submitted its comments. The proposal for changes in art education was also consulted with the Council of Art Education, the Conference of Rectors of Art Schools, the Association of Polish Composers, the Institute of Music and Dance and the Polish Music Council. The strategy, which considered autonomy as the value of the change, resulted in great program diversity despite the same legal basis concerning the framework curriculum in primary and secondary music schools.

The unique change management in artistic education has brought multi-level effects in the artistic and social areas, using the social function of music – aesthetic, expressive, educational, identity, communication, integration, utility and entertainment – to a greater extent than before. Educational freedom has provided the possibility of greater individualization of teaching, which is the basis of artistic education.

Key words: art education system, music education system, change management, pilot scheme, change implementation strategies.

Wprowadzenie. Edukacji podobnie jak i wielu dziedzinom naszego życia towarzyszy ciągła zmiana. Kolejne reformy dotyczące organizacji szkolnictwa, podstaw programowych, ramowych planów nauczania są dużym wyzwaniem nie tylko ze względu na wpisany w charakter zmiany opór przed nieznana sytuacją, ale przede wszystkim ze względu na sposób zarządzania zmianą. Założenia programowe zmiany i korzyści z nich wynikające powinny być znane i zrozumiałe dla wszystkich podmiotów szkolnych. Od tego, czy akceptują one tę zmianę zależy jej powodzenie. Zważywszy, że odbiorcami zmian edukacyjnych są dzieci i młodzież, to powinny być one przygotowane w sposób przemyślany, określający konsekwencje związane z ich wprowadzeniem.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie wyników badań, które skupione były wokół sposobu zarządzania zmianą w szkolnictwie artystycznym muzycznym w latach 2012–2016. Przedmiotem niniejszego artykułu będzie przedstawienie sekwencji zdarzeń podczas realizacji pilotażu, dokonanie ich analizy i określenie znaczenia dla osiągnięcia celu, czyli wprowadzenia zmian w Ramowych Planach Nauczania i w Podstawach Programowych w szkolnictwie artystycznym w 2014 roku. W artykule postawiono hipotezę, że sposób wprowadzenia zmian w szkolnictwie artystycznym muzycznym w latach 2012–2016 był innowacyjny, bo opierał się na wielowątkowych działaniach pilotażowych i współtworzeniu zmiany przez środowisko społeczności szkół muzycznych. Hipotezę tę analizowano realizując badania odnoszące się do przyczyn, które były powodem zmian, założeń programowych nowych Ramowych Planów Nauczania i Podstaw Programowych, sekwencji działań pilotażowych i wprowadzenia systemu doradztwa metodycznego. Analizowany w artykule materiał został zebrany podczas badań empirycznych realizowanych w okresie od lipca 2012 roku do października 2022 roku. W badaniach zastosowano metody jakościowe: analizę tekstu, obserwację uczestniczącą z zastosowaniem techniki wizualizacji, analizę danych zastanych (Desk Research), w tym analizę dokumentów osobistych i analizę dokumentów instytucji.

Autorka badań wykorzystała technikę obserwacji uczestniczącej, prowadząc rozmowy z dyrektorami i nauczycielami szkół pilotażowych, z doradcami metodycznymi, z autorami podstaw programowych, a także z rodzicami dzieci,

które zostały objęte działaniami pilotażowymi. W ramach analizy danych zastanych badaniu zostały poddane programy wizyt studyjnych w szkołach pilotażowych, statuty szkół pilotażowych, materiały powstałe w wyniku powstawania podstaw programowych, raporty dotyczące szkolnictwa muzycznego, sprawozdania z działalności merytorycznej Centrum Edukacji Nauczycieli Szkół Artystycznych w latach 2012–2016, w tym z działalności doradców metodycznych.

Szkolnictwo artystyczne w Polsce. Szkolnictwo artystyczne to edukacja muzyczna, plastyczna, baletowa i cyrkowa. Opiera się na indywidualizacji nauczania i relacjach mistrz-uczeń. System szkolnictwa artystycznego tworzą szkoły, uczelnie artystyczne, placówki artystyczne oraz bursy. Szkolnictwo artystyczne tworzy odrębny system kształcenia. Nadzorowane jest przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego i kształci w zawodach artystycznych aktora cyrkowego, aktora scen muzycznych, animatora kultury, bibliotekarza, muzyka, plastyka i tancerza. Celem edukacji artystycznej jest ukształtowanie młodego człowieka, który szanuje dziedzictwo kulturowe swojego i innych narodów, przestrzega zasad kultury i etyki, prawa autorskiego oraz innych przepisów prawa związanych z ochroną dóbr kultury, zna historię swojej dziedziny artystycznej, posiada wiedzę niezbędną do prawidłowej realizacji zadań praktycznych w swojej dziedzinie artystycznej, zna związki między swoją i innymi dziedzinami sztuki, uczestniczy w życiu kulturalnym, prezentuje swoje dokonania. W efekcie kształcenia artystycznego młody człowiek kreatywnie realizuje zadania, wykazując się wrażliwością artystyczną, ocenia jakość wykonywanych zadań, realizuje indywidualnie i zespołowo zadania, projekty artystyczne w zakresie swojej specjalności, pracuje w zespole w ramach przydzielonych zadań, biorąc współodpowiedzialność za efekt końcowy tej pracy, komunikuje się i współpracuje z członkami zespołu, buduje relacje oparte na zaufaniu, prezentuje postawę proaktywną, wykorzystuje technologię informacyjną i komunikacyjną w realizacji zadań artystycznych do pogłębiania wiedzy i doskonalenia umiejętności.

Zadania organu prowadzącego i sprawującego nadzór nad szkołami artystycznymi stopnia podstawowego i średniego sprawuje Centrum Edukacji Artystycznej. W latach 2007–2017 funkcjonowała publiczna placówka doskonalenia zawodowego

nauczycieli szkół artystycznych Centrum Edukacji Nauczycieli Szkół Artystycznych.

W roku 2012 rozpoczął się pilotaż zmian programowych w szkolnictwie artystycznym, który wynikał z ewaluacji podejmowanych działań dydaktycznych.

Liczne rezygnacje uczniów z nauki w szkole artystycznej, potrzeba uelastycznienia metod i narzędzi nauczania, zweryfikowania treści pojawiających się na różnych poziomach nauczania, tendencje demograficzne, obniżenie wieku szkolnego, zmiany na rynku pracy, potrzeba dostosowania podstaw programowych do Krajowych Ram Kwalifikacji to niektóre z przyczyn realizacji zmiany programowej w szkolnictwie artystycznym.

Szkoły artystyczne muzyczne, plastyczne, baletowe i cyrkową objęła zmiana programowa dotycząca ramowych planów nauczania, podstaw programowych, wynikiem czego było powstanie nowych specjalności, wprowadzenie większej elastyczności w zakresie wyboru i realizacji przedmiotów, nadanie autonomii szkołom i zwrócenie szczególnej uwagi na ich tożsamość kulturową w środowisku lokalnym.

Zmiany programowe w szkolnictwie artystycznym muzycznym. W szkołach muzycznych I stopnia wprowadzono obok nauki gry solowej dział muzykowania zespołowego. Połączono treści przedmiotów teoretycznych kształcenia słuchu i rytmiki, a także kształcenia słuchu i audycji muzycznych, które wzmocniono realizacją zespołów. Nowością był bogaty wachlarz zajęć indywidualnych takich jak nauka gry na fortepianie, na instrumentach ludowych, czytanie a vista, improvizacja, nauka akompaniamentu piosenek.

Decyzja o ofercie dydaktycznej należała do dyrektora szkoły, który posiadał godziny do dyspozycji w celu zwiększenia wymiaru zajęć wymienionych w ramowym planie nauczania lub na wprowadzenia innych zajęć artystycznych, których treści były zgodne z profilem sylwetki absolwenta szkoły muzycznej I stopnia, opisanej w podstawach programowych.

W zakresie szkoły muzycznej II stopnia wprowadzono nowe specjalności i specjalizacje: instrumentalistykę jazzową i rozrywkową, wokalistykę estradową i wokalistykę jazzową. Dodano zajęcia uzupełniające typu fortepian, chór, zespół kameralny, orkiestra, a także moduły praktyczne, słuchowe i ogólnie muzyczne. Połączono treści

literatury muzycznej z historią muzyki, zastąpiono formy muzyczne przedmiotem analiza dzieła muzycznego, rozszerzono treści zasad muzyki o elementy edycji nut. Zwrócono szczególną uwagę na kameralistykę i studia orkiestrowe. Poprzez większą indywidualizację nauczania w szkole muzycznej II stopnia dano możliwość właściwego przygotowania uczniów do kontynuowania nauki w uczelniach muzycznych.

Strategia zarządzania zmianą w szkolnictwie muzycznym I i II stopnia. Zmiany w szkolnictwie artystycznym poprzedziły badania i opracowania, które zostały przedstawione w Raporcie o stanie kultury w obszarze szkolnictwa artystycznego pod redakcją K. Pawłowskiego, Raporcie o stanie szkolnictwa muzycznego I stopnia pod redakcją W. Jankowskiego i Raporcie o stanie szkolnictwa muzycznego II stopnia pod redakcją Z. Konaszkiewicz i M. Chmurzyńskiej.

W Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego powołano zespół do spraw legislacji działający pod opieką merytoryczną Departamentu Szkolnictwa Artystycznego i Edukacji Kulturalnej. Ministerstwo rozpoczęło debatę społeczną na temat planowanych zmian. Strategia zarządzania zmianą została oparta na wartościach społecznych związanych z kulturą organizacyjną i skutecznym narzędziu wspierającym proces zmian, czyli empatią. Przyjęto ewolucyjną strategię opartą na wprowadzeniu zmian etapami, z partycypacją środowisk szkolnych w kolejnych fazach zmiany i przyjęciu postawy gotowości do podjęcia, wprowadzenia oraz utrwalenia zmiany.

Za atut w tej zmianie uznano charyzmatyczną, kompetentną i zaangażowaną w proces zmian kadrę kierowniczą, potrafiącą przekonać do wartości i akceptacji zmiany swoich pracowników. Za pewnik uznano fakt, iż wprowadzając zmiany w oświacie, a taką jest każda reforma, należy pamiętać o znaczącej roli wizytatorów, organów prowadzących i związków zawodowych.

Od kwietnia 2012r odbywały się spotkania informacyjne dyrektora Departamentu Szkolnictwa Artystycznego i Edukacji Kulturalnej z dyrektorami szkół artystycznych z całej Polski. Równolegle trwały prace zespołu do spraw legislacji dotyczące opracowania nowego ramowego planu nauczania do szkoły muzycznej I stopnia. Zespół do spraw legislacji rozpoczął działania związane z przeprowadzeniem pilotażu nowych ramowych planów nauczania w szkołach muzycznych I stopnia.

16 lipca 2012 r. odbyło się pierwsze spotkanie informacyjne dla dyrektorów szkół, którzy zgłosili chęć uczestniczenia w pilotażu, podczas którego omówiono zasady współpracy, zakres działań pilotażowych. Na spotkaniu tym zaprezentowano system szkoleń dla dyrektorów i nauczycieli szkół pilotażowych. Na kolejnym spotkaniu pilotażowym dyrektorzy zaprezentowali przygotowanie szkół do pilotażu, omówili skonstruowanie szkolnych planów nauczania na podstawie proponowanych nowych ramowych planów nauczania, przedstawili sekwencję działań przy wdrażaniu pilotażu. Wprowadzenie zmian w szkolnictwie muzycznym poprzedzono pilotażem do którego przystąpiło 3 września 2012 r. 17 szkół muzycznych z Augustowa, Bielsko-Białej, Bochni, Bydgoszczy, Bytomia, Dobczyc, Inowrocławia, Kolbuszowej, Lubaczowa, Łodzi, Mielca, Olsztyna, Opola, Pizsa, Sochaczewa, Warszawy (nr 4 i nr 5).

Podczas konferencji „Nowoczesna Szkoła Artystyczna” zorganizowanej przez Centrum Edukacji Nauczycieli Szkół Artystycznych na Uniwersytecie Muzycznym Fryderyka Chopina w Warszawie w dniach 27–28 września 2012 r. zostały zaprezentowane propozycje ramowych planów nauczania dla szkół muzycznych, plastycznych i baletowych. Dyrektorzy szkół, w których prowadzony był pilotaż przedstawili pierwsze doświadczenia z realizacji pilotażu. Jednocześnie od października 2012 r. zaczęły odbywać się zjazdy dyrektorów szkół muzycznych I stopnia, w których prowadzony był pilotaż. W trakcie spotkań przeprowadzane były szkolenia dedykowane kadrze zarządzającej zmianą dotyczące procesu wdrażania zmian. Spotkania te służyły wymianie doświadczeń, omawianiu wykorzystywania nowoczesnych pomocy dydaktycznych, ocenianiu z przedmiotu zespół instrumentalny, zmianom w statutach szkół, bieżącej ewaluacji pilotażu.

W październiku rozpoczęto też cykl szkoleń i warsztatów dla nauczycieli szkół pilotażowych, w tym warsztaty dla nauczycieli przedmiotów ogólnomuzycznych ze szkół muzycznych I stopnia. Po pierwszym semestrze realizacji pilotażu dokonano podsumowania, a wnioski posłużyły jako wytyczne do dalszego dopracowywania zmian w trakcie prac legislacyjnych.

Bardzo ważnym dla realizacji pilotażu stała się wymiana doświadczeń dyrektorów szkół pilotażowych odbywająca się podczas wizyt studyjnych. Celem organizacji ich była prezentacja dokonań

szkół, pokazanie realnych rozwiązań i efektów działań związanych z wprowadzaniem reformy. Każda wizyta studyjna kończyła się analizą i omówieniem efektów pracy szkoły, pedagodzy danej placówki podczas dyskusji omawiali wszystkie elementy swoich działań związanych z przygotowywaniem reformy, przedstawiali obserwacje dotyczące pracy w oparciu o nowe zasady, prezentowali stanowisko rodziców, wyniki osiągane przez uczniów, wskazywali elementy funkcjonujące doskonale i elementy wymagające dopracowania. Wnioski z analizy każdej wizyty studyjnej stawały się ważnym punktem do planowania dalszych działań i dopracowywania jak najkorzystniejszych rozwiązań. Po pierwszym roku funkcjonowania pilotażu w szkołach muzycznych I stopnia niezależny zespół ekspercki pracujący pod egidą Instytutu Muzyki i Tańca dokonał ewaluacji eksperymentu, a wyniki zaprezentował na kolejnej konferencji dedykowanej środowisku szkolnictwa artystycznego.

Równocześnie z realizacją pilotażu od marca 2013r. powstawały nowe podstawy programowe. Sposób ich opracowywania był unikatowy. Ponad 350 ekspertów przez sześć miesięcy podczas zjazdów konsultowało w zespołach i między zespołami zapisy podstaw programowych. Powstała platforma wymiany doświadczeń między nauczycielami uczącymi teorii i przedmiotów praktycznych. Uniknięto w ten sposób powstania dokumentu, którego poszczególne elementy byłyby skonstruowane przez pojedynczego, wyizolowanego eksperta, bez holistycznego spojrzenia na ucznia. Podstawy programowe do poszczególnych przedmiotów koncentrowały się wokół celów kształcenia i treści nauczania.

1 września 2013 r. dziewięć szkół muzycznych II stopnia rozpoczęło realizować zmiany pilotażowe. Były to szkoły z Białegostoku, Bielsko-Białej, Gdańska, Inowrocławia, Krosna, Poznania, Szczecina, Wrocławia i Bydgoszczy.

Podczas kolejnej ogólnopolskiej konferencji organizowanej przez Centrum Edukacji Nauczycieli Szkół Artystycznych w dniach 27–28 września 2013r. pod nazwą „Przywództwo – inspiracje” zaprezentowano rezultaty prac związanych z reformą szkolnictwa artystycznego oraz przedstawiono wyniki ewaluacji pilotażu przeprowadzonego przez 17 szkół muzycznych I stopnia. W kolejnym roku realizacji pilotażu zmiany były również intensywnie monitorowane. Każdy

semestr kończył się ewaluacją działań, szkoły były zobowiązane do wypełnienia i nadsyłania ankiet, których wyniki przedstawiały najważniejsze aspekty zmian, wskazywały elementy rozwoju szkół i pozwalały na dopracowanie rozwiązań.

Nowe podstawy programowe opublikowano 6 sierpnia 2014 r. (Dz. U. 2014 poz. 1039) i wprowadzono je od 1 września 2014 r. Nowe ramowe plany nauczania opublikowano 16 czerwca 2014 r. (Dz. U. 2014 poz. 785). Zaczęły realizować je wszystkie szkoły muzyczne, plastyczne, baletowe i szkoła cyrkowa od 1 września 2014 r. Zgodnie z potrzebą środowiska artystycznego i na skutek zobowiązania nałożonego przez Radę Szkolnictwa Artystycznego w roku szkolnym 2015/2016 rozpoczął się pilotaż oceniania punktowego realizowany przez szkoły pilotażowe.

Centrum Edukacji Nauczycieli Szkół Artystycznych i system doradztwa metodycznego. Podczas działań pilotażowych nastąpiło rozszerzenie zakresu zadań Centrum Edukacji Nauczycieli Szkół Artystycznych. Było ono publiczną placówką dokształcania i doskonalenia zawodowego nauczycieli szkół artystycznych. Zostało powołane zarządzeniem nr 19 Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 13 lipca 2007 r. Działalność tej placówki odbywała się na podstawie ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz. U. z 2004 r. Nr 256, poz. 2572, z późn. zm), rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 19 listopada 2009 r. w sprawie placówek doskonalenia nauczycieli (Dz. U. Nr 200, poz. 1537) i własnego statutu. Organem prowadzącym i sprawującym nadzór pedagogiczny był Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

W ciągu swojej działalności Centrum organizowało różnorodne formy doskonalenia: szkolenia stacjonarne, elearningowe, blearningowe szkolenia w siedzibie szkoły, warsztaty, wykłady, seminaria i konferencje przygotowując atrakcyjne programy i propozycje doskonalenia dla nauczycieli szkół artystycznych, kandydatów na ekspertów komisji kwalifikacyjnych i egzaminacyjnych awansu zawodowego nauczycieli, dla kadry zarządzającej, a także dla doradców metodycznych. Oferta szkoleniowa była budowana na bazie diagnozowanych potrzeb w tym zakresie, a ewaluacji form i jakości doskonalenia dokonywano po każdym szkoleniu. Centrum podejmowało wiele inicjatyw na rzecz wspierania różnorodnych form współpracy i

wymiany doświadczeń. Cennymi okazały się być te działania, które wspierały inicjatywy nauczycieli i upowszechniały przykłady dobrej praktyki. Przedmiotem działalności wydawniczej prowadzonej przez Centrum były poradniki dotyczące m.in. pozyskiwania funduszy dla szkół artystycznych, tworzenia programów nauczania w szkołach artystycznych, prawa autorskiego w praktyce szkół, sześciolatka w szkole muzycznej, czy sztuka komunikacji międzyludzkiej. W ramach pilotażu wdrażania zmian w szkolnictwie artystycznym znaczenie działań Centrum przejawiało się nie tylko w aspekcie konsultacyjnym, ale także w organizacji wizyt studyjnych, przeprowadzeniu cyklu szkoleń dla szkół pilotażowych, organizacji konferencji prezentujących zakres prac pilotażowych. Centrum Edukacji Nauczycieli Szkół Artystycznych zainicjowało i zrealizowało formułę doradztwa metodycznego w szkolnictwie artystycznym. Rozwój systemu doradztwa metodycznego był planowany i realizowany na podstawie ogólnopolskiego prawa oświatowego oraz dokumentów Unii Europejskiej i Rady Europy dotyczących edukacji. Uwzględniono w tym procesie zdiagnozowane potrzeby środowiska szkół artystycznych oraz strategiczne kierunki rozwoju edukacji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W budowaniu i ewaluacji modelu doradztwa metodycznego wykorzystano współczesne osiągnięcia nauk pedagogicznych i nauk w zakresie zarządzania. Doradztwo metodyczne funkcjonowało w bliskich związkach ze szkolnictwem wyższym. Doradcy metodyczni współpracowali z instytucjami kultury, szkołami artystycznymi, przychodniami psychologiczno-pedagogicznymi oraz organizacjami pozarządowymi działającymi w obszarze edukacji. Doradztwo było istotnym czynnikiem podnoszenia jakości nauczania w szkołach artystycznych I i II stopnia oraz zwiększania efektywności pracy nauczycieli, rad pedagogicznych i kadry zarządzającej. Nadzór nad doradcami metodycznymi szkół artystycznych pełnił Dyrektor Centrum Edukacji Nauczycieli Szkół Artystycznych, który zapewniał im doskonalenie, wspierał ich działania organizacyjnie i merytorycznie. Model doradcy metodycznego określał siedem obszarów zadań doradcy, a wśród nich diagnozowanie potrzeb środowiska i planowanie własnej pracy, dzielenie się wiedzą i doświadczeniem, inspirowanie nauczycieli do podejmowania działań innowacyjnych, doskonalenie własnego warsztatu pracy, współpraca

z instytucjami i organizacjami edukacyjnymi, współpraca z placówką doskonalenia nauczycieli, wspieranie nauczycieli. Doradztwo metodyczne opierało się na doradztwie przedmiotowym, czyli specjalizacji doradcy w określonych przedmiotach nauczania, doradztwie problemowym, czyli specjalizacji doradcy w tematyce interdyscyplinarnej, we wdrażaniu zmian w szkolnictwie artystycznym, doradztwie zespołowym adresowanym do zespołów nauczycielskich: rad pedagogicznych, zespołów zadaniowych, grup wsparcia dla nauczycieli oraz prowadzenie sieci współpracy i samokształcenia dla nauczycieli. Doradztwo metodyczne opierało się na także na doradztwie personalnym i doradztwie przywarsztatowym, czyli pracy doradcy w szkole, w której był zatrudniony jako nauczyciel. Wsparcie doradcze i szkoleniowe z zakresu zarządzania zmianą wpłynęło na rozwój kompetencji kadry zarządzającej.

Podsumowanie. W wyniku realizacji procesu badawczego, przeprowadzenia obserwacji uczestniczącej z zastosowaniem techniki wizualizacji, analizy tekstu, analizy danych zastanych udało się dokonać analizy przyczyn, które były powodem zmian. Analiza rozporządzeń Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pozwoliła przedstawić założenia programowe nowych Ramowych Planów Nauczania i Podstaw Programowych. Zaprezentowano sekwencję działań pilotażowych. W wyniku analizy zebranego materiału badawczego udowodniono, że sposób wprowadzenia zmian w

szkolnictwie artystycznym muzycznym w latach 2012–2016 był ewolucyjny, bo opierał się na wieloletnich działaniach pilotażowych realizowanych z udziałem środowiska społeczności szkół muzycznych.

Kadra zarządzająca oraz nauczyciele szkół pilotażowych otrzymali wsparcie szkoleniowe Centrum Edukacji Nauczycieli Szkół Artystycznych, a działania szkół związane z realizacją Nowych Ramowych Planów Nauczania i Podstaw Programowych były weryfikowane podczas wizyt pilotażowych. Unikatowym okazał się sposób pisania nowych podstaw programowych z udziałem ekspertów na co dzień pracujących w szkołach artystycznych. Wyjątkową rolę w procesie konsultacji wprowadzanych zmian odegrali doradcy metodyczni, powołani po raz pierwszy w 2013 roku. Podczas licznych spotkań środowisko zgłaszało swoje uwagi. Propozycję zmian w szkolnictwie artystycznym konsultowano także z Radą Szkolnictwa Artystycznego, Konferencją Rektorów Uczelni Artystycznych, Związkiem Kompozytorów Polskich, Instytutem Muzyki i Tańca oraz Polską Radą Muzyki. Powyższe argumenty potwierdzają wszechstronność konsultacji, skierowanych do całej społeczności szkolnictwa artystycznego. Strategia, która za wartość zmiany przyjęła autonomię spowodowała dużą różnorodność programową mimo tej samej podstawy prawnej dotyczącej Ramowego Planu Nauczania w szkołach muzycznych I i II stopnia.

Bibliografia:

- Fullan, M. (2006). *Odpowiedzialne i skuteczne kierowanie szkołą*. PWN, Warszawa. 86 s.
- Holstein-Beck, M. (1997). *Być albo nie być menedżerem*. Infor, Warszawa. 200 s.
- Konaszkiewicz, Z., Chmurzyńska, M. (2014). *Raport o stanie szkolnictwa muzycznego II stopnia*. Warszawa, Instytut Muzyki i Tańca. 319 s.
- Kuc, B., Moczydłowska, J. M. (2009). *Zachowania organizacyjne*. Wydawnictwo Difin S.A., Warszawa. 406 s.
- Merton, R. K. (2002). *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Wydawnictwo Naukowe PWN S.A., Warszawa. 669 s.
- Pawłowski, K. (red.) (2012). *Raport o stanie kultury w obszarze szkolnictwa artystycznego*, URL: <https://www.google.com/search?q=Raport+o+stanie+kultury+w+obszarze+szkolnictwa+artystycznego+Krzysztof+Paw%C5%82owski+wraz+z+zespo%C5%82em&oq=raport&aqs=chrome.69i59j69i57j69i59l2j0l2j46j0.5429j0j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8>
- Potocki, A. (2005). *Zachowania organizacyjne. Wybrane zagadnienia*. Wydawnictwo Difin S.A., Warszawa. 338 s.
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 lipca 2014 r. w sprawie podstaw programowych kształcenia w zawodach szkolnictwa artystycznego w publicznych szkołach artystycznych, Dz. U. z 2014 r. poz. 1039, załącznik nr 1, (2004). URL: <https://prawo.cea-art.pl/wp-content/uploads/2014/08/Za%C5%82%C4%85cznik-Nr-1-Wspolne-efekty-kszt%C5%82cenia-dla-II-st.pdf>
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 lipca 2014 r. w sprawie podstaw programowych kształcenia w zawodach szkolnictwa artystycznego w publicznych szkołach artystycznych, Dz. U. z 2014 r. poz. 1039, załącznik nr 6 (2014). URL: <https://prawo.cea-art.pl/wp-content/uploads/2014/08/Za%C5%82%C4%85cznik-Nr-6-Muzyk.pdf>

References:

- Fullan, M. (2006). Odpowiedzialne i skuteczne kierowanie szkołą [Responsible and Effective School Leadership]. PWN, Warszawa. 86 s. [in Polish].
- Holstein-Beck, M. (1997). Być albo nie być menedżerem [To Be or Not to Be a Manager]. Infor, Warszawa. 200 s. [in Polish].
- Konaszekiewicz, Z., Chmurzyńska, M. (2014). Raport o stanie szkolnictwa muzycznego II stopnia. [Report on the State of Secondary Music Education]. Instytut Muzyki i Tańca, Warszawa. 319 s. [in Polish].
- Kuc, B., Moczyłowska, J. M. (2009). Zachowania organizacyjne [Organizational Behavior]. Wydawnictwo Difin S.A., Warszawa. 406 s. [in Polish].
- Merton, R. K. (2002). Teoria socjologiczna i struktura społeczna [Sociological Theory and Social Structure]. Wydawnictwo Naukowe PWN S.A., Warszawa. 669 s. [in Polish].
- Pawłowski, K. (ed.). (2012). Raport o stanie kultury w obszarze szkolnictwa artystycznego [Report on the State of Culture in the Field of Artistic Education]. Retrieved from: <https://www.google.com/search?q=Raport+o+stanie+kultury+w+obszarze+szkolnictwa+artystycznego+Krzysztof+Paw%C5%82owski+wraz+z+zespo%C5%82em&oq=raport> [in Polish].
- Potocki, A. (2005). Zachowania organizacyjne. Wybrane zagadnienia [Organizational Behavior: Selected Issues]. Wydawnictwo Difin S.A., Warszawa. 338 s. [in Polish].
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 lipca 2014 r. w sprawie podstaw programowych kształcenia w zawodach szkolnictwa artystycznego w publicznych szkołach artystycznych, Dz. U. z 2014 r. poz. 1039, załącznik nr 1. (2014). [Regulation of the Minister of Culture and National Heritage of July 2, 2014, on Core Curricula for Artistic Professions in Public Art Schools, Annex No. 1] Retrieved from: <https://prawo.cea-art.pl/wp-content/uploads/2014/08/Za%C5%82%C4%85cznik-Nr-1-Wspolne-efekty-kszt%C5%82cenia-dla-II-st..pdf> [in Polish].
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 lipca 2014 r. w sprawie podstaw programowych kształcenia w zawodach szkolnictwa artystycznego w publicznych szkołach artystycznych, Dz. U. z 2014 r. poz. 1039, załącznik nr 6. (2014). [Regulation of the Minister of Culture and National Heritage of July 2, 2014, on Core Curricula for Artistic Professions in Public Art Schools, Annex No. 6 (Music)]. Retrieved from: <https://prawo.cea-art.pl/wp-content/uploads/2014/08/Za%C5%82%C4%85cznik-Nr-6-Muzyk.pdf> [in Polish].

Безручко Олександр Вікторович,
*доктор мистецтвознавства, професор,
завідувач кафедри кіно-, телемистецтва
ПВНЗ «Київський університет культури»,
професор кафедри режисури кіно і телебачення
Київського національного університету культури і мистецтв
orcid.org/0000-0001-8360-9388
oleksandr_bezruchko@ukr.net*

ДО ПИТАННЯ РЕМЕЙКУ В КІНЕМАТОГРАФІ: ТЕХНІЧНІ ТА ХУДОЖНІ ВЛАСТИВОСТІ

В статті аналізуються передумови виникнення ремейку в період становлення кінематографу, коли процеси копіювання та перероблення були технічно притаманні етапу оптичної технології кіновиробництва. Перші ремейки з'явилися із першими кіноспробами братів Люм'єрів, режисерів та винахідників апарату для запису рухомих зображень – сінематографу. Згодом ремейк утвердився як жанр, що передбачав перероблення, адаптацію або екранізацію літературного твору. Аналізуються роботи М. Драксмана, Т. Лейча, У. Еко, К. Веревіса, Ф. Джеймсона в галузі досліджень ремейку, адаптацій та трансмедійної розповіді. Досліджуючи ремейк, теоретики та історики кіно почасти змішують поняття «ремейк» з такими поняттями як «адаптація», «екранізація», «інтерпретація», «реінтерпретація» тощо. В статті обстоюється думка, що ремейк являє собою неоднозначне поняття, яке поєднує в собі жанр та творчий підхід, мистецьку стратегію перероблення, адаптації й ширше – трансформації – як літературних джерел, так і, власне, попередніх кінотворів.

У ХХІ ст. із впровадженням цифрових технологій та створенням єдиного конвергентного інформаційного середовища, в якому художній твір може побутувати розподіленим між незалежними платформами та розвивати окремі свої частини в межах медіафраншизи, ремейк стає універсальним процесом трансформації, певною творчою стратегією митців в переказуванні класичних та популярних історій.

Ремейк як дієвий спосіб повернення, перечитування та адаптації класичних сюжетів, образів та історій залишається провідною формою постмодерністського мислення в мистецькому середовищі, розвиваючи, змінюючи, актуалізуючи та оновлюючи класичну спадщину в сьогоденні.

Ключові слова: ремейк, кінематограф, історія кіно, інтерпретація, адаптація, екранізація, медіасередовище, медіафраншиза, трансмедійна розповідь.

Bezruchko Oleksandr,
*Doctor of Study of Art, Professor,
Head of the Film and Television Art Department,
Kyiv University of Culture,
Professor at the Film and Television Directing Department,
Kyiv National University of Culture and Arts
orcid.org/0000-0001-8360-9388
oleksandr_bezruchko@ukr.net*

ON THE QUESTION OF A REMAKE IN CINEMA: TECHNICAL AND ARTISTIC PROPERTIES

The article analyzes the prerequisites for the emergence of remakes in the period of cinema's formation, when the processes of copying and remaking were technically inherent in the stage of optical film technology. The first remakes appeared with the first film attempts of the Lumière brothers, directors and inventors of the apparatus for recording moving images, the cinematograph. Subsequently, the remake established itself as a genre that involved the reworking, film version, or adaptation of a literary work. The article analyzes the works of M. Druxman, T. Leitch, U. Eco, C. Verevis, and F. Jamieson in the field of remake, adaptation, and transmedia storytelling. When

studying remakes, film theorists and film historians often identify the concept of “remake” with such concepts as “adaptation”, “adaptation”, “interpretation”, “reinterpretation”, etc. The article argues that remake is an ambiguous concept that combines genre and creative approach, an artistic strategy of processing, adaptation, and, more broadly, transformation of both literary sources and previous cinematic works.

In the twenty-first century, with the introduction of digital technologies and the creation of a single convergent information environment in which a work of art can be distributed among independent platforms and develop its individual parts within a media franchise, remake becomes a universal process of transformation, a certain creative strategy of artists in retelling classic and popular stories.

Remake as an effective way of returning, re-reading and adapting classical plots, images and stories remains a leading form of postmodern thinking in the artistic environment, developing, changing, actualizing and updating the classical heritage in the present.

Key words: remake, cinema, film history, interpretation, adaptation, film version, media environment, media franchise, transmedia storytelling.

Мета дослідження полягає у визначенні позиції ремейку як інтеграційного творчого процесу в конвергентному медіасередовищі, яке продукує універсальні медіапродукти та обумовлюється комплексним охопленням споживачів цифрового медіаконтенту. Аналіз передумов виникнення ремейку в галузі кіно та технічних особливостей кіновиробництва, пов'язаного з процесами обробки відеоматеріалу. Виявлення зв'язку поняття з такими типами трансформації як адаптація, екранізація, новелізація, медіафраншиза.

Основний виклад статті. Коло сучасних наукових досліджень ремейку окреслюється здебільшого працями західних науковців, серед яких роботи М. Драксмана, Т. Лейча, У. Еко, К. Веревіса тощо. Голівудський історик кіно М. Драксман досліджував ремейки через кіноадаптації літературних джерел, які він ототожнює з ремейком. Описуючи різні типи екранізації, він детально аналізує спільне та відмінне, та визначає серед причин, що спонукають митців створювати ремейки технологічний прогрес, уподобання аудиторії та галузеві тенденції (Druхman, 1975).

Американський дослідник кіно Т. Лейч визначає ремейк як складну культурну та виробничу практику, фокусуючись на виробничих та економічних аспектах створення ремейків. Досліджуючи міждіалектні зв'язки вихідного твору та його ремейку, дослідник вказує на його оновлювальну функцію у відображенні актуальних суспільних цінностей та норм (Leitch, 2007).

Італійський філософ, науковець та письменник У. Еко досліджує ремейки на прикладі серіалів, виділяючи такі типи як прямий ремейк-адаптація, близький до оригінального твору; реінтерпретація, що переосмислює твір

в новому контексті; продовження та передісторія, що розширюють простір оригінального твору; побічні сюжетні лінії, що розвивають історії другорядних персонажів; перезавантаження, де оригінальна історія розповідається з початку, стаючи подібною до адаптації (Еко, 1991).

Австралійський теоретик кіно та культуролог К. Веревіс досліджує серіали і транснаціональні екранізації, порівнюючи текстові відмінності між вихідним твором і ремейком; аналізує критичний дискурс навколо ремейків, їх перегляди, відгуки публіки та ЗМІ тощо (Verevis, 2006).

О. Безручко досліджує ремейк як складову екранної культури не лише у теоретичній площині, як, наприклад, екранізації твору Миколи Гоголя «Тарас Бульба» (Безручко, 2016), але й у реальному кіновиробництві, вводячи у науковий обіг цікаві факти зі знімальних майданчиків. Наприклад, стрічку Миколи Мащенка «Богдан-Зиновий Хмельницький» 2006 р., що була ремейком картини Ігоря Савченка «Богдан Хмельницький» 1941 р. (Безручко, 2005). Так само, в українських та закордонних наукових виданнях автор висвітлював власну роботу кінорежисером (другим режисером) на двадцятисерійному китайсько-українському серіалі режисера У Тіан Мінга «Овід» (牛虻) 2004 р. за мотивами однойменного роману Етель Ліліан Войнич (Безручко, 2018). Свідомою глибокої поваги китайських кінематографістів до трисерійного фільму Миколи Мащенка «Овід» 1980 р. може слугувати той факт, що свій ремейк вони приїхали знімати на Національну кіностудію художніх фільмів ім. Олександра Довженка, директором якої на той час був саме М. Мащенко, з яким творча група неодноразово консультувалась з багатьох питань.

У «Кінословнику» українського кінознавця та історика кіно В. Миславського ремейк визначається як фільм, що повторює сюжет раніше знятого фільму. Автор зазначає, що ремейки характерні переважно для кінематографу США та Голлівуду, де усталене багаторазове використання економічно прибуткових сюжетів (Миславський, 2007). Англійсько-український словник широкого вжитку пропонує розлоге тлумачення цього поняття, перелічуючи такі процеси, як «виправляти, змінювати, перебудувати, переобладнувати, переробити, перероблювати, переробляти, поправляти, відновити» (Дейко, 1979, с. 363). Енциклопедія «Britannica» поєднує обидві характеристики ремейку, наголошуючи, що ремейк є одночасно і *явищем*: «кінофільм або музичний фрагмент, який є відзнятим або перезаписаним знову», і *процесом*: «створювати нову або іншу версію кінофільму, пісні тощо» (Britannica Dictionary).

Розглянемо, як це поняття виникло в кінематографі.

Перед тим, як у 1895 р. брати Люм'єр винайшли свій апарат «кінематограф», було здійснено багато спроб створити прилади фото- та відеофіксації, серед яких «чарівний ліхтар» Х. Гюйганса, калотипія В. Телбота, дагеротипія Л. Дагера, фенакістіскоп Ж. Плато, зоотроп В. Горнера, праксіноскоп Е. Рейно, кінетоскоп Т. Едісона, мутоскоп В. Діксона, аніматограф Р. Пола, паноптиком В. Латама тощо, які постійно вдосконалювали процес створення відбитку або «рухомих картинок». Хоча кінематограф братів Люм'єр був найуспішніший на свій час апарат, попереду ще було багато технологічних звершень, які визначили історію розвитку кіно в майбутньому.

Якщо в пластичних та динамічних видах мистецтва нові прийоми і форми передачі змісту виникають під час безпосередньої творчості митця, то в синтетичних, таких як кінематограф, особливо в період його становлення, митець залежав від технічних особливостей виробничого процесу кінозйомки. Більшість інновацій в способах та прийомах кінозйомки з'явились в результаті вирішення суто винахідницьких, технічних завдань, експериментів та випадковості, адже для митців в галузі кінематографу різноманітні прийоми фільмування становили джерело пошуку потенційних творчих можливостей для створення нових форм

і засобів втілення різних рішень – образних, тематичних, постановочних, видовищних, драматургічних тощо. Таким чином, багато з технічних способів кінозйомки перетворилися на творчі, стаючи елементами художньої конструкції кінотвору та формуючи виразні засоби кіномови, її образну та семантичну структуру. Наприклад, фільмування зі зниженою частотою кадрів, зворотна зйомка, швидкісна зйомка, багаторазове експонування, коли завдяки зміні частоти кадрів досягалась ілюзія відтворення руху, переривчатість та стрибкоподібність фаз руху, рух у зворотному напрямку тощо, які надавали додаткової смислової та емоційної функції відзнятому матеріалу.

Проте, якщо завдяки прийомам зйомки митці мали змогу творчо інтерпретувати фільмовану реальність, то технічні способи отримання зображення з використанням специфічних принципів кінозйомки, дозволяли трансформувати зображення і створювати нову кінематографічну реальність.

Техніка кіно включає процес зйомки, озвучування кінокартин, виробництво масових копій з них, проєктування на екрані, що є конвергенцією різноманітних галузей науки і техніки: це оптика, світлотехніка, акустика, електротехніка слабких і сильних струмів, фотохімія, точне приладобудування тощо.

З історії кіновиробництва відомо, що запис кіно був винайдений на целулоїдній плівці. Основу кіноплівки складав целулоїд на безусадковій лавсановій основі завтовшки 0,07–0,08 мм; внутрішній бік плівки був вкритий світлочутливим шаром желатини завтовшки 0,02–0,025 мм. Плівка поділялась на декілька видів: негативна – для зйомок, позитивна – для друку фільмокопій, контратипова – для проміжних негативів і позитивів з подальшим масовим друком фільмокопій, звукова – для оптичного звукозапису, обертальна – зазвичай, для отримання безпосередньо позитивного зображення тощо. Основними форматами кіноплівки були 35 мм (стандарт), 8 мм (вузька), 16 мм (вузька), 65 мм (широка) і 70 мм (широка).

Фільмування на негативну кіноплівку здійснювалося не для перегляду, а для друку на позитив, адже кінонегатив містив зображення, кольори або напівтони якого були зворотні об'єкту зйомки. Тобто, світліші деталі об'єктів відображалися темнішими або щільнішими

ділянками зображення. Для отримання позитивного зображення з кінонегатива виконувався друк на позитивній кіноплівці за допомогою кінокопіювального апарату. Кінонегатив був унікальним матеріалом, з якого знімали декілька позитивних фільмокопій для перегляду знімальною групою/приймальною комісією тощо. Натомість, основні прокатні тиражі друкувалися з дубль-негативів, отриманих за допомогою контратипування. Як правило, оригінальний негатив фільму мав безліч склеювань, різну щільність та кольоропередачу зображень, тому монтаж виконувався за робочим позитивом, а після затвердження фільму на основі змонтованого позитиву здійснювався монтаж негативу.

Таким чином, запис кінокартини провадився на негативну кіноплівку, з якої потім вироблялась п-на кількість позитивних копій. Отже, початково кінокартини уже були власними копіями самих себе. Тому, розглядаючи кінофільм в сенсі філософування В. Беньяміна про копії творів мистецтва, кінематограф у своїй суті початково був мистецтвом копіювальним, повторювальним (Беньямін, 2002). В. Беньямін зазначав, що завдяки розвитку техніки тиражування, процес репродукування виводить цінність самої копії на рівень оригіналу, що остаточно знищує підпорядкування копії оригіналу та робить її самоцінною. Ж. Дельоз припускав, що не існує нічого первинного, що б не підлягало інтерпретації, оскільки будь-який знак по своїй природі вже є інтерпретацією інших знаків (Deleuze, 1987). Власне, таким і є ремейк, дослівний переклад якого з англійської означає переробку попереднього, вже існуючого джерела, якими насправді насичена історія мистецтва.

Перший кіноремейк, як спосіб перезйомки попереднього сюжету, виник спонтанно в знімальному середовищі власне винахідників кінематографу братів Люм'єр: один з перших короткометражних кінофільмів – «Прибуття потягу на вокзал Ла-Сьота», був знятий тричі авторами – відома версія 1896 р., а згодом істориками було знайдено ще дві версії в приватному архіві братів Люм'єр. Сюжет з потягом був неймовірно популярним серед публіки, тому він ще довгий час перезнімався різними режисерами по всьому світові: наприклад, відомий винахідник та режисер Ж. Мельєс створив

два ремейки цього сюжету – «Прибуття потягу на вокзал Жуєнвіля» та «Прибуття потягу на станцію у Венсані», український режисер документальних кінофільмів А. Федецький створив ремейк у Харкові під назвою «Огляд Харківського вокзалу в момент відправлення потягу з начальством, яке знаходиться на платформі», американська кінокомпанія Mutoscope & Biograph зняла фільм під назвою «Прибуття тонкінського потяга» тощо.

Поступово зі становленням та розповсюдженням кінотеатрів, виникла потреба у великій кількості різноманітних фільмів, які б задовольняли публіку. Для пришвидшення цього процесу використовувалися готові сюжети, за якими знімали масу схожих фільмів. Такі шаблони отримали назву «формульних» та означали створення кінофільму за попереднім кліше, наприклад: детектив, пригоди, мелодрама, вестерн тощо (Cawelty, 1977). Згодом ремейк в кінематографі як творчий спосіб переробки поширився на усю культурну спадщину, особливо літературну, через численні екранізації та адаптації літературних джерел. Наприклад, британський режисер П. Гріневей заявляв, що справжнього кіно ніколи не існувало, натомість, уся історія кіно – це більше ста років ілюстрованого тексту, узятим з книгарні (Noakes, 2017). Ф. Джеймисон ототожнює поняття ремейку та екранізації, розглядаючи ремейк як своєрідний результат розширення простору культури під впливом логіки пізнього капіталізму, коли жанри та стилі минулого стають предметом комерціалізації (Jameson, 1984).

Кінознавці вважають, що ремейк стає провідним методом генерування нових смислів в кінооповіданні: так, К. Веревіс надає ремейку властивості «трансферу», тобто певного процесу відсторонення від оригіналу, відкладання його колишнього змісту і прищеплення нових сенсів (Verevis, 2006). Т. Лейч вважає, що ремейки є адаптаціями, основаними на інтертекстуальності кінооповідання, певними індустріальними практиками з виробничими та економічними складниками (Leitch, 2007).

Процес створення ремейків є складним, і передбачає не просто звичне прочитання відомої історії. Можливість переосмислити сюжет, адаптувати його до сучасних реалій, оновити мову кінооповідання, враховуючи локальні культурні та соціальні відмінності – ось

неповний перелік основних функцій, які виконує вдалий ремейк. З боку глядача, ремейки розкривають класичні сюжети в новому ракурсі, що породжує дискусії в публічному просторі, актуалізує певні риси, приховуючи інші тощо. Від початку становлення кінематографу було відзнято величезну кількість ремейків. В. Миславський у своєму «Кінословнику» зазначає, що наприклад, «Попелюшка» була екранізована сто разів із 1898 року, «Гамлет» – 74 рази, «Доктор Джекілл і містер Гайд» – 52 рази, «Робінзон Крузо» – 44 рази, «Собака Баскервілей» – 14 разів тощо (Миславський, 2007). І це не востаннє, з'являються нові режисери, підрастає нове покоління глядачів, яке потребує теж знайомства з класичними історіями, переказаними актуальною мовою. Завдяки численним ремейкам можна простежити, як змінювалося трактування певної історії з часом, які відмінності вносила в тлумачення сюжету кожна нова епоха, кожне нове десятиліття тощо. Позаяк класичні сюжети не втрачають актуальності, режисери раз у раз звертаються до них і прагнуть інтерпретувати їх по-своєму, а цікаві зарубіжні історії локалізувати в місцеве середовище з урахуванням культурних і мовних відмінностей.

Крім того, не можна виключати й комерційну складову, адже кінематограф як синтетичний вид мистецтва ще є галуззю індустрії, колективною роботою, а отже потребує дотримання логіки підприємницької діяльності. Тому кіностудії ухвалюють рішення про створення ремейків комерційно успішних історій, продовжень, доповнень, що гуртуються у такі жанри як сиквел, приквел, інтерквел, мідквел тощо. В них ремейк постає вже як актуальна трансформуюча мистецька стратегія, що надає механізми трансформації попереднього сюжету та створює різні побічні відгалуження від основної історії. До того ж, постійне вдосконалення цифрових інструментів надає змогу покращувати якість фільмування, додавати певні спецефекти, що також стає підставою для оновлення культових історій.

У переліку прикладів успішних ремейків постає безліч фільмів, які визнані і критиками, і публікою. Серед них, наприклад, культовий фільм-мюзикл «Привид опери» Дж. Шумахера, 2004, що є ремейком на першу екранізацію роману Г. Леру «Привид опери», реж. Р. Джуліан, 1925; жахи «Щось» Дж. Карпентера, 1982

є ремейком науково-фантастичного фільму «Щось з іншого світу» Г. Хоукса, 1951; фентезійний екшн «Мумія» С. Соммерса, 1999 є ремейком на фільм жахів «Мумія» К. Фройнда, 1932; «Хатіко» Л. Хальстрема, 2009 – ремейк японської драми «Історія Хатіко» С. Коямі, 1987; «Чудова сімка» Дж. Стерджеса – ремейк на «Сім самураїв» А. Куросави; «Я, легенда» Ф. Лоуренса, 2007 – ремейк на кінофільм «Остання людина на Землі» У. Рагона та С. Салкова, 1964; містико-психологічний фільм жахів «Дзвінок» Г. Вербінські, 2002 – ремейк японського фільму жахів «Дзвінок» Х. Наката, 1998 тощо. Популярність цих і багатьох інших ремейків яскраво демонструє адаптаційні можливості сюжету відповідно до актуального часу та поточного соціокультурного середовища. Інші культові ремейки, першоджерела яких не дістали великої популярності – «В джазі тільки дівчата» Б. Вайлдера, 1959 – американський ремейк французької комедії «Фанфари кохання» Р. Потье, 1935; «Запах жінки» М. Бреста, 1992 – американський ремейк італійського фільму «Аромат жінки» Д. Різі, 1974; містичний трилер «Дівчина з татуванням дракону» Д. Фінчера, 2011 – ремейк на шведський детективний трилер «Дівчина з татуванням дракону» Н. Оплева, 2009 тощо, вказують на те, що цікавий сюжет з локальних кінематографів не завжди може стати культовим без залучення потужності впливових гравців світової кіноіндустрії.

З розвитком і впровадженням цифрових технологій на зміну аналоговим, з'являються нові галузі медіакультури, такі як відеоігри, кіберспорт, віртуальний простір, які формують нове конвергентне медіасередовище з інформаційних, телекомунікаційних та комп'ютерних платформ, що передбачає взаємодію між різними виробниками аудіовізуального контенту (Jenkins, 2006). Одним з універсальних продуктів нового медіасередовища стають тривалі медіапроекти, що дістали назву медіафраншизи, яка означає сукупність пов'язаного медіаконтенту, що є предметом інтелектуальної власності, оснований на певну художньому творі у вигляді серії – кінофільми, літературному, образотворчому творі, драматургічній п'єсі, відеоігри тощо (Tuten, 2008). Медіафраншизи можуть побутувати на одній або декількох медіаплатформах (наприклад, кінофільм,

анімаційний серіал, відеогра, серія друкованих коміксів тощо). Американський філософ і культуролог Г. Дженкінс визначає, що конвергентне середовище надає сприятливі умови для поширення медіафраншиз (Jenkins, 2006), розподіляючи елементи художнього твору на різних медіаплатформах. Цей процес він називає «трансмедійною розповіддю» (Jenkins, 2007). Трансмедійна розповідь, усіма своїми фрагментами з різних медіаплатформ створює єдиний композиційний простір, який дослідники називають «всесвітом» (McKee, 1997; Long, 2012; Wolf, 2012). Поняття «всесвіту» художнього твору виникло ще в американських коміксах (Markstein, 1970) як характеристика середовища зі власними правилами та порядком розвитку подій в творі. Так, медіафраншиза розвивається завдяки поширенню популярності певних образів, персонажів твору, і може включати в себе такі перехідні процеси як екранізація літературних творів або новелізація аудіовізуального твору, створення телевізійних серіалів, коміксів, відеоігор за кінофільмом тощо. Ремейк успішно фігурує в межах медіафраншизи як мистецький підхід, трансформативна стратегія перечитування та перероблення попередньої історії, розробка бічних сюжетних ліній, створення передісторій або продовжень тощо. Г. Дженкінс вважає, що в успішному трансмедійному проєкті кожний тип медіа реалізує самодостатню частину історії, сприяючи розширенню аудиторії (Jenkins, 2007). Крім того, до співтворчості долучається публіка, створюючи різні фанатські спільноти, що посилює її

взаємодію з авторами контенту та між собою через соціальні медіа. Ці спільні наративи впливають на логіку розвитку та естетику окремих частин медіафраншизи, поєднуючи наміри впливових кінокорпорацій та натхнення захоплених фанатів.

Висновки. Кінофільм є послідовним з'єднанням певної кількості кадрів, відзнятих з використанням різноманітних знімальних прийомів та способів, які формують особливу авторську мову кінооповідання. Способи зйомки стають джерелом пошуку потенційних творчих можливостей при створенні нових форм і способів реалізації образних, видовищних, постановочних і драматургічних рішень. Таким чином, технічний спосіб зйомки перетворюється на творчий, стаючи елементом художньої конструкції кінотвору. Ремейк, як процес початково пов'язаний з суто технічними способами кіновиробництва, пройшов шлях від власне копії фільму до мистецької стратегії, творчого задуму та індустріальної практики. Створення ремейків вимагає глибокої оцінки першоджерела, його всебічного опрацювання та привнесення певних відмінностей, які здатні кардинально перевернути глядацькі очікування, поставити героїв у незвичні умови або змінити модус історії, завершуючи її несподіваним гепі-ендом – будь які інструменти важливі для привернення уваги сучасних глядачів. Ремейки як жанр та творча стратегія адаптації відомих історій завжди будуть залишатися актуальною тенденцією сучасного кіно, підкреслюючи міжгенераційні та контекстуальні відмінності.

Список використаних джерел:

- Безручко, О. (2005). Микола Машенко. Пошуки власної температури душі. *Кіно-Темп*, 1, 49–51.
- Безручко, О. (2016). Маловідомі спроби екранізації літературних творів М. В. Гоголя. *Мистецтвознавство. Соціальні комунікації. Медіапедагогіка*: колективна монографія. Київ : Видав. центр КНУКіМ, Т. 2. 18–46.
- Безручко, О. (2018). Два маловідомі міжнародні кінопроєкти українських кінематографістів. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 6, 305–320. DOI: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0011.7967>
- Беньямін, В. (2002). Мистецький твір у добу своєї технічної відтворюваності / *Вибране*. Львів : Літопис. С. 53–97.
- Дейко, М., Дейко, В., Дейко, А. (1979). Англійсько-український словник широкого вжитку. Т. II. Австралія, Донвейл : Рідна мова. 556 с.
- Миславський, В. (2007). Кінословник: терміни, визначення, жаргонізми. Харків : ХДУМ. 327 с.
- Русаков, С., Бєдін, А. (2023). Цифрова екосистема в сучасному мистецтві. *Digital Transformations in Culture : scientific monograph*. Riga, Latvija : Baltija Publishing, 34–48. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-319-4-3>
- Britannica Dictionary. URL: <https://www.britannica.com/dictionary/remake?form=MG0AV3>
- Brown, B. (2011). *Cinematography: Theory and Practice: Image Making for Cinematographers and Directors*. Waltham, MA : Routledge Focal Press. 384 p.
- Cawelty, J. (1977). *Adventure, Mystery and Romance: Formula Stories as Art and Popular Culture*. IL, USA : University of Chicago Press. 344 p.

- Deleuze, G., Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. MN, USA : Minnesota University Press. 632 p.
- Druxman, M. (1975). *Make It Again, Sam: A Survey of Movie Remakes*. New York : A. S. Barnes. 285 p.
- Eco, U. (1991). *The Limits of Interpretation*. Indiana University Press : Bloomington. 304 p.
- Jameson, F. (1984). Postmodernism, or The Culture of Late Capitalism. *New Left Review*, (146), 53–92.
- Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. NY : New York University Press. 368 p.
- Jenkins, H. (2007). Transmedia Storytelling 101. URL: http://henryjenkins.org/blog/2007/03/transmedia_storytelling_101.html
- Keating, P. (2015). *Cinematography: A Modern History of Filmmaking: Behind the Silver Screen*. London : I B Tauris. 224 p.
- Leitch, T. (2007). *Film Adaptation and Its Discontents: From «Gone with the Wind» to «The Passion of the Christ*. Baltimore, MD : John Hopkins University Press. 368 p.
- Long, G. (2007). *Transmedia Storytelling: Business, Aesthetics and Production at the Jim Henson Company*. Cambridge : Massachusetts Institute of Technology. 185 p.
- Markstein, D. (1970). The Merchant of Venice meets The Shiek of Arabi. *Toonopedia, CAPA-alpha*, (71).
- McKee, R. (1997). *Story: Style, Structure, Substance, and the Principles of Screenwriting*. New York : HarperCollins Publishers. 480 p.
- Noakes, T. (2007). Peter Greenaway «Cinema is dead. All the really interesting visual artists are now on the web», a memorable encounter with the art house provocateur. *Medium*. URL: <https://medium.com/tim-noakes/peter-greenaway-80240e8d7f7f>
- Pfefferman, R. (2013). *Strategic Reinvention in Popular Culture: The Encore Impulse*. Hampshire : Palgrave Macmillan. 260 p.
- Rusakov, S. (2017). The Ukrainian Dimension of Mass Culture: Philosophy and Culture Studies Analysis. *Studia Warminskie*, (54), 117–129.
- Tuten, T. L. (2008). *Advertising 2.0: Social Media Marketing in a Web 2.0 World*. Westport : Praeger Publishers. 216 p.
- Verevis, C. (2006). *Film Remakes*. Edinburgh : Edinburgh University Press. 208 p.
- Wolf, M. J. P. (2012). *Building Imaginary Worlds: The Theory and History of SubCreation*. New York : Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203096994>

References:

- Bezruchko, O. (2005). Mykola Mashchenko. Poshuky vlasnoi temperatury dushi [Mykola Mashchenko. Searching for one's own soul temperature]. *Kino-Teatr*, 1, 49–51. [in Ukrainian].
- Bezruchko, O. (2016). Malovidomi sprobly ekranizatsii literaturnykh tvoriv M.V. Hoholia [Little-known attempts to adapt the literary works of M.V. Gogol into film]. *Mystetstvoznavstvo. Sotsialni komunikatsii. Mediapedahohika: kolektyvna monohrafiia*. Kyiv: Vydav. tsentr KNUKiM, Vol. 2. 18–46 [in Ukrainian].
- Bezruchko, O. (2018). Dva malovidomi mizhnarodni kinoproekty ukrainskykh kinematohrafistiv [Two unknown international cinemaprojects of Ukrainian cinematography]. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 6, 305–320. DOI: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0011.7967> [in Ukrainian].
- Benjamin, W. (2002). Mystets'kyi tvir u dobu svoeyi tekhnichnoyi vidtvoryuvanosti [The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility]. Vybrane [Excerptions]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Deyko, M., Deyko, V., Deyko, A. (1979). Angliys'ko-ukrayins'kyi slovnyk shyrokogo vzhytku [English-Ukrainian Dictionary of General Use]. Vol. II. Australia, Donvale : Ridna Mova [in Ukrainian].
- Myslavs'kyi, V. (2007). Kinoslovnyk: terminy, vyznachennya, zhargonizmy. [Movie Dictionary: Terms, Definitions, Jargon]. Kharkiv : KhDUM [in Ukrainian].
- Rusakov, S., Bedin, A. (2023). Tsyfrova ekosystema v suchasnomu mystetstvi [Digital ecosystem in contemporary art]. *Digital Transformations in Culture : scientific monograph*. Riga, Latvija : Baltija Publishing, 34–48 [in Ukrainian]. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-319-4-3>
- Britannica Dictionary. Retrieved from: <https://www.britannica.com/dictionary/remake?form=MG0AV3>
- Brown, B. (2011). *Cinematography: Theory and Practice: Image Making for Cinematographers and Directors*. Waltham, MA : Routledge Focal Press.
- Cawelty, J. (1977). *Adventure, Mystery and Romance: Formula Stories as Art and Popular Culture*. IL, USA : University of Chicago Press.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. MN, USA : Minnesota University Press
- Druxman, M. (1975). *Make It Again, Sam: A Survey of Movie Remakes*. New York : A. S. Barnes.

-
- Eco, U. (1991). *The Limits of Interpretation*. Indiana University Press : Bloomington.
- Jameson, F. (1984). Postmodernism, or The Culture of Late Capitalism. *New Left Review*, (146), 53-92.
- Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. NY : New York University Press.
- Jenkins, H. (2007). Transmedia Storytelling 101. Retrieved from:
http://henryjenkins.org/blog/2007/03/transmedia_storytelling_101.html
- Keating, P. (2015). *Cinematography: A Modern History of Filmmaking: Behind the Silver Screen*. London : I B Tauris.
- Leitch, T. (2007). *Film Adaptation and Its Discontents: From «Gone with the Wind» to «The Passion of the Christ*. Baltimore, MD : John Hopkins University Press.
- Long, G. (2007). *Transmedia Storytelling: Business, Aesthetics and Production at the Jim Henson Company*. Cambridge : Massachusetts Institute of Technology.
- Markstein, D. (1970). The Merchant of Venice meets The Shiek of Arabi. *Toonopedia, CAPA-alpha*, (71).
- McKee, R. (1997). *Story: Style, Structure, Substance, and the Principles of Screenwriting*. New York : HarperCollins Publishers.
- Noakes, T. (2007). Peter Greenaway «Cinema is dead. All the really interesting visual artists are now on the web», a memorable encounter with the art house provocateur. *Medium*. Retrieved from: <https://medium.com/tim-noakes/peter-greenaway-80240e8d7f7f>
- Pfefferman, R. (2013). *Strategic Reinvention in Popular Culture: The Encore Impulse*. Hampshire : Palgrave Macmillan.
- Rusakov, S. (2017). The Ukrainian Dimension of Mass Culture: Philosophy and Culture Studies Analysis. *Studia Warminskie*, (54), 117–129.
- Tuten, T. L. (2008). *Advertising 2.0: Social Media Marketing in a Web 2.0 World*. Westport : Praeger Publishers.
- Verevis, C. (2006). *Film Remakes*. Edinburgh : Edinburgh University Press.
- Wolf, M. J. (2012). *P. Building Imaginary Worlds: The Theory and History of SubCreation*. New York : Routledge.
DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203096994>

Копієвська Ольга Рафаїлівна,
*доктор культурології, професор,
професор кафедри артменеджменту та інформаційних технологій
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
orcid.org/0000-0002-4537-4888
okopievska@gmail.com*

КУЛЬТУРНА ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Мета статті – проаналізувати теоретичні підходи до розуміння процесу культурної деколонізації через призму трансформації бібліотечної справи в Україні. Методологія дослідження включає загальнонаукові принципи систематизації та узагальнення досліджуваної проблеми, які дали змогу визначити та науково обґрунтувати наявні теорії, концептуальні підходи до розуміння таких понять, як: бібліотечна справа, деколонізація, культурна деколонізація. Застосування аксіологічного підходу дало можливість виявити в розглянутих теоріях міждисциплінарний характер, окреслити персоналізовані наукові позиції. Використання аналітичного методу сприяло виявленню міждисциплінарних практик культурної деколонізації, що є практично значущими для використання в процесах трансформації бібліотечної послуги відповідно до викликів української реальності. Наукова новизна полягає в здійсненні культурологічного осмислення процесу культурної деколонізації як важливого індикатора в процесах українізації бібліотечної справи. Висновки. Процес деколонізації має передбачати не тільки топонімічний зміст, а й культурний. Культурна деколонізація повинна стати одним з пріоритетних напрямів бібліотечної справи. Ціннісно виважена політика культурної деколонізації та ефективно сформований історико-культурний топонімічний ландшафт дозволить якісно вплинути на суспільну свідомість українців і вийти з радянської колонізації. Феномен деколонізації, культурної зокрема, через призму трансформації бібліотечної справи є темою сьогодення, її активного міждисциплінарного теоретико-практичного осмислення. Наведені авторські дослідження з проблематики практик і змісту процесів деколонізації публічного українського простору дали змогу констатувати про пріоритетність формування єдиного розуміння важливості деколонізації в Україні, основою якої має стати громадянська освіченість у питаннях необхідності й результативності таких процесів. Пріоритетність культурної деколонізації в діяльності закладів культури, бібліотечної системи зокрема, можна розглядати як стратегічно важливий процес у відродженні та збереженні унікальної української спадщини та позбутті імперської. Глибинні зміни деколонізації свідомості потребують дієвого практичного інструментарію як від різних зацікавлених інституцій, так і персональної пріоритетності людини-громадянина. А тому культурні практики, досвід працівників сфери культури можуть бути результативними та безцінними в процесах загальноукраїнської деколонізації.

Ключові слова: бібліотечна справа, бібліотечна послуга, деколонізація, практики деколонізації, культурна деколонізація.

Kopievska Olha,
*Doctor of Cultural Studies, Professor,
Professor at the Department of Art Management and Event Technologies
National Academy of Culture and Arts Management
orcid.org/0000-0002-4537-4888
okopievska@gmail.com*

CULTURAL DECOLONIZATION OF LIBRARY ACTIVITY IN UKRAINE

The purpose of the article is to analyze theoretical approaches to understanding the process of cultural decolonization through the prism of the transformation of librarianship in Ukraine. The research methodology includes general scientific principles of systematization and generalization of the problem under study, which made it possible to identify and scientifically substantiate existing theories, conceptual approaches to understanding such concepts as: librarianship, decolonization, cultural decolonization. The use of an axiological approach made it possible to identify the interdisciplinary nature of the theories under consideration and to outline personalized

scientific positions. The use of an analytical method contributed to the identification of interdisciplinary practices of cultural decolonization, which are practically significant for use in the processes of library service transformation in accordance with the challenges of Ukrainian reality. The scientific novelty lies in the implementation of a culturological understanding of the process of cultural decolonization as an important indicator in the processes of Ukrainization of librarianship. Conclusions. The process of decolonization should include not only toponymic content, but also cultural content. Cultural decolonization should become one of the priority areas of librarianship. A value-based policy of cultural decolonization and an effectively formed historical and cultural toponymic landscape will allow for a qualitative impact on the public consciousness of Ukrainians and an exit from Soviet colonization. The phenomenon of decolonization, cultural in particular, through the prism of the transformation of librarianship is a topic of today, its active interdisciplinary theoretical and practical understanding. The presented author's studies on the issues of practices and content of the processes of decolonization of the public Ukrainian space made it possible to state the priority of forming a single understanding of the importance of decolonization in Ukraine, the basis of which should be civic education in matters of the necessity and effectiveness of such processes. The priority of cultural decolonization in the activities of cultural institutions, the library system in particular, can be considered as a strategically important process in the revival and preservation of the unique Ukrainian heritage and the elimination of imperial. Deep changes in the decolonization of consciousness require effective practical tools from various interested institutions and the personal priority of the citizen. Therefore, cultural practices and the experience of cultural workers can be effective and invaluable in the processes of all-Ukrainian decolonization.

Key words: librarianship, library service, decolonization, decolonization practices, cultural decolonization.

Актуальність теми дослідження. Теоретико-практичне осмислення проблематики деколонізації є, беззаперечно, актуальним для українського сьогодення. Питання позбавлення України від присутності всього ворожо-російського є пріоритетним завданням для кожного свідомого громадянина. Саме тому глобальний і локальний інформаційний простір має активно порушувати перед громадянським суспільством різноманітні за характером ініціативи, головним об'єктом яких є деколонізація через призму теоретико-практичного переосмислення історичної ретроспективи становлення і розвитку України, української культури, а також правового дотримання чинного законодавства, зокрема Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів».

Німецькі історики Ян Янсен та Юрген Остергаммель, розкриваючи феномен деколонізації через призму її історичної ретроспективи, акцентують на багатовимірності цього поняття. Вчені, аналізуючи процеси деколонізації в дискурсі колоніалізму, виокремлюють значення колоніальної спадщини та деформації пам'яті і наголошують на пріоритетності культури й освіти в процесах деколонізації. Культурна деколонізація є потужним інструментом розпаду колоніальних імперій (Jansen J., Osterhammel J., 2017).

Отже, аналіз питання деколонізації через призму мультифакторності, а саме вивільнення,

переосмислення залежності від політичних, економічних, культурних та інших наративів передбачає насамперед вивчення практик у різних сферах і галузях. Наш науковий дискурс охоплює проблематику процесів і практик деколонізації бібліотечної справи.

Аналіз досліджень і публікацій. Бібліотечна справа, її змістовний і функціональний феномен є предметом дослідження українських вчених, що визначається міждисциплінарним характером щодо її осмислення.

Бібліотечну справу через призму сучасних трансформаційних викликів розглядають С. Бережна, В. Загуменна, О. Коробкіна, Л. Кравець, О. Кузьменко, В. Лазуренко, Н. Ніколаєнко, О. Рибальченко, В. Сидоренко, Л. Чередник та ін.

Окрема наукова проблематика, яку порушують дослідники: С. Барабаш, О. Білоцька, Н. Вислоцька, Л. Воробйова, А. Гордієнок, С. Кісарець, С. Кирій, Л. Кузнецова, І. Маштальяр, С. Науменко, Т. Побережна, Т. Притуляк, стосується діяльності бібліотек під час викликів російсько-української війни: науковці теоретично осмислюють досвід і практики трансформації бібліотечної справи в умовах викликів української реальності.

На пріоритетності процесів дерусифікації і деколонізації бібліотечних фондів, назв, свідомості працівників та відвідувачів було наголошено під час проведення Литовсько-українського форуму «Роль бібліотек у зміцненні демократичного суспільства» (2023). Але до

теоретичного осмислення процесів деколонізації бібліотечної справи в українських реаліях дослідники не зверталися. Саме тому ми визначаємо наукову новизну представленої в статті проблематики.

Мета статті – проаналізувати теоретичні підходи до розуміння процесу деколонізації через призму трансформації бібліотечної справи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Деколонізація як об'єкт дослідження є в науковому полі українських вчених і характеризується її міждисциплінарним підходом. Особливої актуальності феномен поняття деколонізації, її теоретико-практичне осмислення набуло під час російсько-української війни.

Українські вчені осмислюють феномен деколонізації через призму трансформації суспільної свідомості українців та активну дерусифікацію публічного простору України.

Олександр Кучабський, вивчаючи особливості процесів деколонізації суспільної свідомості українців через досвід топонімічної політики декомунізації, акцентує на процесах колонізації суспільної свідомості, яка викликана радянською публічного простору України. Дослідник, аналізуючи різні теоретичні підходи до осмислення процесів деколонізації, зазначає, що прояви всього українського історичного, культурного майже не знаходило свого місця і вираження в топонімічній карті. Топонімічна політика радянської була категорична до прояву всього українського, незалежного. Олександр Кучабський доволі слушно наголошує, що «комуністичне панування в Україні було тривалим і внаслідок специфіки радянської вплив комуністичних маркерів на публічний простір виявився тотальним» (Кучабський О., 2023, С. 100).

До теоретичної актуалізації деколонізації через практики дерусифікації публічного простору України в умовах російсько-української війни звертається Тарас Ковальчук. Дослідник, проаналізувавши правові та процесуальні підстави й процеси дерусифікації, виокремлює її проблемні питання. Зокрема, він визначив певну колізію з демонтажем об'єктів монументального мистецтва, де об'єкт деколонізації є водночас пам'яткою радянського періоду та твором мистецтва. Наводить дослідник і приклади суперечливих управлінських рішень

щодо пам'ятників О. Пушкіну, М. Воронцову (Одеса), О. Келіну (Полтава) тощо. Окрема увага дослідника прикута то присутності імені П. Чайковського у Національній музичній академії України (Ковальчук Т., 2024, С. 149–151). Тарас Ковальчук акцентує на проблемі неоднозначності українського суспільства в оцінці наявних імперських ідеологічних маркерів (Ковальчук Т., 2024).

Проблемне поле дерусифікації публічного простору, яке дослідник осмислив, дає змогу констатувати про важливість формування єдиного розуміння процесів деколонізації в Україні, основою якої має стати громадянська однаковість.

Деколонізацію та дерусифікацію як головні тренди політики пам'яті досліджує Наталія Пасічник (Пасічник Н. С., 2024). Вчена, аналізуючи експертні висновки Міністерства культури та інформаційної політики України, Українського інституту національної пам'яті, визначає про доволі високу відсоткову присутність російських маркерів у топонімічному просторі України. Експертні рекомендації, якими оперує науковиця, передбачають трансформацію топонімічного ландшафту населених пунктів з використанням урбанонімів, характерних для життя і діяльності видатної особи в цій місцевості, з її історико-культурними особливостями, подіями, або назви, які є ціннісно орієнтованими (Пасічник Н. С., 2024). Тренди, які визначила дослідниця, є пріоритетними в системі не тільки деколонізації, а й у формуванні унікального територіального культурного ландшафту й архітекτονіки.

До проблематики деколонізації топонімічної системи міст звертаються українські вчені, що дає їм змогу теоретично визначити особливі його маркери. Досліджуючи процеси деколонізації урбанонімікону міста Києва, Дмитро Данильчук наголошує на його конотаційному навантаженні, що корелюють зі знаннями про певні історичні події, а саме знакові моменти російсько-української війни, завдяки чому прочитується так звана «додаткова символічність таких назв, як Волноваська, Енергодарська (вулиці), Сіверсько-Донецький, Херсонський (провулки)» (Данильчук Д., 2023, С. 94).

Петро Долганов, розкриваючи проблематику ідеологічної деколонізації топонімічної системи вербальних маркерів міста, висвітлює

процес формування символічного обличчя сучасного Рівного. Детальний аналіз топонімічної картини Рівного дав змогу дійти висновку про те, що «маркування символічного простору Рівного в радянську епоху відображало наявний ідеологічний диктат у державі, у межах якого не було місця для презентації контр-пам'ятей» (Долганов П., 2014, С. 165). Аналізуючи тематичну класифікацію символічного маркування адресних урбанонімів, дослідник звертає увагу на мінімальну наявність назв із полікультурним та мультинаціональним минулим міста і фактичну відсутність такого пріоритету в процесах ідеологічної деколонізації міста (Долганов П., 2014).

Питання деколонізації сьогодні не обмежене тільки зміною топонімічних систем: відбувається деколонізація української культури та мистецтва. Людмила Мельничук, осмислюючи проблематику українського мистецтва через практики культурної дипломатії, наголошує на важливості активних заходів щодо об'єктивізації історії українського мистецтва, звільнення її від радянських, постколоніальних культурних наративів. Аналізуючи практичні приклади культурної деколонізації, вчена наголошує на пріоритетності сучасного розуміння практик культурної дипломатії. Музеї, виставки, різноманітні мистецькі проєкти, державні й приватні ініціативи, грантові пропозиції – все це є дієвим інструментарієм деколонізації українського мистецтва, нового розуміння місії, цілей і можливостей культурної дипломатії (Мельничук Л. Ю., 2023).

Культурної деколонізації потребую і заклади культури. На особливостях деколонізації музеїв в Україні наголошує Сергій Конюхов. Вчений вважає, що «відхід від радянського минулого та перехід до нових форм функціонування музеїв не має здійснюватися за допомогою ідейних фахівців країни-агресора та їх симпатиків» (Конюхов С., 2023, С. 7). На прикладі меморіалізації Бабиного Яру, особливостях функціонування Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні науковець розкриває практики культурної деколонізації, які мали різні наслідки. При цьому вчений наголошує на тому, що сам процес деколонізації не передбачає повної руйнації наративів, це шлях вдалої трансформації до самостійного розвитку. Деколонізацію музеїв Сергій Конюхов вважає

доволі складним процесом – від репатріації об'єктів до трансформації експозиції, балансування сил, створення нового інформаційного простору з особливою емоційною атмосферою, що надасть можливість уникнути формального підходу до висвітлення історії і розвивати м'яку комунікативну пам'ять (Конюхов С., 2023; Копієвська О. Р., 2024).

Отже, деколонізація, осмислення її феномену є об'єктом дослідження для вчених, і вони одностайні в думці про актуальність таких процесів для України.

Процеси деколонізації торкнулися і бібліотечної справи. У Києві перейменовано бібліотеки, назви яких були пов'язані з російськими постатями. Так, результатом процесу деколонізації стала така зміна назв: Бібліотека імені Костянтина Симонова отримала назву – Бібліотека на Воскресенці; Бібліотеку імені Володимира Маяковського перейменовували на Бібліотеку на Русанівці; Бібліотека імені Максима Горького перейменована на Бібліотеку імені Миколи Куліша; Бібліотека імені В. Дубініна для дітей стала Бібліотекою імені Дмитра Білоуса для дітей; Бібліотека імені М. Чернишевського має назву – Бібліотека на Дегтярівській, Київську бібліотеку імені Пушкіна перейменовували на Центральну публічну районну бібліотеку «Почайна», Бібліотеку імені Антона Макаренка для дітей – на Бібліотеку для дітей «Джерело», Бібліотека імені Олександра Радіщева отримала назву «Всесвіт» (Буняк В., 2024).

Активну позицію щодо процесів деколонізації та дерусифікації бібліотечної справи демонструють ініціативи Всеукраїнської громадської організації «Українська бібліотечна асоціація». Під час проведення у 2023 році щорічної конференції «Українські бібліотеки: візія майбутнього» учасники активно обговорювали питання практичної деколонізації бібліотечної справи, адаптації бібліотечної послуги до загальноукраїнських процесів деколонізації. Зокрема, вони наголосили на важливості ролі бібліотечної послуги в політиці національної пам'яті, практиках формування національної ідентичності.

Слід наголосити, що процес деколонізації включає в себе не тільки зміну назви бібліотеки, а й самої бібліотечної послуги. І тут в пригоді можуть стати наукові дослідження українських вчених та їх адаптація до бібліотечної справи.

Вартує уваги доволі специфічний підхід в осмисленні практик деколонізації через гумор. Ірина Грідіна та Злата Осіпова, розкриваючи специфіку сміхової культури як практики деколонізації, наголошують на її переможній функції проти російських наративів. Осмислюючи феномен українського гумору з позиції історичної ретроспективи до сучасних практик використання, дослідниці акцентують на його ціннісному потенціалі, що уособлює в собі свободу слова та демонстраційне волевиявлення. Гумористичні виступи коміків, стендаперів, мотиваційні фрази є тими терапевтичними інструментами, які дають змогу подолати негативні емоції. Дослідниці на конкретних прикладах, зокрема «Підпільний стендап», доводять потужність українського гумору в процесах культурної деколонізації від матеріальної підтримки ЗСУ до іронічного розкриття проблеми війни (Грідіна І., Осіпова З., 2023). Набутий досвід, який представили дослідниці, може бути запроваджений і в бібліотечному креативному просторі.

Феномен деколонізації через призму культурних та ціннісних орієнтирів є вельми актуальним питанням у процесах формування громадянської свідомості. Демократичний бібліотечний простір має всі потенційні ресурси для забезпечення такої практики. Для цього необхідно розробити дієвий та ефективний практичний інструментарій, який дозволить активно залучити різні соціально-вікові категорії до практик культурної деколонізації, формувати серед громадян розуміння необхідності цих процесів і свідомої участі кожного. Адже громадянська свідомість, заснована на правовій культурі, патріотизмі, моральному, ціннісному виборі, є рушійною силою забезпечення процесів деколонізації.

Деколонізація, її культурні і ціннісні орієнтири мають бути зрозумілими для всіх членів суспільства, молоді зокрема. Визначена в Україні молодіжна політика орієнтована на такі суспільно-державні цінності, як: соборність, самоідентифікація, воля і гідність, що є ключовими в процесах деколонізації свідомості молодих українців. Найбільш дієвим інструментом впливу є освітні, культурні, мистецькі проекти, де питання культурної деколонізації через призму ціннісних орієнтирів потрібно розглядати як результативну ціль.

Культурна деколонізація свідомості молоді є пріоритетним завданням всіх стейкхолдерів освітніх та культурних трансформацій, бібліотечної справи зокрема. І в цьому контексті слід наголосити на проєкті, який ініціював Український інститут національної пам'яті в межах проблематики деколонізації свідомості молоді. Так, заклад провів круглий стіл «Деколонізація свідомості. Як розповідати молоді про історію південної та східної України», у межах якого було акцентовано на питаннях невідомих фактів з історії південної і східної України, розкрито практики подолання міфів російської історичної пропаганди, наголошено на історичних прогалинах в шкільних підручниках (Український інститут національної пам'яті, 2021). Доволі ефективним пізнавально-освітнім інструментом є тести, які розробили співробітники інституту, тематика яких розкриває як відомі, так і невідомі сторінки української історії (Український інститут національної пам'яті). Зазначені практики можуть бути адаптовані в бібліотечну послугу.

Звертаючись до проблематики культурної деколонізації, представники академічної спільноти акцентують на важливості розгляду її феномену з різних міждисциплінарних позицій. Зокрема, порушено питання трансформації методики навчання в умовах гібридних загроз, де феномену культурної деколонізації через призму ціннісних орієнтирів приділено ключову роль.

Результатом проєкту Erasmus+ «Академічна протидія гібридним загрозам» (Academic Response to Hybrid Threat, WARN) 610133-EPP-1-2019-1-FIEPPKA2-SBHE-JP, що фінансується за підтримки Європейської комісії, є розробка і видання посібника «Методика навчання в умовах гібридних загроз». Визначальною його місією є формування знань, які дозволять протистояти гібридним загрозам. Обов'язковою компонентою представленої методики є знання своєї культури і розуміння культури та світогляду інших, що дасть змогу шанобливо ставитися до представників різних культур. Зміст видання являє собою «профілактичну вакцину», здатну зміцнити імунітет від гібридних атак (як внутрішніх, так і зовнішніх) на їхню свідомість, совість, відповідальність, культуру та систему цінностей (Балашов Е, та ін., 2023). Вміння протистояти гібридним

загрозам дає змогу формувати стійкість, культуру зокрема.

Таке протистояння є важливим у процесах культурної деколонізації. Адже так історично склалось, що стійкість української культури формувалась в різних кризових ситуаціях, стикалася з тортурними викликами для інтелектуальної еліти та подекуди фактичним знищенням. Стійкість української культури як важлива її властивість закарбовується вихованням, освітою, патріотизмом, самоідентифікацією, героїчними вчинками тощо. Стійкість української культури – це здатність до збереження унікальних її зразків, спадщини, цінностей, які є винятковими для національної ідентичності (Копієвська О. Р., 2024).

Висновки. Отже, розглянутий міждисциплінарний підхід науковців до осмислення феномену деколонізації дав змогу констатувати про їх одностайність у визначенні пріоритетності таких процесів для України. Процес деколонізації має носити не тільки топонімічний зміст, а й культурний.

Культурна деколонізація має стати одним з пріоритетних напрямів бібліотечної справи. Ціннісно виражена політика культурної деколонізації та ефективно сформований історико-культурний топонімічний ландшафт якісно вплинуть на суспільну свідомість українців і дадуть змогу вийти з радянської колонізації.

Отже, феномен деколонізації, культурної зокрема, через призму трансформації

бібліотечної справи є темою сьогодення, що потребує активного міждисциплінарного теоретико-практичного осмислення. Наведені авторські дослідження з проблематики практик і змісту процесів деколонізації публічного українського простору дозволили констатувати про пріоритетність формування єдиного розуміння важливості деколонізації в Україні, основою якої має стати громадянська освіченість в питаннях необхідності й результативності таких процесів. Пріоритетність культурної деколонізації в діяльності закладів культури, бібліотечної системи зокрема, можна розглядати як стратегічно важливий процес у відродженні та збереженні унікальної української спадщини та позбутті імперської.

Глибинні зміни деколонізації свідомості потребують дієвого практичного інструментарію як від різних зацікавлених інституцій, так і персональної пріоритетності людини-громадянина. А тому культурні практики, досвід працівників сфери культури можуть бути результативними та безцінними в процесах загальноукраїнської деколонізації.

Перспективою для подальших досліджень у межах теоретичного знання прикладної культурології є вивчення та осмислення прикладів ефективного функціонування закладів культури різних типів через призму реалізації політики деколонізації. На основі теоретично обґрунтованої результативності виявлених практик деколонізації можлива розробка оригінальної моделі культурної деколонізації.

Список використаних джерел:

Балашов, Е., Білоконь, М., Борозенцева, Т., Головянко, М., Гришко, С., Жовтенко, Т., та ін. (2023). *Методика навчання в умовах гібридних загроз: посібник*. Харків.

Буняк, В. (2024). У Києві перейменували п'ять бібліотек, назви яких були пов'язані з ідеологічними російськими постатями. URL: <https://detector.media/infospace/article/221905/2024-01-18-u-kyievi-pereymenuvaly-pyat-bibliotek-nazvy-yakyykh-buly-povyazani-z-ideologichnymy-rosiyskymy-postatyamy/> (дата звернення: 23.01.2025).

Грідіна, І., Осіпова, З. (2023). Деколонізація гумором: як сміхова культура перемагає російські наративи. *Проблеми і перспективи поствоєнної розбудови України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 груд. 2023 р.) / за заг. ред. М. В. Трофименка ; Маріуп. держ. ун-т. Київ : МДУ. С. 421–425. URL: https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5548/1/grid_dekol_konf_2023_421.pdf (дата звернення: 23.01.2025).

Данильчук, Д. (2023). Деколонізація урбанонімікону міста Києва після 24 лютого 2022 року: структура нових назв. *Вісник науки та освіти*. № 8. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/6172> (дата звернення: 23.01.2025).

Український інститут національної пам'яті (2021). Деколонізація свідомості. Як розповідати молоді про історію південної та східної України : онлайн круглий стіл. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/onlayn-kruglyy-stil-dekolonizaciya-svidomosti-yak-rozpovidaty-molodi-pro-istoriyu-pivdennoyi-ta-shidnoyi-ukrayiny> (дата звернення: 09.03.2024).

Долганов, П. (2014). Ідеологічна деколонізація топонімічної системи вербальних маркерів Рівного. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Вип. 8. С. 162–174. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2014_8_20 (дата звернення: 23.01.2025).

Ковальчук, Т. (2024). Дерусифікація публічного простору України в умовах повномасштабної російсько-української війни. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Вип. 14. С. 144–159. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/issue/view/18042> (дата звернення: 23.01.2025).

Конюхов, С. (2023). До питання про особливості деколонізації музеїв в Україні. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 68, т. 2. С. 4–9. URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/68_2023/part_2/1.pdf (дата звернення: 23.01.2025).

Копієвська, О. Р. (2024). Стійкість як властивість української культури. *У пошуку нових сенсів полікультурного світу. Повоєнний діалог культур : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 16–17 травня 2024 р.) / упоряд. В. П. Дячук*. Київ : НАКККіМ. С. 45–47.

Кучабський, О. (2023). Деколонізація суспільної свідомості українців: досвід топонімічної політики декомунізації. *Доктор філософії Олена Степанів: географ, краєзнавець, педагог : матеріали Міжнар. наук. онлайн-семінару до 130-ліття від народження ученої (Львів, 20 грудня 2022 р.)*. Львів : Простір-М. С. 97–104.

Мельничук, Л. Ю. (2023). Деколонізація українського мистецтва та культурна дипломатія. *Український мистецтвознавчий дискурс*. № 6. С. 54–64.

Пасічник Н. С. (2024). Деколонізація та дерусифікація – головні тренди політики пам'яті на сучасному етапі. *Перспективи розвитку суспільно-гуманітарних наук в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. онлайн-конф. (БНАУ, 11–12 квітня 2024 р.)*. Біла Церква. С. 8–13.

Український інститут національної пам'яті. (2025). *Тесту*. URL: <https://uinp.gov.ua/testy> (дата звернення: 09.02.2025).

Jansen J., Osterhammel J. (2017). *Decolonization: A Short History*. Princeton: Princeton University Press, 254 p.

References:

Balashov, E., Bilokon, M., Borozentseva, T., Holovanko, M., Hryshko, S., Zhovtenko, T., et al. (2023). *Metodyka navchannia v umovakh hibrydnykh zahroz: Posibnyk [Methodology of teaching under hybrid threats: A manual]*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Buniak, V. (2024). U Kyievi pereimenuvaly p'iat bibliotek, nazvy yakykh buly pov'iazani z ideolohichnymy rosiiskymy postatiamy [In Kyiv, five libraries named after ideological Russian figures were renamed]. *Detector Media*. Retrieved from: <https://detector.media/infospace/article/221905/2024-01-18-u-kyievi-pereymenuvaly-pyat-bibliotek-nazvy-yakykh-buly-povyazani-z-ideologichnymy-rosiiskymy-postatyamy/> [in Ukrainian].

Hridina, I., & Osipova, Z. (2023). Dekolonizatsiia humorom: yak smikhova kultura peremahaie rosiiski narytav [Decolonization through humor: How comedic culture defeats Russian narratives]. In M. V. Trofymenko (Ed.), *Problemy i perspektyvy postvoiennoi rozbudovy Ukrainy: Materialy Mizhnarodnoi nauk.-prakt. konferentsii* (Kyiv, December 7–8, 2023) (pp. 421–425). Kyiv: Mariupol State University. Retrieved from: https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5548/1/grid_dekol_konf_2023_421.pdf [in Ukrainian].

Danylchuk, D. (2023). Dekolonizatsiia urbanonimikonu mista Kyieva pislia 24 liutoho 2022 roku: Struktura novykh nazv [Decolonization of Kyiv's urban toponymy after February 24, 2022: Structure of new names]. *Visnyk nauky ta osvity*, (8). Retrieved from: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/6172> [in Ukrainian].

Ukrainian Institute of National Remembrance. (2021). Dekolonizatsiia svidomosti. Yak rozpovidaty molodi pro istoriiu pivdennoi ta shhidnoi Ukrainy: Online kruhlyi stil [Decolonization of consciousness. How to talk to youth about the history of southern and eastern Ukraine: Online roundtable]. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/onlayn-kruglyy-stil-dekolonizaciya-svidomosti-yak-rozpovidaty-molodi-pro-istoriyu-pivdennoyi-ta-shidnoyi-ukrayiny> [in Ukrainian].

Dolhanov, P. (2014). Ideolohichna dekolonizatsiia toponimichnoi systemy verbalnykh markeriv Rivnoho [Ideological decolonization of Rivne's toponymic system]. *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Serii Sotsiologichna*, (8), 162–174. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2014_8_20 [in Ukrainian].

Kovalchuk, T. (2024). Derusyifikatsiia publichnoho prostoru Ukrainy v umovakh povnomasshtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny [Derussification of public space in Ukraine during the full-scale war]. *Intermarum: Istorii, Polityka, Kultura*, (14), 144–159. Retrieved from: <http://intermarum.zu.edu.ua/issue/view/18042> [in Ukrainian].

Koniukhov, S. (2023). Do pytannia pro osoblyvosti dekolonizatsii muzeiv v Ukraini [On the specifics of decolonizing museums in Ukraine]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 68(2), 4–9. Retrieved from: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/68_2023/part_2/1.pdf [in Ukrainian].

Kopiyevska, O. R. (2024). Stiikist yak vlastyvist ukrainskoi kultury [Resilience as a feature of Ukrainian culture]. In V. P. Diachuk (Ed.), *U poshuku novykh sensiv polikulturnoho svitu. Povoiennyi dialoh kultur: Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konferentsii* (Kyiv, May 16–17, 2024) (pp. 45–47). Kyiv: NAKKKiM. [in Ukrainian].

Kuchabskyi, O. (2023). Dekolonizatsiia suspilnoi svidomosti ukrainsiv: dosvid toponimichnoi polityky dekomunizatsii [Decolonization of Ukrainian public consciousness: Toponymic policy in decommunization]. In Doctor filosofii Olena Stepaniiv: *Heohraf, kraieznave, pedahoh: Materialy Mizhnar. nauk. onlain-seminaru* (Lviv, December 20, 2022) (pp. 97–104). Lviv: Prostir-M. [in Ukrainian].

Melnychuk, L. Yu. (2023). Dekolonizatsiia ukrainskoho mystetstva ta kulturna dyplomatiia [Decolonization of Ukrainian art and cultural diplomacy]. *Ukrainskyi Mystetvoznavchyi Dyskurs*, (6), 54–64. [in Ukrainian].

Pasichnyk, N. S. (2024). Dekolonizatsiia ta derusyfikatsiia – holovni trendy polityky pam'iaty na suchasnomu etapi [Decolonization and derussification as key trends in contemporary memory policy]. In *Perspektyvy rozvytku suspilno-humanitarnykh nauk v umovakh yevrointehratsii: Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. onlain-konferentsii* (BNAU, April 11–12, 2024) (pp. 8–13). Bila Tserkva. [in Ukrainian].

Ukrainian Institute of National Memory. (2025). Testy [Tests]. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/testy> [in Ukrainian].

Jansen, J., Osterhammel, J. (2017). *Decolonization: A Short History*. Princeton: Princeton University Press, 254 [in English].

Ярошенко Алла Олександрівна,

доктор філософських наук,

професор кафедри соціології,

декан факультету соціології та соціальної політики

Українського державного університету імені М. Драгоманова

<https://orcid.org/0000-0002-8389-7639>

РЕМЕЙК В КОНВЕРГЕНТНОМУ МЕДІАСЕРЕДОВИЩІ

В статті досліджується конвергентне середовище кінематографу як синтетичного виду мистецтва та засобу масової комунікації, аналізуються передумови виникнення популярної культури через розвиток медіа. Виявляється вплив кінематографу як індустріальної практики на сутнісні зміни в культурі загалом. Визначається, що кінематограф є не тільки індустріальною практикою зі створення кінофільмів, а ще й носієм і провідником смислів в естетичному та соціокультурному вимірі, які здатні глибоко впливати на суспільство, змінюючи та формуючи його морально-етичні принципи, норми та цінності.

Кінематограф, що завдяки своїй специфіці являється одночасно видом мистецтва та засобом масової комунікації, виступає інструментом реалізації різноманітних цілей та формує ціннісні орієнтири й потреби в аудиторії. З розвитком цифрових технологій та переходом мистецтва у цифровий вимір виникають певні довготривалі проєкти на межі індустріальної та культурної практики, що отримали назву медіафраншизи, які підтримуються трансформаційною стратегією ремейку. Ремейк як загальна трансформативна стратегія виконує інтегративну функцію, поєднуючи усі ланки медіафраншизи між собою, розвиваючи їх незалежно. Кінофільм, стаючи частиною медіафраншизи, відображає характерні ознаки, які властиві медіа та стає носієм певних меседжів і образів, які прямо чи опосередковано формують етико-моральні принципи аудиторії. Кінематограф як синтетичний аудіовізуальний вид мистецтва та засіб комунікації, чинить надзвичайний вплив на аудиторію в контексті свого функціонування в техноцентричному суспільстві, здійснюючи м'який вплив та перетворення усталених для певного суспільства цінностей й стереотипів світосприйняття, що призводить до зміни соціокультурної реальності та культурної парадигми певного суспільства.

Ключові слова: кінематограф, кінофільм, масова комунікація, популярна культура, ремейк, медіафраншиза.

Yaroshenko Alla,

Doctor of Science of Philosophy,

Professor at the Department of Sociology,

Dean of the Faculty of Sociology and Social Policy

Dragomanov Ukrainian State University

<https://orcid.org/0000-0002-8389-7639>

REMAKE IN CONVERGENT MEDIA

The article explores the convergent environment of cinema as a synthetic art form and mass communication medium, analyzes the prerequisites for the emergence of popular culture through the development of media. The influence of cinema as an industrial practice on the essential changes in culture in general is revealed. It is determined that cinema is not only an industrial practice of creating films, but also a carrier and conductor of meanings in the aesthetic and socio-cultural dimensions that can deeply influence society, changing and shaping its moral and ethical principles, norms and values.

Cinema, which is both an art form and a mass communication medium due to its specificity, acts as a tool for realizing various goals and shaping the values and needs of the audience. With the development of digital technologies and the transition of art to the digital dimension, certain long-term projects on the verge of industrial and cultural practice, called media franchises, are emerging, supported by the transformative strategy of remaking. Remake as a general transformative strategy performs an integrative function, connecting all the links of a media franchise with each other, developing them independently. A film, becoming part of a media franchise, reflects the characteristic

features inherent in the media and becomes a carrier of certain messages and images that directly or indirectly shape the ethical and moral principles of the audience. Cinema, as a synthetic audiovisual art form and a means of communication, has an extraordinary impact on the audience in the context of its functioning in a technocentric society, exerting a soft influence and transforming the values and stereotypes of world perception established for a particular society, which leads to a change in the socio-cultural reality and cultural paradigm of a particular society.

Key words: cinema, film, mass communication, popular culture, remake, media franchise.

Початок ХХІ ст. визначається створенням глобального цифрового простору, в якому інформація стає новим виробничим ресурсом, продуктом та сенсом, що здійснює небачений вплив на суспільне життя та незворотно модифікує соціокультурний контекст. Тотальна інформатизація суспільства стрімко змінює життя та побут людства, трансформуючи простір, час, характер праці й відпочинку, культуру спілкування тощо. Ці перетворення вносять якісні зміни в структуру суспільства, інтенсифікуючи процеси глобалізації та цифровізації, трансформуючи повсякденні суспільні практики, змінюючи способи комунікації індивідів тощо. Більшість дослідників теорії постіндустріального суспільства (Д. Белл, А. Турен, Е. Тофлер, Ж. Бодріяр, Дж. Мартін, П. Дракер) вважають початком інформаційної епохи появу кібернетики як науки, що пов'язується з іменами вчених К. Шеннона, Н. Вінера, Д. Неймана, А. Тьюрінга тощо.

М. Кастельс визначає інформаційну епоху та розвиток засобів масової інформації передумовами формування популярної культури та її складників – кіно, телебачення, друкованих періодичних видань, реклами тощо (Castells, 1996). Поняття популярної культури виникає в середовищі Франкфуртської школи (Adorno, Horkheimer, 2002), об'єднавши кіно, радіомовлення та періодичні видання в конвергентну систему, що створює єдине середовище сенсів, образів та явищ. Безперечно, популярна культура є пов'язаною з розвитком техніки та масових комунікацій, оскільки вони забезпечують її створення та розповсюдження, і є її провідниками.

Одним зі складників популярної культури постає кінематограф, який поєднує різноманітні технічні досягнення та мистецькі надбання, й може відображати глибини людських характерів, сутність історичних подій та складність соціальних процесів, що в цілому робить його унікальним синтезованим дійством. Одночасно, кінематограф є засобом комунікації за фактом реалізації всіх функцій засобу масової

комунікації – інформаційної, виховної, розважальної, комунікаційної тощо. М. Маклюен вважає, що засоби масової комунікації не просто передають інформацію, а формують нашу реальність та світосприйняття: «засіб масової комунікації – це зовнішнє продовження свідомості, що відображається у мові та поведінці індивіда» (McLuhan, 1994). Описуючи розвиток суспільства через комунікаційні революції, він виділяє чотири періоди, а саме: епоху дописового варварства, тисячоліття фонетичного письма, п'ятсотліття печатного станку Й. Гутенберга та сучасну «Галактику Марконі» – цифрову цивілізацію. Винайдення цифрових засобів комунікації прискорює зміни в усіх сферах людського життя, глобалізує культурні процеси, що підтримується новими візуальними видами мистецтва, які здатні охоплювати та впливати на широкі суспільні верстви. М. Маклюен, вводить поняття «холодних» та «гарячих» засобів масової комунікації, відносячи кінематограф до категорії «гарячих» за його безпосередній вплив на аудиторію, визначеність інформації та чітку передачу змісту: «задача кінорежисера полягає в тому, щоб перенести глядачів з реального світу в світ ілюзій, який вони сприймають безпосередньо та несвідомо. Під чарами кіно аудиторія перетворюється на мріючих сновидців» (McLuhan, 1994). «Гарячі» засоби масової комунікації повністю опановують сприйняття глядачів і змушують їх ідентифікуватися з героями кінотвору, а іноді і з самою відеокамерою. Специфіка кіновидовища полягає у його всебічному впливі на глибинні пласти свідомості, доступі до архетипів колективного несвідомого. Глядачі, що зібрались в темряві, під час перегляду кінофільму занурюються у примарний світ сновидінь, який апелює до бездонної і стародавньої архаїки свідомості, викликаючи широкий емоційний резонанс.

Фотографія та кінематограф як візуальні види мистецтва з моменту своєї появи, сприймалися публікою як засоби безумовної документальності, наче саме життя у своїй

реальності та справжності. Фотографія зайняла місце найбільшої документованості та достовірності в загальній системі текстів культури, що було визнано спеціалістами з різноманітних галузей, від криміналістів до істориків тощо. Демонстрація перших кінофільмів справляла неабияке враження на публіку: справжність зафільмованого руху лякала, публіка жахалась кінокадрів з руху потягів, коней, гадаючи, що в кінці екрану вони, як справжні, скочать до глядацької зали. Можливість зафільмувати рух створювала довіру публіки до справжності, достовірності кінофільмів, перехід від нерухомої фотографії до рухомого кінофільму сприймався як внесення об'ємності в автентичність зображення. Точність відтворення життя на екрані справляла відчуття реальності, що впливало на емоційну довіру глядача, його переконання у справжності побаченого на власні очі. Почуття дійсності фільмованих подій активізувало в аудиторії ілюзію безпосередньої участі, адже кінофільм, звертаючись до почуття реального, робить глядача очевидцем та співучасником екранної події.

Видатний теоретик кіно А. Базен відмічав, що в кінематографічній теорії кіно є містичним одкровенням, повноправно представленою істиною або реальністю сущого. Кіно потенційно здатне уводити глядача в змінений стан свідомості, певний профетичний транс, де власне «Я» глядача губиться в тенетах ілюзії: все, що висвітлює камера, будь-яку послідовність кінокадрів, глядач сприймає як раціональну та прийнятну, на відміну від театральної сцени, де знаходження будь-якої дієвої особи чи предмету потрібно обґрунтовувати (Bazin, 1967). Справді, німецький теоретик кінематографу З. Кракауер відмічав, що кіно, як дзеркало, має відображаючу властивість психологічно впливати на глядачів, їхню поведінку та ставлення до певних проблем, що висвітлюються. Прослідкувавши залучення й вплив німецького кінематографу в пропагандистську роботу нацистському режиму в період між двома світовими війнами, З. Кракауер визначав безпосередню роль кінематографу у становленні їхньої ідеології в суспільстві: «якщо у фільмах постійно виникають одні й ті самі образи і сюжетні мотиви, це свідчить про те, що вони є зовнішніми проявами внутрішніх спонукань та несуть в собі соціально-психологічні

моделі поведінки, проникаючи з популярних кінофільмів у життя» (Krakauer, 2004). Дійсно, кіномистецтво відіграло значну роль в пропаганді тоталітарних режимів XX століття. Один з основних принципів пропаганди говорить, що в першу чергу потрібно звертатися не до розуму, а до почуттів глядача, адже це дозволяє зняти психологічний захист, який індивід свідомо вибудовує на раціональному рівні. Проте, якщо пропагандистський вплив виникає на емоційному рівні, раціональні контраргументи не спрацьовують, і така інформація залишається в несвідомому. Подібний прийом, в основі якого лежить феномен соціальної індукції (Gladwell, 2002) відомий людству з давніх часів, та є процесом поширення переживання певних почуттів, що змушує суспільство «резонувати» в унісон. Канадський соціолог М. Гладвелл, досліджуючи соціальну індукцію, визначав формування специфічної поведінки та емоційного стану, що проявляється у натовпі або ситуативній множині індивідів.

В сучасному світі емоції та почуття є багато в чому індуковані засобами масової комунікації. Створення емоційного резонансу є одним із головних завдань масової комунікації. Спосіб подачі інформації формує емоційне відношення аудиторії до тої чи іншої події. Багато прийомів створення потрібних настроїв у суспільстві були випробувані в період розквіту нацистської Німеччини, в радіопередачах та кіновидовищах, що наприклад, супроводжувалися аудіозаписами музики Р. Вагнера і нагнітали масовий психоз через трансляції парадів, маршів, мітингів тощо; сучасні телевізійні ток-шоу та реаліті-шоу мають високе емоційне напруження, формують в глядача емоційну залежність та привчають, що певні резонансні поведінкові паттерни є можливими та допустимими, змінюючи традиційні норми етики та моралі, прийнятні в певному суспільстві. Кіно як сфера соціальної комунікації в німецьких соціологічних студіях порушує питання відповідності змісту та художнього втілення (Prokop, 1982), виявляючи багатопланову взаємодію між інституціями кінобізнесу та авторитетними колами капіталістичного суспільства, на прикладі американських кінокорпорацій як найвпливовіших та найрозвинутіших гравців світової кіноіндустрії. Інституційний устрій американського кіно та його

функціонування склався в умовах економічних відносин в суспільстві та соціально-економічних відносин в системі кінобізнесу в цілому. Митець, режисер, маючи необхідний культурний капітал, почасти позбавлений достатнього фінансового забезпечення для конкурентного виробництва, адже кіноіндустрія фінансується в рамках комерційної доцільності. Тому кіностудії обирають успішні історії, які мають варіативний потенціал, переробляючи їх до повного вихолощення, про що свідчить велика кількість популярних сюжетів, які здобувши приголомшливий успіх у перших серіях, в подальшому виснажувалися змістовно та образно (наприклад, серії кінофільмів «Термінатор», «Матриця», «Дзвінок», «Пірати Карибського моря», «Парк Юрського періоду», «Чужий», «Людина-Павук» тощо). Іншим способом оволодіння аудиторією постає медіафраншиза або лінійка медіапродукції, в основі якої лежить оригінальний твір, що є сукупністю пов'язаного медіаконтенту для комерційного використання. Медіафраншиза становить успішний комерційний проєкт, в основу якого покладено кінофільм, мюзикл, літературний, образотворчий або музичний твір, відеогру як об'єкт цифрової культури тощо. Окремі частини медіафраншизи можуть розвиватися незалежно, що підтримується імітаційними стратегіями, зокрема, ремейком, який тоталізується в культурі XXI ст. Трансформаційна суть ремейку полягає у його здатності опрацьовувати популярну історію, оновлюючи мову, простір, дійових осіб, адаптуючи сюжет в різних видах мистецтва тощо, а з переходом культури в цифровий простір виникає феномен транскультурності ремейку, здатність пристосовувати оповідь до різних культур, опановуючи різні платформи. Розвиток окремих сегментів оповіді на різних комунікаційних платформах надає змогу охопити більш ширшу аудиторію та забезпечує ріст популярності персонажів з мультиплікаційних та повнометражних фільмів, серіалів, коміксів, відеоігор, зростаючий обіг мерчу, іграшок, одягу із зображеннями головних героїв тощо. Разом з цим, образи з медіафраншизи несуть в собі інокультурну семантику, яка проникає в повсякдення індивідів, впливаючи на локальні культури, формуючи або змінюючи культурні цінності та установки певних спільнот і суспільства загалом.

Кіновсесвіти Marvel та DC створюють особливий простір в популярній культурі, формуючи молодіжну субкультуру, фанкультуру та індустрію косплею¹ в шоу-бізнесі, прищеплюючи неоміфологічну парадигму в локальні національні культури. Завдяки медіафраншизам, образи супергероїв популяризуються в світі, розподіляючись на різних комунікаційних платформах: через комікси, кінофільми, мультиплікаційні фільми, книги, шоу-програми, відеоігри, мерч тощо. Використання різних медіаплатформ для просування окремих проєктів медіафраншизи посилює вплив контенту на аудиторію та розширює її межі, що позначається на комерційній складовій проєкту. Деякі медіафраншизи існують десятиліттями та приносять величезні прибутки власникам, серед яких, наприклад, «Гаррі Поттер», «Людина-павук», «Бетмен», «Зоряні війни», «Залізна людина», «Джеймс Бонд» та багато інших.

Як зазначав Ж. Дельоз у своїй праці «Кіно», вплив кіно на суспільство виявився настільки колосальним, що сучасний світ уже не сприймається безпосередньо: людство дивиться на світ крізь призму нескінченних екранних образів, епізодів, великих, середніх і загальних планів, які протягом десятиліть непомітно сформували кліпове сприйняття дійсності і зумовили реакцію на те, що відбувається навколо нас у повсякденному житті (Deleuse, 1986).

Р. Барт в своєму есе «Третій сенс» обґрунтовував пов'язаність міфічного та фільмічного у кінотворі, певний третій зміст, горизонт оповідання, кінематографічну істину, що його вкладає кожен режисер в своє кіно (Barthes, 1991). Перефразуючи вислів М. Маклюєна, що «медіа – це меседж» (McLuhan, Fiore, 2001) у «кінофільм – це меседж», загалом можна сказати, що будь-який кінофільм, як засіб масової комунікації несе в собі певний меседж, що глибоко проникає в свідомість споживача та впливає на його поведінкові патерни, етичні й моральні принципи тощо. Кінематограф в якості аудіовізуального виду мистецтва

¹ Косплей (з англ. «costume play» – костюмована гра) – перетворення на супергероїв коміксів, персонажів комп'ютерних ігор, кінематографу, літератури, японського аніме та манги, за допомогою перевдягання, передачі характеру, жестів, пластики тіла, міміки, виготовлення костюму та атрибутики згідно репрезентації персонажу в середовищі кінофільму чи гри.

є потужним та ефективним ресурсом впливу на індивіда, тому на ньому лежить особлива відповідальність за ті цінності, які він пріоритетизує в суспільстві глобального інформаційного простору. Адже процес комунікації в суспільстві має будуватись на основі толерантності, розуміння, поваги, заохочуючи культури різних народів до діалогу та зберігаючи національну самобутність.

Висновки. Індустріальні культурні практики, такі як медіафраншиза, сприяють процесам глобалізації сучасної культури. Масова комунікація сприяє зближенню національних культур, виробленню певних уніфікованих рис, тому надмірна відкритість певного суспільства небезпечна втратою культурної самобутності. Сучасна світова культура формується на засадах американської популярної культури як найрозвинутішої та економічно найуспішнішої, що характеризується надмірною розважальністю, спрощеним відображенням людських відносин, тоталізацією культу успіху, соціальним максималізмом та сентиментальністю тощо, просуваючи синтетичні, неприродні образи та штучні стереотипи. Крім того, вона спрямовує суспільство в напрямку інертності та обмеженості, стимулює споживацтво та містифікує реальність.

Аналізуючи сучасні реалії зростаючого впливу засобів масової комунікації на

суспільство, можна виділити пануючу роль кіно та медіаплатформ в цьому. Глобальна інтеграція забезпечується популяризацією медіафраншиз, що становлять успішні історії, розподілені між різними медіаплатформами, які взаємодіють між собою, незалежно розвиваючи окремі ланки сюжету. Ремейк постає загальною трансформуючою стратегією в конвергентному медіасередовищі, що дає змогу співвідносити, взаємопорівнювати та оптимізувати культурні артефакти, становлячи актуальну тенденцію парадигми постмодерністського стилю мислення.

Експансія медіафраншиз в світовій культурі призводить до переважання глобальних трендів зокрема, в кіномистецтві, над національними, поширення певної образно-семантичної сфери, не характерної для національних культур, впровадження єдиного стилю життя, способів організації праці та дозвілля, що призводить до певної уніфікації та втрати самобутності локальних культур. Завдяки вкладенню у кінотвори меседжам, що поширюються через різноманітні медіаплатформи, кінематограф пропонує моделі поведінки в різних життєвих ситуаціях, створює світ образів, завдяки чому аудиторія розпізнає та інтерпретує події навколо, формує зразки соціальних практик та знань, які допомагають виживати в умовах постійно мінливого динамічного світу.

Список використаних джерел:

- Безручко, О. (2018). Два маловідомі міжнародні кінопроекти українських кінематографістів. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 6, 305–320. DOI: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0011.7967>
- Русаков, С., Бедін, А. (2023). Цифрова екосистема в сучасному мистецтві. *Digital Transformations in Culture : scientific monograph*. Riga, Latvija : Baltija Publishing, 34–48. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-319-4-3>
- Русаков, С., Шевченко, Н. (2023). Ремейк в середовищі нових медіа. *Cultural and Artistic Practices: World and Ukrainian Context : scientific monograph*. Riga, Latvija : Baltija Publishing, 468–484. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-322-4-21>
- Шевченко, Н. (2024). Ремейк у цифрову епоху. Трансформація людини і особистості. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*: наук. зб. РДГУ. 2024. Вип. 49. С. 445–450. DOI: <https://doi.org/10.35619/ucpmk.vi49.895>
- Adorno, T., Horkheimer, M. (2002). *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*. Redwood, CA : Stanford University Press. 305 p.
- Barthes, R. (1991). *The Third Meaning / The Responsibility of Forms: Critical Essays on Music, Art, and Representation*. Berkeley, CA : University of California Press. 320 p.
- Bazin, A. (1967). *What is Cinema?* Berkeley: University of California Press. 183 p.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Hoboken, NJ : Wiley-Blackwell. 481 p.
- Deleuze, G. (1986). *Cinema 1: The Movement-Image*. MN, USA : University of Minnesota Press. 264 p.
- Gladwell, M. (2002). *The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference*. New York : Back Bay Books. 301 p.
- Krakauer, S. (2004). *From Caligari to Hitler*. NJ, USA : Princeton University Press. 432 p.
- McLuhan, M., Fiore, Q. (2001). *The Medium is the Message*. Berkeley : Ginkgo Press. 160 p.

McLuhan, M., Lapham, L. (1994). *Understanding Media: The Extensions of Man*. Cambridge, MA : The MIT Press. 389 p.

Prokop, D. (1982). *Soziologie des Films*. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag. 374 p.

Rusakov, S. (2015). Modern Television Series as a Phenomenon of Popular Culture. *Studia Warminskie*, (52), 85–94.

References:

Bezruchko, O. (2018). Dva malovidomi mizhnarodni kinoproekty ukrainskykh kinematohrafistiv [Two Unknown International Cinemaprojects of Ukrainian Cinematography]. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 6, 305–320. DOI: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0011.7967> [in Ukrainian].

Rusakov, S., Shevchenko, N. (2023). Remeyk v seredovyshchy novykh media [Remake in the Environment of New Media]. *Cultural and Artistic Practices: World and Ukrainian Context* : scientific monograph. Riga, Latvija : Baltija Publishing, 468–484. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-322-4-21>

Shevchenko, N. (2024). Remeyk v tsyfrovu epokhu. Transformatsiya lyudyny i osobystosti [Remake in the Digital Age. Transformation of Man and Personality]. *Ukrainian culture: past, present, and ways of development*: scientific collection RDGU, (49), 445–450. DOI: <https://doi.org/10.35619/ucpmk.vi49.895>

Adorno, T., Horkheimer, M. (2002). *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*. Redwood, CA : Stanford University Press. 305 p.

Barthes, R. (1991). *The Third Meaning / The Responsibility of Forms: Critical Essays on Music, Art, and Representation*. Berkeley, CA : University of California Press. 320 p.

Bazin, A. (1967). *What is Cinema?* Berkeley: University of California Press. 183 p.

Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Hoboken, NJ : Wiley-Blackwell. 481 p.

Deleuze, G. (1986). *Cinema 1: The Movement-Image*. MN, USA : University of Minnesota Press. 264 p.

Gladwell, M. (2002). *The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference*. New York : Back Bay Books. 301 p.

Krakauer, S. (2004). *From Caligari to Hitler*. NJ, USA : Princeton University Press. 432 p.

McLuhan, M., Fiore, Q. (2001). *The Medium is the Massage*. Berkeley : Ginkgo Press. 160 p.

McLuhan, M., Lapham, L. (1994). *Understanding Media: The Extensions of Man*. Cambridge, MA : The MIT Press. 389 p.

Prokop, D. (1982). *Soziologie des Films*. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag. 374 p.

Rusakov, S. (2015). Modern Television Series as a Phenomenon of Popular Culture. *Studia Warminskie*, (52), 85–94.

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.56>

Лобанова Алла,

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету

**РОЗУМ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ РЕСУРС:
ОСВІТА УКРАЇНИ НА ВІСТРІ ІСТОРИЧНИХ ВИКЛИКІВ
РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ В. П.АНДРУЩЕНКА
«ПРОСВІТНИЦЬКА ОДИССЕЯ РОЗУМУ. КИЇВ :
ЗНАННЯ УКРАЇНИ. – 2025. – 524 С.»**

Українське суспільство, яке понад три роки знаходиться у стані повномасштабної російсько-української війни, потребує наукових праць про стратегії відновлення, соціальну згуртованість, психологічну стійкість та економічну адаптацію, які допоможуть критично осмислити досвід війни, подолати її наслідки та вибудувати майбутнє на засадах справедливості, безпеки та розвитку. Життєво важливою потребою українців є книги про роль освіти, науки та критичного мислення у формуванні свідомого громадянського суспільства, яке здатне не лише вистояти у випробуваннях війни, а й закласти фундамент для інтелектуального та культурного відновлення повоєнної України. Саме такою є книга *«Просвітницька одиссея розуму»*, нова ґрунтовна наукова робота **Віктора Петровича Андрущенка**, професора, доктора філософських наук, член-кореспондента НАН України, ректора Національного педагогічного університету імені Н.П. Драгоманова. Книга є надзвичайно актуальною, оскільки досліджує роль розуму, освіти та моралі в умовах сучасних викликів. У ній аналізуються причини духовної кризи людства, проблем агресії та етики війни, розкриваються значення «розумної освіти» для майбутнього.

Основна ідея книги, словами автора, полягає у *«презентації (висвітленні) тернистого шляху людини до себе – «через терни до зірок» – до вищої мудрості і справедливості. Загальнолюдські надбання, здобуті на цьому шляху, передаються через покоління, через*

духовно-практичний досвід, набутий людством в процесі багатогранної людської діяльності, а головне (й насамперед) – засобами науки, культури, освіти та виховання. Шлях «розуму» до себе, його втілення у «праці» та творенні культури – це справжня «одиссея» утвердження людства у власній ідентичності, людськості і людяності» (с. 10).

Авторська концепція дослідження Розуму розгортається завдяки філософському, історичному, етичному та соціальному дискурсам, послідовно розкриваючи різні аспекти розвитку Розуму та його ролі в історії людства. Структурно книга складається з переднього слова, наративів щодо епістемології розуму, вступу, 6 розділів і післямови. У вступі *«Мудрість великих дарує нам розум»* автор акцентує увагу на глибокому розумінні мудрості як джерела Розуму, вводячи читача до загального аналізу діалектики Розуму як основи людського розвитку.

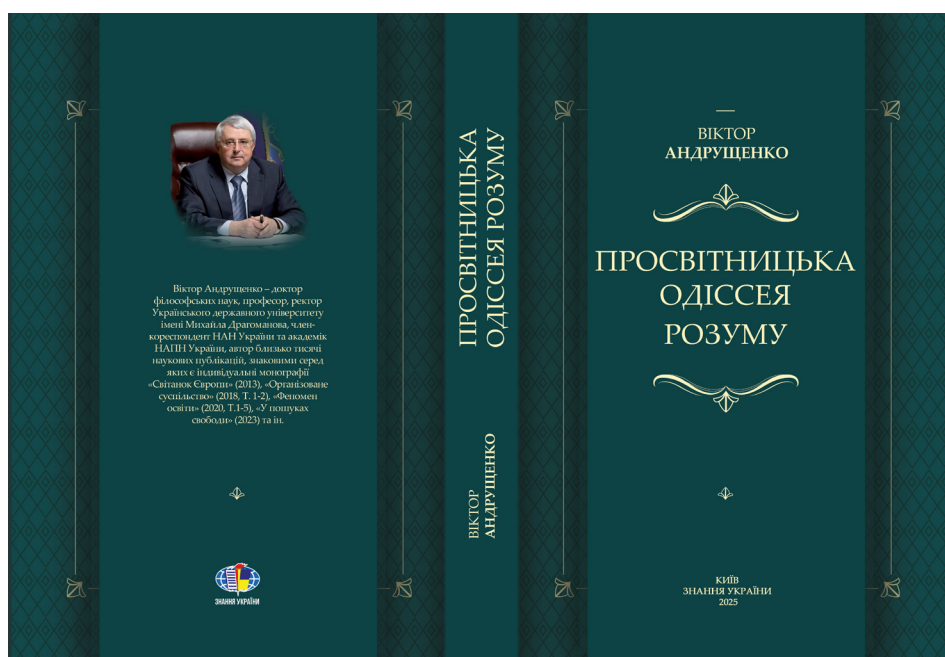
Перший розділ «Прозріння перед майбутнім» присвячений тому, як здатність до розуміння майбутнього (прозріння) може змінити наше сприйняття сьогодення. Здійснюючи глибокий аналіз стану цивілізації, її духовних проблем і шляхів їх подолання, автор окреслює кризи, що виникають внаслідок технічного прогресу, де людина втрачає свою духовну сутність, акцентуючи увагу на відновленні духовних цінностей і сенсу життя. Критикуючи марксистську ідеологію через її матеріалістичний підхід і недостатність уваги до духовного, інтелектуального розвитку особистості,

В.П. Андрущенко зазначає, що марксизм «увійшов в історію світової культури з низкою цілком обґрунтованих пропозицій, особливо щодо реформування економічної сфери суспільної життєдіяльності. Загальна ж ідея майбутнього облаштування світу на комуністичних засадах, яка складала основу-основ змісту і організації навчання та виховання людини, розвитку просвітництва та культури, виявилась помилковою. Вплив марксистського матеріалізму на історію, людину, її освіту та виховання виявився злиденним. І чим раніше більшість людей світу переконається у справедливості цієї далеко не простої істини й рішуче виступить за прискорення остаточного викорінення марксизму з життя людини і суспільства, особливо зі сфери освіти, науки, культури та виховання, тим більш помітними і продуктивними будуть кроки на шляху суспільного оновлення, утвердження демократії і свободи (с. 87).

Розвинута у цьому розділі тема очищення від радянської спадщини виглядає як спроба подолати наслідки тоталітарного режиму, у якому панував контроль над думкою і Розумом. Здійснюючи соціологічний аналіз «радянщини» з її викривленою мораллю, «життям за планом», за розкладом, встановленими... «керівною й спрямовуючою силою» суспільства, тобто партією» (с. 108-109), «звичкою до вживання алкогольних напоїв» (с. 110), «побутуванням заздрощів, доносництва, матірщини,

лукавства, хабарництва, яке пізніше переросло у таке потворне явище, як корупція» (с. 111), автор зазначає, що «за час семидесятирічного існування, радянська епоха сформувала невидане й незаперечне «чудо історії», аналога якому не було у світовій практиці, вивела на історичну орбіту людину, яка за своїми унікальними якостями отримала красномовну (і вкрай принизливу) назву «*homo soveticus*» (у побуті – «совок», «ватник» тощо)» (с. 104). Можна погодитися з автором у тому, що в Україні «синдром «совковості» є вже майже викоріненим. Покоління незалежності (не всі, але більшість) увійшли в контекст правдивої цивілізаційної історії України і людства, виховуються за європейськими стандартами, активно стали на захист Батьківщини від агресора, пишаються очищеною від імперського наклепу вітчизняною історією, здобутками батьків, переймаються завданнями відбудови зруйнованого війною господарства, прагнуть жити як люди. Цього не можна сказати про російський люд, який у своїй більшості не тільки залишився «совком» чи «ватником», але й став загарбником, агресором, убивцею. Війна, яку росіяни розпочали й ведуть проти України, є більш ніж красномовним підтвердженням цього невтішного висновку» (с. 104).

У другому розділі «**Розвіяти хмари, що затьмарюють сонце**», червоною ниткою проходить авторська думка про те, що «упродовж цивілізаційної історії людства в суспільстві

виникають болючі провали, основною причиною яких є відхід від «розуму», зневага до суспільних цінностей, вироблених ним самим (людством). Складається ситуація, в якій розум втрачає здатність пізнавати, розуміти, мислити, аналізувати, сприймати, уявляти та розв'язувати проблеми. Він нібито «впадає у сплячку», яка дорого обходиться людству. Хмари тоді затьмарюють сонце, люди мріють не про життя, а тільки про виживання» (с. 117-118). Автор переконаний у тому, що «сон розуму породжує чудовиськ», які ведуть людство до страшних і катастрофічних подій, якими було насичено минуле століття: «дві світові війни, декілька (соціалістичних) революцій, локальних (у тому числі й громадянських) війн, низка терористичних акцій, голодоморів та геноцидів... Найбільш злочинними політиками цього століття були Адольф Гітлер і Йосип Сталін. Їх ілюзії стосовно переоблаштування світу абсолютно позбавлені розуму. Ініційована ними та їх прибічниками Друга світова війна забрала з собою близько 48 млн людських жертв» (с. 143). Однак процес повернення до розуму: створення ООН, підписання Гельсінських угод, обмеження гонки озброєнь, подолання загрози «холодної війни», розпад радянського союзу, об'єднання Європи знову змінився його втратою, яка виявилася у «нічим не виправданій агресії російської федерації проти України, яка поклікала нові вбивства, руйнації, нищення культурних цінностей і стала, за словами Дж. Байдена, «війною тиранії проти вільного світу» (с. 143). Тож цілком правомірним звучить авторська думка про те, що «слід повернутись до пропозицій мислителів епох Ренесансу та Просвітництва, представників «Римського клубу» й багатьох інших критично мислячих самостійних просвітників людства, об'єднати зусилля інтелектуальної еліти цивілізації для формування нової, єдиної, реалістичної (розумної) стратегії світового розвитку» (с. 145).

Далі, розмірковуючи над причинами російської агресії, В.П. Андрущенко акцентує увагу на феномені рашизму як «політичної ідеології та соціальної практики владного режиму росії кінця ХХ – початку ХХІ століття, що базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян, «старшості братнього народу»; нетерпимості до елементів культури інших

народів»; на тоталітаризмі й імперіалізмі радянського типу, використанні російського православ'я як моральної доктрини, на геополітичних інструментах впливу, насамперед, використанні постачання енергоносіїв для європейських країн та застосування військової сили стосовно країн, що входять до сфери впливу російської федерації» (с. 149–150). Саме рашизм (російський фашизм) призвів до «розповзання» російської агресії по світу, охопивши Придністров'я, Чечню, Грузію, Україну. Посилаючись на історичні дослідження Є. Гуцала, П. Штепи, Г. Ващенко та інших, автор фактологічно вимальовує процес «ескалації насильства, злоби, ненависті більшовиків до всього українського, національного, загальнолюдського» (с. 160). Жорстокість щодо українського народу більшовиків виявилися у голодоморі 1932–1933 років – акті геноциду українського народу, організованого керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР у 1932–1933 роках шляхом створення штучного масового голоду, а росіян як спадкоємців «імперії зла» – у російсько-українській війні, яка розпочалася у березні 2014 року анексією Криму, тимчасовою окупацією частини Луганської та Донецької областей, а 24 лютого 2024 року перейшла у «гарячу фазу», тобто повномасштабне вторгнення російських військ на територію суверенної незалежної України, яку очільник кремля називає її «спецоперацією», метою якої він назвав націоналізацію і демілітаризацію України. «Російська «спецоперація», – зазначає В.П. Андрущенко, – «це помста українцям від заздрісних «колишніх братів» за людиність, розум, працьовитість і свободу.... це відверта війна на знищення українців. У ній задіяна більшість росіян: ті, хто стріляє, спалює, руйнує, хто скидає так звані «керовані бомби» на голови мирних громадян, жінок і дітей, ті, хто виготовляє зброю, забезпечує армію продуктами, хто підтримує владу, голосує за тирана або мовчки спостерігає за беззаконням» (с. 170-171). Тож рашизм і злочинне насильство, яке скоюється під його гаслами над окупованими народами, мають назавжди щезнути з історії – такий висновок робить автор книги, який разом з українським народом відстоює незалежність і суверенність своєї держави, працюючи на «передовій» наукового і освітнього фронту.

Розкриваючи проблему «етики війни» (с. 176–191) автор стверджує, що вона «має свої особливі виміри» і з цього приводу відомим в історії є «вислів легендарного київського князя Святослава «Іду на ви!» як своєрідний ультиматум про оголошення війни, що свідчить про наявність в давньоукраїнських воїнів таких людських якостей, як благородство, честь і повага як до своїх супротивників, так і до себе» (с. 183). Однак у сучасній війні, яку веде російська федерація проти України, це правило не приживається. «Як засвідчують безпосередні учасники бойових дій, – пише автор, – відступаючи з поля бою, вони залишають не тільки зброю, амуніцію, техніку, а головне – вбитих і поранених. Поширене пропагандистське гасло «русские своих не бросают» перетворюється на пустопорожній фарс: вони кидають, тікають, зраджують. У цьому й проявляється «істинна моральність» російського військового, яка насправді обертається глибоким аморалізмом» (с. 190). Натомість «в українських військових найвищим проявом моральності є їх відданість у служінні власному народу, Батьківщині. «Україна – понад усе!» – це промовисте гасло злітає з вуст кожної української людини як свідчення любові до Неньки-України, її талановитого і працьовитого люду» (с. 191) і в цьому проявляється істинна етика ведення визвольної війни українців.

У третьому розділі «Розумна освіта» як пріоритет ХХІ століття» В.П.Андрущенко акцентує увагу на аналізі сучасної освіти, ролі науки, релігії та впливу політики на інтелектуальну сферу. Розмірковуючи над історичними особливостями розвитку освіти і чинниками, що впливали на цей процес, автор пише, що «освіта завжди намагалась звільнитись (втекти) від ідеології та політики. І хоча втеча не завжди увінчувалась успіхом, спроби такої втечі продовжувались практично в усіх суспільствах, які жили за цивілізаційними нормами або прагли стати на їх животворні рейки. Не стала виключенням і Україна. Вона боролась, «тікала від політики», аж допоки не утвердила власну незалежну державу» (с. 196). Саме формування демократичної держави і є тією фундаментальною «підвалиною», без якої становлення «української розумної освіти» не можливе (с. 197).

Між тим, процес розвитку «розумної освіти», може бути здійснений виключно «на

основі визнаних людством справжніх, а не фейкових надбань науки і культури, соціального досвіду та раціонально осмислених сюжетів так званого наукового (позитивного) та позанаукового знання, міфології та релігії, походження яких сягає доісторичних глибин існування людини» (с. 201). Ясна річ, що політичне втручання у навчальні процеси та популістські підходи, що підміняють реформи ефектними, але порожніми рішеннями, певні ідеологічні чи духовні вчення, які намагаються зайняти місце науки, псевдонаукові концепції, які маскуються під альтернативні форми знання, але не мають емпіричного підґрунтя тільки перешкоджають розвитку та утвердженню «розумної освіти. «Освіта, що розгортається на хибному навчальному матеріалі, супроводжується сумнівними обставинами й таким же сумнівним досвідом, – пише автор, – нав'язується упереджено-хибною державною політикою, одягає на людину (підростаюче покоління), своєрідне ярмо, вивільнитись з-під якого є справою неймовірно важкою» (с. 203). І тому, як стверджує автор, політика, що впроваджує в систему освіти суперечливі цінності, не лише позбавлена раціональності, а й є ворожою до неї. Вона штовхає освіту, а разом із нею й особистість, що формується в цьому середовищі, до кризи, руйнування та занепаду. Освіта, яка спрямована на виховання поколінь у дусі панування над іншими народами та культурами, прагнення до світового домінування або ведення загарбницьких війн, є не лише хибною, а й злочинною. Тому така система повинна бути виключена з простору суспільного розвитку людства. Освіта може вважатися розумною лише тоді, коли вона ґрунтується на теоретично обґрунтованих, об'єктивно істинних знаннях та культурному досвіді, здобутому через наполегливе пізнання й практичну діяльність. «Розумна освіта – це система, яка висвітлює уми, дарує істинні знання та цінності, виховує в людині гуманістичні почуття, збуджує її волю до дії, вказує народу шлях до свободи» (с. 212).

У главі «Ідеократія позанаукової духовності» В.П. Андрущенко висловлює доволі оригінальну і одночасно суперечливу думку щодо інтеграції позанаукового знання в освітній процес, підкреслюючи його значущість для формування всебічно розвиненої особистості. «Позанаукове знання є феноменом

суперечливим й інтерпретованим далеко не однозначно, – зазначає автор, – і кожен із його сегментів заслуговує на окремий розгляд», однак «особливе занепокоєння громадськості викликає відсутність (повна або часткова) в системі освіти великих блоків знання, накопичених в системі позанаукової духовності, зокрема міфологічної, релігійної, окультної та ін. складових» (с. 215), оскільки в повсякденному житті люди користуються цими позанауковими символами. Аналізуючи історичні та літературні факти, в яких виявлялися надприродні здібності людей, чаклунство, фантастичні пророцтва, окультизм, міфологія, автор акцентує на необхідності розширення освітнього простору шляхом включення у освітній процес і позанаукових форм духовного та культурного досвіду, особливо в умовах суспільної нестабільності. *«Наукове знання, що домінує (й повинне домінувати в освіті!), має відшукати в ній місце позанауковому знанню (міфології, фантазії тощо), осмислити його природу через інтерпретацію, доступно пояснити учням. До того часу, як школа не врегулює свій розмаїтий змістовний контент, не налагодить ґрунтовну, доступну й зрозумілу інтерпретацію ситуації, не вступить з позанауковим знанням в активний діалог, про будь-яку більш-менш «розумну освіту» не може бути й мови», – висновковує В.П. Андрущенко. Наскільки мені відомо, ця думка щодо залучення позанаукового знання до освітнього процесу пролунала вперше. Погоджуюся з автором у тому, що, дійсно, прийшов час відкрито обговорювати із здобувачами освіти ці проблеми, однак варто було б винести це питання на обговорення громадськості і відшукати адекватні форми його вивчення у освітньому процесі.*

У главі *«Контраверсійна сутність релігії»* автор порушує тему подвійної ролі релігії в суспільстві: з одного боку, вона може бути джерелом моральних цінностей, а з іншого – інструментом маніпуляції. Він, зокрема, стверджує, що *«Життя, розвиток науки, культури і практики засвідчують, що релігія містить низку конструктивних ідей та узагальнень, елементів знань, які цілком підпадають під статус «наукових» (або наближаються до нього). Багато зі здобутків, оцінок, узагальнень та прогнозів є цілком співвідносними з величними надбаннями науки. У релігійній картині світу*

втілюється багато філософських, моральних, естетичних, політичних, загальних уявлень про світ природи та людських відносин, інших уявлень, що органічно переплітаються з науковими та практично-досвідними ідеями» (с. 237). Однак, як справедливо зауважує В.П. Андрущенко, *«релігійний досвід не слід абсолютизувати, як і огульно заперечувати, ігнорувати. У тому числі й у системі освіти. Його треба вивчати, критично переосмислювати, адже він є досвідом людським, практичним, історичним. А значить таким, який заслуговує на увагу, як і всі інші надбання, які створені людиною для людини і для людства»* (с. 246). Тож, як бачимо, автор прагне знайти розумний баланс між релігією та наукою. І все ж таки через третій розділ книги рефреном проходить думка автора, що саме наука має бути головним орієнтиром у розвитку суспільства та освіти.

Четвертий розділ книги *«Європейський вектор розвитку освіти»* висвітлює трансформацію освітніх процесів у Європі під впливом геополітичних змін та спільних цінностей. Автор, занурюючись у історико-географічні та соціокультурні лабіринти становлення об'єднаної Європи, пише, що *«У наш час геополітичні параметри Європи варто оцінювати комплексно як поєднання економічних, людських, воєнних, культурних та інших ресурсів. Сучасний етнічний склад Європи склався в результаті тривалого історичного розвитку і взаємодії численних народів, що відрізнялися один від одного за антропологічними ознаками, мовою та культурою»* і вагому роль у цьому процесі відіграла Київська Русь, яка *«за доби найвищого економічного та культурного піднесення мала активні політичні, культурні, торговельно-економічні контакти із сусідніми державами, впливала на розвиток континенту»* (с. 271). Простежуючи еволюцію об'єднання європейських співтовариств у Європейський Союз (1992 рік), автор зазначив, що саме сучасна Європа як потужний суб'єкт міжнародних відносин на етапі глобального переформатування світового порядку стала стратегічним вибором України, з якою 21 лютого 2005 р. Європейський Союз підписав план дій, а 22 червня 2022 року Європейська рада надала Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу (с. 285).

Звісно, що історичний шлях Європи від конфліктів до інтеграції, суттєво вплинув і на освітню політику континенту, зокрема і України. Тому у главі *«Європейські цінності»* розкриваються ключові принципи, такі як миролюбство, демократія, толерантність, екологічна безпека, права людини та міжкультурний діалог, які формують основу сучасної європейської освіти. У підсумку, автор наголошує, що, *«незважаючи на існування низки суперечностей, більшість країн європейського простору переконані, що їх спільним (інтегративним) інтересом є подальше зміцнення й розбудова Єдиного Європейського Дому, захист історично сформованих європейських цінностей та культури, поширення їх як на континентальному рівні, так і у світовому просторі. Долаючи негаразди та суперечності, цим історично вивіреним курсом впевнено рухається й Україна. Її європейський вибір є єдино правильним і перспективним»* (с. 299). Тим самим освітній простір Європи стає інструментом зміцнення спільної ідентичності та розвитку українського суспільства.

П'ятий розділ книги *«Освіта у стратегії цивілізаційного розвитку Європи»* присвячений ключовим аспектам освітньої політики Європи у контексті цивілізаційного розвитку, що відображено в його структурі. Автор аналізує освітні орієнтири Європи, акцентуючи увагу на фундаментальних цінностях та принципах, що визначають стратегічний розвиток сфери освіти. Розкриваючи історичні аспекти розвитку європейської освіти, він нагадує, що вона формувалася під впливом античної філософії, релігійних традицій Середньовіччя та просвітницьких ідей Нового часу. Її розвиток значною мірою визначили університети, що стали осередками наукового прогресу й інтелектуального потенціалу суспільства. Видатні європейські педагоги і просвітники, такі як Я. Коменський, Ф. Фребель, Ф. Дістервег, Й. Песталоцці, Я. Корчак, українські педагоги-практики К.Ушинський, М.Пирогов, А.Макаренко та В.Сухомлинський, інші європейські інтелектуали (с. 304) заклали основи сучасних освітніх методів, що актуальні й сьогодні. Європейські стандарти освіти, зокрема Болонська угода та Велика хартія університетів, стали взірцем для інших країн, сприяючи уніфікації навчальних процесів і визнанню

кваліфікацій у міжнародному просторі. Проведений автором ґрунтовний аналіз аксіології освіти в межах Болонського процесу переконливо свідчить про його *«плюралістичний та рамковий характер, спрямований на інтеграційні процеси в культурно-освітньому просторі Європи та надання більш широких можливостей людині для отримання знань, усвідомлення їх цінності для успішної соціалізації»* (с. 328). І не зважаючи на деякі суперечності, зокрема певну заформалізованість, стандартизацію та деяку уніфікованість (с. 331), автор стверджує, що *«загалом принципи та завдання Болонського процесу, спрямовані на формування європейського простору вищої освіти, є потужним засобом підвищення якості вищої освіти та науки з метою забезпечення кваліфікованою робочою силою та науковими кадрами європейського ринку праці»* (с. 332).

Окремий акцент у главі *«Підготовка спроможного вчителя»* зроблено на підготовці педагогів, що є ключовим фактором забезпечення якісного навчального процесу та відповідності освіти сучасним викликам. Підготовка креативних, високопрофесійних педагогів у європейському освітньому просторі здійснюється завдяки багатьом просвітницьким організаціям, найважливішими з яких є добровільні громадські об'єднання, неприбуткові благодійні та волонтерські організації (с. 333). Найбільш відомими з них є Платформа безперервної освіти (*The Lifelong Learning Platform*) (заснована у 2005), об'єднує 42 просвітницькі громадські організації або їх мережі; загальноєвропейська мережа неурядових організацій DARE, що спрямована на підвищення рівня освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини й налічує 48 організацій з 26 країн Європи; Європейська мережа освіти та навчання (EUNET), яка об'єднує більше 60 НУО; Європейська рада для *Steiner Waldorf* освіти (ECSWE), до якої входять 26 національних асоціацій *Steiner Waldorf*; Міжнародна федерація центрів для навчання методів активної освіти (*Ficeméa*), що об'єднує 42 організації в Європі, Південній Америці, Африці й працює над просуванням активної освіти, спрямованої на зміну соціальної та освітньої практики; Європейська мережа дистанційного навчання (EDEN); Європейська

Асоціація Батьків (ЕРА), що об'єднує понад 50 асоціацій батьків з 31 країни Європи, охоплює понад 150 мільйонів батьків й має на меті сприяти активній участі батьків у вирішенні питань освіти своїх дітей; Європейський фонд освіти (*European Foundation for Education* (EFE)); Асоціація педагогічної освіти в Європі (АТЕЕ); Асоціація (консорціуму) ректорів педагогічних університетів Європи та інші.

Найбільш вагомим результатом діяльності Асоціації ректорів педагогічних університетів Європи є розробка й прийняття документа стратегічного значення – «Педагогічної Конституції Європи» (23–25 травня 2013 року), у якій у статті 1.1 «Зальних положень документа», визначаються *«принципи та методологія філософії та політики процесу підготовки нового вчителя для об'єднаної Європи ХХІ століття»* (с. 349). Як підкреслює автор книги, цей історичний документ має високе міжнародне значення, оскільки він *«окреслює засади узгодженої транснаціональної політики в галузі педагогічної освіти, визначає принципи формування, організації і діяльності ключових ланок загального механізму підготовки педагогічних кадрів з метою підвищення її якості, спрямовує педагогічну діяльність, сприяє розвитку партнерства країн в системі педагогічної освіти європейського простору»* (с. 352). У тексті «Педагогічної Конституції Європи» зміст педагогічної освіти розкривається через *компетентності* (комунікативна, само ідентичності, справедливості, лідерська, дослідницько-аналітична, здатність навчатися протягом життя, емпатія), *педагогічні стратегії* (автентичність, виключність, візуалізація знань, демократичність, діалогічність, дослідництво, інтегративність, конструктивізм, лідерство, особистісна зорієнтованість, послідовність, рефлексивність, здатність до розвитку соціальна спрямованість, спірання на відповідний досвід, співробітництво, цілеспрямованість); *технології* (що здійснюються з використанням власних наукових досліджень педагога, із застосуванням сучасних інформаційних засобів, мовних стратегій та дискурсних прийомів), якими має оволодіти майбутній вчитель ХХІ століття (с. 359–361).

І як підкреслює автор, «Педагогічна Конституція Європи» *наголошує на необхідності багатоаспектної трансформації педагогічної*

освіти у багатьох країнах, що пропонують розмаїття моделей здійснення підготовки вчителя як за змістом, так і за формою, що само по собі є викликом для них. Щоб перетворити педагогічну освіту на систему, здатну до саморегуляції відповідно до викликів суспільного розвитку, у низці країн необхідні колосальні зміни на інноваційне середовище, у якому учні й студенти отримують навички і вміння самостійно оволодівати знаннями упродовж життя та їх у практичній діяльності» (с. 372).

У останньому, шостому, розділі книги **«Післявоєнний світ науки, освіти і культури України (далеко не другорядні завдання)»**, Віктор Петрович аналізує роль науки, освіти та культури у відбудові післявоєнної України, підкреслюючи їхній стратегічний характер. Він переконаний у тому, що незважаючи на колосальні труднощі воєнного часу, освіта і наука залишаються тими підвалинами, на яких тримається держава, і саме освіта є інструментом формування стійкості, національної ідентичності та розвитку критичного мислення в умовах поствоєнної відбудови. Якби упереджаючи узагальнений висновок свого дослідження, автор зазначає, що *«освіта майбутнього має бути розумною, системною, самодостатньою, привабливою, інноваційною, дитиноцентричною»* і пропонує для обговорення декілька тез щодо модернізації освіти в сучасному світі й для майбутнього: відбудова, розбудова, матеріальне та кадрове забезпечення школи (с. 383); оновлення змісту освіти (с. 386); визначення аксіологічної складової освітнього процесу (с. 389).

Вирішення цих завдань, за глибоким переконанням автора книги, можливе за умов, якщо у післявоєнному світі заклади освіти в Україні та в європейському просторі загалом будуть орієнтовані на те, щоб майбутня освіта стала: (1) освітою нового, сучасного світогляду, нового знання і нової культури, а головне – вибудовувалась на аксіології безумовної самоцінності людини та її життя, безпекового і перспективного майбутнього; (2) орієнтувалася на національні й загальнолюдські пріоритети та цінності; (3) виховувала людину самовідданої стійкості, впевненої в українській перемозі, патріота власної держави, професіонала і лідера, здатного до розуміння світу інших людей, до організації співпраці; (4) навчила людину

самостійному мисленню, сформувати головну життєву компетенцію – сміливість «керуватись власним розумом», приймати рішення й творчо втілювати їх в систему власної і колективної діяльності; (5) головними пріоритетами мала європейські цінності миролюбства, демократії, екологічної безпеки, солідарності та свободи; (6) органічно поєднувала загально визнані гуманістичні пріоритети з раціонально визначеним прагматизмом, спрямованим у майбутнє (с. 389).

У главі «Світоглядна навігація освіти» автор визначає світоглядні пріоритети, на яких має вибудовуватись освіта, особливо в період військового стану і після перемоги. Оригінальний термін «освітня чи світоглядна навігація», який автор вводить у науковий дискурс, «забезпечує орієнтацію людини в освітньо-інформаційній галузі» (с. 397). Одним з напрямів реформування галузі поряд з модернізацією змісту навчання, становлення необхідних компетенцій та виховання цінностей має постати завдання формування цілісного світогляду як головного навігатора людини у світі, фундаментальною основою якого є наука, а теоретичною основою – нова філософія (с. 403-404).

Особливе місце в системі пріоритетів нового світогляду – навігаційного орієнтиру освіти, на думку автора посідає *вселюдська цінність миру*, про яку він розмірковує у главі «Цивілізаційна вартість миру». Адже кожна людина, «переживаючи й витримуючи жорстокі реальності війни, думає про мир, сподівається на її завершення, досягнення перемоги, мріє про «мирне небо над головою» (с. 411). Розмірковуючи над проблемою війни і миру, В.П. Андрущенко наголошує на запровадженні «мироворчої освіти, яка спрямована на виховання культури миру – усвідомлення цінності й значущості ненасильницьких практик поведінки на індивідуальному рівні та недопущення війни як засобу врегулювання міжнародних суперечок» (с. 418), висхідною точкою опори якої має стати навчання здатності вирішення конфліктів, розуміння психології, принципів демократії, основних прав людини тощо.

Тобто мова йде про необхідність оновлення змісту освіти відповідно до сучасних викликів, зокрема формування громадянської відповідальності та демократичних цінностей. І саме демократизація української освіти та її

переорієнтація на ринкові пріоритети на сучасному етапі постають головними векторами її трансформації та модернізації (с. 431). Освітня філософія ринкових відносин та громадянського суспільства, на думку автора, передбачає, що одночасно із орієнтацією сфери освіти на ринкові відносини у світогляді сучасної людини має відбуватись формування відчуття власника (с. 435). І тому особливий акцент варто зробити на удосконаленні економічної освіти молоді, у процесі якої, як стверджує автор, «організація взаємодії суб'єктів навчання зорієнтована на професійно-економічний розвиток особистості, на специфіку майбутньої професійної діяльності, зміст якої на підприємствах і в організаціях усіх профілів і типів нині принципово змінюється» (с. 443).

Важливим завданням модернізації післявоєнної освіти, вирішення яких сприяє її утвердженню як розумної і перспективної, як вважає автор, є вилучення з системи освіти такого потворного явища, як корупція. І тому у главі «Суспільство і освіта без корупції» (с. 448-474) наголос зроблено на необхідності боротьби з корупцією, зокрема академічною недоброчесністю, в освітній сфері як передумови якісного розвитку суспільства. «Подолання корупції та академічної недоброчесності у системі освіти України, – за переконанням автора, – потребує системних кроків правового, просвітницького та соціально-економічного характеру. Йдучи таким шляхом вітчизняна освіта може стати системою розумною, а відтак самодостатньою, конкурентною, сучасною, такою, що забезпечує суспільство різнопрофільними висококваліфікованими фахівцями» (с. 474).

У главі «Книга в структурі інформаційного простору освіти» автор переосмислює роль книги в сучасному інформаційному середовищі, виклики цифровізації та збереження традицій читання. Вкрай важливою в умовах інформаційного світу та цифрових технологій є дилема: чи варто зберігати друковані книги, адже підлітки й молодь читають їх усе менше. З одного боку, цифрові носії пропонують швидкий доступ до інформації, інтерактивність і зручність. З іншого – друковані видання сприяють глибшому сприйняттю тексту, розвитку критичного мислення й збереженню культурної спадщини. Отже, постає питання не лише про формат книг, а й про способи заохочення молоді

до читання загалом. Для Віктора Петровича книга – це *«найвидатніше завоювання людської цивілізації, це найбільш потужне джерело знань і культури, загальнолюдського досвіду й апробованої практикою високої духовності, зосередження мудрості людства. Вона повчає і застерігає, долучає до історії й узагальненого практичного досвіду, водночас розгортає горизонти майбутнього, прогнозує напрями розвитку, аналізує варіанти, за якими слід рухатись далі»* (с. 477). Цілковито підтримую його думку про те, що *«інтенсивне впровадження «цифрових технологій» потребує збереження і «книжкової освіти», що є тією необхідною умовою, поза якою якісної освіти, спроможної забезпечити входження людини у самостійне життя, просто не існує. І ось чому: основу-основ історично здобутого досвіду людського способу життя забезпечує насамперед «книжна освіта»; швидко ж відповідь на нові та новітні життєві реалії віддзеркалює «освіта електронна». І тільки їх поєднання (принаймні в першій половині XXI століття) формує той надійний і перспективний фундамент, на якому зростається найвища цінність людської цивілізації – її величність Людина»* (с. 488).

Отже, у кожному із шести розділів книги В. П. Андрущенко пропонує роздуми над важливими аспектами розвитку розуму та його ролі в історії, освіті та суспільстві. І апофеозом книги є думка про те, що освіта – це не лише джерело знань, а й основа відродження нації. Вона плекає Розум, формує здатність до праці та визначає вектор розвитку суспільства. У час війни саме освіта є тим фундаментом, який дозволяє вистояти, перемогти й відновити країну. *Розумна освіта*, що поєднує традиції й інновації, – ось шлях до майбутнього України серед цивілізованих народів світу – такий висновок автора прочитається у післямові.

Підсумовуючи, зазначимо, що в умовах російсько-української війни зростає потреба у справді розумних книгах – тих, що не лише дають

знання, а й формують критичне мислення, світоглядну стійкість і моральну відповідальність. Саме такою є нова наукова робота **Віктора Петровича Андрущенка «Просвітницька одисея розуму»**, яка присвячена дослідженню розуму та освіти, а відтак є унікальним інтелектуальним дороговказом, що допомагає осмислити сучасні виклики та знайти шляхи до гідного майбутнього. І хоча деякі з піднятих у ній питань є дискусійними і потребують подальшого обговорення, наприклад, щодо залучення позанаукових знань до освітнього процесу, а також шляхів інтеграції новітніх знань і моральних принципів в умовах глобальних змін, книга є інтелектуальним дороговказом у процесах демократичних і цивілізаційних трансформацій, адже вона торкається фундаментальних питань розуму, освіти та цивілізаційного розвитку в контексті сучасних викликів.

Книга В.П. Андрущенко, завдяки вишуканій науково-популярній мові, вирізняється легкістю для читання, що робить складні ідеї доступними та зрозумілими для широкого кола читачів. Вона захоплює не лише глибиною філософських міркувань, а й широтою охоплення тем, пропонуючи емпіричну верифікацію, що додає ваги та практичної значущості кожній ідеї. Завдяки елегантному поєднанню теоретичних концепцій і реальних прикладів, книга не лише розширює горизонти розуміння сучасних викликів, а й залишає глибокий емоційний відгук.

Наукова творчість В. П. Андрущенко в цілому вирізняється унікальністю – його книги не лише розкривають глибокий філософський дискурс, а й визначають напрями суспільного розвитку, поєднуючи наукову рефлексію з просвітницькою місією. Тому книга може бути корисною для тих, хто цікавиться глибокими філософськими питаннями, історією розвитку Розуму, демократії, ідеологій та їх впливом на розвиток суспільства, освіти та інтелектуального життя в умовах змін.

ЗМІСТ

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Благий Володимир Михайлович РЕЛІГІЙНА ВІРА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ В УМОВАХ АГРЕСІЇ	4
Василенко Вікторія Станіславівна, Корицький Ярослав Броніславович СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЯК ФАКТОР ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН.....	9
Делятинський Руслан Іванович, Василів Павло Романович, Єгрешій Олег Ігорович, Випасняк Андрій Іванович «ВДАВАВ ПРАВОСЛАВНОГО, АЛЕ ДОДЕРЖУВАВСЯ ДАВНІХ УНІАТСЬКИХ ПРАКТИК»: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТУ СВЯЩЕНИКА МИХАЙЛА АНДРІЙОВИЧА ФЕДОРАКА (1921–1995) ЧАСТИНА 1: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ, ФОРМАЦІЯ І СВЯЧЕННЯ (1921–1958)....	16
Засць Дмитрій Валерійович ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ В СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НЕЙРОПСИХОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ.....	33
Зуйков Володимир Олегович, Терещук Олексій Анатолійович, Кореневич Валентин Михайлович ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ЗБРОЙНІ СИЛИ У СВІТЛІ СВЯТОГО ПИСЬМА.....	40
Предко Олена Іллівна РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА/НЕБЕЗПЕКА: МОЖЛИВОСТІ ТА ЗАГРОЗИ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН	48
Складан Андрій Анатолійович ВПЛИВ ФЕЙКІВ НА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ДИСКУРСУ В РЕЛІГІЙНИХ МЕДІА	55

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Біліченко Павло Геннадійович, Прокопчук Віктор Степанович, Артюх В'ячеслав Олексійович ЛИСТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЬМЕННИЦІ ГАННИ БАРВІНОК ІЗ ГОЛОВОЮ НІЖИНСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ М.В. ШУГУРОВИМ (1899 –1900).....	63
Ворон Олена Петрівна, Ворон Оксана Петрівна КОНЦЕПЦІЯ ВІЙНИ ТА МИРУ В ЗАХІДНОМУ ХРИСТИЯНСТВІ.....	70
Кізлова Антоніна Анатоліївна ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ М. ПРИЛУКИ В ОФІЦІЙНІЙ ЧАСТИНІ «ПОЛТАВСЬКИХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВІДОМОСТЕЙ».....	76
Кмін Анастасія Олександрівна ТВАРИНИ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.....	88
Котельницький Назар Анатолійович ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ФРОНДИ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (80-ТІ РР. ХІХ СТ.).....	95

Макодрай Павло Анатолійович, Предместніков Олег Гарійович РІВЕНЬ ВІДПОВІДНОСТІ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПРАВОВИМ ПРИНЦИПАМ	111
Озимчук Олег Борисович, Візитів Юлія Миколаївна, Коцюбайло Віта Павлівна ПАМ'ЯТКИ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА РІВНЕНЩИНІ. ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ.....	122
Паска Богдан Валерійович БОРІТЬБА КОМІТЕТУ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ НА ВОЛІ В ЧАСИ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПОГРОМУ 1972 Р.	134
Перепелюк Ольга Максимівна, Шкредь Євгеній Вадимович ПОЯВА ШТУНДИЗМУ В КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	142
Руснак Юрій Іванович ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ ЩОДО ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬК (СИЛ).....	150
Уракін Максим Геннадійович КОЛАБОРАЦІОНІЗМ У ПОЛІЦІЙНІЙ СФЕРІ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ В 1941–1944 РР.....	159
Хвіст Вікторія Олексіївна, Любовець Олена Миколаївна, Білан Сергій Олексійович ДЕРЖАВНІ СТАТИСТИЧНІ ОРГАНИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ	170
Ципуга Андрій Володимирович ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОЇ ПРАЦІ ОПАНАСА ЗАЛИВАХИ В 1970-Х – 2000-Х РР.....	178

ФІЛОСОФІЯ

Дарюга Едуард Васильович ФЕНОМЕН К-РОР У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ЦИФРОВОЇ ЕПОХИ.....	188
Дроботенко Мар'яна Олександрівна ТЕОЛОГІЯ ДИТИНСТВА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ.....	201
Когут Оксана Володимирівна МИСТЕЦТВО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ЗМІСТОВНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ	207
Кравченко Алла Анатоліївна, Кизименко Ірина Олексіївна, Красільнікова Олена Василівна, Гусєва Наталія Юріївна ЕТИКА В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	215
Matviienko Oleksii STATE SOVEREIGNTY: PROBLEMS, PRINCIPLES OF IMPLEMENTATION AND GLOBALIZATION.....	233
Матусевич Тетяна Володимирівна, Козачок Андрій Миколайович ОСВІТА МІЖ ГЛОБАЛЬНИМ І ЛОКАЛЬНИМ: ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ.....	239

Мимрук Олександр Віталійович ВІДЕОІГРИ ЯК СИМУЛЯКРИ: КОНЦЕПЦІЯ ЖАНА БОДРІЯРА ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДЕОІГОР	246
Прокопович Лада Валеріївна БІОІНЖЕНЕРНА ПОСТЛЮДИНА: ПРОГНОЗИ НАУКОВОЇ ФАНТАСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ.....	254
Сковронський Богдан Володимирович ТЕХНОЛОГІЯ БАЧЕННЯ: СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОДІЇ НАУКИ ТА МИСТЕЦТВА В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ МОДЕРНОЇ ДОБИ (XV–XVII СТ.).....	260
Шуба Наталія Ігорівна СВІТОСПРИЙНЯТТЯ ЛЮДИНИ ПАЛЕОЛІТУ: СТАНОВЛЕННЯ МІФОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ.....	268
КУЛЬТУРОЛОГІЯ	
Бондар Валерія Ігорівна СЮРРЕАЛІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ АУДІОВІЗУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ: КІНЕМАТОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ.....	277
Брюховецька Ольга В'ячеславівна У ПОШУКАХ ВТРАЧЕНОГО РЕФЕРЕНТА: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІДХОДУ ДО ФОТОГРАФІЧНОГО ЗОБРАЖЕННЯ У РОЛАНА БАРТА.....	283
Бубенок Олег Борисович, Сошніков Андрій Олександрович, Тортіка Марія Валеріївна ТЮРКСЬКІ ВПЛИВИ НА КИЛИМАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І БОЛГАРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ КОЛЕКЦІЙ МУЗЕЇВ ХАРКОВА І СОФІЇ).....	293
Воронова Надія Сергіївна, Прокопенко Олексій Володимирович, Подніглазов Кирило Дмитрович УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ КОМУНІКАЦІЇ В ДОБУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	302
Денисюк Жанна Захарівна УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ ТА КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ.....	309
Каліщук Оксана Миколаївна ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ Й ТЕРМІНИ.....	316
Комар Володимир Олександрович МИСТЕЦЬКІ ПРОЄКТИ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ КУЛЬТУРНО-КРЕАТИВНИХ ІНДУСТРІЙ В УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХІ СТОЛІТТЯ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ.....	326
Кравченко Анастасія Ігорівна ТЕАТР І КІНО В ЕПОХУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ІНТЕРАКТИВНІ МОДЕЛІ ГЕЙМІФІКАЦІЇ.....	337
Лазарович Надія Василівна, Король Наталя Мирославівна ДИСКУРС ПОСТКОЛОНІАЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ	345

Лись Дар'я Анатоліївна ЕВОЛЮЦІЯ КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ: СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЛЮДИНИ В ЦИФРОВОГО КОРИСТУВАЧА.....	352
Мамедова Валентина Миколаївна МІЖНАРОДНА КУЛЬТУРНА РЕЛОКАЦІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК.....	360
Пашинська Агнеса Валеріївна КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНИ У ВЗАЄМОДІЇ З ТЮРКСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ.....	367
Підгорбунський Микола Анатолійович РОЗВИТОК ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ В ЕПОХУ РЕНЕСАНСУ.....	375
Родінова Наталія Леонідівна СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ДІЯЧІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО ТУРИЗМУ НАДДНІПРЯНЩИНИ.....	385
Слоневська Ірина Борисівна, Пірошенко Світлана Юріївна ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ЦИФРОВОЇ КУЛЬТУРИ В СУЧАСНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ.....	391
Сосницький Юрій Олександрович СИНЕСТЕЗІЯ В СОЦІАЛЬНОМУ ПЛАКАТІ: КОГНІТИВНІ МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ.....	397
Сучков Денис Геннадійович, Красненко Олексій Леонідович, Лішафай Олександр Олексійович ЯК NETFLIX, HBO ТА ІНШІ СЕРВІСИ ВИКОРИСТОВУЮТЬ ІНТЕРАКТИВНІ ЕЛЕМЕНТИ.....	404
Тимофєєва Катерина Олександрівна ПИСЬМЕННИЦЬКИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ В ГУМАНІТАРИСТИЦІ.....	413
Швець Ірина Григорівна ЦИФРОВИЙ КОНТЕНТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ЦИФРОВОЇ ІНКЛЮЗІЇ.....	424
Швець Михайло Анатолійович ЕВОЛЮЦІЯ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИХ ПРАКТИК УКРАЇНИ.....	432
Чорна Лідія Валеріївна, Розова Тамара Вікторівна ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТИРІВ НОВОЇ АНТРОПОЛОГІЇ.....	448
Niewiadomska-Kocik Joanna ZARZĄDZANIE ZMIANĄ EDUKACYJNĄ W SZKOLNICTWIE MUZYCZNYM W POLSCE W LATACH 2012–2016.....	456
Безручко Олександр Вікторович ДО ПИТАННЯ РЕМЕЙКУ В КІНЕМАТОГРАФІ: ТЕХНІЧНІ ТА ХУДОЖНІ ВЛАСТИВОСТІ.....	464
Копієвська Ольга Рафаїлівна КУЛЬТУРНА ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ.....	472

Ярошенко Алла Олександрівна

РЕМЕЙК В КОНВЕРГЕНТНОМУ МЕДІАСЕРЕДОВИЩІ.....480

РЕЦЕНЗІЇ

Лобанова Алла

РОЗУМ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ РЕСУРС: ОСВІТА УКРАЇНИ НА ВІСТРІ
ІСТОРИЧНИХ ВИКЛИКІВ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ В. ПАНДРУЩЕНКА
«ПРОСВІТНИЦЬКА ОДІССЕЯ РОЗУМУ. КИЇВ :

ЗНАННЯ УКРАЇНИ. – 2025. – 524 С.».....486

CONTENTS

RELIGIOUS STUDIES

Blahyi Volodymyr

RELIGIOUS FAITH AND ITS INFLUENCE ON THE FORMATION
OF A PERSON'S PSYCHO-EMOTIONAL STATE IN CONDITIONS
OF AGGRESSION.....4

Vasylenko Viktoriia, Korytskyi Yaroslav

THE ESSENCE OF THE STATE AS A FACTOR IN IMPROVING
CHURCH-STATE RELATIONS.....9

Deliatynskyi Ruslan, Vasyliv Pavlo, Yehreshii Oleg, Vypasniak Andrii

“HE PRESENTED TO BE ORTHODOX, BUT ADHERED TO ANCIENT UNIATE
PRACTICES”: AN ATTEMPT TO RECONSTRUCT THE HISTORICAL PORTRAIT
OF PRIEST MYKHAILO ANDRIYOVYCH FEDORAK (1921–1995)
PART 1: PERSONALITY FORMATION, FORMATION
AND CONGRATULATION (1921–1958) 16

Zaiets Dymytrii

PECULIARITIES OF THE RECEPTION OF RELIGIOUS CONSCIOUSNESS
IN MODERN STUDIES OF THE NEUROPSYCHOLOGY OF RELIGION
AND THE ANTHROPOLOGY OF RELIGION.....33

Zuikov Volodymyr, Tereshchuk Oleksii, Korenevych Valentyn

STATE BUILDING AND ARMED FORCES IN THE LIGHT OF THE HOLY SCRIPTURE.....40

Predko Olena

RELIGIOUS SECURITY/DANGER: OPPORTUNITIES AND THREATS
IN THE SPHERE OF STATE-CHURCH RELATIONS.....48

Skladan Andrii

THE INFLUENCE OF FAKES ON THE FORMATION OF MEDIA
AND SOCIAL DISCOURSE 55

HISTORY AND ARCHAEOLOGY

Bilichenko Pavlo, Prokopchuk Viktor, Artiukh Vyacheslav

CORRESPONDENCE OF THE UKRAINIAN WRITER HANNA BARVINOK
WITH THE HEAD OF THE NIZHYN DISTRICT COURT M.V. SHUHUROV (1899–1900).....63

Voron Olena, Voron Oksana

THE CONCEPT OF WAR AND PEACE IN WESTERN CHRISTIANITY.....70

Kizlova Antonina

PRYLUKY MEN'S GYMNASIUM IN THE UNOFFICIAL SECTION
OF “POLTAVA EPARCHIAL HERALD”.....76

Kmin Anastasiia

ANIMALS IN THE FIRST WORLD WAR.....88

Kotelnyskyi Nazar

ACTIVITIES OF THE ZEMSKA LIBERAL FROND OF NORTHERN UKRAINE
IN THE FIELD OF PRIMARY EDUCATION (1880S).....95

Makodrai Pavlo	
THE LEVEL OF COMPLIANCE OF THE HOUSING POLICY OF INDEPENDENT UKRAINE WITH THE LEGAL PRINCIPLES	111
Ozymchuk Oleh, Vizitiv Yulia, Kotsiubailo Vita	
MONUMENTS OF VIELBAR CULTURE IN THE RIVNE REGION. PROBLEMS OF HISTORICAL INTERPRETATION.....	122
Paska Bohdan	
THE STRUGGLE OF THE STATE SECURITY COMMITTEE UNDER THE COUNCIL OF MINISTERS OF THE UKRAINIAN SSR AGAINST UKRAINIAN DISSIDENTS AT LARGE DURING THE GENERAL POGROM OF 1972.....	134
Perepeliuk Olha, Shkred Yevhenii	
THE EMERGENCE OF STUNDISM IN THE KYIV PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY.....	142
Rusnak Yurii	
HISTORICAL ANALYSIS OF THE FORMATION OF THE LEGISLATIVE FRAMEWORK REGARDING THE LEGAL SUPPORT OF TROOPS (FORCES).....	150
Urakin Maksym	
COLLABORATIONISM IN THE POLICE SPHERE IN THE ZHYTOMYR-VINNYTSIA REGION IN 1941–1944.....	159
Khvist Viktoriia, Liubovets Olena, Bilan Serhii Oleksiiovych	
STATE STATISTICAL BODIES IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE XIX – EARLY XX CENTURIES: FORMATION AND ACTIVITY.....	170
Tsypuha Andrii	
FEATURES OF THE CREATIVE WORK OF OPANAS ZALYVAKHA IN THE 1970S – 2000S.....	178
PHILOSOPHY	
Dariuha Eduard	
K-POP PHENOMENON IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL CULTURE OF THE DIGITAL AGE.....	188
Drobotenko Mariana	
THEOLOGY OF CHILDHOOD: METHODOLOGICAL CHALLENGES AND FUNCTIONAL POTENTIAL.....	201
Kohut Oksana	
ART AS A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON: CONTENTUAL-FUNCTIONAL CHALLENGES OF TODAY.....	207
Kravchenko Alla, Kyzymenko Iryna, Krasilnikova Olena, Husieva Nataliia	
ETHICS IN THE DIGITAL SOCIETY: CHALLENGES AND PROSPECTS.....	215
Matviienko Oleksii	
STATE SOVEREIGNTY: PROBLEMS, PRINCIPLES OF IMPLEMENTATION AND GLOBALIZATION.....	233

Matusevych Tetyana, Kozachok Andrii

EDUCATION BETWEEN THE GLOBAL AND THE LOCAL:
THE PROBLEM OF PRESERVING THE CULTURAL IDENTITY
OF INTERNATIONAL STUDENTS.....239

Mymruk Oleksandr

VIDEO GAMES AS SIMULACRA: JEAN BAUDRILLARD'S CONCEPT
AS A METHODOLOGY FOR STUDYING VIDEO GAMES..... 246

Prokopovych Lada

BIOENGINEERED POST-HUMAN: SCIENCE FICTION FORECASTS
AND SOCIAL-PHILOSOPHICAL REFLECTIONS.....254

Skovronskyi Bohdan

THE TECHNOLOGY OF VISION: SPECIFICS OF THE INTERACTION
BETWEEN SCIENCE AND ART IN WESTERN EUROPEAN CULTURE
OF THE MODERN ERA (XV–XVII CENTURIES).....260

Shuba Nataliia

PALAEOLITHIC MAN'S WORLD PERCEPTION:
THE FORMATION OF A MYTHOLOGICAL WORLDVIEW..... 268

CULTUROLOGY

Bondar Valeria

SURREALISTIC TRENDS IN MODERN AUDIOVISUAL CULTURE:
CINEMATOGRAPHIC ASPECT.....277

Briukhovetska Olga

IN SEARCH OF THE LOST REFERENT: THE TRANSFORMATION
OF ROLAND BARTHES'S APPROACH TO THE PHOTOGRAPHIC IMAGE..... 283

Bubenok Oleg, Soshnikov Andriy, Tortika Maria

TURKIC INFLUENCES ON THE CARPET-WEAVING TRADITIONS
OF LEFT-BANK UKRAINE AND BULGARIA (BASED ON COLLECTIONS
FROM THE MUSEUMS OF KHARKIV AND SOFIA).....293

Voronova Nadiia, Prokopenko Oleksii, Podnihlazov Kyrylo

UKRAINIAN-POLISH HISTORICAL-CULTURAL COMMUNICATIONS
IN THE AGE OF DIGITALIZATION.....302

Denysiyuk Zhanna

UKRAINIAN CULTURAL IDENTITY AS THE BASIS OF NATIONAL STABILITY
AND CULTURAL POLICY.....309

Kalishchuk Oksana

PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE IN UKRAINE AND POLAND:
BASIC CONCEPTS AND TERMS.....316

Komar Volodymyr

ART PROJECTS IN THE CONTEXT OF THE TRANSFORMATION
OF CULTURAL AND CREATIVE INDUSTRIES IN UKRAINE
IN THE FIRST QUARTER OF THE 21ST CENTURY:
CULTUROLOGICAL ASPECTS OF CONCEPTUALIZATION..... 326

Kravchenko Anastasiia

THEATRE AND CINEMA IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE:
INTERACTIVE MODELS OF GAMIFICATION 337

Lazarovych Nadiya, Korol Natalya DISCOURSE OF POSTCOLONIALISM IN THE CONTEXT OF MODERN UKRAINIAN SOCIO-CULTURAL SPACE.....	345
Lys Daria EVOLUTION OF COMMUNICATION TECHNOLOGIES: SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATION OF HUMANS INTO DIGITAL USERS.....	352
Mamedova Valentyna INTERNATIONAL CULTURAL RELOCATION AS A FACTOR IN FORMING INNOVATIVE CULTURAL PRACTICES.....	360
Pashynska Ahnessa UKRAINE'S CULTURAL DIPLOMACY IN INTERACTION WITH TURKIC STATES.....	367
Pidhorbunskyi Mykola DEVELOPMENT OF SPIRITUAL CULTURE IN UKRAINIAN TERRITORIES IN THE RENAISSANCE ERA.....	375
Rodinova Nataliia THE HERITAGE OF UKRAINIAN CULTURAL FIGURES OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF REGIONAL TOURISM IN THE NADDNIPRIANSHCHYNA	385
Slonevska Iryna, Piroshenko Svitlana INTERTEXTUAL NATURE OF DIGITAL CULTURE IN MODERN HUMANITARIAN DISCOURSE.....	391
Sosnytskyi Yurii SYNESTHESIA IN SOCIAL POSTER DESIGN: COGNITIVE MECHANISMS OF INFLUENCE.....	397
Suchkov Denys, Krasnenko Oleksii, Lishafai Oleksandr HOW NETFLIX, HBO, AND OTHER SERVICES USE INTERACTIVE ELEMENTS	404
Timofieieva Kateryna WRITERS' EPISTOLARY AS AN OBJECT OF RESEARCH IN THE HUMANITIES	413
Shvets Iryna DIGITAL CONTENT AS A TOOL FOR PROMOTING THE PRINCIPLES OF DIGITAL INCLUSION.....	424
Shvets Mykhailo EVOLUTION OF CULTURAL AND ARTISTIC PRACTICES OF UKRAINE.....	432
Chorna Lidiya, Rozova Tamara PRACTICAL PHILOSOPHY IN FORMING THE WORLDVIEW GUIDELINES OF THE NEW ANTHROPOLOGY.....	448
Niewiadomska-Kocik Joanna MANAGING EDUCATIONAL CHANGE IN MUSIC ART EDUCATION IN POLAND IN 2012–2016.....	456
Bezruchko Oleksandr ON THE QUESTION OF A REMAKE IN CINEMA: TECHNICAL AND ARTISTIC PROPERTIES.....	464

Kopiievskia Olha

CULTURAL DECOLONIZATION OF LIBRARY ACTIVITY IN UKRAINE.....472

Yaroshenko Alla

REMAKE IN CONVERGENT MEDIA.....480

REVIEWS

Lobanova Alla

MIND AS A STRATEGIC RESOURCE: UKRAINIAN EDUCATION
ON THE EDGE OF HISTORICAL CHALLENGES. REVIEW OF THE BOOK
BY V. P. ANDRUSHCHENKO "EDUCATIONAL ODYSSEY OF THE MIND. KYIV:
KNOWLEDGE OF UKRAINE. – 2025. – 524 P.».....486

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 1 (13)

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп'ютерна верстка • Гайдабрус Вікторія Борисівна

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman. Папір офсет. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 58,82. Замов. № 0325/254. Наклад 300 прим.
Підписано до друку 28.03.2025 р.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.